

Три листки за вікном

Валерій Шевчук

Роман-триптих

Листок перший. Ілля Турчиновський

Повість

Світ неситий, коли не задовольняє.

Вічність несити, коли не завдає жалю...

А я, як був, так і тепер — подорожній!..

Г. Сковорода

РОЗДІЛ I,

де викладено передмову Турчиновського до читальника

Перепрошую тебе, дорогий читальнику, за те, що забираю час, який ти міг би вжити на господарювання, на прогулянку по саду, а коли любиш працю, на догляд того саду. Але мова сьогодні до того, кого захопив неспокій і хто шукає свого саду не у речах матер'яльних, а в іншому, чого прагне неупокорена душа. Такі на цій землі волею божою теж навіщось творяться, і їхнє покликання — жити і дороги, наче їжу, через себе перепускати. Зрештою, такою неупокореною душею, признаюся щиросердно, є і я, тож у цій бесіді з тобою, дорогим читальником, шукаю собі товариша і співбесідника; хай не знаю я тебе і в якому часі житимеш, маю в тобі невідхильну потребу.

Насамперед хочу оповісти одну невелику історію. Повернувшись із церкви, спочивав я по трудах своїх у садку, коли ж побачив, що назустріч мені простує якийсь юнак. Був він добрий на вроду і мав розумні очі. Підійшов під благословення і перепросив мене, що завітав так нагло, але давно прагне зі мною зустрічі й хоче дещо запитатися. Я хитнув головою і запросив гостя сісти в затінку великої яблуні на трав'яній лаві.

— Питай, сину мій, — сказав я. — Але передусім: хто ти такий і назви мені своє ім'я.

Він схилив голову, і щоки йому покрив легкий рум'янець. Я придивився до нього: про щось нагадував мені цей юнак, далеке й призабуте.

— Назвати себе не штука, — сказав він. — Але чи потрібно це вам?

Він зирнув на мене, і був той погляд ніжний і сумовитий. Так ми й дивилися якийсь час один на одного, ніби впізнавали. Сонце пробивалося крізь гілля яблуні й обкидало мого співрозмовника світлими латками; мені здалося, що торкнулося мого серця щось тонке і давно знайоме — найніжніша лапка, котра чіпає ще ніжнішу павутину. Ця музика прозвучала в глибині мого єства сумно й приглушено — юнак таки мене схвилював.

— Прийшов до вас, отче, — сказав він, — здалеку, прочувши про вашу мудрість.

Не люблю похвальби, тому промовчав.

— Кажуть, пережили ви чимало пригод, перш ніж осісти тут, — повів далі той молодик. — Отож мене цікавить таке: чи були ті пригоди конче вам потрібні й

пожиточні і чи не ліпше упокоритися душею відразу, осівши й заходившись біля корисного діла?

Гострою колючкою дряпнуло мене те запитання, але на вуста лягла спокійна всмішка.

— Хто зна... — спроквола проказав я. — Не так усе на світі просто. Один хоче вчинити так, як кажеш ти, сину мій, а інший навпаки. Іншому покладено перейти не одну біду й пережити безліч пригод, щоб дійти до того-таки — спокою й миру душевного.

Молодик світив супроти мене гострим, напруженим поглядом.

— Осівши відразу, — сказав він, — ви могли б учинити більше добра. Чи не було зайвою тратою сили ваше неупокорення? Чи блукання ваше не те, що звать манівцями?

Біля нас важко прогук джміль, і я провів його поглядом. Стало мені навіть гаряче, і я скинув бриля, поклавши його на коліно.

— Кожен із нас приходить у світ неоднаково, — сказав я. — Один знаходить собі призначене, ледве продерши очі, Всі немовлята схожі, але на кожному осібний карб, бо в кожного своя доля: один міщанином стане, а другий землю оратиме. Ще один — царем, а інший — попом. Войовником чи майстровим. Кожен віднайде собі житло й дружину. Але з-поміж тих певних вирізняються ще непевні. Над ними запалюється дальша зірка, бо все їхнє наступне життя стає чомусь смугою найрізноманітніших пригод і трафунків.

Юнак повернувся боком до мене й дививсь кудись у далечінь, де сонце синило простір і де мерехтів у тій просині невеликий гайок. Його профіль малювався на зеленому тлі, і я знову придивився до нього пильніше. І вдруге повернулося те, що відчув передусім, торкнула павутину найніжніша лапка, і смуток, теплий і щедрий, залив мені серце, аж затремтіло воно в грудях. Щоб не виказати хвилювання, я зняв із коліна бриля і почав роздивлятися його; в одному місці солома порвалася, і я торкнув прорву пальцем.

— Що хочеш запитати мене ще, сину? — мовив я.

Юнак здригнувся. Швидко встав і вклонився мені.

— Перепрошую, отче, — сказав наче й занепокоєно, а може, кудись і поспішаючи.

— Ні за що перепрошувати, — мовив я: чомусь не хотілося, щоб юнак ішов геть. — Можеш питати все, що заманеться.

— Я спитав усе, — мовив юнак. — Сердечно вам дякую.

— Тоді дозволь запитатись і в тебе, — зупинив його, бо аж поривався йти. — Ветхий я вже й недобачаю добре. Чи не зустрічалися ми з тобою раніше?

— Авжеж! — загадково відказав юнак.

— Коли так, — озвався я трохи гарячково, — то чи не назвався б ти хоч на відході.

Юнак звів на мене очі, і ми знову пильно подивилися один на одного. Морозець пройшов мені по спині, бо я вже, здається, починав його упізнавати.

— Саме так і є, — сказав юнак, ніби вгадуючи мої думки. "Але ж цього не може бути!" — подумав я.

— Чому не може? — всміхнувся юнак. — Хіба люди не люблять згадувати проминулого життя?

"Це так, — подумалося мені. — Але я тебе можу торкнутися, як живого. Виразно бачу й чую тебе — от що мене вражає!.."

То було й справді дивно. Сидів на трав'яній лаві під улюбленою яблунею і дивився крізь віття на засинений удалині гайок. Із того гайка виїхав раптом вершник, спинився й задививсь у мій бік, звівшись на стременах. На вершнику була синя одежа, а чоботи яскраво-червоні. Не бачив його обличчя, але знав: такий вершник приснився мені якоїсь ночі, той чоловік колись супроводжував мене, й називав я його незвично — Страх.

Чув шелест юнакових кроків — той відходив од мене. Хотів звести голову, щоб глянути на нього, адже нечасто трапляється, коли людина ветха днями зустрічається із собою юним, але не міг і пальцем кивнути: тіло знерухоміло і безвладне стало.

Тоді я знову подивився туди, де стояв на узліссі вершник. Ну звісно, юнак ішов до нього. По яскраво-білій стежці, що аж сяяла між смарагдової трави, — незграбна цибата постать з прив'язаними до плеча книгами. Я відчув, що в мене затремтіли пальці, що в мене ліва брова смикнулася, адже і я колись вирушав отак у світ, примотувавши до плеча книги.

Вершник на узліссі торкнув коня і звільна поїхав назустріч юнакові. Ось вони зараз зустрінуться й заведуть балачку... Десь далеко заіржав кінь, неподалік на гілці цвіркнула пташка, і до неї озвалася друга.

"Що воно? — подумалося мені. — Що діється в цьому тихому, залитому сонцем саді?"

Юнак уже порівнявся з вершником, узяв коня за вуздечку і раптом стрибнув у сідло. Відтак пропав чи з'єднався водно із наїзником, бо по стежці поїхав до засиненого гайка тільки один чоловік.

"Господи! — прошепотів я самими вустами. — Звільни мене на старі літа від оцих непотрібних наїть!"

Цілу ніч я не склепив очей. Гризли мене спогади чи марення, часом незрозумілий страх на мене накочувався, часом піт пробирав. Інколи я ледве гасив покрик, що рвався з моїх грудей, але поруч спала жінка моя, і я не хотів її турбувати. Через це лежав, стиснувши уста, й намагався й дихати менше: зовсім малим і слабосилим себе počував. Бачив вряди-годи перед собою юнакове обличчя: ось він дивиться на мене, ось його профіль, що малюється на зеленому тлі. Те обличчя наближалося все ближче, і ось уже ми так близько, що тулимося один до одного носами...

Я прокинувся й відчув, що з лоба мені стікають гарячі струмки поту. Втерся рукавом, і мені здалося, що біжу стежкою, яка петляє поміж яскраво-зеленої трави. Нічим мені дихати, в роті пересохло, але мені конче треба добігти до засиненого гайка, де зупинився вершник.

"Стривай, — зашепотів я, — стривай! Ми тоді в садку не докінчили розмови, а вона цікаво почалася. Я багато в цьому світі пізнав, а ще більше не звідав. Стривай,

побалакаймо хоч трохи!"

Гола, порожня стежка. Десь збоку дув, завиваючи в гіллі дерев, вітер, кошлатив одежу, осушував піт на обличчі, синів гайок, а біля нього — нікого.

"Стривай, — сказали кволо мої вуста. — Зачекай!"

Але мене ніхто не чекав. Відчував тільки щось тривожне і незбагненне. Прокинувся серед ночі і не міг заснути. Парко було. Голова освітлювалася зсередини різким світлом.

"Що ж, — подумав я, — так воно й мало бути. Це та тривога, котра колись з'їдала моє серце, — не можу забути її!"

Лежав і дививсь на вікно. Тремтіли, ніби живі, тіла зірок. Поморгували мені, і, як колись у юності, мені захотілося знову покинути рідну домівку. Крізь шибку протягувалася світла смуга, наче розчухраний промінь, — щось таке, як Чумацький Шлях у небі.

"Видіння дороги", — проказали мої пересохлі вуста.

Кожен батько, подумав я, має скласти заповідь дітям своїм та внукам, правнукам і всім, хто прийде у світ після них, хоч, може, не всім нащадкам така заповідь буде потрібна. Це ніби лист у вічність, що його кожному хочеться послати. Ні, не належу я до людей з вибраною долею, я у цьому житті людина мала. Та й пригоди, які перебув, не такі вже захоплюючі — це пригоди малої людини. Але одне я маю, про що й хочу сповістити нащадкам своїм, — живе у грудях, людське серце.

Знав, що не засну цієї ночі. Очі мої, прикриті повіками, були червоні й гарячі. Отож і простір, який побачив наступної хвилі, залився гаряче-червоним світлом. Мені привиділося, що мчу охляп на коні, але обличчям до хвоста. Кінь біжить уперед, а для мене виходить — назад. Сльози котилися мені по обличчі — червоний світ довкола гойдався й палахкотів.

Вранці я розгорнув сонник, але пояснення сну не знайшов. Тоді пішов до сусіда, мудрого, добродійного козака, що добре знався на снах, і той розтлумачив мені таке.

— Життя кличе вас, панотче, назад — це недобре, — прорік він. — Кінь біжить уперед, а для вас виходить — назад. Це знову-таки недобре.

Не звістив нічого більше, тільки оці два "недобре", а може, не хотів мене засмучувати. Допитуватися я не став: не гоже слугі божому піддаватися отак простацькому марновірству, через це покинув сусіда й подибав на власне обійстя, налягаючи на ціпка.

Ступив на стежку саду, бо не хотів заходити в дім, де жінка торохтітиме про господарські клопоти, — запраглося самоти.

"Отут ми й зустрілися, — мимохить подумав, сідаючи на лаву. — Про що була наша балачка?"

Таки й сьогодні почув я тихий шелест кроків. Звісно, онде він: простує до мене, широко всміхаючись. Але за мить видиво розпливлося — був я в саду сам. Шелестіло над головою листя, на колінах стрибали сонячні латки. Я зорив на власну старечу, покриту цвіллю руку — обхопила держално ціпка і аж побіліла, так напружилася.

Снігове поле я побачив і чоловіка, що ходить по ньому туди й сюди. Придивився пильніше до слідів, які він прокладав по білому, були вони увіч схожі на літери, я зміг навіть розібрати кілька слів. Тоді просвітліло в мене на серці, і я засміявся тихенько, згадуючи пророкування мого сусіди, тлумача снів: он що маю чинити.

Може, моя примха, дорогий читальнику, видасться тобі смішна й безрозумна, не осуджу я тебе: значить, писалися ці аркуші для іншого. Знай, сподіваюся я на того читця, кому відслонять вони щось сокровенне. На це моя надія, а надія веде людину по світі. Зрештою, і кпини людські та зневага не первина мені: тільки на старість перестав я бути для людей смішний. Годі сказати чому: може, вікував життя неодоладно? Але не мені це знати й не тобі судити — є на те вищий суд. Йому й піддаюся, як і кожен інший смертний, бо правда наша правдою вічною має промірятися.

РОЗДІЛ II,

в якому Турчиновський починає свою розповідь про мандри

Чому доля саме такі дороги мені наміряла, не можу тобі, дорогий читальнику, досконало повісти — людина не завжди чинить розсудливо і знамірено. Буває, впаде до серця іскра й залишає слід, як на тканині: коли не погасити її вчасно, може запалати такий вогонь, який зовсім тебе спопелить. Така іскра колись упала і в мою душу, і я, примотузувавши до плеча книги та взявши торбину в руку, пішов, як уже оповідав, на стежку, що вивела мене з рідної Березані.

А перед далекою дорогою завітав до ветхого старця Дем'яна, котрий уже давно був не від світу, а пас божу худібку — бджіл, сидівши хутором неподалік Березані. Старий був неговіркий і наче сердитий, але мене любив, бо я не відсьогодні входив із ним у сокровенні балачки.

Мучив мене й тоді дивний сон. Отак ніби їхав я верхи через долину, в якій кожна рослина увінчувалася людською головою, і такі ж голови росли замість плодів на деревах. Їхав ступою і роззираю усі ті обличчя. Тепер я знаю, хто вони, — побачив у тому сні людей, зустріч з якими чекала мене в прийдешньому. Я оповів той сон старому Дем'яну, і він довго на мене дивився.

— Вабить тебе дорога, хлопче? — спитав нарешті.

— Ой вабить, діду! — сказав я. Тоді старий похитав головою.

— Скажіть мені щось напутнє, діду, — попросив я.

— А я вже сказав, — буркнув дід і сердито сплюнув, вийнявши з рота люльку.

Тепер я розумію, що старий не похвалював мого наміру мандрувати, але тоді мені здалося, що не має він чого сказати. Тож спокійно повернувся додому, зібрав які мав гроші, взяв ціпка, одягся по-дорожньому й рушив у білий світ.

Біля засиненого гайка, що про нього згадував тобі, читальнику, трапились мені двоє мандрованих молодиків, до них я довірливо приєднався, щоб веселіше й безпечніше було йти. Мої співподорожани були дебелі хлопці, я відразу ж відчув до них довіру. Ми проходили через дороги й села, хлопці оповідали веселі історії, а я оповідав їм оповіді книжні. Над головою аж дзвеніло сонце, довкіл вигиналися ниви з чималим уже хлібом, поблимували в ньому ясні очка волошок; над головою тремтіли золотими

грудками жайворони, я сміявся на веселі розповіді, а потім заспівав — це сталося неподалік якогось села. Мої супутники зупинилися, почувши мій спів, а я таки голосистий, кажу без похвалок; тієї днини голос не вмщавсь у грудях, і я не мав причини його глушити. Так, я заспівав, зворушений і подорожжю, в яку вперше пустився, і сонцем, а ще більше співом жайворонків; дивився на світ замилувано, може, тому й обличчя супутників стали мені милі. Отож я йшов і співав, відчуючи, як расту під цим глибоким небом, і вже це — гідне благи: добрий стаєш і чистий — те, до чого людина має завше прагнути.

Наспівував, коли переходили село, вів мелодію й тоді, коли ми ступили на путівець. Той путівець був ледь утоптаний, але я не мав нічого лихого в серці й не сподівався напасти. І в голові в мене не було, що мій спів може викликати в когось недобрі наміри. Мої співподорожани йшли біля мене мовчки і тільки посопували, але я на те не зважав — друзями ж бо ми назвалися.

— Добре співаєш, — сказав один із них, Семен, коли ми вже відійшли далеко від села.

— Мій голос — надія моя, — скромно відказав я. — Приставатиму до якоїсь церкви, зароблю грошей, а тоді — знову в мандри.

Другий співподорожанин, Іван, уклав до рота люльку і викресав вогню. Подивився на мене з-під нахилоного чола:

— А тепер грошей не маєш?

— Дрібку, — якнайдобродушніше відказав я. Іван звів обличчя, серце моє торкнула тривога. Роззирнувся навколо: порожній путівець, в глибині — дика груша, хліб і ані душі. Іван дивився на мене з тупою увагою, ніби розглядав комаху. Один куток рота приспустився, а другий тремтів. Очі стали вузькі й пронизливо-зелені, а може, світло довколишньої зелені і у них налилося?

— Га? — сказав я. — Так чудно на мене дивишся? Тоді побачив я Семенове обличчя. Воно було кам'яне. Я знову відступив крок і озирнувся. Навколо ані душі. Мимоволі сахнувся, і це врятувало мою голову — ломака, якою замахнувся Іван, вдарила мене по плечі, тому, де я щасливо примотузував книги. Закрутилася земля, захиталося небо, посипалися зірки, я впав — дорога забила мені рота травою.

Звісно, ці розбійники й гультіпаки хотіли вбити мене, але милостива доля врятувала від такого сумного кінця: судилося мені ще потоптати ряст. Лежав, обдертий і пограбований, у самій кошулі і, приплющившись, слухав, як сваряться поміж себе розбійники, не поділивши мого добра. Руки мені зв'язали міцною шворкою, що боляче в'їдалась у тіло, а ноги були вільні.

— А що зробимо з ним? — спитав Іван, киваючи на мене.

— Добити треба, — шепнув Семен так лиховісне, що я здригнувся.

— Глянь, очуняв, — сказав Іван і нахилився до мене. Я розплющився — схилилася до мене огидна машкара, а може, моя ураза так його спотворила. Ми дивилися якийсь час один на одного, ніби змагалися, хто кого пересидить, — трем побіг мені по тілі. У грудях шалено застукотіло серце, несвітський жах поривав скочити на рівні й

дремнути навтьоки. Але я мав глузд збагнути, що зв'язаний далеко не втечу, через це вирішив чекати, що вирішать мої збійники, застережно підігнувши одну ногу, готовий щохвилі зірватися й побігти.

Гультіпаки домовлялися про мою смерть: чи одразу вбити та в хліб затягти, чи голого до груші прив'язати. Я зметикував, що такі непереливки, й подумки помолився Всевишньому, щоб урятував мене з такої напасті. Вдивлявся у небо так, аж очі млоїло, хотів розчинитись у ньому і просив звільнення від смерті та мук, що готували їх мені розбишаки. Боліло найбільше мене не те, любий читальнику, що опинився обідраний, як липа, й пограбований, — цим людям я вірив, вони стали мені любими друзями, завдяки їм я хотів оберегтись од злопригод у дорозі. Боліло мені од їхньої підступності і зради, а це найгірше з гіркого. Саме в цей мент почув мене господь і вклав до вуст такі розважливі слова.

— Гаразд, — сказав я. — Ви мене вб'єте. А що здобудете? Ви забрали мою одержу і гроші, — сказав я, — все, що маю. За це вас покарає господь, але не так страшно, як після того, коли загубите невинну душу. Пам'ятайте про пекло, — застеріг я, — кипітимуть ваші душі в смолі, і кричатимете од болю, а мукам своїм кінця не дочекаєтеся. Я сміливо кинув у їхні страхітливі обличчя:

— Знамірилися загубити невинну душу через дурноту свою. Лише з самого страху, що розпізнається ваш менший злочин. Поміркуйте: щоб сховати малий злочин, ви чините великий. Але Всевишній усе бачить, усе чує, і не матимете від нього рятунку...

У цей мент визирнуло з-за хмари сонце і освітило все таким чистим і яскравим сяйвом, що презирнулися мої кати. Я уздрів на їхніх обличчях страх і раптом згадав: вони з тієї долини, по якій їхав я уві сні на блакитному коні.

— А не дурну річ сказав цей харпак, — мовив Семен.

— Викаже він нас, — буркнув Іван.

— Заб'ємо йому памороки, — сказав Семен.

— Сильніше стукнеш, — відповів Іван, — і напитаєш гріха! Хлепавий він.

— Припнімо його до дерева, — мовив Семен. Я кинув оком. На дорозі стояло одне тільки дерево, дика груша, але до нього було з двісті косових сажнів.

Здирці мої про щось перемовилися пошепки, тоді другий, Іван, підійшов до мене і різонував по шворці ножем.

— З нами підеш, — наказав він. — Але спробуй тільки... Не доказав, бо я зірвався на рівні як був, у самій кошулі, і вдарив у ноги. Роззутому й роздягненому, бігти мені було легко, отож я закинув голову й помчав так, що залопотіло мені в грудях серце, закрутився довкола світ. Ніколи ані опісля, ні до того не бігав я, читальнику, з таким спритом. Стрибала під ногами дорога, у вічі било сонячне проміння, я летів над землею, вряди-годи підштовхуваний її м'яким, пружинистим тілом. Лайдаки й кати мої спробували наздогнати мене, але були взуті в чоботи й одягнені в кунтуші, тож швидко відстали.

— Не тікай! — кричали вони. — Поговорити треба. Зачекай, дурний вилупку!

Я не образився на "вилупка", бо що можна сподіватися від таких нечестивців, —

гукнув здаля й собі:

— Ану не підходьте, лайдаки, розбійники, викрутні й облудники!

Вони зупинилися сажнів за двадцять.

— Ну чого тебе понесло? — примирливо сказав Семен. — Поговорити хочемо з тобою.

— Повернемо тобі гроші й одержу, — мовив Іван. — Підемо разом до Могилева. Ми передумали тебе грабувати...

Я був легковірний тоді, як овечка. Не міг на зло злом відповідати — сльоза впала мені на щок. Здалося, осінила цих гультіпак мудрість та благодать, вони щиросердно каються. А хто перед таким не зронить добродані сльози, люб'язний читальнику? Хто з людей не чулий до світла й добра? Навіть такі безмилосердні розбійники, і ті просвітилися й захотіли покаятися.

— Гаразд, — сказав я із сльозами на очах. — Підемо разом до Могилева.

Вони били мене руками й ногами. Я схопився за голову і впав у куряву, закликаючи на поміч небо, але цього разу дано було випити келих лиха до дна. Тяжке то пиття, я здригався на кожен безмилосердний удар, зойкав та стогнав. Витерпів оті незаслужені муки і, коли гультіпаки й катюги перестали мене молотити, ледве звівся на ноги. З очей котилися сльози, тіло боліло, а на душі лежала урза. Такі брудкі вони були, ті, що недавно їх я за друзів вважав!

— Вдягайся! — кинули вони мені одержу. Повернули й книжки, та коли я упімнув оддати гроші й чоботи, розреготалися.

— Підеш з нами, — сказав Семен, — а при нас і язика триматимеш ліпше.

— Незле вигадано, — додав самовдоволено Іван.

— І не здумай тікати, — мовив Семен і похитав перед моїм носом величезним кулачиськом.

Але я не збирався тікати. Пообіцяли-бо не чіпати мене, і я повірив — десь пізніше від них утечу. Тому, хоч як тяжко боліла мені душа, пішов із ними далі. За якийсь час вони й балачку мирну завели — скалозуби й реготуни. Потішалися з моєї втечі і з того, як блискав я голим тілом, а мені паленіли з сорому щоки. Не відповів на їхні жарти, бо не чув у серці радості. Ішов з ними, як раніше, долаючи шлях, і мені в голові крутилися недобрі думки — про помсту думав. Мої ж збиточники ступали по дорозі, ніби нічого не сталося, і лише кидали до мене якийсь жарт. Але я смутний був. Груди наповнювало болюче почуття, воно потім часто приходило до мене, коли опинявся без шеляга за душею, не відаючи, що чекає завтра. Ні, я перепросив Всевишнього за свої лихі помисли, треба було шукати втіхи й заспокоєння, щоб не пустити в душу лихого.

"Всі ви, озлоблені, — думав я, — де корені вашої злості? Чому в цьому світі страждає невинуватий, а лихий жартує? Чи добре чинить той, хто злу не опирається?"

Заходило сонце, висів на овиді розпечений кавун, горів притомленим світлом, воно проливалось на світ рожеву барву. Принишк і сховався вітер, глибока тиша пойняла круглий, широкий світ. Над головою вигнулася голуба вгорі і блакитна по боках миса неба, унизу світила притьмареним зелом так само простора миса землі, її перерізала

бита тисячами людських та кінських ніг дорога, а по одній із її відрогів тихо шаруділи й наші кроки. Було нас тільки троє, і рожеве світло, що його вилив на землю вечір, затопило нас з головою, купаючи і ніби змиваючи з нас усе вчинене нами за проминулий день. Ми йшли в тому світлі, безсловесні й покірливі, наче не відбулося між нами злочиння, про яке я щойно повів, наче не вони, оті двоє, збиткувалися з мене і не я прийняв стільки наруги. Синяки й садна в цю чудову мить перестали боліти, зцілювався я раптом: святе зворушення заповнило моє серце. Тихий смуток народився там, де западало за овид сонце, і я пізнав: смуток отой іде з неба. Саме цей смуток і сплітає над зеленою, розлогою чашею землі серпанок, зараз рожевий і драглистий, але це він витворив перший сутінок, який допомагає людині заспокоїтися. Перший сутінок ховався в затінках та ямах, в улоговинах, у глибині трави та зеленого жита, сутінок, на який перетворився біль єства мого, — вийшло з серця все важке й неприємне, що я сьогодні зазнав. Тихо шерхали кроки, збиваючи над дорогою м'які хмарки куряви, ця курява — теж сутінок, гіркий, як настій полину. Я йшов разом зі своїми подорожанами назустріч червоному сонцю, міцно стискаючи вуста, за спиною плив мій біль, а попереду, між сонцем і мною, котилася довга і, здавалося, жива дорога. Вона гріла мої босі п'яти, і я беззвучно подякував долі, що й таку відраду вона нам, упослідженим, може посилати.

РОЗДІЛ III,

в якому Турчиновський оповідає про тишу, яку відчув у своєму садку

Оце писання, що викладаю його тут тобі, ласкавий читальнику, дало сподіваний мир душі моїй, і я, переповнений далекими споминами, замріявся, сидючи на трав'яній лаві під улюбленою яблунею. Чи довго перебував у святому заціпенінні, не відаю; здавалося, й дихати перестав, а очі мої пасли вигинливу стежку, якою пішов був колись у світ. І чи година така настала, а відчув я раптом: довкола мене стоїть дивна тиша. Все навдочокруг загусло й завмерло, зупинився час. Листки й трава знерухоміли, і не чув я анінайменшого згуку. Не співали птахи, не валували собаки, не чути було ані кроків, ані дихання. Навіть мала комашка, що почала лізти мені на ногу, спинилася із зведеною голівкою. І тільки тепер, у цю мить, прийшли слова, які я хотів сказати отому юнаку, що приходив до мене чи привидівся, — собі самому, котрий у дорогу зібрався, а світу не знав і не розумів, котрого чудні питання навідували, і через те просив він у мене відповіді.

— Не чини так, як вітрогони, сину мій, — прошепотів я, — а впокоряйся законам життя. Не живе щастя в далеких країнах і в небачених містах, а в тобі самому — умій тільки ним користуватися. Остерігайся, щоб не захопив тебе вир, який відриває людину від рідної землі й закидає її на чужину. Навчися радіти зі світу й життя, тоді й непокоїтися будеш менше. Пізнавай світ, а не проклинай його — ось тобі джерело. Пий із нього і здобудеш радість.

Я говорив ті речі, але водночас розумів: це не ті слова, які треба казати. Це втішальні слова, отже, звичайні, а є слова сокровенні. Ті слова, від яких здригається людське серце, бо істина є справжня і видима. Мій мозок напружився, бо здалося у цій

святій тиші, яка панувала навколо, — знайду я їх зараз! Зараз, зараз виповім їх, адже вони тут, на кінчику язика. Ти слухаєш мене, юначе?

— Так, — мовив тихий голос. — Але не все мені ясно. Скажи, старче: чи кожен, хто шукає, знаходить незвідане, чи нам, молодим, судилося перейти тільки ваші стежки?

— Кожен у цьому світі шукає себе, — сказав я.

— Не зовсім розумію, що воно: шукати себе? — спитав голос.

Я не відповів, бо на такі питання не відповідають. Знайти себе, подумалося, — це прожити життя.

Здається, я цими думками таки зруйнував первісну тишу і не знайшов сокровених слів, на які сподівався. Так, мозок мій вже просив відпочинку і поволі згасав, як гасне каганець, коли висякне олія.

Я почув шерхит, хтось ішов, хтось до мене наближався. Я не хотів озиратися, важко мені вести цю розмову.

Кроки наблизилися і стихли. Я почув притлумлене дихання.

— Чи ви спите? — почув голос паньматки. — Чекаю вас з обідом, а ви тут прохолоджуєтесь...

РОЗДІЛ IV,

у якому Турчиновський оповідає далі про свої пригоди

Так дійшли ми, ласкавий читальнику, до польського кордону, де була маєтність Києво-Печерського монастиря, що звалася, як пригадую собі, Попова Гора. Ми спинилися з моїми здирцями тут на ночівлю, бо лежав той монастирець біля села. Я рушив помолитися на вечірню, бажаючи звільнитися на хвилю від своїх гонителів, зрештою, ті не захотіли очиститись у молитві, укорінившись у гріхах своїх. Мені ж праглося побути на самоті — багато зібралося у мені думок.

Тут, у церкві, мене й примітив городничий ієромонах Теодозій, високий, худий чоловік з малими, втопленими очима, які начебто визирали з середини голови. Ми розговорилися, я заспівав йому й прочитав сторінку Псалтиря, а він, задоволений і зраділий, мовив:

— Залишайся, хлопче, коли хочеш, у нас. Нам треба доброго співака й читця.

Покликав дячка і сказав, щоб мене прийняли до дяківської половини. Це означало, що я таки здихаюся своїх тяжких ворогів.

Те все, що оповідаю, любий читальнику, сталося прегарного літнього вечора, сутінки саме опадали на землю. Я побачив тоді на небокраї хмарину, що нагадувала перст. Я сприйняв його за знак божий — на мене зійшов мир, а серце заспокоїлось у тривогах своїх. "Що може бути ліпшого на білому світі за такий вечір, — подумав я, — адже все віщає про добро і злагоду?! Вибач ближньому і не помножуй зла, адже помножене зло породжує нове, і так без кінця. Без покірливості людина перетворилася б на звіра, а це те, що може ввергти світ у загибель".

Такі думки крутились у мене в голові, я йшов за дяком і всміхався. Відчував: розгладжується мені обличчя, а очі запалюються мирним вогнем. Здавалося, почув навіть, як росте трава. Піднімала на моїх очах стебла, гонячи, як кров по тілу, сік.

Узднів, як лучиться той сік із сонячним промінням і як запліднюється та костеніє в зернятках насіння. Я полегшено зітхнув: яке щастя, коли погідно на душі!

Болить мене, любий читальнику, одна думка. Все у світі побудовано на цьому: вороги й друзі. Навіть невинна овечка розуміє, що в неї безліч ворогів, хоч вона не ворог нікому. Людину ж вороги чатують щокроку. За добро добра людина ворог іншій доорш людині — дивовижна це круговерть! Вирушивши в мандрівку, я гадав обійняти світ душею, але ти вже знаєш, читальнику, як був тяжко й гірко покараний.

А веду я до того, любий читальнику, що вороги мої і здирці не відійшли мирно без мене з Попової Гори. Як тільки вселився я у дяківську половину, пойняло їх незбагненне зло. Не відаю, як розтлумачили вони мій умисел, але відразу ж з'явилися в нову мою оселю. Спершу я був спокійний.

— Напивав собі місце й залишився, — сказав. — Не маю до вас зла, ідіть собі з миром — розсудить нас бог. Вони розреготалися.

— Чого б це ти мав зло до нас, своїх приятелів? — спитав Іван.

— Дозвольте нам, пане дяче, — сказав Семен, — перемовитися з ним перед дорогою.

Дяк послухався й люб'язно вийшов, а я лишився із ними сам, відчув: мороз пробіг у мене по спині.

— Навіщо я вам? — спробував оборонитися. — Що я вам учинив?

Вони стояли супроти мене загрозливо спокійні і тільки усміхалися, зсовуючи вуста набік.

— Ви забрали мої гроші й чоботи, — мовив, — а я нікому про це не сказав ні слова. Чого хочете од мене ще?

Іван підморгнув мені, наче ми були з ними змовники, вуста його розповзлися в усмішці.

— Я от хочу, щоб ти трохи перед нами потанцював, — скавав іронічно. — Як співаєш, ми чули, а тепер потанцюй.

— Ти нас ошукати хочеш, — сказав Семен, — а ми не ті люди, які дозволяють собі плювати в борщ.

— Але ж я сказав...

Цього разу не встиг відхилитися — відчув сильний удар в обличчя і впав на долівку, тяжко гримнувшись головою. Кров линула мені з носа.

— Я не збирався вас виказувати! — крикнув, умиваючись кривцею.

— Устань! — наказали вони.

Але я не хотів вставати. Вони схопили мене за барки, світ померк — я побачив величезне коло, воно червоно стало на землю, впираючись горішнім обідцем у стелю. Був управлений у цей обідець, вигнувшись і неприродно закинувши голову. Коло почало крутитися, а може, то я, штовхнутий невіданою силою, поплив по обідцю, як по річищі. Мене крутило все швидше й швидше — я побачив, що коло те круїть дивний чоловік. Мав він темні, каламутні очі, а лівий кутик рота глумливо й поблажливо всміхався. Це була перша моя в ним зустріч, а ти, читачу, можеш упізнати — згадай-но

вершника біля засиненого ліска.

РОЗДІЛ V,

де Турчиновський намагається осмислити те, що з ним діється

Здається мені, любий читальнику, у колесо я потрапив таки не випадково. Можна назвати його кільцем, або ж змієм, що кусає власного хвоста. Всім відомий цей символ, і я про те не розводитимуся. Хочеться мені збагнути інше: чому так нещасливо й часто втрапляю у всілякі злопригоди.

Мені сповістили, що в Поповій Горі живе старий характерник-козак. Він уже доживав віку, але вельми мудрий і відає про все на світі. Я й подибав до того чоловіка, тамуючи біль у тілі і вряди-годи зупиняючись, — доводилося мені братися під чималий горб.

Скоро побачив і хату, до якої простував. Була віддаллю поменшена, а стіни аж світилися, такі білі. Очерет на покрівлі тільки-но наслано, і вона світло жовтіла, а на порозі завмер так само білий, як хата, старий. Побіч темнів невеликий вишневий садок, а все обійстя обнесено плетеним тином.

— Доброго вам дня, діду, — сказав я. — Чи дозволите зайти?

Дід дивився на мене зовсім молодими очима, хоч сам такий ветхий — ані торкни! Але де вже збагнути цей темний люд — характерників: за мить може стати й молодим. Та переді мною сидів сивий, як молоко, дід, і я вклонився його ветхим літам.

— Заходь, хлопче, — озвався той нарешті. — Чи не ти це Ілля Турчиновський?

Не здивувався, що звав мене, зрештою, на те він і характерник, щоб усе знати. Став перед старим шанобливо.

— Сідай, бо нелегко тобі стояти, — мовив дід. Присів біля нього на ганок і вже й рота розтулив, щоб виповісти, що мене сюди привело, коли ж спинив мене коротким рухом.

— Спершу віддихайся, — сказав спроквола. — І на світ божий подивися.

Ми сиділи й дивилися. Гайки й поля, яри й прибережні кущі — все веселе й спокійне, аж мимовільно почав входити в мене мир. Яскраво-синя річка перерізала цей гарний зелений край, зрільна крутячи ложем, — дрімала, солодко простягнувшись. Дихало теплим пахом нагрітого зілля й землі, вітерець подував із долини, м'яко обвіюючи обличчя.

— До мене приходять люди за малим, — сказав раптом дід, — той когось не любить, а той просить помічного зілля. Твоя ж хвороба не позверх лежить, а всередині. Чи ти висповідався, сину?

— Еге ж, сьогодні, діду, — мовив я, топлячи погляд у чудовому краєвиді. — Але й піп мені сказав: сповідь знімає гріхи видимі, а я таких гріхів не маю.

— Отож я й кажу: не по мале ти до мене прийшов, — сказав дід. — Розкажи!

Оповів йому про свої пригоди, і голос мій тік повільно й сумовито. Дід сидів, загадково-мудро осміхнений, і, здавалося, не слухав мене. Дивився туди, в долину, на застиглу річку, і в погляді горів вогонь. І подумалось мені: все, що розповідаю, не варте ламаного шеляга, все дрібне й нецікаве побіч із тим, що знає й бачив оцей ветхий

сивань. Але коли оповів йому про криваве кільце, яке мене захоплювало, скочив дід на ноги й важко задихав, пильно зирячи на мене.

— Оце воно і є, призначення твоєї долі! — скрикнув він. — Воно, воно — коло! Мені теж являлося, коли був у твоїх літах. Хто потрапляє в нього, того нерозумно пориває у світ, і ніщо його не спинить.

— А що воно значить? — спитав я з трепетом.

— Вогняне кільце — це наше життя! Придивися, — махнув він рукою, — цілий світ у колах. Сонце колом ходить, голубе коло — крайнебо — з цього кільця нам не вистрибнути, зелене — земля, яка тримає нас біля себе прив'язаних. Людське коло — це пристрасті наші, від яких не можемо втекти...

Аж задихався, сказавши так багато і по-книжному мудро: стояв, випростуваний, і світив поглядом, пильно зирячи в долину. Вітер ворухив його сивою бородою, але за мить дід засміявся коротко і знову присів на ганок.

— А чи немає на мою хворобу ліку? — спитав я.

— Чому ж? — повернувся він до мене. — Зазирни в обличчя найстарішій жінці, котра вже й не знає: живе вона чи ні.

— А ви не відповісте мені?

— Можеш зазирнути і в мої очі, — сказав начебто байдужки. — Але не відаю, чи втішить це тебе.

Я зирнув у його очі. Сиві, старечі, виблідлі і вже без молодечого блиску, котрий мене вражав. Здригнувся мимоволі, бо повітря між нами ніби загусло, затуманіло, і я раптом побачив не діда-характерника, а самого себе. Увіч отакого, яким є тепер, коли пишу ці листки. Ми довго дивилися один на одного, і на наші обличчя лягла однакова, ніби відбита у дзеркалі, сумна й вибачлива всмішка. Я подумав: всі ми, одягнені в книжкову мудрість, однакові, однакові біди й нещастя падають на нашу голову, але чому замість шукати від них рятунку тішимося своєю благагою? Чому мудрість книжкова не живить, а знесилює людину?

РОЗДІЛ VI

де Турчиновський розповідає про нові над ним тортури

Дяк тієї школи, де я зупинився, визволив мене, дорогий читальнику, від напасти моїх кровожерних мучителів. Мене врятовано від здирців, а їх із гвалтом вигнано із хати. Перегочував наступну ніч спокійно, хоч боліли мені кістки й тіло і снилися снища та змори. Проте ранок міг зустріти з усмішкою і з молодю радістю від того, що таки вирвався з-під опіки своїх співпідорожан. Сонце весело пробивалося крізь шибку й гарцювало на долівці, наче моторний юнак-жартівник, а небо здавалося криницею святощів, які встигай тільки пити.

Тим часом вороги мої, затямивши на мене, безневинного, зло, не заспокоїлись у поганій своїй пристрасті, а діставши відсіч од городничого й дяка, умислили супроти мене нові підступи й пішли до компанійського сотника, який стояв на той час на квартирах у тому-таки селі, в Поповій Горі. Що вони набрехали на мене, взяв я, любий читальнику, згодом. А наговорили вони, що здирцею був я, а не вони, і майже в

кожному селі тяжко збиткувався над дяками, спутуючи їх, ніби коней, і немилосердно б'ючи. Все добро своє, сказали ці брехуни, він, себто я, набув злісними нападами й грабунками. Навіть книги, що несучи, поцупив у якомусь селі, побивши дяка.

Це все, що годі вмістити в розум і аж відганяє брехнею та напастю, компанійський сотник прийняв на хмільну голову за правду і звелів привести мене в шинок. Я саме повернувся від козака-характерника і поліз було на піч, щоб відлежатися, бо тіло мені й досі боліло, але мене нагло скинули долі, здерли одержу і в самій кошулі повели в шинок, несучи книги й шати мої як крадене. Сам же я, обдертий і зневажений, ішов на превелику втіху роззявляк, які, дивлячись на мене, реготали й тицькали пальцями, начебто бачили якогось катюгу чи звіра.

Затуляв, скільки міг, соромне місце і йшов між двох стін реготу й кепкувань. Ішов, як злочинець, — сльози текли мені на лице. Скажу тобі, люб'язний читальнику, мені не було дошкульно від усіх тих кпинів, навпаки, й напівголий відчував себе чистим і безгрішним. Над головою стояло сонце, пахло курявою, тини потріскались од спеки, а горщики на них здавалися мені головами химерних істот. Зрештою, я почав плутати, де горшки, а де обличчя роззявляк, що повітрішувалися на мене. Чиїсь обличчя, скривлені від сміху; чиїсь пальці, як списи, що тицькають у мене; кури, що сполохано тікають, здіймаючи куряву; застигли постаті біля криниць; журавлі, які стримлять у небо; стріхи, на яких сидять, ніби галченята, хлопчики; просто мене горіла велика купчаста хмара з висмиканими зусібіч сонячними віхтями. Все це стояло в семи барвах веселки, я йшов і спотикався по рівній дорозі — ззаду мене весь час підштовхували. Босі мої ноги вкрилися пилюгою, великого пальця я вже десь розбив, і на ньому налипла сіро-червона курява. Однак не відав злості й ненависті до своїх насильників-співподорожан, хоч уже й хотів того. На душі, наче квітка, цвіло здивування, ніби не мене вели оце по дорозі і не на мене, безневинного, чекала кара.

Отак мене й пригнали до корчми, де сотник налякав мене грізним виглядом.

— Ну, — прогук він, — лярвий сину! Я тебе, злодіяку, до кісток бачу! На чуже добро потягло, шмаркачу й недолупку ти такий, я тобі виб'ю з голови оте добро!

Хотів відповісти, але не встиг розтулити рота, як на мене знову посипалася злива лайки, — сотник ані подумав розважно розпитатися про мій рід і куди знамірився йти. Вороги ж мої, співдорожани, догідно підхихикували і по-блазенському підморгували один одному.

— Злодіїв, панове, — повчально проголошував сотник, звівши пальця, як професор колегіуму, — здалеку видно! Я таких, як оцей, на своєму віку перебачив не одного. То як гадаєте, панове: дамо йому спершу буків, а тоді розпитаємо чи спершу розпитаємо, а тоді пригостимо буками?

— Спершу треба всипати буків, — сказав старий, що сидів у кутку, як у себе в господі. — Тоді він і до розмови м'якший буде.

Я стояв у самій кошулі й відчував, що в корчмі страшенно холодно — коліна мої дрижали.

— Дозвольте сказати слово, — ледве вимовив я, тремтячи.

— Не дозволю! — гримнув кулаком по столі сотник. — Гляньте, гляньте на нього, — він простяг пальця й ледве не пробив ним мені грудей. — Ще й вуса не ростуть, а душа вже в пекло проситься!

— Нарід псується, — сказав старий у кутку. — Бував я по країнах далеких, то там не так, як у нас. У нас що: буків дадуть, розтягнуть чи припечуть, а там такого понавигадували!..

Я знову розтулив рота, але ті кілька слів, що промовив, потонули в гомоні, що лунав у корчмі.

— Дозвольте, пане сотнику, й мені слово сказати, — втрутився один із моїх співподорожан, Семен. — Може, перш ніж катувати цього недолупка, ми б усі за його кошт по чарці кружлянули!

Він розцвів догідливим усміхом, а всі зашуміли ще більше, згоджуючись на таке.

— А подай-но, Олено, нам меду, — наказав сотник. — За плату книжки його заставляємо!

Я набрав повітря, щоб використати добру хвилину і таки розповісти про лихо, яке мене спіткало.

— У далеких країнах, — перебив мене старий, — кістки за злочинство ламають та й голів не вельми шкодують!

Він засміявся, дивлячись на мене каламутними очима. Трем побіг мені по тілі, щось потойбічне прочитав я в його очах та й упізнав відразу: був це той, котрий вогняне коло крутив.

І мені раптом здалося, що дивно самотній я у цьому світі, що всі люди, які так дико регочуть навколо, вчинять мені якусь велику шкоду, що таки годі сподіватись од них милосердя.

Шинкарка принесла меду, і всі, хто був у корчмі, почали пити, віншуючи один одному здоров'я. Я зирнув у куток, де сидів той страшненький старий, він дивився на мене, попогладжуючи вуса, й усміхався загадково. Я ж стояв у самій кошулі серед корчми, і сльози котилися мені на обличчя. Крізь ті сльози бачив, як дарує компанійський сотник злодіякам мій кунтуш і каптан, вони підхлібне дякували й кланялися; решту моїх речей: рушники, хустки, кошулі, пояси сотник віддав шинкарці знову-таки за мед. Козаки пили один до одного, пропиваючи моє добро; здавалося, ніхто й не цікавився мною, але коли їхні очі спинялися на мені, лихі іскри починали в них грати. Сотник встав і підійшов до мене. Притулив мені пальця до грудей і почав виказувати, ганячи злодіїв, — не давав і слова сказати у відповідь. Казав, що радий бачити мої сльози, бо сльози передують каяттю, а я вже не міг витримати гостроти його поставленого на мене пальця. Зрештою, саме це кинуло мене в розпач, тож, перебиваючи гудіння голосів, я почав розпачливо вигукувати у замерле переді мною сотникове обличчя, що його, тобто сотника, підступно одурено і що зовсім не я чинив злочинство. На те сотник усміхнувся загадково й відійшов на своє місце. Компанійці і мої співподорожани вже заревли пісень, і голос мій пропав у тому галасі. Старий у кутку не бенкетував.

— Вони не хочуть мене вислухати, — сказав я йому розпачливо. — Послухайте мене ви, ваша милосте!

Старий важко й чорно подивився на мене, і я знову подумав: це той, котрий крутив червоне коло, в яке я був управлений. Так, я його зустрічав уже раніше; здається, він почав зустрічатися на моєму шляху відтоді, відколи вселилось у моєму серці щось клубасте й чорне. Відтепер, скажу тобі наперед, любий читальнику, він не покидатиме мене — той, котрим дітей лякають...

Так, я зустрічався з ним ще до того, як вирушив у ці мандри; було це торік, коли повертався од родичів і йшов путівцем, сподіваючись дістатися до найближчого села, де мав переночувати. Але чи зблудив я, чи й справді так було треба, села мені не трапилося, а навколо швидко западали сутінки. Тоді побачив вогонь, хтось сидів біля огниська, а воно високо палахкотіло, кладучи на землю червоне коло. Я підійшов і привітався. Чоловік сидів до мене спиною, не повернувся й не відповів. Тоді я попросив дозволу сісти біля вогню. Чоловік мовчки хитнув, і я сів навпроти.

— Чи далеко звідси до села? — спитав я.

— Тут нема ніякого села, — відповів він.

— Мені пам'ятається, що є. Спинявся у ньому, коли йшов сюди.

— Поблизу немає села, — вперто сказав чоловік. Звів обличчя — був це той самий, що оце сидить переді мною.

— Навколо немає сіл, — сказав цей дивний чоловік, — бо сюди прийшла моровиця і всіх викосила. Я здригнувся.

— Не лякайся, — спокійно сказав чоловік. — Моровиця — це не тільки лиха напасть, це перст божий, падає вона не на одного, а на тисячі, щоб більше нагнати страху. Страх же мусить жити в людях, страх — її керманич і водій. Без страху людина стала б удвічі більшим хижаком, ніж є. Страх унатурює звичаї й мораль. Унатурює, а може, й творить їх. Я зачудовано вдивлявся у свого співрозмовника.

— А ви самі чуми не боїтеся? — спитав. Він засміявся. Сухо і несмішно, наче мав забитий піском рот.

— Не боюся, — мовив він. — Бо я і є отой Страх. Щодня і щогодини змінюю свою подобу, але завжди незмінний я і один!..

Я обвів поглядом усю корчму. Козаки сиділи за столом, голосно розмовляли один з одним, разом із ними сиділи й мої співподорожани, всі порозбивалися на купки, як то буває у компанії, і балакали навперебій. Мовчали тільки сотник, який схилив над столом чоло і, певно, про щось думав, і той, у бік якого я й дивитися вже не хотів.

"Ця корчма, — подумав я, — якась страшна. Що тут діється? Чи, може, сплю й сниться мені лихий сон? А може, ще не опритомнів, відколи вдарено мене довбнею?"

Не знаю, як тобі все пояснити, читальнику, але мені здалося, що втратив волю, забув навіть, що мене мають тут судити, — потягло мене ближче до столу, за яким сидів Страх.

— Тільки тепер вас упізнав, — сказав тихо, щоб не привернути до себе уваги.

— Сідай вип'єш пива, — запропонував Страх.

- Не вживаю трунків, — мовив я. — Хочу тільки запитатися.
- Не питай — і не питається, — сказав він.
- Чому я став вашим обранцем?
- Отакої, — засміявся Страх. — По-моєму, це ти обрав і прикликав мене.
- Тоді я спитаю таке: чи дружить страх божий із справедливістю?

Старий розреготався, а може, це зареготали на розповідь одного із моїх співдорожан козаки? А може, вони тільки те й робили, що стежили за мною? Реготали всі, а найбільше мої здирники-співподорожани. Трусилися, наче биті тряскею, очі в обох стали татарські — крізь них віялами сипалися сльози. Сотник сміявся, закинувши голову і широко розтуливши рота.

Страх сидів навпроти мене, вже не сміявся — на вустах у нього лежала тонка гадючка усміху. Мені поповзли від того по спині мурахи, а волосся заворушилося.

- І все-таки дивний ти чоловік, — мовив Страх. — Дивнішого в житті не бачив.

— Він не дивний, а дурний, — озвався Семен, мій співпорожанин. — Від отих своїх книжок.

- А може, й дурний, — погодився Страх.

Я мовчав. Стояв у самій кошулі, сперся плечем об стіну й дивився на забруднену від недавнього дощу шибку. На ній лишилися висохлі сліди крапель та потічків — темні пилові смужки й кружечки. Вся шибка була залита сонячним промінням, а в кутку сяяв клаптик блакитного неба.

І, як не дивно може це прозвучати, любий читальнику, але саме в ту важку для мене хвилину згадав я любу alma mater свою — Київську колегію, згадав вистави, які гралися щороку в час рекреацій; згадав, що в них брав завжди неодмінну участь і за те від професорів діставав похвалу. І от, дивлячись на покрапковане вікно, я раптом на хвилю забув, що мене притягли в цю брудну корчму, повну хмільних, немилостивих людей; забув, що мене збираються судити, а подумав: щось треба вдіяти особливе. Засвітивсь у мені натхненний вогонь, і я вирішив: коли звільнюся з напасті, звернуся до світу зі своїм Словом. Ще не знав, що це має бути: драма чи в'язанка притч, але в тому писанні я оповім про все, що мене мучить і турбує. Звернуся безпосередньо не до цих людей, що сидять переді мною, а до людей взагалі — маю ж придумати власне Слово, виваживши в ньому кожне речення; адже треба мені якось порозумітися зі світом людей, щоб більше не траплялося таких випадків, коли ти говориш, а тебе не хочуть слухати; ти кажеш правду, а тобі в лице сміються. Маю придумати в'язанку історій, оповівши їх перш за все собі самому, щоб і себе змінити тією наукою; хочу, щоб люди, уздрівши мене, не зводили насмішкувато брів, щоб по їхніх вустах не прослизувала іронічна чи зневажлива усмішка, а щоб трактували мене поважно, хай і нікчемний, і незначний я у цьому світі. Але не сміхотворець я і не для сміхотворства в життя прийшов. Я напишу для цього світу драму чи в'язанку притч, урочисто назвавши її "Мудрість передвічна", — оце й буде мудрість, яка не тільки зголосить мої думки іншим людям, але по-своєму очистить і мене. Я готовий іти на такий чин, коли звільнюся від напасті, що впала мені оце на голову. В мене вже є одна притча, яку давно хочу

записати.

РОЗДІЛ VII

"Мудрість передвічна". Розум

Розум був птахом і вільно літав по землі. Зовні був схожий на дикого голуба, але хто бачив його, той ніколи не назвав би його так просто. Був-бо він інакший. Отож літав дивний птах улітку і взимку, весною і восени. Ніде не жив довго, але завжди весело співав. Інколи його кликали до себе, і він навідував людей. Йому доводилося нудьгувати на довгих диспутах і при балачках тих людей, котрі розумними визнавали тільки себе. Йому доводилося розмовляти зі схимниками й гетьманами, які питалися в нього поради, але ніколи їх не слухали. Бо нікому не було діла до Розуму взагалі — кожен хотів узяти його собі в прислужники. Тому й літав Розум вільним птахом, нікому й не потрібний, але кликаний усіма. Про те, що ним легковажать, не дбав, бо міг скільки завгодно пити сонця і скільки завгодно літати у вільному просторі. Єдине, що турбувало птаха: ось уже скільки років, сотень чи й тисячу, він так і не знайшов собі затишної оселі й притулку. Адже, крім сонячної погоди, буває вітряно, печуть морози і гуляє сльота. Проте він завжди дивився на світ з любов'ю і завжди був безтурботний. Якось його покликав Пустельник.

— Просидів я у печері тридцять років, — сказав він, — але щодалі темнішає мій мозок. Щодалі страшніші химери навідують мене.

— Я люблю волю, — сказав Розум. — Той, хто будує хурдиги для інших чи замикає в них себе, — мій ворог. За якийсь час покликав його Заброда.

— Тинявся я по цілому світі, — сказав він, — але не зробило це мене щасливим, а лише причепило до тіла мого безліч хвороб.

— Я люблю, коли в діях людських панує глузд, — сказав Розум — Ти ж блукав без мети. Просто волочився, і ніхто вже тепер не врятує.

По тому покликав його Будівничий.

— Будував я цілий вік, але, коли зводилася будова, тяжко було мені дивитися на витвір рук своїх. Усе моє життя було біганиною від однієї роботи до іншої — не здобув я втіхи.

— Ти не шукав себе в своїй роботі, — сказав Розум, — а лише достойної плати за працю. Я ж доступний тільки тому, хто вміє знаходити у роботі себе.

Тоді прийшов до нього Філософ.

— Шукав я тебе цілий вік, чому ж хапаюся й досі за порожнечу?

— Ти не мене шукав, а хотів урятуватися, — сказав Розум. — Не досягне вершини той, котрий береться піймати незміренне.

Вони всі бігли за ним, аж потом умивалися. Бігли, а птах відлітав, пурхаючи все далі і все вище. Тоді вони зупинилися.

— Давайте зловимо його в сітку, — сказав Філософ. — Тоді він од нас не втече й послужить, як захочемо.

Вони зв'язали сітку й покликали до себе Розума. Той прилетів, а вони почали дурити його порожньою балачкою, тоді як Філософ заходив ззаду, щоб накинути на

птаха мережу.

І він накинув сітку на птаха, міцно закрутивши пройму. Але диво дивне вчинилося. Замість птаха в сітці заборсалися всі вони: Пустельник, Заброда, Будівничий і Філософ.

— Ти що, сказився! — закричав Пустельник. — Лови його, а не нас!

— Я ловив його, — сказав Філософ.

— Дурень ти печений! — сказав Будівничий. — Хіба я не бачив: ти зайшов ззаду й накинув нам на голови сітку.

— Але стривайте, — сказав Філософ, — як це сталося? Хай я накинув сітку на вас, але як у неї потрапив сам?

— Ти майже зрозумів мене, — сказав Розум і полинув од бесідників геть.

РОЗДІЛ VIII,

де Турчиновський розповідає про нові над ним тортури

Серед тих знавіснілих облич чувся я, люб'язний читальнику, вельми незатишно; одне те, що прихід до мене Страха не був випадковий, адже душа моя тоді вже почала холонути, а друге — не знав я, що чекає мене попереду. Компанійці все ще гуляли, перш ніж зі мною розправитися; вороги-співпідорожани віддали шинкарці мої, але їм віддані, кунтуш і каптан, що вельми сподобалося компанійському сотнику, і той на додачу брязнув ще й власною калиткою. Шинкарка, бачачи, що багатіє, бігала як навіжена — в неї розтріпалося волосся, і скидалася вона мені тепер, любий читальнику, на відьму. Щось таки незвичайне було в рухах цієї жінки: ходила так, наче хотіла сховати рану в боці, від чого стан її був перекинутий, а голова трохи вивернута. Коли ж підійшла до мене й гикнула просто в обличчя, сморід мені вдарив у вічі, а в її зіницях, темних і ніби неживих, я вгледів чорних, хвостатих, навіть з ріжками чоловічків...

Мої вороги з компанійськими козаками ревли пісень, і очі їхні все більше запливали червоним. Один із колишніх моїх співпідорожан, Семен, знахабнів настільки, що підійшов до мене й почав вимахувати кулаком.

— Руки чухаються дати йому в пику! — верескливо закричав він і замахнувся. Я присів, а Семен, вдаривши замість мене стіну, поточився і брязнув на долівку. Козаки зареготали. Ворог мій став навкарачки і почав удавати пса. Тільки чудний то був пес: з людським обличчям і в людській одежі. Люто загавкав на мене і схотів схопити за литку — козаки аж заходилися за столом від сміху.

Страх у кутку реготав також.

— Весело, панове, весело! Так буває завжди, коли хтось боїться. А я й пожартувати люблю!

До мене, одновимірно плескаючи в долоні, повільно підходив другий співпідорожанин, Іван.

— Увага, товариство, увага! — сказав він урочисто. — Пане сотнику, накажіть, хай цей злодій заспіває. Він, їй-богу, красно співає, тому і втирається в довір'я дяків...

— Гав-гав! — люто кинувся до моєї литки перший співпідорожанин, Семен; здається, вдавати із себе пса складало йому приємність.

Мене випхнули за велінням сотника на стіл, і я спробував голос. Та голосу не було. Розтуляв рота, аж млоїло мені в щелепах, але з рота виривалися самі хрипіння та свист. Це мене перелякало — що робитиму у світі, коли не зможу співати? І я вже насправді хотів заспівати, вже й навшпиньки звівся, так моцувався. Проте голосу не було, лише підступно мокли щоки, бо сльози без припину котилися мені по обличчі.

— Він не хоче для вашої милості заспівати! — гукнув Іван. — Це такий заїлий розбишака!

— То ти не хочеш нам заспівати? — grimнув сотник. — У колодки його, нечестивця!

Ударив кухлем по столі так, що все аж затремтіло. Мене хутко стягли додолу, і за хвилину на ноги було накладено важкі колодки.

Мій перший співпідорожанин, Семен, підійшов, все ще на чотирьох, до сотника.

— Дивне зі мною чиниться, пане сотнику, коли бачу злодюг, — сказав він — Таке на мене знаходить, що сам не знаю, що такому учинив би! Зовсім несамовитий стаю...

Я дивуюся, люб'язний читальнику, скільки може ховатись у людині злості. Про це я багато передумав, ні до чого доброго не доміркувавшись. Є тут щось незбагненне. Візьмімо таке: тебе б'ють, а ти не хочеш відповідати помстою, щоб не помножувати зла. Але тим самим, що покірний, як овечка, також його помножуєш — зло непокаране не зникає. Отож, щоб покарати злочинця, сам ним стаєш. Зло зновутaki множитьься. Це якесь коло, дорогий читальнику, — зло від добра і зло на зло.

Я хотів би, щоб множилося з такою силою і швидкістю добро. Але добро не має переваги зла: воно — дозволене, воно — нерушний камінь, тоді як зло — швидкий вітер, який за мить облітує сотні гін. Мені хочеться, щоб десь там, після мене й дітей моїх, було розірване це давнє, поросле мохом коло і щоб у ньому не крутилися люди. Втім, годі смертному зазирнути в майбутнє: чи не тому син не розуміє батька і навпаки. Чи не тому змінюються так часто в людини її заміри й бажання — день прийдешній не завжди приносить сподіване...

Думаю про це, сидячи тут, у своєму садку, під яблунею, не відводячи погляду від стежки, яка колись повела мене у світ і завела. Оно йде по стежці малий хлопчак з білою кучмою волосся на голові і з дерев'яною шабелькою в руці. Махає тією шабелькою, стесуючи голови будякам, і в нього по-войовничому насумрене обличчя. Бадилячі голови падають під ноги, і я знаю, що він анітрохи не сумнівається, що його суд не кривий.

РОЗДІЛ IX,

де Турчиновський оповідає про своє чудесне звільнення

Той шум і гелгіт, здійснений у шинку, збудив, на моє щастя, одного компанійського отамана, який лежав на печі, а від диких погуків прокинувся й, позіхаючи, сказав:

— А що це у вас за шум та співанки?

— Йди сюди, — гукнув сотник, — і пий мед, нам ось злодія ці молодці привели.

Отаман зліз із печі, ще нічого не бачачи зі сну, й пішов, похитуючись, до нас. Був він літній на роки, широкий у плечах і так щиро позіхнув, що, мені здалося, міг би легко проковтнути нас усіх. Отаман сів, почухуючись, до столу.

— А де ж злодій? — спитав напрочуд густим басом.

Я сидів у кутку в самій кошулі й забитий у колодки. Те, що зі мною діялося, було поза моїм глуздом — витівка моїх ворогів-співподорожан надто дика, щоб у неї повірити, але ж у неї повірили. Ніхто не цікавиться, чи так все було насправді, чи ні, нікому й діла до мене, упослідженого, немає. Терплю нестерпні тортури й не знаю, чи буде їм кінець.

Ніч. Пострілюють свічки. Всі сплять, тільки я, вже зовсім старий чоловік, позбувшись сну, сиджу, переповнений спогадами, і намагаюся вловити ту думку, яка може все мені вяснити. Але я розумію: марна ця моя забаганка, бо таку думку навряд чи знайду. Отож сиджу самотньо й палю стару череп'яну люльку — іскри вряда-годи сиплються на папір, і коли побачиш, читальнику, тут, між літер, випалені дірочки, згадай усіх тих, хто не може спати ночами, запалений пристрастю обмислювати власне життя. Незавидний це талант, любий читальнику, не важко й збагнути: завдань на віднімання й додавання життя не розв'язує. Навпаки, воно ставить числа, як доведеться, а тоді ще й перемішує; тасує, ніби карти, і ніколи не показує кінцевого вирахунку.

Той вирахунок людина має знайти сама. Через це й приходять до неї такі ночі, коли тьма зовсім непрозора, коли зникають із неба місяць та зорі, коли вікна запечатано сімома темними замками, а дверей із твого закапелка ніби й не існує. Тоді опиняєшся сам на сам перед собою, сумлінням своїм і пережитими днями. Тоді приходить велика, темна, мов ніч, самотність, а свічка горить і не згоряє, як і твої думки. В її вогнику спалюються нетлі, які пробивають усі сім шиб, що ними затулився ти від світу; в полум'ї тих свічок згоряють і думки, саме ті, недодумані чи додумати які бракує сили. Натомість очищується мозок, легкий розпач приходить у груди, як човен, і в нього, здається, ясне вітрило. Думки плывуть уже в тому човні, і, хоч тиша величезна навколо, — буря там, туман, і злітають величезні хвилі. Щось стогне і плаче — те, що вмирає, те, що зболене до кінця, — ось як воно буває в житті! Мені лишився тільки цей маленький світлий вогник, який розсіває ніч і в якому вже позгоряли всі нетлі. Тільки він світить мозкові, адже, попри все темне, що мучить людину, вона істота все-таки світляна...

Мене поставлено перед очі отамана, і той, пильно придивившись до мене, мовив:

— Щось він мені, товариство, по знаку! А з якого ти, хлопче, краю?

Й не мав уже найменшої сподіванки визволитися, тому сльози знову сипнули мені на щоки. Страх у кутку корчми розглядав власні вуса і всміхався.

— З полку Переяславського, — сказав я крізь сльози. — А з містечка Березані.

— Як, як ти сказав? — поставив супроти мене очі отаман.

— З Березані, — вже зовсім безнадійно сказав я, вважаючи, що й отаман хоче взяти мене на кпини.

— А чи не Михайла Турчина, сотника, ти син? Я ледве не захлинувся від плачу й попросив води. Козаки непевно роззирнулися, але отаман наказав дати мені напиться. Мені миттю піднесено горня, і я, дзвонячи об нього зубами, почав заковтувати ту воду. Пив довго, скільки вистачило духу.

Тоді сказав отаман сотникові й козакам:

— Ви ж бо самі в його батьківській хаті були: пили і їли, коли йшло військо на турків у степи.

Він оповів детальніше, як це було. І мені пригадався далекий час, і брязкіт зброї, і те, як записую я кількість провіанту, і вусатий козак; дівки, що виглядають з-за тину; глечик, що хряснув і розпався, коли на нього ненароком сперся той козак; і сині квіти біля нашої хати, аж боляче давитися, такі яскраві; обличчя моєї матері, коли вітала гостей; голоси, що вранці лунко літали над вулицею; старий як світ собака, що ніяк не міг розклепити від сну очей і загавкати на прийд. Батько в козацькій одежі; купчасті хмари над головою, і жовтий дощ сонячного проміння, яке пядало в той день на містечко. Це все було пойняте густим серпанком, майже туманом, бо відтоді сплигло немало часу; те минуле для мене перестало існувати, лише інколи, як сплеск весла, — спомин, а також далекий солодкий біль од того спомину і від того, що серпанок застеляє зір, спрямований чи туди, у минуле, яке вже ніколи не постане перед очима без того туманцю, але житиме, доки існуватиму в цьому світі.

Отож оповідав я козакам та отаманові свою історію, а тон туманець заливав мені очі, і не міг я позбутися м'якого, легкого видива: хати під стріхою, і мати, яка кличе курей. Ті котяться, ніби грудки, розкидаючи лапами гарячу білкуряву, а вгорі, аж біля неба, поруч із хмарою, цвіте вишня. Сонце заплуталось у неї між гілля, а мені здавалося, що це велика птиця заплуталась у дереві, здоровенна жар-птиця, що її побачивши, пізнав я незбагнений неспокій. Вона заспівала мені — колись я записав оці слова:

Ген, іде той, що йде, а назустріч — дороги,

В манівці повертають чомусь його ноги.

Манівці набридають — на стежку звертає,

А як стежка не вабить, то просто блукає.

Він іде, голова від думок заболіла,

І не знає, куди вже звернути б хотіла.

Він завмер од такої, як світ, дивовижі —

Опинився-бо раптом на цім роздоріжжі...

Так мені співала птиця-сонце, і це була незвичайна пісня. Якраз після того я вирушив у Київ, щоб вчитися в класі поетики, бо інфиму, граматику й синтаксис вже пройшов. Мати хотіла, щоб залишився я вдома, але я не міг її послухати: ті, кому покладено в душу неспокій, не мають власної волі. Їх котить, як шалена вода каміння, і вони не встигають до ладу роззирнутися. Навколо рух, шум, гомін, а вони в тому русі — його малі часточки... — Я оповів докладно свої пригоди, а коли звістив про те, як мої співпідорожжани-зłodії кинулися на мене, наче звірі, побачив, що вони обидва потайки пробираються до дверей. На мить мені закололо в серці: не відав, чи сповіщати отаманові про цей їхній намір, чи ні. Язик мій розказував, а в мені сиділо два супротивники й переконували навперебій. "Треба, щоб вони були покарані, — казав один, — не мусиш лишатися байдужий до зла". — "Коли помстишся, — сказав другий,

— то помножиш зло!"

Саме розповідав, як було вдарено мене ломакою, коли ж кинулися вороги мої в двері, щоб утекти. Проте воля вишня сильніша за наші помисли й бажання: у сінях утрапили вони в обійми до інших козаків, що саме заходили до корчми, — відразу їх зловлено й забито в колодки. З розбійників було здерто одержу й віддано мені, але я забрав тільки своє. Що ж пішло на меди, було сплачено з їхніх грошей, а мені все повернуто.

Не міг я, любий читальнику, й повірити в своє чудесне звільнення, настільки все сталося раптово. Розбійники сиділи забиті в колодки, в самих кошулях, як я хвилину тому, — міг і позбиткуватися з них. І відчув я дивну озлість, читальнику, — те почуття спалахнуло в мені коротко, але ніколи не забуду, як скочив я до своїх лютих ненависників і затрусив перед їхніми зловорожими обличчями своїм не вельми потужним кулаком. Але вони лише засміялися з моїх потуг зневажливо, хоч і не могли супроти мене, забиті в колодки, оборонятися. І відчув я: затоплює мені груди кволість — не міг помститися над збитошниками, щось мене знесилювало й утримувало. Руки мої безсило впали — безпомічно дивився я в нахабні очі своїх ворогів.

Не все тут мені зрозуміле, люб'язний читальнику, і це найбільше мене непокоїло й непокоїть. Чому вони, учинивши стільки злого, такі впевнені й незворушні, навіть знаючи про неминучу собі кару? Чому так незмигмо й сміливо дивляться мені у вічі, начебто злочинець я, а не вони? І чому я, насправді в усіх трафунках безневинний, опускаю руки й відчуваю себе, як побитий собака? Ось що примусило мене пильніше зазирнути цим збитошникам у вічі, але не побачив там нічого. Тоді збагнув неперехідну істину: люди живуть в одному світі, але неоднаково. Світ наш — це мережа світців дрібних, отож і жили вони неспівмірно зі мною, у сферах, які не освітлює мій мозок. А ще я подумав про дивну змінливість долі нашої. Судді спершу повірили на слово їм, моїм лихим ворогам, і збиткувалися з мене, зовсім не зважаючи, що їх могли ошукати брехнею. Зараз так само легко повірили мені, бо один із них випадково знав мого батька.

Від таких думок гіркий смуток заволів моє серце, і не міг я дивитися в очі моїх ворогів — що знаю я про них і чи маю підставу їх карати? Але ні, подумалося мені, люди все-таки живуть одними законами й однакові почуття хвилюють їхні серця. Мені захотілося спитати цих людей, котрі дивляться на мене з відразою й насмішкою: чи не ліпше було б нам залишатися друзями, коли пустилися спільно в мандрівку? Чи не ліпше було б нам об'єднатися й присягти на побратимство? Чи не легше було б нам жити — не втрапляли б в отакі, як оце, нещастя.

Вимовляв ці слова подумки, докірливо дивлячись у вічі своїм катам, і цього разу мій погляд подіяв на них: почали вони погано лаятися й відганяти мене лихими словами. Я ж не став з ними змагатися, тільки повернувся у той бік, де сидів і пив пиво Страх.

Був там і досі. Дивився на мене, навіть кухля відсунув, по якому стікала на стіл піна. Від піни довкола кухля лягла біла мережка, але не це мене вражало: Страх дивився на мене десь так, як мої вороги-співподорожани. Тоді мою голову осяяло

світло, і за мить я придумав, а вже потім записав другу історію своєї "Мудрості передвічної".

РОЗДІЛ X

"Мудрість передвічна". Воля

Чоловік ішов пустелею. Довго блукав, давно втративши надію дійти до якогось хутірця, де міг би напитися води і спочити. Довкола не було ані дерева, ані рослини — тільки гола, порепана земля. Він ступав по тій землі, не полишаючи на ній ні сліду. Згори немилосердно пражило сонце, і не було на небі ані хмаринки, яка могла б хоч на хвилю затулити немилосердне світило. Чоловік став навколішки, щоб попросити в неба швидкої смерті або ж порятунку.

Благав довго, аж доки не зашехрлії йому вуста. Тоді покинув молитву, сів на голій землі, впер лікті об сплетені ноги й поклав на долоні підборіддя. Дививсь удалину сивим, порожнім поглядом, готовий спопеліти й розсипатися тут піском, коли ж раптом побачив, що через пустелю до нього щось котиться. Схопився на ноги й уздрів, що то гарбуз. Чоловік метнувся до нього, бажаючи схопити, але чи був надто ослаблений, чи невправний — не зміг його піймати. Гарбуз покотився через пустелю вже від нього, і чоловік у розпачі помчав слідом. Але кругле тіло котилося надто швидко, і чоловік почав відставати.

Тоді з прокляттями схопив каменя, замахнувся й кинув у гарбуза. Камінь потрапив у ціль, і гарбуз розпався. Відтак почув чоловік рев. На тому місці, де розпався гарбуз, виріс жовтий величезний лев. Заревів, роздираючи пашеку, і чоловік завмер, зляканий і принишклий. Лев устав й пішов просто на чоловіка — той знову схопився за камінь. Метнув щосили, аж просвистів гостро в повітрі і з маху врізався левові в око. І бездиханне упав звір — зашипіло, зашуміло повітря довкола чоловіка. То була велетенська гадюка, що загрозливо повзла від убитого лева. Але чоловік, перемигнувши лева, не боявся гадюки. Узяв камінь і перебив змія навпіл.

І знову навколо нікого не було, лише порожня пустеля і він серед цієї пустелі — самотній і заблуканий. Чоловік довго стояв на місці битви й дивувався, що все так швидко Закінчилося. Чекав, що доведеться ще з кимось змагатися, та не було навколо ні душі. Ні звуку, ані поруху. Навіть убиті тіла лева і змія розчинились у землі і зникли — лишилися у пустелі тільки він і тиша. А ще сонце тягло за собою сіро-бурий шлейф куряви і сипало на землю сухе проміння.

Тоді уздрів чоловік, що знову він у пустелі сам і що знову нема йому рятунку від самоти. Жах хльоснув його, ніби батоном, і тонко, пронизливо крикнув він просто в сіре, попелясте небо, з якого тільки й сипалося, що сухе, як попіл, проміння, — помчав, ламаючи потріскані скиби пересохлої землі.

Довкола стрибали сухі сині вогники, і здалося йому, що то земля запалюється. І мчав він швидше й швидше, щоб хутчій покинути цю землю, щоб подолати пустелю і знайти край обітований. Біг він день і другий, біг третій і четвертий. Хапав його за п'яти синій вогонь, грозючи запалити, а жах не зникав з його порожніх грудей.

На п'ятий день він побачив, що назустріч йому мчить такий самий, як він, чоловік.

Вони уздріли один одного й кинулися назустріч. Але знову сталося диво: на нього мчав... людський кістяк. Гострий крик розпачу й лютості вирвався в чоловіка з грудей. Він схопив каменя і жбурнув його в кістяк, схопив другого каменя й третього. І тільки четвертий камінь улучив у жовту кістку, щось хрупнуло гостро, й розсипався кістяк на пісок — сонце ж обпекло чоловікові обличчя й руки.

Тоді впав чоловік на коліна й відчув, що не має він уже сили. Тіло його обм'якло, і тільки очі, зведені до небес, дивилися прохально й сумно, бо не мав уже чоловік і слів. Але небові не потрібно було слів. Воно сказало чоловікові:

— Я послало тобі рослину, ти ж кинув у неї каменем; я послало тобі звіра, ти ж убив його; я послало тобі плазуна, і не прийняв ти його, а людину розбив на пісок. Чого ж просиш іще, нещасний?

Він відповів небу:

— Ти послало мені рослину, якої не міг я спожити; ти послало звіра, який хотів мене пожерти; послало гада, який міг би мене смертельно вжалити, а замість людини послало ти кістяк. Я ж хочу мати на цій землі друзів, а не ворогів.

— Тоді ти не житимеш, — сказало небо. — До всього треба прикласти рук: здобути рослину, боротись із звіром та гадом, не знищуючи їх, а приручивши, змиритися з тим, що помреш.

Чоловік прошепотів небові, все ще зводячи вгору почорніле і спрагле обличчя:

— І оце воля, яку ти пообіцяло?

— Оце й воля, — сказало йому небо. Тоді впав чоловік ниць і попросив:

— Поверни мені те, що я втратив. Коли ж не можеш, дай надію.

І трісла біля його колін земля — з неї проткнулася перша прорість. Він зросив її слізьми й побачив, що біля нього лежить сучкаста палиця. Тоді взяв чоловік палицю і почав спущувати довкола рослини землю...

РОЗДІЛ XI,

де розповідається про те, як Турчиновського мучило сумління

Вранці я прокинувся з важкою головою. Довкола плавали розкішні сонячні пасмуги, промені перевішувалися через усю кімнату, і стрибали по підлозі й по столі грайливі зайчики. За вікном ріс дуб, миготів листям, і від того химерно здригалось мереживо сонцетіні, покладене ніжною рукою світанку на припічок — обмалювало його срібними квітами. Не хотілося порушувати зачарування цієї хвилини, нараз здалося, що все пережите досі таки недоладна вигадка — нікуди я не виходив а дому та, зрештою, й не виріс на такого, щоб міг рушати в мандри. Я ще хлопчак і лежу в себе вдома; зараз рипнуть двері — і матінка занесе свіжого молока, котре пахнутиме ранком так само, як пахнуть її лагідні долоні. Тоді я прикинувся, що сплю, щоб ті її долоні торкнулися мене і збудили. Мені вчувся за стіною радісний гавкіт собаки; можливо, упізнав він батька і просився, щоб його спустили з ланцюга.

Було утішно мріяти отак, але я вже прокинувся цілком, і годі так просто себе одурювати. Попри все, є те, що є, — сьогодні ж мав одбутися суд, який учинить сотник на пораду отамана, козаків та жителів Попової Гори: судитимуть моїх здирців. Було

мені від того не вельми весело, бо відтоді, як замахнувся на забитих у колодки ворогів, щось-таки зрушилось у мені. Лягло на серце прикре почуття, ніби вчинив я гріх, хоч ніяк не міг його означити. Зрештою, сумління мене пекло не тому, буцім учинив я щось лихе, а через те, що диявольська стихія таки заповонила моє серце.

Лежав, намагаючись упоратись зі своїми недобрими настроями.

"Чому саме мені випадає, — запитував я себе, — мучитися такими речами?"

Інший голос заперечував: "Коли дозволиш зло у найменшому, дозволиш його потім і у великому".

Я сказав тоді:

"Хай так, але чи зможу я втриматись од зла, коли все до того побуджу є?"

Інший голос сказав мені:

"Коли кожен почне виправдовуватися, що ж станеться із тим добром?"

Я, однак, не здавався: чому маю думати за всіх? Адже маленький відступ од добра (та й чи відступ це?) не виходить за межі моїх думок? Вчинки зникають, як листя восени, а що казати про думки?

Інший голос заперечив мені: "Світ — це ланцюг, і дуже химерно сплетений. Поруш у ньому ланку — і він розсиплеться. Навіть у думках своїх годі відгородитися від світу, адже поєднаний із ним тисячею невидимих ниток. Навіть думка не існує сама від себе, вона з'єднується з іншими людськими думками, хоч ти, може, того й не бажаєш".

"Ми, люди, вельми подібні одне до одного. Врешті, чи не в цій подібності — причина нашої роз'єднаності?"

"Це все правильно, — сказав я, — але коли пройду через життя з добром у серці тільки сам? Коли на моє добро ніхто не відгукнеться? Коли стану через те диваком у світі, чи не плюватимуть мені услід?"

"Це гординя заговорила в тобі", — сказав той, інший, голос...

Дивився крізь приплющені повіки на вікно, за яким хилиталося сколихнуте теплим ранковим леготом зелене гілля; мені здалося, що там, за вікном, хвилюється зелене море. Воно затопило цілий світ, і хата, в якій опинився силою долі, — химерний, ненадійний корабель у світі. Він пливе без вітрил і напрямку, але кожен, хто пливе на ньому, сподівається на тиху й мирну гавань. Кожен сподівається, що його там чекає з розкритими обіймами рідний отець.

РОЗДІЛ XII,

в якому Турчиновський оповідає про покарання його здирців

Зрештою, мене покликано, щоб відбув я суд над своїми ворогами. Вони сиділи в тому ж таки шинку, забиті в колодки, трохи нахабності їхньої поменшало, але коли побачили мене, презирнулися й осміхнулися. Хотіли-бо виказати свою зневагу, але я удав, що не помітив того.

Ніколи не міг похвалитися силою чи визначністю своєї особи: хлопчаком я був серед останніх, битий і гнаний, хоч і сотниченко; презирливим поглядом обдаровував мене й батько, коли я неретельне виконував якесь доручення, а це траплялося часто. Одне слово, я знаю, що до мене ставляться без пошанівку, але ніколи не міг збагнути,

чому це так. От і зараз, моє зверху, але коли дивився на розбишак, не вони відвели погляд, а я.

Тоді майнула в мене гадка перевірити їх ще в один спосіб. Глянув у куток, де сидів Страх, — він розглядав вуса й підморгнув мені. Я схилився до одного із здирців і прошепотів:

— А зирни-но в той куток!

Той зирнув і здивовано втупився в мене:

— Ну і що?

— Не бачиш? — зло прошепотів я, сам дивуючись на власну зловтіху. — Ще побачиш!

Здирця мій видивився на мене ще неймовірніше. Тоді розтулив здоровенну пащеку й зареготав. Я сполотнів. Він же трусився од реготу, аж очі вилазили з очиць. Був це Семен, котрий учора вдавав із себе собаку, і мені здалося, що знову він кине́ться на мене, щоб укусити за литку. Я відступив на кілька кроків й озирнувся туди, де сидів Страх. За столом і справді нікого не було, стояв тільки, тримаючи в собі золотисту рідину із шапкою піни, великий скляний кухоль.

Ішов суд.

— Чи правду оповів цей чоловік? — спитав сотник, киваючи у мій бік.

— Все брехня, пане сотнику, — засовався перший розбійник, Іван. — Це він погрожував четвертувати нас і напхати нам животи половою.

Другий розбишака, Семен, поводився не так упевнено. Я помітив, що вряди-годи він позирає в куток, де нещодавно сидів Страх.

— А що скаже твій товариш? — спитав сотник. Семен звів очі, і в них постали раптом сльози. Він крутнув шиєю, знову кинув поглядом у куток і важко зітхнув.

— Не забувай, — мовив сотник, — коли не признаєшся по добрій волі, тебе питатимуть з пристрастям.

— Той псوخ сказав правду, — сказав Семен тихо. Псухом був швидше він, бо вдавав із себе собаку, але незвідь од чого я почервонів. Щось дивне відбувається в цій корчмі, навіть Іван розвернувся й пильно, зчудовано позирнув на приятеля.

— А тобі що, приятелю? — спитав він. — Хочеш водно з цим нечестивцем напастувати мене?

Тоді мені вибилися на очі сльози. Я підійшов до Семена, щоб потиснути чесну його руку.

— Панове судді, — сказав я. — Цей чоловік покався, і я хочу забрати назад своє оскарження.

Але коли наблизився до здирці, обличчя його стало бліде й перестрашене. Розтулив рота, вибалушив очі і аж рукою захистився.

— Відійди, гаде! — верескнув він. — Заберіть його, бо задушу, мерзотника!

Я спинився, сторопілий.

— Але стривай, Семене, — пробелькотів я. — Я ж хочу звільнити тебе від кари, не хочу тобі лиха!..

— Не підходь, чумнику, — загрозово процідив перший розбійник, Іван, — не підходь, бо горе тобі буде!

— То ти й справді знімаєш своє звинувачення? — запитав нетерпляче сотник. — Отямся, хлопче!

Але я стояв і по-блазенському кліпав очима. Супроти мене горіло дві пари запалених очей, і тільки одне в них можна було прочитати — ненависть. Я мимовільно відступив і зирнув туди, де сидів Страх. Той душився сміхом.

— Один вину свою визнав, — сказав сотник. — А ти, другий? Коли не визнаєш, допитуватимемо з пристрастями. Іван звів важку голову й понуро зирнув на суддів.

— Визнаю свою вину також, — сказав він, кривлячи вуста.

Коли їх батожили, вони кричали як навіжені. Крутилися і в'юнилися, просили милосердя, бо то нечистий примусив їх до поганого діла; клялися, що більше ніколи такого не чинитимуть, і так тривало, аж доки не похрипли.

Мені було невимовне тяжко слухати ті зойки, і я вже щиро вболівав за своїх мучителів, навіть просив сотника змилюватися над ними, кажучи, що свою чашу вони випили сповна.

— Як собі бажаєш, — сказав не зовсім вдоволено сотник. — Зрештою, ти їх оскаржив і через тебе ця їм торі ура. Дивися тільки, щоб не жалкував через своє добре серце.

Розбишак перестали бити й розв'язали. Вони позводилися, постогнуючи, і розтирали заляклі від поворозів руки.

— Виведіть їх до границі, — сказав сотник, — хай ідуть за річку до ляхів!

їх повели, пізніше я дізнався, що їх били й по дорозі, потім обідрали й вигнали за межі Гетьманщини. А ще передали мені козаки, що мої здирці й грабіжники дуже лаяли мене й погрожували при нагоді злупити з мене шкіру, бо це я, мовляв, призвідця всього лихого і що я гірше за люципера. Такі слова непомірне вразили мене, як грім з ясного неба, але кожному було видно, що саме я за них заступився і не дав збавити їм здоров'я під батогами...

Я задумався. Минуло чимало часу відтоді, як пустивсь у мандрівку, але не знайшов іще того, чого шукав: межі між добрим та лихим. Більше того, чим далі заходив, тим важче ставало визначати: а що воно, те добро? І чи існує? Чи не чиню я якогось мимовільного переступу, який потім мені тяжко віддасться.

Йшов дорогою, черпаючи теплу куряву босими ногами, а коли звів голову, побачив — стою проти хати, в якій поселився.

У цю хвилю мені таки хотілося самоти, тож я зайшов усередину, а що в хаті не було нікого, вкляк перед образами. Бачив перед собою потемніле обличчя Миколая, дивився той на мене пильно й суворо, але не міг нічого відповісти на мої сумніви. Не міг пояснити, що воно таке, справдешнє добро, і чи губиться воно, а чи невидимо множитья. Не навчив мене, як подолати зло в собі, і від того страшно мені стало — ні в кого було поради попитати.

Вечоріло, і я вирішив прогулятися на самоті й подивитися на захід сонця. Село

топилося у глибокій долині, зусібіч його оточували горби, і сонце лягло на один із них. Мені здалося, що той пагорб був, як одягнена в зелену одяжку жінка. Сонце сіло на вершок і стало за голову тій дивній істоті. Це було величне, зворушливе видовище. Розкидалися навсібіч гострі жовті списи, вони видалися мені золотим розсипаним волоссям. Стояла супроти мене золотоголова, зеленотіла жінка і мала сліпучу, золоту всмішку. Прочинила раптом безмежно голубі очі й подивилася на мене, малого й нікчемного, котрий завмер у її ногах. Навколо хиталося блакитне маєво неба, біля золотої голови стояло кілька думок-хмар — прозорі, легкі й несміливі. Всі звуки раптом пропали, глибока тиша прийшла на землю. У неймовірній чистоті літнього вечора почав сплітатися над землею прозорий дим. Жінка дихала на повні груди, і я намагався дихати так само. Намагався не пропустити ані хвилини з цього чудовного одкровення, бо щось мало мені в ту хвилю провіститися. Щось конче потрібне, те, заради чого покинув я батьківську стріху. Зараз воно станеться, подумав я, ця жінка розтулить вуста і скаже, як жити й куди мандрувати далі. Я напружився неймовірно, але тиша навколо не порушилася. Щось відбувалось у повітрі, але не зі мною воно було зв'язане. На хвилю відвів я очі від золотоголового горба: синій дим покривав долину найкоштовнішою тканкою. Синій дим плавав у мене в ногах, і я почав наповнюватися його ясним сутінком. Сльози вибилися мені на очі: неймовірно малим і кволим себе відчував. Схаменувся, що забув про ту золоту голову на горбі, адже чекав, що вона до мене промовить. Здрігнувся раптом — що воно? Голови на горбі не було, виглядав з-за хмари тільки вузький серпик. Од того розлилася раптом пожежа на ціле небо, і я побачив у ньому загадковий, вигадливий світ. Уздрів кілька блакитних доріг і кілька білостінних палаців — казкові міста виставляли сліпучо-червоні стіни і якихось вершників, котрі мчали до тих міст. У повітрі миготіли темні крапки, було їх так багато, що в очах мерехтіло. Але то летіли кудись ворони. Безліч ворон, що зібрались у зграї і навіщось покидали цей край.

РОЗДІЛ XIII,

у якому Турчиновський оповідає, як його навідала смерть

Я урву на хвилю оповідь про свої колишні мандри й пригоди, бо ночами мені стає важче писати: болять очі, а вдень робити це неподобне — не хочу, щоб про моє писання відали навіть родичі. Отож тримаю його в таємниці, хоч це чинити нелегко. Паньматка моя помітила, що зі мною "щось негаразд", і стала, як достойна жінка, упадати коло мене. Але таке надмірне турбування почало мене вже й гнітити — я тепер, як води і їжі, потребував самотності. Оці розмисли, що їх тобі тут викладаю, люб'язний читальнику, стали для мене такою ж необхідністю, як ото дихати. Може, я й справді трохи звар'ятував, хто зна, а може, це кінець мій надходить і стукає мені до вікна сухокоста?

Оповім, чому так думаю. Була, здається, північ, я саме відклав своє писання, коли раптом прочинилися од вітру двері. Вдарились об стіну, і в хату вступив морок. Кімната моя, любий читальнику, добре була освітлена свічками, але коли розхилилися таким робом двері, в ній посутеніло. Тільки стіл освітлювався, як раніше, решта помешкання

губилася в безпросвітній темряві — я не бачив навіть супротилежної стіни. Відтак опинивсь у невеликому світляному колі, роззирнувся, але не побачив біля себе нічого, окрім столу, паперу й атраменту. Руки мої були залиті різким жовтим світлом.

"Що це таке?" — злякався я.

Відчув, що темрява неймовірно гнітить моє світляне коло, а через те й мене. Ніби опинивсь у якійсь кулі, густо освітленій, але з непробивними чорними стінами. Не вистачало мені повітря, очі з очниць вилазили, бо куля, мені здалося, почала рухатися. Увіп'явся пальцями у стілець, і мене покотило. Десять холодних потів облило мене: страшила оця незбагненна, непроникла темрява, в якій пропадає ясне повітря. По спині й по грудях покотилися гарячі краплі поту — ядуха мене чавила. Тільки за кілька хвилин куля моя зупинилася, я дихнув вільніше й роззирнувся. Темрява витікала з хати, як витікає вода. Зачудовано дивився, як зникає останній її струмінь, двері повільно причинилися, і все знову озвичайніло. Важко дихав — було таки парко.

Вирішив вийти надвір. Тут стояли тиша і спокій. Я зирнув на небо. Зорі великі й тремкі — видалися вони мені в ту хвилину кулями, в які було загнано по людині біля запаленої свічки. "Так, як там", — кумкотіли від ставка жаби.

Я сів на улюблену трав'яну лаву під яблунею. Наді мною залящав соловей. "Так, як там", — кумкали жаби. "Жах, жах, жах!" — били в настояну на травах ніч собаки. Пиляли повітря цвіркуни. Я був спокійний, хоч лоб мені знову впрів. Угорі, ніби скляні, тремтіли зорі. Здавалося, подзвонювали льодком — тихо навколо! Повіки мені обважніли, і я, з натугою вставши з лави, повільно подибав додому.

Наступного дня був я зовсім хворий і не вставав із ліжка. Біля мене клопоталися, турбувалися, а я єдине що хотів — побути на самоті. Зрештою, міг віддатись і розмислам, не завжди біля мене крутилися й набридали з розпитами про здоров'я. Хвилювала мене нічна пригода; здається, попереджено мене долею про лічені дні перебування на цьому світі — наче хтось невідомий підганяв мене. Врешті, все життя — смуга таких підганянь: ми, люди, біжимо, поспішаємо, розбиваємо носи, коліна й лікті, але ніколи не зупиняємося. Боїмося-бо зупинок, адже то і є кінець наш.

Я уявив собі, люб'язний читальнику, що можу не дописати цього діаріуша, і мороз пробіг мені поза шкірою — злякався. Може, дивний здасться тобі мій страх: писання оце чи й дійде до тебе; можливо, воно, як промова рицаря перед бур'янами з притчі, що її маю покласти далі? Але не це мене турбує, як, очевидно, не турбувало й рицаря, перед ким він висловиться, суть навіть не в глибинах нашого марнолюбства, а в потребі сказати своє Слово. Не висловившись, людина має себе, як корова, котру не подоєно...

Отож, кажу, я злякався, відчувши, що можу не довершити оце писання, чи не тому почав обмірковувати, як сховатись од світу, звільнитись од щоденних життєвських клопотів. Отож я зважився сповістити про надмірну свою втому й осісти — літо ж бо! — на пасіці, де пастиму божу твар.

Жадання моє було сприйнято прихильно, і ось я сиджу, оточений чудовою тишею, про яку вдома й мріяти годі; довкола безліч сонця, яке я завжди любив і яке й тепер п'ю широко душею. Люблю слухати, як гудуть бджоли, і стежити за їхнім дивним,

улагодженим життям, адже немає комах, шляхетнішої за цю; шелестить біля мого куреня торочкаста трава, під цей тихий, лагідний супровід перо моє пише легко й вільно; в самому курені пахне медом і сухим зіллям: чебрецем, материнкою та рум'янком. Навколо безлюддя, а коли хто наближається до пасіки, про це звіщає добрий мій приятель пес Кудлай; часом ця розумна істота приходить до мене, сідає навпроти й годинами стежить, як блукає по чистому полі моє перо — з ним ділити самоту мені легко. Коли ж буваю по-особливому зворушений, кличу Кудлая ближче й обіймаю його як приятеля, він дивиться на мене вогким відданим поглядом, а я починаю бесідувати з ним, ніби він усе до слова розуміє.

РОЗДІЛ XIV

"Мудрість передвічна". Гординя

Рицар відчував, що не знаходить спільної мови ані з батьком, ані з матір'ю, ані з братом, хоч і хотів порозумітися з ними, — так тривало бозна-скільки часу. Ходив усе насуплений, усе нахмурений — не мав ні хвилини доброго настрою.

— Людину створено для великого дійства, — казав він, і хоч ніхто йому не заперечував — не давали й поради.

А він таки хотів великого дійства — снилося йому й марилося, але одну незлагодув мав: не відав, що ж йому в цьому світі учинити. Уявляв шумливі юрби, які гукали йому славу; бачив себе, оточеного підхлібниками; бачив повергнутих у порох ворогів; чув, як ревуть у його честь труби; бачив янгола, котрий накладав йому на голову вінця, але скільки не розмислював, не міг вигадати собі великої справи. Знав, що між смертних є багато великих, читав про те в книжках, пожадно вглиблювався у чужі життєписи, але одного, всього одного бракувало йому: не знав-таки, що робити і як той вінець узяти.

Почав прагнути самоти, а відлюднившись, перебирав в умі всі дії й пригоди великих, навіть попрохав батька, щоб дозволили йому поселитись у замку, в якому ніхто не жив, і нарешті таки оселився поміж холодних, пропахлих пустинею стін. Уночі снували покаями кажани й шаруділи сухими крилами, тоді йому здавалося, що зі стін осипається пісок. І той пісок сипався йому на очі, на тіло, а безнадійні думки про велике дійство не покидали його.

"Зараз я встану, — гадав він, — і вийду на ганок. І закричить зраділий народ, і затрублять труби, а я озиратиму всіх із висоти й прийматиму належні почесті".

Але він знав: не збутися цьому без якогось чину. Все, що робили інші: війна, наука, писання, — не для нього. Може, стати проповідником і навчати людей, як жити? Але він не знає, що проповідувати, тому вдягав рицарський стрій і важко, одновимірно ходив залами порожнього замку. Не допускав до себе навіть слуг і готував собі їсти сам; блукав залами порожнього замку, заселеного кажанами, а вночі слухав шерех піску.

Родина дивилася на нього, як на несповна розуму, а він тільки те й робив, що мислив. Казали, ходив він так двадцять п'ять літ, а тоді вийшов на ганок і проголосив палку промову про життя перед бур'янами:

— Що таке добродійність, а що таке діяльність? Добродійність — це те, що примушує людину чинити праведно, але немає глузду в праведності, коли її

використовує несправедливий. Діяльність — це наш шлях до того, що подобається більшості, але немає такої діяльності, яка б подобалася усім. Арістотель сказав: наше щастя в діяльності, що співпадає з добродійністю, але способів тлумачення добродійності стільки, скільки є бажаючих тлумачити. Демокріт сказав, що наше щастя — це супокійність розуму, а супокійна розумом людина стає недіяльна — без тривожного хвилювання неможлива ніяка діяльність, в тому числі й розумова. Добродійність на чийсь користь виливається в злодійність для інших, діяльність розумова завжди пам'ятає про прокляття непізнанності, а думки розумово діяльного стають непізнанні для тих, хто не пізнає. Отже, я дійшов до такого: той, хто прагне чинити добродійність, однаковий із тим, хто того не прагне, але й до злодійності не надиться. Той, хто діяльний, однаковий із недіяльним, аби тільки обом було доступне начало безмірної любові. Гарний тілом нічим не ліпший від негарного, а славний од неславного, бо всім один кінець — зникнення. Славному й неславному одна ціна, тільки в славного її названо, а в неславного — ні. Людина крива й бистронога однаково йдуть, має значення, чи добру дорогу вони топчуть. Малий зростом не гірший од високого, а бідний од багатого — має значення тільки вміст любові в їхніх душах. Не осуджуй нічого, чого сьогодні не розумієш, і щастя твоє буде в тому, що не осудять тебе, аби тільки не ступив ти на шлях, що веде в прірву. Прірви бійся, а все інше хай залишається таким, як є, бо кожна самонадіяність — це початок глупоти.

Сказавши це, рицар почав сохнути й занепадати на здоров'ї. Танув, як свічка під сонцем, доки не полетіла його душа шукати іншої долі й іншої мудрості. Про нього трохи погмоніли ті, що знали його; родичі посумували над пропащою його силою, скільки в таких випадках годиться, а згодом дружно дійшли думки, що смерть для такого найліпший дарунок. Через рік про рицаря забули б згадувати, коли б про замок не почали ходити погані чутки: казали, що завелася там нечиста сила. А ще казали, що вряди-годи там з'являється закутий у залізні ристунки рицар і проходжується кам'яним кроком, весь час щось до себе бурмочучи. Розповідали, що в той час, коли з'являвся рицар, кажани зграями тікали із замку, і так їх було багато, що від них зовсім темніло небо.

РОЗДІЛ XV,

у якому Турчиновський оповідає про неспокій, що його посів у Поповій Горі

Після ганебного вигнання моїх ворогів та збитошників я заспокоївся, тим більше, що, за порадою компанійського отамана, мого визволителя, втрапив у писарі до сотника, оскільки їхній був у комісії польській у від'їзді. Мені було виділено квартиру, і я почав спокійно й безтурботно жити, пильно виконуючи свою роботу, — решту часу збував, як хотів.

Літо тоді стояло гаряче, небо було чисте, аж вицвіле від спеки, я купавсь у річці, лежав на піску, заховавшись од стороннього ока, і наче завмер — життя моє стало одноманітне й сите. Після хвилювань, що випали мені, це було добрим дарунком, і я скористався з нього, передчуваючи, як завжди, небезпідставно, що за якийсь час вся ця благість має зникнути, не полишивши після себе й сліду.

У вільний час я блукав піщаними мілинами, відчуючи задоволення від того, як пестить босі ноги м'яка, тепла хвиля, ловив скоюк чи дивився, як прокладають вони по піску борозенки. Часом, звисившись із кручі, стежив, як шугають у чистій воді срібнотілі рибини чи стрілою пролітає рак. Коливалися водорості, а між них — хвіст якоїсь більшої риби, сонце в'ялило траву, тонкий тлін сіна висів у повітрі, і від того душа розм'якала, й текла, й текла, як вода, замріяна і зніжена. Я міг годинами зорити, як зависає в повітрі шуліка, чи слухати жайворонка, що натхненно видзвонює свої співанки; однослівне, дорогий читальнику, те моє існування було просте і добродане: я був тоді наче рослина, яка вільно колишеться на вітрі і тільки те й робить, що п'є сонце та соки землі. Інколи, коли мені хотілося розумної балачки, я підіймався на горб до білостінної хатини, і ми неквапно балакали про книжні мудрощі — козак-характерник, як і я, був дитиною тієї ж таки alma mater — Київської колегії.

Проте побоювання мої про тимчасовість такого спокою невзабарі здійснилися, і це сталося знову без моєї волі. Важко сказати, що трапилося, але наступного літа земля ніби здригнулася піді мною, а з очей спала чарівна плівка, через яку зорив на світ. Замість любої серцю гавані, я побачив нудне село, на яке аж дивитися було неміло, нудні горби; остогидла мені й курява, яка щодня набивалась у горлянку, й маленька річечка, змулена хлопчачами й заросла зіллям. Нецікаві стали й розповіді козака-характерника, бо він, старий, забував, що казав учора, й повторював ті ж самі мудрощі. Я роззирнувся навколо — все те, що кілька днів тому було мені повабне, видалося тепер буденним і сірим. Немає спини людським забаганкам, любий читальнику, це я знаю, — але що мав чинити?

Отож знову запав у душу мою неспокій, про який не раз вгадано на цих сторінках, і я втратив мир на душі. Ще переконував себе прикладом Горація, шепочучи латинські вірші про любу селянську тишу, але й те мені не допомагало. Чуття мої, дорогий читальнику, не брали участі в цій грі. Потайки я вже знав: всі остороги й самопереконавання — невеличка облуда; я ж уже підсвідоме поклав покинути це село й податись у мандрівку далі — мене вабило в золотопромінні сіті просторих доріг.

Часом виходив за село, ставав на його вступі просто серед Шляху і, примружуючи очі, дивився. Незвідь-що я там бачив: порожнє, біле, розстелене серед зеленого полотно, але не міг не піддатися сильному й поривному потягу — мене вабило ступити на нього й забути про все, що залишилося за спиною. Велика й свята, люб'язний читальнику, притягальна сила дороги, і я відчую це навіть зараз, коли став ветхий днями і вже, напевне, ніколи не вирушу в жодні мандри.

Уночі я погано став спати, а якось привидівся мені дивний сон. Буцімто я, Ілля Турчиновський, позбувся тіла й маю живу саму тільки голову. Щоб рухатися, я мусив звичайнісіньким чином котитися і терпів од того немалі незручності й прикрості. Одного ж разу відчув, що за мною женуться коні. Вони наздогнали мене в чистому полі, оточили півколом, а тоді, ставши на задні копита, почали перекидати мною, ніби м'ячем. Весело іржали при цьому, я ж злітав у повітря, тамуючи подих, бо щохвилини міг упасти й розбитися, а коні ще й пританцьовували, показуючи великі слиняві зуби.

Це тривало довго, доки не вдарив мене один із коней занадто сильно — я полетів од цих навіжених гравців геть. Але не впав на землю, а щасливо зачепився за дерево. Зрісся із тим деревом і став йому за плід. Над головою у мене співали птахи й шепотіло листя, поступово я почав розуміти тиху мову того листя, як і спів пташок. Любий затишок і спокій відчув, живучи на тому чудному дереві, і це тривало доти, доки не подув сильніший вітер. Мене гойднуло, і я раптом уздрів, що довкола па гіллі висять такі ж, як і моя, голови. Вітер гойдав їх, як і мене, і я з подивом упізнавав їх — усі знайомі мені. Он мої вороги-співподорожани, ось компанійський сотник, отаман, козаки, дяк, ієромонах Теодозій, шинкарь, ген праворуч — батько мій і мати, брати й сестри, сусіди й інші знайомі. Півдерева, однак, було захилено від мого зору, і я спитав у компанійського сотника, що був до мене найближче: кого заховано там?

— Ті, з ким ще здибаєшся, — мовив він спокійно.

— А що це за дерево? — запитав я.

— Дерево життя, — відповів отаман. — Хіба не пізнаєш? Я упізнав: такий малюнок бачив ув одній із книг. Знову уважно роззирнув дерево — все, що міг бачити, і, на здивування моє, зазначив, що серед тих облич бракувало одного. Мені полегшало від того, але дочасно. Вітер гойднув мене знову, і я уздрів, що внизу таки майнула голова Страха.

— І ти тут? — запитав.

— Без мене не обійдеться, — засміявся Страх, і я прокинувся від того сміху...

Отакий чудний сон привидівся мені в одну із тих неспокійних ночей, і це прискорило мій відхід із Попової Гори, очевидно, такий сон — провіщення нових мандрів, це сказав мені і сонник. Тієї ж днини я зважився і з цим рішенням рушив до компанійського сотника й отамана, щоб відпроситися.

Мене відпустили не без жалю.

— Послухай мене, — мовив мін доброзичливець отаман. — Не такий ти чоловік, щоб по дорогах тулятися. Знову потрапиш у халепу...

Ці слова були розумні, мудрі й пророчі, а я надто молодий, щоб їх послухати. Окрім того, трапилася нагода — налучився мені у співподорожани купець Іван Рона, що так само, як і я, прямував до Могилева, везучи залізо, — я знову опинивсь у владі доріг.

РОЗДІЛ XVI,

у якому оповідається про те, як Турчиновський дістався до Могилева

Кажуть, кожна людина народжена під якоюсь зіркою. Мені важко сказати, що то за зірка, яка колись освітила й моє чоло, але часто здається, що її вже немає. Не скажу, щоб те мене надто смутило, але й утіхи з того мало. Кожен-бо крок у житті чиню з потугами, і проти того воля моя слабка. Кажуть *fatum*, ще кажуть — так складається, але мені не хочеться шукати тут розгадок: коли воно так, то й так!

Іван Рона був спокійний і розважливий. Він майже не розмовляв, лише мовчки йшов біля своїх возів, тоді як його спідручні та я лежали на сіні.

— Чи не замало, пане Роно, — спитав я, — берете спідручних, щоб захищати в дорозі своє добро?

— Везу залізо, — сказав цей мовчазнюк і нічого більше. Мовляв, хто понадиться на такий крам?

Була в тому, звісно, рація, і я примовк і собі, мені погідно лежалося, і дивився я в небо, а там стояли найчудовіші з чудових храми — я мимовільно милувався на вишукані й ладні їхні тіла.

- І все-таки, — сказав, щоб завершити розмову, — застерегтися не завадить.

Рона цвиркнув крізь зуби й подивився на мене сивими, надумір спокійними очима.

— Яке там застереження, — сказав неохоче. — Я ж везу залізо!

Цей мовчазнюк був-таки достобіса певний із себе, то я і собі заспокоївся і заколивав на возі, дивлячись, як пишуть по небі спокійні письмена хмари. Спробував навіть угадати те письмо, і в моїй розмлоєній свідомості прокреслилися десь такі слова:

Чоловік в житті не знав, де спинитися він має,

Дума: світ увесь пізна, та облуда це одна,

Хоч з літами знає більше, та не робиться мудріший.

Думки поплелися в моїй сонній голові лінивою вервечкою, вив'язуючи в мозку інші такі ж мудрощі, доки не затанцювали й не закрутилися, сплітаючись і рвучись. Я заснув здоровим безтурботним сном, яким може спати молодий хлопець, коли його не утяжує нічого й коли він спокійний духом.

— Агей! — гукнув хтось, — пане господарю, чи не дозволите приєднатися до вас?

Я розплющився, очі мої на хвилю осліпли від темряви — була вже ніч.

— А хто будете? — спитав сторожко Рона.

— Подорожні, пане господарю.

Якісь люди почали наближатися до возів, і я ледве власного язика не ковтнув: переді мною стояли мої здирці-співподорожани, Семен та Іван.

— Пане Роно! — гукнув я щосили, торкаючись пальцем грудей одного із них. — Це злодії, грабівники, женіть їх геть!

— Я нікого не жену геть, — спокійно сказав Іван Рона. — Хочуть, хай ідуть з нами. Я везу залізо!

З притиском сказав оте "залізо", аж мої здирці презирнулися.

— Чи не жовте, пане господарю? — запитав Семен.

— Чорне, — безпристрасно відповів Рона. Я не відпускав пальця від грудей мого ворога і продовжував переконувати купця.

— Пане Роно, ці люди ограбували мене; їх у Поповій Горі батожили. Женіть їх, пане господарю, я вас прошу!

Іван Рона мав незворушне обличчя. Обійшов воза, почіпав колесо, підмазав його з мазниці і припнув ряднину, якою прикривався крам.

— Але ж, пане Роно, — не вгавав я, — невже спокійно їхатимете із злодіями?

— Нас п'ятеро, а їх двоє, — сказав Іван Рона, — чого мені їх боятися?

Був такий спокійний, що мені в серці закололо. Я дужче впер пальця в груди Семена і хотів ще щось сказати, коли ж помітив, що палець мій провалюється. Відсмикнув руку, а мої вороги розреготалися. Тоді я ткнув у груди найближчого до

мене кулаком. Кулак вільно пройшов крізь тіло і провис з другого боку. Я злякався: а що, коли вони, мої вороги, і справді не існують? А що, як це тільки мана, що водить мною, а я ще не отямився від того удару по плечі?

Мене зморозило. Зирнув у небо — там танцювали якісь люди. Гойдалося, наче марево, біле полотно дороги, а по ньому вигецували червоні постаті. Червоні плями стрибали перед моїми очима; завиті в голубі сувої дівчата крутилися, поблискуючи оголеними ногами. Я замружився від сорому. Велетенська хвиля плеснула на мене і забила рота травною. Я виплюнув її, гірко мені стало.

— Але ж, пане Роно, не можна потурати злочинцям, — сказав я.

— Хто там оббере, де злочинець, а де ні, — спокійно заперечив Рона. — Ти кажеш, що вони злочинці, а вони — що ти.

— Злочинець таки він, — сказали, не вагаючись, мої здирці.

Я заплакав. Сльози котились на землю і спалювали свіжі парості трави.

— Не вчинив нікому лиха! — мовив надуміру голосно.

— Це ми не вчинили нікому лиха, — в один голос відгукнулися мої вороги. — А через цього припутня ледве життя не позбулись. Завдяки йому нас бито й вигнано як злочинців.

"А що, — подумав я, — коли вони не винуваті, а таки я?" Це була страшна в своїй безглуздості думка, але не міг я її викинути з голови.

— Зараз він признається у своїй вині, — сказали мої вороги.

— У якій це вині? — спитав я здивовано.

— В тій, у якій сам визнаєш себе за винуватого.

— Я не знаю вини...

— Глянь, він її не знає! — сказав Семен, позираючи на Івана Рону. — Через нього ледве не загинуло двоє людей, а він удає із себе божу овечку!..

Червоні постаті й далі стрибали по небі, а мене трусили чиїсь дужі руки. Я розклепив повіки й засліпився сонцем. Сів і спантеличено замотав головою. У горлі палило, голова нагадувала розбухлу гарбузину. Я торкнувся пальцем тім'я — гостро заболіло.

Спокійно їхали вози, Іван Рона мовчки простував дорогою, його спідручні спали, заслонившись од сонця здоровенними солом'яними брилями. Я хотів щось сказати Роні, але горло було настільки сухе, що не зміг проковтнути слини. Тоді побачив поруч себе баклагу, вийняв затичку й напився. Все ще пострибували в очах червоні вогники, ніяк не міг дійти тям. Здалося навіть, що там, попереду, куди простували й ми, курява покрила двох вершників, котрі мчали від нас притьма. Обертали в наш бік веселі, оскалені обличчя, але крізь куряву не міг я їх упізнати.

— Ти чого кричав? — спитав Іван Рона. — Коли спиш, то хоч голову затуляй.

Повернувшись до мене спокійне обличчя й дивився. Від того погляду мені стало легше на серці: нічого тривожитися, коли поруч такий чоловік. Видихнув із себе повітря і знову напився.

— Чудний сон приснився, — сказав Роні. — Аж досі голова крутиться.

— Сон — це діло пусте, — розважно сказав Іван. — Чоловік непокоїться, то уві сні той неспокій його і з'їда... Чвиркнув під ноги і спокійно змахнув пужалном.

— А вам, пане Роно, сни не сняться? — спитав я.

— Навіщо їм снитися, — буркнув Рона. — Чи ж вони мені тра?..

Ми під'їжджали до якогось міста.

— Чи не Могилів це часом? — спитав я.

— Таки Могилів, — мовив Рона. — Дав бог: спокійно відбули ми дорогу.

Перехрестився широким хрестом і, позіхаючи, додав:

— Дощу давно не було...

РОЗДІЛ XVII,

у якому Турчиновський оповідає про свої пригоди в Могилеві

Коли потрапляю, дорогий читальнику, в якесь нове місто, дивне почуття опановує мною. Відчуваю неземний трепет, особливе хвилювання — здається мені, що народився на світ знову, бо знову він переді мною інакший. І вулиці, й будинки, і люди довкола інакші — обличчя, строї й голоси; я сам поступово змінююся й інакшаю; в такі хвили байдуже мені, чи сонце надворі, чи дощ, — освітлююся зсередини відчуттям цієї онови, і все навколо начебто грає; м'яко, гарно і трохи сумовито — будь-яке переродження несе з собою трохи смутного, адже часто найбільша радість має підмурівком своїм сум. Це вже такий закон, і не дивуватимемося з нього; коли приїжджаєш отак до незнайомого міста, здається, світ перевернуто і в ньому перевернутий ти. Подумки я навіть вирішив: чи не потреба відчувати щось подібне штовхнула мене мандрувати? Я справді хвилююся, любий читальнику, коли переді мною починає стелитися дорога. Тоді стаю сильний і юний, і хода моя бадьора та жвава; тоді мені хочеться обійняти цілий світ, і, хоч був я через легковірність свою караний, того почуття в мені не зменшилося — в Могилеві я знову ожив. Тут я вигідно влаштувався в єзуїтській школі, бажаючи навчитися латинської мови; тут знайшов новий дах над головою, а новий дах завжди здається вищим. У цьому місті мене знову потягло до співу, ото ж я бігав у церкву Спаса і слухав тамтешній хор, дивну втіху й солодке задоволення відчуючи. Мене вабило на хори, тож одного разу я таки не втримався й подався крученими сходами угору. Там став позад усіх і долив до загального і власний голос. Мене наче водою обдало від розкоші. Сльози виступили на очах, я заспівав із щирим упоєнням, вкладаючи у спів усю свою душу: світ для мене поступово зникав, бо я перетворювався у звуки і ніби гармонійно розливавсь у просторі. Все покрилося м'якою тканкою — це відчував завжди, коли співав; здавалося, стаю дивно видовженою формою, що існує сама від себе. Весь простір, де розміщувався хор, пронизували списи сонячного проміння, та й кожен із нас випромінював од себе таке ж сяйво — від нашого співу в церкві немовби робилося ясніше, адже даремно ми силкуємося звестись голосами до неба, щоб було нас там почуто й сприйнято, щоб залишити там часточки своїх душ, які йдуть в офіру для бідних і страждущих. Так, це був натхненний спів, бо чудові звуки, які народжувалися тут із десятка грудей, начебто знімали накуп минулих дій, образ, учинків — всього неприємного й лихого, що руйнує житейське добро та благість.

Незчувся, як закінчився спів і до мене підійшов регент.

— Ти хто такий? — спитав не вельми прихильно.

— Ілля Турчиновський, — відказав я.

— Так уже й Ілля Турчиновський, — перекривив мене регент. — А чого сюди заліз? Базар це тобі?

— Дуже поспівати захотілося, — чесно признався я, відчуваючи, як у мене холоне душа.

— Гадаєш, тобі платитимуть?

— Хіба я прошу плати? — спитав здивовано.

— А що ж просиш, вилупку?

"Вилупок, — мигнуло мені в голові, — хто це мене так називав?"

— Вибачте, — сказав ніяково. — Просто давно не співав, то й зважився.

— Так уже захотілося тобі поспівати? — знову перекривив мене регент.

— Та звісно ж, — сказав я.

— А пива поставиш? — спитав регент уже милосердніше.

— Та я ж..

— Ясно. Скупуєш, лярвий сину, — цей чоловік забув усяку пристойність і лаявся у божому храмі. — Коли не поставиш пива, не потикайся мені на хори, — сказав загрозливо.

— Гаразд, — мовив я, закусуючи губу, бо співати мені хотілося — Коли тільки ваша ласка, пане регенте...

Треба було знову починати спів, і регент стрибнув на своє місце. Ми знову заспівали, але цього разу піднесення я не відчув. У голові крутилися неприємні думки — мимоволі їм піддався.

Чому скрізь, думав я, де з'являюся, трапляється хтось із ворожими супроти мене замірами? Чому, здибаючись зі мною, люди дозволяють собі бути грубими чи поблажливими? Скільки прожив я на землі, не зустрічав до себе інакшого ставлення. Навіть Іван Рона, найспокійніший чоловік, якого здибував, і той вирішив, що треба ставитися до мене, як до дитини, — допоміг мені влаштуватися до єзуїтської колегії. Отак я й блукаю у цьому світі, думалося мені, одні мене гонять, інші виявляють милосердя. Між цих двох каменів перебуває моя душа, і чи не від того вічний неспокій так палить?

Не важко мені було вгостити регента пивом, річ обичайна, але це значило, що пиво мав би пити і я. Я ж не тільки горілки, але й пива та меду не вживав, бо тяжко дурів од того і хворий робився.

У шинку кисло смерділо кожухами, регент сів до столу й відразу ж почав грюкати кулаком, доки не прискочив до нього червонобородий шинкар. Борода та і справді була червона, аж очі сліпли; регент замовив стільки пива, що й віл не випив би, — очі мені на лоба полізли.

— Чого вирячився? — гукнув весело регент. — Добре мене пригостиш, то й тобі, може, щось у руку впаде. Скажеш, не хочеться тобі за спів платні?

Я зробив непевний рух, звісно, платня мені не зашкодила б.

— То поручкаємося! — сказав регент і подав мені пальці. Рука його була холодна і слизька, але він з такою силою стис мені правицю, що в мене не тільки смикнулось у грудях серце, але й випав із рота язык.

Налив мені й собі у страхітливо великі кухлі. Я почав відмовлятися, що не п'ю навіть пива, але його обличчя стало таке загрозливе, аж у мене коліна затремтіли.

— Коли не пригостишся зі мною, — прошепотів зловісним шепотом, — розіб'ю кухню на твоїй паршивій голові.

Наблизив до мене обличчя, й мені здалося, що воно стало кругле, як місяць, що безживно всміхається. Очі — малі, щілінкуваті, ніс широкий, роздутий, а до лоба прилипло рідке пасемко. "Ну от, знову те саме, — подумав я тоскно, — раз він втрачає в моїх очах людську подобу, бути біді!"

Я ковтнув пива, щоб удати, що п'ю також, і мені відразу ж стало млосно — не витримує моя голова трунків. Для мене немає ліпшого трунку, як свіже повітря в сонячний, літній день. Так, тільки від сонця відчував я дзвенячу напругу в тілі, ясне збудження і те, що люди називають "хміль". Трунки ж справжні діють на мене гнітюче, змагає мене нудота, і голова набрякає ладна луснути. Сьогодні ж була мені непереливки, бо мій напарник, здається, серйозно завзявся приневолити мене до пиття. Я з жахом зирнув на велетенський кухоль, у цей час регент доцмокував другого. Я озирнувся, намічаючи дорогу до втечі на випадок, коли регент по-дурному роз'ятриться; ні, до дверей було недалеко. Тоді побачив, який кумедно-дивний мій супутник. Так само кумедно-дивні стали люди, котрі сиділи в іншому кутку корчми, вони галакали, махали руками, а навколо хмарою провис синій тютюновий дим.

— Призволяйся! — сказав регент, дивлячись на мене маленькими пильними оченятами. Здавалося, чекав од мене на якийсь непевний крок, щоб одразу ж вибухнути гнівом. Зляканий тим, я знову ковтнув пива, хоч і знав, що від того добра чекати годі. Мене відразу хитнула зелена хвиля, кілька зелених змійок спалахнуло, плаваючи в повітрі, як у воді. Одна із них стала рости й розширятися, і я уздрів зелену дівчину, волосся якої вилискувало, ніби смарагд. Вона заспівала до мене високим голосом, але я не знав тієї пісні, щоб їй підтягти. Тому тільки підтримав мелодію, мугикаючи й помахуючи рукою:

Гей, пий-но, пий-но до мене,
Гей, пий-но це зілля зелене,
Я одур веселий приношу,
Покинеш думок важку ношу,
Що мучать тебе, нещасливого...

Вона підсіла до мене й обняла за плечі. Я здригнувся.

— Не треба лякатися, — проказала вона, — я зелена грайлива гадюка, котра вміє забивати людям памороки, так-таки так. Я несу зелені кольори, щоб тіло у вас позеленіло, бо так уже мені призначено, гей, таки-так! Я сидів, понуривши голову.

— Ля-ля-ла-ла! — приспівала вона. — Слухай мене пильненько й не відволікайся. Я

вмію заморочити голову, полюби мене й забудеш про все на світі. Я та безжурність, від якої людина дурною стає, але й веселою. — Вона скочила й прокрутилась у танку, віючи зеленим одягом, голос її знову злинув високо: — Ля-ля-ла-ла! Еге ж, я та безжурність, від якої люди гублять тверезий глузд і тратять людську подобу, так-таки так! Полюби мене і піддайся мені, коли й ти хочеш бути у світі щасливим дурнем. Бо коли не полюбиш мене, помщуся тобі, обкраду тебе, знівечу тебе!

— Шинкарю! — закричав регент. — Пива, й доброго!

— Ля-ля-ла-ла! — знову прокрутилася зелена дівчина. Прискочила до мене й оповила шию руками.

— Покинь блукати, — зашепотіла вона, — і покинь вітра в полі шукати. Одружися зі мною і станеш щасливим дурнем!..

"Он який він, Неспокій, — пробурмотів чи подумав я, згадуючи нову притчу про ченця, який ховався від світу: саме обдумував її, щоб записати. — Ну що мені лишається? Втекти, розбити головою стіну?"

Я постукав зігнутим пальцем по стіні.

— А що за цією стіною, пане регенте?

— Пиво, — відказав він.

— А мені здається, що друга стіна, — мовив я. — А за другою третя, і так без кінця. — Чи не так я кажу, пане регенте?

— А може, й так, — сказав регент. — По мені, коли є що в житті покласти і чим запити, то й гаразд. Знаєш, хлопче, що мені найбільше смакує в світі?

— А що, коли за тією стіною пустеля? — глибокорозумно запитав я.

— Найбільше мені смакує печене поросся, — сакраментальне зголосив регент.

— Сенс нашої метушні в тому, — поставив я пальця, — щоб прокладати в пустелях нові дороги для тих, хто не годен того зробити сам. Але куди вони приведуть, пане регенте?

Регент почухмарив потилицю.

— Добре було б, щоб до бочки з пивом, — сказав він. — А коли вже того не можна, то до печеного пороссяти. Зелена дівчина присіла мені на коліна.

— Нерозумні думки приходять тобі до голови, коханий. — сказала вона. — Цікавить тебе, куди приведуть тебе твої дороги, ха-ха! Чи ж треба тобі те знати? Я тобі ще раз кажу: щасливі дурні про таке не думають.

Вона лагідно погладила мене по голові, як мати чи сестра. Від тої ласки аж сльози вибилися мені на очі.

— Печене поросся — ось про що я мрію, — сказав регент. — От коли б ти міг купити мені печене поросся, то я б тебе помічником регента зробив. Я ж його не відриваючись з'їм.

— Але чому не хочете вислухати, що кажу я? — спитав я із відчаєм.

— Тому, що ти поки що не належиш до щасливих дурнів, — вдарила мене по носі кінчиком пальця зелена дівчина. Вона встала й позіхнула потягуючись.

Я крутнув головою. Переді мною стояло червоне як жар лице корчмаря.

— А хто платитиме? — спитало воно.

Я витяг гаманця. Брязнув усім, що в ньому було. Корчмар швидко змітав монети в долоню, начебто злизував їх своїм червоним, як борода, язиком.

Хтось заспівав. Похитувалися зелені хвилі. Десь далеко хтось когось гукав. Хтось танцював. Стукотів об долівку і хекав, а до горла мені почала підступати нудота. Регент подрімував, клюючи носом. Мені було бридко. "Ось що значить бути п'яним, — подумав гірко я. — Ось що значить приятелювати з зеленим змієм!"

Хтось затулив мені ззаду долонями очі, і я крутнувся. Зелена дівчина стояла за спиною. Поклала підборіддя мені на плече, і я почув її шепіт:

— Чи добре тобі зі мною, коханий? Чи добра була пісня, що я її співала?

— Ні, — сказав я. — Бо ти облудна.

— Отакої! — засміялася дівчина. — А я так старалася. Може, заспіваєш мені ти?

Яскраво-червона голова знову вигулькнула переді мною.

— За себе ти заплатив. А за приятеля?

— Виклав усі гроші, які мав, — сказав я мужньо і пішов до виходу.

Але до дверей не дійшов, хоч як вабило мене туди; там — сонце, яскравий день, співає червоний, як корчмар, півень, а тут — дим і погані зелені запахи. Корчмар схопив мене за полу й провис, як собака. Довкола застрибали якісь обличчя.

— Це що, грають вертеп? — спитав я. — Коли так, давайте!

— Дам! — сказав регент і вдарив мене в обличчя. — Бо ти повівся, як свиня: повів пригостити, а платити не хочеш!

Я впав і побачив, як до мене схиляється червона корчмарева голова.

— Чого тобі? — спитав з тугою я.

— Гроші, — відказав корчмар.

— Подивіться там, у кишені.

— Ті я вже забрав, — сказав корчмар. — Більше не маєш? Я ледве звівся і вийшов надвір. Полоскались у вітрі білі сувої полотна. Не було видно, до чого прив'язані, але затуляли світ, а може, намагалися зловити сонце. "Це як у притчі про Розум, — згадав я. — Але нічого не вийде! Ген, ви, що ловите, — крикнув я, — спіймаєте самих себе!"

РОЗДІЛ XVIII,

у якому Турчиновський оповідає про свою нову скруту й нове щастя

Після того відвідування шинку, любий читальнику, відчував я великий сором, бо вжиття трунків, як я вже казав, противне моїй натурі. Наступного дня мене заслужено вигнали з латинської школи за те, що тягаюсь із схизматиками по корчмах, — там був хтось із отців-ксьондзів, приставлений до нагляду за учнями. Звісно, це завдало мені скрути, бо знову я опинився без даху над головою і без заняття. Однак регент, новий мій знайомий, заспокоїв мене.

— Хоч твоя парсуна, — сказав мені відверто, — й не подобається мені, я допоможу. Сьогодні буде на службі єпископ, тож пореви добряче, може, запримітить тебе.

Вже давно звик не зважати на маленькі образи, трапляється доста й великих, тому змовчав і став чекати. Співав я вже як хорист, тож мав хоч таку втіху. В той день, коли

нас слухав єпископ, мене знову охопило натхнення; зрештою, не для єпископа я старався: коли співаю, немає для мене ні світу, ні сторонніх думок. Я щиросердно переливав себе в чарівні звуки і, річ певна, відчував щастя такого перетворення. Ставав тінню звуку — ось вона, найвища втіха, чого так мало дає людині життя. У церкву вливалось крізь горішні вікна гаряче яскраве сонце, і, дивлячись на наскісно провішені стяги, я не міг не подумати, що звук — це поєднання такого сонця із людським надпоривом.

Єпископ Сильвестр Четверинський піднявся до нас на хори.

— Я чув тут новий чудовий голос, — сказав він. — Хто це буде?

Я скромно виступив наперед і прийняв благословення.

— Як тебе звати, сину мій?

— Ілля Турчиновський.

— Де живеш і звідки прийшов до наших країв?

— Живу поки що при школі, — сказав я. — А прийшов із Березані.

— Коли бажаєш, — сказав цей благодійник, — залишайсь у нас. Виділимо тобі плату, як годиться, а коли, то й у мене вдома співатимеш.

Я подячно вклонився.

Як бачиш, люб'язний читальнику, немає злого, щоб на добре не вийшло. Я подумки повторив цю приказку, застерігшись проти зурочення звичним плюванням через ліве плече, — звісно, вчинив те подумки, бо розмовляв у цей час зі своїм благодійником і тримав на обличчі гречну послушливість. Зирнув краєм ока на регента, але той криво всміхався, ніби не був задоволений із мого успіху.

"Чого він сердиться на мене, — подумав я, — адже я і в мислях не ношу супроти нього чогось лихого?"

І здалося мені раптом, що регент чимось нагадує моїх колишніх співподорожан-здирців. Я з'ясував: люди не такі й різноманітні, як здається, є їх кілька різновидів, які, змішуючись і перехреснюючись, всечасно повторюються в різних обличчях. Множинність таких облич і створює облудне переконання, що в житті нічого не повторюється. Я ж виразно відчував: оцей регент, як і мої колишні співподорожани, супротивні природі моїй. Кожен може помітити цей дивний житейський закон, і не відкриваю я тут чогось незвіданого. Таких супротивних природі своїй я впізнаю віддалік, і вони пізнають мене. Натурі, очевидно, таке різновиддя бажане: все в ній ділиться на два світи. Вони довкола нас, як і сама матінка-природа, вони і у нас. Позичаємо їх із великого світу, оці виняткові супротивності, і вони зчаста рухають діями нашими й почуттям. Живучи в малому світику, людина не завжди добачає цей закон, бо мимовільно оточує себе людьми собі сприйнятливими, але коли її викидає у широкий світ — цього годі не помітити. Хто хоче переконатися, що я правду віщаю, хай позбудеться даху над головою, тоді, читальнику, й уздриш оголений світ.

Коли єпископ пішов, регент наблизився до мене.

— Маєш нагоду віддячити ще раз своєму благодійнику, — він тицьнув пальцем собі в груди.

Я з жахом згадав недавнє відвідування шинку, і, певне, щось незвичайне відбилося на моєму обличчі, бо регент знову криво всміхнувся.

— Запишався?

— Та боже борони, — поспішив я заперечити. — У мене голо в кишенях, самі знаєте. Дістану платню, віддам вам половину, лишу собі тільки на хліб... — я говорив уривано, навіть із відчаєм. — А зараз, самі знаєте...

— Дивись мені, пико! — регент підніс мені до носа досить важкого кулака й промовисто похитав ним. — Ловлю тебе на слові. Спробуєш крутити — в мене розплата коротка.

Я помітив: нас тільки вдвох залишилося на хорах, всі інші розійшлися.

— Розплата в мене коротка! — повторив регент. З тугою зиркнув на стіну навпроти. Там був намальований Микола. Чорноокий і незворушний, він чимось нагадував мого супровідника — Страха.

"Коли можеш мені чимось дорікнути, — сказав я йому подумки, — дорікай! Я прийшов у цей світ такий, як є. Може, в тому перший мій гандж? І досі не знаю, чи добре це чи зле".

— Чого мовчиш? — спитав регент.

— Бо все сказав, — відповів я. — Так дивно ставитесь ви до мене...

Я допустився сміливості. А оскільки це сталося, зирнув співрозмовнику у вічі. Той нічого не відповів, лише криво всміхнувся, як робив це сьогодні не раз, і пішов од мене, звільна помахуючи руками. Я безсило присів на ослінець і знову подивився в темні Миколині очі.

"Отакий я, як бачиш. Нікчемний і ніякий, безсилий і за себе постояти — але живий я чоловік. Одне тільки непокоїть мене: чи є глузд в усіх тих нещастях, які людина переживає, йдучи дорогою життя?"

Микола мовчки й незворушно дивився на мене.

Я подумав таке:

"Світ розділено надвоє: з одного боку — світле, а з другого — темне. Ті, що на світлій стороні, бачать супротивне собі темним. Для тих, хто на темному боці, — темрява у світлому. На ознаку цього витворено символ орла й сови. Орел немічний уночі, сова — вдень. Ці дві площини зіштовхнуто у вічному двобої: вони затялися не на життя, а на смерть — кожен-бо має свою рацію і свої резони. Чи ж це необхідно і чи є в тому вищий розмисел?"

Дивний спокій бачив я у Миколиних темних очах. Холодне безмежжя відчув нараз, вдивляючись у ті очі, — те, чого й справді не дано людині осягти. Від того ще більше скулилася мені душа, а голос тихо заговорив.

— Світ розділено на добро і зло, — сказав я. — Це той-таки розподіл на чорне і біле. Лихі ненавидять добро, а добродійні — зло Тут теж в основі ненависть. Світ розкладено на сильних і слабких, здорових і недужих, зрячих і сліпих. Все, що існує на нашій землі, розполовинено. І все зіштовхується в непримиренній бійці одне з одним, кожне певне своєї правоти. Не знаю, чи є в тому сенс, але чи можна при тому плекати думку про

всезагальну любов?

Микола дивився на мене з тим-таки незворушним супокоем. Крізь бані проливалось сонячне проміння і висіло ясними сріблястими сувоями. Навколо холола стверділа, важка тиша.

Я промовчав, а тоді сказав ще таке:

— Можливо, ці думки нерозумні, вибач мені за них. Знаю, щоб була гармонія, не обійтися без боротьби із хаосом. Але мені вчувається тут щось непевне — коло нашого світу не змикається з початком своїм, а закручується в нове, входячи, як гвинт, у таку високість, куди не зазирнути...

І все-таки ця балачка з самим собою заспокоїла мене. Я спускався зі сходів, кроки мої гучно розлунювались у порожнечі; йшов і відчував, ніби вимито мене в чистій воді. Вгорі так само грало сонце, а навколо висіла густа, як кисіль, тиша. Ступав у тій тиші і, здавалося, ранив й непомірно голосним стуком своїх кроків. Постогнували приступці, а луна від того стогону розліталася по кутках. Здавалося мені, любий читальнику, що то стогне ціла споруда. Велика, старовинна, вона виплекала цю незвичайну тишу і стала для неї надійною домівкою. Отож, коли людно в ній і гамірно, тиша спить, згорнувшись у найдальшому закапелку; коли ж храм порожніє, вона прокидається. Розпрямляє зааніміле тіло, по тому й виникає це, що я почув у цю мить: шурхіт піску, далеке зітхання і те ж таки постогнування, коли тишу ранять чийсь запізнілі самотні кроки. Проте я не поспішав покинути храм. Хотілося якомога довше затримати цю хвилину і відчуття спокою. Є вони, такі, подумалося мені, хвилини, які можуть перетворюватись у камінь. Ось одна із них — моя, мої думки й почуття; я вірю, що хтось через багато-багато років прийде самотою у цей-таки храм і повторить мої рухи чи слова — пізнає цей чудний вічний камінь часу.

Отож мені захотілося, любий читачу: хай вона піде, ця хвилина, з покликом до подальших поколінь, щоб колись знову повторитися. Тоді стародавні споруди почнуть дихати, як люди, тоді оживе камінь, а люди прагнутимуть закам'яніти. Це відчуття прекрасне тим, що ні на що не схоже — подих вічності відчувається в ньому. Кожному варто взяти її трохи до серця, можливо, колись воздасть своїм плодом. Адже я знаю й інше: тільки тоді відчується справжнє щастя, коли воно, хоч і недовговічне, осяватиме своїм світлом суцільний день.

РОЗДІЛ XIX,

у якому Турчиновський з'являє про свою несподівану зустріч із колишніми співподорожанами

Світ вузький, любий читальнику, адже куди не ступить нога твоя — скрізь здибуєш знайомих або тих, кого просто запам'ятав. Буває й химерніше: обличчя знайомих увижаються поміж чужих облич — людська омана. Того ж дня я схильний був прийняти лиця моїх колишніх співподорожан-здирців за таку облуду. Найменше мені хотілося здибуватися саме з ними, але витівки долі нашої не завжди збагненні.

Було сонячно того ранку, як узагалі того літа, навіть парко — можливо, заходило на грозу. Я йшов дорогою, обдумуючи ще одну притчу до "Мудрості передвічної", а заодно

міркував про змінність та плинність нашого життя. Проїхав віз, і, щоб сховатись од куряви, я відступив на кілька кроків у малу вуличку. Тоді й побачив двох вершників у драгунському військовому строї. Вони їхали до мене на вгодованих конях, їхали швидко й навальне. Обличчя їхні відразу ж упали мені у вічі — небагато треба, щоб їх упізнати. Я глибше відступив у завулок, цієї зустрічі хотів найменше.

Переховавшись, я сів на лавку біля якогось подвір'я і спершу навіть не зауважив, що на ній уже хтось сидить.

— Розповім тобі одну історію, — спокійно сказав той, до кого я присів на лавці. — Жив на світі один дуже дивний молодик...

— Це ти мені підладнав? — спитав я, показуючи на своїх колишніх ворогів-співподорожан, які незвідь-чого спинилися на дорозі й розглядалися.

— Доля тебе з ними звела, — сказав Страх. — А хіба вони не твої друзі?

— То не мої друзі! — вигукнув я.

Вершники рушили коней, звернули у вуличку, де я думав заховатися, й поїхали просто на мене.

— Диви, він тут, — сказав один, а мені здалося, що це проговорив його кінь.

— Ти звідкіля тут узявся? — вигукнув другий.

— Хоче, щоб ми віддали йому наш борг, — засміявся Семен.

— Смерті своєї шукаєш? — серйозно спитав Іван.

— То розповідати тобі ту притчу? Візьмеш її для "Мудрості передвічної", — сказав, штовхнувши мене. Страх. Я перехрестився.

— Він хреститься, — зареготали мої вороги.

— Залиште мене в спокої, — жалібно попросив я.

— Не ми стали на твоїй дорозі, а ти на нашій, — сказав Іван.

— Не ти постраждав, а ми, — додав Семен.

— Знову заведешся із ними, — позіхнув Страх, — а я тобі таку славну притчу хотів розказати.

Я заплющив очі. Темна хвиля вкутала мене, але за мить відчув: мозок мій очищається. Ні, зустріч цю я вигадав, все було простіше. Я стояв у затінку вишень і щосили чіплявся пальцями за тин. По дорозі ж, курячи, віддалялися два вершники, і я найменшого сумніву не мав, що нам таки доведеться зустрітись.

Я передихнув і сів на лавку, певна річ, на ній нікого не було. Лящали, об'їдаючи вишні, горобці, у глибині обійстя хтось мирно розмовляв, до мене долинав неквапливий виголос людської мови. Я заплющився й на мить вийшов із цього світу.

Чи довго так сидів, не пригадую, любий читальнику. Чи відчував страх? Мабуть, то було інше почуття — здається, надійшла пора полишити це гостинне місто. Зловісні знамення тривожили мені душу.

"Біда буде, — подумав я. — Коли мої здирці тут, не уникнути нам спіткання".

Розбито поволік ноги — хотів попрощатися з люб'язним до мене єпископом Сильвестром Четвертинським. Але доля й цього разу вирішила інакше. Єпископ зустрів мене обіймами й, не давши вимовити й слова, сповістив, що, оскільки регент хорю

п'яниця і скандальник, відсьогодні він уже не регент, а на його місце призначаюся я. Єпископ, цей добродійник мій, схвильовано привітав мене, а я не мав ради й подякував йому, зітхнувши подумки, оскільки знову заходило на пристрасті, оминути які мені не під силу.

Вийшов надвір й побачив, що на небокраї таки збирається велика чорна хмара. Важко заволокла півнеба, і від неї стелилися навкісні смуги дощу. Я спинився, тримаючи в грудях тремке, неспокійне почуття.

"Тривога завжди приходить так, — подумав я, — важкою ходою, як передчуття грози".

Мене оббризкало першими краплями дощу. Спалахнула блискавка, а за хвилю тріснув дужий грім. Я швидко пішов по знелюдненій уже вулиці, підстьобуваний ударами великих холодних крапель.

Проте не тікав, а, керований незвіданими порухами душі, звернув до поля. Передгрозова тривога лучилася з моїми почуттями, і, як не дивно, відчував я від того химерне задоволення. Віддавався повільним хвилям і наче переставав існувати. Такі миті небуття, як зву їх для себе, відвідують мене, коли не можу впоратися із собою. Нагадують різкий удар батога — це тоді, коли знову отямлююся, а на початку зазнаю м'якого, спокійного вимкнення — начебто поринаєш у воду.

Отямлення застало мене серед поля, далеко від хат, саме в той момент, коли вдарила об землю злива. Я ледве встиг сховатися під самотнє дерево, а коли роззирнувся — опинивсь у зеленому, безбережному морі. Сидів на дні того моря, оповитий звідусіль незмірною товщею, сидів, заглухнувши од несусвітнього накоту, а відтак і серед тиші (тиша цілковитого хлюпоту — що це таке? — подумав я). Глухий, убраний у водорості, як водяник, сидів я під грушею, затверднувши так, ніби скорчило мене.

"Зворухнись, — наказував собі, — треба зворухнутися, щоб не перестати існувати".

Потоки спадали з неба, і вже не було між ним і землею повітряного простору, сіро-зелена товща похитувалася, наче готувалася ковтнути мене; я ж був серед цієї стихії змалілий і ніякий ("А ти гадав колись інакше?" — запитав себе я), нагадував сам собі жабу, яка залякла під дощем; знайомі обриси світу зникли — все розмите й потовчене; здавалося мені, що й місто, з якого я тільки-но вийшов, також перестало існувати, там позавалювалися дахи, а глиняні стіни порозмокали. Пливли брудні, жовті потоки, несучи з собою немудрі хатні пожитки; стовбури вишень перетворювалися на глей і помалу розкисали, стоплюючись, як свічки, доки не залишилися нікчемні злизаки пеньків, на які з хлюпотом накочувалися хвилі. Розталі тини гойдались у каламуті, як грати, вода проливалася крізь них, як крізь мережу. Звідусіль із тієї хлющі дивилися на мене очі, знайомі, але не знаю чії ("Гей, ви, що зустрічалися мені на шляхах, чи пізнали ви таємницю роздоріж? Вона проста і означає середохрестя, а значить — вибір"). Моя груша зовсім не боронила мене від дощу, та й не обходило мене те — був я зеленим водяником, якому треба пізнати хоч би одне: що таке вода? Для водяників це вічне запитання, чи не тому не міг я зворухнутися, не міг ніяк вирватися з цього дикого

чародійства, вдивлявся вперед, скільки міг, дививсь із відчаєм, якого не міг збагнути й сам, — був розтоплений зливою, як і ті вишні; як і вони, міг потекти каламутним нестримним потоком. Мав до чогось додуматися, конче зараз необхідного, але ті думки, що набігали на мене, не задовольняли: був то голод од голоду, спрага од спраги — не знаходив я їм одкриття. "Середохрестя, — думав я, — це початок, надія і кінець. Середохрестя — це місце, де знаходимо сумніви, бо перед нами чотири різні шляхи. Ми тримаємося його тому, що не знаємо, на який із чотирьох ступити. Роздоріжжя лякають нас, бо можуть погнати на манівці, але без середохресть ми збожеволіли б".

Дивився на розмитий водою світ, де нерозмитими лишалися тільки мої думки, і сльози підступали мені під горло. "Ну що ти шукаєш у цьому світі, бідний блукачу? — запитував я сам себе. — Що непокоїть тебе і що кличе? Що сподіваєшся знайти, адже й шляхи можуть бути манівцями, принаймні три із них? Яка сила штовхнула тебе у світ доріг, де вже не однієї зазнав прикрості, і чому не хочеш повернутися додому? Чому не бажаєш зажити звичайним мирним життям, що тобі заважа?"

Відчував тихий колисливий смуток, жовтий, як осіннє листя, і сірий, як цей дощ. Був він незвичайний, той смуток, — хотілося мені сміятися і плакати водночас. Хотілося особливого, гарного зворушення, хоч я і знав: те гарне — біль у душі. За кожне гарне, вділене тобі у світі, майже завжди треба платити міхом гіркоти, отож і гарного мимоволі починаєш остерігатися.

І все-таки здавалося, що в тих сіро-зелених водяних товщах я щось бачу. Щось ніби розмиті білі стіни, наче палац, який казково вивишається від землі до неба. Прислухався й почув тиху, але напрочуд гармонійну музику. Так, у тому палаці співали, і то був не такий спів, який знав я. Був то спів великої матінки натури нашої, спів трави, дерев, листя і водяних струменів. Була то музика, яка не тривожить серця, а втихомирює його.

Я схилив голову на коліна, відчуваючи, що омиваюся дощем і що немає ані сухої нитки на мені. Сльози покотилися з моїх очей, обпалюючи розтопленим металом холодні й заляклі щоки, — очі мої прочинилися в особливому баченні і таки здобули сокровенного світла — так, я придумав ще одну притчу до драми, яку помаленьку собі пишу.

РОЗДІЛ XX

"Мудрість передвічна". Заздрість

Жив на світі молодик. Був він хоробрий козак, не боявся ані вогню, ні моря, вільно гасав по степах, як сокіл, і, наче сокіл, чигав на здобич. Усі його шанували, і був би прожив свій вік цей хоробрий козачина вільно, широко й бездумно, коли б не занесла його доля на одну могилу, її обходили люди стороною, бо всяке, казали, там твориться, бо на людей, котрі там ночували, находила змора, щось чудне із ними чинилося, а потім ставали такі, що й не пізнати. Наш козак добре знав оті лихі поговори, але завжди сміявся з них, вважаючи за бабські теревені. І от одного разу, не кажучи нікому й слова, подався він під вечір на ту могилу, бо таки захотів випробувати не так долю свою, як себе. Їхати до могили треба було довго, годин із сім, отож прибав він до неї

якраз перед північчю, їхав і підсміювався над страхопудами, бо світ йому був простий і ясний і не відав він його таємниць та жаху.

Біля самої могили зупинився й розгледівся. Навколо було моторошно тихо. Спала в мороку степова трава, спало кілька дерев на узбіччі, не чув ані цвіркунів, ані погуків нічних пташок.

Козак зіскочив з коня і пішов, мочачи чоботи в росі, нагору. Кінь покійно слідував за ним, хоч неспокійно похропував і крутив головою. На вершині лежав великий камінь, а біля нього цурпалля і слід од багаття — не одного сюди вабило, і не один тут ніч ночував.

Козак сів на камінь і відчув млість, що раптом огорнула його тіло, — спати йому захотілося. Але він поборов себе, викресав вогню й запалив хмиз, щоб трохи посидіти при багатті й повечеряти. Поки варився куліш, козак сидів біля вогнища й дивився, як помалу жере вогонь паливо. Йому здалося раптом, що земля під ним здвигнулася, заіржав раптом його кінь, — вперше морочно стало нашому сміливцю. Щоб отямитися, закушпелив люльку, і доки її палив, усе і навколо було спокійно. Коли ж висмоктав з черепка останній дим, вдруге гойднулася під ним земля і вдруге заіржав кінь. Козак скочив на рівні, але довкола стигла нерушима тиша, лише подихав у вічі теплий нічний легіт, якийсь дивний запах приніс він козакові. Він удихнув того запаху і відчув, що дурманіє, що в голові йому затуманилося, а очі починають погано бачити. Ноги затрусилися, і він впав непритомний у траву, так і не дочекавшись, доки звариться на вогнищі йому куліш.

Прийшов до тям тоді, коли ранок почав ледь-ледь дріботіти, коли небо почало швидко наливатися світлом, спершу сірим, а тоді синім; скочив одразу на ноги й роззирнувся. Коня біля нього не було. Він зирнув на погасле вогнище, на казанок із загуслою кашею і раптом кинувся притьма бігти. Він не так збіг, як скотився з могили і тут, біля дерев, застав, свого коня. Стрибнув на нього, а тоді почув, як щось дихнуло чи зітхнуло йому в спину. Волосся стало сторчака в козачини; він свиснув й погнав щодуху коня, а коли, від'їхавши на кілька гін, роззирнувся, побачив, що могила вся покрита густим туманом і в тому тумані раптом щось блиснуло, ніби хтось вистрілив йому услід. Козак притис острогами коня й помчав з цього клятого місця так швидко, як тільки міг витримати його вірний приятель...

За місяць по тому розгорілася велика війна. Струмки крові полилися тоді по землі. Серед воєнних хуртовин найбільше лютував наш козак. Ярий вогонь палив йому душу, дикий і завзятий був він у бою. Але мав одну дивну пристрасть: не любив бачити когось над собою. Отже, й виходило, що після кожної битви гинув старшина, котрий стояв на приступець вище за нього. На місце вбитого завжди обирали нашого козака, але завжди після того не радість він відчував, а стуму.

Тоді він пішов до святих місць висповідатися.

— Я вбивав усіх, — сказав він, — хто мною керував. Не вищих, а тих, що стояли якраз наді мною.

— Навіщо ти чинив це, сину? — спитав у нього чернець. Був чорний і зарослий,

довгі роки сидів у схимництві, а наостанок, як ієромонах, давав мир заблудлим.

— Здається, заздрість поселилась у душу мою, — мовив козак.

— Викинь її із серця й прожени із душі, — сказав чернець. — Заздрість — це геєна пекуча, змія невсипуща, випали її з душі, прожени і тільки тоді спасешся.

— Не можу її вигнати, — сказав козак, — коли б міг, то не прийшов би до вас.

Чернець покропив його святою водою, але не допомогла козакові вода.

— Щоб вилікуватися, — сказав схимник, — маєш дуже того захотіти...

— Таж я хочу! — скрикнув козак. — Бозна-скільки часу хочу! Але як? Я ж прийшов питати ради...

— Геєна пече тебе, — спокійно сказав чернець і замислився. Він довго думав, аж так, що вирішив козак: забув про нього старий. Вже й покашлював, і неспокійно вовтузився, але чернець, ніби ідол, сидів. Нарешті звів на козака очі й позирнув пильно.

— Хто ти тепер у війську? — спитав.

— Полковник.

— Гетьманом стань.

— Штовхаєш мене на новий злочин? — вигукнув козак... Через кілька днів старого гетьмана було підступно вбито, а замість нього обрано нашого козака.

— Слава героєві, слава! — гукало товариство. — Слава новому гетьману, веди нас і керуй!

Так кричали козаки, а він стояв, набундючившись і виставивши наперед булаву. Відчував, що пориває його могутня хвиля, бо підкоряються йому десятки тисяч людей і може двигнути цю юрму, куди захоче. Був на піднесенні, наче плив хвильливим морем, і це море корилося йому.

"Тепер, — подумав він, — перестане мене жерти з'їжа. Тепер я нарешті заспокоюся і не буду лити безневинну кров. Я досяг того, про що колись і мріяти не вважився, — ось воно, щастя!"

І він гукнув на все горло гучне й радісне привітання своєму війську, а воно однодушне відповіло тисячами так само радісних голосів.

Але наступного дня чорна хмара сповила гетьманове чоло. Опинився раптом сам на сам, начебто в глуху, без вікон та дверей, кімнату потрапив, із якої не видертися, скільки б не бився об ці глухі стіни. Дивний відчай посіявся в його серці, стискала і з'їдала його нез'яснима туга, аж застогнав він і заплакав, мотаючи головою. Бився об стіни, які сам собі звів, але виявилися ті м'які й податливі, і не дістав гетьман звільнення.

— Я нікчемний і немічний, — сказав він ченцеві, котрого зробив своїм наближеним. — Не відаю, що мені тепер чинити. Як керувати далі і як запалювати ці сотні тисяч людей? Куди їх вести і заради чого? Біда велика впала на мою голову: всього я досяг!

— Але ти позбувся заздрості, — сказав йому чернець. — Отже, прогнав те, від чого просив звільнення.

— Заздрості? — перепитав гетьман. — Здається, я її і справді не маю. Але тепер мені здається, що саме заздрість запалювала мене до чину. Допомогала існувати, отже,

і згубив я те, що допомагало мені жити. Що ж далі?

— Чини так, як усі володарі, — сказав чернець. — Відчуй заздрість до підлеглих тобі, щоб не могли вони тебе скинути.

— Тобто як?

— Наводь на них страх, — усміхнувся загадково чернець. Тоді покотилися з пліч сотні голів, полилася річкою кров народу козацького, і заповум'яніли над його містами й селами червоні пожариська.

РОЗДІЛ XXI,

у якому Турчиновський віддається роздумам про себе

Як уже оповідав, люб'язний читальнику, щоб вести ці записки, я усамітнися на пасіці, сказавши домашнім, що я нездоровий, і це не було вигадкою. Люди моєї крові мають у душі щось таке, що не перестає їх палити навіть тоді, коли ледве вже дихають. Я старий та немічний, але здатності тверезо мислити не втратив. Стоїть чудове гаряче літо, навколо пахне квітками й медом, пасіка — в садку, а я живу в курені, де так життєдайно духмяніє сіно. Поблизу немає доріг, і це певним чином теж мене заспокоює, бо дороги й досі небезпечно хвилюють мене. Для людини, котра провела в мандрівках не один рік, це буде зрозуміло.

Думаю тепер, люб'язний читальнику, й про інше. Попри все, попри невсипущість духу мого, я таки добився нарешті до дому й осів надовго й надійно. За цей час у мене виросли діти, а от зараз, на старості літ, знову затопив мене неспокій, завинулася в старій голові туга про шляхи-стежки. Врешті, це почуття ніколи мене не полишало, бо й життя вдома — теж мандрівка. Мандрівка в сімейний затишок, спокій, злагоду, в господарчі клопоти, в життя, одне слово, в буденне. Здебільшого люди так і живуть, бо й потрібно так.

Про одинаків, котрих носить шляхами і котрих палить дух невсипущий, — про тих інша мова. Але коли довго блукаєш світом, не раз мрієш дістатися до рідної стріхи, яка стане останнім твоїм захистом і притулком. Це так завжди: мандрованого вабить затишок, а осідлого — дорога. Тут теж я завбачую коло, а їх у житті, на мою думку, не перелічити. Часом і світ бачиться мені як величезна мережа, сплетена з більших чи менших кілець, — в коло складається життя людське, в коло сплітаються думки й бажання. Од відчуття множинного накладання цих кіл можна і у відчай упасти: де тут початок, а де кінець? Здається часом, що початку й кінця годі шукати, маленькому мозкові людському несила охопити той велетенський усесвіт кілець. Мозок людський — його складник; зрештою, чи не мозки людські ту мережу створюють! Усе подібне в світі — це так, але нічого в ньому не повторюється, бо нове вище від попереднього на драбині часу стоїть.

Хочу розповісти про пригоду, яка сталася сьогоднішньої ночі і не на жарт стурбувала мене. Я тільки-но заснув, саме був час, коли найдухмяніше віє нічним леготом і найголосніше цвіркать цвіркуни, аж раптом зникли й цвіркуни, й легіт. Стало десь так тихо, як тоді, коли сідав писати писання, а до мене в помешкання впливла темрява. Не знаю, може, цього разу я заснув знагла, як це трапляється у старих людей,

і все мені привиділося-причулося. Я ж виразно почув, як по куреню хтось ходить: шелесь, шелесь, начебто жінка у новій сукні. Ще більше здивувався: у курені тільки й місця, що спати одному, де ж таки ще й комусь ходити? Спробував розплющити очі — зиркнув крадькома.

Біля мене сиділа біла-біла жінка. Щось неземне світилося в її обличчі — була вона чудової вроди.

— А що, вже тут? — спитала вона.

— Хто? — перепитав я, але вона похитала головою.

— Ще не тут, — сказала. — А ти бачиш мене?

— Бачу, — мовив я досить спокійно, бо мариська таки навіднують мене і я до того звик.

— Це зле, — сумно всміхнулася жінка. — Не повинен бачити мене.

— А ти хто? — запитав я, боячись голосніше дихнути. Вона лише подивилася на мене.

— А як гадаєш? — спитала згодом. — Ким тобі видаюся?

— Дуже вже гарна ти, — сказав я. Вона засміялася.

— Це зле, що мене побачив, — мовила. — Чи багато тобі ще писати?

— Багато, — відповів я. — Половину.

— Чим же закінчиш?

— Не знаю, — відказав я. — Чим можна закінчувати коло? Хіба воно має кінець?

— Все має кінець. Хто-хто, а я вже знаю, — сказала жінка.

Я мовчав. Вона смутно похитувала головою.

— Зле, що ти мене побачив.

— Але хто ти? — спитав я в надії, що помиляюся.

— Спи, — м'яко шепнула вона самими вустами. — Одпочинь! Мені буде шкода тебе, коли закінчиш писати. Оце намисто з літер, що прядеш, твоя єдина ниточка. Хапаєшся за неї, бо надто боїшся.

— Чого? — Я відчув, що хвилююся. — Чого можу боятися?

— Що закінчив мандрівку в тишу житейську, — шепнула вона. — А може, й узагалі мандрівку. Зараз ти йдеш назад. Хочеш повторити шлях, яким перейшов у молодості, і тим самим знову ввійти у свої безмежні кільця. А коли скінчиш і це?

Не мав що сказати. Приплющив очі від втоми, а коли розплющився, тиша навкруги стояла, така тиша, що я подумав: існую сам у великому просторі.

Вийшов із паркого куреня на повітря. Ні, цю тишу ні з чим не порівняти — вона свята. Дрижали, мов живі, зорі, сипали золотий пісок проміння й обрушували його на землю, а та оголилася, розімліла й дихала, ніби жива. Місяць плив, як човник, намагаючись утриматися на нетривких хвилях неба. Цвіркуни таки справді мовчали, й не було леготу, тільки глибокий, затамований рух. Це дихав степ, росла трава, бродили земні соки — вічне існування, якому немає виміру перед очима цих зір і цього неба з його смішним, ненадійним човником, котрий ніколи не пристане до берега.

— Я стояв, залитий молочним світлом, і вже не думав про тільки-но відбуту

розмову. Коли то була смерть, недовго вона мене милуватиме. А коли сподіванка? Кажуть, колись вони були сестрами, але хто тоді їхній батько? Оцей місяць чи степ? А може, вітер, якому байдуже, що творити і що запліднювати? Його не турбують діти, бо не має в них потреби. Він легковажний і дурний навійло, але чому витворив собі таких чудних дітей?

Я стояв серед степу, огорнений дивними думками й почуттями, аж доки не отямився.

"Не можу гаяти часу, — хльоснула мене думка. — Вчиню хоч це: перейду ще раз колом життя, бо воно ось-ось має замкнутися".

А тоді? Тоді побачимо. Вічне людське незміряне й чарівне "побачимо"...

Я сам собі варю тут, на пасіці, куліш, сам харчуюся, хоч і моя паніматка не забуває мене й часто привозить якогось вибагливішого харчу, ліпше й майстерніше приготованого.

Цього ж разу приїхала не вона, а мій старшин син. Зістрибнув з коня й пустив його пастися. Привітався до мене належно, але від мене не сховалося, що він сумний, а може, чимось занепокоєний. Сів біля мене й, доки я їв смачний, ще теплий борщ, похльостував себе по чоботу канчуком.

— Мені хочеться поговорити з вами, — сказав він нарешті, — але коли на те зважуюся, щось спиняє.

— Що ж тебе спиняє? — спитав я, оближуючи ложку.

— А те, що мало знаю про ваше життя до того, як народився. Оповідали мати: ви багато блукали. Я всміхнувся.

— Це було так давно, що й нецікаво. Не міг загригти місця на землі.

Син мій позирнув на мене пильно. Чи вловив на нещирості, чи й так — між нами запала на мить тиша. Я мовчки доїдав борщ. Відверто кажучи, після сьогоднішньої нічної пригоди було мені не до розмов. Хотілося ретельно все обміркувати: і той сон-видіння, й ту чудну розмову. Я зирнув на сина, і він нагадав мені юнака, що прийшов колись до мене в сад і назвався моїм іменням.

— Що там удома? — спитав я.

— Як завжди, — мій син усміхнувся. — Що було, те є.

— Живете там без господаря, — поважно відказав я. — А без господаря — як без голови.

— Господарем завжди була наша мати, — з тою ж таки трохи сумною усмішкою сказав мій син.

— То що ж тебе зацікавило в моєму колишньому житті?

— Як ви його витримували?

— Так, як усі, — сказав я. — Дурний був, то й носило мене казна-де! А порозумнішав — додому повернувся.

Ні, не таку відповідь хотів він почути від мене, щось його цікавило сокровенніше. Але розмови у нас не вийшло: він соромився розпитувати, а я в цей час сповідального настрою не мав. Отож наша балачка урвалася, і ми якийсь час сиділи мовчки. Я курив

свою улюблену череп'яну люлечку, зроблену у формі козацької шапки, і було мені спокійно. Син же мій мовчки дивився повз мене, ніби його манив чудовий краєвид, який звідси розгортався. Зрештою звівся, попрощався, і за його конем курява задиміла. І тільки тепер я задумався над причинами цієї візитації. Лише тепер здогадався, що син мій так і не почав розмови, якої праг. Я ж повівся не так, щоб заохотити його, і не сприйняв його несміливого зачину. Намагався заспокоїти себе: чи не дурощі уїлися в голові сімнадцятирічного хлопця?

Кілька днів мене тривожило відчуття провини перед сином, і я забув про це тільки тоді, коли знову мене оточили спогади — поринув у них залюбки, розгортаючи перед собою сувій часу моєї молодості. Світ колишніх пригод полонив мене, і якийсь час я майже не випускав із руки пера.

РОЗДІЛ XXII,

у якому Турчиновський оповідає про ще один свій чудернацький сон

Я переконався, дорогий читальнику, що ворога до ворога веде пряма дорога, а приятеля до приятеля — довга й заплутана. Це не така вже мудра істина, але визначальна. Коли ж пізнаєш її на собі, то й поготів переконаєшся в її силі. Недаремно не сподівався я добра від того несподіваного мого регентування, бо, як уже писав, колишній регент давно дивився на мене зизим оком, а тут виходило, що мав до того всі підстави. Складалося, що ніби я був винний у його падінні, і регент так собі й подумав, як тільки я замістив його на регентському місці. Він же став на місце моє і коли співав, то їв мене таким лютим поглядом, що мурашки пробігали мені по спині. Це мене турбувало, адже не бажав я нести зло ані в будь-якому вимірі; таке моє жадання може видатися на стороннє око химерним, однак було воно щире. Зрештою, я переконався ще в одному: не будь надмірно впевнений. Заповідь "не осуди" розуміють просто: не осуджуй, а я розумію її — щоб не осуджувати, не будь надмірно впевнений.

Коли ми закінчили спів, це було не на службі, а в час розучування, мене покликав священик нашої церкви, і я з полегшенням збіг по сходах униз. Ми перемовилися із отцем Василем про те і се, і я йому щиросердно оповів, що боюся колишнього регента. Більше того, був переконаний, що він чатує мене надворі, отож попросив отця Василя випустити мене через бічні двері. Той моє бажання задовольнив, я вислизнув із храму й подався бігцем на цвинтар, щоб регент не зміг мене переловити. Потім, скрадаючись, як злодій, я дістався до свого помешкання і тільки тут зміг вільніше дихнути і сяк-так заспокоїтися.

Ввечері я не пішов, як завжди, прогулятися, а сидів біля вікна у своєму покої, милувався західним сонцем і грою хлопчаків на вулиці. Сокотали кури, плив той заспокійливий настрій вечора, коли все вмиротворюється й лагідніше.

В такі хвилини добре віддатися розмислам про суть світу та життя і про пізнання себе, але я все ще нервував, все ще непокоївся. Тоді й побачив, що дорогою йдуть мої співподорожани, і що найдивніше — разом з моїм регентом. Очевидно, вони були підхмелені, бо ревли на всю пащеку й, хитаючись від тину до тину, йшли, обійнявшись, як кривні друзі, — я завмер уразившись.

— Він живе десь тут, — сказав регент, і я відступив у глибину хати так, щоб вони не помітили мене у вікні.

Назустріч їм трапилася молодиця, моя сусідка, і вони почали розпитуватися про мене. Тоді я більше не чекав, а вистрибнув у двері з другого боку хати й побіг у садок. Там я забився в кущі, і протремтів, аж доки не впала темрява. В хату йти боявся, тому тихцем виліз на горище і впав там на сіно, подумки молячи бога, щоб вороги мої мене не знайшли...

Отоді й приснився мені той чудний сон. Побачив, що по дорозі пливе качур, зелений і спокійний, лише більший од звичайного разів у десятеро. На качурі тому сидів рудий, аж червоний, шинкар, лише менший разів удесятеро. Він закрив у рот пальці й пронизливо свиснув. Тоді на той свист вийшли з глибини сірого мороку мої співподорожани з регентом — крізь їхні тіла просвічувалися дорога, західне сонце і зелений горб; я ж, як і ввечері, сидів у вікні, наче бевзь, і лупав по-безглуздому очима. Регент побачив мене і нахилився по грудку. Але грудку було кинуте п'яною рукою, вона вдарилась об сусідню шибку, і скло з брязкотом розсипалося по твердій, втоптаній землі.

— Онде та свиня! — сказав регент і кинув у мене ще однією грудкою. Я ж не міг і поворухнутися, я взагалі начебто не жив, отож і грудка пролетіла крізь мене, як через туман. Качур, на якому сидів рудий, крякнув, корчмар засунув червону бороду до рота, а тоді виплюнув і засміявся хрипким сміхом.

— Ти мені не заплатив за пиво, — сказав він.

— Немало завинив він і нам; — буркнув Семен, люто на мене позираючи.

— Ми прийшли судити тебе, вилупку, — крізь зуби мовив Іван.

— Розп'ясти його! — сказав регент.

— Але ж я нічого не зробив лихого, — ледве знайшовся на силі озватися я. — І в думках не клав супроти вас зла.

— Зло вже в тому, що ти існуєш. Зло — це ти! — сказали вони. — Зло в тому, що такий, як ти, може існувати.

— Чим же я завинив, люди добрі? — змолився я.

— Тим, що є, — сказали вони. — Ти несеш у собі зло, бо різнишся від нас. Лише за це тебе варто четвертувати.

— Але ж не правлю від вас, щоб були такі, як я. Вони засміялися.

— Ще чого бракувало! Щоб він правив! Подумайте, він осмілюється правити!

— Ховаєш у собі щось там, — один із співподорожан, Іван, ні, таки Семен, примружився й постукав себе по грудях. — Ану зазирнемо!

Вони кинулися до мене й витягли з вікна. Я не пручався. Лише сумно дивився, як догоряє на заході рожева тендітна хмарка. Над моєю головою заспівав раптом високий, чистий, трохи сталевий голос:

Ти куди плывеш, хмарко, неспокійна блукарко,

Чи шляхи виміряєш, а чи пристань шукаєш?

Але як закітвитись, ти не вмієш спинитись

І чи знайдеш в шуканні ти шляхи неоманні?..

Відчув, як чиясь рука пролізла мені в груди й пожадно нишпорила там.

— Щось знайшов? — спитав регент. — Ну, чого мовчиш?

— Таж нічого, — роздратовано відповів той, що шукав. — Обнишпорив усі куточки.

— Шукай іще! — крикнув регент. — Воно там мусить бути!

— Що воно? — запитав я.

— А те, що різнить тебе від нас, — сказав регент. Я засміявся.

— Даремна ваша праця, — мовив. — Бо його треба шукати не в моїх грудях, а у ваших...

— Стули писок! — гарикнув Семен і затопив мені щосили в лице.

Я впав навznak і побачив, як небо з'їдає ту рожеву хмарку, про яку тільки-но співалося. Залишилися тільки руки, білі й тендітні, які тяглися до сонця, молячи в нього милості чи допомоги...

Не беруся казати твердо, люб'язний читальнику, сон то був чи напівмарення, як це буває в мене, коли збуджений, а може, в тому півмаренні я складав нову притчу до "Мудрості передвічної", але, прокинувшись, усе добре затямив і поспішив записати на папері, бо здалося мені — це ще один причинок до моєї драми...

Регент утомлено втер з чола піт і сів на лавку, його приятелі зморилися також. Я ж заліз назад до свого мешкання і в той час, коли вороги мої гаряче про щось радилися, зачинив вікно, позачиняв двері й позавіщував шибки. В кімнаті споночіло, і я полегшено зітхнув. Запалив свічку, але тільки хотів викресати вогню до люльки, коли хтось узяв свічку й подав її мені.

— Хто тут? — запитав я.

Полум'я свічки спалахнуло, і я виразно побачив знайоме обличчя Страха. Він сміявся. Рудий шинкар зліз з качура й послужливо схилився.

— Чого панство бажає?

— Бажаю не я, а той, — кинув на мене Страх.

— Той не заплатить мені, — плаксиво озвався шинкар.

— Платитиму я, — мовив Страх, і шинкар запобігливо йому вклонився.

— Замовляй! — грубо сказав мені, невдоволено дмухаючи на червону бороду, шинкар.

Тоді я відчув, що в мене пересохло горло. Невситима згага пекла мені груди.

— Води! — сказав я похапцем. — Найхолоднішої і найчистішої.

Страх засміявся.

— Джерельної! — гукнув я шинкарю навздогін.

— Це вам буде недешево коштувати, — сказав той. Я відчув невластиву собі задерикуватість.

— Чи можу я ще одне замовити, пане Страше? — спитав.

— Скільки завгодно, — сказав Страх.

— Власне, в мене не так замовлення, як бажання. Чи не забралися б ви під три чорти?

Страх зареготав, шинкар стояв на вступі до господи, здивовано вибалушивши очі, а я зморено розклепив повіки. Крізь мале горішне віконечко було мені у вічі сонце — було боляче очам.

М'який прохолодний серпанок укривав землю, тільки-но засвітало. Я постояв у подвір'ї, а тоді пішов у садок. Довкола рясно червоніли вишні. Я зірвав одну, другу й третю — вишні були покриті росою й гарно тамували спрагу, їв і випльовував кісточки, доки не зсудомило мені зуби. Тоді ліг під деревом просто в росу й заклав руки під голову. Мені впала на обличчя велика холодна крапля — зірвалася, очевидно, з листка. Небо було чисте, без жодної хмарини, але я чув, як по всьому садку монотонне покрапувало, ніби хтось відміряв час. Я вдихнув на повні груди вогкого, пряного повітря — пахло вишневим глеєм. Пахло росою і ранком — щось подібне до запаху свіжого молока. Мені раптом захотілося, щоб завмерла ця хвилина, — нема ліпшого, як відчувати на серці мир. Після важких снів, привидь, пристрастей учорашнього дня любо було відчувати, як на обличчя кладеться чистий шовк неба. Сонячне проміння несміливо проникало в сад і пестило прозорими пальцями горішне листя. Крапало й крапало — дзигар ранку, дзигар мирно започаткованого дня.

"Скільки часу минуло від початку моєї подорожі?" — подумав я і здивовано відзначив, що вже немало. В Поповій Горі я прожив од літа до літа, в Могилеві рік учився в єзуїтській колегії, і ось уже цілий рік, як співаю в хорі.

РОЗДІЛ XXIII,

у якому Турчиновський оповідає, як його скинули з хорів

Настав той момент (було то під одну із всеношних), коли я мав уперше керувати хором як регент під час служби. Весь цей час мусив заживати немалої хитрості й моторності, щоб уникнути напасті від свого попередника, який чигав на мене повсюдно, та ворогів-співподорожан, з якими той подружився. Можна було б написати цілу книгу про ті мої хитрощі й вигадки, а чинив я все те з однієї причини: бути регентом — моя заповітна мрія, і я бажав хоч кілька разів покерувати хором під час служб. По тому зможу взяти квит на регентське звання, і в місці новому моя праця даватиме не тільки більше прибутку, але й задоволення. Отож до всеношної я готувався з належною урочистістю. На якийсь час забув свої гризоти, сприяло цьому й те, що останніми днями мої вороги залишили мене в спокої, та й Страх перестав до мене навідуватися. Був я пойнятий найсвятішим піднесенням і ходив із просвітлілим, мені здавалося, лицем.

"Будь бадьорий та веселий", — настановив собі я і став справді бадьорий та веселий. Навіть усміхався всечасно. а коли таке зі мною буває, світ для мене — розгорнута книга, і живу я по-святковому, наче спрагла по сонцю рослина, котра дочекалася погоди.

Все відбувається в мені так: музика починається в глибині душі, я готуюся якнайщиріше віддатися світові божественних звуків. Музика росте в мені, як орація, — тони її нутрові, підземні, ще в зачині і лише побуджують наладнатися на вищі, урочистіші й голосніші. Тоді я майже бачу їх внутрішнім зором, майже торкаюся —

з'являється піднесеність, з'являються звуки світлі, вивищені, вони поширюються, зносяться, нарастають.

Переслуховую всю музику, яка має сьогодні прозвучати, намагаюся відтворити її найточніше в собі, а коли досягаю цього, відчуваю готовність до чину — можна піднятися на хори, звільня ступаючи на приступки; з кожним кроком я ніби росту, з кожним ступенем віддаляюся од земного й помираю для нього — тільки так я зможу до решти перелитися у найвище і найсокровенніше раювання — спів...

Отож я — регент і моїй волі підлягають голоси цілого хору; веду серед них перед, тобто стаю творителем чудового багатоголосся — місія для мене не вельми звична, адже ніколи не вмів я володарювати. Але тут все мало вкладатись у чарівну гармонію, тут не було владарювання прямого, а злиття — кожен голос стає чинником єдиного великого співу, одного голосу, складеного з багатьох.

Я став на місці регента і мав уже подати знак, щоб ожили криласи, аж раптом здригнувся, побачивши між хористів колишнього свого регента, який сумирно стояв у першій лаві, благочестиво схрестивши на животі руки, а його ж за моїм проханням із хору вже були прогнали. Ще побачив я лихі іскри в його очах, однак піднесення, яке описав тобі, читальнику, зробило мене сліпим та необережним, і я не уздрів нічого лихого у тому, що колишній регент таки прийшов поспівати, — колись так само був учинив і я.

Час настав, і я подав знак. Голоси відразу ж почали зноситися — ми заспівали канон, і я відчувся залитим широким серпневим сонцем, таким, яке творить найкраще й найвеличніше, на що спроможний світ, — плід. Так, я любив у цей час усесвіт, усіх людей — хіба можна думати під таку хвилю про ненависть та зло? Проте, як завжди, я тяжко помилився, бо ворог роду людського ніколи не дрімає і вселяється в когось, щоб пакостити. Отож саме тоді, коли був я у найвищому піднесенні, найглибшому натхненні і вже не жив земним і марнотним, вже мав цілком перелитись у звуки, як це завсігди чиню, коли охоплює таке почуття, — вже й усмішка почала лягати мені на уста, вже зір притьмарився... Можливо, ця усмішка чи моє тимчасове засліплення і спричинилися до того, що в мого ворога, колишнього регента, спалахнула супроти мене злість, — сталося те, чого неміг аж ніяк чекати. Злочинець і гультіпака стрибнув раптом на мене — кинувся, ніби чорний крук.

Сильний удар вибив мене з рівноваги, я змахнув руками, як важко поранений, і полетів через залізні баляси туди, вниз, де ревно молилася людська юрба.

Ніколи не забуду того падіння. Вже не він, мій ворог та злодюга, був птахом, а я; світло різко мигнуло в мене в очах, крутнулися бані, обличчя мальованих на стінах святих — це тривало лише мить, але за цю мить я встиг пережити такий жах, якого не відчував та й не відчую, певне, ніколи. Майнуло перед моїм зором чорне крило, і зловісні очі смерті впритул зазирали в мої. Рятунку-бо годі було сподіватися, я падав спиною на кам'яні плити церковної підлоги.

Не бажаю, любий читальнику, щоб ти колись відчув подібне, не зичу того й ворогу своєму, бо за коротесеньку мить я постарів на добрий десяток років. Ляше втручання

вищої сили врятувало мене від неминучої смерті чи ще тяжчого каліцтва. Я впав на людські голови, голосний крик зустрів мене тут, тріск і стогін, щось зламалося, запахло солодким смаком крові, — я знепритомнів, розчинивсь у чорноті...

У мене й зараз тремтять руки, коли описую цю пригоду. Бо безневинно й невільно став я винуватцем загублення живої душі. Багатьом жінкам тоді було поранено голови, а одна бабуса тяжко впала на плити і тієї ж миті віддала богові душу.

Регент кинувся тікати, та посковзнувся на сходах і кумельгом скотився донизу, потовкши собі боки. Але це йому не зашкодило, бо відразу ж зірвався, як мені потім оповіли, на рівні і вдарив у ноги, рятуючись од заслуженої кари.

Я теж опритомнів дуже швидко і без сторонньої допомоги. Щось кричав, вимахуючи руками, люди навколо мене кричали також, поранені жінки зойкали і стогнали, а бабуса лежала на плитах із завернутою головою — з її мертвих очей викотились одна по одній дві великі рожеві сльозини. Я заплакав і собі, ридання струшували тіло, я сів тут-таки біля покійної, виливаючи свою тугу гарячим плачем, хапаючись за волосся і ледве не виючи з розпуки. Волею долі був зовсім неушкоджений, але серед цієї варвітні, цього крику та стогону не знаходив виходу тузі. Мене обережно вивели з церкви й поклали на лавку у прицерковному садку. Я вдруге знепритомнів — боліло мені навіть нетямному.

Неважко тобі відчути, любий читальнику, мій жах, хоч я і врятувався від страшної пригоди; чи не той жах швидко пробудив мене з непам'яті, а коли мене залишили на самоті, я вирішив утекти, докладаючи собі ніколи не повертатися до цього міста і десь далеко замолити свої безневинні гріхи й так заспокоїтися й очиститися.

Але одна твереза думка стрілила мені до голови. Коли люди побачать, що я тікаю, спогадалося, то чи на добре це вийде? Подумають, боронь боже, що в цій злопригоді винуватий я, і таким робом знову підпаду під ризик бути безневинно покараним.

Тих кілька хвилин мені вистачило, щоб знову передумати гірку думу про свою безталанність.

"А може, мій талант у безталанності? — раптом подумав. — Вже скільки часу живу в Могилеві, а доля моя ж мандрована!"

Ця думка несподівано заспокоїла мене. Сів на лавку й обхопив голову руками — в ній голосно дзвеніло. Так просидів якийсь час, коли відтулив обличчя, уздрів, що до мене йде сам єпископ Четвертинський.

— Чи не ушкоджений ти, сину мій? — спитав він.

— Свята богородиця врятувала мене, — відповів, відчуючи на очах сльози.

— Убійника, злодюгу вже шукають, — сказав єпископ. — А ти, сину, лишайся в мирі...

— Не маю вини, отче, — сказав я.

— Знаю, що не маєш. Турбуюся про твоє здоров'я. Я вклонився своєму благодійнику і, ковтаючи сльози, попросив відпустити мене з міста.

— Не буде тут мені життя, — сказав я.

— Жаль мені тебе відпускати, — мовив Цей добродійник. — Але воля твоя, чини, як

знаєш.

Це сталося тоді, коли я проходив увостаннє вулицями Могилева, примотузувавши за звичаєм до плеча книги, а на друге закинувши торбу. Раптом почув гамір, удари заліза, погуки, тріскотню і бубонці. Зацікавлений, звернув убік, і переді мною лягла разюча картина.

Серединою вулиці йшли двоє моїх колишніх співподорожан. На них було поначіплюване всіляке церковне добро, їх уже побито й міцно зв'язано — вони плуганилися, понуривши голови. Позаду із вигуками тупотіла розлючена юрба, але її до злодіїв не підпускала сторожа.

— Грабіжники церкви! Грабіжники церкви! — горлав, стрибаючи попереду, зморшкуватий, але жвавий чоловічок. — Дивіться на них, люди, плюйте і йдіть дивитися, як їх вішатимуть!

Кричав це без перерви високим ламаним голосом, і звідусіль збігалися цікаві роззявляки, вилаштовуючись обіч вулиці рядами. Злодії йшли у тому міжрядді, на них плювали й обкидали їх найобразливішими лайками.

Дивне почуття пережив я, дивлячись на цих довгочасних моїх мучителів. Ні, не відчував я злої радості, але так само не відчував і озлоби. Скоріше, стало мені сумно, що так дивно побудовано світ і що закоренілі у злочинстві лишаються такі назавжди. Кару собі вони сприймають як звичайне нещастя, що його треба, як і все, пережити, але душею не відчувають покаєння за свої лиходійства. В собі й перед собою вони чисті і тільки перед світом — брудні і зловорожі...

Доки думав отак, процесія дорівнювала до місця, де я стояв. І раптом сталося диво. Ніби хтось ударив обох розбишак, вони скинули водночас головами і втупились у мене каламутними, повними ненависті очима.

— І він тут! — тихо сказав Семен, але так, що почув і я. — Жаль, не вдалося нам його придушити...

— Казав, не розпочинаймо діла, поки з ним не розправимося, — ще тихіше сказав Іван. — Коли така погань поруч, краще не розпочинати...

Вони стояли супроти мене, й не могли ми розвести поглядів. Процесія зупинилася, всі здивовано дивилися на нас. Важко мені описати, що побачив я в тих скерованих до мене поглядах гультіпак. Було там стільки тупої й безрозсудної озлості, стільки затятості, а водночас безсилля, що, придивившись збоку, можна було б подумати, що вони й справді невинні жертви, а винуватець їхніх нещасть таки я. Знав: не інакше дивився б на мене й колишній регент, коли б довелося нам із ним здибатися, — щось дивне й незбагненне зводило мене з такими людьми, з якими ніколи не дійду спільної мови. Тут же, під пронизливими поглядами гультіпак, стислась і змаліла моя душа, не міг я збагнути ані тих людей, що палають супроти мене лихим вогнем, ні основ їхньої упередженості.

— Це хтось із їхніх? — спитав хтось із юрби.

— Та де, — відповіджено йому, — це той, що падав з хорів!

— Чого ви стали? — закричали ззаду. — Ведіть! Злодіїв штовхнули вперед, але вони

раптом видерлися з рук сторожі й кинулися на мене. Їх похапали за плечі, і вони, знеможені, безсило плюнули в мій бік. Слина зависла на їхніх неголених підборіддях; жалюгідні й принижені, не витираючи навіть тієї слини (мали-бо зв'язані руки), вони посунули далі дорогою.

Я стояв, безсилий зворушитися. Не можу й зараз, люб'язний читальнику, зрозуміти отого божевільного їхнього поруху супроти мене. Чудна думка прийшла мені до голови: вони ненавиділи мене; очевидно, як вони в моїм, займав у їхнім житті особливе місце і я. Бо й справді: чи знаємо ми, яке враження викликаємо в світі, а якщо й знаємо, то чи правдиве те знання?..

Люди пішли, а до мене наблизився якийсь чоловік.

— Це знайомі ваші, пане регенте? — спитав. Палив люльку, і дим обгортав його обличчя.

— Авжеж! — мовив я. — Вони хотіли мене вбити.

— Зголосіть про те суддям, — виплюнув жовту слину чоловік.

— Стане їм, — сказав, відчуючи отой чудний смуток. — Більше як на смерть не карають людину.

— То, може, напишете з цього приводу притчу? Давно їх уже не писали...

Я здригнувся: хто може знати про притчі, які пишу? Різко повернувся до співрозмовника — не знав-бо я його.

Чоловік усміхнувся, повернувся й пішов. Я пильніше придивився до його спини, і здалося мені раптом — постать ця віддавен мені відома. До мене повернувся гостроносий профіль — ну, звісно, помилитися тут було годі. Був то, як завжди, він, вічний мій супутник — Страх.

РОЗДІЛ XXIV

"Мудрість передвічна". Отара

Отара без пастуха, самі вівці й барани, котилася землею. Вона бігла із заходу на схід, а часом здавалося, що зі сходу на захід. Люди бачили її тільки тоді, коли сонце опускалося, і тоді, коли воно ледь-ледь підіймалося над овидом. Дивне враження мали люди, які бачили ту отару. Для одних була вона золоторунна, для других — срібнорунна, для третіх — звичайна. З'являлася несподівано, вихоплювалася на очі й безшумно, навально, нестримно котила сільською чи міською вулицею, польовим путівцем чи шляхом.

Ті, що бачили її, зупинялися, наче правцем биті, лише дивилися зачаровано на хвильний потік баранячих спин. Бувало, що цікавий опинявся посередині цього потоку й відчував доторки до себе вовни, яка пострілювала іскрами, дихання на тілі своєму тисячі розгарячених ротів — дивний страх на такого нападав. Отара ж швидко перебігала обшир і ховалася, перш ніж минало остовпіння в людей. Одні казали, що вів ту отару малий чорний хлопець, інші — великий чорний баран, у якого золотом поблискували очі, але ніхто не міг зрозуміти, що це за отара й куди вона мчить.

А вона бігла все далі й далі, переходячи нові села і нові міста, витоптуючи нові дороги і перетинаючи шляхи. Ніхто після появи отари не хворів, ніхто не умирав, тож

не викликала її поява паніки.

Однак люди надумали все-таки зайняти отару. Один князь наладнав загін і наздогнав її в чистому полі. Вівці не пручалися, коли їх гнали до загону, тільки жалібно помекували, а чорний баран неспокійно снував поміж них, доки всі заспокоїлися й почали мирно скубти траву.

Князь довго дивився на овець, а тоді розсміявся.

— Відбилися од господаря, — сказав він, — а люди вигадують казна-що!

Він утомився від ловів, як і всі його спідручні, й, закріпивши, скільки змога, загорожу, поїхав на ночівлю. Вранці князь знову поїхав до загорожі, але вона була поламана — від отари й сліду не лишилося.

Тоді поповз поза шкірою в нього морозець, і велів він своїм людям тікати з цього місця найхуткіше, сам же ледве дістався до свого замку, бо дорогою тяжко занедужав. За кілька днів він осліп, а ще за кілька розбив його правець. Він попросив небо звільнити його від наслання, і у відповідь на молитву побачив сурмача, який затрубив у золоту трубу.

— Ти, княже, вчинив велике зло, — сказав йому сурмач. — Навіщо, володіючи сотнями міст та сіл, захотів ще й отару собі зайняти?..

А отара котилася все далі й далі, й не одна людина бажала прихопити її. Але вранці заставляла поламану загорожу, а ловці починали гнітитися важким почуттям провини. Захворювали дивними, невидимими хворобами, і до них, як і до князя, приходив сурмач, дорікаючи за вчинене.

— Що ж це за отара така, що її й займати не можна? — спитав один чоловік.

Але йому не дано відповіді, і отара так само безгучно котилася землею.

З долини вона вибігла на гори. Тут жив один великий магнат, який багато начувся про цю отару. Виготовив важкі й міцні мережі й запеленав кожну вівцю в окрему сіть, а всіх разом — у велику. Чорного барана відділив окремо, зачинивши в кам'яну печеру.

Наступного ранку магнат прокинувся, терплячи важкий біль у голові. Його судомило й мучило, але він все ж зібрався на силі, щоб подивитися на овець. Але не зміг вийти з покою, бо покоєм виявилася замурована кам'яна печера. Довго блукав тією печерою, доки не помер, залишивши у пільмі свій кістяк...

Відтоді ніхто не бачив отари, лише вряди-годи по землі прокочувалися страшні землетруси. Від них руйнувалися міста, западали в землю будинки й гинули люди.

Тільки один ветхий дід з отого нещасливого коліна, що ловили отару, устиг записати на останній сторінці пергаментної книги: "Ті, що заковують, будуть закуті: ті, що ловлять, будуть зловлені; хто ж убиває, вбитий буде. Земля дочекається страшного кінця, бо хто навчив людину нищити те, чого вона не розуміє?"

Оповідать, той дід ходив землею й прохав, молив людей розплутати його із мереж.

— Мережі невидимі обплутали нас, — казав він, — сіті в'яжуть, хоч ми того не добачаємо. Зірвіть, люди, плетива оті, з мене і з себе зірвіть!

— Я бачив отару, — казав той дід. — Вона котиться по землі, не чинить їй шкоди, і вона не пошкодить вам...

Але діда ніхто не слухав, часом цькували його собаками й закидали камінням. Один такий необережно кинутий камінь пробив дідові голову, і старий сконав.

По тому знову почали говорити люди про отару, але цього разу із острахом. Незабаром вона й справді почала з'являтися на шляхах, перетинала міські й сільські вулиці і знову турбувала людей своєю незбагненністю.

РОЗДІЛ XXV,

де Турчиновський оповідає про вічну оману доріг і про дощі

Дороги для мене, любий читальнику, що для п'яниці трунок. Завжди відчуваю неземний трем, коли ступаю на незвіданий шлях. Очі застеляються серпанком, тіло напружується, в ньому починає струмувати прихована сила, яка наливає тіло дзвінкою молодістю. Люблю через те починати мандрівку сонячного ранку, коли все, як і я, переповнене ясними соками і коли життя здається найоманливішим і найчудовнішим.

Цього разу я йшов до міста Шклова, моїми співподорожанами стали два шкловські купці Іван Мазурович та Михайло Косебуцький, було з нами й декілька чоловік із хору, де я так нещасливо почав регентування — вони вирішили разом зі мною уздріти ширшого світу.

Таке товариство мало бути безпечним, і, справді, жодних пригод я не мав — зажив натомість гарного й бадьорого відчуття дороги й сонця. Бачилася мені дорога живим створінням, ласкавим та ніжним, оживленими сприймав я ниви, зілля, ошатні високі хмари, що пливли, пишаючись, серед блискучої блакитняви; жайворонки там аж захлинались од натхнення, а в хлібах дзвінко били перепели. Синьоокі волошки любо блимали до мене, серед трав та житів народжувався м'який легіт і м'яко обвівав; довкола — хвилі та й хвилі; чулося похропування купецьких коней, а також тихий спів, що його завели співаки і який підтримав і я. Поблискувала невисохла роса, де-не-де зустрічалася самотня груша з тугими зав'язями грушок, а по узбіччях — лапаті подорожники. Величезні, горді, ніби лицарі, будяки, жовта кашка з її медвяним духом, м'який видих материнки, неспіливі ромашки, розливи чебрецю захоплювали горбки і радили раду. Чулося гудіння бджіл, джмеля, швидкі гедзі моталися над кінськими крупами, пахло сіном — хтось викосив край дороги траву, і її вже взяв сонячний тлін. Довкола було стільки мирного хвилювання, яскравого сонця, життя й буяння, що я, підтягуючи співакам, не міг одвести від тієї краси погляду. Відходили, забувалися попередні лиха й пригоди, мої вороги-співподорожани й регент — всі ті нещастя й видіння, які мучили мене. Був я очищений і вільний, як пташка. Сповідником виступило Сонце і вся багатоліця матінка наша — натура, якій варто й потрібно скласти славослів'я. В такий спосіб я й сповідався — людина повинна весь час очищатися перед власним сумлінням. Ми все-таки прагнемо відділитися від звіра, що сидить у кожному з нас, і хочемо його ускоромити. Одним це вдається, інші — довічні його раби, й до таких не доходить погук розуму. Чи не так з'являється ненависть, думав я, — замість того, щоб рівноважити в собі супротивенства, люди у пристрасті впадають, запалюючись великою озлобою. Я завжди намагався оберегтися від такого, адже зло — це і є звір, з яким люди борються, а з ними і я. Така боротьба стає для мене своєрідною

сповіддю, "думками в собі", як зву я це високе дійство. Мій сповідальник Сонце — розкішний і милостивий, це воно кладе перед очі великий світ з його рухом та барвами — в спостереженні того світу я знаходжу немало втіху. Годі в мені з'являється вмиротворений спокій, вмиротворена любов до всього живого, всього, що дихає і росте...

Доки я все те писав, люб'язний читальнику, насунулися на небо хмари, заповнили його, а за годину мене оббризкало ріденьким дощем. Я забрався до куреня і ось уже кілька годин дивлюся, як сукаються водяні нитки. Вогке повітря ллється до куреня, сіно починає пахнути сильніше, довкола стоїть тиша, чутно лише однотонний швергіт — видно скошені струмені й залитий водою світ.

Висить сіре марево, і я в ньому відчуваюся єдиною живою істотою на сотню гін. Дощ затягувався, а мені й хотілося того — затяжного й тихого плескоту, коли все покривається серпанком і вода стає володарем світу, а земля спрагло підкоряється їй, як жінка, котра довго не знала любові. Я відчуваю отаке щільне з'єднання двох потужних начал — це заспокоює мене й умиряє.

Маю описувати зараз свій побут у Шклові. Так, думаю я, нині зібралося в одне все: вода, земля, думки мої, марення, люди, з якими зустрічався. Скільки тих облич — блукаю поміж них і не гублюся; в безмежній просторіні ми хоч і комахи, але намагаємося створити на піднебесній щось особливе, зігріте розумом нашим. Без такого зігріву земля б мертва була. Тепло ж у світі творить тільки одне — життя, тож воно — корінь усього сущого, джерело, з якого п'є людський розум.

Дивлюся на дощ, щедрий і теплий, — земля парує. Той дим підіймається хвилями, в яких угадую людські постаті. Невиразні й півзатерті — всі ті, з ким випало зустрічатися. Ті постаті в дощовому серпанку начебто сплетені водно — перевиті руками й ногами — тисячі тіл в одному клубку. Язики туману лижуть це моє видіння, і годі придивитися до нього пильніше, хіба що бачу розтулені роти, розплющені очі й простягнені руки...

Дощ іде, повільний і одноманітний. Я, Ілля Турчиновський, який завершує своє існування, оповідає тим, кому буде цікаво, своє життя. Поки що я живий серед сущого і бачу інших живих. Народжено мене перевірити все на розум, як перевіряє на зуб золото торговець. Може, оповідаю я недоладно, може, уривками плету цю вервечку слів, вибач мені, читальнику, — я поспішаю. Іде дощ, а я сиджу заціпенілий у курені — старий дивак, який і в старості не відчуває себе впевненим.

Відводжу очі від того видовиська сплечених тіл. Язики диму покривають для мене далеч і знову роблять її непрозорою.

"Ще рано розчиняється у тумані, — гарячкове міркую я, — зовсім рано! Принаймні треба записати те, що пережито у Шклові".

— Мудрість передвічна! — гукаю я в Дощ.

Так, це була назва драми, яку мені випало написати й грати. Головний виконавець, актор і наставник — я. Головна дійова особа також. "Мудрість передвічна" — ось що освітило в мистецькому свічаді мій шлях, страждання й думки:

Розум, Воля, Гординя, Заздрість, Отара... Ще маю розповісти про Повстримність...

РОЗДІЛ XXVI,

у якому Турчиновський оповідає про синову втечу

Мої думки перебив голосніший плюскіт та й рип. Серед дощу, у морочному безгомінні ті звуки здалися мені чудними. Я готовий став зустрітись із новим видінням — в голові промайнула думка про Віз без візника, про який оповідав мені один сторічний дід. Той повіз плететься повільно по землі, а кінь ступає, сумно опустивши голову й приплющивши очі...

Але ні, віз був звичайний, на ньому сиділи, загорнуті з головою у свитку, мій візниця й благочестива паньматка моя. На мить я подумав, що останнім часом не згадував про дім свій, через те вийшов назустріч приїжджим. Жінка моя зістрибнула з воза, як молода, не чекаючи, поки довезуть її до куреня коні, і пішла до мене напростець через пасіку.

— Щось сталося? — спитав я, відчуючи легку тривогу від того, що так несподівано вони з'явилися. — У такий ви дощ!..

Паньматка моя раптом розплакалася. Сіла на сухе сіно в курені і спустила з голови свитку. Очіпок із волосся сповз, і з-під нього висмикалося кілька пасем.

— Остап наш... — сказала вона крізь Плач.

— Що Остап? — спитав я затурбовано.

— Утік наш Остапко! Зовсім із дому втік! — розридалася моя жінка.

Сидів заціпенілий, безсилий порушити м'язом. Подув вітер, і в курінь занесло гурт дрібних крапель.

— Як утік? — перепитав я, безглуздо дивлячись на дружину.

Паньматка втерла обличчя, і я уздрів, що сльози котяться по її щоках.

— Учора, — сказала вона. — Я поралася по господарству. Переказав через візницю...

Візник уже під'їхав возом і дійшов до куреня. Мокрий і великий, стовбичив перед входом.

— Залазь сюди! — наказав я, подаючи йому руку. Візник поцілував руку, а я його благословив.

— Це було вчора, — повторила паньматка.

— Підійшов до мене, — сказав глухо візник, — і попросив переказати паньматці...

— Забрав свитку, торбу і книжки, — мовила дружина — Ти б уже перестав тут висиджуватися. У домі все валиться...

Дивну річ я відчув, люб'язний читальнику. Цей дощ, і віз, і ці двоє людей, що приїхали до мене, думки мої — все це раптом ув'язалося в один вузол. Відчув, що мені забракло слів. Не міг до ладу поспівчувати матері в її горі; зрештою, не така для нас це була новина. Син наш давно відпрошувався в Київ учитися, але мати свого улюбленця все боялася відпускати... Треба було мені зібратися на втішні слова й розрадити запечалену матір, але не знав, що сказати. Відчував тільки легкий подив: я на таке сподівався, але не тепер, коли літо, а десть під осінь — очевидно, син мій хотів до

навчання зібрати трохи грошей, бо в нас із ними завжди сутужно. В голові мигнуло блискавкою: розмова з сином, неспокій, що штовхнув мене на мереження цих рядків; ми тоді із сином не знайшли спільної мови. Що, зрештою, може сказати той, кого гризе неспокій, іншому, враженому такою ж хворобою? Він здатен тільки привітати його як рівного й побажати щасливої дороги. Стежки таких людей не перехрещуються — біжать урізнобіч і лише вряди-годи зближуються на віддаль, якої досить для такого привітання...

Однак несподіваність синового вчинку мене вразила, адже розумів я: не тільки бажання вчитися вигнало мого сина з дому, хотів, окрім того, і світу подивитися.

"Невже того, що я пережив, — подумалося, — мало, щоб зрозуміти облудність блукань? Невже, щоб зрозуміти це, потрібно не одне покоління Турчиновських? Таж коли батько не знайшов гавані, чи знайде її син?"

За хвилю я посміявся з таких думок. Мій син і я — це було як кільця дерева: вужче і ширше. Він шукатиме свого, а я свого нашукував. Наші кола, можливо, й справді не поєднуються, але все-таки ми одне дерево!

Думок у мені з'явилося, як бачиш, любий читальнику, багато. І це за коротеньку мить, коли я сидів, уражений несподіваною звісткою, й дивився на заплакане обличчя своєї паньматки.

"Матері, — подумав я, — наче чайки при битій дорозі. Коли не витопчуть ваші діти чужі люди, вони самі покинуть вас біля тієї ж битої дороги".

Зворушений цією думкою, я заспокоїв як міг дружину, але поїхати додому не захотів, поклавшись на те, що бджоли саме рояться. Мені ж забаглося побути на самоті. Отож я скористався з того, що дощ перестав, і відпровадив паньматку додому. Стояв і довго дивився, як зникає в глибині полів хитливий віз. Небом неслися сколошкані хмари, і від того на душі ставало незатишно. Мені здалося, що ось зараз вони підхоплять мене на свої крила і не матиму сили їм опертися. Захотілося навіть гукнути вслід за паньматкою, щоб повернулася й забрала мене з собою. Щоб забув я оцю розколошкану тривогу і свій непогамований неспокій...

В писанні я весь час звертаюся до тебе, люб'язний читальнику, але, вибач мені, не знаю я тебе. Хто ти і чи будеш ти колись? Чи потрапляють мої листки, яким віддаю останню силу, стороннім людям на очі і чи матимуть вони із них хоч малий пожиток? Зрештою, не кривитиму душею і скажу: думаю я про тебе, любий читальнику, тільки принагідно. Це писання потрібно мені самому — хочу зрівноважити в собі уморуйнівну силу й позбутися гнітючого неспокою, боротися з яким нелегко!..

Але ж мій син!.. Диво з див! Я навіть відчув легеньку втіху від того, що й моє яблуко не відкотилося далеко від яблуні. Водночас почав розбирати мене безпричинний сміх. "Господи, — сказав я, — мій син утік!"

Пішов назад до куреня, вже не маючи сили стримати сміху, та й не потрібно було. Як хлопчак, упав у пахкітливе сіно й нарешті дав волю реготу, який мучив мене. Сміх рвався з мене, як дощ із хмари, що давно носила його в череві.

Дощ почався знову, цього разу линув, як з цебра і начебто зареготав разом зі мною.

Війнула хвостом блискавиця, загримотів грім — гроза покотилася над куренем з усією незагнужданою навальністю — це дало, зрештою, мені змогу отямитися.

"Що воно? — подумав я. — Чи не божеволію?"

В розхилені двері куреня полилося нестримною рікою молоде грозове повітря. Вряди-годи я ще вибухав сміхом, а водночас і сльози котилися мені по лицях.

Так, чудний і незбагненний був цей настрій — причини його лежали поза моєю свідомістю. Були тільки дощ, гроза, було розколошкане небо — те, що завжди збурювало мені єство.

Здоровий глузд мав би примусити мене потурбуватися у цю хвилю про дружину, яку, напевне, застала в полі несподівана гроза, але чим я міг їй допомогти? Очевидно, відсиджується десь під возом і думає про нещастя, яке впало їй на голову.

Здоровий глузд мав би наказати мені повернутися до господарства, турбот, церковної служби, що приносить мені хліб насущний... Але все це існувало бозна-де, за цією прямовисною хвилею дощу, поза межами цього океану, на дні якого корчуся від незрозумілого реготу чи плачу.

"Ми такі, люди, — подумав я, — скільки б не призвичаювали нас, скільки б не задобрювали — постійно кличе нас привид волі. Іншої волі, незбагненної, незнайомої, в ім'я якої покидаємо звичне й рідне. Ім'я цій волі — Неспокій, вічно хмільний і вічно мінливий. Зрештою, позакисали б ми, коли б його не було".

І мені раптом стало жаль, що не маю я молоді сили, що не можу взяти палиці в руки й пуститися вслід за сином, щоб десь згодом стати йому добрим співподорожником. Так, у мої літа годі гадати про молодецькі пригоди. Втім, хіба не вчинив і я так само, втікши оце сюди, на дно океану, й відгородившись од усіх грубими стінами дощу. Я таки втік, і хто зна, коли повернуся! Небагато мені вже залишилося, небагато я вже й можу, але хай зустріну морок віч-на-віч, як лицар.

Цього я хочу, й така моя остання воля. У цьому виправдання мого життя, і так себе тішитимуть усі подібні до мене. В цьому, зрештою, суть Турчиновського — пояснення його і розгадка. Адже людина — не тільки тіло, яке тлінно навідало цю землю, людина — це вища якість, яку постійно пояснюєш, але ніколи не поясниш...

Дощ ішов. Я сидів притихло в курені й дивився перед собою спокійним примруженим зором. М'яке світло ояснювало мене зсередини й ogrівало моє старе сонце.

РОЗДІЛ XXVII,

у якому Турчиновський оповідає про своє прибуття до Шклова

Ми зупинились у Шклові, в монастирі Благовіщення господнього, і в тому монастирі ігумен Теодозій з братією прийняли мене з охотою і з нагородою за утримання таляра битих десять. Так само було прийнято до хору й моїх нових співподорожан-співаків, з якими я відбув дорогу до цього міста над Дніпром.

Перше, що зробив: пішов глянути на святу річку нашу, і вона, велика, щедра, принесла душі моїй мир. Я сидів на березі, сховавшись у затінок верби, і довго слухав, як похлюпують здійняті вітром хвильки. Вони спалахували, ніби постріли, короткими

різкими зблисками, і ті блискоти миготіли по всій течії. Відчував я себе під той час звільнено, як і тоді, коли врятував мене компанійський отаман. Так завжди буває, коли мина небезпека, що висіла загрозливо, — знову мирно лебедіє голубе небо і ясне сонце, спокій світу відчувається якнайзагарніше. І все-таки тут, у мирі, я згадував і своїх ворогів. Співподорожан-здирунів, мабуть, покарано на горло, а колишній регент повіявся, битий страхом, світ за очі. Я міг вільно зітхнути й спокійно обзирати, пригрітий сонцем, світ та людей.

Відчував збудження від сотень нових облич, які випадало бачити, і від вулиць, на які ступав. Був оновлений і я, і світ навколо — переживав це з радісним щемом у душі. Тут, у Шклові, я ніби вдруге народився, тож хотів думати, що таки загубив свою хвостату Недолю...

Зараз, коли перейшов не один десяток літ, ця моя наївність видається мені смішною: ніколи-бо людині не вдається втекти від себе самої, хай би з неї здерли шкіру й одягли у нову. Але вона не може й не заперечувати себе, інакше не мала б заруки, що не топтатиме цілий вік одне й те ж багенце...

Я тоді довго сидів над Дніпром, заколисаний його тишею, довго слухав мелодійний плескіт хвиль, у який вривався сплеск грайливої риби; малий човен на видноколі був добрим прихистком для мого втомленого погляду — мені раптом захотілося зробити щось надзвичайне. Щось од рицаря, котрий проголошував перед бур'янами, сиділо, звісно, і в мені — недаремно вигadaв я його!..

Дививсь у глибину простору трохи скаламутнілим зором. Дніпро хвилював мене, здійсмались у мене груди, стукотіло серце.

"Треба шукати десь тут, — подумав я. — "Мудрість передвічна"!"

Я схопився на ноги.

— "Мудрість передвічна", — сказав уголос.

Було парко, я скинув чоботи, зв'язав їх і перекинув через плече. Босий, підкасавши колошви, ступив у воду — була чиста, ніби кришталь. Ноги мої стояли на піску, наче перерізані прозорою площиною води.

"Маю з'єднати всі притчі, які придумав раніше, — гадкував я, — хай вони зіллються в одну історію. Оце й буде "Мудрість передвічна"!"

Я брів водою. Над головою натягнуто сітку сонячного проміння, а долі, на воді, — решето сонячних спалахів. Мені в голові відлунився діалог.

Заброда. Коли хтось поставив цю сітку, то мусить бути наживка. Шукаймо наживку, але так мудро, щоб оминути мережу.

Філософ. Суть у тому, щоб не нас ловили, а щоб ловцями стали ми.

Будівничий. Що ж ловитимем?

Всі разом. Розум!..

Мені побачилися всі вони. Чоловік, котрий шукав волі в пустелі. Рицар з його гординею, яка привела його до упокореності, Козак, битий заздрістю. Мені побачився Чернець з його даремним прагненням заховатися від життя, історію про нього я запозичив з "Києво-Печерського патерика". Всі вони хиталися серед неба, як ляльки,

що їх тримали в повітрі руки моєї уяви.

Вибрів на пісок й уявив собі ще одного персонажа своєї драми. Біля моїх стіп рив землю Кнур. Рив її із завзяттям — я стояв і дивився: Кнур проривав на землі правильний квадрат: малий майданчик, на якому моя уява помістила Отару. Поруч стояли Рицар, Козак, Чернець і всі інші мої дійовці — це вони були ловцями Отари.

"Ось воно, — подумав я, — дивне й страшне Невдоволення людське!"

Тоді виповз на пісок Рак. Був трохи менший за людину, врешті, голова в нього також була людська...

"Вона майже готова, моя драма, — подумав я, — небагато треба, щоб її довершити. Спробую й поставити тут, у Шклові..."

Рак звівся на хвоста й подибуляв до мене. Серце в мене тенькнуло, був це таки він — Страх. Такий же вусатий і загадково усміхнений.

— Це моя одежа в майбутньому, — сказав він. — Почув, що хочеш виставити драму. Навіщо?..

Через річку плив качур, а на ньому сидів рудий Шинкар. Шинкар зіскочив зі свого дивовижного перевізника і виструнчився.

— Хай живе його величність Гендль! — вигукнув він... Я сидів на березі й пересипав з долоні на долоню пісок.

Сипався той із глухим шелестом. Кнур перестав рити квадрат і підійшов до мене. Сів, як людина, й закинув стегенисту ногу за ногу.

— Квадрат має велике майбутнє, — сказав він. — Усі ми замкнені в квадраті...

"Все це інтермедії, — думав я. — Зовсім непогано. Інтермедія перша: "Гендль і Шинкар на качурі". Інтермедія друга: "Кнур-філософ". Інтермедія третя: "Страх і нова його одежа"".

Я пересипав пісок. Пісковий дзигар — велике людське відкриття. Чим би була людина, не знаючи, що таке час? Не стала б розумна: час-бо — це думка про смерть, а звідси — всі пристрасті цього світу. Звідси — вічне змагання і марнота марнот.

Кнур сидів біля мене й пащекував:

— Квадрат — це дім, де живе людина, це могила її, цвинтар і місто. Це поле, сад і мережа... Все на світі — квадрат...

Я встав. Пісок сумно свистить, коли йти через нього. Пісенька для подорожнього, який не знає, куди йти.

— Стривай! — сказав Кнур. — Я не доказав своєї думки.

— Докажеш на кону, — мовив я задумливо. — Тепер не час — треба ще багато думати...

Я йшов по піску й відчував сонце, що било просто мені в обличчя. Тихо плюскотіла вмиротворена ріка — я був на самоті. Довкола, куди не глянь, ані душі. Відчував у тілі ослаблення, як після виснажливої роботи. Цілий день протинявся по піску, обмірковуючи драму й інтермедії. Я їх обов'язково поставлю, і це буде майже так, як робили ми в Києві в богоспасенній alma mater нашій...

Шелестіло листя. Я спинився біля розложистої верби. Краплі крапали з її листя на

пісок, вибиваючи в ньому схожі на віспяні висипи лунки. Приплющився й пив на повні груди довколишню тишу й теплі притишені шуми, котрі цієї тиші аж ніяк не руйнували. Серце погідно билось у мене в грудях, відчував я світлу розчуленість.

Над головою крякнула ворона. Летіла вслід за іншою, а та, перша, несла у дзьобі курча. Велика срібна хмара охоплювала півнеба, а сонце, яке майже спустилося до заходу, червоно оббарвило їй живіт. Крапля з вербового листка впала мені на лоба, навіки вибивши на ньому знак неба.

"Знак неба, — подумалося мені, — це знак нашої тлінності, а водночас це наші пошуки вивищеного у світі. Це нагад, що людська метушня марна й дочасна, але є в ній і висока позначеність".

— Лад у другій дії буде такий, — сказав я уголос. — Повстримність, Гордість, Заздрість...

На річці голосно скинулася риба, я встиг помітити чорний хвіст. Сонце вже лягло на обрій і дивилося на мене смутно й поблажливо, ніби знало щось таке, про що ніввік не здогадаюся.

РОЗДІЛ XXVIII

"Мудрість передвічна". Повстримність

Мойсей був міцний тілом і гарний з обличчя. Його вели, закутого у важкі заліза, а він ішов і всміхався, ніби не його чекали страшний полон та зневага. Було сумно, що втрапив так нерозважно в неволю, але в його душі панувала рівна душевна яснота, яку може мати тільки чистий серцем.

Отак привели Мойсея в чужу землю, й побачила його там одна жінка. Вразилася вродою Мойсеевою, а що була можновладна й багата, запрагла кохання цього красеня. Єдине, що непокоїло жінку — це ясна, трохи несвітська всмішка на бранцевому обличчі.

— Терпиш муки й неволю, — сказала вона. — Навіщо? Легко можеш визволитися.

— Так сподобно богів, — мовив Мойсей.

— Коли упокоришся мені, — запропонувала жінка, ледве тамуючи хвилювання, яким запалив її цей красень, — станеш багатий і можновладний на моїй землі. Володітимеш мною і моїм багатством.

— Але хто ж, — спокійно відказав Мойсей, — узявши жінку й покоровшись їй, зберіг закон? Покорився жінці Адам, і його вигнали з раю. Самсон усіх перейшов силою, а потім жінка зрадила з чужинцями його. Ірод був непереможний, а віддався жінці — й убив Іоанна Предтечу. Я не пізнав ще жінки і не хочу, бо це зробить мене її невольником. Не хочу, — сказав цей блаженний, — твого багатства. Для мене найкраща краса — краса душі й тіла. Господь побачить мої муки і звільнить мене від них.

Стояла сонячна днина, і промінь упав на рівні, блискучі зуби бранця. Осліпилася тією усмішкою жінка, і ще більший неспокій посів її.

"Викуплю його, — подумала вона, — і матиму собі у власність як бранця".

— Ти мій бранець, — суворо сказала, заплативши викуп. — І я велю тобі побратися

зі мною.

Наказала вбрати його в пишну одержу й посадити до столу, що вгинався від найвишуканіших страв. Але з усмішкою дивився Мойсей на всі розкішні наїдки та солодкі трунки.

— За роки неволі, — мовив він, — я знайшов смак лише в одному: в хлібі та воді. Краще хліб із водою, ніж солодощі з бідодою, — проголосив він приказку й відвернувся від столу, шепочучи молитву.

Тоді його повели в розкішну залу, й кільканадцять напівголих дівчат танцювали й оманливо вигиналися перед ним. А по тому завела пані Мойсея у свій покій і почала роздягатися перед ним сама.

На те зірвав із себе одержу Мойсей і, роздягнений, упав на коліна перед іконою. Затремтіла, побачивши те, жінка, бо не вздріла й сліду від своїх спокус. Лиха іскра залетіла їй у серце — звеліла кинути юнака в темницю, не даючи ні їсти, ні пити.

— Хай цей євнух загине з голоду! — вигукнула вона, а Мойсей на те тільки всміхнувся ясно.

Проте і в темниці він не загинув, бо сторожа таємно підгодовувала його, а один, найстарший літами й найдоброзичливіший, сказав юнаку:

— Брате Мойсею! Що перешкоджає тобі одружитися? Ти молодий і красивий, вона не гірша і жила з чоловіком тільки рік. Хіба не чудовіша вона за багатьох жінок? А яке має багатство! Не розумію тебе, хлопче. Ти полонений, а не хочеш виповнити її волі. Князь би не відмовився від такого щастя. Хіба не каже Христос у Євангелії: "Залишить чоловік своїх батька та матір і прилипне до своєї жінки, і будуть вони одним тілом, бо вони вже не двоє, а одне єство!" Чи не правду мовить апостол: "Краще побратися, ніж розпалюватися". Ти ж не чернець, навіщо тобі такі муки? Вмреш у біді, а якої заживеш слави? Хіба Авраам, Ісаак, Яків гидуvalи жінками? Тільки чорноризці. І Йосип оженився, а хіба ти про таке не думав? Нерозум керує твоїми діями, брате!

— Все це так, — відказав спокійно Мойсей. — Це краще від того, що нашептала у раю Єві гадина. Але не прийму вашої ради. Хай буде, що всі праведники спасались із жінками, а я один ні! Не вабить мене земне панування, а високе! Христос у Євангелії сказав інше: "Хто залишить свого батька, й матір, і дітей, і дім — той стане моїм учнем!" Кого ж мені слухати: Христа чи вас? Сказав і апостол: жонатий дбає про світські справи, а нежонатий про божі, — як догодити богові? Спитаю вас, — сказав Мойсей, — кому більше треба служити: Христові чи жінці? Знай ти й перекажи своїй пані: ніколи не зманить мене краса її і не зламає моєї волі.

Та не полишила його вдова. Посадила Мойсея на коня, возила по землях своїх і говорила людям:

— Ось ваш пан, а мій муж. Щоб усі кланялися йому! Всміхався Мойсей ясно.

— Даремно дбаєш, — сказав, — бо не ваблять мене марнотні справи цього світу. Не трать сили!

— Ти мій раб, — мовила пані, — бо проданий мені. Я не відпущу тебе живого, а піддам смерті в тяжких муках.

— Відтепер я буду ченцем, — сказав Мойсей. — І мене не страшать найбільші муки.

Він гуляв по розкішному панському саду, коли це раптом побачив ченця, що заблукав сюди, був той саном священик.

— Мене послано на твій клич, — сказав він. — Даю тобі чернечий образ.

Пані стежила за своїм бранцем і тільки побачила це — погнала своїх слуг схопити ченця. Але ті обійшли сад, обшукали кожен кущ і не знайшли його. Розлютувалася жінка й наказала роздягти Мойсея й бити різками. Його били й промовляли:

— А покорися своїй пані, а виповни її волю! Звільни сам себе й одягни злоту одержу, щоб бути нам паном!

— Робіть своє! — сказав Мойсей. — Не стану я покірний тій, котра приневолює до чужолозства. Яка користь людині, коли придбає весь світ, а пошкодить своїй душі — який викуп дасть людина за власну душу?

Тоді вдова зовсім утратила розум. Мойсея привели до неї в покій, роздягли й поклали до її ліжка. Вона прийшла до нього гола й почала цілувати й милувати його.

— Не думай, — сказав із усміхом Мойсей, — що я не можу цього зробити. Гидую тобою як нечистою.

Тоді біла його розсерджена пані по обличчю, біла й плакала, наказувала й просила, щоб покоровся він їй, але був Мойсей як неживий і беззвучно приймав удари.

На те зовсім роз'ятрилася жінка. Наказала бити Мойсея по сто ударів на день, і було це сповнено — били його аж доти, доки не втратив він краси своєї. А на довершення всього обрізано йому тайні члени.

— Як не мені, то нікому! — скрикнула пані. Але не довелося їй по тому довго панувати. Через кілька день до її замку вдерся повсталий люд. Її вбили й викинули псам на покорм, а Мойсей, звільнившись і вилікувавшись, рушив у довгу дорогу, аж доки не принесли його ноги аж на береги Дніпра, де він вступив у ворота Києво-Печерської лаври. Тут оповів про свої муки, й ретельно слухали його брати во Христі. Під час тієї мандрівки він посивів та зігнувся і виглядав справжнім дідом, хоч був ще в зовсім молодих літах. Може, тому недовгий вік йому судився: десять років прожив блаженний у монастирі, а відтак і помер. Всі ті десять років ходив він не такий спокійний і веселий, як раніше, і майже ніколи не освітлювала його вид ясна усмішка — все про щось думав, але міркуваннями своїми не поділився ні з ким. Те навіки залишилось у божій таємниці, відомо тільки, що нічим не пошкодив своїй святості Мойсей.

Братія дивилася на нього із захопленням та страхом: не кожен міг похвалитися, що знайшов би силу вчинити саме так.

Перед смертю Мойсей любив сидати так, щоб видно було повноводний Дніпро, і годинами стежив за мінливими спалахами на воді. Особливо радо спостерігав він схід сонця — це був, здається, єдиний момент, коли його обличчя на мент оживало.

Мойсея поховали в Лаврських печерах і нарекли святим. Дух його навідував декого з ченців і багатьох із простих смертних: смертних переконував стригтись У чорне духовенство, а ченців розстригтися й жити звичайним людським життям.

РОЗДІЛ XXIX,

у якому Турчиновський оповідає про те, як виставляв він у Шклові свою драму

По годинах мук та натхнення виклав я на папері драму свою. Поставити її у Шклові було не так і легко. Одне, що бракувало мені помічників, а друге, й часу вільного не мав я багато. Проте лучилися мені з Києва два спудеї, котрі хотіли в Могилеві чи Орші ходити до тамтешніх шкіл і яких не прийнято, бо православної були вони віри. Я умовився з ними, і спудеї залюбки згодилися виступити в моїй "Мудрості передвічній" (до речі, моя драма із тією, такої ж назви, що виставлялася на кону Київської академії, як помітить розумний і багатознаючий читач, не мала нічого спільного). Обидва студенти добре знали, як грати у виставі, бо самі, як і я колись, лицедіяли на кону Київського колегіуму. Все було розподілено й вивчено, я мав грати Мойсея, один із спудеїв Рицаря і Козака, другий — мандрівця, що шукав на безлюдді волі. Мої хористи грали інші ролі, а я всіма керував.

Зала була забита людьми, бо такого не бачив у Шклові ще ніхто, прийшли благочестиві і римляни, тобто єзуїти й домініканці. Я дивився крізь шпарку на цих різноманітних людей, і в мене боязко завмирала душа. Мав відбутися урочистий момент у моєму житті — на нього покладав я багато. Інколи так буває: настає мить, у якій відбивається існування людське, хоч ззовні все звичайне: так само світить сонце, гребуться в траві кури, ходять люди, розмовляють, їдять чи п'ють. Чи не тому дививсь у шпару нашої завіси з острахом, а ще мучило мене погане передчуття.

Оглядав людей і ніби когось серед них шукав. Сотня обличч пропливла повз мій зір — зала була набита головами, і серед того множення лиць раптом вирізнув одне. Це був знайомий мені органіст із римо-католицької церкви, і я не раз з ним здибувався. Але сьогодні його обличчя було зовсім інакше; так, я не помилявся: органіст увіч нагадав мені моїх співпідорожан-здирців й колишнього регента. Я розхвилювався, помітивши те, аж мимоволі почало те обличчя потворитися, — змушений був заплющитися.

"Знову те саме, — подумав я, — знову бачу перед собою противенця!"

Публіка нетерпеливилася, навіть ногами тупотіла, і я подав знак. Двоє хористів потягло завісу, і я опинився серед кону в Мойсеевому костюмі, закутий у тяжкі вериги. Мене відразу ж охопило піднесення, яке відчуваю хіба під час співу, — зовсім забув я про свої лихі передчуття.

"А що, — подумав, — коли б і справді я став Мойсеєм? Прегарним і сильним духом!"

Упевнені завжди були ворогами моїми, завжди кпили і збиткувалися наді мною. Я ж був невпевнений і через те обережний. Не відчував себе паном на землі, а тільки гостем, який не знає світу, бо занадто той здається йому широкий. Упевненим може бути лише той, для кого світ — все, що лежить перед очима.

Але я грав Мойсея, тож мусив бути ним.

"Чи впав би я в боротьбі з тією жінкою?" — подумалося мені.

Та жінка — світ, вабливий, повний оман. Він обіймає людину усією розкішшю свого буття. Не однаково приймають його люди: одні в ньому, як дерево чи квітка, а інші його

боятися. Мойсей боявся жінки й захищався від неї через повстримність. Був мужній, але природа позбавила його того, що найтісніше в'яже з нею людину...

Я терпів тортури, які начебто чинили наді мною люди вельможної чужоземки, а обличчя моє освітлювала усмішка, Та, якою рятувався Мойсей перед дикою силою натури нашої.

Зала уражено мовчала, а я раптом побачив кажана. Залетів уночі під стелю й приліпивсь у кутку, ніби грудка. Чорна завмерла грудка, яка чекає темряви, щоб розпустити перетинчасті крила й ринути вниз, у ту залу, до рослин і всього живого, понісши їм образ ночі. Ніч-бо — можновладна владарка недодуманих думок, сумнівів, які теж, наче кажани, падають на людину, — годі їх позбутися...

Так, я був сьогодні Мойсеєм, і ця нова личина все-таки в'єднувала мене з моїми думками. Чи не омани світу, проти яких бореться Мойсей, потягли мене в мандри? (Зала напружено дихала, дивлячись на мої страждання). Втім, ні! Я не був Мойсеєм, бо мені на обличчя таки впав птах-сонце. Великий і гарячий, що обпік мені очі колючими кігтями-промінням і засвітив у них вогонь неупокорення. Повстримність — не є неупокорення, подумав я. Повстримність — це втеча, це страх! Я раптом побачив його: Страх розсівся на першій лаві й пиндючно всміхався. Вуса йому стриміли догори й глумливо посмикувалися.

Історія про Мойсея була першою дією моєї драми. Як і годилось у виставі, між діями ми грали інтермедії — ті, які придумав я, цілий день тулячись по прирічкових пісках.

ІНТЕРМЕДІЯ ПЕРША: "ГЕНДЛЬ ТА ШИНКАР НА КАЧУРІ"

Гендль сидів на троні з людських кісток, сухе тіло його ледве прикривали обтріпані лахи, на голові стояла корона з паліччя, яка нагадувала гніздо лелеки. Гострий ніс стримів, спускаючись до бороди й перерізуючи тонку смужку рота, а очі гаряче блищали.

Шинкар вплив на кін на качурі, борода його була така червона, що сліпила очі; він зістрибнув зі свого смішного повізника, а качур злетів у повітря й сів Гендлеві на корону.

— Кра-кра! — закричав він.

— Гей, ти, голодрабцю! — гукнув Шинкар Гендлеві. — Де тут його величність Гендль?

Виплюнув із рота червону, як кров, бороду й вишкірив попуті зуби.

— Гендль — я, — велично сказав король. — Це добре, що ти мене побачив і прийняв за голодрабця. Гендль — це таємниця. Без неї я й справді був би голодрабець та ледащо. А завдяки таємниці я можу проникнути й туди.

Він показав скарлюченим пальцем назад — повільно розступилася стіна, і звідти полилося золоте проміння.

— Золото! — вигукнув Шинкар пошепки. — Оце так здобуток! У житті не бачив стільки золота!

— Існую я і золото, — сказав Гендль. — Ми те, чого не можна роз'єднати. А поміж

нами лежить вона — таємниця! Шинкар упав навколішки.

— Візьми мене в свої слуги, — попросився він. — Я можу грабувати, таємно вбивати, чинити підступи, я вмію заплутувати людей у сіті. Те, що зробив Розум, дитячі іграшки поруч із тим, що можу я.

Гендль подивився вивідчо на Шинкаря, і по його обличчі промигнула загадкова всмішка.

— Скинь свою дорогу одежу! — наказав він.

— Хіба це дорога одежа? — здивувався Шинкар.

— Але й не бідна. Ми ж — оборонці бідних, — мовив Гендль.

— А золото?

— Золото — це таємниця, — сказав Гендль. — Насправді вмієш усе, що сказав?

— Так, — схилив голову Шинкар.

— Тоді ти станеш моїм проповідником. Проповідуй найвищу цноту. Не кради...

— Але я ж узявся грабувати...

— Не убий!

— Послухайте, ваша величносте, — спробував перебити його Шинкар.

— Не чини підступів і не лукав... Шинкар усміхнувся. Він свиснув на качура.

— Пішли до бісової матері, — сказав він. — Я тут нічогосінько не розумію!

— Проповідуватимеш любов, братерство та мир.

— Це якийсь придурок, а не Гендль, — сплюнув Шинкар. — Проповідуватиму, що захочу.

Гендль сидів на троні й велично, лукаво всміхався.

— І досі не втямив? — спитав. — У цьому і є — Гендль! Не розумієш таких простих речей?

Шинкар уже заніс ногу, щоб осідлати качура.

— Кажеш, Гендль? — перепитав він й пильно позирнув на короля. — Може, ваша милість трохи пояснить... Але стривайте, стривайте, щось тут світить.

— Ще й як світить! — зареготав Гендль.

— Гм, гм, я стану проповідником, — засміявся, аж ударив себе по стегні. Шинкар. — Непогано вигадано.

— Саме проповідником, — хихикнув Гендль, б'ючи долонею по ручці трону. — А все решта — глибока таємниця. Втяв?

Вони стояли один перед одним: обдертий Гендль зі своїм страшним носом та короною з паліччя, зі своїм тронем із людських кісток, з лахами і з брудними ногами та Шинкар, який сміявся, чавлячись власною бородою. Вони сміялися довго, аж годі було спинити їх, ще й ніби химерний танок танцювали. А коли не вистачило в обох сили, виструнчилися і зробили рух, наче струшують із одежі порох. Вже були поважні, такі поважні, аж спохмурніло все навдокруг.

— Ну, з богом! — сказав Гендль, простягаючи Шинкареві руку.

— З богом, чортові в пельку! — сказав Шинкар, і вони поєдналися щирим потиском рук.

Драма тривала. Я спровадив на кін Філософа, Пустельника, Заброду й Будівничого — моїх перевдягнених хористів, а сам став збоку і крізь шпарку знову зазирнув до зали. Мене притягувало, як магнітом, органістове обличчя. Неважко було й відшукати його, сидів неподалець і тоді, коли інші захоплено охкали чи зойкали, іронічно чи злісно посміхався. Поруч нього нерушно сиділи якісь молодці, обличчя яких, як і органістове, були мені відразливі.

"Це вже рік я у Шклові, — подумалося мені, — і ось він знову насувається — мій fatum!"

Заходило на біду, і я не знав, чи зможу з неї виплутатися. Дивен світ: у людини завжди висить над головою невидимий тягар, як камінь над нещасним Танталом, і ніхто не може повісти, що тебе чекає завтра...

"Людське життя, — думав я, — це мережа несподіванок, яких не передбачиш і напрямку яких не вгадати".

Мені привидівся раптом отчий дім. Веселе сонце, ще веселіша трава — я вибігаю з хати, веселий, як те сонце й трава, і безтурботний. Служниця годує поросят, і ті захоплено кувікають. Біля корита повільно ходить кіт, намагаючись щось вихопити із порослячої їжі, але, оббризканий поміями, шляхетно тікає, струшуючи на ходу лапки, — з того сміюся, аж на землю падаю...

"Ну що ж, — гадаю, до болю в очах вдивляючись у публіку, — головне — виставити драму, а там можна звідси тікати!"

На кону вже ловили Птаха-Розума, студенти мали скинути сітку, яка обплутає ловців, і я подав їм знак. Урочистий момент надходив. Ну, ще момент, ще — увага! Я змахнув рукою.

Мережа падає долі. Розум-Птах летить геть, а сітка накриває всіх дійовців на кону. І дивне диво: я стояв збоку, але сітка накрила й мене. Заборсалися ті, під мережею, і я заборсався уже тут, за лаштунками. Мені здалося, що така ж сіть упала й на залу — під нею заборсалися ми всі, навіть органіст з його молодцями. Мені захотілося загорлати так, як горлали на кону мої дійовці, а вони вже лупили один одного, сплівшись у харкітливий, стогінливий, біснуватий клубок, який був ще до того сплутаний мережею. Згори реготали в рупори студенти, третій із них трубив у ріг, і від цього гуркоту й реву закрутилась у мене голова. В залі плутались у сітці голови публіки — здавалося, не було там людей, а самі голови, що товклися одна — об одну, горлали й несамовитіли.

"Це успіх, — подумав я, зриваючи з себе мережу, якою був обплутаний — аж задихався від неї. — Вони, ті люди в залі, задоволені, вони нас вітають! Вони, ті люди в залі, мене зрозуміли — розмова із ними в мене виходить!"

ІНТЕРМЕДІЯ ДРУГА. "КНУР-ФІЛОСОФ"

Кнур вийшов на кін, закинув стегенисту ногу, сплів передні лапи на грудях і, спокійно закушпеливши люльку, почав:

— Ну от, ви смієтесь! Ви! З'явився, мовляв. Кнур і хоче навчати нас життя!

Сміх спалахнув у залі, як вогонь.

— А я й прийшов цьому вас навчити, — мовив Кнур. — Ви топитеся у думках своїх,

стільки їх понавигадували, гой! До того навіть дійшло, що й самі не знаходите ладу! Один надумав одне, другий — друге, третій — третє... Що там казати? Безглузда мішанина. Нам, свиням, дають меншу мішанину в харч. Отже, виходить, що справжні свині ви, а не ми...

Сміх покотився по залі, плеснувся об стіни — мертва тиша зависла по тому.

— Є в світі одна тільки мудрість, — сказав Кнур. — Це філософія живота! Що, ні? Без цієї мудрості не проживе ніхто! Гляньте навколо, — Кнур пихнув люлечкою, — курка! Цілоденне ходить і клює. Нічого більше, лише клює! Чи не так? А горобець, вельможне панство? Горобець літає і клює. І нічого більше. А вовк? Вовк шукає вівцю, яка в свою чергу шукає траву. Що ж вам треба ще, люди? Скубіть свою траву на здоров'ячко, їжте овець — оце вам і буде мудрість, якої навчаємо ми! Бо саме ми головні на цій землі філософи. Окрім солодкого процесу споживання, шановне товариство, немає нічого! Хочете різноманітності — пожирайте один одного. Ну-ну! Я не такий собі телепень. Я теж шляхетний, пожирати можна й духовно, хіба ні? Так навіть сподобніше, ніхто не звинуватить вас у канібальстві. Ви щось кажете? Голосніше, я недочув. Ага, ви кажете про царство духу, про так званий духовний харч. Але, шановне панство, харч є харч. Чи не так само переварюється капуста й буряк? Суть одна, прошу панства! Чи, може, хтось мені заперечить?.. О, цей сміх, ви доводите мене ним до розпуки. Харч — це те, шановні добродії, чого потребує шлунок. Простіше кажучи — черево! А черево з'являє філософію черева. А філософія черева — це філософія життя, шановне панство! Ви знову смієтеся, а я не жартую. Нітрохи! Здоровий глузд — черево, здоровий глузд — їжа. О, знову цей сміх! Гаразд, гаразд, погоджуюся, майте собі два черева: одне для капусти, друге для думок. Одне черево — на їжу, яку потім витискуєте послідом, а друге — на духовне, яке витискуєте думками. То чи не послід ті ваші думки? Чи не треба їх позбутися й викинути геть? Отож я й кажу: про одне думайте — черево та хліб.

Голови, порозтикувані в залі, щось задоволене загорлали. Кнур бухав приступами сміху. Вибив люльку об ратицю і цим викликав ще більше захоплення. Йому таки забезпечено успіх. Тепер йому нічого не треба, досить пристукнути чи стати рачки, як хвиля сміху занесе його до небес. Зала буде захоплено ревити, бо вона — підкорена...

Кнура грав я, люб'язний читальнику, ти, мабуть, збагнув це. Було записано йому ще багато слів, а в кінці на нього, як на філософа черева, мали напасти, щоб з'їсти, але в цей мент їдка судома стисла мені горло. Відчув, що не докажу до кінця промови, цієї смішної аж до гикавки промови. На мене раптом пролився смуток. Невідомо звідкіля взявся і як мною заволодів. Навіть сльози вибилися мені на очі. Але я стримався. Статечно вклонився і під шумливі погуки зійшов з кону.

Драма тривала. Ти уже знаєш, читальнику, для чого вона мені була потрібна. Так, це ще одна спроба помирितись із світом. Може, дивно зазвучить тобі це признання — воно й для мене дивне, — бо як можна помирितись із світом, не вчинивши ніякого зла і не сварившись із ним? Але ти мав змогу довідатися, читальнику, про мої лихі пригоди — натрапляв я на ворогів, і пальцем не кивнувши супроти них. Отож я й почав гадати, що у певний спосіб посварений із світом. Коли б я мав лихі помисли, пояснити б це не

було важко, але я скрізь і завжди проповідував любов. Не бажав пристрастей, які на мене силою випадку падали. Отож драма моя — спроба примирення, того відчуттєвого примирення, якого давно прагну. Треба розповісти про себе людям, вирішив я. Вони мають зрозуміти мене, пізнавши. Суть моя, вирішив я, — "Мудрість передвічна". Коли вдасться мій задум і вистава сподобається — я врятований, тобто примирення настане, а життя моє освітіться незгасимим світлом.

На кону один із спудеїв кидав каменем у гарбуза. Гарбуз мав розколотися, а з нього вискочити лев. Я дивився на публіку, на ту сотню гарбузів, які мали осудити чи помилувати мене. Чи вистрибне з них лев? Чи кинеться на мене і чи матиму я силу жбурнути в нього грудкою? Але коли це станеться, про мир уже не йтиметься — продовжуватиму шлях свій та мандрівку.

Органіст так само презирливо всміхався. Органістові молодики зловісно покусували губи.

"А що, — тьохнула в мене думка, — коли вони прийшли сюди не дивитись і сприймати мою драму, а щоб озлобитись?"

Я зирнув у той бік, де сидів Страх. Погладжував вуса й також усміхався. Я спустився до нього по драбинці й сів поруч.

— Зараз твоя черга, — прошепотів я. — Виступиш?

— Хочеш, щоб сказав проповідь, як твій Кнур? Кнур і Шинкар — не один й той же?

— Той Кнур — теж ти, — сказав я. — Мій Страх.

— Зневажаєш мене, — засміявся я. — Мені здавалося, що я принаймні ця зала, тобто її ставлення до тебе...

Дійовець на кону кидав каменяку в кістак і вже готувався до розмови з Віщим Голосом. Я поспішив туди. За лаштунками стояли актори.

— Як гадаєте, — спитав я, — матимемо успіх?

— Чого ж, — сказав один із спудеїв. — Латиняни он аж киплять од заздрості.

— Коли так, то виставимо "Страх", — сказав я. — Але ні, спершу "Заздрість", а тоді "Страх"...

ІНТЕРМЕДІЯ ТРЕТЯ: "СТРАХ"

— Так, це про мене, — сказав Страх, устаючи з передньої лави. — Турчиновський попросив мене висловитися. Я не дуже радо йду на це, бо волю не базікати, а діяти. Однак я погодився. Бо хочу, аби твердіше пізнали, що я таке. Щоб щільніше відчули — я в кожній вашій кровині, в кожній жилці. Коли б не я, то й вас не було б як істот розумних. Нічого б не досягли й не вигадали, а поперерізали б один одному горлянки. Чи ж не страх божий — основа наших нинішніх звичаїв та моралі? Страх божий відчуває людина, і тільки вона. Чого найбільшого боїться — чи не вмерти? Для мозку, що ясно освітлює світ, зникнути — найвищий страх. Отож ви й вигадали віру в потойбічне життя, тобто віру у вічне життя. А на сторожі цієї великої думки поставлено мене. Я дужчий за все, хоч люди часом вдають, що відгородилися од мене стіною. Моя справа пройти через ту стіну, залазити в людські криївки та захистя. І це зовсім не важко. Адже приходжу я до вас щохвилини, і щохвилини в іншому одязі. Щохвилини

вигадує собі нову забаву. Але вершина мислі моєї — ваша думка про кінець світу. Тоді з'явлюся на землю в образі вогненного смерчу і протанцюю шалений танець. Ви про те знаєте, і це одна з причин вашого лихочиння. Бо всьому настане кінець: добру і злу. А коли так, то навіщо воно, те добро? Хіба не смішні речі я кажу? Ха-ха-ха! Смійтеся! Смійтеся, хай йому чорт!

Страх зареготав перший. Тоді зареготала вся зала. Я теж незвідь-чому сміявся, аж кольки кололи мені в боці. Реготалися всі дійовці, а найбільше органіст. Скорчився, ніби щось його скрутило, й викидував із себе поросячий вереск. Його молодці стукотіли ногами об долівку. Ми всі сміялися не горлом, а кишками, печінкою й нирками. У нас зойкала, як у коней, селезінка.

— Гей, ви! — закричав Страх. — Не варто впадати в такі пристрасті. Ліпше затанцюю вам — звеселіться! Бо можна взяти собі за бога не тільки мене, а й веселу розгульність. Хай усі сміються й будуть щасливі навіть тоді, коли їх смажитимуть на вогні. Ну, ви всі, ставайте в ряди. Почали! Веселіше, дідько вас усіх би побрав, інакше розітру на порошок! Гех, гех! — вдарив він підборами. Ми висипали на кін і затанцювали разом із ним.

— Усмішку, усмішку! — гукав Страх. — Чого набурмосилися?

Він ходив біля нас і накладав усім на уста всмішки. І ми всміхалися. — Гарно, чи не так? Хіба не про це ви мріяли?

— Про це! — вигукнули всі ми, танцюючи.

— Ось як я владарюю! — гукнув він і засміявся. Ми засміялися й собі. — Слава, слава! Ну що, Турчиновський, — гукнув мені, — чи не чудова вистава?

Я не відповів. По щоках мені котилися сльози, а рот безглуздо-завчено всміхався.

Драма тривала!

РОЗДІЛ XXX,

у якому Турчиновський оповідає про свої незлагоди з органістом

Всі дійовці "Мудрості передвічної" були раді з щасливого завершення вистави, бо, правду кажучи, у Шклові нічого подібного не бачили і ми побоювалися, що нас до кінця й не дослухають. Я ж не міг весь час позбутися тривоги, і не без причини.

Коли ми поверталися пізно вночі додому, я побоювався засідки й порадив своїм людям озброїтися коляками. Але ніч була спокійна, зоряна й прохолодна, і ми без пригод, звільна й задоволене розмовляючи, пішли в свій монастир, де чекали нас у співарні затишні ліжка й солодкий сон.

Люблю оцей час ночі, коли зорі ще молоді й високі, коли все оновлюється від літньої вільготи, і чи не тому затримався на ганку, озираючи широке небесне поле й відгадуючи на ньому знайомі зірки. Сон нарешті зморив мене, і, позіхаючи, пішов я спати, не зачинивши двері на засув, оскільки мирна й лагідна ніч заспокоїла мене до решти, а втома, яка солодко розлилася по тілі, пом'якшила сьогоднішню мою остерогу...

Приснилося, що вийшов я у сад, аби подумати й погуляти, але було парко, і я приліг під вишнею. Прокинувшись, відчув, що мене щось душить. Я отетерів: була то

велика зелена гадюка. Обплелася довкруг шиї, і я перелякано зірвався на ноги. Холодний піт струмками побіг по мені.

— Слухай-но, — сказав я, — таке з людиною може статися, коли вчиняє смертний гріх. Який же гріх учинив я?

Гадюка мала людську голову, яку ховала мені під пахву. Висунула бліде, аж сіре, лице й просичала:

— Гадаєш, тільки ти з гадюкою на шиї?

Я озирнувся. Довкола й справді було безліч людей — всі вони теж мали на шиях гадюк. Жінки оповивалися ними, як прикрасами, деякі навіть попідфарбовували гадючі обличчя, що стриміли в них з-під пахв: губи, щоки й брови. Дивно дволицим здавався цей люд. Обличчя й маска, обличчя й маска — і так безкінечно. Часом важко було збагнути, де обличчя, а де машкара: люди попідфарбовували на вид зміїний і себе. Але вразило мене інше: ніхто й гадки не мав дивуватися на свої гадюки довкола шиї. Деякі з тих зміюк було убрано в золототкані шати й прикрашено діамантами й сапфірами — люди вільно розмовляли й сміялися.

Я підійшов до одного із змієносців.

— Але слухай, — спитав, — хіба тебе не душить? Той здивовано видивився на мене:

— А чого б мало душити? Їсти ж не перешкоджає!

— Мене чавить, — мовив я. — Дихати нічим. Чоловік потис плечима.

— Дурниці все це, — сказав. — Просто треба вміти при звичаюватися...

Прокинувся від того, що мене й справді душили. У співарні чувся хрип і стогін. Я закричав. Раптом хтось змахнув біля мене ліхтарем, і я уздрів органіста, який гамселив, кидаючи на всі боки довбнею. Я скинув із себе якесь тіло, і в цей мент щось блиснуло перед очима — відчув тупий удар по голові. Спалахнула червона барва, я злякано змахнув руками.

— Оцього! — крикнув органіст. — Не випустіть оцього... Мойсея!

Він зареготав, а я в колотнечі темряви й червоної барви відчув, як відламуються в мене шматки тіла. Голову було розколено на кілька частин, як гарбуза.

"Лев вискочив, — подумав я, — але чи не пізно кидати в нього грудкою?"

Здоровенна білолиця гадюка ввелася на хвоста й блиснула роздвоєним язиком. Велетенським, мокрогубим ротом проковтувала мене й усіх моїх товаришів — я закричав. Потвора ж заковтувала мене повільно, я ніби провалювався у болото, вже зовсім не відчуваючи тіла, вже не відчуваючи нічого, крім тоненької ниточки власного крику, яка ще єдина лучила мене із життям...

Тоді опритомнів. Над головою похитувалося небо, повне, як золотих горіхів, зір, і ці зорі посипалися на обличчя холодними свіжими краплями. Наді мною схилилося органістове обличчя, і я миттю впізнав його — бліде обличчя гадюки, що обкрутила мені шию.

— Ну що, га-га, оклигав? — засміявся органіст, і тільки тепер я помітив, що мене несуть.

— Куди ви мене несете? — спитав я, випльовуючи гіркий згусток крові.

— Утопити, — спокійно сказав органіст, а його спідручні зареготали.

— Хай так, — я знову виплюнув кров. — Але що це вам дасть? Загубите невинну душу, а за це потім кипітимете в смолі. Чи вам того хочеться?

— Гляньте, він уже мудрує, — сказав органіст. — Виставляє тут схизматські штучки і ще й осмілюється патякати.

— Ми з вами були добрі знайомі, — мовив я. — Завжди знав вас як гарну людину. Чому це у вас вселився звір?

— Бо захотілося побачити, як пускатимеш бульбашки, схизмате, — зареготав органіст. — Ми з тобою, хлопче, різної віри, — спокійно додав він. — Я можу тебе вбити, і це покладеться мені на шальку заслуг...

Я пильніше придивився до нього. Бліде його обличчя відсвічувало, ніби фосфорне, чорна ж одежа цілком поглинала постать. І не було в ньому анічогісінького від того органіста, з яким не раз я входив у розумні балачки й чемно вітався при зустрічі.

"Людина завжди має кілька облич, — заворушилося мені в умі. — У ній сидить два ества: звичайне, по-людському мирне й привітне; інше, котре стає машкарою, не знає ані милості, ні добра!"

Світлий талан (а є доль у людини теж дві: світла — рятівнича й темна — убійлива) й цього разу подав мені вирятунок. Їхали з міста із крамом купці, які відняли мене від цих убійників і ледве живого віднесли до співарні, оголосивши про моє нещастя ігуменові.

Але я не міг спокійно влжати у співарні. Зібравши рештки сили й перев'язавши рани свої, викульгав за місто й, похитуючись та відчуваючи страшний біль у голові, пішов дорогою світ за очі — між хліби і трави, мав-бо ще й зранену душу й потребував затишку. Йшов ніби уві сні: перед очима змигувало — являлося органістове чи гадюче обличчя. Отак плентався я дорогою, і сльози текли мені по щоках — мене біль їв невігойний і в тілі, і в душі.

"Лев вистрибнув, — думав я і потім довго повторював це речення. — Лев вистрибнув, лев вистрибнув!.."

Я зазнав ще однієї поразки — драма, яку написав і виставив, заспокоєння не принесла.

"Це марна гадка, — снувалося мені в голові, — що світ просто не знає мене й треба перед ним найкраще себе з'явити, щоб радо мене прийняв. Од мого одкровення не змінилося нічого!"

Сів на межі й тяжко похилився. В голові стукотіло й дзвеніло.

"Але коли голова моя розколена, — подумав я, — що ж станеться, коли вистрибне мій лев?"

— Для помноження зла? — спитав сам себе.

— Не знаю, — відповів. — Pokірливі завжди терплячі, нетерплячі — сильні.

Мене похитувало, як гойдає на городі вітер опудалом.

"Не вмів пристосуватися, — подумалося. — Зовсім не міг. Тому й бився об людей, як об морські хвилі".

"Але в тому моя суть", — сказав другий голос.

"Це щось таке вигадане", — озвався перший.

За спиною хиталися жита. Тихі в своєму рослинному спокої, аж задоволені, їх напоїли зливи й нагодувала земля, щоб з однієї зернини створили по колосу.

"Це теж філософія", — гадкував я, але було важко утримувати напругу мислі. Здалося, думки бігли через голову, як біжать через степ дикі коні: ледве встигав їх ловити. Але й зловлені виривалися з моїх рук і бігли, мчали...

Я заплющив очі. Он вони: кентаври з моїм обличчям, котрі біжать через степ. Тупіт копит вибиває знайому мелодію, а вже вона нагадує мені дитинство. Я знав чому. Тому, що відчуваємо світ найяскравіше таки дітьми. Тоді живемо, як жито, високою, незалежною від нас філософією росту. Всіх клітин ніг, рук, грудей — тоді починаємо мріяти про колосок своєї голови. Зерно — це думки, але чи завжди вони створять колос? І, коли зібрати їх, чи завжди вони харч? А коли харч, чи завжди його зварить і засвоїть духовний шлунок наш?

Мені бачилося: мчать через степ коні. Білі, й чорні, і сірі. У кожного людська голова, в якій засів лев і чекає нагоди, коли можна буде вистрибнути. Тоді людське обличчя стане машкарою і людина десь подінеться. Десь пропаде, натомість оживе біла машкара в чорній одежі, хижо засвітить очима й зарегоче. Де подінуться тоді її доброта й добротворчі думки?..

Мене хтось торкав за плече.

— Сину, га, сину!

Я прочуняв. Біля мене стояла стара-престара баба.

— Хто це тебе так побив, бідолахо? На тобі місця живого нема!

— Лихі люди, — сказав я. — Тяжко й безневинно...

— Гоїти тебе тра, сину, — заговорила стара. — Мене звуть Явдоха Мащиха. Чуєш мене?

— Чую, — сказав я і заплющив очі.

— Чи зможеш, сину, йти? Тут моя хата недалечке. Та й сама у пригоді можу стати, бо знахарюю...

— Еге ж, еге ж, — сказав я, здивовано помічаючи, як мене втягує червоний обідець кола й повільно починає обертати.

— Ой, лишенько моє! — почув я голос старої. — Степане, гей, Степане, а йди допоможи!..

Червоний обідець засмоктав мене до решти. Почав обертатися швидше й швидше, аж доки не загусла моя свідомість і не побачив я на небі хвоста, що курівся й сипав зорями.

Мене підняли, земля захиталася далеко внизу, дивно заокруглена й незвичайна.

— А люди де? — спитав я.

— Оті комахи хіба не люди? — відповів мені білий як сметана дід, що сидів на хмарі, спустивши з неї босі ноги і завзято кушпелячи здоровенну глиняну люльку.

РОЗДІЛ XXXI,

який можна було б назвати "Пробудження лева"

То була важка недуга, любий читальнику, і я виклав чимало сили, щоб подолати її. До ран-бо, які дістав од здирці й убійника органіста, додалися, як уже казав, рани душевні, а їх вигоїти ще важче. Добра Явдоха Мащина ходила коло мене, як біля рідного сина, мочила й варила всілякі трави, прикладала до ран, і я помалу оклигував. За час хвороби побачив я чимало страшних снів, які навіть не зважуюся переповідати, щоб ти, любий читальнику, не втратив від того доброго настрою. Скажу тільки, що в тих снах усе крутилося довкола рудого шинкаря й органіста, які намагалися чи вбити мене, чи втопити, чи спалити живцем. Органістове обличчя через ці сні стало для мене пострахом, але якось, коли вже йшло на одужування, уві сні, звичайно, я до того осмілів, що здер із того страшного лица шкіру. Отак учепився пальцями біля лоба і рвонув. Відслонилося інше обличчя, і я відсахнувся з несподіванки — на мене дивився, мружачи очі, Страх.

— Але як вам вдалося сховати під Машкарою вуса? — наївно спитав я, і Страх зареготав...

Цей сон, однак, не пригнітив мене. Я встав уранці із свіжою головою і вперше зумів пройтися по хаті. Відчував у тілі силу, а в голові насмішкувате здивування. Коли ж згадав найстрашніші свої пригоди, стало мені від них більше смішно, ніж уразно.

Явдоха Мащина, бачачи таке моє видужання, радісно помолилася богові, а те, що я віддячив їй грішми, які мав при собі, викликало в неї сльози.

— Хіба ж я задля грошей коло тебе ходила? — спитала вона.

— Звісно ні, — заспокоїв її я. — Дякую вам сердечно. Від доброго серця коло мене ходили, тож від доброго серця і даю вам оці гроші...

Того ж дня я рушив до Шклова. І хоч ішов тією ж дорогою, якою мене прибило сюди, видалася мені вона незнайома. Ще одне помітив у собі: йдучи до Шклова, вперше не застерігся подумки супроти дорожніх нещасть — у мені забагато нуртувало сили. На крайню потребу знайшов добрячого кийка, і той мені правив за палицю. Отож ішов, спираючись на кийка, й мугикав. Ноги ступали впевнено, хоч і нешвидко, а на плечах начебто крила повиростали.

Було хмарно, бліді просвіти в небі ясніли, ніби озерця, і я весь час зводив туди погляд; здавалося мені, набираюся з них життєдайної сили. Зрештою, розпогоджувалося — чим далі йшов, тим більше навколо світліло. Хмари поступово розходилися, блиснуло й сонце, викотившись із хмар, умите й яскраве, — стрілило яскреними пучками проміння. Я усміхнувся. Все сьогодні напрочуд улагоднювалося, аж душа моя почала просторішати. Бачив, як росте у злагоді трава (переді мною лежав смарагдовий килим), як поєднуються барви землі з барвами неба, як хитаються хліба й утішно поближують волошки — чи не тут я сидів, вийшовши із Шклова?

Світ широкий і великий заповнював мене, ніби я був посуд для нього, радість м'яко торкала мої вуста. Гармонія, думав я, йдучи польовим путівцем, у світі все-таки існує. Хай же буде вона вічна і хай завжди лікує заблуканих і невпевнених, як оце мене.

Я підіймався на пагорб, налягаючи на кийка. Сонце було моїм супутником, і я мав у ньому потребу. Пив його ясність — тепло на душі мені ставало.

Колись давно хтось великий і могутній проголосив був співжиття наше з рослинами й тваринами, з водою, землею і сонцем, з камінням та деревом і заповів: "Не порушуйте, бо то основний закон вашого існування. Хай ростуть усі "рослини, які послано на землю, як і тварини; хай буде води стільки, скільки посилається, хай земля залишиться вашою годувальницею. Вона вас забиратиме зі світу, але не зненавидьте її за це. Коли ж людина зненавидить землю, заповіджено було тим, великим, вона втратить силу свою та любов".

Онде й він — Шклов. Я знову відчув той-таки настрій, що володів мною сьогодні. Знав, що там обов'язково зустріну органіста, але не боявся тієї зустрічі. Отож увійшов у місто зовсім іншим чоловіком, ніж виходив з нього. Щось нове з'явилося у рухах моїх — навіть пригадав, кого наслідую.

"Страхом стану цього разу я, — мигнуло мені в голові. — Колись учинив необачно: там, у драмі, його треба було грати все-таки мені!"

У шинку було сутінно; врешті, допоки я йшов, похилило на вечір. Рудий шинкар, звісно, не могилівський, але на нього схожий, сидів при столі й куняв. Його червона борода лежала на грудях, і мені незвідь-чого здалося, що то не борода, а рана, на якій запеклася кров. Щось затремтіло мені, але хотів лишатися спокійним. Відшукав місце в кутку біля столу й стукнув кийком по підлозі. Корчмар підскочив, як на пружині, — незвіданий гнів затопив мені серце, коли уздрів його лабузненьку, бридку посмішечку. "Щось дивне зі мною відбувається", — подумав я.

— Оглух? — гукнув владно.

— Чого, ясний пане, бажаєте? — з тією ж таки двозначною посмішкою схилювся корчмар.

— Пива! — наказав я голосно. — Найкращого! Він дивився якийсь час на мене, здивовано викругливши очі. Авжеж, він дивувався. Це додало мені завзяття. Потягся за кийком, щоб огріти його по крижах, але шинкар, помітивши мій порух, миттю здимів з очей. Чути стало, як щось швидко оповідав своїй брудній та огрядній жінці.

Отож я сидів у шинку й спокійно потягував пиво. "Ну де ти, органісте?" — подумав я.

— А що, шинкарю, — спитав, — і досі приходить до тебе пан органіста?

— Зараз має бути, ясний пане! — так само двозначне всміхнувся шинкар.

"Зараз, зараз, — зацокотіли мені молоточки до скронь. — Що станеться зараз?"

Сидів, вільно розклавши на брудних дошках столу лікті. Відчував, що так повторюю всі рухи, які бачив у того, кого називаю Страхом.

"А коли він прийде? — подумав мимовільно, — чи стане в мене мужності підскочити до нього і стати з ним на прю?"

— Вже й сумніватися почав, — сказав біля мене знайомий голос, і я здригнувся. Ну, звісно, ось він біля мене, той, кого зібрався наслідувати. Страх мудро всміхнувся у вуса.

— Розіб'ю йому голову, — сказав я.

— Голова розбита в тебе, — зауважив резонно Страх. — Не боїшся, що лев застрибне назад?

— Ох, цей мені здоровий глузд! — мовив я, відчуваючи, як легко запаморочення забиває голову.

Зелена хвиля плюснула на мене, і в ній спалахнула зелена, як смарагда, гадюка. Я пильно вдивлявся в неї — нагадувала ту, котра душила мене уві сні. За мить із гадюки витворилася знайома мені красуня й пішла просто до мене, співаючи високим металевим голосом:

Танцюють коло тебе веселки різнобарвні —

Це я несучу утіхи, забави-сміхи гарні.

Безжурна я, в пригоді усім печальним стану,

Я вигоїти можу велику в серці рану...

І знову це була не дівчина, а гадюка, яка зчавила мені шию й поклала на стіл поруч із кухлем голову.

Шинок заповнювався людьми. Корчмар стояв біля дверей і роздавав усім гадюки. До нього вилаштувалася черга: люди обплутували шиї зеленими шолудивими тілами й відразу ж починали танцювати. Жінки обплутувались вибагливіше: хвіст і голова — як кінці дорогої смарагдової турецької шалі. В них були голі до колін ноги, й танцювали вони з чоловіками якийсь сороміцький танець. Сукні їхні ніби поприлипали до тіл і теж нагадували шолудиву луску.

— Страше, — сказав я по-диявольському спокійно. — Відчуваєш, зараз станеться щось особливе.

В мене перед очима загойдався зелений ліхтар, у ньому горів вогник-око, що пригасало чи розгорялося й наче насміхалося з мене.

— Дивуєшся, що набрався сміливості?

— А хіба це не диво? — сказав Страх.

Він був єдиною істотою, якій не обплутувала шиї гадюка, бо навіть шинкар бігав туди-сюди, тягаючи на плечах зелене тіло, що химерно перетискало надвоє його червону, як вогонь, бороду.

— А де твій качур, шинкарю? — спитав я.

До мене, коливаючись, ішов качур. Мав зміїну голову і сичав. Я сидів спокійно. Спокій мій був особливий, аж сам того побоювався.

— А ти, — спитав у Страха, — ніколи нічого не боїшся?

— Людина найбільше саме себе страшиться, — відповів Страх, іронічно всміхаючись.

— Навіщо людині страшитися себе? — спитав я. — З собою порозумітися легко.

— Це вже як сказати, — смикнув себе за вуса Страх. — А глянь, хто прийшов.

У двері входить органіст.

"Дивна річ, — подумав я. — Ось біля мене сидить Страх, а я хочу побачити його за маскою цього шугая. Не може ж їх бути аж два?"

Спустив руку до підлоги, а коли підняв її із затисненим кийком, Страха біля мене не було.

Я всміхнувся. Поволі звівся з-за столу й випростався. Органіст побачив мене й

засміявся.

— Чого бажаєте, пане органісте? — підскочив до нього шинкар.

— Бачив таке діло? — спитав органіст. — Цей євнух повернувся з того світу...

Я йшов між столом та стіною, тягнучи за собою кийка. Зелена гадюка звисилась із стовпця, що підпірав ізсередини стелю корчми, й реготалася. Люди розтікалися, як вода, і зникли. В корчмі стало тихо як у вусі.

— Ну чого тобі, чого? — забурмотів органіст, задкуючи.

— Не втечеш! — загорлав я так, що корчмар випустив кухля. Голосно й часто кричав качур. Я схопив органіста за руку, але той випручався й кинувся навтьоки.

Тоді я змахнув кийком, змівши по дорозі зі столу дзбанки, і вгатив щосили органіста по спині. Той упав, розкинувши руки.

— Ножа! — загорлав я корчмареві, і той перелякано кинувся виконувати мій наказ, ледве не розчавивши свого качура, який усе ще занепокоєно крикав.

Органист лежав незворушно, лише вряди-годи постогнував. Корчмар приніс ножа — я відкинув здерту з лиця органіста машкару. Відчув, що в мене дерев'яніє на голові волосся.

— Ну, звичайно, — пробурмотів, — треба було раніше здогадатися.

На підлозі, розпластавши руки, лежав ніхто інший, як я, тобто Ілля Турчиновський...

Я повільно звівся. Побитий органіст став рачки й плюнув на долівку кров'ю. Сперся об стіну й зирнув на мене.

— Шкода, — сказав він, — що я тебе не втопив! Але ти від цього не втечеш, заклинаю!

Я підійшов до нього і втер йому обличчя хусткою.

— Отак воно й виходить, — сказав. — Спершу хотів убити мене ти, а тепер тебе я...

Дивився на мене безтямно. Я трусонув його за барки.

— Чуєш, ти! Як це воно виходить? І чи є в тому глузд?..

Він скривився. Позирнув на мене каламутним поглядом; ні, таки справді ми були з ним на одне обличчя, й плюнув мені межі очі кривавою слиною.

За спиною реготав Страх. Я повільно звівся, озирнув шинок, побитого, Страха біля столу й корчмаря, котрий здивовано застиг із качуром під пахвою, і розбито почвалав геть, відчуваючи, що голова ось-ось розірветься, як обложна міна...

Не дивуйся, любий читальнику, на цей опис і не думай, що я трохи не сповна розуму. Маю надію, що зрозумієш символічну силу його. Я міг би оповісти подію в шинку просто, без поетичних фігур, але тоді ти дістав би для вжитку пісну юшку. Я ж мислю так, як мені сподобніше, і так, як мене навчено в колегії. А думка в мене така: коли зневажаєш ближнього, навіть ворога свого, себе зневажаєш; коли б'єш ближнього, навіть у помсту, — себе убиваєш. Гірко мені після того всього стало, — і знаєш чому? Мій лев, любий читальнику, вистрибнув, але грудкою в нього кинув не мій ворог, а таки я сам. Відчуваю, що можеш посміятися з мене, можеш зневажливо усміхнутися, але такий я вже вдався — в грудях у мене розірвався, як обложна міна,

жаль.

РОЗДІЛ XXXII,

у якому Турчиновський оповідає про те, що його знову відвідала смерть

Своє самотництво на пасіці я змушений був урвати, бо непомітно, доки мережив ці рядки, приступила до нашого краю осінь. Ночі стали холодніші, я опорядив бджіл на зимівлю і змушений був повернутися додому, щоб не накликати на себе підозри, бо паньматка моя останнім часом почала запильно до мене приглядатися. Очевидно, переживання, що їх виклав тобі, люб'язний читальнику, відбивались у якийсь спосіб на моєму обличчі, бо паньматка якось не витримала й запропонувала покликати бабусьпетуху.

— Але поки що нічого вишіптувати, — спокійно заперечив я.

— Це добра знахарка, — мовила паньматка. — До того ж я її вже запросила.

Ця розмова відбулася по моїм переїзді додому. Я пильно сховав своє писання — лише вночі зможу тепер віддаватися йому, а щоб не входити з жінкою в довгу й безкорисну суперечку, згодився прийняти шептуху...

— Дайте два яйця, — сказала баба, пильно до мене придивляючись. — Яйця завжди правду показують...

Паньматка швидко принесла яйця. Знахарка звеліла мені лягти й розбила одне яйце біля голови, а друге в ногах.

— Дивіться, дивіться, паньматко! — закричала вона, не дозволивши однак мені встати.

Вони розглядали щось у моїх головах, а тоді пішли до ніг.

— Таки в ногах! — сказала знахарка.

— Що в ногах? — запитав я.

— Смерть ваша навідувалася, — мовила знахарка. — Але одужаєте...

Я встав і побачив, що по щоках паньматки котяться рясні сльози. Тоді відчув, що починаю незвідь-чому дратуватися.

— Од чого видужаю? — спитав я. — І що це за хвороба в мене? Здається, чуюся здоровим і не знаю жодної недуги!

— Бо й чудна ваша хвороба, — відказала знахарка. — Ще не стрічала такої.

"Бабські забобони", — захотілося вибухнути мені, але я змовчав — хотів якнайшвидше звільнитися від непотрібної опіки.

— Яйця завжди дійсне показують, — озвалася ображена знахарка.

— Що ж вони показують? — глумливо запитав я.

— Гляньте самі, — так само ображено мовила знахарка.

В головах у мене в мисочці плавав у білку чистий жовток, від якого аж променята вияснялися.

"Сонце, — подумав я, — мій вічний і любий супутник, ти милувало мене проздовж усього життя!"

Це й справді було так. Більше за родину й дітей своїх, більше за самого себе любив я сонце. Воно завжди стояло перед моїми очима, як вічна омана, — це воно наливало

мене життєдайним світлом і клало на вуста усмішку, яка очищала й ублажала мене.

— Яйце як яйце, — буркнув я. — Ну а друге?

Підійшов до тарілки, поставленої в ногах, і ледве не відсахнувся: на ній плавала брунатно-кривава маса.

У мене звинулось у голові. Десь далеко, в глибині мозку, зазвучала музика. Почулися переливи звуків — шуміла у скронях кров. Дзвони неначе задзвонили, запахло осіннім листом, небо також покрилося таким листом, а я стояв серед білої тиші, оточений голими, блідими стінами. Наді мною висіла ясна, ніби молоко, стеля, пахло прілим сіном, кричала неподалік курка, сповіщаючи, що знесла нове яйце: яйце-сонце чи яйце-смерть.

Я подививсь у вікно — відслонювало осінній сад. Палало жовте, залите сонцем листя — сад дихнув старечим зітханням. Мені захотілося раптом струснути з себе накуп років. Бо скільки минуло часу до мене теперішнього від того молодого вимірювальника доріг?

— Коли хочете, є помічне зілля, — сказала знахарка паньматці.

"Одне воно, зілля", — подумав я, підходячи до вікна, щоб віч-на-віч зустрітись із осіннім садом. Я знову подумав про святу сполуку нас із землею: зілля лікує нас від хвороб, бо воно сполучається з нами. Сад же, на який дивився, світив золотою сивиною — ми з ним потрапили в один ритм і дихали одним диханням.

Я всміхнувся. Вабив мене до себе цей сад. Трав'яна лава під яблунею, біля якої позірно зустрівся я з юнаком із своєї молодості, теж була покрита опалим листям. "Прийму ваше зілля, жінки, — весело подумав я, — воно мені не зашкодить".

Дививсь у сад і чув його дихання. Це було старече дихання, бо старечим диханням дихав і я.

РОЗДІЛ XXXIII,

у якому Турчиновський завершує оповідь про свої пригоди

Після того, як побив я органіста, відчув, любий читальнику, втому. Нічого від того задерикуватого настрою, з яким ішов до Шклова, не залишилося. Знав, що звідсіля треба тікати, і то найскоріше, доки побитий не зібрав своїх людей і не помстився на мені. Ставлення його до мене не змінилося, і не те, здається, важило, хто кого з нас побив, — суть в нашій взаємоневідповідності. Отож звільнення, кажу, той мій учинок не приніс, натомість з'явилася неприємна draжливість, коріння якої не міг збагнути я також. Може, для цього треба гострішого розуму, а може, й простішого: гострий уздрить заховане перед мозком, а простіший всі мої вагання, як недоступні собі, відкине. Біда в тому, що я не можу ставитися до незрозумілого як до ворожого собі: чи не це конечна причина моїх гризот? Але я назвався тобі, любий читальнику, шукачем істини, отож мушу таким залишитися. Покладаюся, читальнику, й на тебе: хай твій молодший розумець розрубає цей вузол, бо мені вчинити це не під силу. Сам помітив: вряди-годи каламутніє зір мій і до мене приходять видіння, які більше змучують мене, ніж очищають. Найкраще, можливо, жити просто: хай світить сонце, а мені б сприймати щирим серцем світ, що кладеться перед очима. І хай би було зачинено

переді мною двері інших світів: уявного та змислового. Тоді залишилося б викласти тобі, ласкавий читальнику, кілька повчань, тверезо означивши, що добре, а що лихе, й заспокоїти цим і себе й тебе. Але, на жаль, зір мій дивиться частіше всередину, ніж позверх.

Отож, маючи такі побоювання й будучи оповіщений приятелями, що органіст збирає на мене своїх людей, аби напасти вночі й таки вкинути мене в Дніпро, я вирішив брати ноги на плечі й тікати, інакше від тих драпіжників не врятуєшся.

Увечері разом з кількома співаками я пробрався до Дніпра і, знайшовши біля берега дуба, пустився ним униз за течією. Ми пливли цілу ніч, і вільготна година, спокійна вода, а також розкішно засипане зорями небо заспокоїли нас, хоч заснути не могли, прагнули якомога далі втекти від ворогів. Я слухав вуркотіння води за бортом, плескіт нашого весла, яким правували по черзі, сплески риби, що грала в дніпрових глибинах, і намагався побороти тривогу.

Прийшло мені до голови в ту ніч, люб'язний читальнику, що треба завершити цю мандрівку. Навіть загадав собі: коли цього разу не втраплю у нещастя, залишусь мандрованцем ще якийсь час, коли ж знову впадуть на голову лихі пригоди — шукатиму миру. Вперше подумав я про отчий дім і про рідних своїх, і мені від таких думок стало солодко-щемно. Уявив собі, читальнику, марнотравного сина — зрозумів, пізнавши, й хвилювання, яке той відчував, коли уздрів дорогу до батьківського дому. Він ступає на поріг, а назустріч вибігають матінка з батьком, обливають його слізьми, він же обливає слізьми любих родичів своїх. Голосно лящить зраділий пес, згадуючи призабутого молодого господаря, сонце обливає всіх різким білим світом, у якому напрочуд дзвінко розлунює радісний сміх, — всі вони, сплівшись в обіймах біля дверей, сміються, забувши урази й тримаючи в грудях саме тільки добро...

Від таких думок я розчулився й попросив бога, щоб поталанило мені, однак не без усміху подумав, що загадав повернення па випадок нещастя.

"Чудні можуть бути людські забаганки, — подумав я. — Коли б задовольняти їх усі, світ перекинувся б з ніг на голову. Єдина справжня мудрість — не задовольняти їх жодної!"

Уранці ми допливли до міста Лоева, що стояв на Дніпрі, й там днів зо два перепочили. Я намагався відігнати від себе думки, що гризли мене поїдом, і пішов поблукати біля Дніпра, де придивлявся до скойок, слухав плескіт води, часом і до рибалок доєднувався, допомагаючи їм витягти невода. Потім я купався, запливаючи далеко від берега, і, перекинувшись на спину, дивився в небо, яке котило срібні купчасті, щедро осяяні сонячним промінням хмари. Між безміру води, проти неба я знову відчув себе бадьорим і готовим до нової подорожі.

Весь другий день я проблукав по незнайомих міських вулицях. Довкола снували люди, клопочучись біля халуп, кудись поспішали, щось робили, я й сам відчувся належним до цього світу вуличок і навіть позаздрив усім заклопотаним і роботящим. Зграями носилися по куряві діти, їхній бадьорий крик та ігри були натхненні. Був саме ярмарковий день, і я поштовхався поміж возів, людей тут — як маку, а надо всім те ж

таки незмірне небо з купчастими хмарами. Біля мене тягли коней цигани, товклися бородаті пейсахи, чулася литвинська, а подекуди й наша мова — я впізнавав своїх по одежі й по розлитому на обличчях спокої. Вусаті й забарні, земляки мої хитрувато торгувалися з усім тим людом, але я знав, що купці з них неважнецькі.

Я теж виявився в житті не досить добрим купцем. Хотів купити чи відшукати собі талант, але побачити його поки що не вдалося.

Рушив до річки, а тут мої співтовариші-співаки вже домовилися із власником судна, який за невелику плату згодився довести нас до Києва. Сама згадка про Київ була радісна, і я відчув, що починаю хвилюватися: мені раптом захотілося повернутися в любі стіни Київського колегіуму, знову влитися в бадьорий гурт спудеїв і зажити вільним бурсацьким життям.

Відчалили ми цього ж вечора, коли сутінки вже утяжували землю й коли спала спека, яка в той день була чимала. Повечеряли юшкою з риби та хлібом і, ситі, задоволені, порозлягалися на чардаці, ведучи неспішливу балачку, як то завжди буває в таких випадках. Я слухав, як за бортом плескає вода, й поступово позбувався тривоги, бо все, здається, складалося якнайкраще. Від берегів ми були захищені смугою води, судно було нове, міцне. "То що, — спитав сам себе, — мандрівці моїй тривати?" З такою утішною думкою я й заснув...

Прокинувся раптом: почувся жахливий тріск, і мене аж затрясло. Злякано скочив — судно повільно перекидалося. З бортів стрибали у воду люди, і мене несамохіть кинуло вслід за ними.

Ковтнув добрячий ковть, заборсався й закричав — ми льопалися у чорній, морочній воді, забувши навіть плавати, — одежа наша набрякала й плутала рухи. Я відчув, як сповзає в мене правий чобіт, наче хтось тягнув мене донизу, туди, в невимірну темряву, де вже не засвітить жоден промінь. Змахнув ногою — чобіт пропав у ріці. Тоді побачив над собою глибоке й широке небо, густо засипане зорями й невимовне спокійне. Кинув просто в те небо розпачливий крик і спробував скинути з пліч кунтуша. Другий чобіт тягнув мене вниз, бувши важкий, як залізо, тоді як вільна нога могла розбивати воду. Мені здавалося, що між руками й ногами в мене прошмигнули швидкі й слизькі рибини. Замахав, скільки міг, чоботом, і той нарешті відірвався від ноги. Я хапнув повітря й пірнув. Огорнула мене зеленкувата мряка, звільнившись од кунтуша, я вдарив щосили ногами і вискочив на поверхню.

Кількагорловий крик забив мені й без того залиті водою вуха; тоді я знову пірнув, і той крик розчинивсь у водяній товщі. Випливши нагору, я побачив небо, цього разу майже темне.

До потопельників поспішали на дубках рибалки, що ловили поблизу рибу, й почали витягати нас із води. Я борсався, вже тратячи силу, зрештою й мене схопили за волосся, зачепили за одежу й, наче рибину, кинули в човен.

На хвилю я запав у непам'ять, бо світ покаламутнів і виблід. Приплющив зболілі повіки — з'явилося червоне коло, за ним ще одне і ще; кілька десятків кіл покотилося дорогою, а в них — розіп'яті люди. Одним із тих розіпнутих був, звісна річ, і я; мене

котило з жахнющою швидкістю — я почав побоюватися, що таки задихнуся. Закашлявся, й вода полилася з горлянки струменем — з мене виливався цілий Дніпро. Серце в мене підстрибувало, замирало і знову несамовито колотилося, чийсь руки трясли мене й тисли.

"А що, — мигнуло в голові, — драма твоя триває?"

Я востаннє виригнув воду й застогнав. Дрож пройшов по тілі, і я спробував сісти. Сльози густо покотилися мені по обличчю, а серце розривалося од відчаю.

РОЗДІЛ XXXIV

Отчий дім

Рибалки розпалили для нас вогнище й оповіли, що ж трапилося. Наше судно налетіло в темряві на дерево, що впало з берега після грози, — це сталося кілька днів тому, і власник нашого судна про те не встиг довідатися; на перепону ми налетіли вже другі. Біля вогню сьак-так обсушилися, я був босий, у самих штанях та кошулі, а мої товариші так само. Наші нехитрі статки (гроші та одежа) пішли за водою, і нам лишалося покладатися на щасливу долю. Мокрі й налякані, ми сиділи біля вогнища, і нам страшна стала та довга, холодна ніч. Боялися, що коли погасне вогонь, усі страхи і весь жах темряви впадуть нам на голови, тому весь час підкладали у вогнище хмиз. Сиділи на узліссі, а з лісу жаско горлали сичі, і від того повітря ніби заморожувалося.

Напівроздягнуті, біля дорогого нам вогню, ми сиділи й навіть розмовляти не хотіли.

Я вже знав: мандри мої закінчилися — маю звідси повернутися додому і вже міряв подумки дорогу — згадував Березань і обігріті дитинством краєвиди. Там зустріне мене запах рідних трав, а відтак добрий затишок отчого дому, там зможу я, звільна приплющивши очі, сказати: "Коло завершилося!" Ще доведеться йти босоніж безліч гін, ще доведеться не одну ніч провести під голим небом і жебрати, щоб прохарчуватися, але це дрібниці.

Одежа підсохла, і ми повдягалися. Я порадив товаришам дістатися до найближчого монастиря (трохи знав ці краї, блукав тут якимось із спудеями) і найнятися там співаками. Сам же оголосив, що покидаю їхнє добре товариство.

— Хочу навідати батька й матір, — сказав я, і ніхто мені не перечив, кожен мав своїй.

Уже кінчався серпень, коли холод ночей дає себе знати, коли сонце вмиротворюється й упокорюється перед близькою осінню. Я йшов через ліс, залитий ранішніми променями, і переповнював мене сум. У кущі позакрадалися жовті листки, зілля повисипало насіння, роса щедро прикрашала, ніби коштовне каміння, траву — топтав її босими ногами. Довкола стояла тиша, лише високо над головою погойдувалися із легким шумом старі сосни.

Я сів на пеньок, поклавши на коліно палицю, й замислився. А може, простісінько заціпенів, бо тиша лісу вражала мене. Сонце грало в ногах, швидка ящірка, побачивши мене, чкурнула в кущі. Я був сам. Без думок, оповитий тишею лісу і скутий нею. Жив самими тільки очима — переді мною розгортався химерний світ. Повзали мурахи, один за одним, — всі вони знали, куди їм іти. Побільшилися — я уздрів їхні величезні очі,

якими розумно оглядали світ. Проліз козачок, тягнучи на спині зображення черепа. Він теж був повільний і знав, куди йти. Спинився перед росиною і торкнув її лапкою. Мені почулося, що росина забриніла ніжно й упокорено, — пізнав раптом тиху музику: весь простір довкола мене загучав.

Звів голову. Пролетіла бджола і легко впала на квітку в ногах. Пила з неї сік, була заклопотана й копітлива — знала, що їй треба робити.

Я сидів на краю галявини. Побачив: біжить через неї заєць. Стрибав ліниво й повільно, ніби плив, зовсім не боячись мене, — в цю хвилину ми з ним жили в різних площинах. За хвилину на галявину вийшла лисиця. Жовта й гарна, вона звела писка, нюшачи повітря. Лінії тіла її були чудові — я подумав: ось вона, лисиця із людських казок. За мить розчинилась у зелені, так і не запримітивши мене. Я зітхнув і заворушився, від сидження залякло мені тіло.

Пролетіла в повітрі дика коза. Я здивовано розплющив очі: в неї на різках сидів тетерук і витяг шию, ніби збирався співати. Але звуку не було, бо лежала навколо свята тиша. Тільки музика, яку почув раніше, звучала й звучала, заповнюючи не тільки простір, але й усього мене. По-справжньому живими у цій тиші були лише сонце й мої очі, котрі пожадно приймали світ...

Сірий вовк вийшов на галявину. Облизався, язик його спалахнув, як вогонь. Можливо, він тільки поснідав, а тепер знічев'я блукав. Зашелестіло зовсім близько, і я побачив, як кривулясте вгинається трава, — лишала ледь видний слід гадюка чи вуж. З трави просто до моєї ноги стрибнула жаба, спинилася й почала гріти на сонці репаві боки. Їжак викотився й понюхав ту жабу, але вона не зворухнулася, їжак пирхнув й поніс далі наїжачені голки.

Я сидів, оповитий зеленим серпанком. Напівпрозорим і неживим. Усе було сповільнене і застигле. Можливо, завдяки цьому так просто відчувалася мені лагідна яснота буття. Трав і звірів, людей і дерев. Мене помалу заповнювало тихе світло. Очі були повні ясноти також, очниці аж розпеклись. Он він, світ: пливли ящірки, комахи, вужі, летіли птахи — все трохи змінене, бо незвично побільшене. Звірі вже протоптали через мою галявину стежку, але не було їм кінця, як не було кінця моему розтривоженому почуттю.

У мене в ногах заколивалася золота голівка вужа. Пильно розглядав мене, а я його.

— Такий довгий-довгий ранок! — сказав я йому, поводячи мерзлякувато плечима. Тримав пальцями жовтого листка й нюхав його: неначе одна із плям на вужевій голові.

Знову дивився перед собою. Трава довкола ворушилася. Шепотіла щось по-своєму, і я знову уздрів козачка — тяг на спині черепа. Лисиця підійшла до мене і згорнулася у ногах, гріючи босі мої пальці. Здалося, я навіки зрісся із цим пнем, на якому сидів, а може, ніколи й не вийду з цього лісу. Пень був оброслий звідусіль посіченим листям папороті, вона віщо зашелестіла.

Вуж дивився на мене сумними очками.

— Я теж колись стану, як ти чи лисиця, — сказав йому. У дрібненьких вужевих очах зламалося по іскрі, але я не вгадав, що хоче мені сказати.

— Лишайтеся у мирі! — сказав, з натугою встаючи. Болів мені поперек і гули ноги.
— Мене чекає дорога. Ти розумієш, вуже, що таке дорога?

Стояла довкола тиша. Я всміхнувся. Підняв із трави ціпка. Велика тиша похитувалася навдокруг. Я ступив від пенька на стежку, що її протоптали звірі. Папоротева листя захиталося — прощалося зі мною. Я спинився і глянув собі під ноги. Мурахи тягли на собі стебла сохлої трави, яка відшуміла своє літо. Змахнув ціпком, вуж злякано поповз у кущі, а я пішов стежкою, легенько насвистуючи. Здається, була то мелодія, що її почув я на цій галявині. Зрештою, я тільки мав витягнуті в дудочку губи й лише вдавав, що свищу.

РОЗДІЛ XXXV,

у якому Турчиновський оповідає про срібні хмари

Все більше й більше думаю про свого сина, люб'язний читальнику. В глибині душі я його благословив — сам-бо такий і не маю анінайменших підстав судити той учинок. Може, мандрівка, яку відбуде, принесе йому немало лиха чи небезпек, адже і він з кореня Турчиновських, а може, все вийде навпаки. Хто зна, чи пізнає він більше за мене, але піти в таку подоріж не завадить. Конечний же вирахунок вийде в нього, як і в мене: він загартує дух і знайде ще більше неупокорення, коли не збайдужіє.

Мало кого не захоплює таке неупокорення, любий читальнику, коли молодість нуртує в крові, а очі запалюються неземним вогнем. Одному дано вогню більше, іншому менше, зате не кожному дається донести його до кінця днів своїх. Більшість палких молодиків загасає в полоні родинних обов'язків та буденного життя. Відтак іде великий вибір матінки нашої — натури. Вона кожного прилаштовує до певного місця на велетенській кулі землі нашої, і щасливий той, хто знаходить собі спокій і любов праці. Адже така праця — джерело для неупокорених, і з нього єдиного людина посправжньому тамує спрагу...

Думаю про свого сина: він почав мандрівку і, може, терпить у цю хвилину нестатки. І хоч батьківська турбота не полишає мене, думаю про це спокійно. Бо знаю: всілякі бувають марнотравні сини. Один повертається додому, як побитий пес, а інший — як навчений мудрець...

Такі гадки навідали мене у п'ятницю ввечері. Я сидів на трав'яній лаві в саду і слухав приглушені віддаллю звуки. Сутінок загорнув світ м'яким укривалом — все готувалося прийняти сон. Річка розширила своє плесо хвилями серпанку, що покрив береги, і чекала, коли вийдуть на небо зорі й місяць, аби було чим гратися її рибі.

Мені було затишно. Сидів, приплющившись, а над головою лопотіло жовте листя. Зовсім потемніло, коли я вирішив прогулятися. Рушив, повільно пересуваючи ногами, простеленою між дерев стежкою туди, де хлюпотіла ріка. Саме тут я й побачив на небі срібні хмари.

Ніби вітрила неземних кораблів, вони розгорнули над землею тремкі полотнища й горіли в небі білим вогнем. Я вражено спинився. Серед темряви срібні хмари видавалися дивоглядною з'явою. Ясніли в мороку так, як велетенські світляки, і такі були схожі на розгорнуті вітрила. Стояли незрушно над головою — спинилися, ніби

готуючись до стрімкого натиску на крайнебо. Світла від них тут, на землі, не побільшувалося, але все небо грало голубуватим сяйвом. Страх і занепокоєння, хвилювання й ураза — все під цим світлом унеможлиблювалося. Справжнім був тільки спокій, чарівна, незбагненна яснота, якою охоплено хмари. На мить мені здалося — вони горять. Помалу тліла їхня матерія, щоб навіки очистити зірчастий шовк неба. Анінайменшого навколо руху, анінайменшого шелесту, перестала скидатися навіть риба, анінайменшого вітру. Був тільки я, мій настрій і ці дивні вітрила хмар, що зупинилися.

Мені вже не здавалося, що вони кинуться на небокрай для безтямного завойовництва, я був упевнений у зворотнім: вони стоять на припоні, їх тримає земля, і їх покликано, щоб отак стояти: вітрила, які зупинилися.

Я теж не міг зрушити з місця під цими осяйними хмарами, сам на сам із ними, з безліччю нерозв'язаних думок та химер у голові, в мороці, хоч наді мною рівно й нерушно світилося біле полотно.

Відчув, як тахкотить у скронях кров, а сам я розчиняюся серед неземного срібла, мертвого, але запаморочливого, яке не гріє і не палить, але сяє. Так, я був переконаний, що це й не вогонь, який спалює вітрильники, котрі навіки зупинилися, — це щось інше. Я дивився, хапав поглядом світло — ні, тут немає ані змагання, ані спалювання. Є лише сяйво, рівне, вічне, яке не освітлює землі й мозку, але їх заспокоює.

Хмари горіли зачарованим вогнем: казкова з'ява срібних полотнищ, які прийшли подивитися на землю і вмиротворити її. Адже на неї покладено величезний тягар і вона стогне під ним: вона ж бо чи не є єдине небесне тіло, на якому живуть дивні створіння, котрі вміють і можуть відчувати себе і світ...

Листок другий. Петро Утеклий

Повість за судовими актами XVIII століття

Підпалимо небо — і кинемо душі в повітря,

В степах розгнуздаєм сліпого коня...

Яків Савченко

РОЗДІЛ I

Сірий спокій

1

Розпізнавати труп, який знайдено за селом Рудівкою, послано наказного сотника Івана Скибу, котрий уважався за найуправнішого в таких справах. Він попросив товаришувати в цьому ділі мене, канцеляриста сотенної канцелярії Петра Турчиновського, щоб занотовувати все висліджене — це я мав потім уписати до міських книг.

Ми рушили у Рудівку верхи.

— Ну, пане канцеляристе, — сказав наказний сотник, — цього літа мої льохи наповнилися добряче. Вродив славний агрус, і я зробив барило агрусового вина. Не знаєте, як його роблять?

Повернувшись у мій бік обличчя: очі його були сірі, можливо, через відбите в них небо, і мружилися. Стояв у тих очах, як і в полях, що розстелялися навдookіл, сірий спокій.

— Ви, пане наказний сотнику, — відповів я, — великий мастак до виготовлення напоїв. Я ж у тому, самі знаєте...

Говорив цю фразу розтягло, бо й голос мій плив серед сірого спокою навколишніх нив трохи змінено. Можливо, починав відчувати і день цей, і його настрої.

Нам у обличчя віяв вітер, злегка моросючи, бо небо сипало мжичку, яка обсівала нашу одержу дрібними цяточками.

— А що, пане наказний, — сказав я, втираючи рукавом обличчя, — чули, може, про якогось там міся балакають?

— Пусте, то й балакають, — виплюнув згусток слини Іван Скиба. — Людям не так їсти дай, як побалакати.

— Дивно не те, — сказав я, переганяючи коня через калюжу, — що чоловік, котрий видає за міся, з'явився. Я не раз читав у книгах, що псевдомісями в різні часи повниться світ. Дивно те, що він з'явився таки в нашій стороні.

Скиба завернув до мене сіре, мокре обличчя.

— Не вам мені казати, пане канцеляристе, — мовив він, — але в святому письмі заповіджено, що справжній міся прийде вдруге на землю не задля миру.

— Так кажете, — пирснув я, — начебто упевнюю вас, що той міся справжній. Просто дивні чутки ходять по нашій землі.

— А хіба наша земля не християнська? — спитав Скиба.

— Християнська, але міся її поки що обходили, — сказав я не без гумору, і наказний сотник усміхнувся й собі. — Отож мене цікавить: чи справді й між нашого народу з'явився хтось такий, хто посмів ставити себе поруч з богом?

— А мене більше цікавить, пане канцеляристе, як зробити добрий мед чи наливку. Людині гріх заноситися так високо...

Ми під'їжджали до села. Збоку в полі виднівся гурт людей, і наказний сотник завернув коня. Неподалік стояла самотня хата, обгороджена тином, до неї вів ледь утоптаний путівець.

Люди й справді стояли довкола трупа, задля якого ми й вирушили в цю мандрівку. Обличчя в усіх були так само зарешені — всі вони, наче на команду, повернулись у наш бік. Був тут, як виявилось з подальшого опиту, рудівський піп Семен Ващенко, рудівський-таки козак Степан Джевага, його небіж Яків Джевадський, значковий товариш Дмитро Куриленко, козак Лук'ян Попович, посполитий Онисько Волошин і дячок села Рудівки Стефан Савич.

Іван Скиба зіскочив з коня і, затримуючись на кожному, пильно обдивився всіх, що стояли супроти нього.

— З вашого дозволу, панове товариство, — сказав, — оглянемо тіло...

Я зістрибнув з коня й собі і підійшов до вбитого. Це був русявий молодик років двадцяти п'яти, худорлявий і круглолиций, з голеною бородою і з русявими вусами. На ньому були білі вовняні шаровари й сорочка.

Щось темне й кошлате торкнулося мого серця, як торкалося завжди, коли бачив я мертвого, — чорна тінь хитнула простір. Зирнув на людей, що зібралися тут, і здалося мені, що постаті зламалися і схитнулися, наче відбиті у воді. Я, однак, згасив цей мимовільний спалах, бо наказний сотник уже схилювся над мертвим і задер на ньому сорочку, оглядаючи труп. Я вийняв зі скриньки, прив'язаної до сідла, перо, відкинув покришку паламаря і, поклавши дощечку на круп коня, приготувався писати все, що мені скажуть.

Іван Скиба говорив глухо, начебто бив у нетуго натягнений тимпан, а моє перо хутко бігало по папері. Ніхто не знав ні імені, ні прізвища вбитого, а були на ньому знаки такі: голова спухла і пробито їй на лобі в двох місцях. На грудях — битий знак, величиною з п'ятак, круглий, червоний, обкипілий кров'ю, невеликий битий знак біля шиї. Скиба перевернув замордованого, і всі тихо зойкнули: вся спина була опухла й червоно-синя по пояс. Так само побиті й чорно-сині були руки.

— Дрюком били, — сказав Дмитро Куриленко.

— А може, й обухом, — озвався Лук'ян Попович.

Я так і записав: бито києм чи обухом.

Наказний сотник звівся, витяг хустку і втер мокро від мжички, що знову замиготіла над полем, обличчя. Він стояв, якийсь час дивлячись на убитого, тоді відвів погляд і зиркнув на довколишні поля. Я мимоволі подивився туди й сам і здригнувся: щось уразило мене в тому краєвиді, як, очевидно, й наказного сотника. На перший погляд, не було там нічого особливого: краєвид як краєвид. Але вчувалося там інше. Поля тяглися у глибину, сірі й драглисті, начебто спухлі, як спина цього вбитого. Власне, ота схожість землі й спини вбитого і вражала найбільше. Над усім цим зависло сіре, крицеве небо, яке лежало так низько, що між полем та небом залишився вузький проміжок. Мене потягло в глибину цього сіро-червоного спокою, туди, де немає ні стежок, ні доріг, в іржаве місиво, яке тільки й чекає, щоб упала на нього жива істота. Тоді вона ковтне й виплюне її такою, якою бачимо цього руського незнайомця.

Наказний сотник, однак, розмірковував простіше. Повернувся до людей і спитав:

— Хто знайшов тіло?

— Федір Криворученко, мій вівчар, — сказав Степан Джевага, якимось дивно пересмикнувши шиєю. Тоді всі подивилися на Степана Джевагу, і я вразився, які в усіх спокійні й по-однаковому викруглені очі.

2

Федір Криворученко переступив поріг школи, де ми сіли з Іваном Скибою, щоб вести допити, й подивився на нас чорними, пронизуватими очима.

— Я гнав вівці, — сказав він. — Було це в понеділок, восьмого вересня, за гребелькою рудівського козака Івана Товкачівського.

— Скільки це від села? — спитав Іван Скиба.

— За одну версту, біля Товкачівського хутірця.

— Це того, що в одну хату?

— Еге ж, — відповів Федір. — На ниві його милості пана полкового писаря Тодора

Галенковського.

— В яку це було пору?

— Саме коли сонце сходить... Був він у шароварах та білій сорочці. Я подумав: щось воно біліє! На ногах у нього були постоли, під головою лежав бурдючок, а чи щось було в ньому — не знаю. Ще я бачив хустку бежеву й пояс.

— Кому зголосив про вбитого?

— Підсусідкові Герасиму, що його звать Паламарем. Він на тому Товкачівському хуторі живе з жінкою та дітьми.

— Далеко це од хати?

— З добрих шістдесят ступнів, — сказав Криворученко.

— Герасим оглядав тіло?

— Оглядав, але не чіпав, — сказав Федір. — І от що ми побачили: там, де лежало мертве тіло, місце нестолочене, і ніякого знаку не було, що саме тут його вбито.

— Правду свідчиш? — спитав, пильно позирнувши, Скиба.

Тоді Федір Криворученко витягся, а обличчя його зробилося поважне, навіть урочисте:

— Кажу під совістю святу правду! — сказав і ступив у мій бік, щоб підписатися під своїми словами.

Я пильніше придивився до нього. Мав сірі звужені очі, і стояло в них щось завмерло-застигле, як і в тих рудівських полях, що ми їх нещодавно оглядали...

Я ступив до вікна перш, ніж прийде Герасим Паламар, щось покликала мене подивитися ще раз на ті дивні червонясті поля. Але звідси не побачив я піль, тільки шматок вулиці й молодицю, що йшла боса по дорозі, несучи на коромислі дерев'яні відра. Вода вряди-годи виплескувалася на дорогу, а молодиця, начебто відчувши мій погляд, повернулася. Я вразився на зовсім молоде, прегарне обличчя, мене обпекли великі тужні очі, а вуста молодиці розсунулися чи до сміху, чи до плачу...

— Оце повернемося додому, — сказав у мене за спиною Іван Скиба, — то спробуйте, пане канцеляристе, моєї ягодинок. Кладу я туди все, що набереться: малину, смородину, груші, яблука — хай буде навіть упале з дерева. Додаю агрусу, вишні — всього потроху. Коли ж перешумує, забиваю в міцне барило, бо воно виходить пінне...

З другого кутка світлиці щось прицмакнуло — там сидів дячок Стефан Савич. Я повернувся. Дячок губивсь у кутку, малий і непомітний, вуста його всміхалися, а очі були, як у тої жінки, що уздрів її через вікно, великі й сумні.

— Наганяєте мені смаку, — сказав він і засміявся якось хрипко.

З

— Це ти Герасим, якого прозивають Паламар? — спитав Іван Скиба, налягаючи грудьми на стіл. Герасим хитнув.

— Живеш у хаті козака Івана Товкачевського? Паламар сів на лаву, обличчя його було від мжички, що знову посіялася за вікном, вогке. Витяг ноги в чоботях, аж простяглися на півхати, й обперся лівим плечем об стіну.

— Я тоді порався на току біля пашні, — сказав Герасим спокійно. — Саме сонце

сходило...

Герасим зупинився серед двору, щоб глянути, як сходить сонце. Стояв і мружився, а воно, виринувши раптом з-за іржаво-синявих полів, засліпило його. Побачив, як жене неподалік вівці Федір Криворученко, і вівці здалися йому пухнастими хмарками на червонястому тлі. Ще за мить уздрів, що Федір покинув вівці й побіг навпростець — у нього було перелякане й перекошене обличчя.

"Там, їй-бо, мертвий чоловік!" — прошепотів Федір, ледве переводячи з бігу дихання...

— Де саме він лежав? — спитав наказний сотник.

— Біля рову, що зветься Товкачівський, на землі його милості пана полкового писаря.

— Ти сам мешкаєш на хуторі?

— З жінкою та дітьми, — відповів Герасим. — У тому хуторі одна тільки хата.

— Ходив дивитися на тіло?

— Разом із вівчарем. Потім ми гукнули Івана Хвилоненка, підсусідка пана Якова Огроновича, й показали тіло.

— Місце там було потолочене?

— Отож-бо і є, що ні, — відповів Паламар, і це було все, що він знав.

Я покликав його підписатися під тим, що сказав, а що був він неписьменний, пішов до мене підписатися на його прохання рудівський дячок Стефан Савич. Я придивився пильніше вже до дячка: розумне й по-своєму гарне обличчя засвітилося проти мене. Руки виписували літери легко й управно — був це писець умілий.

— Де вчилися, пане дяче? — спитав я тихо.

— Там, де і всі. Одну маємо alma mater, — відказав дячок і подивився на мене чи іронічно, чи весело.

Герасим пішов, а я знову встав, щоб розім'ятися. Вдруге підійшов до вікна, але до іншого, з протилежного боку. Тут побачив городи, що тяглися до сусіднього обійстя з вишневим садком, — листя вишень було побите іржавою рудизною. Сіра незрушна тиша стояла в нашій хаті, здається, припливла вона до нас від тих городів, що на них я дивився.

— Будемо кликати Івана Хвилоненка, — сказав якось знехотя Іван Скиба.

— Попитайтесь у Лук'яна Поповича, — обізвався дячок, знову завовтузившись у кутку. В нього сльозилося одне око, і він утер його рукавом, загинаючи до щоки рідку і вже сиву борідку.

— Чому саме Поповича? — спитав Скиба.

— Тримає шинок. А самі знаєте: туди заходять усі приїжджі...

Він знову втер око і подивився на мене ясно-сірими очима.

4

Але Поповича не треба було кликати: сам переступав поріг.

— Таки тримаю я шинок, — сказав він. — Через це й приходжу до ваших милостей без нагадування, дещо таки знаю. Тоді, коли оглядали небіжчика, я не посмів улазити

зі своїм словом, але теперички — пора! Наперед скажу, що ймення, прізвища і хто він, убитий, не знаю...

— Коли це сталося? — спитав наказний сотник.

— У неділю, сьомого вересня. Був він з двома стадниками значкового товариша Нестора Федоровича, один Михайло, прізвища не знаю, а другий — Лук'ян Кнуренко. Третій — стадник полкового судді пана Ягельницького, він же Кочубей, четвертий — коровник пана Дмитра Маркевича, п'ятий — убитий, а шостий — його, вбитого, товариш, хто він і звідки, бог його відає!

— Усього шестеро?

— Так і є. Троє приїхало верхи — це два стадники значкового товариша Нестора і стадник пана судді.

— Довго в тебе були?

— З півгодини, — сказав Лук'ян Попович, присідаючи на лаву.

Він, певне, йшов сюди швидко, чи, може, зашвидко випалив своє зізнання, бо сидів і віддихувався. За його спиною стояло вікно, і я побачив на шибці кілька тремтливих крапель, що клеїлися до скла і боролися із вітром, котрий їх здував. Іван Скиба теж подивився на ті краплі.

— Дощ почався, — озвався зі свого кутка дячок Стефан.

— Не так воно й дощ, — сказав Лук'ян, — як таке: наче небо на землю сісти зібралося...

— Пили вони в тебе? — спитав Скиба.

— Більше говорили. Після того подалися просто в село. Були тверезі, й ніякої суперечки поміж них не було...

У Лук'яновім зорі засвітився той-таки сірий спокій, що так вражав сьогодні мене.

— Підпишіться за мене, пане Стефане, — попросив вія дячка Савича, і той, сполохнутий, різко звівся на ноги, аж хрумкнуло йому в колінах.

— Хто в Рудівці шинкує ще? — спитав Скиба, натоптуючи люльку.

— Андрій Хвостенко, підсусідок пана Огроновича і В'юцка Безкровна, шинкарка пана Маркевича, — сказав по дорозі до столу дячок Стефан.

5

Дячок був невисокий і тонкий, перетягнутий у стані поясом, обличчя його помережане зморшками, але очі світилися по-молодечому — єдині очі, у яких не було сумрявого сірого спокою. Я відчув до нього приязнь і знову використав нагоду, коли наблизився до мене, щоб завести легку балачку:

— Значить, училися, пане Савичу, в Києві?

— Певне, як і ваша милість, — блиснув очима дячок.

— До якого класу дійшли?

— Кінчив поетику.

— Значить, у вас є, пане дяче, книжиця з віршами? Дячок звів на мене трохи насторожені очі.

— Книжиця з віршами у мене є, — сказав спроквола. — Але ж чи вам, пане

канцеляристе, те цікаво?

— Я теж дійшов до філософії, — мовив я, — ще й провчився на ній цілий рік. Після того рушив, як і ви, шукати місця прожитку. Так само колись учинив мій батько Остап і дід мій, неспокійна душа, Ілля Турчиновський. А питав я, пане Савичу, від того, що і в мене є книжиця з віршами та всілякими записами, ми могли б при добрій нагоді та згоді ними обмінятися...

Але дячок не встиг відповісти мені, бо зайшов Андрій Хвостенко. Під час нашої з дячком розмови Іван Скиба подрімував у кутку за столом — наш інтерес йому був чужий. Коли ж зайшов Хвостенко, він знову набрав урядової постави.

6

— Були вони в мене, аякже, — сказав Огроновичів підсусідок. Говорив швидко й викидав із себе слова, наче випльовував круглі камінці. — П'ятеро чоловік було: пана судді стадник Кочубей, значкового товариша Федоровича стадник Михайло, ще й коровник пана Дмитра Маркевича Хома Біда, звісно, і той убитий з товаришем, хто зна, як їх і звуть. Сиділи вони до полудня.

— Багато випили?

— Та сім кварт, по три копійки за кварту. За них мені Біда й хустку гранатово-рябу застановив — хустка на двадцять копійок.

— Ну а коли випили?

— То й пішли від мене. Хвоста тобто, десь, як по правді сказати... ополудні! Еге ж, пішли собі, а мені яке діло куди? Я так і жінці своїй сказав: яке мені до того діло, кхе! Заплатили чи б то заставу лишили, то й гаразд!

— Не сварилися поміж себе?

Андрій Хвостенко поставив супроти наказного сотника нетямкуваті оченята, начебто питано щось дивне.

— Ні, не сварилися, — категорично відказав він. — І більше в мене не були...

Я помітив, що в Андрія Хвостенка, чи Хвоста, як його прозивали, дивної барви волосся. Мало воно рудуватий відлив, так само, як і його одежа. Такого кольору була й гранатово-ряба хустка, яку заставив Хома Біда, — це була барва цього рудого краю. Село теж звалося Рудівка, бо все навколо таки й справді випромінювало рудизну: земля, хати й люди. Навіть солома на стріхах виглядала не як скрізь — росла на червонясто-синій землі й набиралася тої барви ще на ниві.

Мені захотілося прогулятися селом, а затим вийти і на ті порожні й чудні поля. Хотілося пильно придивитися до них, бо не полишала мене думка, що вони — це спина смертельно пораненого чоловіка, а водночас — манливе, хитливе багно, з якого виглядає безліч затамованих, але й зірких очей. Від тих очей струмить, як світло, сірий спокій, що помітив я його, ступивши на цю землю. Можливо, він ставав манівною силою, що раптово приголомшує людину і примушує її наближатися до себе. Сплутує волю, притьмарює мозок, і людина починає йти, не маючи сили спинитися. Йде вона доти, доки не ковтне її червонясто-синя барва і доки не почне нею упиватися, як упивається все тутешнє зело й живність. Через це, подумалося мені, всі люди тут навіть

ув одержу рудувато-синю вдягаються, через те у них так дивно пригашено погляди — вони з іншого світу, і нам з Іваном Скибою тут незатишно. Я мимовільно пригадав молодицю, котру бачив, коли виглядав у вікно, — щось було у ній незвичайне. Щось таке, від чого серце моє зіщулилося, і відчув я невиясний біль — прошив він мене наскрізь. Від того з'явилося незбагненне й безпричинне почуття вини, хоч не мав би я почуватися винуватим. Але жінка повернулася у мій бік і позирнула на мене очима, які й досі стоять переді мною.

— Сумирна нині погода, — сказав Іван Скиба, позіхаючи й хрестячи при цьому рота. — Знаєте, панове, що добре на цю погоду? Кусака, щоб було якнайбільше перцю. Як на кого, але мене цей напій вельми бадьорить.

— А полинівка, ваша милість? — озвався Стефан Савич. — Полинівка, гадаю, була б несогірш!

— Ні, ні, саме кусака, пане дяче, — трохи нетерпляче сказав Скиба. — Повірте мені, я вже на цьому ділі вовка з'їв. Чи не так, пане канцеляристе?

— О так! — поспішив згодитися я. — Як на мене, ваша кусака надто вже люта!..

— А що я кажу? — розреготався Скиба. — Саме їй треба, щоб за такої погоди не заснути.

7

Шинкарка пана Дмитра Маркевича В'юцка Безкровна була чимось схожа на ту молодицю, котра несла воду, але очі мала веселі, а обличчя задерикувате. Побачивши її, дячок раптом почервонів, як варений рак, і це було зовсім незвично для цього вже немолодого чоловіка. Шинкарка була гарна. Пишна станом і ясна обличчям, мала матову, ніжну шкіру, яка в сутінку хати світилася, очі її — рудувато-сині, як і одержа, в яку вбралася.

— Нарешті я вас застала, пане дяче, — сказала В'юцка, забувши про нас, урядових осіб. — Обіцялися заплатити борг, а не віддали. Заявляю тут перед панамі урядовими, що, коли не заплатите, позиватиму вас перед суд.

Вона казала це владним, грудним голосом, у якому пробивалися все-таки жартівливі нотки, але Стефан Савич від тих слів поник і зів'яв, опустивши очі, і стояв нерушно, тільки правиця його спазматичне стискала й розтискала пальці, зрештою, дячок сховав ту руку за спину. По тому звів на шинкарку очі, і в них засвітилося стільки ясно-голубої печалі, що В'юцка не витримала й засміялася.

— А добре налякала вас, пане дяче?..

Стефан Савич дивився на неї болящими, засоромленими очима, коли ж раптом розгладилося його лице, а зморшки зникли з нього.

— Жартуєте з мене, пані В'юцко, — сказав майже пошепки.

— Ми не для жартів покликали тебе, В'юцко Безкровна, — прорипів урядничим голосом Іван Скиба.

— Чи ж не знаю, що не для жартів, — блиснула зубами В'юцка. — Хочете про стадників розпитати, чи не так? Про них я знаю таке...

— Зачекайте хвилю, В'юцко, — сказав я, бо, задивившись на молодицю, мимоволі

зламав собі перо. Витяг нове зі скриньки і почав надточувати його ножем, вийнятим із тої-таки скриньки. Очі мої при тому не гайнували: я роздивлявся жінку й думав, що не один губив через неї голову. Дивилася, гордо випростана, наче знала непереборну силу своїх чарів, а на вустах її блукала ледь помітна всмішка. З усіх, хто був у покої, тільки Іван Скиба залишився байдужий; він зорив, нудячись, у вікно, і, певне, шкодував, що не захопив із собою кусаки чи жерделівки.

— Кажіть, — дозволив я, намилювавшись з жінки.

— Та мені й казати нічого, — згорда відказала В'ючка. — У неділю, сьомого вересня це було, не раніше, як у вечірнім опрузі, прийшли до мене в дім, де живу, Хома Біда, коровник того ж пана Маркевича, на ґрунті якого і я сиджу і товаром якого шинкую, ще якийсь стадник, той убитий чоловік і товариш його, хто вони, бозна!

— Всього їх чотири було?

— Та ж чотири. Біда купив на віру три кварта, платячи кварту по п'ять копійок.

— Сварилися вони?

— Ні, — відказала шинкарка. — Отой стадник скоро від них поїхав верхи на коні, а ті три. Біда і вбитий з товаришем, ще сиділи в мене. Потім пішли і вони.

— П'яні були?

— Та вже ж, — кинула В'ючка. — Коровника Біду забрала його жінка зовсім захмелілого, а ті двоє пішли просто на Рудівку через гребельку Огроновича.

— Коли саме це було?

— Худоба до села поверталася, — сказала В'ючка. — Сонце ще не зайшло...

Худоба поверталась у село. Була червонясто-рудява і повільно йшла, похитуючи рогатими головами. Я побачив, як збиває та худоба червонясто-синю куряву, що покривала всю череду, начебто в рудий туман загортала. А ще я побачив вершника, що стримів над тією хмарою, і двох незнайомців, що зупинилися на греблі і в них начебто весь хміль пропав. Стояли й дивилися, і сонце біля їхніх ніг золотило воду, — перед ними й позад них, — вони немов у багряне полум'я потрапили: надійшла така уроча хвилина.

Один із незнайомців, той, кого мали переогодом знайти мертвим, підняв руку й показав кудись удалину, можливо, на рудувато-припухлі поля чи на череду, що повільно впливала в село, як довжелезний рудявий звір, в якого по тілі натикано безліч коров'ячих рогів. Я знаю, що відчували під ту хвилю ті двоє: потаємний, тихий, але беручий острах. Відчували, що вдихнули того рудявого порошу, і в них зовсім пересохло в горлі, а в тіло їхнє входив золотий пісок, який засівав їх, наче були вони червонясто-синьою нивою, а пісок отой — зерном...

Я здригнувся, бо в тиші, що зависла після відходу В'ючки Безкровної, різко пролунав голос дячка Стефана Савича:

— А що, панове, чи правду повідають, що на нашій землі з'явився месія?

— І ви цієї? — сказав, встаючи й розминаючи тіло, Іван Скиба.

— Питаю, бо люди ви урядові, — сказав трохи улесливо дяк. — Хто зна, може, про це було від його ясновельможності звідомлення?

— Брехні це все, — сказав невдоволено Скиба. — І ніякого про це звідомлення від пана гетьмана не було...

8

Обідали ми в попа Семена Ващенка, де я сидів обіч з дячком Стефаном. Піп розмовляв з наказним сотником про способи виготовлення всіляких напоїв, і вони так захопилися, що ми могли з дяком перекинутися словом. Щоб не заважати господарю й наказному сотнику, розмовляли тихцем і латиною, а обговорювали основні закони поетики. Савич знав їх напрочуд докладно, додаючи приклади з римських авторів, і я був уже певний, що його книжиця має бути цікава. Він подобришав до мене і нарешті згодився випозичити її, а я наперед відчував задоволення, яке завжди маю, читаючи щось прикладне до своїх настроїв. Тоді заливає мене всього тихий, рівний спокій, я начебто на високу гору підіймаюся, де чисте, блакитне повітря, весь світ кладеться переді мною, і я залюбки з нього милуюся. Я висловив цю думку Савичу, і той радісно захитав головою.

— Так, — мовив він, — мистецтво поетичне — це погляд птаха на землю. Не завжди і не кожному дано такий дар, але людина все-таки вміє вивищуватися. Греки недаремно помістили Парнас на горі.

Я згадав книгу Івана Орновського, яка була в мене, і його уявний політ під хмари.

— Ви говорите про "Спезу дорогого каміння", — підхопив Савич, і його очі зворушено закліпали. — Нам читав уривки з тої книги Митрофан Довгалецький.

— Я вчився пізніше. Поетику в мене викладав Георгій Кониський.

Ми говорили про такі-от речі, прихилившись один до одного, і наші голоси, певне, були таємничі, бо, коли звели очі, побачили, що на нас німо дивляться піп і попада, наказний сотник і поповий небіж, котрий був при церкві дяконом — Семен Ващенко клопотався, щоб небожа вже було затверджено на його місці.

— Готуєте, ваші милості, супроти нас змову? — пожартував Іван Скиба. — Розмовляєте по-вченому і робите нас, темних, дурнями.

Я перепросив наказного сотника й господарів, з'явивши, про що була наша розмова.

Тоді вони засміялися. Розтулили одночасно роти, і ми з дячком змушені були сміятися і собі, щоб догодити хлібодавцям.

— Вчені мужі, — поважно сказав Скиба, — граються часом, як діти. Але пора нам до розправи...

Він звівся, подякував господарям за хліб-сіль і особливо похвалив вишнівку та спотикач із м'яти, що вчинили й ми зі Стефаном.

Мжичка перестала сіятися, хмари підбилися вище і знерухоміли. На вулиці, по котрій ми йшли, не було ні душі. Навіть свині не валялися, як звичайно, по калюжах — було холодно. Листя на деревах непорушне завмерло, а сама дорога м'яко відсвічувала червінню. Вікна хат наче полудою вкрилися — дивилися більмасто й затамовано. Не чути було ні гавкоти псів, ні ревіння худоби — село немовби вимерло, хоч ми знали, що звідусюди дивляться на нас спокійні, пильні очі. Цілий світ виповнювався тими очима,

здавалося, відокремилися вони від тіл і плавали в повітрі, всі рудаво-золотисті і, як шибки, покриті поволокою. Я відчував од того дивне напруження і, може, тому здригнувся, коли почув неквапний, приглушений Савичів голос.

— Дивна річ із тим месією! — сказав він. — Урядові про те мовчать, а люди, наче рій, гудуть...

— Бо людям треба про щось густити, — буркнув Іван Скиба.

— А коли б він з'явився? — спитав я.

— Не доведи господи! — мовив Скиба. — Я ще хочу, пане канцеляристе, зробити такого спотикачу з м'яти, який ми пили у попа!

9

Нас очікував у дворі Лук'ян Кнуренко, стадник значкового товариша Нестора Федоровича, один із тих, котрі пили з убитим. Був високий та худий, і все в ньому було довге: руки, ноги, голова, ніс та шия. Коли ж звівся з призьби, ми відразу ж змаліли і задерли голови, щоб побачити його мале обличчя. І тільки коли зайшли в хату й порозсідалися по місцях, я помітив, що він ще молодий.

— Скільки тобі років? — спитав я.

— Двадцять два, — відповів Лук'ян.

— Розкажуй, що знаєш, — наказав Іван Скиба і прикрив долонею рота — після обіду мав звичку поспати.

— Хіба я що знаю? — протяг Лук'ян, заклав руку за шию й зашкрябав потилицю. — Хвороба його знає, що там приключилося...

— А ти таки не знаєш? — зіронізував Іван Скиба.

— Та де! — заговорив поволеньки Кнуренко. — Пішов я ото з товаришами своїми, двома стадниками Іваном та Михайлом, лишивши стадо, в неділю це було рано; так от, приїхали ми сюди, в село, самі знаєте, в полі згага змучує, і знамірилися просто в шинок до рудівського козака Лук'яна Поповича...

Мчали через луку на конях, гонені спрагою, коні розбивали копитами калюжі, що позбиралися між трави від учорашнього дощу, навіть не розмовляли, а тільки острожили коней. В обличчя било туге, вологе й прохолодне повітря, і вони очі видивляли — пасли поглядом хати, що визирали з зелені. Потім вибігли на дорогу, і на мент покрила шлях за ними руда курява, і саме в цій куряві з'явилося червоне кружало, від якого раптом засвітилася й затремтіла вода в ставу, повз який проїжджали. Відтак попереду побачили три постаті, які йшли, черпаючи личаками червонясту куряву, а що одного з них знали, то спинили різко коней, і потонули всі в рудій хмарі. Біда повернув до них голову, блиснув молодими зубами, і його голос у ранковій тиші зазвучав напрочуд лагідно...

— Вони йшли до Поповича в шинок, — сказав Кнуренко. — Випили ми дві кварта, і я залишив їх у шинку тверезих, а сам поїхав додому.

— Довго був удома? — спитав Скиба.

— До обіду. Пообідав і знову поїхав до стада.

— І більше того дня сюди не вертав?

— Чого ж... Приїжджав вечеряти. Але, повечерявши, не бавився і знову до стада поїхав, нікого, крім домашніх, не бачивши.

— А Кочубей і Михайло?

— Ті до стада в понеділок приїхали, а де ночували й були, не розпитував.

— Хто може посвідчити, що було саме так?

— Товаришів моїх, стадників, попитайте, — сказав спокійно Кнуренко.

— Чи знаєш, що одного із тих чужих убито?

— Знаю, — просто відповів Лук'ян. — І посильний ваш оповів, і, доки селом їхав, не один розказав...

Подивився на нас простим і чистим поглядом, і я подумав, що не лукавить цей чоловік. Ми ще поїдемо до них у стадо і розпитаємося, так само питатимемо і його домашніх, але це нам нічого не вияснить. Цей чоловік світився перед нами, як джерело. Був покритий, як і всі, рудуватим пилом, адже той осідав на нього не день і не місяць.

Мені раптом подумалося, що вбитий і справді був тут чужий. Свідчила про те неприродно біла його одежа, здавалося, не ходив він цими шляхами і не пив цієї куряви. Мимоволі провів рукою по своїй одежі: на ній також висіявся рудуватий наліт. Вони живуть тут, місцеві мешканці, не рік і не два, і цей пил просочується в них, як вода. Земля поступово наповнює кожного з нас, подумалося мені, даремно під старість людина тьмяніє. Так ми готуємося поступово перетворитись у землю, хоч виходимо на світ, наче квіти, чисті й непорочні...

— Досить на сьогодні розпитів, — сказав Скиба, шумно встаючи. — Піду-но я до попа на пасіку.

Він розім'явся, пройшовся покоем, змахнув кілька разів руками, наче проганяючи дрімоту, тоді кивнув нам і пішов до дверей, у яких нещодавно зник сухий і довгий Кнуренко. Дячок Стефан заворушився й собі, тоді встав і подибав до діжечки в кутку. Набрав води й урочисто потримав кухлика в руці.

— Вип'ю водиці з підтрубної криниці, — сказав і приклав до рота.

— Пам'ятаєте, як у Лазаря Барановича, пане Влаسه, — сказав я. — Кварту чи пієш, а кварту — то повну!..

— Ми гаразді до того й до того, — підхопив Стефан, сідаючи на лаву. — Співаємо кварту й п'ємо несогірше. Біда тільки, коли нічого пити.

— Маєте рацію, пане Влаسه, — сказав я. — Але перш, ніж добре заспівати, треба кварту повну спорожнити...

— Чи ж погано я її спорожнив? — спитав Савич, примружуючись.

— Маю на думці інше, пане Влаسه, — сказав я. — Чи не навідатися нам часом до В'ючки Безкровної? Хотів би вашу милість уконтентувати!..

— Святе діло мовите, пане канцеляристе, — сказав дячок. — Тільки боюся я В'ючки...

— Пане Влаسه! — вигукнув я. — Ви не остигли до кохання?

— До кохання остигає тільки мертвий, пане канцеляристе, — сказав поважно

дядчок.

10

Я також не переставав думати про В'юцку. Відколи пішла, блимнувши заклично, відчував її побіч, наче лишила незримий свій дух. Тінь чи запах — неосяжну присутність, розлиті в повітрі часточки. Кожен з нас, думав я принагідно, розтрачує отак себе, розсипаючись по світу. Ті часточки живуть ще довго, як світло, пролите в темінь і загусле. Вони у вічному русі, снуванні й обертанні; можливо, мій сьогоднішній настрій — похідне такого розпорошення, їх довкола нас багато, бо з багатьма сьогодні ми спілкувалися, але найбільше часточки двох відчувалися й непокоїли: відчуття вбитого, якого я й зараз виразно бачу, — мертві тим і приходять до живих, що здатні отак розпорошуватися, і відчуття жінки. Я думаю зараз про мертвих, які сіють частки, як небо мжичку, наповнюючи простір, у якому існували, — нагадують про зникле тіло й відлетілу душу. А може, подумалося мені, душа і є таке розпорошення? Душа, яка стогне, волає, й просить, і прагне подолати чорну прірву небуття, в яку падає? Стигне кров при думці про таке, крижаніє погляд і кривавиться серце. Можливо, через те й сірий спокій, що його ми відчуваємо, і є присутність у кожному з нас убитого? Цей тік смерті пригнічує, хоч з ним віковічно примирений чоловік, а відчуття часток іншої істоти чи не є сокровення на противагу смерті? Але існує інший сакрамент, животворний і світлий, — це відчуття часток істоти іншого складу й іншої будови. Жінка входить у нас як надія і як провісниця; через це й думав я в цей момент саме про В'юцку, поновлюючи в собі її образ, адже вона, окрім дядька, також не тримала в собі сірого спокою. Душа мені від того дивно порожніла, і я мимоволі починав прагнути зцілення, хай і тимчасового, — розмови з Савичем тільки відволікали мене. Можливо, і мій новий приятель відчував те ж таки, бо мовчав цілу дорогу, доки йшли ми до В'юччиної оселі, і дивився смутно на порожню дорогу, по якій ганяли одна за одною дві собаки: чорна й біла. Вони наче проводили нас — бігли все попереду, навіть поглядали в наш бік, а водночас жирували. Підбігали, й перекидали одне одного, і вдавали, що кусають... Дихали на нас, видні в проміжку між хатами, рудівські поля. Засівали нас неспокоєм, супроти якого годі встояти — прочувалася причаєна таємниця. Ми пришвидшували мимоволі ходу, і двоє собак, що ганяли перед нами, пришвидшували біг і собі. Земля під ногами була вогка, але до кінця не промокла, через це і ми, й собаки знімали над вулицею рудуватий порошок. Покривав нас, наповнював і просівався крізь шкіру — завтра, можливо, дивно буде згадати цей настрій.

11

— Я знала, що ви прийдете, — сказала В'юцка, відчиняючи двері.

Зараз вона не була так виставне одягнена — в простій запасці і вишиваній сорочці. На голові — буденний очіпок, але це не поменшувало її привабливості. Я дивився на жінку на повні очі: щось радісне й гарне вливалось мені в груди, і не мав я сили з тим упоратися.

— А по чому пізнали? — спитав солоденько Савич, і я здивувався з того голосу: улесливого й покірного водночас.

— А по тому, що ви, пане дяче, мали злякатися моєї нахвалки і принести мені борг, — немилосердно відрізала В'ючка.

Дяк начебто змалів, похнюпився й почервонів.

— Так приємно вам, В'ючко, мені допікати? — спитав зовсім тихо. — Я прийшов до вас не з тої причини, самі здорові це знати... Мене запрошено, як гостя, і не я маю платити, а милостивий пан канцеляриста.

Тільки тепер вона помітила мене. Стояли ми в простій хаті, серед якої — довгий стіл з двома рядами лав по боках, недавно його й вимито, бо світив вологим жовтим деревом. Ми тримали погляди зіткнутими довше, ніж належалося, бо ні я, ні В'ючка не хотіли поступитися. І доки дивилися ми отак, її вогонь нестримним потоком вливавсь у мене. Я ж був не з плохих і здатний послати у відповідь вогонь так само палкий; зрештою В'юччині повіки затремтіли, вона зітхнула й відвела очі. Тоді пішла, тримаючи в руках віхоть, у далекий кут, але там не знайшла для себе роботи. Тож повернулася різко, і я уздрів холодну, розважливу жінку, неприступну й далеку.

— Цього разу я вам вибачу, пане Дяче, — сказала зимно, — і то тільки з пошани до пана канцеляриста...

Дячок уже сидів за столом і пригладжував рукою вуса й бороду, в той час, як обличчя його всміхалось і палахкотіло.

— Завше були до мене милосердні, пані В'ючко, — сказав підхлібне.

Але В'ючка не відповіла, а статечно попливла до сусіднього покою.

— Коли відпозичу вам свою книжицю, — сказав мені Савич, — прочитаєте там пісні, які я склав на честь цієї жінки. Одна із них має строчкогранення: "В'ючка", а друга:

"В'ючко мила моя". Я витримав їх у строї світових пісень, тобто не дбав про правильний силабічний вірш: так воно прикладніше співається. Я сам склав мелодію і співаю, коли мені важко на серці...

Дяк сидів переді мною несподівано помолоділий, зараз я не дав би йому й сорока.

— Скільки вам літ, пане дяче? — спитав тихцем.

— Що там балакати про мої роки? — відказав смутно дяк. — Роки вимірюються, як у дерева: накладеними на душу смужками наших нещасть.

— Пан дяк уважають себе молодим, — сказала, заходячи із штофом, В'ючка. — Насправді пан дяк — як трухляве дерево, де вже нема смужок. Боюся, що сьогодні-завтра мені доведеться збирати його порошок замість грошей, що він їх мені винен.

Дяк зворушено подивився на В'ючку.

— Я завжди був впевнений, що ви до мене добре ставитеся, В'ючко, — сказав ніжно.

Вона засміялася високим сміхом і звела гордо голову.

— Сідайте з нами, В'ючко, — сказав я. — Буде нам веселіше.

— Хочете розпитатись про вбитого? — спитала вона занозисто.

— Про вбитого вивідує пан наказний сотник, — сказав я, невідривно дивлячись на В'ючку і приймаючи в себе її нестримний вогонь. — Моє діло зарисувати.

— Як і в пана дяка, який складає вірші й приносить їх мені...

Ми обоє зніжковили, адже були биті однією пристрасстю. І він і я мали заповітні книжиці й уписували в них усе, що зустрічали цікавого: вірші, свої й чужі, оповіді, легенди й історії. Дехто з нашого брата, запаленого пристрасстю до писання, вершить літописні повісткування, як, приміром, старий Самійло Величко, в якого я був колись хлопцем у науці. Тільки Самійло був із тих великих, до яких не підступишся, ми ж із дяком Стефаном простіші — думки й помисли в нас, здається, земні. Та й самі ми земні, раз притягло нас у цей підвечірок таки до В'ючки. Вона ж — наче ота рудівська земля, манила й притягала. Дивлячись на неї, обпікався погляд, куди б не потрапляв: на обличчя, шию, груди чи руки. Здавалося, торкнися її — і спалахне, як сніп, високим та гарячим полум'ям, який спопелить заодно й палія. Ми із Стефаном хотіли бути такими паліями, тільки надії у Стефана було, здається, мало. Я знав це, бачив-бо його чисті, як джерельця, й напрочуд смутні очі. Він поблід, і в ньому почав проступати той колишній чоловік, котрий був і хлопцем колись, і юнаком. Я не міг заперечити: був він гарний, цей славний Стефан Савич, і на В'юччиному місці я поставився б до нього милостивіше. Але жіночий дух не витримує відданої покірливості, побіч неї він гасне.

Я ж був інакший. Готовий і сам стати снопом, який спалахує: два вогні, які скрещуються, дві вільні стихії, чи не забагато?

В цей час дяк заспівав. Такого голосу я давно не чув. Високий і чистий, з ніжним, ледь-ледь тремтливим тембром, з солодкою тугою, від якої гарячіше гуляє в тілі кров. Мені завжди уявлялося, що саме таким голосом мав співати мій дід, Ілля Турчиновський, про голос якого немало вдома оповідали. Співав пісню, слова й мелодію якої склав сам, і це була, здається, саме та пісня, що її позначено В'юччиним іменем. Шинкарка споважніла і слухала з великою увагою, певно, таки подобався їй дяків спів. А Стефан співав все натхненніше, і сльози раптом покотилися йому по щоках, на що В'ючка скривила насмішливо вуста. Я ж прислухався до слів, намагаючись оцінити їхню поетичну силу.

Велелітні птиці, листа мені принесіте,
Юж я невеселий, тугу жовтую зніміте,
Цей світ, світ зелений, в білу павутину вбрався,
Куди не гляну я, скрізь сам — ах, сам! — потерявся.
Ах, гложе мя, гложе печа-печаль чорно-біла,
Бо ж голубка моя мене бачить не схотіла...
В'ючка втерла сльозу.

— Отак завжди, — сказала вона до мене. — Прийдуть, розжалоблять! Забуваю їм і борги... Скільки ви мені винні, пане дяче, чи хоч знаєте?

Дяк у цей час приклав чарку до вуст, заплющив очі і смоктав. Немов не чув недоречного В'юччиного запитання, а може, й справді слідував Барановичеву віршу про квартиру: до обох речей був мастак.

— Розповім вам притчу, — мовив він. — Про те, від чого назва горілки постала. Жив на світі принц Ка...

— Я знаю цю притчу, — сказав я з усмішкою. — Згорів од проклятої горілки той Ка...

— Ну, коли знаєте, то пані В'юнка знає також. Може, пива?

— А чого ж, — сказав я. — І в мене немала спрага.

— А у вас чого? — поставив супроти мене круглі очі.

— Хто його зна? — сказав я й засміявся. — Тут у вас такий дивний спокій!

— Сірий спокій, пане канцеляристе! — вигукнув дяк. В'ючка тим часом принесла пиво.

— Таки сірий, — сказав я. — А може, рудувато-сірий!

— Він скоро засне, — сказала В'ючка. — А ви, пане канцеляристе, заплатите мені чи в борг?

— Нічого не беру в борг, — сказав я й поклав на дошки столу належні за пригостання гроші.

— Та я вас не жену в шию, — засміялася В'ючка. — Скільки приходить до мене вашого брата без шеляга за душею...

Тільки тепер я помітив, що в хаті почали плестися сутінки. Синій дим заповнив pokій і все в ньому. Здалося, віддалився й завмер у просторі зовсім сонний дяк — тримався рукою за стіл й поводив головою; віддалилась і В'ючка, — світ покритися таємничою прозорою пеленою. Я задихнувся, така гарна вона була в тому м'якому димі. "Чому не знав я її раніше?" — подумалося мені. Дивився не відриваючи очей, і вона, здається, також не залишалася до мене байдужа.

— Вже й сутеніє, — прожебонів дяк, голосно позіхаючи. — Чи, може, мені в очах сутениться?

— Сутеніє, й вам у очах сутениться, пане дяче, — відказала В'ючка.

— То я тут у вас трошки передрімаю, — мовив Стефан і почав уможуватися на лаві...

В'ючка встала, хитнувши одежами, і я затремтів, сколихнутий могутнім потягом до цієї жінки. Вся вона в цьому сивому димі заплomenіла, тисячами невидимих променів тепла струміло від неї, і я встав і собі, безсилий їх збороти. Знову мені здалося, що вона — як ті червонувато-сині рудівські поля. Були набряклі, вабили до себе й чатували безліччю магнетичних очей. Незвідь-чому видалося мені, що той убитий, якого знайшли на тих полях, відчував перед цим те ж саме. Також сидів у цій корчмі і дивився на В'ючку. Саме так і почалася його смерть, подумалося мені, і це була несамоविта думка. Однак я не міг з тим змагатися: гаряча хвиля заплеснула мене всього: що воно і звідки? Хто вона, ця жінка, котра хоче повести й мене в глибину рудуватого мороку, і що це діється в ньому з нами?

— Де це ви, пане канцеляристе? — почув я глибокий і насмішкуватий голос. — Чи, може, боїтеся?

Але я не боявся. Пішов у широко розчинені двері, звідки пролунав голос і де мала бути В'ючка. Немов виходив на порожню дорогу, яка засвітилася померхлою червінню і

потяглася аж під небо. Ступав по тій дорозі, і ноги мої збивали куряву. Ковтав її й мимоволі напивався пломеню.

Було порожньо. Ніде ні дерева, ні бадиллини, тільки розпечена земля, що гнулася під моїми ногами, наче луб'яна. Відтак запав я у червоний морок. Ліг на землю й обійняв її. Хотів напитися, але рот мені забила курява. Ставав часткою цієї землі, та й був нею.

І мене обпекло: дививсь у широко розплющені переді мною очі В'ючки, вглядався, як вдивляються у скло, і бачив перед собою голі рудівські поля. Знав, що можу померти, коли надто довго розглядатиму їх, через це заплющився. Піді мною захилиталися червонясті хвилі, в які потрапив, — був наче корабель між них. Плив без вітрил та щогол назустріч долі. Біль відчув і піднесення, тож знову розплющився, щоб подивитись у широко розверсті перед собою очі. Там, глибоко, на самому краю рудівських полів, біля рову, неподалець самотньої хати, я помітив білу пляму. Вдивлявся у неї й думав, що то поранений птах. Ні, то забитий птах, котрий упав із неба й розкинув там, унизу, біле спотворене тіло. Я наближав його до себе силою волі, і він таки відірвався від землі. Плив і плив, і я раптом скрикнув: переді мною постало обличчя двадцятип'ятирічного чоловіка, руського і з руськими вусами. Очі його було заплющено, а над бровами й біля волосся запеклася кров...

— Добре вам було? — спитала В'ючка, цілуючи мене в уста.

Я лежав навznak і дивився. Стелі наді мною не було, і я мовчки рахував міріади зірок, що сяяли й блимотіли. Сірий спокій увіходив у мої груди й розпливався по них, наче туман. Я був наповнений тим туманом і ставав невагомий. От-от мав відірватися від землі, але до мене доторкнулася гаряча рука.

— Не спіть, — зашепотіли біля мого вуха палкі уста. — Не спіть, бо мені тужно сьогодні...

13

Вранці В'ючки біля мене не було, і я ледве зліз з полу. Ступив у двері й побачив за столом дядька Стефана, котрий моторно посилав до рота ще паркі вареники.

— Доброго вам ранку, пане канцеляристо, — сказав бадьоро Савич. — Чи не болить вам голова?

— Вгадали.

— Тоді випийте пива й закусіть варениками. Вони гідні найпишнішої оди. Один мій приятель, пиворіз, вибачайте на слові, котрий живе у славетному Коропі, склав був кант у славу вареників. Його й досі співають по школах.

Я випив кухоль й поклав до рота вареника. Але він не видався мені смачним. Тоді я залишив на столі гроші й вийшов на вулицю.

Назустріч мені виступила В'ючка з повними відрами, причепленими до коромисла. Йшла, похитуючи тілом, і світила до мене лукавою усмішкою. Я відповів на ту усмішку, але подумав мимохіть про ту жінку, котру бачив був через вікно. Постав переді мною її образ: юне, прегарне обличчя, великі тужні очі, а уста розтулилися чи до усміху, чи до плачу. В'ючка підморгнула мені гострою, як пташине крило, бровою, я розсміявся й

глянув на червонясту дорогу, яка й сьогодні не курилася. По ній котився круглий, як барильце, чоловічок з чорнезними довгими вусами та підвусниками, і мені увіч здалося, що простує він на розмову з паном наказним сотником...

— Так ти Кучурба чи Кочубей? — спитав його наказний сотник.

— Хто каже Кучурба, а хто Кочубей, — відповів, розсвітивши на круглому обличчі усмішку, стадник пана судді Ягельницького.

— Чи був ти в шинку козака Лук'яна Поповича в неділю сьомого вересня?

Кучурба зітхнув і хитнув головою.

— Хто був з тобою?

— Та Михайло з Лук'яном Кнуренком, стадники значкового товариша Федоровича, Хома Біда, Маркевичевий коровник; був той убитий... Петро і його товариш, звати його Іваном, а на прізвище Нечерда чи Дядечко. З них я тільки Дядечка й знаю, а знайомий із ним рік. Хто ж той убитий Петро, не знаю і не відаю.

Він вимовляв слова, лепечучи, його повні мокрі губи під чорними вусами приплямкували, говорив він швидко, розколюючи звуки, наче горіхи. Викруглював при тому очі, і вони ставали здивовано-щасливі.

Я ж уперше записав у свою книгу ім'я вбитого і ймення невідомого Петрового товариша. Ми вже натрапляли на слід, через це наказний сотник пожвавішав і запросив Кочубея сідати, бо той стояв серед покою, наче прицвяхований.

— Я не звик сидіти, — сказав Кучурба. — В мене, коли стою, голова ліпше варить.

— Лук'ян Кнуренко довго з вами був? — спитав Скиба.

— Ні! Трохи посидів, а тоді поїхав до стада й більше з нами не був.

— Що робили тут Петро з Дядечком?

— Шукали коня. Казали: скажений чи звідкілясь утік... Я уявив самотнього коня, що мчав по червонястій дорозі, збиваючи клубені рудої куряви, — вогняний кінь з упряжі Фаетона! Щось мені уявлялося, щось верзлося. Фаетон з легенди, думав я, чи ж був винний: це його коні показалися. Можливо, покусали їх бджоли, а може, коли паслися, посипався на них із неба жаристий пил. Попік спини, і вони понесли колісницю сонця, грозячи перекинути її в прірву небес... Я мимовільно протер очі: засинав біля столу. Нерозумні були мої думки: довкола відбуваються речі буденніші й незначніші.

— Чи не той це кінь, що про нього байки розказують? — спитав я.

— Та коли б їх послухати, — розсміявся Кучурба, затрусивши пухким тілом, — то начебто й той!

Оповідали, що з'являвся на світанні, як тільки вставало сонце. На дорозі чи просто в степу виринала раптом хмара куряви. Котилася по крайнебі, червоно висвічуючи, начебто мчала незвичайна вогняна куля. Часом та хмара розріджувалася, і в просвіті ставало видно вогняного коня, котрий мчав, несамовито видуваючи з ніздрів вогонь. Про цього коня теревенили всі стадники довкола, і то було одне з найчудовніших марев, котрі привиджуються стомленим від безсоння очам саме тоді, коли на овиді з'являється велетенське світило, яке дає світові тепло.

Стефан Савич у своєму кутку спав. Сидів як дерев'яний.

— А від Поповича ви куди пішли? — спитав наказний сотник.

— Було вже нас п'ятеро, й пішли ми до Андрія Хвоста, Огроновичевого шинкаря. Там за частування Хома Біда й хустку заставив...

Кочубей поплямкав губами й примружився, тоді знову заговорив, викруглюючи очі й трошачи звуки, наче горіхи, — оповідав про те, як пішли вони до В'ючки Безкровної і як бавилися там, пили, співали й танцювали, а найліпше з усіх співав Хома Біда, бо він і в церкві співа. В'ючка плакала, розчулена тим співом, бо вона завжди плаче, коли співають.

На це слово засвітилися очі в Стефана Савича, а на обличчя лягло щось, наче усмішка.

— Ну, а після того?

— Після того я залишив їх учотирьох, а саме Хому Біду, стадника Михайла, убитого Петра й Івана Дядечка, а сам поїхав ще вдень додому. А приїхавши додому, спав...

Він упав тоді голічерева просто на траву під яблунею і захропів так, що кілька яблук упало йому на виставлене черево, відбивши звук, наче впали вони на котел. І йому приснилися військові музики, що дують у труби і б'ють у котли, а він і є той бубон, розпечений сонцем. Так спав він день і ніч, а потім ще півдня, а потім, трохи прочунявши, ще одну ніч, аж нарешті розбудив його сердюк, щоб привести до школи на допит. Тоді-то він хапнувся рукою за волосся й зачавив напівмертву муху, безнадійне зудіння якої супроводжувало весь його сон.

— Хто може за тебе посвідчити? — спитав Іван Скиба.

— Господар Василь Бабій, який живе на хуторі пана судді Ягельницького.

— Чи був між вами якийсь завід, спір чи суперечка?

— Господь милував, — зітхнув Кучурба. — Та я, знаєте, панове урядові, такий, що, здається, ні з ким у житті й не сварився. А про те вбивство мені сказав тільки ваш чоловік, пробудивши...

Він закліпав повіками, дивлячись на нас добродушно й нелукаво, а я гукнув на дячка, щоб підписався за нього. Савич, однак, твердо спав. Тоді Кучурба підійшов до нього й торкнув, як дитину.

— Авжеж, авжеж, — підхопився Савич. — Зараз я, за твоїм проханням, підпишуся...

14

Господар Василь Бабій за Кучурбу, чи ж бо Кочубея, посвідчив.

"Коло докручується", — подумав я, стаючи біля вікна й дивлячись на вишневий садок, покритий червонястим листом. Біля садка стояв одягнений у чорне чоловік, і завмер, начебто відлякував від вишень горобців. "Ще їх сюди прийде троє, — снувалася несамохіть думка, — і одного з цих трьох ми заберемо з собою". Я повернувся у свій дім, де в мене ні родини, ні слуг, і надчікуватиму справжньої осені. Слухатиму льопіт дощу й шум дерев, якими обсаджено моє обійстя. Записуватиму в свою книжицю почуті історії чи переписуватиму такі історії з книжиць позичених. Потім читатиму їх уголос для себе. Складатиму вірші якнайправильнішим силабічним віршем і читатиму їх

знову-таки собі. В цьому я знайшов дивну відраду, і це освітлює мою самотину. Я тоді спокійний і впевнений, і мій спокій зовсім не сірий.

Сірий спокій живе тільки тут, думаю я, у цьому не зовсім звичайному селі, і я боюся винести його з собою. Боюся, що курява тутешніх доріг таки просочиться в мене, і не вимити її ні водою, ні настоями трав.

— Погано виспалися, пане Савичу? — підсів я до дячка в той час, як наказний сотник позіхав, аж щелепи роздирав. — Так твердо ви заснули.

— Все це бісова В'ючка, — всміхнувся тепло дячок. — Не така це жінка, щоб дала виспатися!

Я викруглив на Стефана очі: досі мені здавалося, що з В'ючкою був таки я.

— Це вам не наснилося, пане дяче? — не втерпів спитати.

Дяк тихо розсміявся. Вчувалося в тому сміхові щось загадкове: Савич, очевидно, знав більше за мене.

— Чи великий маєте в тої жінки борг?

— Мій борг у неї вічний, — проголосив Савич і дістав з-за столу оправлену у шкіру книгу. — Ось книжниця, що хотіли ви переглянути.

— Найнудніші люди — мудрагелі, як ви з дяком, пане канцеляристе, — сказав на повний голос Іван Скиба. — Шепчетесь у кутку, як дівки на виданні. Що воно там за книга?

— Вірші, ваша милість, — сказав покірливо Савич. — Цікавитесь віршами?

— Я? — скрикнув здивовано Скиба. — З чого це вам упала така дурниця до голови? Коли б ще там було написано, як добру вишнівку зробити!

— Цього писати не тра, — сказав поважно дяк. — Таке знання, ваша милосте, й без книжки живе...

По цьому слові в хату зайшов стрункий красень з пухнастими вусами і з темними палкими очима. Щось було в його обличчі відчайдушне, але й ніжне — обвітрене, смагляве, проте негрубе.

— Я Хома Білоусенко, він же Біда, коровник пана Дмитра Маркевича, — сповістив він хрипким, але впевненим голосом.

— Знаєш, чого тебе покликано? — спитав Скиба.

— Ціле село знає, — сказав Хома.

— Ну то розкажуй.

— Було воно так. Ішов я по ділу і біля Круглого озера, якраз за селом Рудівкою, здибався з Іваном Нечердою, що звуть його Дядечко, і з Петром, не знаю, як на прізвище. Вони йшли з Линовиці, бо там вони за стадників...

Зараз почнеться та ж таки історія, подумав я, виписуючи те, що розповідав Хома. Про те, як вони зустрілися, а Нечерді він давно обіцяв могорич за добре діло, яке той йому зробив. Тоді Нечерда, чи інакше Дядечко, сказав:

— Піді-но постав, негідний сину, мені кухля! — І сказав це жартома, бо жили вони в приятельстві. Потім пішли до стадника Кучурби, який сам був зі стадом якраз за Рудівкою. Він сидів біля вогню, і вони трохи порозмовляли. Розповідав Кучурба про те,

що цього ранку бачив вогняну кобилу і що це нагнало на нього такого страху, аж досі тремтить.

— Чи не та оце, яку шукаю? — спитав Петро, і вони посміялися: здається, та кобила приснилася Кучурбі...

Вони пішли спершу до В'юцки, але вона без грошей нічого не дала, Хома повернувся додому, щоб узяти грошей, і вони рушили до Поповича.

"Це нецікава історія", — подумав я, записуючи слова Хоми Біди. Цікавіше те, що сталося сьогоднішньої ночі. Чи й справді після того, як я заснув, В'юцка покинула мене й пішла до дяка? А може, вона таки чарівниця? Розполовинилася на дві В'юцки, одна тішилася зі мною, а друга з дяком. Я всміхнувся мимоволі на цей жарт і подумав, що попри все любився з нею без великої пристрасі. Сподівався на вогонь, а коли прийшло до діла, побачив тільки похмурі рудівські припухлі й червоні поля. "Щось зі мною таки відбувається", — подумалося мимохіть — перо ж моє описувало, як Біда заставляв Хвостові хустку і та, виявляється, була не його, а Шкурєнкова.

"Всі вони розказують про себе, — крутилося мені в голові, — а найменше про Петра, прізвища якого ніхто так і не назвав". Той Петро начебто не існував у цій історії, хоч тут саме він головна особа. Саме через нього сидимо ми тут, бо це його вже нема. Його вже ніколи не буде, а синьо-червоне його тіло віддасться землі такого ж кольору — ковтне вона його навіки. "Одначе він був живий, — з дивною приреченістю подумав я, — і саме з ним все оце сталося, саме він заплатив за все найбільше".

Смуток торкнувся мого серця. Спершу тихенько так, легенько, немов кішка лапою. Мені знову подумалося, що відчував той Петро у цьому селі — чи не те ж таки, що я? Так воно, напевне, й було, адже був він тут чужий. Кожного ж чужака ця земля лякає. Невідомо чим, невідомо чому, все воно — як вода сірого спокою. Накочується на душу, гнітить і втомлює. Крижанить морозом, що ним обкипає зараз і моє серце... "Оповідь про вогняного коня — це казка", — подумав я. Вбитий Петро це знав, як знаю тепер і я. Ну, що там розповідаєш іще, Хомо Біда?

15

Але Хома Біда був у покої не сам. Коло нього стояла молодиця, трохи схожа на В'юцку Безкровну, тільки тонша станом, а з-під очіпка у неї вибивалося не чорне, а русяве волосся, очі ж були темно-сині. Разом із жінкою зайшов хутірський староста Тодор Рогачевський і сів у кутку на лаві, виставивши оперті на ціпку руки.

— Я там, у В'юцки, так нагулявся, що не відаю, як потім удома опинився.

— Зате я відаю, — сказала Бідиha. — Застала його я шинку допряма хмільного і завела додому.

— Як тебе звуть? — спитав я.

— Марина, Юхима Кривого пасєрбиця, а Хоми Біди жінка.

— Коли це було? — звів голову Скиба.

— Саме товар у село повертався...

Я знову побачив той вечір і залиту сонцем дорогу з піднятою рудою курявою. Ця жінка веде, обійнявши, Хому Біду, і вони хитаються. Русяве пасмо вибилося у жінки з-

під очіпка і відсвітило до сонця золотом. "Вони всі, — подумалося мені, — у цьому краю вдома!" Так, вони всі могли піти додому, за винятком Івана Дядечка і вбитого Петра. Ці двоє були тут чужаки...

Вона не могла впоратися з чоловіком і западала у відчай через свою слабосилість. Торсала Хому і зводила, і саме в цей час до них повільно підійшов телятник Ярема.

— То що, Марино, — спитав сумно телятник Ярема, — взяла собі Біду?

Хома Біда випорснув з її рук і впав руками в дорожню куряву. Він звів голову й раптом замукав, як корова, бо й худоба, котра йшла по тій-таки дорозі, радісно мукала, чуючи домівку.

— Допоможи мені, Яремо, — попросила Марина. — Не впораюся сама я з ним.

— Бо захотіла собі біди, — сказав сумно Ярема. — Пішла б за мене, любив би тебе й милував.

— Пізно про те говорити, — сказала Марина. — Це мій хрест!

Вони взяли Хому Біду опідруч й повели дорогою. Часом він провисав у них на руках і збивав ногами руду куряву. Марина плакала, пил осідав їй на лице, і сльози промили на ньому два струмки...

— А ті, у корчмі, залишилися? — спитав наказний сотник.

— Ні! Ще при мені один стадник сів на коня й поїхав. Дядечко ж той так нагулявся, що валявся на лаві.

— Ну а Петро?

— Це той, убитий? — зморщила лоба Марина. — Ні, той не валявся. Сидів за столом.

— Я їх бачив, — сказав хутірський староста Тодор Рогачевський, який досі сидів мовчки. — Саме коли худоба поверталася, вийшли вони із шинку від Безкровної, Дядечко і той, що його вбито. І пішли вони через село до шляху.

— А чоловік мій, як привели ми його додому, нікуди більше не ходив і не їздив. Чи не так, пане Рогачевський?

— Таки-так! — хитнув поважно староста, і я побачив, що в нього очі, як у багатьох тутешніх: сірий у них і загуслий спокій.

— Пам'ятаю, коли ще був у тямі, — сказав Хома, — ніякого заводу поміж них не було.

— Хто ж тоді вбив Петра? — спитав Іван Скиба. Але вони не знали. Похитали заперечно головами і стояли, запитально дивлячись на Скибу. Той махнув рукою, щоб вийшли, а тоді потер лоба, начебто йому там піт висіявся.

— Де ви сьогодні ночували, пане канцеляристо? — спитав буденно.

— У Безкровної, — мовив я на позір байдужне. — Ось разом із паном Стефаном.

— Питаю про це, бо до півночі чекали на вас у попівстві.

— Ми бавилися віршами, ваша милість, — сказав незворушно Савич.

— То що ми з вами тут вислідили?

— Лишився тільки один чоловік, — сказав я.

— Де ж нам його шукати, не порадите, пане дяче? Але дяк тільки плечима стенув;

мені здалося, що і в його очах з'явився той-таки сірий спокій, який панує тут скрізь.

16

Ми звільна їхали по селу, і не було воно вже таке порожнє, як раніше. В дворах і на вулиці ми бачили людей, які схилялися перед нами, і ми чемно відповідали на привітання.

— Доведеться гукнути на раду, — сказав наказний сотник. — Може, хтось укаже на того Дядечка.

Проїжджали повз шинок Безкровної. В'ючка стояла в дверях і незмигно дивилася на нас. Я підморгнув їй, відчуваючи, що знову починаю хвилюватися, але обличчя в неї залишилося непроникне. Дивилася не на нас, а повз нас, і я мимоволі зирнув туди. Хати тут розступалися, і переді мною ліг залитий сонцем простір рудівських піль. Знову вразився з їхньої порожнечі — повіяло звідти, начебто зітхнула чи позіхнула велетенська істота. Мені захотілося приострожити коня і зникнути в тому просторі. Мчати і мчати, збиваючи багряні клубені куряви, і хай мій кінь викине з ніздрів вогонь. Хай від того навісного лету виростуть у нього крила, щоб змогти відірватися від цієї багнистої долини і дістатися нарешті верхів, про які марив я довгими самотніми вечорами. Багато чого збагнути і з'ясувати мені треба в цій історії, яка розгортається переді мною, і в собі самому. Адже їх є, історій отих, дві: одна звичайна й буденна: хтось убив чоловіка, і ми маємо віднайти убивцю, а друга складніша: що ми знаємо про дивний і загадковий світ людської душі? Що ми знаємо про долини-болота, які, наче хижі квіти, розкривають пелюстя для того, щоб до них прилип блукач-чужинець?

Був певний, що не тільки мені приходять такі думки. Через це хотів, щоб швидше було знайдено останнього, на кого падає підозра в убивстві. Тоді ми висвітливо оцю позірно просту історію і зможемо повернутись у домівки.

Я вже хотів опинитись у власному домі і розгорнути нарешті книжицю, що її списав мій тутешній приятель Стефан Савич: чи не прочитаю я там розгадки іншої історії. Хотів сісти перед вікном, яке хоронить мене від світу, і, дивлячись на дерева власного саду, шепотіти свої, Савичеві чи й чужі вірші. Хотів прочитати в Савичевій книжиці щось таке, після чого позбудуся скутого, насурмленого почуття, що його я назвав "сірим спокоєм". Хай розверзеться тож і небокрай, закликав я, хай таки вирине з нього крилатий кінь, котрий дихає вогнем, — хочу в нього повірити. Тільки тоді зникне вічна перестрашка, що чогось у світі не знаєш і не розумієш, а відтак можна сподіватися і певності, що ти у житті не хробак...

Ми їхали повз вишневий садок, що його я бачив із вікна школи. Біля хати, як і раніше, стояв одягнений у чорне чоловік, і цей чоловік, побачивши нас, раптом ступив назустріч.

— Зачекайте, панове урядові, — сказав він. — Маю до вас дві слові!

17

— Звати мене Федором на прізвище Куценко, чи Куций, я підсусідок значкового товариша пана Нестора Федоровича. йшов я у неділю в ніч, о другій годині, із Зіньком Лихачем, своїм шуряком, із шинку Лук'яна Поповича. Коли ж минали ми кошару

полкового хорунжого Івана Семеновича, над порожнім ровом знайшли нетямного Івана, що його прізвища я не знаю. То він ледь устав і попросив, щоб відвели його до вівчаря пана хорунжого Маценка Наумця...

Вони спершу злякалися, коли звелася над порожнім ровом біла хитлива постать.

— Люди, зачекайте, — сказав Іван з перестрахом. — Щось водить мною, допоможіть!

Наближався до них, обережно вимащуючи дорогу, а коли підійшов, то Куций із шуряком побачили, що очі його заплющені.

— Коли це недалеко, — попросився Іван, — відведіть мене до Наумця, мого знайомого...

— Ми його й повели, — сказав Куций. — Наумець узяв його, там він і ночував. Самі ж ми пішли повз Маценкову кошару додому.

— А не чули якогось крику? — спитав Іван Скиба. Куций хитнув заперечно.

— Є свідки, що ночували ви на хуторі?

— Що ночували, є, а що прийшли туди опівночі, нема. Всі вже спали.

— Як нам проїхати до Наумця?

— Отак просто і їдьте. Третя хата з того кінця Наумцева.

Куций знову відступив у свій вишневий садок, де завмер, дивлячись, куди ми поїдемо, а я вперше за весь час відчув інтерес до цієї історії. Здається, таки доходили ми в ній кінця і останні нитки от-от мали опинитись у наших руках.

— То що, пане наказний сотнику, — сказав я. — Здається, нам не треба буде й ради скликати?..

Ми бігли кіньми по вузькій, курявній дорозі, за нами ставала хмара.

— Ще трохи — й порудіємо зовсім, — показав зуби Скиба.

— І не пізнає вас жінка!

— Еге ж! — засміявся наказний сотник. — Скаже: іди геть, я свого чоловіка чекаю. Без нього не впускаю в дім.

— Ви чули щось про того коня, пане Іване? — спитав я. — Що дише вогнем і з'являється тільки на світанку?

— Це, здається, така ж байка, як і про месію, — блиснув зубами Скиба.

— Я теж так подумав. Але знаєте, що мене в цій історії вража?

Наказний сотник повернув до мене рудяве обличчя.

— Те, що шукав убитий Петро в цих краях саме коня з байок.

18

Ми проїжджали повз школу, на порозі якої, скулившись, сидів загадний дячок Стефан. Коло нього стояв гарний чорноокий хлопчик і з цікавістю зорив на нас.

— Може, проведете нас, пане дяче, до такого собі Наумця? — сказав Скиба.

— Чи не легше послати за ним? — спокійно спитав дяк.

— Не хочемо губити часу, — очі в наказного сотника блиснули, він уже поспішав — хотів сьогодні-таки завершити справу та й податися додому до своїх льохів та барил.

— Сідайте до пана кацеляристи! — наказав він. Я натягнув повіддя, і дячок легко,

наче птах, вилетів на круп. Обхопив мене ззаду руками, і ми з наказним сотником приострожили коней.

— А що, пане дяче, — спитав я, повертаючись до Савича, — записали ви в книжицю історію про коня?

— Чому б не записав? — сказав дячок. — Таке гріх би було б і не записать!

— Віршами записали чи просто?

— Звісно, віршами, пане канцеляристе. І знаєте, до чого я доміркувався?

— Скажете, пане дяче.

— Треба вірш до пісні наближати. Чуєте, як біжить кінь? Є щось таке, чого нас забули навчити в академії, але про це ще Мелетій Смотрицький писав.

— Що ж воно таке, пане дяче? — спитав я зацікавлено.

— Прислухайтесь до того, як іде кінь. Чуєте, в тому є музика. Тра-та-там! Тра-та-там!

— Отже, ви пропонуєте омузичити вірш?

— Та ж звісно! — майже закричав за спиною Савич, бо коні пішли через міст і загримотіли об дошки. — Тоді кожен вірш можна буде заспівати...

— Як же ви цього досягаєте?

— Відбиватиму в ритмі наголоси.

— Так, як іде кінь?

— Саме так, пане канцеляристе. Як у пісні. До речі, такі вірші вже й до мене писали...

Але нам треба було припинити цю поетичну розмову, хоч як вона нас цікавила, — під'їжджали до Наумцевої хати. Сам Наумець був чорний, як циган, з кучерявою головою, низький і широкоплечий, з кривими ногами вершника.

Наказний сотник зіскочив з коня й перестрибнув через перелаз. Ми пішли слідом.

— Це ви, мабуть, про Дядечка хочете взнати? — спитав спокійно Наумець. — Прошу до хати!

Двері були низькі, і нам зі Скибою довелося згинатися. Наумець і дяк пройшли у них вільно.

Покій перетинав важкий дубовий сволок з вирізаними на ньому словами, що хату будував у 1674 році Іоанн Наумець.

— Це було з сьомого проти восьмого, в неділю вночі, — сказав Наумець, сідаючи на лаві і широко розставляючи коліна. Його довгі руки лягли на стегна — сидів, наче щохвилі готувався скочити. — Опівночі прийшли до мене Маценковий підсусідок і його шуряк Зінько, Федоровичів вівчар, і привели Івана Дядечка, його ще Нечердою звать, линовицького жителя.

— Чий це хутір, що ти сидиш? — спитав я.

— Хутір того ж Маценка, а колись був наш, — сказав Наумець, не вичислюючи титулів свого господаря.

— То привели до тебе Дядечка...

— Еге ж. Івана Дядечка. Хотів переночувати. Я колись у нього ночував, то він до

мене й завернув.

— І довго він спав?

— До півдня, це вже в понеділок. Я зранку до овець пішов, а прийшовши на обід, застав його сплячого.

Рипнули двері, на порозі стала Наумцева жінка і вклонилася.

— Правду ваш чоловік каже? — спитав наказний сотник.

— Я хотіла його вранці розбудити, та не змогла, — сказала жінка.

— Прокинувся тверезий і не захотів обідати, — мовив Наумець. — Все турбувався, що був із товаришем і не знає, де той ночує, бо вони вночі розгубилися. "Обійди, — сказав я йому, — хутори — і десь напевне знайдеш!"

— І пішов?

— До Маркевичевого хутора.

— Потім зник? — спитав трохи стурбовано наказний сотник.

— Чому зник? Коли гнав я вівці в полі, зустрів його, було вже надвечір.

— І знайшов він товариша?

— Жалівся, що ні. Турбувався, бо той не знає тутешніх місць.

— Після того ми вже його й не бачили, — сказала жінка. Вона підійшла ближче і стала біля чоловіка. Я вразився: були дивовижно між себе схожі, як брат і сестра, хоч жінка не була темна й низька.

Вони сказали все й дивилися на нас очима, в яких застиг, як кисіль, сірий спокій. Наказний сотник скинув головою, як кінь, і повернув нею, наче йому муляло в шиї.

В помешканні зависла така тиша, що чути стало дихання дядька Стефана, той затишно вмовився у кутку й подрімував. Здається, він один не переймався тим, що відбувалося. Іван Скиба зирнув на мене, наче шукаючи підтримки: наш розслід, здається, ні до чого не довів.

— Ви коли довідалися, що Дядечкового товариша вбито? — спитав я.

— На другий день, але Дядечко від нас уже пішов.

19

Ми їхали порожньою рудуватою дорогою. Віддалік на стернях паслася бурої масті худоба, а біля неї їздили на конях стадники. Часом вони перегукувалися, і їхні хрипкі голоси долунювали до нас, як каркання. Я подивився туди, де слалися рудівські поля — на перший погляд, не було в них нічого особливого. Тяглись у глибину, сірі й драглисті, начебто припухлі, як спина вбитого нещодавно Петра. Відливали червоною іржею, а водночас темною якоюсь синявою. Над ними зависло голубе небо, і здавалося, що ця рудаво-синя земля тільки його продовження. Над крайнебом ховалося за хмару західне сонце — вечоріло. Стояла навколо дзвінка, широка, майже безмежна тиша.

Мені здалося, що бачу в глибині того поля малу, дрібну постать, котра йде розглядаючись, — можливо, то був Дядечко, який і досі шукав загублого товариша. Я показав на нього наказному сотнику, але той, здавалося, зовсім утратив інтерес до цієї історії. Мені ж захотілося приострожити коня і помчати до тої самотньої блукаючої людинки, але за спиною в мене сидів Стефан Савич, і коневі було б важко тягти нас по

бездоріжжю. Зрештою, я знав, що і в Дядечка не допитаємося ми більшого, ніж знали. Хотілося мені іншого: подивитися тому блукальцеві у вічі й прочитати в них розгадку його неспокою.

То міг бути й не Дядечко. Той міг довідатися про вбивство і повернутися додому сповістити родичів убитого: за якийсь час ті родичі до нас зголосяться. Та й постать серед піль могла бути породженням моєї уяви, адже і я міг блукати серед тої рудавої, пригаслої синяви. Мене невимовне вабили оті поля, бо сам я був серед цих людей найнеспокійніший. Єдиний на тисячу тих, у кого загус в очах сірий спокій, — боявся, що настане момент, і це прийде й до мене. Тоді і зі мною станеться те, що з дяком Стефаном Савичем — кожен вільну хвилину він дрімає. Поки що він любить В'ючку Безкровну, і, можливо, це єдина пристрасть, що його гріє. Та жінка не може нікого по-справжньому любити, адже вона — земля. Бере і віддає, все інше для неї — тлін та порох.

Я спинив коня й звівся на стременах. Людина серед поля й досі йшла. Непевною ходою, похитуючись, наче п'яна, а може, й була-таки п'яна. Здавалося, чим довше йде, тим глибше заходить у землю, немов спускається в пологий байрак.

— Що там, пане канцеляристе, побачили? — спитав дяк з-за моєї спини.

Я мовчки показав пугу в той напрямок. Людина й справді зникала в землі, начебто та з'їдала її. "Он вона, розгадка, — мимовільно подумалося мені, — он він — правдешній кінець цієї історії!"

Ми стояли й мовчки дивилися. Людина йшла вже по груди в землі, бредучи через неї, як через воду. Не виказувала ані неспокою, ані тривоги. Йшла покійно й спокійно, бо навколо не чулося ані звуку. Ішла й поринала в землю, яка неквапливо й безпристрасно її покривала.

Мені здалося, що в останній момент чується крик. Розпачливий крик-прохання, крик-скарга і крик-печаль. Але нічого цього не сталося. Сірий спокій, певне, має свої закони — людина лишалася незворушна. Видно було тільки її голову, яка рухалася посмикуючись, немов пливла між рудувато-синіх застиглих хвиль.

ВІРШІ ДЯКА СТЕФАНА САВИЧА, ВИПИСАНІ З ЙОГО "КНИЖИЦІ"

ПІСНЯ СВІТОВА

Веселися, ясний цвіте, день у дзвони дзвонить,

Юж ця жінка-чарівниця так мене полонить.

Цівки злотні, цівки злотні дощ із хмар пускає,

Краплі б'ються і сміються — жінка не чекає,

А лиш манить, тяжко манить, вже душа дощ сипле —

Мої сльози непролийні, — серце туга щипле.

Он як тяжко світло зріти, що з очей спадає,

Як те личко чарівниче в сутіні палає.

Любо, любо, квітко цвітна, нестертельна згубо,

Юж не знаю, де подітись, — занедбала любя.

Бачить бог моє страждання, бачить — не збавляє,

А у мене в серці чорна квітка виростає.

* * *

Спів тихий чую, птиця десь там піє,
А в мене серце б'ється, тужно мліє.
Тепер я бачу: день і ніч вилися,
В коханні чи у герці ізплелися!
Етер тепліє, нива червоніє,
В рудах пилі стежка даленіє.
Приходить туга в душу і гнітить,
Спинити хочу цю біжущу мить.
Аж ні! Безсилля серце мені млоїть,
Невгадна думка мозок непокоїть:
Нема у світі забічі-притулку,
Без свого дому серцю завше мулко.
Спів чую тихий, чарівниче грання,
Приходить знову ще одне світання,
А я у поле йду незвідь-чого,
Шукати щастя, розвіту свого.
Вітаю день я теплий, променистий,
Що світлих рос одяг тремке намисто.
"Ізгинь, печале!" — шепчу сам до себе,
А туга в серці, наче чорний лебідь.
Чи перебуду й чи прийду колись ще
До обрію, ідо сонцем ясно блище?

ПІСНЯ СВІТОВА

Сіро навкіл, хоч у барви світ увесь вдягнувся,
Хоч розбризкує він соком, наче лук напнувся,
І стріла ось-ось помчиться в простір миготливий,
В небо вдарить і розколе, кров пролле на ниви.
І в червоному тумані раптом зрине цокіт,
Кінь іржисто засміється, кінь вогненноокий,
Кінь помчить в рудавій хмарі, поламавши путо,
Кінь вогнистий і шалений — полетить розкуто.
Ще хвилина невелика. Що ся воно діє?
Що це сталося у миті? Кінь чомусь шаліє!
Криком трусить, грива має, полум'я вергає,
Землю топче, розбиває, скоку добавляє.
Не торкається дороги: тінь злетіла біла —
Розгорнулися по небу велетенські крила.
Я біжу відтак по грудді, червонястим грудді,
Роздимаю, роздираю криком собі груди.

Почекай-но, коню віщий, дай на себе сісти,
Бо земля мене вже хоче проковтнути, з'їсти!
О, ковтає! Постривайте! Я загруз по ноги,
Вже не маю чим дихнути, вже нема нічого!
Почекай-но, коню віщий, занеси швидкіше
В те червонеє безмежжя, у криницю виші.
Дай напиться із неї, не доводь пропасти,
У вогненно-синю пащу не давай упасти!
Кінь шаліє, хмари топче, іскри — як пороша,
Я, в землі по пах, волаю і молюся-прошу:
Дай води своєї, коню, хоч одну краплину
З-під свого копита, коню, бо навік загину!
Крапля крапле, синя крапля, світоньку широкий!
Але що це? То сльозина впала з мого ока.

РОЗДІЛ II

Петро утеклий перший

1

Рудівська історія, здається, не мала б продовження і залишилася б назавжди нерозгадана, коли б не заїхав до нас лохвицький сотник Гамалія. Саме він і розповів про Петра Запаренка, жителя міста Лохвиці, і про Оришку, дочку козака Костя Греся.

— Чи не той це Петро, що знайшли у вас його вбитим? — спитав сотник і описав Запаренка.

Той теж був русявий і мав таку ж одержу, що й убитий, але скільки їх, русявих, ходить по нашій землі? Скільки їх, однаково одягнених, подумалося мені, адже люди завжди і скрізь намагаються одягатися подібно один до одного.

Я вислухав розповідь сотника Гамалії й дещо розпитався. Ввечері я знову про те думав; здалося мені, що той убитий Петро й Петро Запаренко таки міг бути один і той же. Вже покоїться він у землі, і та смокче його і з'їда; сам він ніколи нікому не оповість своєї історії. Думав про те з притамованим, не зовсім збагненим смутком. Попри все те, що відбулось у Рудівці, весь час тривожило мене. Часом згадував і дивну жінку В'юцку Безкровну, і те, що саме вона могла знати в цій історії більше. Але, здається, нікому вже не потрібно такого більшого знання: справу записано в міські книги, і тільки хтось із писарів, стираючи порошок, може її прочитати. Таким писарем є і я, отож і думаю часто над речами занехаяними.

У ту ніч, коли ходив я неспокійно по своїй хаті й думав про нерозгадане вбивство, гуляв надворі великий вітер. Весь дім, у якому я мешкав, було заповнено густим тривожним шелестом та шумом. Я перечитав уголос вірші рудівського дяка, але сьогодні це не принесло мені полегші. Через те сів до столу й почав писати вірші власні.

Писав про море, між велетенських хвиль якого борсається човен. У тому човні був я, море — то життя наше, і не знаємо, що пошле нам завтрашній день. Але я не дописав

тих віршів: забракло слів. Окрім того, щось подібне завіршував був знаменитий Стефан Яворський у "Арктосі вибраних планет", він порівнював із човном нашу землю й могилянську школу, — колись ці вірші мене вражали. Зараз же непояснимо хвилювання і знесила бентежили мене. Відчував, що все повітря в моєму покої повне грозового неспокою, що воно тремке й колюче на дотик, — щось мене таки в цій ночі турбувало. Може, тому підійшов до вікна. Надворі було місячно, але вітер гнав по небі розкошлані хмари. Гойдав деревами, які тривожно шуміли, і я раптом здригнувся, вдивляючись у синій морок. Там, глибоко, на самому краю його, привиділася мені самотня хатка, біля якої побачив білу пляму. Вдивлявся у неї й думав, що то поранений птах. Ні, то забитий птах, котрий упав із неба й розкинув там, унизу, біле спотворене тіло. Я наблизив його до себе силою уяви, і він таки відірвався від землі. Плив і плив за разючою невідхильністю, і я аж губу закусив: таку картину вже бачив, коли ночував у В'ючки. Переді мною стояло обличчя двадцятип'ятирічного чоловіка, руського і з руськими вусами. Очі його були заплющені, а над бровами та біля волосся запеклися рани...

Я лежав на ліжку, міцно стуливши повіки, і слухав густий шум за вікном. Думав, що існування моє можна уподібнити до прив'язаного біля берега човна. Вітрові хвилі проходять угорі, хитають корони верб, а я тільки до того прислухаюся. Перед очима в мене пливла червонувато-синя мла, порізана струмками химерно погнутих ліній. Я лежав і викликав на те тло тіні, які хотів уявити живими людьми. З'єднував у своїй уяві Петра убитого і Петра Запаренка: мені таки хотілося розв'язати цей вузол.

2

І шум дерев почав перетворюватись у шелест трави, що росла обабіч дороги, якою ішов Петро Запаренко, ішов він у тому ритмі, що його витворював вітер, котрий наносив і гнав шелестливі хвилі. Небо над головою було кришталеве чисте, й тремтіло, палало в ньому щедре сонце. Від того ширшали обрії, і око бачило так далеко, як рідко коли: проступали в далині невидні звичайно гаї і хиталось у невимірній глибині, начебто підняте над травою, голубе око озерця. Петро йшов до Лохвиці із сусіднього села, де гостював у дядька; вряди-годи він спинявся, й пританцьовував, і пив очима голубий світ, засвічуючись і сам, — цей світ дивно його наповнював. Все видавалося щедре й гарне, навіть Оришка, яку він побачив здалеку, негарна, качкувата дівка з широким лицем, але чорними й великими очима. Вона з'явилась із бічної стежки, на яку збирався звернути, і він спинився, дивлячись, як трусить вона тілом. На руці в неї висів кошик, і коли Оришка стала супроти Петра Запаренка, блиснула чорним оком і засміялася.

- Десь чи не мене надчікував, що сюди заблукав?
- Куди йдеш, Оришко? — спитав він, загороджуючи їй дорогу.
- По ягоди в ліс, — сказала Оришка, — може, проведеш?
- Хіба не маю кого проводити? — спитав із викликом.
- Це ти про Настю? — усміхнулася Оришка. — Настя тебе не любить.
- А ти любиш?

— Я люблю.

Вік засміявся так собі, просто й грайливо, бо був легко захмелений і налитий сонцем.

— Боюся тебе, Оришко, — сказав із сміхом. — Маєш відьомські очі...

— А ти не бійся, — сказала вона, граючи тими очима.

— Боюся, що в лісі ти мені чаклунського зілля даси, — сказав, блиснувши зубами.

— Ану, давай гляну, чи не сховала його в пазусі.

— То проведеш мене чи ні? — спитала Оришка. Але він був уже тверезий. Острах раптом пройшов по ньому і стис серце.

— Йди своєю дорогою, Оришко, — сказав тихо, сходячи зі стежки.

— Чого це так раптом? То заступаєш дорогу, а то сходиш!

— З гостини я, Оришко, хіба не бачиш? Тоді підійшла вона до нього впритул і раптом обхопила за ший. Здалося Петрові, що він задихається.

— Пусти, Оришко! — смикнувся він.

— Мій будеш! — сказала вона несамовито і раптом розтисла обійми. Він, поточившись, упав на дорогу. Схопивсь і замахнувся на дівку, але проти нього сміливо світилися палахкі, насмішкуваті очі, і він опустив підняту руку.

— Не в'язни, Оришко, — сказав задихане. — Чуєш?

— Мій будеш! — сказала урочисто Оришка й усміхнулася краєм рота.

— Хіба рак свисне, — сказав він і спробував пройти гордо повз дівчину. Вона засміялася, а за хвилю він уже побачив високу й повну постать, що йшла по дорозі, енергійно потрушуючи тілом.

3

Шум дерев перетворивсь у музику, а музик було двоє: один витинав на бубонцях, а другий бив у цимбали; хитавиця за вікном перетворювалась у хитавицю людських тіл та облич, голосно тупотіла сита юрба, важко товкла майже розплющену під ногами траву — одружувався старший Запаренко. Довкола обійстя зібрався натовп цікавих, і між них уздрів Петро чорні, пильні очі, що пасли його, куди б він не подався. Дівка була дебела, висока і чорна, стояла біля тину і сміливо оглядала натовп. Найбільше ж, однак, чатувала за Петром, і він намагався сховатися за людські спini. Зрештою, і він укрутився в танок, узявши до пари Настю Кутневську, дочку козака Федора Кутневського, батькового приятеля, і танцював, і тупав ногами, аж піт висіявся йому на обличчі. Піт висіявся на обличчях і в усіх людей, що товклися в танку, дзвеніли цимбали, і бухкав бубон; Петро вже й задихатися почав, тож спинився, покинув Настю і почав витиратись хусткою.

— Може б, і мене покликав до танцю, га? — почув він за спиною голос й обернувся різко.

Побачив проти себе чорні очі і велике, широке обличчя, що світило до нього зубами, і мимохіть відхилився.

— Чого в'язнеш, Оришко? — запитав хрипко.

— Хочу потанцювати з тобою. Спершу женихався, а тепер відвертаєшся.

Вони стояли, розгороджені тином, і Петро шукав зачіпки, щоб зіслизнути, але його обезвладнювали пильні очі, а пальці її аж побіліли, так увіп'ялися в тин.

— Не чіпляйся, — сказав Петро, відвертаючись.

— А коли мені хочеться до тебе чіплятися, — сказала Оришка і засміялася. — Була ж тобі до вподоби, коли зачіпав.

— Може, й була, — сказав він неохоче, — а може, й ні...

— Була, була, — кивала головою Оришка, і він почув, що його аж їсть її чорний, несамовитий погляд. — Хочеш, — зашепотіла вона гострим шепотом, — зголошу зараз перед людьми, що намовляв мене до блуду.

— Не було такого, — злякано сказав Петро й озирнувся, чи не чує хто.

Але люди довкола все ще танцювали, танцювала й Настя Кутневська, і ніхто не мав до них діла.

— Було, — сказала Оришка. — Пам'ятаєш, коли йшла до лісу по ягоди. Чи не ув'язався ти за мною?

— Ми з тобою розминулися.

— Ти мене до лісу провів. А потім?

— Я вернувся додому.

— Був п'яний і нічого не пам'ятаєш.

Подивився злякано на широке, розплиле обличчя, посеред якого горіли дві пекучі жарини, бачив широкий рот, що задоволене всміхався; здалося, що зуби в дівчини зовсім чорні, наче смолою покриті. Чорне волосся спускалося двома косами, і побачилося Петрові, що не коси це, а дві гадюки сичать. Дикий жах обхопив парубка, бо не відчував до цієї дівки нічого, крім відрази, зрештою, щось йому мигнуло в пам'яті: дорога, облита сонцем, і він іде по тій дорозі. Ще якийсь сміх йому причувся, щось таке дивне! Оришка йшла із кошиком, її чорні босі ноги вигулькували з-під подолу, а він, будучи добрим до цілого світу, став серед тої сонячної дороги й завів з Оришкою парубоцьку балачку. Погрався і, здається, торкнув грудей, відтак отверзів і пішов геть, навіть не обертаючись.

Тепер же у ньому все похололо і змертвіло, став, наче бодня, в яку ллють крижану воду, і крижанів з ляку та несподіванки. Крижаніли й дубіли йому ноги, а язик став неслухняний, бо з голови вилетіли всі слова — а мав щось відповісти на ту видиму брехню. Роззирався розгублено і хотів одного: втекти з-перед тих пронизливих, палаючих очей.

— Стривай, Оришко, не зчиняй гвалту! — сказав він. — Може, щось і було таке, чого не пам'ятаю, але про це не тут маємо розмовляти. Давай пригощу тебе — і йди додому. Прийду до тебе, і ми розмовимосся...

Знову злякано роззирнувся, а тоді покрадьки дійшов до столу, де налив чарочку і приніс її Оришці. Вона випила і зашепотіла голосно, з присвистом:

— Коли те сталося, то сталося. Ходім і тепер зі мною. Дивилася на нього так чудно, що він знову злякано озирнувся.

— Йди, Оришко, йди! Не збирай на нас очей!..

— Піду, коли прийдеш на розмову, — гостро сказала вона.

— Прийду, прийду, Оришко, — кволо відгукнувся він. — Тільки, бога ради, заберися з очей!

4

Але він не пішов до неї, бо й не міг. Натомість налив чарку і підійшов до брата, що стояв поруч з нареченою.

— Давай, брате, вип'ємо за твоє щастя!

Пригубив і передав братові, а коли той випив, налив і нареченій. Вона пригубила і віддала чарку йому, а він випив до брата й братової. Тоді взяв поставець зі столу і пішов до хліва, де сів і приклався до поставця. Підвівся і дивився перед собою тужними, каламутними очима. Здалося, що тоді на дорозі він таки був захмелілий більше, ніж треба. Що він таки втратив тямку і провів Оришку аж до лісу. На узліссі ж, де росте висока по пояс трава, він почав бігати за Оришкою, граючись. Хапав її обіруч за стан, а вона виривалася і тікала. Потім попадали вони в траву, і та зімкнулася над ними.

Петро знову приклався до поставця, після чого засміявся й закрутив головою.

— Брехня все це, — сказав голосно. — Брехня брехнею!

За спиною засопіла корова, ремигаючи, він повернувся до неї і побачив вологі й затуманені очі. Десь так дивилася на нього й Оришка.

Зирнув у просвіт дверей. Видно було двір і в ньому повно людей, що завзято гопцювали. Стукотіли підборами і щось вигукували. В тому тлумі виступили на мент Петрові батько і мати — батькове обличчя раптом попливло на хлопця. Було суворе, вусате, з насурмленими бровами. Петро злякано приплющився, і з'явилися в нього на очах сльози.

Бачив перед собою широку, качкувату Оришчину постать: бігла від нього по траві, блискаючи чорними п'ятами. Незграбно крутила зігнутими в ліктях руками. Обернулася до нього, засвітило розплиле обличчя і пекучі чорні очі.

Петро здригнувся від огиди і замотав головою. Відтак поліз у темний кут, притискаючи однією рукою поставець. Там, у кутку, він знову сів і задивився перед себе голубими, здивованими і зчумілими очима.

— А що, Петре, — почув Оришчин голос, — воно ж таки сталося?

Він зирнув злякано в той бік, звідки пролунав голос. Дивилася на нього вологими, затуманеними очима корова й монотонно ремигала.

5

Року 1751, місяця серпня, двадцять дев'ятого дня на лохвицький уряд прийшов Кость Гресь, сотенний козак, городовий житель зі своєю дочкою Оришкою.

— Хочу заявити вам, панове урядові, — сказав він, — що над моєю дочкою поглумилися: вона зайшла в тяж. Коли я почав допитуватися, з ким утратила паненство, то сказала, що збавив її Петро Запаренко й іншого вона до себе не відає.

Він повів у бік дочки суворим оком, і та опустила голову, знітилася і захлипала, пускаючи з очей сльози.

— Приходьте по обіді на ратуш, — сказав поважно сотник Гамалія. — Буде знято з

вас допит.

Кость Гресь уклонився панам урядовим і grimнув на дочку:

— Кланяйся, хвойдо!

Оришка зігнулася і заскімлила тоненько, мов побите песеня, в той час, як її батько вже йшов сягнистою ступою до виходу. Оришка хитнула повним тілом і подріботіла слідом, сотник Гамалія прицмокнув голосно і почав колупатися, як то він звик, у зубах шпичкою.

— Знову весела справа, панове урядові, — сказав і, скривившись, подивився у вікно, за яким було видно шмат осяйної хмари.

Таку ж хмару побачив і Петро Запаренко, коли прокинувся того дня в хліві. Він лежав горілиць на соломі і дивився незмигтно в прочіл. Голова йому розколювалася, він намагався пригадати, чому так важко й неприємно колотиться в його грудях серце. Але нічого не пригадав, хіба побачив біля себе порожній поставець, а коли пішов до дверей, то наступив на власну керею. Примружившись, став на вийсті а хліву і здивовано побачив, як через двір просто до нього йде одягнений у синє сердюк, і обличчя його потонуло в тіні — йшов той від сонця, тоді як сам Петро був тим сонцем густо облитий, аж мусив мружитися. На мить йому здалося, що сердюк — це знову-таки Оришка Гресівна, одягнена в чоловічу одягу, тенькнуло в ньому гостро, аж схопився за груди. Однак сердюк підійшов уже близько, і Петро побачив на його сутіннім обличчі довжелезні широкі вуса.

— Йди, Петре, на ратуш тебе звуть, — сказав сердюк, і Петро зчудувався:

— Це ж чого?

— Там тобі розкажуть, — сказав поважно сердюк і пригладив вуса. — Моє діло тебе звістити і відвести.

І вони пішли на ратуш, а на них зглядалися сусіди і питали в Петра й сердюка, що сталося, але ті мовчки проходили мимо, і тільки коли вийшли на міський майдан, начебто пробудився Петро і роззирнувся, шукаючи, чи не можна куди втекти. Бо весь він раптом почав наповнюватися несвідомим жахом, і той жах таки погнав би його в глибину вулиць, коли б не відчув чогось непевного сердюк і не взяв парубка за руку вище ліктя.

6

Оришка по обіді була не та, що вранці. Сміливо стояла перед панам урядовими, які запросили ще й колишнього обозного Павла Мартоса. Петра вона начебто й не примічала.

— Я йшла у ліс по ягоди, — казала скоромовкою, наче дрібним бобом об стіну біла, — й зустрів мене по дорозі Петро Запаренко. Пристав до мене, що проведе до лісу, і таки провів. Вгостив мене чаркою й упоїв. Потім, жартуючи і залицяючись, почав клястися, що візьме мене за жінку.

— Чи стрічалися ви потім? — спитав Павло Мартось.

— Коли було в Запарі весілля, прийшла туди дивитися, — так само скоромовкою оповідала Оришка. — Тоді він, люди це бачили, зо мною женихався. Потім став вечір, і

я пішла додому. Тоді Петро нагнав мене на дорозі і став кликати: "Ходімо десь поговоримо!" Я ж, послухавши, пішла на свою луку, і там він знову пообіцяв узяти мене за жінку. А побачивши, що Петро мене зводить, я сказала своєму батькові. А тепер і вам, панове урядові, голошу.

Петро стояв серед покою блідий і випитий, здавалося, не лишилось у ньому ні кровинки. Намагався зустрітися очима з Оришкою, але та відверталася. В цей час несподівано затарабанив об шиби дощ, хоч досі все було залите сонцем, і всі обернулися й зачудувалися: на склі тремтіли великі, лискучі краплі. Тоді Петро відкашлявся і ступив до столу, за яким сиділи урядові:

— Не вірте їй, панове, ні слова. Це вона хоче мене на собі оженити. Я ані жодною мірою не повинен і ніколи до неї не приставав!

— Чи зустрічався ти з нею на дорозі, коли йшла по ягоди в ліс? — спитав Мартось.

— Зустрічався, але розминувся, трохи поженухавшись, — відповів Петро.

На те Оришка вдарила кулаком об кулак і пішла супроти Петра, блискаючи гнівно очима. Залящала, звищуючи голос, і той ляскіт був такий нестримний і такий тонкий, що урядові аж шиями закрутили. Відтак звівся сотник Гамалія і гримнув кулаком по столі, аж завмерла Оришка, так і не висипавши з себе всіх прокльонів. У тиші, що настала, залунав схвильований Петрів голос.

— Я не повинен, — сказав він. — І не відаю, для чого вона на мене напастує, хіба наважила, щоб я її взяв за себе. Але оскільки вона так учинила, не хочу її брати за себе!

Тоді Оришка заплакала, і плакала якось жалісно і скімливо, наче побите песеня, густо висипаючи з очей сльози, і, мов навмисне, заплакали шибки на вікнах, бо знову затарабанив об них дощ, краплі ковзали по склу, лишаючи світлі борозенки, в яких блищало сонячне проміння, бо темна хмара висіла тільки над ними, а небо зусібіч грало лискучими, купчастими оболочками.

— Вона завжди мене перепиняла, — сказав Петро аж заспокійним голосом, — і приставала до мене, але я завжди від неї тікав, бо не подобається вона мені і не можу я й любити... Я думаю, панове урядові, що й зілля приворотне вона проти мене виставляє і чарує мене, бо останніми днями неспокій мене посів. Через те й до чарки потягся, бо тільки тоді забуваю про ті її чари...

Оришка стояла супроти нього мовчки. Опустилася уся й поникла, але, коли зводила на нього очі, блищали вони дивним блиском, і Петрові від того наче вужі по тілі повзали.

— Що скажеш на його відмову? — спитав сотник. — Та й тобі не віримо, Петре Запаренку, а коли є незгода, обоє маєте знати, що буде...

— Можете мене бити й убивати, — здригнувшись, сказала Оришка. — А я стою на своєму: це він мене одурив!

Вона сама пішла в той куток, де стояла покарна лава, і лягла на неї, а сердюк прив'язав її.

— Бийте міцно, панове, — сказав сотник, — і питайте, чи не з направи чисії і чи не з

ненависті накладає таку річ на Запаренка?

Тоді злетіли вгору барбари і почали падати на Оришчину спину. Вона рвалася і вискотіла, кричала й горланила. Тоді припинили й бити, і вона знову повторила все, що раніше, і знову злетіли барбари — криваві плями почали розповзатися по сорочці.

Петро підійшов до вікна й дивився туди, де прослався міський майдан. Ішло через той майдан кілька жінок, на ходу розмовляючи, і їхав віз, на якому спокійно помахував батогом величезний кудлатий дядько. Грався з собакою хлопчик, втікаючи від нього, і собака, певне, гавкав, бо швидко розтуляв і затуляв писка; хлопець сміявся, блискотів зубами, і все це — хати зусібіч і сади — було залите сонцем, а що пройшов недавно сліпий дощ, то зелень саяла й мерехтіла. Йому захотілося повернутися і сказати, щоб не мучили ту заляту дівку, яка хоч і напастує на нього, але все-таки любить. Стало дивно, що так буває у світі: одне хоче другого, а той другий — ні! Заплющився від урази, знав, що, коли витримає тортури та, котра вискотить зараз під барбарами, на лаву ляже він, а лава буде тепла від її тіла й крові. Це буде єдина спільність, якої вони справді в цьому світі досягнуть, і не переступити їм іншої межі. Коли б оженився з нею, то був би принижений і упосліджений, а коли затнеться на своєму, його можуть на цій лаві й покалічити. Аж озирнувся затравлено, бо не знав виходу із цієї халепи.

Знову зирнув на майдан і не побачив там уже воза з дядьком, ні жінок, не було й хлопця з собакою, натомість ішла якась висока жінка з коромислом на плечі. Вона наче відчула, що дивляться на неї, обернулася раптом, і він вразився, які дивні очі мала та жінка. Ніде досі не зустрічав її, хоча було в ній щось напрочуд знайоме, і дарма що йшла далеко, зміг зазирнути в ті великі й чудові очі. Всміхнулася сумно й підбадьорливо, наче наперед жаліла його за муки, що має відбутися, і Петрові скімко зіщулилося серце.

Оришку вже відв'язували з покарної лави, вона сіла, розставивши коліна, обличчя її було запухле і страшне. Тремтливі руки невдолад поправляли розтріпане волосся, очі погасли, а уста конвульсивно смикалися.

— Питаємо тебе ще раз під страхом більшої покари, — сказав урочисто Гамалія. — Чи правду ти сказала?

— Сказала вам святу правду, — твердо, хоч і тихо, мовила Оришка.

Тоді Петро рушив од вікна дерев'яною ступою і пішов просто до Оришки, прикляк біля неї і взяв руками її голову. Подивився просто в затуманені, померклі очі, які все-таки вміли світити ясно й палко.

— Оришко, — сказав він, — опам'ятайся! Навіщо терпиш муку і посилаєш на неї й мене? Навіщо зводиш на мене наклеп і ганьбиш перед миром? Що з того тобі, Оришко? Коли б оженився на тобі, посміховиськом ми стали б на людських язиках. Признайся суду, що ти лиху намову на мене навела, і я, може, спробую тебе полюбити.

Оришка, однак, мовчала. Дивилася повз нього і начебто не бачила. Сльози градом покотилися їй по щоках.

— Тепер візьмемо на тортури тебе, Петре, — сказав Мартось. — Кладіть його, панове, перед ратуш і бийте тими ж барбарами.

На те стрепенувся раптом Петро й метнувся притїма в двері, щоб утекти. Але на ньому повисли два сердюки, і він упав додолу під їхніми важкими тілами. Відтак потягли його немилосердно по долівці, при чому подряпав він собі обличчя, і, спихнувши Оришку, яка ще й досі сиділа на покарній лаві, кинули на ту лаву Петра. Він крутнувся, щоб вирватися, відтак закричав тонко й пронизливо. Оришка звелася з долу, куди її трутили, і, ледве переступаючи ногами, побрела в куток, де сидів на лаві її батько.

Злетіли барбари і почали немилосердно шмагати Петрове тіло. Він стогнав, кричав, лементував, аж доки не опустилися барбари. Тоді до катованого підійшов Павло Мартось.

— Не бийте, панове, — сказав Петро, випльовуючи криваву слину. — Не збавляйте мене здоров'я. Я її візьму за себе!

Тоді спали поворози, і Петро сів на лаві. Відтак звівся, і його очі несамовито забігали по покої. Спокійно сиділи за столом урядові, спокійно стояли два сердюки. Спокійно опустив вуса Оришчин батько, а ще спокійнішою була сама Оришка. Дивилася на нього теплим, майже розчуленим поглядом, і її нижня губа звислася, оголюючи жовтуваті зуби. Петро вклонився суду, тоді підійшов до лави, з якої шумно звівся Кость Гресь, вклонився і йому.

— Подайте руки! — наказав Павло Мартось. Петро подав руку, яка втонула у великій Гресевої долоні, на Оришку не дивився.

— Ти дав слово перед судом і сповнюй його, — сказав поважно Гамалія. — Відпустимо їх обох з ратушу, панове?

Урядові закивали головами, і Петрові на мить здалося, що всі вони без облич. Сидять тіні в одежі, безсловесні, завмерлі, і тільки хитаються вряди-годи, наче їх вирізано з паперу.

— Я, сину, — сказав Петрові Кость Гресь, беручи під руку, — на тебе зла не маю. Якщо вже оступився, май силу спокутувати. Заладь свою вину, і всі тобі це за добро візьмуть.

— А коли вини нема? — спитав Петро, переступаючи поріг.

Кость Гресь захихотів.

— Перед урядовими ти міг сказати й таке: їхнє діло питати, а твоє правду ховати. Але, коли не зміг того доконати, не блюзни!

Він пригладив повагом вуса, а Петро озирнувся затравлено. Побачив, що урядові повставали зі своїх місць і вели, певне, буденну балачку.

— Ви мудрий, — сказав Петро майбутньому тестю, — то вкладіть до моєї нерозумної голови ще й таке: чи добрий той чоловік, що жінка примусила його вийти за себе?

— Всяке в житті бува! — озвався Кость Гресь. — Аби тільки вини чоловік перед небом не відчував...

Петро подививсь у небо і побачив те саме, що і з вікна ратушу. Цвіло воно чистим шовком, на якому ясно згоряли срібні хмари. Смуток потік в його душу, і він зирнув на Оришку, яка йшла поруч. Мала лагідний на лиці вираз, аж покращала, а чи освітило її

так сяйво від срібних хмар...

— Може, ви й правду кажете, дядьку, — мовив Петро, зупиняючись. — Але я знаю й інше. Коли пришити полотно діряве до нового, нічого з того доброго не виходить.

— То хто це полотно діряве? — аж скрикнув Кость Гресь. — Замудрився ти, хлопче!

На те поник і принишк Петро і йшов якийсь час мовчки. Не мав досить слів, щоб вповісти те, що розумів, і так ішли вони, доки мав Петро звернути до свого обійстя. Тоді він і побачив лукавий і насмішкуватий Оришчин погляд: очі її заблищали потайним і пекучим вогнем, від якого в його душу засівався попіл.

— Прийду сьогодні до твого батька, Петре, — сказав Кость Гресь. — Ніде і ти не дівайся, треба нам про весілля побалакати.

Подав Петрові руку, і той уклав у неї свою, безживну. Відтак завернули вони в бічну вуличку, а хлопець стояв і дивився вслід. Гресь ішов швидко, але поважно, вряди-годи повертаючи голову, — щось говорив до дочки. Вона ж ступала легко й весело, начебто й не бито її нещодавно.

7

Стояв завмерло, дивився й нічого не бачив, хіба тільки те огрядне тіло, сховане в мішкуватій сорочці, до якого ніколи не мав пристрасті. Йому здалося, що Оришка йде не від нього, а до нього, підступаючи все ближче й ближче. Аж очі приплющив у щемкому передчутті нещастя, що от-от має статися. Зараз воно відбудеться, зіткнення, яке породить блискавку, і та спалить усе і спопелить. Відчув, що від ніг до грудей та голови підіймається йому полум'я. Згоряв на цій пустельній дорозі, бо не мав куди йти. Здалося йому, що опинився на майдані з п'ятьма виходами з нього. Кидався попеременно в усі, але скрізь наштовхувався на одне й те ж. Скрізь ішла на нього, криво всміхаючись, Оришка, і Петрові здавалося, що суне на нього потвора на п'ять тіл і з тисячею чорних палких очей. Дубнув під тим поглядом і пропадав. Хотів згадати інше обличчя, яке так вабило його й чарувало, але Настя Кутневська вже не існувала в цьому світі. Вона опинилася десь надто далеко, можливо, на отій луці, біля дерев — стояла серед трави і згоряла. Махала руками, наче хотіла злетіти, але ставала попелом. Він теж попелів під цим сонцем, і, здавалося, — навіки.

— Не можу одружитися з Оришкою, — простогнав він, таки рушаючи з місця. — Не можу щодня бачити й біля себе, щодня торкатись її — не можу!

Ішов, і сльози застеляли йому світ. Може, тому не бачив, куди йде, зрештою, було йому до того байдужки. Мав заплющені очі і здерев'яніле тіло, і те, що воно рухалося, теж не було в його волі. Ноги йшли самі, руки вимахували в такт, а сам був сліпий. Сплітались і розплітались довкола нього хитро вигнуті лінії, які миготіли на червонясто-буруватому тлі; він поступово забував про людей і краєвиди, які залишалися за спиною. Так тривало, може, з годину, а може, й день, бо, коли розплющив очі, сонце похилилося до заходу. Тоді й побачив він дорогу, по якій простував. Була порожня, довкола стелився порожній степ, вигинаючи хвилі тирси, але скоро й цей рух припинився. Петро обернувся назад і там уздрів те саме. Ніде не було ані душі, не чулося ні дзвону цвіркунів, ні покрику птаха. Ледь-ледь шаруділа сухими

головками трава, і він нерішуче зупинився наслухуючи. Здалося йому, що чує далекі людські вигуки і гавкіт собак, лементування й покрики, начебто йшла неподалік за кимось погонь. Стрепенувся й озирнувся затравлено. Кинув оком, шукаючи забіччя, щоб сховатися. Але довкола було таки порожньо, і він побіг по дорозі, плескаючи босими ногами по куряві. Від того збивався буруватий пил, який здіймався, наче дим, угору. В поросі постать утікача почала розтавати, заслонюватись і щезати; сутінки, які вийшли з трав, ще згустили той дим, зробивши з утікача тільки тінь. Тінь бігла без напруження, підстрибуючи і наче летючи над дорогою, але ходи не збавляла. Піт висіявся на Петровому обличчі — і був то холодний піт. Дорога починала стелитися м'яко й пухко, і від того пропадав тупіт ніг. Трава довкола заспокоїлася, і мертва тиша прийшла у степ. Зникли міражні звуки погоні, але Петро не зупинявся. Біг, і серце його, звикле до руху, билось зовсім рівно. Вряди-годи позирав у небо і побачив нарешті місяць. Той запалав іржаво-золотистим сяйвом, холодним рудуватим полум'ям, і на цілий степ раптом стало чути один звук — калатання серця втікача.

ВІРШІ, ЯКІ Я, ПЕТРО ТУРЧИНОВСЬКИЙ, НАПИСАВ У ВІТРЯНУ НІЧ

Дорога невідома тягнеться до краю,
Початок її в небі, де кінець, не знаю,
Побачив я сьогодні: починався день,
Цар-вуж в короні злотній, вилізши на пень,
Сльозу-перлину ясну тихо вигрівав,
А я чогось весь ранок був ходив, шукав:
Чи зілля, може, може, квітку нескорбельну,
Відтак знайшов дорогу я лише пустельну.

ВІРШІ ПРО СВІТ

Світ навколо точить коло, крутить, колобродить,
Вітер стиха тужно диха, мов людина, ходить.
Щось упало, поламалось щось в душі чи в світі,
Опускають, квіт скидають вже й осінні квіти.
Коло котить, коло бродить, коло скрізь, в усьому,
Тишу п'ю я і сумую у порожнім дому.
Щось з'явилося, покотилося, щось живе, забуте,
Щось шепоче, мружить очі, добре, гарне, любе.
Щось велике, хоч безлике, щось, як помах крильний.
Як пізнаєш, покохаєш, станеш вільний, сильний.
Цю дорогу топчуть ноги, що то за причина?
Світ кидає і не знаєш, чи не йдеш до згину.
Зупинися, озирнися, зрозумій щось в ньому,
Щоб не з'їло, не спалило, як вогонь соломі.
Світ навколо точить коло, крутить, колобродить,
Вітер стиха тужно диха, мов людина, ходить.
Все з'явилося, зрозумілося, — ще чогось бракує.

Все пізналось, поладналось — смуток серце чує.
Що там в тиші тужно дише, що за звук там знову?
Цокіт кінний, цокіт кінний, цокіт загадковий.
Прислухаюсь, напиваюсь того цоку з тиші —
І малію, й сутенію, бо то звук із виші.
Не впізнаю, не вгадаю таємничу мову,
Тож сумую, тишу п'ю я у порожнім дому.

РОЗДІЛ III

Петро утеклий другий

1

— А що, Петре, — почувся голос із темені, — добре тобі живеться з молодою жінкою?

Петро зупинився, наче хто його вдарив, і різко повернувся на той несподіваний голос.

— І хочеться тобі з мене кпити, Горпино? — спитав прикро.

— Чого ж кпити, Петре, коли твоє життя й мені на очі сльози вибиває...

Стояв серед вулиці, майже розмитий темінню, і тільки його русявий чуб білів.

— Бачиш, — сказав тихо, — зачепила-таки мене... А я й сам збирався до тебе заговорити...

— Нащо?

— Не знаю. Хотів перемовитись із тобою. Але де ти? Довкола було так темно, що він не бачив і за крок од себе. Стояв, наче в глибокій ямі, а вона в другій ямі, і розділяла їх земляна стіна.

— А що з того, що бачитимеш мене? — сказала Горпина. — Чи легше тобі буде, чи й мені?

— Хіба не знаєш нічого про мою жінку? — спитав він.

— Знаю, Петре. Саме тому й заговорила до тебе...

— Ще не забула мене?

— Хто ж таке забуває?

Він удихнув широко в груди повітря, і здалося, що воно цвіле, пріле, бозна-яке. Неподалець задзвенів ланцюг: хтось брав воду чи собака бігав по дворі.

— Чого ж мовчиш, Петре? Мав щось мені сказати.

— Мав, — відповів він. — Таке мені в душі колотиться. Давно те в думці...

Але він не сказав, що хотів. Неподалець зашелестіла одежа — з темені висувалася темна постать. Впізнав відразу Марію Тимофіїху і відсунувся до тину, майже злившись із ним, тоді як постать сказала голосно і владно:

— Це ти тут з кимось балакаєш, Горпино?

Але ніхто на це не відповів, і важка тінь похиталася до воріт. Тоді з-за тину висунулися прохолодні дівочі руки в білих рукавах і вклали Петру до рук якусь посудину.

— Поласуй, — прошепотіла Горпина. — Жінка тобі такого не дасть...

— Що це? — спитав Петро так само пошепки.

— Лубка з приливаними чорницями, — сказала Горпина. — Те, що ти найбільше любив парубком...

2

Марія Тимофіїха зайшла у двір до Петра Легенького, щоб перемовитися словом-другим з жінкою Легенького Тетяною. Вона побачила руку, що висунулася з повітки, — там спав на солом'яній підстилці сам Петро. І, може, не звернула б уваги на ту руку, коли б не була вона чорна. Тимофіїха навшпиньках наблизилася до повітки і придивилася: рука була вимазана чорницями. Очі Тимофіїшині скочили по повітці і спинилися на лубці, котра стояла на землі, — була та лубка зсередини також чорна. Гостра підозра спалахнула в Тимофіїшинім серці, і вона позадкувала, намагаючись ступати якомога тихіше. На вулиці побігла, розметуючи одержу, і хоч її гукнула зі свого двору Проциха, жінка шевця Проця, Марія нічого того не дочула. Ввірвалася вихором у своє обійстя, та не побачила перестрашених очей власної дочки, не спинилася, а метнулася до комірчини, де мала стояти зовсім така сама лубка з приливаними чорницями, яку побачила в Петра Легенького. Тимофіїха вдарила руками в боки й аж побіліла. Стояла й ворушила вражено губами. Тоді плеснула дверима комірчини, аж посипалася зі стін глина, і широким, сягистим кроком подалась із двору, хоч дочка її аж двічі огукнула. По дорозі зустріла Палажку Пашинську і на ходу сказала до неї:

— Ходімо, Палажко, зі мною на ратуш. Злодія викриватиму!

Палажка Пашинська охоче приєдналася до Тимофіїхи, і вони вже вдвох не йшли, а майже бігли. Дорогою до них долучилися Орищенчиха, Горська й Сердючиха. Вони не вислухали, а випили схвильовану оповідь Тимофіїхи, і, поки слухали, до них підбігло ще кілька жінок. Не всі з них пішли на ратуш, деякі відстали від походу, метнувшись, маючи кунтушами й намітками, по своїх дворах.

Діялося це в гарячу пообідню пору, коли сонце пряжило так, що майже всі жителі містечка солодко спали. Подрімував і міський писар Степан Кошанський, тож коли ввірвалася у ратуш Тимофіїха і затарабанила, закидаючи Кошанського словами, той не зразу дібрав, про що йдеться, За спиною Тимофіїхи товклися кілька жіночок і поривалися й собі вставити слово, і Кошанському треба було струснути головою, щоб опритомніти з несподіванки. Він пробував уловити зміст у тому тарахкотінні, але бачив тільки схвильоване, перекошене обличчя Тимофіїхи, що завзято смикалося, — на голову писарю начебто хто каміння сипав. Тоді він грюкнув рукою по столі так, що замовкла, забувши стулити рота, Тимофіїха, а жіночки за її спиною охнули вражено, і тільки тепер всі побачили, що через довге сутінне приміщення ратушу провіщується довга сонячна стяга і та стяга кінчається якраз на столі саме в тому місці, куди гримнув кулак Степана Кошанського.

Тоді Тимофіїха зрозуміла поважність моменту, ступила крок до столу і рівним голосом виповіла свою скаргу, тим більше, що у відчинені двері зайшов до ратушу, широко позіхаючи і хрестячи рота, городовий отаман Степан Лобода.

— Стаю перед вами, панове урядові, що минулої ночі в мене сталася пропажа:

взято в мене лубку з чорничними приливаними ягодами. А ще в мене вкрадено з тої комори скриньку з новою оковою, в якій було вісім кіп грошей...

— Це все? — спитав Кошанський.

— Коли б то все, панове урядові. Вкрадено в мене, — Тимофіїха зникнулася, але продовжила сміливо, — дві носатки горілки, ціле сало і п'ять кварт олії в горщику...

— На кого кладеш підозру? — спитав городовий отаман.

— Тільки на Петра Легенького, мого сусіда, — прорекла Тимофіїха й озирнулася, наче шукала підтримки в жінок, що прийшли разом з нею.

— Петра Легенького? — перепитав радісно Кошанський, і очі його схвильовано заблищали. — Оце так, пане городовий, новина!..

Петро ж Легенький у цей час спав. Йому привиділося, що йде він по хмарі лискучій та срібній, тримаючи притиснуту до грудей лубку з приливаними чорницями, опускає туди руку, як ведмідь у вулик, і зі смаком їсть. В роті в нього неземне блаженство, бо приливані чорниці любив над усе. Побіч нього йшла не його жінка, а таки Горпина, яка й винесла йому цю лубку, і вони вряди-годи любовно презирилися.

— Заведу тебе, Горпино, в чужий край, — казав він мрійливо, — там у золотих коритах свині мигдаль їдять, а горобці ходять у срібних панчохах. Там лобода росте, як у нас дерева, і родять на ній вареники та пироги. Я вже напивав туди дорогу, і ось веду туди тебе.

Горпина сміялася і хитала недовіливо головою.

— Чи не той це край, — спитала вона, — де гарбузи мають золоте насіння, отаке, як биті таляри?

— Еге, той, — підхоплював Петро. — І гарбузи ці не валяються по городах, як наші, а висять у повітрі, як надуті пухирі. Вони так і рвуться в небо, і гудиння їхнє таке натягнуте, що торкни ненароком — і зазвучить, наче струна...

— Треба було тобі на мені одружитися, і я б з тобою хоч на край світу пішла б, — сказала сумно Горпина. — Тепер мені гріх із тобою знатися...

— Але ж знаєшся? — спитав він переможно, і Горпина зітхнула.

— Боюся, що не до добра все це. Бог нас покарає.

— Бог карає тих, що лихо на землі чинять, — сказав він. — А хіба це лихо — любити? І чи не хотів я оженитися з тобою, чи не засилав старостів?..

Стояло в повітрі натягнуте гарбузове гудиння, десь високо біля хмар золотом грали роздуті гарбузи; яскраво-білі свині йшли по кисельному березі, щоб напиться з річки молока; горобець у срібних панчішках сів на край золотого корита і зацвірінчав; хтось невидимий, може, вітер, а може, якийсь чарівник, торгав огудиння-струни, тиха музика наповнювала повітря, начебто гули десь поруч важкокрилі джмелі; мед крапав із вербового листя, і під кожною вербою лежало по медовій колоді; лобода тягла м'яке зелене гілля, і з нього звисали рум'яні, випечені пироги. Петро зітхнув і послав руку в лубку, а Горпина засміялася дзвінко, зовсім так, як колись уже зовсім давно.

Тимофіїха з жінками, що супроводили її до ратушу, і доки дійшли вони до гетьманського фільварку, на якому сиділи Шептаки, в котрих і жив Петро Легенький, майже з кожного двору вийшли чоловік чи жінка і доладалися до походу. Всі йшли, не дуже й розмовляючи, важкою однодушною юрбою, навіть дихали злагоджено, адже таке не часто трапляється і на вулиці, і в містечку.

— Станьте, люди, довкола двору, щоб він не втік, — сказав Кошанський, і юрливі постаті побігли вздовж тину, оточуючи обійстя.

Степан Кошанський урочисто переступив через перелаз й опинився у зарослому травою дворі, де тільки й було, що кілька поросят, які завзято бабрались у кориті.

— Оце він і є, — сказала Тимофіїха і показала на руку, що й досі визирала з повітки.

Кошанський став раптом пружавий і легкий у ході. Озирнувся і показав слугам, щоб стали біля повітки. Тоді кинувсь у розхилені двері й упав раптом на Петра Легенького всім тілом, хапаючи його за руки й заломуючи їх. Двоє слуг кинулися на поміч і миттю зв'язали Петра мотузкою.

— Подивіться, люди, на його долоню! — сказала голосно Марія Тимофіїха. — А онде й лубка. — Вона кинулась у повітку і переможно підняла вгору посудину.

Петро нетямковито кліпав очима і злякано водив поглядом по людях, котрі заповнили його двір.

Тут уже ходили, з хазяйським виглядом роззираючись, Осип Орищенко, швагро Легенького, Тесько Сердюк, який зазирає уже і в хлів; на порозі стояла здивована і вражена Петрова жінка Тетяна, а Йосип Горський відштовхнув її з дороги і пішов у хату. Вслід за ним посунув отець Тимофій, презвітер Благовіщенської церкви, а також Артем Бандурка, що його прозивали Хлипоносом.

— На тебе, злодію, — сказав урочисто Кошанський, — зроблено виказ. Ми прийшли за наказом пана городского отамана зробити у тебе трус.

Петро звівся і вийшов з повітки, тримаючи перед себе зв'язані руки.

— Це щось не те, панове урядові, — сказав він знічено. — Нічого я ні в кого не крав...

— А чия це лубка? — крикнула гостро Марія Тимофіїха і помахала нею перед Петровим носом.

Петро зблід і випростався. Поворушивши пальцями зв'язаних рук озирнувся злякано. Двором сновигали люди, витягували з хати всіляке добро і звалюючи його на землю.

— Це моя лубка, — сказав Петро. — І таких у мене в господарстві багато...

— А скринька з грішми, сало, горілка?! — вигукнула Тимофіїха.

— Яка скринька, яке сало? — здивувався Петро і ще більше побілів.

Тоді пішла Тетяна просто на Петра і засичала тихо, аби ніхто не чув:

— От і прийшла на тебе пора, голубчику. Такого з себе тихого й гождого вдавав, а сам злодіяка! Повісять тебе, і не в'язатимеш мені світу!

Він смикнувся у жінчин бік, але не сказав нічого, тільки облизав губи.

— Мої свердла! — сказав Осип Орищенко, показуючи їх людям.

— Ти ж мені їх позичив, — сказав Петро.

— Позичив? — повернувшись до нього освітлене недобрим оскалом лице Орищенко. — То, може, скажеш, що я і скриньку свою тобі позичав, вісімнадцять кіп грошей, три битих таляри, дві срібні чарки і срібний гудзик?

— Аж стільки! — сумно всміхнувся Петро. До нього підходив, тримаючи в руках рушницю, мушкет і пістоль, Тесько Сердюк.

— А про мою рушницю, мушкет і пістоль що знаєш? — спитав голосно. — Про путо залізне, що в мене пропало, киндяк і в'ялену рибу на десять золотих?

— Бог вас покарає, дядьку, — тихо сказав Петро. — Рушниця, мушкет і пістоль мої, і жінка моя про це вам скаже.

Але Тетяна стояла повернута до нього боком, половина обличчя, яке бачив, була залита сонцем, і тримала вона на вустах тоненьку червону гадючку. Очі її дивилися кудись поверх голів, наче хотіла побачити віддалік щось цікаве. Для цього витягла якомога шию і звела підборіддя: Петро раптом розширив, аж потемніли вони йому, очі: не дружину, а тяжкого ворога перед собою побачив.

— Що, жінко, — спитав тихо, — так багато лиха тобі вчинив, що допомагаєш напасть на мене насилати?

Але вона, здавалося, не почула його слів, бо рушила раптом від нього, простуючи просто до Степана Кошанського.

— Тут не все його крадені речі, — сказала голосно. — Багато чого тут мого власного є...

— Уряд розбереться, — сказав незворушно Кошанський, і його рот скривився у тонкій усмішці, тоді як брова ледь-ледь моргнула. На це ще більше здивувався Петро, зрештою, він сам мав на серці замок... Різко повернувшись: через перелаз переступала переположена Горпина.

— Що тут сталося, мамо? — спитала перелякано.

— Що сталося, не твоє діло! — озвірилася до неї мати. — Йди додому!

Горпина схилилась покірно, зирнула на зв'язаного Петра і, опустивши плечі, пішла назад до перелазу. Звідти знову зирнула на нього, і йому на серці потепліло.

З хати вийшов Йосип Горський, тримаючи в руках нову штаметову спідницю.

— Моя, ой, присій-богу, моя! Я тут знайшов, панове урядові, ще й своє дзеркало, кунтуш синівський тонкого сукна, коралевий, а в ньому капшучок грошей.

— Признаю до себе оці чоботи й оце барило! — сказав отець Тимофій. — їх украдено в мене, і знак тому, що ці чоботи якраз по мені.

Він закотив рясу, скинув старого, аж бурого, чобота, а взяв нового.

— Хай панове урядові подивляться, — сказав, переможно всіх озираючи. — По нозі, як улиті!

— Поки що кидайте їх у купу, панотче, — сказав Кошанський. — Завеземо все до ратушу, а там спізнаватимете...

Петро дивився у мале загразоване віконечко — просто на нього світив великий,

повний і червоний місяць. Стояв серед неба, завмерлий і плаский, і на ньому чітко промальовувалося дві людські постаті: один стояв, розставивши ноги і звівши руки з вилами, а другий на тих вилах конав. Червона кров розливалася по світу і все мертвила чи присипляла. Збуджувала тільки собак та жаб: собаки валували, а жаби в недалекому ставі співали. Передражнявали, а може, й собі хотіли стати птахами. Хотіли злетіти вгору під те місячне проміння, щоб викупатись у ньому донесхочу. Деякі навіть стрибали для того з високих круч — перевіряли, чи не вирости в них крила. Ляпалися, однак, просто в червоне кружально відбитого у воді місяця, а потім довго й захоплено розказували, що вони й на місяці побували і там така ж вода, як і тут...

Петро слухав той спів, і в нього не було сну. Не було й урази від того, що вдіялося, тільки заціпеніле здивування. Знав, що з цього лиха може не винести голови, але зараз це не вражало його. Дивився на білий клопоть дороги, що світився під місяцем, і ця дорога дивно знаджувала його. Був би вільний — неодмінно вийшов би на неї, заплющив би очі і пішов спокійно, переставляючи ноги, як сновида. Місячне проміння потоком уливалося б у його розхилену душу і розсівалося б там. Наповнювався б ним і ще більше ціпенів. Все в ньому мерзло і вмирало, тільки серце ледь-ледь поколихувалося і сяк-так гнало кров. Дивився мертвим поглядом і вже не бачив і дороги. Ставав скляним стовпом, з якого теж починало струмити червонувате світло. Здалося йому, що це саме відчуває, перш ніж полетіти, й кажан. Ноги його легенько відпиралися від долівки, і йому увіч здалося, що варто відштовхнутися сильніше — і його пронесе крізь вузьке віконце, і замахає він широкими крильми, розрізаючи оцю червонясту темінь...

Це саме відчував, коли повертався тієї ночі від Горпини.

Був утішений і вмиротворений і знав тільки одну турботу: безшумно пробратися в повітку й заснути, перед тим помаривши. Ніч була темна й кудлата, небо обволоклося хмарами, і самотні вогники з хат тривожили тьму. Проходив повз хату Кошанського, і щось смикнуло його зупинитися. Вікно було освітлене, але й затулене. Перемахнув через тин і приклався до щілини. Побачив Кошанського, а побіч веселе, засміяне обличчя власної жінки. Кошанський обійняв її і раптом закрутив, аж затріпотіла і звіялася довга її одежа... Петро відхилився і знову переліз через тин. Ішов і поступово вивіювалася з нього добра тиша, якою був наповнений. "Треба мені гукнути людей і врізати їй полу, — подумав він, простуючи по дорозі. — Суд розірве нам шлюб, і буду я вільний!" Озирнувся крадькома: вікно Кошанського палахкотіло. "Я зараз підійду до найближчої хати і гукну її господаря". Він побачив подумки обличчя того, кого хотів гукнути, і на нього найшла остуда. Якась неміч чи кволість, несила чи страх, глуха нехоть — щось таке, що змучує йому душу і засіває попелом. "Я сам винуватий, — думав він, схиливши низько голову, — бо вона мене не любила від початку. Та і я її не праг!" Мимовільно згадав той час, коли послав старостів до Тетяни, відчай тоді його якийсь їв, а може, хотів швидше забути Горпину. Не міг нічого згадати гарного, а тільки сірий туман. Іде в тому тумані, а побіч ступає дівчина. І не дивляться вони одне на одного, а набоки... Він раптом спинився серед вулиці: не знав, куди йти. Знав тільки, що таки не

покличе людей, щоб застукати жінку...

... Глухі, вкрадливі кроки розбудили його у хурдизі. Здрігнувся і вдививсь у сутінь. Біла легка постать відділилася від дерев і безшелесне промайнула через залитий місячний двір.

— Петре, не спиш? — прошепотів жіночий голос.

— Це ти, Горпино? — спитав він знехотя.

— А хто ж би ще? Не береться мені до очей сон, — шепотіла вона, притискаючись до віконця з того боку. — Це я тебе занапастила...

— Ти тут не винувата, — сказав він. — Тут, здається, ніхто не винуватий...

— Дала тобі тих ягід... — В її голосі прочулися сльози. — Хочу зголосити про це на уряді.

— Тоді всі знатимуть, що ти таємно зустрічалася зі мною, жонатим чоловіком, — сказав він зовсім тихо. — Сама знаєш, чим це скінчиться...

— Чи треба конче думати, чим це кінчиться?

— Тебе, хазяйську дочку, виб'ють на ратушу різками, а я повинен буду повернутися до жінки, також закуштувавши київ...

— Я це знаю, — прошепотіла вона. — Твоя жінка тобі смерті зичить.

— А то ж чому?

— Тоді зможе з Кошанським шлюб узяти.

— Звідки знаєш?

— Мати казали. Так радіє, що це з тобою приключилося. Я оце довго думала... Знаю тебе: і під киями мене не викажеш. Тому сама зголошусь і врятую тебе.

— Собі ганьбу на голову взявши, — сказав він, — а мене не вирятувавши...

— Що ж нам робити, Петре? — зойкнула вона. — Адже видить бог: не злодій ти, не злодій!

— Звісно, що не злодій, — тихо сказав Петро. — А робитимеш те, що тобі скажу...

В його змертвілий голос вкралися теплі нотки, очі ж начебто позбулися нерухомої залякlostі і вперше блиснули ясно й жваво.

— Вони не посміють мене вбити, — сказав він. — Розграблять моє добро, а на більше їх не стане. Вирок виречуть, але я їх, Горпино, добре знаю: малодушні вони й боягузливі...

— Що ж вони тобі зроблять?

— А нічого. Виб'ють киями і проженуть із міста.

— Ой! — затулила рота Горпина.

— Не страшись, — сказав він тепло. — Знаю: так воно буде. Я їх оскаржити не зможу, бо завжди одного винуватять, а не громаду. Коли затаврують мене — гірше, а ні — вільним чоловіком учинюся...

— А коли тебе все-таки повісять?

— Не стане в них на це духу, — сказав Петро. — Кожен, добром моїм поживившись, не схоче брати ще я цього гріха собі на голову.

— І все-таки боюся я, Петре, — сказала Горпина. — Дуже боюся!

— Я вже все розміркував, — спокійно озвався Петро. — Світ широкий, і є в ньому не одна забіч, де б чесний чоловік зміг би вільно на сонце дивитися. Знайду таке місце й житиму.

— І там на лободі вареники ростимуть? — гірко спитала вона.

— Нічого сміятися! — відказав серйозно. — А може, й ростимуть. Люди надаремно не стануть плескати язиками. А коли він є, той край, напевно, його знайду.

— А я?

— А тоді й за тобою повернуся. Виведу тебе вночі — і втечемо світ за очі. Але треба знати, куди втікати...

— У землю чучванську, — знову гірко пожартувала вона.

— І де та земля чучванська — треба знати, — сказав так само розважно Петро. — Бо що ми знаємо тут, у себе? Десять навколишніх сіл. Я не раз слухав, що розказують про свої мандри дяки.

— А коли вони брешуть, Петре?

— Трохи, може, і брешуть. Але не вірю, щоб усі брехали. Чогось із того, що кажуть, нема, а щось таки є. І я розшукаю той край, де не боятимуся собі на голову даремної звади.

— Боже ж ти мій, боже! — захиталася по той бік віконця Горпина. — За одну лубку ягід таке лихо діється! Хай би вже впало на мене воно, а ти звільнився б!

— Ще раз кажу тобі, Горпино: не звільнився б! — спокійно сказав він. — Знову вернувся б до жінки, але там, де ненависть, немає життя, Горпино! Та й люди цього не дозволять. Там, на дворищі в мене, вони вже зголосили за своє половину мого добра. Тож і тебе вшетечницею назвуть, а крадіж мені все одно припишуть... Йди додому, Горпино, і не бійся. Коли судилося нам зійтись, бог допоможе, а ні — то й ні!

Вона зітхнула так, як зітхає вітер, коли хоче пройти по землі й перевірити, чи тихо скрізь і чи всі сплять, і відступила від вікна. Спинилася серед двору, а тоді ще раз вернулася.

— Може, ти голодний, Петре, то я принесу!

— Їсти мені жінка носить, — сказав усе тим же сумирно-безбарвним голосом Петро. — Не хочу, щоб тебе хтось біля мене застав.

І знову вона зітхнула, наче вітер, і, хитнувши білим рукавом, швидко й безшумно подалася геть. Тоді почув він, що таки співають від ставу, наслідуючи пташок, жаби, а по містечку валують один до одного собаки. Знову заkostenів і заціпенів він біля віконечка, погляд його мертвий зробився, бо знову дивився на червоний, незрушний місяць із сірими тінями людських постатей на собі.

5

Вранці на ратуш сходилися поважні господарі. Купу добра було звалено в дворі, тут-таки стояли прив'язані корова й кінь, і господарі перебирали речі, роздивляючись. Прийшла й Тетяна, і Степан Кошанський сказав так, щоб чули всі:

— Можеш, Тетяно, зголосити всі речі, що належать тобі особисто, суд їх поверне.

Тетяна кивнула і почала відбирати з купи одержі жіночу, а також дещо з речей

пожиткових.

З'являлися один по одному й урядові: сотник, городовий отаман, війт, сотенний осавула й бурмистри. Вони поважно розсілися тут-таки, за вкопаним у землю столом, починаючи розправу.

— Що впізнала тут свого, Маріє Тимофіїхо, — спитав сотник Костенецький.

Тимофіїха виступила з юрби і сказала голосно й чітко, щоб писар устиг записати її слово:

— Крім лубки з приливаними чорницями, яку я забрала вчора, в мене вкрадено скриньку з новою оковою, в якій було вісім кіп грошей, дві носатки простої горілки, ціле сало, олію в горщику — п'ять кварт, казанець новий, ціною чотири золотих.

Петро сидів обіч, сірий, виблідлий і байдужий.

— Чи признаєшся до покражі, яку виповіла Марія Тимофіїха! — спитав його Костенецький.

— Признаюся до покражі лубки з приливаними чорницями, — сказав Петро.

— Будемо, панове, допитувати з пристрастям чи питатимемо далі?

— Питатимемо далі, — сказав Кошанський.

— Хочу зголосити панам урядовим, — виступив наперед Петровий швагро Осип Орищенко, — що я впізнав серед цих речей своє свердло. З ним пропало в мене зі скринькою вісімнадцять кіп грошей і три битих таляри, чарок срібних дві, срібний гудзик і гаплик. Окрім того, срібний перстень, два складених образки, чвертка карунового сукна, кунтуш каруновий гранатовий чоловічий, кандійка, порохівниця, залізний ланцюг, три долота, залізний шворінь, струг і скобель.

— Чи признаєшся ти до покражі, яку виповів Осип Орищенко?

— Признаю, що струмент: свердло, долото і струг позичав я у нього, — сказав спокійно Петро.

— Позичав на вічне оддання, — скривився Осип. — Прощу панів урядових записати те, що я сказав.

— Вже записано, — сповістив Степан Кошанський.

— Зголошую і я свою кривду, — виступив Тесько Сердюк. — Вкрадено у мене рушницю, мушкет, пістоль, залізне путо, киндяк, на десять копійок сухої риби, півчвертки крупи гречаної, тальяр грошей, сокиру, косу, півтора фунта сірки.

— Признаєшся ти до покражі в Теська Сердюка? — спитав Костенецький.

Петро, однак, мовчав. Дивився на дорогу, що виднілася звідси: порожній, безлюдний білий сувій, розгорнутий між двома рядами тинів; вряди-годи падав туди вітрець і змотував білі, кручені вихори. Тоді над дорогою ставав сірий серпанок, поступово осідав він, і дорога прозоріла знову. І здалося Петру, що, коли б він устав і спокійно, не кваплячись, пішов розгортати й далі собі перед очі той сувій, ніхто б тут його не хопився — всі були надто зайняті своїм ділом. От і зараз ніхто не зважив, чи признався він до покражі речей, зголошених Сердюком, бо вслід за ним відразу ж виступив Йосип Горський і почав перераховувати й собі те, що в нього пропало й опинилося раптом серед Петрових речей. Петро дивився на грубі вуста Горського, які

ворушилися під задимленими широкими вусами, і йому стало жаль цього чоловіка: попри все, очиці його бігали насторожено, і оглядав він пильно товариство, наче боячись, що хтось йому перешкодить законно красти в Петра.

— Спідниця нова штаметова з добрими бесаманами, шнурівка штофова жовтогаряча, шапка оксамитна зелена, добра, три шапки суконних, добрих, дзеркало велике, добре, сорочок полотняних — п'ять, кунтуш синівський, сукна тонкого, коралевий, в якому був капшучок з грішми, і було їх три копи...

— Чи признаєшся ти до покражі, яку виповів тобі Йосип Горський? — спитав Костенецький.

І знову нічого не відповів Петро, бо й не слухав Йосипового числення, зір його прочинився, і побачив він, що дорога, по якій ішов, уперлася в дивний ліс. Росли в ньому небачені дерева і співали небачені пташки. Вже йшов по тому лісі, відчуючи чудовий запах; від якого ясніло йому в голові, аж він усміхатися мимоволі починав. Заплющив очі і уздрів себе на широкій галявині, де грала ладна музика — назустріч йому звівся чоловік у білому. Мав іскристі очі, простяг руку і сказав тепло:

— Втомився, чоловіче? Йди у дім свій і спочинь.

— У мене немає дому, — сказав Петро.

— Зайди в це дерево, — сказав чоловік.

Він ступив уперед, а що не хотів ударитися обличчям у кору, простяг руки. І руки його ввійшли в кору, наче була вона водяна. Тоді він увесь увійшов у дерево і спинивсь у синюватому мерехкому тумані, в якому мерехтіли де-не-де вогники. В тому тумані розрізнув він щось, наче сходи, і пішов угору, йшов він по них і йшов, а туман поступово рідшав і прозорів: ось воно те, про що мріяв, подумалося мимохіть йому. Ось де місце, куди приведу я свою кохану і де зможу спокійно оселитися... Він побачив перед собою густий, залитий цвітом сад. Деревя теж не були схожі на ті, які знав, — щось наче лобода.

Озирнувся, бо хотів розпитатись у того, котрий його сюди послав, але побачив обличчя своєї жінки Тетяни і почув її голос: перераховувала те з речей, що вважала за своє. Дивився на неї з зачудуванням і тихою підозрою: хто вона? Чому зв'язала з нею доля і чому блискає супроти нього такими сердитими очима? Йому захотілося в цей мент побачити інше обличчя, яке було б йому любе, що не знало б супроти нього озлоби й заздрості, зневаги і зненависті. Знав, що серед усіх цих людей є тільки одне таке, але зараз він його не побачить. Йому захотілося звестися і сказати: "Люди, що ви робите? Навіщо вам цей вертеп, чи тільки для того, щоб пожитися з моїх недоносків? Де взялось у вас супроти мене таке зло? Ми ж жили з вами мирно, люди, і я тільки трошечки, трохи не улягав у ваш світі Скільки разів я христосувався з тобою, Петре Орищенко? Можливо, я був трохи інакшого тіста, ніж ви, — думав він далі, — але я ніколи нікому не сподіював ніякого зла!" Переводив погляд з одного обличчя на друге, здається, кожне почуло ті його невимовлені слова, але ніхто не захотів зрозуміти. Ніхто не захотів простосердно глянути йому у вічі, а кожен дивився кудись убік. Так, начебто не було його зовсім, а тільки непотрібна тінь, яку треба відвіяти. І в Петра почав

входити раптом той незбагнений, беззмістовний, густий, як кисіль, і морочний жах. Здалося, що таки не врахував чогось і що Горпина таки правду сказала. Всі ці люди однодушне хотіли позбутися його. Можливо, вони таки винесуть однастайний вирок, і за годину чи дві він забовтається на гілці, як гнилий плід. Тоді вони відчують повний спокій, бо цілком від нього звільняться і здобудуть тим право на всі пограбовані в нього недоноски. "Ти, ласуне, — подумав він гірко, — поласував приливаними чорницями, а що здобув?"

— Чи не чуєш, що тобі кажу? — звищив до нього голос сотник Костенецький.

Петро звів на сотника прозорі, сині й невинні очі. Скинув руським чубом і забрав його з лоба. Але сотник витримав його погляд. Мав свій: важкий, владний і незворушний.

— Я спитав тебе, чи визнаєш вину, чи піддавати тебе пристраснішому допиту?

"Киї, — подумав Петро. — Вони хочуть забити мене чи покалічити?"

— Визнаю свою вину, — сказав тихо, але й поспішно. Обличчя Костенецького розгладилося, а по людях, зібраних тут, пройшов шепіт. Петро кинув на них швидким, вивідчим поглядом: сказав щось догідне. "Тільки б не довести їх до несамовитості, — подумав він і здригнувся від огиди. — Злодій, я злодій! — захотілося йому гукнути. — І то через те, що годі себе виправдати!" Але й цього разу вуста його мовчали, наче заліплені воском, а очі знерухоміли. І був він такий спокійний і ніякий, що люди і справді не могли на нього дивитися.

— Суд видає декрет, — сказав голосно Костенецький. — Декретом нашим і з порадою товариською, при множеству віри гідних осіб, розсудивши тяжкий переступ козака Петра Легенького, до якого він сам признався, за артикулом статуту Литовського, присуджуємо його до смерті через повішання. Чи немає в товариства відводу?

Глуха тиша зависла над присутніми. Всі дивилися мовчки і знерухоміло, наче перейняли цієї закостенілості в оскарженого.

Тоді виступив наперед Тесько Сердюк.

— Прошу панів урядових зважити на чистосердечне признання Петра Легенького і на те, що злу дію вчинив він уперше. За те дарувати його життям і видати присуд доступніший.

Костенецький зирнув на урядових, кожен з них мовчки хитнув головою.

— Зважаючи на прохання поштового господаря Теська Сердюка, суд змінює свою постанову. Декретом нашим і з порадою товариською, при множеству віри гідних осіб учиняємо: злодія Петра Легенького позбавити власного майна, покарати киями і вигнати геть з міста, не обкарнуючи...

6

— Готуйся прийняти належне, — сказав Степан Кошанський, підходячи до Петра. На вустах у нього косо лежала всмішка, а очі були крижані.

— За що зненавидів мене так, Степане? — спитав самими вустами Петро.

— Не я тебе зненавидів, а ти себе. Ті, що били його, мали таке враження, наче

товчуть мішок із січкою, — не видав Петро із себе ні стогону. Костенецький спинив катів, йому здалося, що Петро мертвий, його перевернули на спину і справді побачили мертвий, засклілий погляд і закушену до крові губу.

— Чи не досить для нього, хлепавого, панове урядові? — спитав Костенецький і, побачивши схвальні киви, наказав катам відступитися.

Люди вже розходилися з двору, особливо швидко покинули його Орищенко, Сердюк, отець Тимофій і Марія Тимофіїха. Намагалися не дивитися одне на одного й поспішали, наче кожен мав надто пильну справу. Несли дещо з того добра, що його собі приписали, мали ще сюди повернутися.

Молодиця з відрами підійшла до двориська і спинилася. Дивилася широкими чорними очима, наче не могла зрозуміти, що тут діється.

— Візьміть у неї води! — наказав Костенецький.

Один із міських слуг, той, що бив Петра Легенького, підскочив до молодиці і щось їй сказав. Та мовчки зняла з себе коромисло, і слуга побіг до них з повним відром. Біг широкою ступою, розплескуючи воду, і мав дивно перекивлене обличчя.

Над майданом стояла тиша. Глибока й моторошна, немов удіялося тут щось недозволене. Може, тому вода, якою плеснули на Петра, вилилася надмірно шумко.

Сотник позіхав. Все ширше, ширше, здавалося, рот його і так розширився понікуди, але він все розтуляв і розтуляв його. Вже був той рот на все обличчя, криваво блищав отхланню, і тільки коли зворухнувся скатований, рот почав стулятися.

— Мабуть, знову живіт болітиме, — сказав Костенецький. — Щось мене на позіхи бере...

Він знову почав позіхати, ширше й ширше, розводячи щелепи, і аж головою крутнув, щоб швидше стулити рота. Кошанський дивився на нього іронічно і трохи зневажливо.

— Коли б не карали ми злодіїв, — сказав він, — світ би перевівся.

— А звісно, — сказав сотник, стуляючи рота. Петро, однак, знову запав у непам'ять.

— Може й померти, — сказав, підходячи, вїйт.

— Вилийте на нього ще відро, — наказав Костенецький, і його втретє нестримно потягло на позіхи. Слуга побіг удруге до молодиці, котра все ще стояла на майдані, він кинув їй до ніг порожнє відро, а схопив повне. Костенецькому ж роздерло рота так, що він знову блиснув червоною отхланню. Вода плеснулася на Петра Легенького, і він заворушився.

— Хай його вітер обвіє, — сказав сотник, кусаючи губи, щоб знову не позіхнути. Пішов із двору просто на молодицю, що невідривне сюди дивилася.

— А ти чия? — спитав він. — Щось мені не до знаку... Трохи вразився з того, як вона на нього зирнула, але мав іншу турботу: вуста йому розривало від позіху. Через те не став чекати на відповідь, а тільки подумав, що десь-таки цю молодицю бачив. Його щелепи знову роздерлися, притому так, що йшов він якийсь час із широко роззявленим ротом.

Петро опритомнів остаточно під вечір. Сонце стояло якраз проти нього, і він довго дивився на величезне, негаряче світило. Здалося, що пролежав у дворі ратушу незвідь з якого часу. Довкола не було ні душі. Він сів, крутилася йому голова. Дивився крізь болючі повіки на той шматок дороги, обмежений сірими смугами тинів, що вабив його і раніше. Зараз він туди ступить, бо вже немає ніяких перешкод. Потягся до ціпка, що лежав обіч, і, спершись на нього, встав. Відчув, що живий і може рухатися, — гаряча хвиля щастя омила йому груди. На припухлому лиці проступило щось схоже на усміх, очі засвітилися — вечірнє сонце таки закинуло в них по живій іскрі. Спина й сідниця йому боліли, але цей біль відчував тоді, коли пересмикував плечима. Пішов і побачив, що ноги його несуть. Опирався на ціпок, наче був старим дідом, і поволі дибав порожньою вулицею. Зрештою, не була вона порожня. З кожного вікна, дверей, з дірок у тинах світилися до нього цікаві очі.

Він спинився. Стояв і начебто зважувався: йти йому чи ні. Перед ним лежала вулиця з кількох хат: дві з них він знав надто добре. Довкола було так само порожньо, не відчувалося навіть очей, що за ним підглядають. На тин скочив лапами брунатний невеликий пес, побачив Петра і стрибнув до нього. Принизливо вихляв тілом, тернувся об ногу і, піддерши писок, тихенько заскавулів. Завмер раптом: з відчинених дверей хати дивилася на нього жінка.

— Тобі чого? — спитала вона.

— Хіба це не мій дім?

— Не можеш уже тут жити, — мовила вона гостро.

— Я хочу взяти на дорогу одяг і харч.

— В тебе нема тут одежі й харчу! — сказала жінка. За спиною в неї заспівали двері, і в них став Кошанський.

— Що тут таке? — спитав.

— Той злодій прийшов, — холодно сказала Тетяна.

— Хіба не знаєш, що до заходу сонця тобі треба піти з міста? — спитав Кошанський. Петро мовчки на нього дивився.

— Я тут, у твоєму домі, з урядового приручення, — сказав Кошанський і солодко позіхнув. — Стережу Тетяну від твоєї помсти.

Петро все ще мовчав, тільки світив змертвілим поглядом.

— Коли зрозумів мене, поспішай. Після заходу сонця тебе в цьому місці можна вбивати, як прибудного пса.

— Він щось проти нас замислює, — сказала жінка з сіней. — Подивися, які в нього несамовиті очі!

— Зараз піде, — сказав Кошанський. — Бо я тут таки з урядового приручення.

Петровий погляд запалився, і Кошанський нахилився, щоб узяти дрюка.

— Забирайся геть! — сказав глухо. — Бо черепа тобі провалю.

— Я прийшов, щоб вас побачити, — сказав повільно Петро. — За гріх вам воздається, і не мій на те буде суд. Він повернувся і ступив через перелаз.

— Думай про свої гріхи, Петре! — сказав цвілим голосом за спиною Кошанський.

Але Петрові не було чого тут робити. "Мене вже нічого тут не тримає", — подумав і подививсь у той бік, де стояла хата Марії Тимофіїхи. Йому тонко й тоскно защеміло в серці — лишав там щось по-справжньому дороге й гарне. Хотілося ще раз поговорити з Горпиною й пообіцяти, що він таки повернеться забрати її. Але навколо глухла безлюдь, і він, зирнувши на сонце, котре торкнулося вже овиду, пішов хуткіше.

Проходив повз пустище і вже починав відчувати радісне збудження, як завжди перед дорогою. Звів голову і моторніше посилав обіч себе палицю. Виліковувався від своєї урази і знову жив.

Неподалець зашарудів бур'ян, і він мимохіть глянув туди. Від куща верболозу замахала йому хусткою дівчина.

Зійшов з дороги і, як міг швидше, подався туди. Поспішав і усміхався: назустріч пливли йому кохані очі.

— Я тобі принесла дечого на дорогу, — сказала Горпина і подала йому зав'язану в біле полотно лубку.

Подивився на неї широким-широким поглядом, і дівчина побачила в тих розширених очах усе, що сподівалася: ласку, любов і прощання, їй захотілося кинутися йому на шию і виплакати уволю. Тоді знову дивитися йому в вічі і знову плакати. Щось недоказане і недокінчене праглося там прочитати, однак очі його звузилися, і в них заблищав сміх.

— Знову лубка з приливаними чорницями? — питав він так ніжно, що сутінки, які плелися біля них, на мент перестали згущуватися. — Тільки чи не потраплю я з цією лубкою в нову халепу?

8

Він ішов залитою сутінком дорогою, тримаючи в зігнутій лівій руці розкриту лубку. Черпав долонею солодкі ягоди. Виїдав їх із руки і йшов, тримаючи в роті любий смак. Очі його вже зовсім позбулися мертвизни, а світилися тепло і м'яко. Отак і йшов він порожньою дорогою і, здається, знав, куди йому йти. Знав, що ця дорога не на один рік і що в кінці й обов'язково буде дивний ліс — увійде в нього і неодмінно зустрінеться з чоловіком, котрий не прожене його і не вилає, а подарує оселю; куди він зможе привести Горпину. Відбудеться відтак вшестя в царство, про яке завжди мріяв і в яке вірив.

Черпав рукою приливані чорниці, і очі мав примружені, адже треба йому продивитися перед собою цілий простір; був покритий поки що сутінком, уходив-бо не в ранок, а в ніч. За спиною давно погасло місто, в якому народився і збирався жити цілий вік; у тій землі, куди він простує, його назви не буде знати ніхто. Не мав жалю, бо гнала його по дорозі схожа на казку сподіванка. Усмішка поступово гасла на його худому лиці, очі наповнювалися смерканням і загусали. Шия витяглася, бо щось таки побачив він у сірому мороці, що заступав йому світ. Став і вдивлявся, і аж навшпиньки ставав: попереду щось рухалося живе. Світла було замало, щоб розгледіти його конечно, але він міг і вгадати. Через поле, захоплюючи й частину дороги, з глибини ночі, що вже обняла навколишні ниви, рухалося на нього щось сіре, схоже на отару, а може, й була

то отара. Може, була то й ніч, в яку готувався вступити, а може, таємні сили везли на величезному возі часу сповитий і ще немічний завтрашній ранок.

Лубка випала йому з рук, борлак нервово ковзнувся по шиї, бо в горлі таки пересохло, він стояв і чекав. Чекав того, що мало до нього прийти.

Цю історію я почув тої ж таки вітряної осені 1751 року і оповів її мені давній приятель, канцеляриста Грицько Підопригора, який, у свою чергу, чув її від Григорія Костенецького, конотопського сотника. Мені здалося, що той Петро, котрого бачив я вбитим, міг бути й Петром Легеньким.

Ми смакували тоді з моїм приятелем старим, запашним медом, що його купив я в Івана Скиби, і вітер налітав на мій дім, наче намірявся його завалити. Був той дім дерев'яний, вітер знаходив шпари і тонко в них висвистував. Під ту музику оповів я Грицькові й про Запаренка, і він сказав після задуми:

— Життя людське тим і дивне, що в ньому подібного стільки ж, як і неподібного.

Ми примовкли і слухали якийсь час вітер. Я відчував мокрий, змерзлий простір, що стелився за моїми вікнами. Вітер рвав із дерев останнє листя і ніс його, доки не припечатував до паркану, стіни чи вікна. Один із таких листків приліпився і до нашої шиби, і ми обоє одночасно туди позирнули.

— Лишайся переночуй, — запропонував я Підопригорі. — Негода така!..

— Для доброго козака — хіба це негода? — засміявся Грицько і таки поїхав.

Я вийшов на ганок, щоб провести його, вітер нападав накотами і тріпотів кінчиками одежі.

— Сидиш тут, як ведмідь у барлозі, — гукнув мені Грицько, розвертаючи коня. — Приїзди коли й до мене.

Вітер накинув на нього кілька листків, і він відмахнувся від них, як од надокучливих птиць. Махнув рукою й поїхав сірою, болотистою вулицею.

Я повернувся у свій дім і відчув раптом його порожнечу. Дім зітхав під ударами вітру і начебто на щось скаржився. Саме в цей мент я й відчув, що Грицько мав рацію. Власне, не зрозумів, а відчув: щось мені трохи прояснилося. Не хотів ще додумувати цього до кінця, бо що знаю про цей світ і чи можу його судити?

Мимовільно згадав Стефана Савича — захотілося розповісти обидві історії саме йому. Був певний, що знайдемо з ним спільну мову, адже її вже ми знаходили. Міг би розповісти йому ще про одне — про те він також заговорював. Кілька днів тому прийшов гетьманський універсал, у якому звіdomлялося про вигаданого месію. Такий чоловік справді з'явився у наших краях, ходить від села до села й баламутить людей. Цей псевдомесія насправді козак із-над Орелі Петро, в універсалі наказувалося зловити його, де б не появився, забити в кайдани і відправити до генеральної канцелярії, як звичайного злочинця і плевосіятеля. Але найбільше мене цікавило не те: із дяком Стефаном я міг удосталь наговоритися про мистецтво складати вірші — таку потребу маю завжди, коли душа з'являє невияснений біль, а самота бере раптом за горло. Відтак годі мені вже тішитися зі свого затворництва, і мене тягне напитися не лише тонкого меду. Тоді я можу, хиляючись з боку на бік, як найубогіший простолюдин,

горлати в нічну темінь пісню і знаходити в тому задоволення. Такі пориви завжди живуть у мені, і спиняє мене хіба те, що грубої пісні ніколи я не заспіваю, а тонкої й милозвучної поготів, — надто це мене розчулює. Може, тому я йду на середній шлях, сідаю до столу і присуваю до себе чистий папір. Ось і зараз, провівши Грицька, маю той-таки неспокій. Вже зачинив за собою всі засуви й замки і повільно йду на самотній вогник свічки, що тепліє на моєму столі. Він похитується, нагинаючись чи в один чи в другий бік: покоєм гуляли невидимі струмені, вітер все-таки знаходив, як проникнути до мене. На тому ж таки столі стояв недопитий мед — верх умітності чарівника напоїв Івана Скиби — і два келихи. Я налив собі трохи меду і потримав його в роті, щоб відчуті глибоку настояність. Вітер насідав на шиби, і мені здалося, що ті аж прогиналися під його напором. Вогник схитнувся і ледве не зіскочив із гноту. Цього було досить, щоб відчув я глибокойдучий із простору поклик. Рука моя мимоволі потяглася до пера і за мить почала писати швидко й гінко, засипаючи мою книжицю рядками.

ВІРШІ ПРО ВІТЕР, ЩО НАПИСАВ Я В ОСІННЄ НАДВЕЧІР'Я

Цей вітер мокрий, дикий, б'є вікна, моросить,

Зітхання предковічне у дім мій заносить.

Пливе ніч темно, сліпо, невгадно, морочно,

І крутить вітер танок химерно і скочно,

І крутить світ дрімливий, холодний і сірий,

І пало стає в серці тепла, світла, віри,

І мало в серці сили здолати цю хвищу,

Тож він і шаленіє, і рветься, і свище.

Що станеться зі мною в цій миті і другій,

Чи в радість обернуться мій смуток і туга?

Чи я знайду ту силу, щоб вийти із цього

І вечора, і вітру й зійти на дорогу?

Дорога, наче привид, у світлі манячить,

Не кличе і не вабить, та зводить, одначе.

Постій, дай зупинюся, химерний навійло,

До тебе чашу ставлю — ану ж бо, налий-но,

Я вип'ю трунку твого, щоб вийти із ночі,

І розтоплю на срібло свої смутні очі,

На золото — свій розпач, і в першому слові

Скріплю до світу смак я відвічний любові.

Але й такого писання було не досить, щоб звільнитись од тягаря туги, яка так важко мене пригнітила. Тоді я зробив ще одне — це чиню не так часто, а тільки в особливих випадках: сів перечитати чудні, як на мене, записи, зроблені дідом моїм Іллею. Вони перейшли у спадок саме мені: задля них я поступився сестрі родинним сріблом — дідів діаріуш цінніший мені срібла. Віддав оправити його у шкіру із застібками, і він лежить у мене серед інших книжок. Я читав цей рукопис не раз і знаходив щоразу щось раніше непрочитане. Мій дід був чоловік нещасний, але й

мудрий. Він любив світ, хоч не знайшов у ньому доброго ладу — надто високою мудрістю хотів жити. Він вірив у сни та візії, бо вони, очевидно, часто його навідували, однак більше було того, що вклала йому в голову мудрість його часу. Часом дідові одкровення мене увіч веселили (була це мудра наївність старих діттаків), а часом смутили. Отож просидів я над рукописом далеко за північ — сьогодні дідова історія мене смутила. Захотілося раптом прийти з цієї моєї ночі у ніч його, у його вічність, простягти йому руку й поспівчувати; не було в дідовому житті людини, яка зробила б це по-справжньому за його життя. Мені захотілося повернутися духом у минулий час і завітати на пасіку діда Іллі тією тінню, які любив він описувати. Але ніколи, нівіки не зможу я, діду, прийти до тебе навіть тінню — ми розминулись у цьому світі. Єдиний спосіб, діду, з'єднатися мені з тобою — поспівчувати тобі. Ти обірвав свій рукопис на півслові, і я відчуваю од того жаль; ти хотів миру, не маючи його, і я співчуваю тобі; ти славив неспокійність духу, а жив убогим життям, хотів любити й не мав кого — я відчуваю від того жаль. Дивні ночі бувають, діду. Такі ночі, коли й справді можна повірити в казку чи в небилицю. І я вірю в казку, що ти знав про мене, бо книгу свою якомусь читальнику посилав. Ти послав свою книгу найретельнішому читальнику: він читає й перечитує її, і співчуття його — ніби вогняна квітка серед ночі. Вклоняюся твоїй пам'яті, діду, але не перестаю через те співчувати тобі: жаль мене з'їдає, жалкий жаль!

РОЗДІЛ IV

Петро утеклий третій

1

Про третього Петра утеклого розповів мені, будучи у нас на ярмарку, батуринський війт Семен Герасименко, якого в'яже зі мною давня знайомість. Я слухав ту печальну історію і думав, що цієї осені майже не було сонячних днів і оце тільки з тиждень, як вони тривають. Вчора я мимохіть згадав при Івані Скибі рудівську історію і не втерпів, щоб розповісти про двох Петрів — Запаренка й Легенького, яких вважають за пропалих.

— Я вже забув про ту нашу поїздку, — сказав наказний сотник. — Маєте, пане канцеляристе, причину перейматися тією історією? Чи не проходить їх через наші руки десятки?

— І все-таки, пане Іване, — сказав я. — Чоловік — не голка, в сіні не губиться. Ми так і не дізналися, хто той Петро.

— Бо й не треба нам того, — спокійно відрік Іван Скиба. — Коли б за ним хто пошукував, напевне, дійшов би й до нас.

Мені на мент здалося, що Скиба таки правий, коли не бере близько до серця всіх оцих поточних історій. Адже є в світі речі, які вписуються в книгу справ поточних, а є й такі, що безнадійно губляться в часі. Книга справ поточних, міркував я, — це книга буття людського. Події, гідні запису, відбираються за неухильною логікою, а все дрібне й неважливе закономірно відсівається. Воно губиться в безмежному, схожому на рудівське, яке я й досі забути не можу, полі часу, і немає звідти вороття. Однак,

живучи в світі, я здобув ще одну науку. Побіч із тим важливим і потрібним живе в людині ще щось, чого не торкнеш пальцем: наша неповторність у світі. Саме тому я й сказав Івану Скибі, цьому великому пошанувачу земних благ, що людина не голка — в сіні не губиться, хоч часто людське життя буває як подих вітру. Кожна квітка в цьому світі, думаю я, розквітає по-своєму, і немає між ними подібних, як немає справжньої поверненості. Так само немає подібних і між людьми, і саме в тому цінність людського існування. Можливо, тому не байдужий я до тієї, здавалося б, простої історії. Не можу згубити в часі таємницю Петра утеклого, бо так я гублю в певний спосіб частину себе. Отож мене й починає цікавити не тільки те, що буденне, а сокровення, до якого не кожен може дібрати ключа. Через це мої пошуки Петра утеклого — не проста цікавість: не годен я без болю відчувати, що людина може пропасти безвісти по-справжньому. Оця "безвість" впливає в мою душу і наливає її своєрідною гіркотою. Людина ж, хоч і, як трава чи квітка, існує в цьому світі, думаю я, має щось високе. Через це не повинна губитися, як трава чи квітка, — принаймні цього хоче моя душа. Відчуваю коріння таких думок, воно глибоке. Воно — це наша надія втриматись у світі й утвердитися: в душі ніколи не вгасає потяг до безсмертя. Він і є протестом живого серця супроти повсякчасної тлінності й загину. Цей страх весь час живе в мені, і я розумію, що саме він живить усіх, хто прагне сьогосвітньої слави. Дивне й химерне оце намагання зберегти себе під сонцем, але людина все-таки не трава...

Так думав я і після того, як пішов від мене батуринський війт Семен Герасименко; надвечір знову подув вітер. Знову я слухав шум дерев за вікнами, але очі мої жили не тут.

2

Вони сиділи один супроти одного: Тиміш Мохна і Петро Гайдученко.

— Ось ми вже підняли по третій, — сказав тонким, тихим і бляклим голосом Петро, — а ти мені нічого й не говориш.

— А може, я хочу тебе вгостити, як доброго сусіда й приятеля, — показав широкі зуби Тиміш.

— Чи такий я вже приятель тобі? — спробував усміхнутися Петро, і той усміх був, як тонка павутина. — Мабуть, про борг мій хочеш нагадати?

— Може, й про борг, — сказав Тиміш, і його гарне продовгувате лице посерйознішало. — Сам знаєш, річинець не за горами. Зможеш віддати?

Петро понурився, обличчя його стало бліде й постаріле. Мовчав, тільки дихав, ледь посопуючи, тоді як пальці крутили, перевертали і стискали порожню чарку.

— Чого ж мовчиш, Петре Гайдученку?

Але Петро мовчав. Звів тільки на Тимоша великі, сині й печальні очі, і стали вони вологі й теплі — жаль у них був, туга та біль.

— Таки не віддаси мені боргу? — спитав задоволене Тиміш. — Тепер я можу й судитися з тобою, добро твоє забрати й хату.

— А мо, трохи зачекаєш?

— Міг би й зачекати, — сказав Тиміш. — Але тих грошей ти все одно не дістанеш.

Хіба б скарб де знайшов...

— Я з чумаками збирався йти, — сказав Петро несміло.

— З чумаками? — розреготався Тиміш, аж брови стали йому сторчака, а обличчя ще більше витяглось. — Чи ж візьме тебе хто за товариша, такого кволого?.. В тебе біда була, Петре, то я тобі й допоміг. Але свого губити теж не можу. Ніхто на моєму місці свого не губив би...

— А коли обдереш мене, як липку, — тонко й майже з плачем сказав Петро. — Як тоді житиму?

— Женитися тобі не треба було, — сказав гостро Тиміш.

— А коли я сам як палець був у цьому світі? — спитав так само тонко Петро. — Коли ні батька в мене, ні матері, а з родичів, і то далеких, тільки ти?..

— Через це й покликав тебе сюди, — сказав Тиміш. Його голос при цьому став деренчливий, наче важко йому було й слова ті змовляти.

— Чогось, може, хочеш од мене? — спитав з надією Петро. — Все для тебе зроблю...

— Ось вип'ємо й побачим, чи так уже все, — тим-таки силованим голосом сказав Тиміш і вилив у себе трунок, наче хотів змастити деренчливе горло. І він його змастив, бо те, що сказав потім, мовлено було звичайно, навіть буденно, з малою усмішкою на вустах:

— Я надумав таке, що ти й хазяйство своє збережеш, і борг твій спишу. Одне тільки мусиш: мовчати як риба. Мовчатимеш, то й гаразд буде, а розпустиш губу, всього позбудешся. І зла я тобі не мислю, Петре, маєш хазяйство — май! А що не годиться і свого дарувати, то придумав я отаке. Не спаде з тебе й порошина, і ані колеса з дому не винесеш. Час все водою змиє й покриє, одно мусиш — мовчати!

Вже був трохи підхмелений, бо й затинався у мові, при тому наставив до Петра очі й дивився пильно і влізливо, наче чекав, щоб той сам здогадався, про що йдеться.

— Не розумію я тебе, Тимоше, — кволо озвався Петро.

— Діло просте, — роблено засміявся Мохна. — Жінкою зі мною поділись...

Петро розтулив рота і нетямкувато дивився на співбесідника.

— Жінкою? — перепитав.

— Авжеж, жінкою, — вільніше розсівся на лаві Тиміш. — І ти нічого не втрадиш, і я свій борг у тебе заберу.

— Але ж, Тимоше, — прошепотів Петро, — чи ж то годиться?

— А годиться, що я тебе з хазяйства обдеру? Не годитиметься, коли люди про те дізнаються...

— Не знаю, чи можу тут щось вирішувати, — затинаючись, проказав Петро. — Про неї ж йдеться.

— Того не бійся, — запосміхався Тиміш. — Коли вона не захоче, то я і від боргу відступлюся і від неї. Аби тільки ти не заважав...

— Гадаєш, вона на те пристане?

— А чого їй не пристати? Це як вода. Змиє — і сліду не лишиться.

— А коли діти будуть?

— Багато ти їх з нею виплодив?

Петро почервонів і подивився злякано на співбесідника, відтак поблід і став тихий-тихий, закоцюбнувши перестрашено.

— Хочу добра тобі, Петре, — заговорив улесливо Тиміш. — Немає іншого способу, щоб віддав ти мені борг. І силувати твою жінку не буду я також, навіть не проситиму, щоб ти їй це наказав. Одне з тебе опитується: мовчи. Заплющ очі й прикуси язика. Коли треба, вийдеш з хати і погуляєш...

— Чи ж немає в тебе своєї жінки? — спитав Петро зовсім кволо.

— Про мою жінку давай не говоритимем, — сказав гостро Тиміш. — Тут уже я сам справлятимуся. А щоб людям у вічі не кидалося, заприятелюймо. Ти при моєму столі сидітимеш, а я при твоєму.

— Гріх те все, Тимоше!..

— Гріх не тобі, а мені. Навіть жінці твоїй не гріх, бо тебе й хазяйство рятує. Цей гріх я сам і спокутую. Головне ж, від людей затаїтися, бо тоді і ти, і я, і жінка твоя пропадем.

— А доки?

— Доки не насичуся. А насичуся, віддам папір, де твою позику записано. Віддав би зараз, та боюся: не витримаєш ти і галасу наробиш.

Говорив те свистячим шепотом, прихилившись до Петра, поблискуючи насторожено очима, але були в хаті самі: могли й не таїтися. Петро ж так само незвідьчого перейшов на шепіт і так само озирався, і мінилося його обличчя, червоніло чи блідло: не міг і досі отямитись.

— Я тебе до цього не силую. Своє повинен узяти, а як тобі сподобніше, вибирай. Щось таки мусиш утратити, Петре. Давай вип'ємо, щоб ліпше тобі думалося.

Але Петро похилився над столом, наче підтятий. Важко дихав і мовчав. Пересмикувалися раз по раз його плечі, думав він, думав, а що голова його була тупа й захмелена, то й не міг нічого придумати. Коли ж утиснув йому в руки Тиміш чарку, підніс її до рота і ковтнув, а тоді знову похилився і думав, думав; туга жилка стала йому серед лоба й запульсувала, а зуби стис, аж зарипіли, наче потрапив між них пісок; руки лежали на столі, покритому убрусом, вишитим у велику квітку, і дивився він на одну з квіток, яка раптом теж рухатися почала на білому полі так само, як друга й третя побіч, — почали проростати ті квіти, витинаючись із стебла й розгортаючи пелюстя. Тоді запахло навколо якомсь дивно, і він замість думати про те, що сказав Тиміш, почав пригадувати, звідки знає той запах. І пригадався йому луг, по якому йшли босі вони з тією, котра стала потім Гайдучихою, і блискотіла до нього вона великими темними очима, і саме на тому лузі цілував він несміливі її вуста, і на смак ті вуста були наче травник — напій, що гарно вміла його жінка виготовляти. Знав: пахнуть так усі трави і квіти, які росли в той момент біля нього, пахло так небо, що низько спустило над ними зорі, і ріка, яка застигла, наче живе срібло. Відтак ще більший подив відчув Петро від усього, що тут відбувається, і поставив супроти Тимоша вже зовсім захмелілі очі:

— Невже ти гадаєш... Вона на те пристане?

Переходив садок, тоді йшов стежкою через городи, просто до Сейму, що підпирав його обійстя. Й виходив на луги, ті самі, які пригадав так раптово, коли балакав із Тимошем. Не озирався туди, де була його хата, — простір за спиною був начебто відрізаний від нього, немов ішла за ним чорна прямовисна стіна, через яку він все одно нічого не побачить і через яку не перебереться. Босі ноги рослилися, навколо все тріпотіло від невгамовного співу тисячі цвіркунів, квіти миготіли в темені ясними плямками, і пахло так, як пахли колись давно вуста тієї, котра стала Гайдучихою. Він приходив завжди на одне й те ж місце, на пісок, де стояв кущ верболозу, сідав, зігнувшись у три погібелі, і перетворювався у круглу світлу грудку, яка зливалася барвою з піском. Земля була нагріта за день, і пісок пашів м'яким, тихим теплом, а верболіз скрапував вряди-годи теплою краплею, і, коли така крапля потрапляла на Петра, здавалося йому, що то плаче засіяне зорями небо. Дивився на нерушну воду, в якій росли ті зорі, наче квіти, і поступово вони і справді ставали квітами, як і ті узорі на Тимошовому убрусі, хитали головками і розправляли бліді, немічні й драглисті пелюстки. Між ті квіти прокладав срібну дорогу місяць, і Петру хотілося ступити на неї і піти, піти, заплющивши очі. Але не мав сили й моргнути, через це його очі стали немічні, бліді, пальці його вросли в пісок і начебто випускали із себе корінці, проростаючи. Він же сам був наче круглий, сухий і трухлявий пеня, у якого тільки й живого, що ці кілька корінців. Під той час не дихав, бо не відчував ні запахів, ні вільги; цвіркуні довкола аж заливалися, і він думав, що це говорить так до нього пісок. І не було в нього в голові ні спогаду, ні думки про те, що відбувається за спиною в освітленій чи й темній його хаті, — був бездомний і здерев'янілий. Сидів так доти, доки місяць не гасив на річці срібну дорогу, руки його починали відчувати вільгу, бо пісок таки тратив до решти тепло й напивався росою, як і тонке, бліде коріння, що встигало нарости на його пальцях. З натугою розгинався, тоді стояв якийсь час, німо роздивляючись небо і зорі в ньому, побіч нього починала шелестіти трава, і він слухав її мову, хоч і не розумів. Вперше повертався туди, де була стіна, що прийшла сюди разом із ним і відгороджувала від власного обійстя; щось зойкало йому всередині, тихо й болісно, начебто відривався од його серця чорний кажан і летів, прорізаючи повітря, туди, де враз запалювалося вікно з двома круглими і двома прямокутними шибочками. Те вікно було наче звернута набік голова, і моргала вона до Петра, і кликала. Не мав сили не йти на той поклик і ступав дерев'яними ногами по піску. Дерев'яне серце колотилося в його збитих із дощок грудях, а голова порожніла, як висушений гарбуз. Той чорний кажан, що виривався із його грудей, долітав до вікна з двома круглими і двома прямокутними шибочками, вдаряв у них з розмаху грудьми, і шибочки починали раптом червоніти в його визорі, обливаючись кров'ю. Від того починало боліти його серце і знову ставало з дерев'яного живим, і той біль, що пробивав груди, як стріла, тягся стрілою-таки в глибину, розчиняючись серед синьої тьми. Відтак тьмою наливався він весь, і ніс її разом з собою до свого жовточервоного вікна.

Заходив до обійстя і перше, що робив, зачиняв ворота. Потім перевіряв, чи добре зачинено хлів, ставив на місце вила чи лопату, відтак оглядався, чи не треба чого зробити ще. Затим ішов до дверей і штовхав їх перед себе. Вищали тонко, гостро й сердито, і він опинявся в темних сінях, де пахло квасним тістом. Штовхав другі двері — в хаті блимав каганець, а в хиткому світлі снувала, стелячи на полу, його жінка.

— Їсти будеш? — питала втомлено.

Хитав заперечно головою і сідав на лаву. Тоді вона, не питаючи, ставила на стіл, що було. Подавала й травник, але він випивав усього ковток. Кидав до рота вареника і довго його жував. Жінка роздягалася, готуючись до сну, і в хаті тихо шелестіла одежа. Брав другого вареника і клав до рота. Тиша була така, що все навдокіл подзвонювало. Петро їв вареники, але не відчував смаку.

— Ти б у собі того не тримав! — казала несміливо жінка, стаючи серед хати в самій сорочці.

— А що, бити мені тебе?

— Чого мене бити, чи ж я винувата? Він мовчав. Сидів і тупо впирався поглядом в голі дошки столу.

— Коли тобі з того легше, то й побий, — казала так само несміливо жінка.

Зводив на неї злякані очі, і в ньому на мить і справді щось закипало.

— Сам знаєш, непотрібно воно мені, — мовила вона. — Задля тебе мучуся...

Він зітхав голосно і відсовував тарілку. Вставав з-за столу і починав шумко роздягатись і собі.

Жінка лягала, і під нею рипіли дошки полу. Він дмухав на каганець і залазив на піл і собі.

Лежав горілиць і майже не дихав. Жінка біля нього починала сопти: засинала. Очі звикали до темряви, і довкола поступово прояснювалося. Вливав мерехтливе сяйво місяць, котрий спинивсь у горішній круглій шибочці і майже всю затулив. Петро дивився на той місяць — холодне величезне око, що пильно світило до нього, і йому здавалося, що розтає тут, на ложі, мов шматок криги. Стає все тонший і тонший, крихкіший і безтілесніший, от-от має зникнути з цього світу, не лишивши після себе нічого, навіть води. Був тільки тінню у світі, яка існує, доки світить сонце. Не мав тіла і не мав думок. Ставав тільки темним окреслям чогось більшого, якогось себе незвіданого, себе неймовірного та живого.

— Спи, — сказала крізь сон жінка. — Дасть бог, скінчиться наша мука і знову заживемо по-людському.

— Я до тебе нічого не маю, — сказав чи подумав він, — але здається мені часом: якийсь гад поселився у нашому домі.

Він прислухався сторожко і почув у глибокій тиші, що покривала хату, обережний шерех. Щось велике, сухе й шарудяве повзло по долівці, прямкуючи просто сюди, до полу, щось чорне й непрозоре, щільне і слизьке, що пахло пітним чоловічим тілом, щось лускате, безноге й безконечне, як ніч. Він розширював очі і нерушно лежав навznak.

Місяць почав меншати й меншати, начебто набридло йому стояти близько до землі, а захотілося політати в небесах, і летів він все далі й далі в глибину, до тієї зірки, що завжди його супроводить; деś там вони зустрінуться, де він зможе бути однакового з нею розміру. І ось уже він став такий, як зірка, на той рух усі інші зорі відсунулись у глибіню, через те й сталося те диво: небо зовсім почорніло, і палали на ньому лише дві зірки. На те непрозорою тьмою покрилася вся земля, а може, під цю хвилю всі на ній заснули, і в темряві трісло одне з гадючих яєць, покладених неподалік Петрового дому, — з нього вилізло маленьке чорне гаденя. Воно поповзло просто на Петровий город, і, повзучи, росло й більшало, і, доки дісталось до Петрового порога, стало-таки велике, сухе й шарудяве. І вповзло воно в хату, де звело голову і прийнялося. Почуло запах недоїдених вареників на столі і запах травнику, хоч штоф і було заткнуто, вилізло по-домонтарському на лаву і, сівши на стіл (мусило вигнути для цього довге, звинне тіло), витягло закривку, перекинуло штоф і налило травнику. Випило, як п'є безрукий, бо й 'було безруке, тобто узяло чарку в губи і перекинуло в себе. Після того поцмакало смачно і схопило чимдуж вареника, щоб з'їсти. Так воно пило й заїдало, доки не лишився порожній штоф і доки не з'їли всі вареники, тоді сито відригнуло й зітхнуло. Дивилося п'яними очима й шукало, чого б з'їсти тут іще. Побачило висунутого з печі горщика і, скочивши з лави, поповзло туди. Тут і справді були вареники, і воно вклало і їх. Тоді підповзло до полу, де спав Петро з жінкою, і затишно вмостилося поміж них.

5

— Таки не моя вина, що ми бездітні, — сказала Гайдучиха, і він зустрів ті слова настороженим, болісним і тріпотливим поглядом.

— Дивишся, наче я винувата, — заплакала раптом жінка, і сльози густо посипалися з її очей.

— Навіщо ж ти його прийняла? — спитав він.

— Бо ти не сказав нічого проти, — прожебоніла жінка. Петро сидів на лаві, спустивши голову.

— То от як він забирає в мене борг, — сказав незнайомим, здавленим голосом. — Хоче, щоб його дитину вигодували.

— А може, це бог захотів, щоб не жили ми бездітно, — несміливо обізвалася жінка. — І добро наше встеріг, і дитину послав...

Петро шумко звівсь із лави, ніздрі його тріпотіли.

— Бог, кажеш? — спитав з такою люттю, що жінка відступила злякано. — Бог на гріх не штовхає. Бог карає за гріх.

— Я не те сказала, — прожебоніла жінка.

— Не те?! — закричав він, схопивши її за барки і затрусивши. — Бо не казав я тобі його приймати!

— Але ж не забороняв?

— Не забороняв, бо хотів, щоб ти це на себе взяла. Щоб ти сама згодилася жити у злиднях, але з честю!

Тоді вона впала перед ним на коліна і звела заплакане, перекривлене лице.

— Убий мене, Петре. Я думала, для тебе це чиню, щоб жили ми по-людському. Гадала, минеться це і спливе з нас, як вода.

— Це не вода, а смола, — сказав він, відходячи. Опустив руки і знову став задуманий. Знову подивився на неї затуманеним, погаслим поглядом і впустився на лаву, віддихуючи. Тоді звів на неї очі: і досі стояла навколішки серед хати й ламала з розпуки пальці.

— А не чуєш вночі якогось шамотіння? — спитав насторожено.

— Та бог з тобою, Петре! Якого там шамотіння?

— Майже щоночі прокидаюся, — сказав він так само насторожено. — І чую, щось таки вповза в нашу хату, начебто гад...

— Я нічого не чула, — похитала вона головою і подивилася на нього перестрашено.

— То, може, це мені причулося, — сказав полегшено. — Ніч, то й сниться казна-що!

— Звісно, сниться, — сказала жінка, зводячись. — Думаєш про це весь час, от воно й привиджується.

— А ти про це не думаєш? — спитав знову насторожено. — Нічого тобі не сниться?

Вона махнула болісно рукою і почала поратися біля печі. Петро встав, підтяг на штанях очкур, бо дуже вихуд за цей час, аж штани на ньому не трималися. Пішов до дверей, однак спинився й засвітив гарячими очима.

— Я одного боюся, жінко. Чи не той це, про якого згадувати в хаті не годиться?

Жінка відсахнулась і злякано перехрестилася.

— Та бог з тобою, чоловіче! — згукнула вражено. Тоді обличчя його стало хитре й лукаве, а очі примружилися.

— А ти перевір його, перевір!

— Як же це перевіриш?

— Дряпни його чи вріж... Подивися, чи не чорна тече в нього кров.

6

— Ось і добре, що тебе побачив, — сказав Тиміш Мохна, вступаючи у хвіртку. — А то домовилися знатися поміж себе, а ти мене як чумного обходиш...

Тиміш підморгнув Петрові, а той безрушно стояв серед двору й тільки дивився.

— Отож запрошую тебе і жінку твою на погуляння, — сказав весело Тиміш і провів рукою в напрямку свого двору. — Вже я й музик запросив: Михайла Базавлука і Карпа Василенка. Юсько Корнієнко в мене гостює, Клим Стокоз і фактор індукаторський Стефан.

Петро подивився на Тимоша здивовано й зацікавлено. Брови його зламалися, а очі стали тихі, майже голубі.

— Щось хотів спитати, Петре? — глянув на нього Тиміш.

— Чи вже казала тобі моя жінка, що дитину від тебе матиме? — спитав Петро скоромовкою.

— Вже і ти знаєш, — добродушно озвався Тиміш. На те Петро показав зуби, оскалюючись.

— А хто годуватиме дитину? — спитав поважно. — Роститиме і до пуття

доводитиме?

— Звісно, ти, — сказав Тиміш по-дружньому і поклав на Петрове плече руку. — Отак і віддаси мені свій борг. Нічого ти мені не будеш винен, а я тобі...

— Значить, не твій я вже боржник, Тимоше? — спитав Петро, змружуючи одне око.

— Оце я й хотів тобі сказати, — зняв Тиміш з Петрового плеча руку. — І жінку твою залишу в спокої. А людей прикликав, щоб віддачу боргу засвідчили.

— Ти добрий, Тимоше, правда, ти добрий? Тиміш глянув на ошкірене Петрове лице і мимовільно погасив усміх.

— Ти, Петре, на мене серця не май, — сказав. — Не робив я нічого без твого відома й без угоди. Твоя жінка теж твою волю вчинила, і не май озлості й на неї.

Він підійшов до Петра близько й задихав, грізно поблискуючи очима.

— А я до тебе нічого й не маю, — знітився Петро. — Коли йти на те гостювання?

— Та зараз і підете. Тільки щоб мені тихо був!.. Пішов до дверей і переступив поріг. І побачив Петро його могутню спину, широчезні плечі, прикриті кунтушем, і масну шию. Від того засмикалася нервово ліва Петрова брова, він проковтнув сухий, іржавий клубок, що застряг у горлі, а очі метнулися по дворі, шукаючи захистку. Відтак здалося, що шарудіння Тимошевої одежі, коли той відходив од нього, і було тим шарудінням, що чув його вночі; йому раптом захотілося заплющити очі й закричати на все горло тонко й пронизливо, щоб той крик досяг аж туди, під хмари, щоб стрепенулися всі батуринці і стривожилися, щоб вискочили із хати Тимофій і Гайдучиха, щоб хмари зірвалися там, у небі, з припону і впали на землю, покрили і сховали світ і його в ньому, щоб темрява прийшла і погасло сонце; щоб його крик підхопили люди й собаки і скажена паніка учинилася; щоб зник він у власному крикові і ніколи-ніколи сюди не повертався.

Але нічого того не сталося, бо зарипіли незмащені двері, і в них постало обличчя його жінки, а за нею і Тимошеве, яке усміхалося, Гайдучиха ж йшла до чоловіка з мертвим лицем.

— Чуєш, Петре, — сказала вона мляво. — Тиміш запрошує нас на погуляння, то чи підемо?

На те струснув Петро з себе заціпеніння і знову ошкірився.

— Каже йти, то підем, — мовив і мимохіть лапнув себе на грудях, наче мав там щось сховане.

— Та мені здавалося: нездоровий ти сьогодні.

— Вип'є чарку і поздоровшає, — сказав весело Тиміш. — Окрім того, з нього знаменитий танцюриста, чи не так, Петре?

— А так, — струснув русявим чубом Петро.

— Коли так, то ходімо, бо вже зачекалися і гості мої, й музики.

7

І тільки тепер помітив Петро, що день сьогодні похмурий, що хмарам небагато й треба, щоб упасти на землю, і йому додумалося, що небо, очевидно, почуло той його крик — небо не тільки знає і бачить, що відбувається, а відає і наперед призначене.

Через те зовсім заспокоївся Петро, і його обличчя трохи зрожевіло, а очі пригасли; дивлячись на нього, такого зміненого, помалу заспокоїлася й Гайдучиха і почала краєм вуха слухати, що оповідає їй Тиміш, а оповідав він щось-таки веселе, бо очі його поблискували сміхом. Вони ж з Петром відповідали на те його смішкування, хоч ні одне, ні друге не чули його оповідання — всміхалися тільки для годиться.

Отак дійшли до Тимошевого обійстя, в хаті їх привітно зустріла Тимошиха, ще не стара і ладна, але якась примучена. Зустріли їх веселими голосами Юсько Корнієнко, Клим Стокоз та індукаторський фактор Стефан із жінками. Музики заграли назустріч, а Тиміш, перекикуючи музик, сказав, що нехай не погребують за честь, виказану їм по-сусідському. Нічого не одказав на те Петро, натомість озвалася Гайдучиха, дякуючи, але так тихо, що за музиками навряд чи Тиміш її почув.

Стіл було заставлено їжею й питвом, і вони всі з шумом посідали і випили по першій чарці. Почали заїдати, і з усіх тільки Петро нічого не куштував. Пив, і в очах його почали запалюватися веселі іскри, а коли музики заграли "Метелицю", устав з-за столу і притупнув ногою. Стріпнув чубом і звів руку, виходячи, тоді як другою взявся о бік. Всі пішли за ним, лаштуючись у коло лицем досередини, власне, лицем до нього, Петра Гайдученка, бо всі мимовільно відчували, що саме він тут проводить. Взялися за руки і пішли по колу; на кінець восьмого кроку всі одночасно, не роз'єднуючи рук, повернулись у протилежний бік. Тоді в танок пішов Петро, розвів руки і почав крутитися, як муха в окропі. Зрештою підступив до Гайдучихи і став до неї обличчям. Вони взялися під праві руки і перемінним кроком почали обертатися, як ходить по небі сонце. Петро взяв Тимошиху під ліву руку і почав рухатись у зворотному напрямі, як ходить сонце. Обходив усіх один за одним, доки не спинився супроти Тимоша. Прокрутився з Тимошем і мимовільно пристукнув закаблуком Мохну по нозі. Тиміш засичав і сердито блимнув на Петра, але той уже йшов до своєї жінки з випростаною головою, з блискучими очима і радісною усмішкою на вустах.

Так вони танцювали не один і не два рази, і завжди виходило, що останнім опинявся чи Петро, чи Тиміш, і по черзі давили вони один одного закаблуками, аж сичали з болю, і знову починався той-таки плин. Здавалося, позабували про час та міру і вже добряче упріли, але всіх живив незбагнений вогонь, тож тупали вони, крутилися й поверталися, аж доки найслабша з усіх, Тимошиха, не сіла знеможено на лаву. На те замовкли втомлені музики і присіли до столу, щоб покріпитися, покріплялися й вони всі — їли, ніби хотіли насититися на тиждень чи й на два. Гайдучиха трохи тривожно зиркала на чоловіка, бо давно не бачила його таким веселим, а він, помітивши її насторожений погляд, підморгнув легковажно і всміхнувся. Був достеменно такий, як раніше, коли вони побралися, саме оця його веселість та рухливість і привабили колись її до нього, бо сама була дівчиною повільна й несмілива, тепер же прочувала у тому його збудженні щось неприродно-незвичке. Тоді встав Тиміш, набряклий від випитого та з'їденого, і його гарне широке обличчя заблищало від поту.

— Я, Тиміш Мохна, зголошую тут урочисто, — сказав він і подивився на Петра, — що сусід мій Петро Гайдученко повернув мені сповна борг, який я йому вдіяв, на що

повертаю йому квит, що потім при вас, свідках, упишемо в актові книги.

Він вийняв квит і подав Петрові, і той, граючи веселим усміхом та блискучи очима, порвав його на дрібні клаптики і підкинув угору. І заряхтіло над столом від безлічі метеликів, а всі загомоніли, засміялися і заплескали в долоні, Тиміш та Петро вийшли з-за столу, обнялися, і Мохна шепнув Гайдученкові на вухо:

— От бачиш, Петре, тепер уже ти вільний! Поплескав по плечі і відійшов, показавши Петру широку спину і червону шию. По тому стрепенувся дивно Гайдученко, бо почув раптом знайомий шелест і шарудіння. Тіло Тимошеве почало гойдатись у його очах і розпливатися. За мент він побачив, що по кімнаті йде, пострибуючи на хвості, грубий, лиснючий гад і сичить, повертаючи врізнобіч голову. Тоді-то й вирвався з горла у Петра той крик, що тамував його так довго, дикий, тонкий і пронизливий; крик, від якого всі раптом побіліли і кожному застряг у горлі непрожований шматок. Гайдучиха перелякано скочила, але було вже пізно: незвідь-звідки з'явилась у руках у Петра невелика сокира, і він кинувся до Тимоша із таким спритом, що той і озирнутися не встиг. Сокира вдарила його в голову раз і другий, і бризнула червона цівка, досягши аж сволока. Тиміш захитався, вирячив очі і раптом почав присідати. Кров залила йому обличчя, і стало воно яскравочервоне. Тоді закричали й загорлали чоловіки і завищали жінки; Юсько Корнієнко з переляку югнув під стіл, а Клим Стокоз кинувся, щоб схопити Петра. Але в нього перед очима мигнула кривава сокирка, і Стокоз відкинувся вбік, тоді як Петро щосили вдарив у двері. Клим побіг за ним і закричав на всю силу своїх легень:

— Убили! Убили! Тимоша Мохну убили! Держіть його, держіте!

Петро біг по вулиці, широко викидаючи ноги, за ним мчав Клим Стокоз і ще кілька чоловіків, що вискочили з дворів. Крик розносився по цілій околиці, і ще за мить ціла юрба котилася вслід за Петром. Він забіг у глухий завулок і перестрибнув через тин у обійстя Педька Бубенка. Сам Педько порався на городі і, побачивши незвичайну прояву, хотів її перепинити. Петро змахнув сокиркою, і Педько злякано сахнувся. Петро ж вискочив з другого боку на іншу вулицю і подався вже нею. Люди кинулись убік, щоб перепинити йому дорогу, з другого боку з'явилась ще одна юрба з наказним отаманом Данилом Харевським. Петро врізався просто в людей, махаючи на всі боки сокирою, і люди розсипалися, мимовільно даючи йому дорогу. Відтак кинулися за ним, і вже дві юрби мчали вслід за втікачем. Ламали по дорозі тини, узброюючись палицями, важко дихали і блискотіли очима: запахом крові раптом на всіх повіяло.

Тимоша Мохну тим часом винесли на подвір'я, коло нього вже порався міський цилюрник. Тиміш стогнав, а коло нього тихенько скиглили Тимошиха і Гайдучиха. Юсько Корнієнко ходив по двориську і ламав на руках пальці.

— Я був уже його схопив, — казав він незвідь до кого. — Тільки ж він з тією сокирою... ледве мені голови не проломив.

Ходив туди й сюди і повторював ту фразу без кінця, вряди-годи спиняючись і прислухаючись до колотнечі, що зчинилась на кутку.

А тим часом, як загнаний звір, мчав із однієї вулиці на іншу Петро Гайдученко,

перескакував тини, толочив городи, вривавсь у садки і знову вистрибував на вулицю. Але скрізь бачив юрбу, що виривалася проти нього з розмаханим паліччям і роздертими у крикові ротами, і знову стрибав через тин. До нього кидалися господарі обійсть і пси, але він провалив одному псу голову, а Івана Дячка, що зміг схопити його, вкусив за руку. Після того скочив у завулок і помчав у той бік, де жив сам.

Заскочив у сіни і став у дверях, світлячи кривавою сокирою. Очі його палахкотіли, груди ходили ходором, в той час, як двір заповнявся людьми. Кілька сміливіших кинулися на Петра з палицями, але той зручно відбився сокирою.

— Стривайте, люди, — сказав, зайшовши у двір, вїт Семен Герасименко. — Я побалакаю з ним... Гей, Петре, — сказав він владно. — Кинь сокиру і йди з нами у ратуш.

— Хто до мене підійде, розчереплю голову, — прохрипів Петро.

— Заговорюйте тут його, — шепнув Герасименку осавула Савка. — Я обійду ззаду.

— Це балакаю до тебе я, Семен Герасименко, — голосно сказав вїт. — Коли не хочеш, щоб тебе вбили, віддайся і підеш з нами у ратуш.

— Не піддамся я вам! — крикнув Петро. — Хоч би ви мене на часточки порубали.

— Чи ти сказився, Петре? — сказав Клим Стокоз. — Що це з тобою подіялося?

— Що подіялося, сам знаю, — сказав Петро. — А вам до того діла немає...

— Навіщо ти зарубав Тимоша Мохну? — спитав Іван Дячок.

— Це він і я знаємо, — сказав Петро. — І це наш із ним справунок.

Осаула Савка тим часом висадив хатнє вікно, і не встиг Петро й повернутися на скрип дверей, як схопив його ззаду на руки. Тоді схитнулася юрба і кинулася на Петра. Засвистіли палиці, і закричав тонко й пронизливо Петро.

— Ану розступіться, люди, — кинувся вїт Герасименко. — В'яжіте його і ведіть на ратуш.

Петра в'язали так, що в нього хруптіли кістки. Він уже не змагався, а плавав, ридаючи, як мале дитя.

8

Його поставили перед сотником Федором Даниловичем, наказним отаманом Данилом Харевським, вїтом Семеном Герасименком і перед бурмистрами. При цьому було багато цікавих послухати цей перший розпит.

— Правда, Петре Гайдученку, що ти вбив Тимоша Мохну? — спитав сотник.

— Я вбив його, — відказав Петро.

— Чи живий він іще, пане вїте?

— Ще живий, — сказав вїт, — але непритомний.

— Скажи нам, Гайдученку, причину, через віщо ти забив Мохну, — сказав сотник.

— Причину цю виповість він сам, — відповів Петро. — А коли, дасть бог, помре, то судитиме нас господь.

— Ти вів себе, як захоцаний, — сказав сотник, — але відповідаєш розумно.

— Це в нього буває, — виступила перед суд Гайдучиха. — Якесь наслання часом на нього находить, панове урядові, що й люди можуть посвідчити. Коли добре і розумно

говорить, а коли як без розуму стає.

Петро повернув голову, щоб подивитися на жінку, але вона не захотіла зустрічатися з ним поглядом. Тоді дивне страждання поступило йому на обличчі.

— Суд не може розглядати цю справу, доки не оскаржить Петра Гайдученка потерпілий Тиміш Мохна, а коли він помре безсловесно, його рід, — сказав сотник. — І поки те станеться, забийте Петра в кайдани і прикуйте перед ратушем. Я ж сам навідаю Тимоша Мохну.

Він звівся, а разом із ним звелися й інші і вийшли з ратушу. Решта дивилася, як куватимуть Петра Гайдученка...

Мохна й досі лежав у дворі. Коло нього порався цилюрник, голова в Тимоша була зав'язана, а обличчя — наче паперове. Вряди-годи голова та смикалася, і тоді виривавсь із горла стогін. Заплакана жінка стояла обіч і тоненько схлипувала. Вона здригнулася на рип хвіртки і зирнула великими нетямущими очима на сотника, який заходив у двір.

— Чи не приходив до пам'яті? — спитав тихо сотник. Жінка кволо похитала головою.

— Може і не прийти, — спокійно сказав цилюрник. — Два удари сокирою по голові — цього забагато.

Сотник перемнувся з ноги на ногу: у дворі пахло кров'ю.

— Може, висловить свою долю щодо вбійника, — сказав нарешті сотник, — запам'ятайте...

Повернувся на заkabлуках, а за його спиною знову тихо заскиглила Тимошиха.

Попростував на ратуш, і люди, які йшли за ним з цікавості, почали помалу розходитися. Він же йшов, наче не було за ним супроводу, спустив сиву голову й задумався. Тільки біля ратушу знову звів очі: закутий у ручні та ножні заліза, сидів тут Петро. Був припнутий, крім того, чепом до стіни, і кожен його рух озивався металевим дзвоном. Оподалік стояло кілька цікавих, які тому не розійшлися, що побачили сотника.

— Живий ще Тимоха? — спитав Іван Дячок.

— Слава богу, — відказав сотник. — Але надія в нього невелика.

Люди перезирнулися і потягли по вулиці в напрямі Мохниного обійстя. Сотник підійшов до зібганого у грудку Петра і спинився за крок од нього.

— То чим ви з Тимошем не поділили, га? Петро звів сині спокійні очі, але за мить знову їх опустив.

— Надто тихий ти, Петре, — сказав сотник. — Дурний був Тимоха; таких тихих, як ти, найбільше оберігатися треба.

Петро тихо схлипнув і відвернувся. Сотник зітхнув, перемнувся з ноги на ногу і труснув вусами.

— Дурні ви обоє, — сказав сердито і, повернувшись, неквапно відійшов.

Петро скоцюрбивсь у своїх ланцях і, спустивши голову на груди, сидів так доти,

доки не спала на землю ніч. Була та ніч невимовне чорна, як і та, коли зник був із неба місяць. Вже давно затихли вечірні звуки, і місто навколо спало, навіть пси перестали лементувати. Тоді тільки розплющив очі Петро, але від того не стало йому видніше. Дивився туди, де ховалась у темряві його хата, і тихі часті сльози почали впливати йому на закостеніле обличчя, вимиваючи з душі відчай та гіркоту. Відчував, що від тих сліз вільготніше було йому дихати і начебто послабли на ногах кайдани. Тіло полегшало і стало майже невагоме. Тоді він і почув тихі, м'які кроки, але через ті сльози, що лилися йому з очей, не примітив, хто ж то до нього простує. Тихий шелест одержі причувся зовсім поруч, він пізнав, що так шелестить тільки одержа жіноча. Жінка спинилася біля нього, і він звів до неї заплакане лице.

— Ти? — спитав, гадаючи, що це Гайдучиха. Але не побачив її лица й не почув голосу. Жінка уклалася біля нього і втерла, як маленькому, сльози.

— Зараз тобі полегшає, — прошепотіла вона. — Принесла тобі води, щоб умився й напився.

Він здивувався: голос, який почув, не був знайомий. Жінка ж, певне, принесла з собою відро, бо сплеснуло водою, і він побачив, що ця вода світиться в ясній, ніжній долоні, що нагадувала пелюстку квітки. Рука торкнулася його обличчя й вмила його. І потекли йому на шию й плечі запашні іскристі струмені, а він раптом згукнув здивовано, бо проясніла від того темінь і побачив він ліс, густо зарослий лілеями й маками.

— Трохи тобі допоможу, — прошепотіла жінка. — Покажи мені, де тебе болить?

Він показав на руки і ноги, і жінка плеснула на них водою. Тепло і радісно йому зробилося, і захотілося побачити свою невидиму й досі благодійницю.

— Хто ти і чому до мене прийшла? — спитав тихо.

— Так уже не пізнаєш? — проказала жінка. — Чи багато благодійниць може до тебе зараз прийти?

— Не гідний я твоєї ласки, — сказав він.

Знову подивився туди, де бачив луг, зарослий крином та маками, і йому здалося, що він таки й справді пізнає, хто до нього завітав. Але не міг повірити в таке велике щастя, не міг і не смів.

— Невже це ти, Жінко з цвіту? — прошепотів він.

Бона зітхнула тут, коло нього, простягла долоню і знову-таки, як маленького, тихо погладила по волоссі.

— Жінка з цвіту! — прошепотів він зворушено. — Боже мій, за віщо мені таке щастя?

Вона знову зітхнула і звелася. Вдивлявся у неї з гострою пожадністю і, хоч і тепер не побачив її обличчя, уздрів її шати. Так, це було біле й червоне пелюстя — біле світліло в темені, а червоне горіло. Почув неземний запах, що відходив од неї, і не хотів, не бажав, щоб вона так швидко його покинула. Хотів їй щось сказати, вже смикнувся, задзвенівши ланцюгами, хотів висповідатися і попросити прощення, хотів бозна-чого, але натомість знову потекли йому на обличчя тихі, покірливі сльози. —

Плач, — сказала лагідно Жінка з цвіту. — Плач, Петре, бо печаль свята!

Тоді він побачив ще одне диво. На голову жінці почала опускатися кругла іскриста зоря. Спершу ковзнула їй на праве плече і освітила прегарне, але таки незнайоме обличчя, відтак перекотилася на ліве плече і догоріла, розливши м'яке червонясте світло.

— Дякую тобі, що прийшла, Жінко з цвіту, — сказав він. — Тепер мені і вмерти не страшно. Не знайшов я іншого способу, щоб захистити себе і дім свій — немає в мене вже дому.

— Випий води, — сказала Жінка з цвіту й піднесла йому до вуст складені човником долоні.

Він випив ту воду пожадливо. Тоді Жінка з цвіту знову набрала повну пригорщ і знову піднесла. Він випив і це, а по тому зморено відкинувся до стіни, до якої був прикутий.

Жінка похилилася, щоб підняти з трави коромисло. Наклала відра і взяла на плече. Постояла якийсь час, дивлячись на нього, і знову не бачив він її обличчя, а тільки тінь. Зашаруділа одежа — Жінка з цвіту пішла. Ішла через дворище ратушу, і там, де ступала, виростали квіти. Петро зачудовано на все те дивився, бо одна нога Жінки з цвіту лишала квітку білу, а друга — червону.

— Постій! — гукнув він їй услід. — Ти поранила ногу! Жінка спинилася і знову озирнулася до нього. І здалося йому, хоч не бачив її обличчя, що зовсім печальний був її погляд. І він не гукав на неї більше. Притулив долоню до очей, бо пізнав причину, чому кривавився той другий слід. Пізнав, але нічого не сказав, адже сам був у тому винуватий.

10

Вранці в міський уряд прийшли цілюрник і Тимошевий родич Степан Мохна. Минули скуленого під стіною Петра і зайшли у ратуш. Тут уже був вїйт Семен Герасименко, міський писар і один із бурмистрів.

— То що Тиміш Мохна? — спитав вїйт. Цилюрник із Степаном перехрестилися.

— Відійшов сьогодні вночі, — сказав поважно цілюрник.

— Чи приходив він до пам'яті?

— Оце ми хочемо і заявити панам урядовим, — відповів Степан.

— Він прийшов до пам'яті вчора пізно ввечері, — сказав цілюрник. — Була при цьому його жона Тимошиха, Степан Мохна, — він хитнув рукою на родича, — брат Тимофіїхи Гнат Бубенко і я.

У цей час зайшов до ратушу й сотник Федір Данилович. Став, опустив вуса й слухав.

— Тиміш заговорив, — мовив цілюрник, — і заговорив притомно...

Він замовк, і вїйтові довелося його підігнати:

— Що ж сказав про свого вбивцю?

— Сказав, — увійшов у мову Степан Мохна, — щоб Петра Гайдученка не лаяли, а про себе він сказав: "Так мені бог дав... І не благословив Гайдученкової смерті..."

В ратушу зависла тиша. Війт презирнувся з бурмистром, а сотник звів голову й пильно подивився на цилюрника та Степана Мохну.

— Це була остання воля покійника? Вони хитнули згідно головами.

— Це була остання його воля, — сказав цилюрник. На те сотник зітхнув.

— Запишіть це, пане писарю, до міських книг, — сказав неквапно. — А ви, пане війте, накажіть розкувати Петра Гайдученка.

Він вийшов з ратушу разом з цилюрником та Степаном Мохною. Степан та цилюрник подалися по домівках, а сотник підійшов до прикутого Петра.

— Помер Тиміш Мохна, — сказав він, і Петро здригнувся, злякано на нього подивившись.

— Коли?

— Сьогодні вночі, — сказав сотник. — Але тобі поталанило.

— Виповів свою волю? — швидко спитав Петро.

— Атож. Не благословив він твоєї смерті. Можеш радіти, зараз прийде коваль і тебе розкує.

Але Петро, здавалося, не радів. Дивився на сотника великими, слізливими, синіми очима.

— Не знаю, Петре, чи ти божевільний, чи наговорили на тебе, але я не хотів би, щоб ти й далі жив у моїй сотні.

— Відаю про це, — сказав спроквола Петро. — Не буде мені тут життя!

— Атож! — мовив сотник. — Мохни — сильний рід, і навряд чи вибачать тобі уразу.

— Я вже думав про це, — видихнув Петро. — Сьогодні вночі...

— Знав, що Тиміш тебе помилує?

— Знав, — шепнув Петро.

— Може, розкажеш, що там у вас вийшло?

— Ні, — сказав Петро Гайдученко. — Розсудити має мене тільки бог...

— Не про суд я говорю, — мовив сотник. — Людський суд уже своє розсудив. Питаюсь, як людина в людини. Петро звів очі, і вони на мить стали холодні.

— Хочете бути добрим, пане сотнику? Чи думаєте: все може улягати вашій волі?

— А чи зле, що хочу бути добрим? — спитав Данилович.

— Ви сильний світу цього, пане сотнику. І добро ваше — сама тільки сила...

Він відвернувся і побачив, що іде по вулиці коваль. Могутній і товстий, ніс за плечем лантух з ковальським приладдям і, певне, зовсім не поспішав, бо чоботи його надто поволеньки товкли куряву.

— Не дурну річ ти виповів, — сказав сотник, смикаючи себе за вус. — Але і силі потрібно добра. Більше, може, ніж вам, тим, хто простотою своєю величається.

Петро Гайдученко пішов з міста, не заходячи попрощатися і з жінкою, і все наче тьмою покрилося — відрізався від міста навек. Тож єдине, що мав зараз, — це клопоть дороги перед собою, який вів його і вів. В пітьмі ж, що клалася позаду, втонуло все, що пережив: обличчя, з якими входив у стосунок, і речі, до яких торкався. Всі справи, які

мав у тому світі, згасли, як свічки, і не стало їх, як не стає вгорілої олії. Всі слова, вимовлені в тому світі, стали наче опале листя, і тільки клопоть дороги був для нього світлий та живий...

Можливо, десь у цей-таки час вийшов із Лохвиці Петро Запаренко, а з Конотопа Петро Легенький, і йшли вони з різних боків в одне місце, можливо, в Рудівку, де злилися в одного чоловіка, бо мали одне ім'я і були поміж себе як близнята. Одна сила вела їх по різних дорогах, і всі три не мали над головою даху. Їхній шлях з'єднався у моїх думках, і, може, даремно я так ними зацікавився — всі вони складали в певний спосіб мене самого. Можливо, були частинами мого розпорошеного ества, бо будь-який чоловік має на землі не одне своє подобенство. Ті подобенства живуть особним життям, вони, можливо, ніколи не сходяться в живому світі, бо їм не потрібно це, але думають і відчують однаково. Вони одне невідомого цілого, яке ніколи не усвідомлює себе, але перед небом це істота одна.

Я думаю таке, замкнувшись у порожньому домі і відчуючи у собі ту дивовижну з'єднаність з людьми, яких ніколи не визнаю, був навіть певний, що і зовні вони подібні один до одного. Може тому, підійшов до дзеркала і подивився на того Петра утеклого — онде він, переді мною, русявий і з синіми очима. Онде він — насторожено дивиться на світ і не належить до сильних та певних. Не може втриматись у тих рамцях, що їх накреслює доля, і не може жити спокійно. Невзгоди падають дивним чином на його голову, і диво тільки в тому, що серед них усіх тільки я ще не викинутий із звичної шкаралущі. Але певності не відчуваю і я — не знаю, що спіткає мене завтра і чи не доведеться їй мені рушати назустріч отим своїм Петрам, одного з яких уже напевне нема. Його проковтнули рудувато-червонясті рудівські поля, і чи Запаренко то, Легенький, чи Гайдученко — не має це особливого значення. Має значення інше: є у світі сильні і кволі, впевнені і невпевнені, є ті, що живуть без задуми, а є ті, що доля їхня — від думок усихати. Однак в усіх б'ється живе серце, всі мають широке й тепле бажання бачити світ — чи ж найнепотрібніші такі зайві у світі?

Ці питання привіяв мені вітер, який і досі б'ється в мої шиби, наче птиці стукають у них крильми.

Я теж уписаний у круговерт людського буття як звичайна істота, нічим від інших не відмінна. І в мені спалахує той-таки відчай: не хочу і не можу бути як трава. Через це й долинає до мене у вікно вічний поклик, і кличе покинути ці порожні стіни, котрі так легко продуває вітер. Мій неспокій і є свідченням того. Відтак боюся, що покину-таки це тимчасове пристанище — дах порожнього дому, і стану під голе небо. Там зможу закинути голову і порозмовляти з високістю. В мене є що спитати, як є що спитати в усіх тих Петрів утеклих, що про них я тут написав. Але є у мені і страх інший. Не зовсім безпечний цей мій порив — бажання ввійти в сокровенне. Ще дід мій казав: був і є на землі вічний закон, якого треба боятися переступити: той, до кого являється віще одкровення, перестає жити в цьому світі.

ВІРШІ ПРО ПТИЦЬ, ЩО НАПИСАВ Я ЇХ СТРОЄМ ДЯКА СТЕФАНА САВИЧА

Що це діється зі мною в часі цього, боже,

Хто це стукає у вікна, чом неспокій гложе
Моє серце у тривозі? Вітер б'є у шиби,
І якесь письмо таємне на шибках він вибив.
Йду його я прочитати — прикиплю очима
І не можу крику свого я при тому стримать.
Хтось приклеїв крила білі, поруч — крила чорні...
Що це сталося, що послали сили необорні?
Може, вітер ці два птахи народив у лоні,
І розбилися об шиби у своїм розгоні?
Може, знак мені ці крила, що пора ладнати
В світ незвичний свої коні, дім свій покидати?
Може, душі це пропалі стукають у дім мій,
Й не розважили ті душі руху в дикім стрімі?
Може, дня і ночі знаки кинуто до мене,
Щоб забув я свій неспокій, — це таке шалене
Й незбагненнее нашестя? Чи послались крила,
Щоб зі мною в ніч із вітром разом полетіли,
Щоб здійнявся я над світом подивитись звідти
Землю, і людей, і світ весь, а відтак летіти...
Я сиджу самотньо в хаті, тихо тут, бездушно,
Крила є, та як дістати за тим склом нерушним?
Як добитися крізь стіни на ясний той берег?
Вікна в ґратах, і забито всі знадвору двері!

РОЗДІЛ V

Знайда

1

Петро ішов сільською вулицею позичити в дядька свердло. Вже він доходив до обійстя, коли пролунав з-за тину чи з дерева тонкий хлопчачий голос:

— Знайда! Знайда! На річці зловлений! Петро різко роззирнувся.

— Знайда! Знайда! — закричали дві голівки, визирнувши з-за тину.

Лють струснула Петровим тілом, і, як шалений, стрибнув він через тин, женучись за дітьми. Хлопці тікали через садок, але він схопив одного й другого за барки.

— Хто вас навчив так дражнити мене? — просипів він із такою люттю, що хлопчечята заревіли в один голос.

— Це нам хлопці на вулиці сказали, — мовив один крізь сльози.

— А їм їхній батько, — додав другий. — Пустіть нас, дядьку Петре!..

Петро випустив хлопців, і вони чкурнули в гущавину саду.

Переступив через тин, але по свердло не пішов. Махав довгими ногами, женучи додому. Мав бліде обличчя, губу закусив, а очі палахкотіли. Летів, аж вітер звивав його довге волосся.

— Не застав? — спитав батько, уздрівши його порожні руки.

— Я до нього не ходив, — гостро відказав Петро.

— Що з тобою, синку? — здивувався батько, зводячись і дивлячись на сухе і гостре Петрове обличчя з колючими, розпаленими очима.

— Кажете до мене "синку", — так само гостро відповів Петро, — але чи син я вам? Старий знітився і знову опустився на лаву.

— А хто ж тебе виростив і вигодував? — спитав гірко.

— Ви мене виростили й вигодували, — сказав сердито Петро. — Але я вже вдруге чую: дражнять мене знайдою. Батько зітхнув.

— Чи легше тобі буде, коли розповім? — сказав він. — Є в тебе батько, ростить тебе й годує, бач, он який парубок вигнався, то й живи собі без біди. Все моє добро тобі перейде, не казна воно й що, але я жив ним, то й ти житимеш. А так стривожиш душу собі, і ні тобі добра не буде, ні мені...

— Значить, правда, що я таки знайда?

— Та вже ж сам додуматися можеш.

— Розкажіть, як це сталося?

— Та що тут і розказувать?.. Послухав би ти мене краще: забудь про це і не думай.

— Я вже не можу про це не думати, — роздратовано сказав Петро. — Вже й кроку ступити не можу, щоб мене не дражнили. А я не з тих, хто таке терпітиме. Може вийти так, що комусь недобре від того буде.

Аж задихався, промовляючи ці слова, ніздрі його тріпотіли, а обличчя покрилося плямами. Очі спалахували іскрами, і весь він став нашорошений, їжачкуватий та злий.

— Шалений ти, хлопче! — сказав батько. — І то так, що можеш собі лиха накоїти.

— Таки шалений!.. — кинув гостро Петро.

— Коли так, доведеться тобі оповісти, — зітхнув батько... Петро стояв серед хати сухий, виструнчений і напружений. Підборіддя йому звелось, долішня губа прикусилася, а очі стали вузькі й пронизливі. Дивився на стіну і не її бачив, а Дніпро, яким пливе човник із засмоленою в ньому дитиною. Його навіть погойдувало, як ту дитину, — спершу вона мовчала, бо вчувалося їй, що біля материних вона грудей і несе мати н кудись. Але надто тверді були груди, до яких тулилася, та й не дотяглася до солодкої пипки, з якої можна смачно напитися, і дитина закричала, а звук прорвався у вічко біля голови — його й почув рибалка, що ловив у затоці рибу.

— Розбив я той човник, — сказав старий, — і побачив у ньому дитятко, таке гарне, що замилювався. Ми із старою дітей не мали, то й узяли тебе. І були з тобою у капшучку якісь папери, але не змогли ми їх прочитати, бо неграмотні, так їх за образи й заклали... Це мати сказала так зробити, хай, сказала, лежать...

— Покажіть мені ті папери, — попросив він і аж затрусивсь із нетерплячки.

— Та що тобі з них, синку, — сказав старий. — І ти їх не вчитаєш.

— Хочу на них подивитися! — мовив Петро і вже йшов до образів, тоді як батько сумно дивився на нього.

Засунув руку і справді витяг звідти шкіряний капшучок, а з нього сувій, який зашелестів у його руках, і були на тому папері значки, які не зміг він розгадати —

застрибали й затанцювали перед очима.

— Спершу ми хотіли просити пана дяка, щоб прочитав. Та мати твоя, покійниця, відрадилася. Що його читати, сказала, коли воно вже наше... Хай, сказала, так воно й буде...

На те повернувся різко Петро до батька і подивився щілинкуватими, примруженими очима.

— Зле зробили, батьку, що зберегли ці папери... Зле зробили, що оповіли мені все це, і що про те всі люди навколо знають...

— А може, зле я зробив, що підібрав тебе, а не дав риbam на з'їжу? — вже сердито сказав батько. — Що мені й тобі до людей, коли вигодували ми тебе з пуп'яночка...

На те нічого не відказав Петро, тільки всміхнувся тонко й зневажливо. Відтак узяв капшучок і начепив його шнурком на шию. Повернувся різко і вийшов з хати.

Йому в вічі вдарило сонце, а перед зором лягла широка просторінь Дніпра. І побачив він увіч малий, засмолений з усіх боків човник, у якому пручалася й кричала дитина.

Йому захотілося повернутись у хату і запитати в батька про ще одне: адже в таких човниках пускали на воду не живих, а мертвих дітей. Озирнувся на хату, в якій виріс, і не відчув ніякого тепла — була то не його хата. Побачив подумки батька, який все ще сидів на лаві, сумно спустивши голову, і не відчув до нього любові — був то не його батько. Стрельнув очима в той бік, де лежала на сільському цвинтарі мати, — наплигло на нього знайоме зморщене обличчя. Але не відчув і до нього любові — то була не його матір. Зневажливо й презирливо подивився на село — не його це було село. Обвіяв його холодний, різкий струмінь, і він закрижанів у ньому. Кривилися вуста, а очі знову пасли дніпрову просторінь — звідти я прийшов, подумав він. Побачив широку водяну дорогу, яка тяглася, скільки око сягало, линув туди оком і серцем, і вже не жив тут, у цій хаті, вже не стояв на батьківському порозі. Вже й село лишилося за спиною, поспішав умертвити це село в собі. Назустріч йому повільно ступав, розміряно ставлячи надьогчені чоботи, старший парубок села, голова парубочої громади, в яку і Петро вже рік тому увійшов. Але зараз уже не знав і першого парубка — лице мав сухе, бліде і скривлене.

— Гей ти! — сказав перший парубок. — Чому не кланяєшся мені, чи ж не бачиш?

Стояв серед дороги, широко розставивши ноги у величезних чоботях, узявся в боки і поблажливо та зверхньо всміхався.

— Чого хочеш? — спитав без пошанівку Петро і засвітив й собі таку ж зневажливу всмішку.

— Хочу, щоб ти, знайдо і харпаку, не забував вклонятися голові парубочої громади, — гордо сказав перший парубок.

Тоді Петро повернув голову набік і подивився на першого парубка зизом.

— Як ти на мене сказав? — спитав тонко, з тремом у голосі.

— Я сказав: знайдо і харпаку! — широко всміхнувся перший парубок.

Тоді сталося несподіване. Тонкий, як ніж, дикий і гострий погук вирвався раптом із

Петрових вуст, і він кинувся на першого парубка з такою злобою, що той спершу аж рота розтулив. На нього посипалися шалені, пекучі й немилосердні удари, тож мимоволі захистився руками — хотів розмахнутись і вдарити, але щось важке кримнуло його по голові. Він захитався, вирячив очі, обливаючись кров'ю, звалився у порошок дороги. Упав на весь розмах велетенської постаті, і Петро відкинув дрюка, якого схопив був з межі, і спинився, незвично виблідлий і з тонкою, бридливою усмішкою на вустах.

— Закажи собі і своїй громаді знайдою мене називати і — процідив крізь зуби і, долаючи тремтіння вуст, переступив витягнуті через дорогу ноги першого парубка. Відтак пішов далі шляхом, ні разу й не озираючись, — після того, що сталося, вже таки напевне не було йому тут місця.

2

Викресав вогню і припалив хмиз. Спик рибину, що її вилапав у прибережному корчі, і з'їв без солі та хліба. Відтак ліг на розігрітий за день пісок і побачив над собою широчезне, густо засипане зорями небо. Дивився на нього довго й Незворушно, і воно поморгувало однотонне. Було прохолодне, далеке й чуже, і чи від того, що так широко розсвіталося над ним, чи від самотності, розпач завіявся йому в груди в припик. Захотілося Петрові завити в те холодне безгоміння. Щоб заспокоїтися, почав шепотіти молитву, і чим довше шепотів, тим спокійніше йому ставало. Сів на піску, схрестивши по-турецькому ноги, і задивився на замерлу твердь річки. Здалося, що вона замерзла під цим небом, що можна ступити на неї й піти, як по льоду, що це саме та дорога, яку йому судилося пройти.

"Я заходитиму в усі села, що стрічатимуться по дорозі, — думав він, — і десть таки стріну тих, які спустили мене по дніпровій течії..."

"А може, я таки вмер, а потім ожив?" — думав він далі, і в нього похололо всередині. Замутило в голові, і він подумав про тих, хто справді був йому батьком і матір'ю. Але не відчув при тому ні хвилювання, ні втіхи — не любив їх, бо не знав. Через це знову ліг горілиць, і очі його полетіли у вишину, меншаючи й меншаючи, поки не перетворились у дві палаючі серед темного шовку іскри...

Так ішов він два дні і дві ночі спав на піску, загортаючись у кучугури, щоб не промерзнути до ранку. Але вранці все одно клацав з холоду зубами і, щоб розігрітися, біг. Кілька сіл, що зустрілися йому, обминув, наче забув, що поклав заходити в кожне. Зрештою, той шал, що погнав його в дорогу, почав вивіюватися і слабшати, і от одного вечора, поївши чаїних яєць, спечених у вогнищі, відчув, що вже немає в ньому тої озлості, яка вигнала з рідного села. Зрештою, і рідного села для нього не існувало — сидів біля пригаслого вогнища і мав напівпригаслі очі. Вперше заворушилася в голові думка про все нерозважне і дурне, вчинене ним, і вперше важко зітхнув, намагаючись тверезо розсудити, де він і куди загнала його доля.

Зараз і справді було б нерозумно ходити по селах і розпитувати, подумав він. Хто зможе його впізнати, хіба тільки його пускала мати по водяній дорозі? Був то прадавній звичай, і він сам міг пригадати не один такий човник — бачив їх, рибалачи з батьком. Спускали подібні човники і в їхньому селі. "Так дитина швидше потрапить у рай, — чув

він біля себе повільний, оповідний голос, — а крім того, і ріка від цієї жертви даватиме більше риби і не топитиме рибалок. Дитина ж житиме не тільки душею в небі, а й тілом, бо піде в підводні палаци і пізнає розкіш та щастя... Він бачив худу й чорну жіночу постать, котра несла на руках засмолений човник із вічком біля личка, щоб дитя могло дихати; за нею йшов зажурений батько, який сам і тесав, і смолив човника, за ними — родичі й односельці, і голосила жінка, припадаючи вустами до вічка, і цілувала той човник, обливаючи його слізьми..."

Обірвав цей спогад різко й сердито, бо від того почало млоїти під серцем, починав навіть розчулюватися: знав тепер напевне, що і сам побував у такому човнику. Натомість вуста його кривилися, і з них витискалися слово за словом лайки. Сидів біля прохололого вогнища і цідив ті лайки. Ганив вечір, річку, дерева, кущі й пісок. Лаяв цілий світ, небо і землю, воду і вогонь. Сипів брудними словами і наче випльовував із себе скверну. Відтак, звільнений, заспокоївся і знову довго й нерушно дивився на безкінечну водяну гладінь. Думав, що найкраще для нього дійти до якогось хутора і найнятися там.

"Ще невідомо, чи не вбив я того першого парубка", — розважливо зміркував і вирішив пошукати місця якнайвідлюднішого.

3

Підійшов до воріт і застукав важким билем. В глибині двору озвалися собаки, а невзабарі почулися неспішливі кроки. Чоловік відчинив кватирку у воротях і визирнув, показавши довгі вуса і кругле немолоде обличчя.

— Чого хочеш? — спитав оглядаючи.

— Чув, що шукаєте наймита, — сказав Петро, незмигтно дивлячись на чоловіка.

— А таки шукаю, — сказав чоловік, і з того боку загриміли засуви. — Заходь!

Петро зайшов у густо заросле травною подвір'я, і до нього з гавкотом кинулися собаки.

— Атю! — шикнув на них господар, і собаки слухняно присіли в траві.

— Що там таке? — вийшла на ганок гарна, нестара ще молодиця, придивилася до Петра і всміхнулася. — Ого який ладний парубок!

— Ти мені, жінко, на парубків не задивляйся, — добродушно озвався господар. — Тут чоловік у найми проситься...

— Це вже ти вирішуй, — війнула плахтою жінка і сховалась у хаті.

Собаки загарчали, коли проходив повз них Петро, і він швидко до них озирнувся.

— Не зачеплять! — сказав господар. — Вони в мене вчені... Сідай оно на лаві й потеревенимо. Не по знаку ти мені, то й розпитати годилося б.

— Прийшов знизу, — сказав Петро. — З Голубівки, може, чули?

— Голубівку чув. — відказав, сідаючи і собі на лаву господар. — Батьків і дім свій маєш?

— З сиріт я. Ні дому в мене, ні батьків.

— З таких найліпші наймити, — сказав мов про себе господар. — А служив там у кого?

— У рибалки Панаса, на прізвище Сом.

— З Сомом і соми ловив? — пожартував чоловік.

— І не тільки соми, — сказав Петро, роззираючись. Тут йому подобалося: дворище було оточено високим дубовим парканом, поверх якого набито гострого цвяшшя. Двір зеленів між сірих площин паркану та повіток, зате хата сяяла білими стінами. За хатою був, певне, сад — проглядали дерева.

— Там у мене сад, — мовив господар, помітивши, куди він дивиться. — Добрий сад! Але мені треба не садівника, а скотаря. Вмієш біля худоби ходити?

Петро похитав головою.

— Я, дядьку, вмію добре рибу ловити.

— Звати мене Симоном, — сказав господар. — Симон я, Левайда. А рибу мені ловити ні до чого. І річка неблизько, і човна не маю. Хіба що колись для свята зловиш...

— Скажете, то зловлю.

— Ну, то спочивай, а завтра й за роботу, — сказав Симон Левайда і звівся з лави. — Агов, жінко! — гукнув, і на порозі знову стала молодиця. Цього разу вони зустрілися поглядами, і обпікся Петро, як об вогонь. Спустив голову і стояв.

— Нагодуй, жінко, нашого наймита, і хай іде на сіно виспитися. Завтра піде до худоби в степ.

— Як його звуть? — спитала жінка, знову втуплюючи в Петра палкий погляд.

— Як тебе звуть, хлопче?

— Петро, — швидко сказав він, — а на прізвище... — він зникнувся, бо хотів сказати звичне — Соменко, але додав рішуче: — А на прізвище я Знайда.

— Ходи в хату, я тебе нагодую, Знайдо, — сказала жінка, звійнула хвартухом і зблиснула яскраво-білою, як і стіни хати, сорочкою.

Він зайшов у сіни, а тоді й у світлицю. Сів до столу і чекав. Жінка поралася біля печі, виймаючи рогачем горщика. Тоді зняла з мисника полив'яну миску й поставила перед ним.

— Ану побачимо, який ти до їжі, — сказала весело, насипаючи борщу. — Недаремно кажуть: який до їжі, такий і до роботи.

Але вона обірвала сміх, бо зустріла його вивідчий і трохи понурий погляд, і був він зовсім не юначий, а начебто старому, зажитому чоловіку належав. І чулися в тому погляді притамований біль і страждання — жіноче серце відгукнулося на те з дивним і несподіваним для самої себе жалем. І не могла жінка збагнути, що стривожило її в цьому парубкові, тому посерйозніла і, вкравши хліба, відступила набік, склавши руки на грудях.

— Мабуть, велику дорогу відбув, чоловіче, що такий марний?

Він зирнув на неї і приклався до борщу і їв з такою пожадністю, що знову спалахнув у її серці вогненний жаль.

Симон Левайда любив після денних клопотів вийти на ганок, гукнути до себе жінку і, сидячи на лаві отак біч-о-біч, побалакати неспішливо, ділячись господарчими

турботами і оповідаючи про все, що примітив, надумав і вважав за потрібне зробити. Собаки теж любили цей мент тиші, приходили й лягали неподалік: один у траві, а другий на ганку, ближче до хазяїв: це дозволяв собі пес старіший і поважніший. Жінка, як звично, притакувала чоловікові, згоджуючись з усім, що він намислював, водночас викладала й свої турботи й потреби, а коли хотіла собі нової хустки, кунтуша чи намисто, то говорила про це саме в час таких вечірніх посиденьок. Тоді довкола них тонко плівся сутінок, мирно дзвеніли цвіркуни, а над хатою шугали туди й сюди прудкі й безшелесні кажани.

— Вже, місяць у нас новий стадник, — сказав Симон. — Іван Нечерда і хвалить його, й гудить.

— Чим же хвалить? — спитала жінка, гризучи соняшникове насіння.

— Тямуций він і діло швидко освоїв, — сказав Симон і потягнув з череп'яної люлечки.

— То й добре, — сказала жінка, випльовуючи лущиння.

— Та не так уже й добре. Каже: якийсь він не в собі. Сидить і мовчить, словом не перекинеться. Не хоче й горілки по-приятельському випити, і так — наче робить усе з примусу.

— Не таке це вже зле, — зауважила спокійно жінка. — Чи з примусу, чи ні, а роботу робить.

— І непогано робить, — сказав Симон. — Іван Нечерда так і каже.

— То, може, погано, що він горілки не п'є? — спитала жінка іронічно.

— Воно непогано й погано, — сказав Левайда. — Людина не вовк, мусить жити з іншими людьми. Жити й дружбу водити. А він ні з ким дружби не водить, одно ходить по світі, як туман. Турбує мене це...

— А як на мене, він ладний парубок, — сказала господиня і відчула знову те ж таки, що й тоді, коли вперше годувала його борщем. Знала, що правду каже чоловік, бо й сама побачила в ньому щось непевне, але згадала його смутний погляд і те, як ходили жадібно жовна, коли їв той борщ, і знову пронизлива жалість охопила її, відчула непомилно: був то чоловік, який потребував жіночої ласки. Отож, тримаючи в серці жаль, заговорила жінка повільно, наче розмірковувала, і насіння перестала лущити, а може, щось відчула глибше і незбагненніше, щось таке, на що нема слів, але раз почала мову, то вже вела її, як клалося на серце.

— Що ти хочеш, чоловіче, з сироти? — сказала вона. — Росло воно затуркане, цілий вік по чужих людях. Ні ласки не знало, ні доброї їжі. Кожне його штурхало і гнало-било. Чи не сам ти зажив такої долі?

— А може, й так, — мовив спокійно Симон Левайда. — Ти, Лідулько, вмієш переконати. Хай поживе у нас, придивимось. І знаєш, що я придумав? — повеселішав він. — Візьму-но його на спробу. Іван відпросився на два дні, то отара тепер на Петрові. Отож підкрадуся вночі і перевірю, чи добре стереже він хазяйське добро. Коли добре, хай залишається, а коли спить, вкраду в нього корову.

Засміявся тихенько, і його сміх провис у блідому сутінку, аж звів голову молодший

пес, котрий лежав на траві і подивився на хазяїв, наче щось хотів запитатися, старший же спокійно вигризав із себе блохи. Відтак заспокоївся й молодший, окрім того, побачив спокійне обличчя господині, яка сиділа й монотонне лузала насіння. Погляд її блукав десь поверх паркану, де густіли, зкублюючись, сутінки і де прорізувавсь у небі тоненький серпик місяця.

— То що на мою вигадку скажеш, жінко? — спитав, весело блищучи оком, Симон.

— А що мені казати? — як звично, відповіла Лідулька. — Сам розумний знати, що ліпше, а що ні. Не моє це діло про такі речі міркувати.

Він зирнув на неї захоплено, бо найбільше любив її, коли була мирна й поступлива, а коли б народила вона йому й дитину, яка б росла біля них, як вишня біля паркану росте, то міг би виславити долю, що пізнав-таки в цьому світі правдешнє щастя.

5

Вони впорали з Іваном Нечердою худобу, й Іван подався в село до жінки, а Петро, як завжди, коли лишався сам у степу, почав відчувати скімливий страх. Через це не заходив до куреня, в якому спали, а сідав біля дерева, що єдине тут росло неподалік загорожі: перед його очима простягалася далека рівнина, а коли повертався у зворотний бік, бачив верболози, що ними обріс лівий берег Дніпра. Отож дивився поперемінне в один чи другий бік: зі степу дихало на нього теплим духом трав, і здавалося, якась сила манить його встати й піти звідси геть, аж до далекого, повитого сутінками крайнеба. Коли ж дививсь у бік Дніпра, мимохіть згадував рибальський човен, яким виїжджали вони з батьком у дніпрові рукави. Інколи думав і про батька, хоч Сом і не батьком йому був, але не відчував жалю, що покинув його. Мав тільки в грудях оце манливе відчуття, що поривало його йти та йти, — більше нічого не хвилювало його крові. Через те сидів застигло коло дерева і димів люлькою, мружив очі й дививсь у далину і міг просидіти так аж до світання, а на світанні вставав і йшов будити Івана, щоб той постеріг отару.

Сьогодні ж, коли Іван подався в село, як і в інші рази, готувався запасти в таку ж безсонну закам'янілість. Через це накинув на плечі кожуха, щоб не змерзнути, поклав біля себе люльку, тютюн і кресало, щоб не вставати. Відразу прокинулося в його душі щось гостре й дике; поводив головою із яструбиним носом, і очі його запалилися холодним блакитним вогнем, — саме цей вогонь мав на увазі Іван Нечерда, коли скаржився господареві на нетовариськість свого підлеглого.

Але це тривало недовго, бо знову натоптував люльку, кресав вогню, і, коли дихав на Петра вітер, іскри вилітали а череп'яного крихітного горнятка біля його рота і розліталися віялом; коли ж було тихо, дим ставав над його головою і начебто загусав. В такі хвилини не думав нічого, бо був порожній і сухий і не мав ніяких бажань, хіба часом воскрешав у собі образ господині, єдиної жінки, до якої відчув інтерес, але то був не вогонь, а радше холодне полум'я світляка.

Може, через те, коли відвозили молоко, відмовлявся від того, хоч у дворіщі чимось завжди стадників гостили, а праг лишатися таки в степу; коли ж їхати мусив, стояв неподалік воріт і чекав, поки не скажуть йому вертатися до худоби. Зрештою, погляд

Лідульки ловив охоче і начебто на нього відповідав. Була вона старша за нього років на п'ятнадцять, але й досі цвіла вродою, через це дозволяв він собі отакими спокійними вечорами згадати яскраве світло від її білезної сорочки; тоді дим з його люльки здійсмався швидше, зуби притискали чубук, а жовна прокочувалися біля скронь...

Симон виїхав з двору, коли вже сутеніло. Скерував коня просто в степ і якийсь час їхав, на весь рот усміхаючись. Біля найближчої від стійбища балки спинився і прив'язав коня до куща. Потім пройшов балкою до узгір'я і там ліг, щоб почекати, доки впаде ніч. Земля була тепла, нагріта, і він злегка задрімав, йому приснилася його жінка, коли була дівчиною, зовсім юна, ще чотирнадцяти років, але висока й гінка. Після того йому привидівся кінь, який метав іскрами із ніздрів, і той кінь, закинувши голову, розкотисте заіржав. Від того звуку Симон прокинувся і намагався розчовпати, де він і куди його занесло. Дзвінко, однотонне й гаряче цвірчали довкола цвіркуни, і Симон засміявся, згадавши, куди вибрався й для чого. Він сів, натовк люльку, креснув вогню й солодко зотягся, пихкаючи духмяними хвилями. Рот його при цьому всміхався, а очі мружилися. Так просидів він, доки не вигас у черепку вогонь, тоді встав і нахильці подався у напрямку стійбища.

Великий кудлатий пес, почувши шерех, устав і насторожено витяг писок у навітряний бік. Звідти долетів до нього знайомий запах, і пес заспокоївся. Петро в цей час намацав на траві торбинку з тютюном, розгорнув її і запустив два пальці, щоб набрати тютюну. Але пальці завмерли на півдорозі, бо почув підозрілий шелест — повернув у той бік обличчя з яструбиним носом і засвітив холодним блакитним поглядом.

Хтось таки добирався потай до огорожі стійбища, і Петро, спустивши з пліч кожуха і покинувши торбинку з тютюном, вужем прослизнув до куреня. Схопив шаблюку — перше, що йому трапилося під руки, і метнувся до загорожі. Корови важко сопля й ремигали, а він згубив на мент напрям підозрілого шарудіння. Крався вздовж стійбища, і тіло його було безшумне й легке. Зрештою, побачив неподалець широку людську постать, яка перелазила через огорожу. Дикий, різкий і несамовитий вереск вирвався тоді з Петрових грудей, і кинувся він до злодія з таким несвітським шалом та стримом, що Симон встиг тільки голову повернути. Щось блиснуло йому перед очима, і він звалився із загорожі, заливаючи траву і Петрові ноги густим потоком темної крові.

6

Петро відчув трем у всьому тілі. Піднесення і збридження, лють і шал. Відкинув тіло, що начебто охоплювало його за ноги, і помчався на сугорок, де стояло било. Схопив залізо і вдарив щосили. На весь окрай загучало, будячи від сну сусідніх стадників. За хвилину степ збудився від стугону кінських копит, але Петро начебто втратив тям: бив і бив, замахуючи залізом, і мов упивався гулом та дзеньком. Очі його полум'яніли, трем із тіла вийшов, і відчував він тільки сліпе піднесення, і оді як з його грудей виривався вряди-годи чи то сміх, чи плач.

Отямився, коли чийсь руки сильно ним потрусили. Обернувся й побачив довкола себе людей. Тут-таки був й Іван Нечерда.

— Чи ти сказився? — спитав він, знову струшуючи його за плечі. — Що сталося?

Петро видихнув із себе повітря і відкинув набік залізо.

— Я там злодія убив, — сказав майже спокійно. — Ліз до загорожі.

Між людей, що скупчились унизу, вже горіли походні. Лизали червоними язиками темінь, і світло вихоплювало з неї очі, носи чи вуса.

— Він тут злодія вбив! — гукнув Іван Нечерда. — Ходімо подивимося.

Рушили всі разом, однією стіною, попереду Петро й Нечерда, а позаду гомінлива юрба.

— Я почув, що хтось крадеться, — схвильовано розказував Петро. — Ну, думаю, я тобі покажу! Схопив шаблю і крадьки туди. Аж він уже через загорожу лізе...

Гавкали збуджені собаки, один із них звів голову і завив. Це виття луною віддалось у степу і збудило на хуторі Лідульку Левайду. Але сон надто чіпко тримався її повік, вона зітхнула і спитала:

— Якийсь там шум, Симоне? Ти тут?

Їй ніхто не відповів, і вона, повернувшись, знову заснула.

Люди йшли мовчки. Збуджені корови неспокійно поверталися на блиск походень і мукали.

— Оце тут! — сказав Петро і показав на труп, що плавав у крові.

Іван Нечерда кинувся до нього і перевернув обличчям догори. Тоді смикнувся дивно і злякано зирнув на Петра.

— Я так тихо підкрався, — схвильовано оповідав той, — що він і озирнутися не встиг...

Іван Нечерда повільно підходив до Петра. Тіло його погрозово розхитувалося, він раптом кинувся і вдарив хлопця в обличчя.

— Ти що! — схарапудився Петро. — Сказився!.. Тоді Іван знову відвів руку і так лупанув Петра, що той аж присів.

— В'яжіте його, хлопці, — сказав хрипко Нечерда. — Він вабив свого господаря...

Було в ту ніч задушливо й похмуро. Степ лежав навкруги сухий і зморений, бо не випала із вечора роса і не овільжила землю. Небо було покрите темними, але негустими хмарами, їх мало було для дощу, але досить, щоб затулити зорі. У таку ніч вилуплюється із яєць гаддя і починає розлазитися, шукаючи собі гнізда. Часом мале гаддя зіштовхується з великим, і велике мале вбиває. В таку ніч жуки в річці наїдаються так, що дохнуть, випливаючи черевами догори. В таку ніч, коли це правда, оживають на дні річок потопельники і виступають із води подивитися на звабний танок русалок. В таку ніч виходять з дому дівчата, які тужать чи котрих зрадили коханці, і рвуть чар-зілля чи зілля-отруту. Варити його вони будуть завтра, бо для цього потрібне місячне проміння. В таку ніч у лоні жінок зароджуються діти, які потім стануть відьмами чи упирями. Пугачі злітаються на найвище дерево у краї і починають тужливо пугати. І пугають вони так до світанку, бо знають: сонце того ранку не прийде. Хмари на небі густішатимуть і густішатимуть, але дощу із себе не випустять. Земля сохнутиме без роси, але їй у той день не буде дано вільги. В той день засохне багато зілля, передчасно

засушивши невизрілі плоди в коробочках. Це насіння висіється в землю, але не проросте. В такий день не одна добродісна жінка дослухається до лукавого шептання звідника, а решту життя шкодуватиме за ученим. Павуки падатимуть на обличчя сонних людей, і ті злякано пробуджуватимуться. Вітер принесе гаряче дихання і висушить кілька криниць, а в кількох красунь вип'є з лиця вроду. Кажуть, саме в такі дні з'являється сарана, але сарана з'явилася наступного тижня. Вона впала на землю і покрила її. Худоба їла траву, вкриту сараною, і гинула, самі тільки кури й свині від неї тучилися і мали пожиток.

7

Петро вийшов із суду й обдивився засклілим поглядом навколишній простір. З-за сусіднього тину виглядало кілька дитячих голівок, дивлячись на нього із страхом та захопленням, і це нагадало йому інше село і тих дражнюків, через яких він і в світ вирушив. Судом перекосила йому обличчя, рипнув зубами і пішов геть, розмахуючи руками і трохи дивно кидаючи цибатими ногами. Ішов через містечко і не відповідав на вітання, а коли вийшов за його межі, озирнувся, засвітивши холодним блакитним поглядом — з його вуст вилетів тихий прокльон. Тоді затяг міцніше на штанях очкур і подався дорогою, не знаючи навіть, куди вона веде.

За якийсь час почув за плечима тупіт, але не озирнувся, звернув тільки на узбіччя. Однак той, що здоганяв його, таки притримав коня.

— І конем тебе не дігнати! — сказав Іван Нечерда. Петро зиркнув на нього холодним позором.

— Не сердься на мене, що бив тебе тоді вночі, — сказав Іван. — Таке сталося, сам знаєш...

Петро йшов не спиняючись, а Іван їхав поруч.

— На суді я тебе вигороджував, сам бачив. Та й господиня наша сказала, що не твоя це вина, а Симонова.

— Бо й не моя! — байдуже сказав Петро.

— А хіба не признав тобі цього уряд? Коли б не признав, то вже гойдався б на гілляці. Петро йшов, не стишуючи ходи.

— То не сердишся, що бив тебе тоді?

— Чого мені на тебе сердитися? — сказав Петро крізь стиснені зуби. — На себе мав би сердитися.

— Чого ж тікаєш?

— А що маю робити? — спинився Петро і зирнув на Івана, бо й той спинився... — Вертатися до господині, в якої вбив чоловіка?

— Оце ж вона й послала мене по тебе, — сказав ніяково Іван.

— Послала по мене? — здивувався Петро.

— Авжеж. Куди йому йти, сказала, сироті. Хай служить, як служив.

— Мені і справді нікуди йти, — сказав уже м'якше Петро.

— То вертайся. Сідай он до мене на коня і поїдемо.

— Не вмію я на конях їздити — буркнув Петро. — Я серед рибалок виріс.

Тоді Іван зіскочив з коня і витяг з кишені невеличку пляшчину.

— На ось, випий, — сказав тепло.

— Не хочу я пити, — буркнув Петро. — Дияволове то пійло!

— Боже це пійло, — засміявся Іван. — Чи ти в пущі ріс, чи у вертепі, що смаку горілки досі не пізнав?

— А таки не пізнав...

— Коли кружлянеш, — мовив Іван, — все співає і самому захочеться співати...

— Горілка то співа, — похмуро сказав Петро.

— Ковтни трохи, і трава тобі заграє...

— Трава заграє, кажеш? — спитав Петро, ковтнувши. — А нехай загра!

Вони йшли, обійнявшись, а за ними ступав терплячий кінь.

— Я тобі відкрию одну таємницю, — зупинив Петра Нечерда. — Ти сирота, ніхто і ніщо тебе не в'яже, то й зможеш того доп'ясти...

— Стривай, — мовив Петро, насторожено прислухаючись. — Здається, вона починає співати...

— Нема чого тут слухати. Я знаю таємницю, як можна забагатіти... Я б сам це зробив, але самому на це діло не підеш... Чи, може, нічого ти не чув про крилатого коня?

— Боюсь я коней, — сказав Петро. — Дай краще послухаю, як співає трава.

— Що там трава, — махнув рукою Іван, але змовк, тільки всміхався значуще й таємниче. — Кажуть, той кінь із царських стаєнь...

Петро ж відштовхнувся від нього і, ледве переступаючи ногами, побрів з дороги. Став на узбіччі й хитався, довгий і тонкий. Коли ж повернувся до Івана, побачив той бліде обличчя з яструбиним носом і холодні блакитні очі, від яких аж на душі маркотніло.

— Ось хрест святий! — забубонів Іван, ідучи назустріч тому блакитному вогню. — Чує моє серце: ти не простий чоловік, Петре. Ти такий чоловік, що не тільки коня спіймаєш, а й самого чорта.

Він засміявся тонко, смикаючи і поводячи дрібною головою.

8

Петро привіз молоко, сир і масло, а коли господиня відчинила йому ворота, собаки не кинулися до воза і не загавкали. Лідулька подивилася на Петра пильно й вивідчо.

— А ти, хлопче, змужнів, — сказала тихо, й вони почали переносити пожитки в комору. — Чому не з'являвся так довго на очі?

— Винуватий перед вами, — спокійно сказав Петро, кладучи на плече бочечку з маслом.

— Винуватий не ти, а мій покійний, — зітхнула Лідулька. — Стеріг ти наше добро по правді.

Вони мовчки працювали, і видно було, що господиня хоче щось сказати більше.

— Чи добре тобі в полі? — спитала нарешті. Він засвітив у її бік блакитним поглядом, але нічого не сказав.

— Подумалося мені: чи не забрати тебе до господи, — сказала трохи натужно. — Важко мені тут без чоловічих рук.

— Як велите, — відповів він.

— На тебе, бач, і собаки не гавкають, — засміялася господиня і заблищала очима. — За свого приймають...

— Собаки на мене не гавкають, — сказав він неохоче, — бо бояться мене...

Пси і справді забрались із двору, і господиня здивовано озирнулася: любили крутитися біля людей. Щось похололо їй усередині, але вона знову невимуслене засміялася.

— Таке скажеш. Іди поїси, бо той Нечерда до жінки їздить, а ти й борщу гарячого не сьорбнеш...

— Варю собі куліш, — сказав він. — А ще є молоко, масло і сир. Я, коли є Нечерда, і до Дніпра ходжу. Наловлю риби — юшку варимо.

Говорив це сухим, прохриплим голосом, ідучи за господинею, яка бадьоро хитала перед ним спідницями. Повернула голову і сказала з-за плеча:

— А в господу риби не приніс! Був би добрий: і собі б наловив, і про господарів не забув би.

— Не любив господар риби, — сказав невиразно.

— Вже півтора місяця, як господаря нема, — мовила вона.

— Не хотілось на очі налазити, — буркнув ніяково.

— А тепер схотів?

— Довелось. Корова телитися мала...

Насипала борщу і дивилася, як він їсть. І знову все повторилося, як і першого разу: їв борщ з нелюдською жадобою, поспішаючи й похлинаючись. І було при тому таке напружене його обличчя, і так ходили жовна, що знову відчула жаль до Знайди. Тихе щось і болюче відгукнулось у ній — біль приспалий і дивний. Подумала, що, може, недобре повелася, завівши з ним відверту балачку.

"Він гарний", — думала, але це нічого не пояснювало. Окрім жалю й хвилювання, домішувалося до її почуття щось із тої ночі, душної і важкої, в яку так несподівано було вбито її Симона.

"Ось він, убивця мого чоловіка, невинний, як дитина, і жалю гідний, — думала вона. — Навіщо з'явився тут, у нас, і чому приніс нещастя?"

Але не відчувала відрази до нього. Швидше навпаки: було б їй прикро, щоб покинув їх назавжди.

"Таке чудне твориться", — подумала вона і аж головою струснула. Тоді подивилася на Знайду і здригнулася: зоріли на неї блакитним холодом двоє напружених очей.

— Ще підсипати? — спитала, а що мовчав, узяла миску й досипала.

Мовчки взяв ложку і знову заходився їсти з тою-таки пожадливістю й поспішністю.

— Виголодавсь у степу? — сказала співчутливо.

— Я завжди так їм, — озвався він.

— Отож до роботи добрий, — всміхнулася жінка. — То перейдеш у господу чи

лишишся в полі?

Знову поставив супроти неї блакитні шматки криги.

— Чого дивишся? — сказала з викликом. Тоді його обличчям сковзнула тонка, як павутина, усмішка і скривила гарного рота.

— Дивно мені, — сказав, відводячи очі.

— Що тобі дивно?

— Такі добрі ви до мене, — мовив.

Не могла спокійно на нього дивитися і почала вдавати, що порається по господарству. Але на обличчі самі від себе з'явилися раптом непрохані сльози — відчулася, що стала зовсім безпомічна.

9

Вранці вона побачила, що сорочка на ньому брудна й подерта.

— Скинь, свіжу дам, — сказала вона.

— Дивне щось мені снилося, — мовив він, стягуючи сорочку. — Що я малий, а ви велика...

— Нічого дивного, — сказала вона. — Старша я від тебе... Порпалася у скрині, вибираючи сорочку: була то одежа чоловікова.

— Незручно мені одягу вашого чоловіка вдягати, — мовив він.

— То гнити їй через те? — відказала жінка і раптом стала строга. — Крім того, не винуватий ти. Коли б винуватий був, не допустила б тебе в двір.

Він стояв перед нею, темний, жилавий, з густо зарослими грудьми, а на шиї в нього висіла мала шкіряна торбинка.

— А це що в тебе? — спитала, дивлячись на ту торбину.

— Якись папери, — сказав байдуже.

— Що за папери?

— А чи вмію я прочитати? Той чоловік, що виростив мене, знайшов їх при мені, немовляті...

— Дай подивлюся, — сказала вона з цікавістю.

— Вмієте читати?

— Не вмію, — відповіла, чуючи, що хвилюється. — От Симон, той грамотний був...

— Симон тепер не прочитає, — сказав він.

— Чому ж носиш їх з собою?

— Бо нема де подіти.

— Давай покладу їх у себе, — запропонувала вона. Безмовно зняв торбинку з тіла й віддав.

— Можна подивлюся? — спитала господиня. Стенув байдуже плечима й почав натягати на себе свіжу сорочку.

Розпустила шнурка й засунула в торбину пальці. Намацала паперину, але чомусь перестрашилася.

— Ні, — сказала вона, — навіщо мені те дивитися, коли не можу прочитати? Іди попорай худобу...

Зирнув на неї спідлоба, вколовши сталевим поглядом, і слухняно пішов із хати.

Хотіла побути сама. Так дивно почувала себе: якась млість у тілі з'явилася, щось її хвилювало й мучило. Може, учинила нерозважно, подумала, що залишає цього дивного хлопця в господі, — адже живе сама! Може, треба було б їй ліпше найняти наймичку, а цей хай іде у степ. Їй стало душно, аж схопилася рукою за коралі. Намисто на шиї раптом розпалося. Посипалося на підлогу червоне каміння, і вона аж здригнулася: здалося, що то розкрапана кров. Відклала торбинку набік і кинулася збирати, а коли назбирала повну жменю, відчула в тілі ще більшу слабкість. Сіла на лаву, тримаючи у стиснутій руці коралі, й відчувала, що обличчя ні паленіє. Дивний, слизький страх почав уповзати в неї. Не розуміла, звідки йде і чому, але їй захотілося раптом утекти із власного обійстя.

Сиділа принишло, стискаючи коралини. Ще не знала, звідки воно йде, але глибоко в собі таки відчувала тривогу. Здавалося, тонкий, гострий промінь прошпилив її й почав освітлювати занедбані закамарки мозку. Хто зна, чому освітився саме той кутик, якого не освітлювала ніколи. Згадала дитя, яке в них померло ще на початку її з Симоном шлюбу; вирішивши, було б таке, як цей хлопець.

— Йому було б двадцять років, — прошепотіла вона і раптом розсердилася сама на себе. Які дурниці верзуться, казна-що! Симон сам витесав човника й сам його засмолив. Вона несла того човника на руках. Чи клав Симон туди якийсь папір? Не могла згадати, бо й не до паперів їй тоді було.

Знову здивувалася, що западають їй у голову такі думки. Ні, їй, очевидно, не можна лишати його при господі! "Господи, — застогнала вона, — чому мені так тяжко?"

10

Петро поїхав відставити воза й коня до отари й сповістити Івану Нечерді, що господиня забирає його до послуги у двір. Перед від'їздом він попорав худобу й викидав із хліва гній. Потім він снідав, намагаючись не дивитися на господиню: була вона якась стривожена й насторожена. Обережно почала розпитувати його про колишнє життя, і він неохоче відповідав: їжа сьогодні йому не смакувала. Зрештою, втупив у неї сталеві палкі очі, бо помітив і вона також намагається на нього не дивитися.

— То, може б, я того, — сказав, — залишився в степу?

— Побудеш, поки не найму собі нового наймита, — сухо відказала жінка.

Вона провела його до воріт. Тихо заскавулів на дворі старший пес, і вона згадала, що не погодувала їх сьогодні. Винесла недоїдки борщу, але старший пес не доторкнувся до їжі. Молодший, навпаки, втрощив усе охоче і почав лізти до неї. Відігнала його, притупнувши ногою, і знову кинулася у хату — їй треба було сьогодні замісити ще й хліб. Моталася з одного краю двору до іншого, збирала яйця, місила діжу і спершу не почула тихого стуку. Відтак загавкав молодший пес, і вона вибігла із замашченими в тісті руками до воріт. Відчинила віконечко і побачила проти себе малого чорнявого підлітка з великими очима на сухенькому обличчі, через плече йому перетягувалися порожні торби.

— Що хочеш? — спитала вона.

— Я зі школи, — сказав хлопчик, дивлячись на неї прегарними оченятами. — Може б, я вам проказав віршу чи заспівав?

Вона блиснула зубами і відчинила. Собаки з голосним гавкотом кинулися на хлопчика, але відігнала їх так владно й сердито, що відбігли в кінець двору і сіли під повіткою.

— Іди в хату, я тебе нагодую, — сказала вона.

— А собаки мене не чіпатимуть? — перестрашено спитало хлопчєня і несміливо рушило по стежці. Дивлячись на його чорне, розсипане по голові волосся, мимовільно подумала Лідулька: щось таки повертається до неї з минулого.

— То вам заспівати чи віршу проказати? — спитало хлопчєня.

— Поспіваєш, — сказала жінка. — А чи ти не сирота, що ходиш по підворіттях?

— Сирота, тітко, — сказав хлопець поважно. — Живу я у школі разом з паном дяком. Вони оце мене й посилають роздобути харчу...

— Скільки ти його донесеш, такий мізерний? — затурбувалася вона.

— Те, що дають, неважке, — мовив хлопець. Він стояв уже в хаті, і його обличчя зробилося урочисте й серйозне, а оченята натхненно заблищали.

— Почекай, не співай, — сказала вона. — Я тебе спершу нагодую.

Він звів на неї поважні чорні очі, і їй здалося, що вона десь бачила малого.

— Я, тітко, спершу таки заспіваю, — сказав, — Голодному спів лучче з горла виходить.

І він заспівав псалму, тоненько й печально, невідривне дивлячись на господиню, і його прегарні очі при цьому плакали без сліз, а голосок дзвенів найчистішим сріблом, личко ж стало таке гарне, що гарнішого вона у світі не бачила. І сколихнулася в її грудях велика й солона хвиля; слухаючи чисту, високу й чудову мелодію, той голос срібний і дивлячись в неймовірно гарні й смутні очі, відчула вона, що ось-ось не витримає, а зариде так, як не ридала ніколи в світі, як не плакала й за покійними матір'ю та чоловіком, — душа її раптом розхилилася і стала прозора й тремка, — спів впливав у неї гарячим потоком і пік їй серце. Не могла відтак стримати сліз, і ті покотилися градом, а хлопець мов не помічав того, плакав піснею, й чудовими очима, і дрібним тільцем, і торбами, що, порожні, безживно похитувалися, одна на грудях, а друга на спині.

— Досить, синку, досить! — таки заридала вона і притиснула раптом ту чудову голівку до м'яких і повних грудей. Хлопчєня замовкло в тих обіймах, як горобєня зіщулившись, тільки чмихало вряди-годи носом, наче й собі плакало.

— Я вам, тітко, можу й віршу проказати, — сказав він. — Це буде веселіше.

— Не треба мені вірші, синку, — сказала вона, відчуваючи трем у всьому тілі. — Я тобі й так дам усього, аби доніс. Зробиш мені тільки одну послугу...

Метнулася у сусідній покій і винесла звідти шкіряний капшук.

— Чи ти вмієш читати, хлопче? — спитала строго.

— Звісно, вмію, — сказало хлопчєня. — На те і живу я в школі.

— Тоді прочитай мені це! — сказала нервово і висмикнула з торбинки аркушик

паперу, ретельно складений навпіл.

Хлопець узяв неквапно папір, розгорнув і розгладив, тоді зиркнув і прокашлявся, відтак подивився на несподівано розхвильовану господиню, і його голосок дзвінко зазвучав у порожнім домі:

— Юстин, Симона і Лідії Левайдів син. Упокоївся немовлям. Прийми, боже, його на своє поле!

Хлопець звів очі, щоб подивитися, чи сподобалося господині його читання, але уздрів, що вона біла-біла, що хапає розтуленим ротом повітря і махає навіщось рукою. Він позадкував до дверей, а що та біла, страшна постать раптово ступнула до нього, простягаючи руку з розчепіреними пальцями, перелякано кинув на землю папір і чкурнув надвір, де ледве втік від собак, що з лютим гавкотом кинулися на нього.

11

Тоді вдарила Лідія Левайда себе в груди й завилала, як поранений звір, впала на коліна, аж кров із них бризнула, і стукнула лобом об долівку. Знову гатила себе в груди і дряпала нігтями долівку, здираючи їх до крові. З перекривленого рота почали вириватися зойки, перемішані з хрипкими викриками.

— О нещасна моя годино! — кричала вона в порожнечу. — О світе мій мізерний! Мати моя, чом ти мене самую не стратила, коли я на цей світ мізерний народила!

І знову вила, як поранена вовчиця, і роздерла собі кривавими нігтями лице.

— О нещасливий сину мій Юстине! — волила. — Чом на все злеє ти народився?! Чом невинно ти проклятий, як і я, і твій безневинний отець!

Не бачила, що і небо над її хатою засурмилося й потемніло — важка, аж чорна, хмара виростала серед неба, як велетенський потворний гриб. Шалений вітер зірвався, і пробіг через степ, і вдарив у розверсті Левайдині двері, гримнувши ними. Зарипіли натужно незачинені ворота, а собаки перелякано забилися під ганок. І завили вони вже обидва, а вітер закрутився шалено на подвір'ї, підхопив вихором злякану курку, зметнув нею, аж закричала дико, і поніс у чорне й навальне небо.

— Боже, не робили ми нічого злого в світі! — кричала в хаті, рвучи на собі волосся, Лідія. — І невинні ми, і таке лихо впало на нас! Вдар, і розбий мене, і розвій по землі, щоб і сліду від мене не лишилося!

Вітер розхитував ворота, і вони жалібно вискотіли на завісах, вихор догнав воза у степу і збив з Петра шапку. І та шапка погнала по землі, як перекотиполе, доки не зникла зовсім з очей. Мовчки дивився холодним сталевим поглядом у почорнілий степ Петро, і хоч вітер рвав, викорчовував волосся, мертве й нерушне було його обличчя. Несамохіть обернувся в той бік, де стояв хутір, і наче щось шепнуло йому до серця, але серце не почуло того шепоту. Коні заіржали і кинулись учвал, а він ще й віжками змахнув і свиснув пугою...

Лідія товкла закривавленим чолом об долівку, вже тільки стогнала, і ревла, і прихлипувала, і поливала діл слізьми, намісто розкотилося по хаті згустками крові. Відтак не стало в неї сили, і впала вона, трусячись від ридання і покрикуючи щось у землю, яка мовчки гасила ті слова.

Вітер знову кинувся на садибу і вдарив ворітьми так, що потріскалися вздовж дошки, а дах із повітки було зметено одним помахом. Загелгали там гуси, і закричали кури, а вітер вимітав їх одне по одному і виносив у степ. Летіли, вони розкудланіми клаптями, вдарялись у суху й тверду землю і розбивалися на плесканці.

Вила тривожно худоба, Іван Нечерда поспішливо гасав біля череди в полі, махаючи пугою, щоб встигнути загнати її в загорожу. Впав раптом град і почав цвѣохати по тугих коров'ячих спинах. До Івана біг Петро, розхристаний і простоволосий, і вони почали вже разом заганяти худобу — загорожа була під прикриттям горба.

— Зроду-віку не бачив такої грози! — закричав Іван Нечерда і, пригнувшись, побіг до куреня.

Вскочили туди, оббиті по всьому тілу градом, і мимовільно притислися один до одного, як брати, затремтівши.

Лив дощ, здавалося, впала з неба водяна стіна, і від того рознісся навкруг глухий гул. Бриніли, туго натягнені між землею й небом, дощові струмені і з ляскотом розбивалися об тверду землю. Худоба вже перестала натужно ревіти, а покійно підставляла під струмені спини. Деся далеко закричав птах, наче топивсь і сподівався, що хтось прийде до нього і врятує.

Петро скидав сорочку.

— Покупаємося, — сказав, безгучно сміючись, — Цілий світ тепер річка, ха-ха!

Рвонув очкура і вистрибнув просто в струмені. Іван роздягався й собі.

— Стривай! — закричав він.

Помчав з реготом за Петром, і той так само з реготом утікав. Посковзнувся і покотився з горба, обмащуючись в болото. Іван покотився за ним слідом, і вже бігли вони один за одним, чорні, як чорти. Дощ вимивав у них на тілі світлі смужки, Петро повертав до Івана мокре обличчя з прилиплим до голови волоссям, рот його кругле розтулявся, а очі несамовито блищали.

— Га-га-гаї — горлав він. — Не спіймаєш, чортова болячко!

— Спіймаю! — кричав Іван і кидався несамовито за Петром.

Вони мчали по калюжах, які поналивалися серед трави, розбризкуючи віями воду, інколи той чи той гримав об землю, скидуючи руками й ногами, підхоплювалися і знову бігли. Лискавиці начебто батогами шмагали небо, осяюючи їхні обличчя з вираченими очима та розверстими ротами. Іван стрибнув, щоб схопити Петра, але руки його посковзнулися, і він упав обличчям просто в траву. Тоді Петро крутнувся дзигую і сів верхи на розпластаного приятеля.

— Ну, хто кого? — спитав він, заламуючи Іванові руки за спину.

— Пустити! — загорлав Іван. — Пустити, бо болить!

Петро відпустив приятеля, і той, влучивши мент, вислизнув з-під Петра і навалився згори на нього — дощ ще густіше полив на них, розмиваючи, наче глиняних. Тоді Іван схопив Петра за волосся і занурив у калюжу.

— Га-га-га! — засміявся на всю горлянку. — Га-га-га! Тоді відпустив Петра і сів по-турецькому, підставляючи плечі під дощ.

— Ану, давай, хто кого поборе, — скочив на рівні Петро. Він став супроти Івана, зігнувшись і наставивши руки, той скочив і собі, і вони почали помалу наближатися один до одного. Відтак скрикнули голосно й водночас і, схопившись обіруч, почали хилити навзаєм супротивника до землі. Розмочена земля пливла під їхніми ногами, зверху лив і лив дощ, трава стала розмокла й слизька, вони попадали в багнюку і ворочалися там, насідаючи, — Петро на Івана чи Іван на Петра. Тіла їхні стали заболочені, сірі й лискучі, з їхнього плетива виставлялася вряди-годи нога чи плече. Інколи з'являлося перекошене чорне обличчя з розтуленим ротом і заплющеними очима; чвакала грязюка, чути було хрипке дихання й плескіт, коли хтось із них розвертався й ляпав по калюжі. Все це поливав щедро дощ.

12

Вранці Петро повертався до господи. Йшов неквапно, черпаючи босими ногами калюжі, що густо стояли серед трави: світ довкола блискотів міріадами золотих та срібних іскор. Груди його дихали вільно й широко, бо повітря прочистилося і проясніло. Але ще здаля помітив розчинені навстіж ворота, а що такого раніше не бувало, подався до них підтюпцем.

Біля ганку сиділи обидва пси; побачивши його, вони неохоче зішли з місця, начебто звільняючи йому дорогу. Він скочив притьма на ганок і різко відчинив двері.

Лідія лежала долілиць на полу, а коли він спинився на порозі, звела запухле від сліз, подряпане лице.

— Що сталося? — видихнув він злякано.

Вона повільно сіла, і з очей їй знову посипалися сльози.

— Що сталося? — спитав він. Вона здригнулася.

— Велике нещастя сталося, Юстине! — сказала, давлячись плачем.

— Чого ви назвали мене Юстином? — спитав він здивовано.

— О-ох, важко мені говорити про це, Юстине, — захитала вона головою.

Стояв перед нею, випростаний і поблідлий.

— Хтось напав на вас? — спитав зимно.

— Самі ми на себе напали, — відповіла вона кволо. Тоді встала і, побачивши папір, що валявся й досі на долівці, як кинув його переляканий школяр, підняла його.

— Отут воно написано, наше нещастя!

— Це мій папір? — спитав Петро здавлено.

— Та вже ж твій папір, Юстине. І це там написано, що ти не Петро, а Юстин, і що... і що...

— Що? — підійшов він до неї, аж зеленіючи з виду. Тоді вона звела кулаки і затарабанила раптом ними йому в груди.

— Що я твоя мати, Юстине! — закричала вона пронизливо. — А Симон, що ти його вбив...

— Мій батько? — спитав самими вустами.

— Твій батько, — заридала вона, спускаючись на лаву і затуляючи руками обличчя.

— Стривайте, тут щось не так, — сказав Петро. — Замолоді ви, щоб бути моєю

матір'ю.

— Не замолода! — сказала вона глухо, тримаючи долоні біля обличчя. — Я народила тебе в шістнадцять років... О Юстине, сину мій нещасливий! — захиталася вона в розпачі. — Чом ти не сказав, чий ти єсть син і якого роду... — Вона потопила свої слова у сльозах.

Стояв нерушно серед хати і мав зелене обличчя і сині вуста, а сині вуста зашепотіли, аж ледве вона розчула:

— Так, були в мене листи про те писані, але, самі знаєте, не вмію я їх читати.

На ті слова крикнула крізь плач і сльози Лідія:

— Це ми, ми спустили тебе в засмоленому човнику, бо помер ти був! Батько ще того човника сам і робив...

Вони замовкли на якийсь час — Лідія плакала, а він стояв і дивився.

— Не було тут моєї вини, — сказав спроквола.

— А хіба я кажу, що була? Кажу, що нещастя велике впало на нашу голову. І не знаю я, — протягла вона тужливо, — не знаю я, як тобі свій гріх спокутувати...

— Зате я відаю, — сказав Петро-Юстин. — Покинути мені вас треба...

— О ні, бога ради! Що я сама тут удію! Та й куди ти підеш, коли такий величезний гріх у тебе на плечах! Але він стояв серед хати холодний, начебто скрижанілий.

— А чи зможу жити я тут, де щоступня волає до мене батькова кров? Як я житиму біля вас?

Злякано стрільнула в його бік поглядом і зробилася покірна й жалюгідна.

— То, може, якось забудемо, Юстине... Якось витравимо з себе, люди про те й не знають... Сам же сказав: невинні ми...

Зітхнув тяжко й обдивився покій, в якому стояв. Але, здається, не побачив нічого. Тоді спинив погляд на вікні, в якому спокійно стояла велика і важка соняшникова голова.

— Не судилося нам, мамо, жити разом, — сказав, дивлячись на ту голову. — Буду, мабуть, сам витравляти з себе гріх мій...

На соняшникову голову сів горобець і, перехилившись, дзьобнув їй у лице. І забіліла на тому лиці свіжа біла ранка, а горобець, розлущивши, проковтнув насінину і наїжачився.

— Дайте мені на дорогу хлібину і грудку сиру, — сказав безбарвним голосом Петро-Юстин.

Горобець удруге клюнув соняшинину в видок, і неподалік першої засвітила друга біла ранка. І були ті дві ранки, як очі, і дивилися сюди, в хату, але в хаті не побачили нікого, бо й не було вже там нікого, хіба що стояла на порозі мала, задрипана істота в дірявому каптаніку, з обскубаною борідкою і слізливими очима — був це Той, що дома в пустку перетворює.

Цю історію я виписав із "Книжиці" рудівського дяка Стефана Савича, її було занотовано туди якраз після віршів, що поклав я їх раніше. Здається мені, однак, не мав вона нічого спільного із тим, що відбулось у Рудівці, — це радше вигадка, ніж історія

справдешня. Я ж уписую її тут через те, що, в силу випадковості, йдеться тут знову-таки про Петра. Однак саму історію я вже десь читав, можливо, навіть давно, ще в час навчання в академії. Зрештою, можна й пригадати, й попитати про те в самого дяка Савича — треба було повернути йому "Книжицю", оскільки умовлений річинець на те минув. Тягло мене в Рудівку і з іншої причини: хотілося ще раз зирнути в палкі В'юччині очі, а ще — розпитатись докладніше і про того коня, про якого ходять поголоски вже по цілому краю. Оповідали, начебто прийшов гетьманський універсал щодо того коня: хто зловить його, той ніби дістане в посідання село, бо загадковий кінь утік із царських стаєнь. Я знав, що ті оповіді — небилиця, бо як сотенний канцеляриста читав усі папери, що їх слав по полках його ясновельможність, — універсалу про пошуки коня там не було. Все голосніше й голосніше оповідали і про месію, який начебто з'явивсь у наших краях. Оповідали, що й той псевдомесія простує саме в наш край, бо до нього також дійшла звістка про чарівного коня. Я пригадую, що про того-таки коня згадував Петрові-Юстину його приятель Іван Нечерда, здається, це був той самий Іван, котрого називали в Рудівці Іваном Дядечком. Мимохіть мені подумалося, що Стефан Савич таки щось більше знав і про коня, і про загадкове вбивство в їхньому селі, згадаймо хоч би його вірш, що його я виписав сюди раніше. З іншого боку, мені здається, що Стефан Савич уживав цей образ, маючи на увазі відомого Пегаса.

Цієї ночі мені знову приснилися рудівські поля, я начебто їхав ними верхи, а навколо завзято висвистував лютий вітер. Привиділася мені В'ючка Безкровна, яка блукала по росі, збираючи якісь трави, — була вона гола. Побачивши мене, кинулася втікати, і хоч біг я за нею конем, а наздогнати не зміг. Це наверзлося, мабуть, тому, що дув цієї ночі сильний вітер і зламав біля мого дому кілька дерев. Одне із них упало просто на ганок і розбило його, двоє ж звалило пліт. Через те цілий ранок сьогодні я займався господарством, найшовши теслів для поправи ганку і чоловіка, щоб підняв мені тина.

Хоч стоїть уже глибока осінь і листя на деревах майже нема, цієї ночі гримів грім. Люди урочать з того випадку нещасливий урожай на наступний рік, а дехто зв'язує цю подію з оповідями про появу в наших краях вогненного коня і месії.

Сьогодні прийшов з генеральної канцелярії лист, у якому знову йдеться про псевдомесію, знову стверджується, що такий чоловік, котрий оголосив себе месією, був у наших краях, але його зловлено й повішено, як злочинця, і що ніякого чуда через те не відбулося, чим люди увіч переконалися в його злонамірності. Я прочитав цей папір і відніс його Іванові Скибі. Той вислухав мене досить байдужно і навіть позіхнув виказисто.

— А що я казав, пане канцеляристе, — сказав він. — Все це бабські вигадки. Приходьте-но краще до мене сьогодні, і я вас пригощу найчудовішою в світі варенухою.

Я пообіцяв зайти, але в глибині душі відчув жаль. Кожен чоловік, попри тверезість свою, все-таки сподівається на чудо, а коли виявляється, що й цього разу воно не збулося, який він не є тверезий, а розчарування відчуває. Може, тому я покинув канцелярію й пішов глянути, як теслі лагодять мій поламаний ганок.

Завжди любив, як пахне свіже дерево. Через це довгенько простояв біля теслів і вдихав на повні груди тон аромат. Дивитися на роботу підійшло а вулиці кількоро міщан: говорили вони майже весь час про вогненного коня. Питалися в мене за гетьманський універсал щодо того коня, але я відповів їм по правді. Дехто мені повірив, а більшість ні. Так само не всі повірили й звісткам про месію.

Теслі закінчили роботу під вечір. Я пригощав їх на оновленому ганку, потім навідав і наказного сотника — ми покуштували з ним і справді чудової варенухи.

Повертався я потемки. Ішов якомога повільніше, бо навколо мене ходила й шамотіла, дихала і зітхала широка, щедра осінь. Заколючувала в темені густі настої свіжих запахів: вільга, прохолода і тлін; хоч було повне безвітря, зривала поодинокі листки, які ще трималися гілки, і пускала їх до землі, з увагою стежачи за тим кривулястим летом.

Ще здалеку я почув запах свіжого дерева, він напрочуд погідно з'єднувався з духом леглого листя. Свіжі дошки матово світилися у сутіні, і я спинився біля хвіртки, щоб помилуватися з того кольору й подихати сосновим духом. Вдихав у себе запах свіжого дерева — було мені на серці погідно.

Зайшов у порожній дім, і кроки мої лунко відбивалися у порожнечі. Лунко рипіла дерев'яна підлога, і я ходив по ній туди-сюди, не запалюючи світла. Думав я про Рудівку. Думав про те, що, попри нашу нехоть і навіть уразу, людина все-таки може бути у світі наче листок чи трава. Цілий вечір шепотіла про це мені осінь і рипить підлога, па якій я зараз ходжу. Найліпше було б лягти в ліжку і заснути з янголячим спокоєм у серці. Але не така була пора і не того мені хотілося. Знав уже: стукаються до мене в груди вірші, і я мав дати їм волю. А ще я мав щось велике-велике вирішити чи розв'язати якусь незвичайну загадку. Хтозна-яку, але вже стояв біля її порога. Вже мав ступити туди: ось-ось воно відбудеться, ось-ось просвітиться переді мною стіна, і побачу я широкий, залитий сонцем простір.

І справді, я дивився на стіну. На ній пропливали, з'являючись один за одним, всі рудівські обличчя, що ми їх колись зустрічали з Іваном Скибою. Я вдивлявся у них з глибокою увагою й цікавістю. Вони начебто знову оповідали мені все, що я знав і вже тут записав, і я намагався поєднати ті розповіді із тим, що довідався потім. Хотів все-таки зв'язати історію Петра убитого з історією про Петра утеклого. Знав напевне: один із цих вузлів — справжній. Один із цих вузлів маю розрубати, і це потрібно перш за все мені самому, легко-бо згодитися, що людина — як листок чи трава, але важко тим листком чи травою бути.

ВІРШІ ПРО ТИШУ, ЯКІ НАПИСАВ Я ПІСЛЯ ОСІННЬОЇ БУРІ

День за днем пропливає — однакі, на диво,
Ніч за ніччю зникає, пливають неспішливо,
Перед очі лягає те саме, що вчора,
Ті ж обличчя стрічаю, та ж даль неозора.
Під одним усе знаком — в одному хитанні,
Вечори всі однакі, ті ж самі світання.

Вколисатися можна у ритмі цім рівнім,
Тож душа пливе кожна у рухові пливнім.
Але чую я розлад у тім колисанні,
Супротивне довкола я чую гойдання.
Щось руйнується вічне й навіки втихає,
Серце, хоч довговічне, так само згасає.
Є цей рух супротивний, є вітер-руйнівець,
У житті є заживний, а є і мандрівець,
Є вдоволений світом, є збурений конче,
Хтось милується цвітом, хтось цвіт отой топче.
Величезне коло повільно кружляє,
Величезне поле упалих приймає.
Квіти нові підводить, і знову цвіт квітне,
Бо одне в ньому родить, а друге в нім никне.
Гей-гей, небо безмежне, скажи-но на милість,
Чи навік ця бентежність і ця от безсилість?!
Величезне коло повільно кружляє,
Величезне нас поле ковта і з'являє.
Ще навколо є тиша, безмежна і вічна,
Там, у небі, є лише безгучність велична,
Що пливе, напливає, всіх нас повиває,
Усіх нас утишає, всіх нас покриває.
Гей, іде невблаганно, іде неприпинно
На ясних і захланних, на винних, невинних,
На невчених, розумних, марних і потрібних,
На веселих і сумних, великих і дрібних.
Серце дивно стукоче у мене у грудях
І збагнуть конче хоче цей глузд чи безглуздя,
Але долю однаку присуджено й тому,
Хто усе розуміє, й навіки дурному!

РОЗДІЛ VI

Крилатий кінь

1

Подався дорогою, якою їхав півтора місяця тому з наказним сотником Іваном Скибою. Це сталося трохи несподівано й для самого мене, бо, вийшовши вранці на ганок, я знову почув тонкий аромат свіжого дерева і побачив, що небо над головою без хмарини. Обважніла від води земля, лежала, покрита яскраво-жовтим листям, і дихала пряно й волого. Трохи листя лишалось і на деревах, і, як учора ввечері, воно тихо відривалось від гілок і, кружляючи, повільно опадало. Я дивився на цей безгучний листопад, і тиха туга почала входити в мене. Була прозора, як і небо над землею, і жовта, як листя. Я пройшовся по тому місці, де була в мене стежка: вогке листя не

шаруділо. Ступав, і земля вгиналася під ногами. Пройшов у кінець обійстя, звідки відкривався краєвид на далекий шлях, що вився перед очима і зникав у далині. Був безлюдний та прозорий, і, дивлячись на нього, я зрозумів, що мені не уникнути цієї поїздки: повабило мене на той шлях дужим потягом. Повіяло тлінним духом червонясто-синіх піль, і це мимоволі повернуло мене в той дощовитий вересень, який і досі не вимивається з моїх грудей. В моєму мозку осіла низка запитань, які я хотів поставити Стефану Савичу. Тоді, у вересні, ми не мали змоги побути на самоті, а тепер я хотів провести в товаристві дяка цілий вечір. Почитати йому вірші й почути вірші його, говорити про закони віршового складання і згадати академію. Одне слово, за добрим та розумним приятелем скучила моя душа, так само, як скучила вона за чимось сокровеннішим: думав я і про В'ючку Безкровну. Останні кілька ночей оживав у мені її образ, а вдень я ловив себе на тому, що таки думаю про неї. Знав: та проста жінка була нерозумна й легковажна і, певне, не один ділив із нею ложе, але щось було в ній по-справжньому живе й привабливе. Можливо, забувала вона своїх знайомих, як забуває вітер дерево, з якого обтрисив майже половину листя; можливо, забула вона й мене — не те мене турбувало. Зрештою, і я не згадував тої ночі, а радше її очі, запах тіла, погідні руки, а часом долинав до мене і звук голосу. Це було непідвладне розумові почуття, а саме такого почуття і хотів я в цю дивну осінь. Можливо, саме ота її присутність у мені й збуджувала тугу, я навіть думав, що, коли б постійно звучав біля мене її веселий, легковажний і теплий голос, я таки забув би про свою печаль. Дівчат навколо багато, думав я, їдучи по ранково порожній вулиці. Гріх казати, що не придивлявся я до них, але пари й досі не дібрав. Мені хотілося запалати, дивлячись на дівчину, натомість і найкращі тільки тихо мене хвилювали. Вони прісні й нудні, ті дівчата, і тільки вогненна рудівська вдовиця зуміла викресати в мені вогонь. Була проста й неотесана, але щось лишалось у ній непорочне. Весь той житейський бруд, що так ліпиться до людських душ, змивався з неї безслідно. Через це й цвіла на її обличчі така дивна усмішка, так дивно принадно дивилися очі, а дотик руки був іскрометний. Отож я їхав, щоб знову перевірити те перше враження: чи не було воно самооблудою.

Дорога мокро лискотіла. Калюжі світилися яскравою синявою, а болото масно блищало. Кінь ішов по узбічній стежці і вряди-годи посковзувався, лишаючи на землі проїжджений слизький слід. Я не поспішав. Хотів повільно впливати в ті червонясто-сині поля і повільно перейматися їхнім настроєм. Інколи назустріч мені їхав віз, що його тягли по дорозі воли, колеса зачерпували обідками воду. Люди віталися до мене, повертаючи бліді круглі обличчя — були надто освітлені сонцем.

Зрештою, вона прийшла, самота. Це відчув я саме тоді, коли обрїй, мені здалося, таки покрився темною іржею. Іржа ота розповзлася по землі, наче розливалася поруділа вода. "Он вона, самотність", — подумав я мимохіть, розглядаючись і вже діставшись до спухлих, рудувато-синіх нив. І, як тоді, у вересні, дихнули вони на мене притамованою загрозою — я відчув, що таки втрачаю над собою владу. Захотілося звернути зі стежки, міцно заплющити очі, стьобнути коня і з тихим стогоном в'їхати в те болото. Воно ковтне мене не зразу, зникатиму в ньому так само повільно, як і той

чоловік, якого ми бачили, повертаючись від Наумця. Можливо, то й справді був Петрів побратим, який не на жарт заповзявся розшукати приятеля, не вдаючись до помочі людей. "Хто він такий?" — спитав я сам себе.

Аж головою струснув, щоб позбутися того потягу — все-таки розладнював мене й обезвольював, я вже не дивився на поля, а тільки на роз'їджену, лискучу під сонцем дорогу. Маю ще побачитись із Стефаном Савичем, а відтак і з В'юцкою — в мене тут чимало справ. Хочу не відновити, а згасити свою тривогу, а для цього мені треба зустріти людину, яка зрозуміє і розділить її. Не злегковажить і не відмахнеться, адже людина, скажу я їй, все-таки не трава! Людина має у світі не одне своє подобенство, і саме ці подобенства й складають повну людину. Так, людина складається з десятка інших людей, і вмирають вони у ній, здається, поступово. Через це зайве говорити, що смерть приходить раптово. Вона поселяється у нас із першим нашим криком, коли виходимо з материнського лона, і живе, доки нас не звоює. Але і воювати вона мастак. Забирає один за одним подобенства певної людини, а відтак забирає її усю. Я, здається, знав: одне з моїх подобенств таки справді загинуло в цьому краї...

Їхав слизькою, лискучою стежкою, і мені здавалося, що побіч плинуть мої відбитки. Можливо, всі вони — той-таки Петро утеклий, і ідуть побіч; два з одного, а два з другого боку, дивлячись не перед собою, а під ноги. Чекають, чи не спіткнеться їхній кінь і чи не стане це для них лихим звіщенням.

Хитаюся на коні, бо очі мої майже заплющено. Туга колише мене, ведучи поміж червоно-синіх піль. Починаю навіть боятися, що таки не виїду з них, бо цього боявся у світі кожен Петро устеклий.

2

Але ні, онде хати Рудівки. Кінь мій без спонуки пішов веселіше. Я відчув легке хвилювання, начебто в цьому селі мало вирішитися щось конче для мене важливе. Перший, кого побачив, був Наумець, чорний, як жук, з великою кучерявою головою і кривими ногами вершника. Стояв біля хати й байдуже дививсь у мій бік. Я привітався, але він кивнув мені, як незнайомому, відвернувся і задивився у бік зворотний.

Багно на вулиці стояло непролазне, і я спрямував коня попідтинню. Соковито чмокало під копитами, посеред вулиці розливалася широка калабаня, в якій плавали качки. Глухло безвітря, і ніжно пригрівало сонце.

Назустріч мені йшов височезний чолов'яга. Високо підіймав ноги, вириваючи їх з болота, і через те скидався на чорногуза. Я впізнав і цього чоловіка — був то стадник значкового товариша Нестора Федоровича Лук'ян Кнуренко. Він побачив мене і закрив руку за потилицю, шкрябаючись.

— Знову до нас, пане канцеляристе? — спитав неквапно. — Але в нас, здається, нікого не вбито.

— Чи мушу приїжджати, коли когось убито?

— А звісно, — сказав Кнуренко і сплюнув у багно. Я не зважив за потрібне пояснювати Кнуренку мету своєї подорожі, до того ж він і справді мав рацію. Тож заблищав до нього зубами і проїхав мимо — до мене ж повернулося широке бліде й

серйозне обличчя, облямоване рудуватим волоссям. Я їхав і знав, що Кнуренко нерушно стовбичить на дорозі й дивиться вслід. Він піде своєю дорогою тільки тоді, коли зникну з його визору.

Повернув ледь-ледь голову: Кнуренко таки стояв. Затоплений ледве не по коліна в багно, і через те здавалося, що він на потворно коротких ногах.

Але я вже завернув на іншу вулицю і побачив віддалік школу. Хата була перекошобошена, а вікна наполовину закладені листям. Коли під'їхав ближче, побачив рудаві зірчасті плями на стінах біля дверей — від того хата була начебто значена. Я під'їхав під самий ганок і зістрибнув із коня. Прив'язав його до стовпця і штовхнув знайомі двері. Вони розчинилися із розпачливим рипом.

Мої очі, незвичкі до темряви, спершу не побачили нічого. Потім почали вихоплювати якісь злякані обличчя: були то школярі. Я постояв, доки зір не при звичаївся До сутінку.

— Це ви, пане канцеляристе? — почув я з кутка голос Стефана Савича. Ще не бачив його, але ступнув у тому напрямку.

— Та вже ж, пане Стефане, — сказав я. — Привіз вам "Книжицю"...

Дяк звівся з-за високого столу, школярі сиділи тут-таки, за столом, і перелякано повитріщалися на мене.

— Сам бог вас привів, пане канцеляристо, — сказав дяк. — Останнім часом так чогось сохне в горлі, а водиця з підтрубної криниці лиха того не гоїть...

— Купили б чогось пожитнішого, — сказав я весело.

— Коли ж бо купила нема! — зашкрябав у голові Стефан Савич. — Ідіть, хлопці, додому, — повернувся він до школярів.

Ті й не рухнулися, а все ще витрішкувалися на мене, порозкривавши роти. Дяк позіхнув і перехрестив рота.

— Чи вам я сказав, чи не вам? — мовив уже голосніше. Хлопці заговтузилися і неохоче почали вставати. Я зирнув у вікно: те, в яке колись бачив молодицю з коромислом. Брови мої раптом полізли вгору: там і справді йшла струнка жінка з коромислом на плечі. Зирнула на мене, і я вразився, які глибокі й знайомі її очі. Закоцюб біля шиби: дивно, що вона мене уздріла. "Чи не ти це. Жінко з цвіту?" — мимохить подумав.

— Щось цікаве побачили? — спитав за спиною дяк. Я повернувся, затуляючи спиною вікно. Переді мною стояв майже сивий старчик.

— Що з вами, пане Власе? І — вигукнув я. — Так постаріли за півтора місяця!

— Спрага мене мучить, пане канцеляристе, — сказав сумно дяк, сідаючи на лаву. — Непогамовна спрага!..

3

І ми пішли відразу до В'ючки Безкровної. Я відв'язав коня й повів за собою, і, доки пробиралися попідтинню через багно, провалюючись не раз майже по коліно, оповів Стефану Савичу про Петра Запаренка, Петра Легенького і Петра Гайдученка.

— Не можете забути тої історії, пане канцеляристо? — спитав дяк. — А тут про неї

уже й спомину нема. Зрештою, здогадуюся, чому про неї не забуваєте.

Я поставив супроти Савича цікаві очі.

— Бо кінця тоді не дошукалися, — сказав Стефан.

— Кінець ми знайшли. Кінець я бачив на власні очі.

— Маю на увазі причину, — сказав з легенькою всмішкою Савич. — А ви з паном наказним нічого таки не вияснили.

— Чи всі історії ясні? — мовив я. — Зрештою, її вже у міські книги записано, а відтак забуто. Мене ж у ній щось інше непокоїть...

Савич повернувся до мене і пильно зиркнув:

— Маєте таке велике урядове старання?

— Не про старання тут ідеться, — поморщився я. — Лишаюся, пане дяче, сам вечорами. І дивні думки мене навідують. Про життя і світ, про існування наше й буття...

— Існуємо, бо мусимо, — сказав Савич.

— Але кожному дороге те існування. Люди, пане дяче, все-таки люблять життя. Скільки в ньому ладнаємо й будуємо, скільки знаходимо втіх та радощів. Але що воно, пане дяче: махне птах крилом — і ми тільки грудка землі? Що воно, пане дяче, — ми грудка землі, а світ, як був, так і залишається!

— Ви забули про казку, — мовив спокійно Стефан Савич. — Про те, що є світ бажань і світ дійсного, світ уяви і світ розуму. Окрім тлінного, є у нас високе...

— Високе? — вигукнув розпачливо я. — Що високе побачили ви в тому убитому на ваших полях, що високе було в його розквашеній до синяви спині, коли ніхто навіть прізвища його не взнав!

— Високе в нашій душі, — якось ліниво відказав Савич. Я провалився у багно і ледве не залишив у ньому чобота. Кінь покійно ступав за мною, дихаючи в потилицю.

— То чи ж те високе має губитися навів, чи якось проливається у світ? — спитав я.

— Звісно, проливається. Кожен з нас випромінює з себе добро і зло. Ці промені не зникають і не пропадають разом із тілом нашим. Ці промені переливаємо ми в дітей, які, в свою чергу, передають їх поколінням наступним. Світ тим страшний, що він лихий, що зло в ньому плодиться легше від добра, але він живе тільки тому, що воно таки є, оте добро.

— Дивне говорите, пане дяче!..

— Може, й дивне, але вистраждане. Через те, пане канцеляристо, людське існування не може мірятися найпростішим глуздом. Є для нього вища мірка, і вона складається не в одній голові, а в головах мільйонів, що єднаються в одну велику світову голову.

— Ви філософ, пане дяче!

— А хіба я не згадував вам про свої філософські трактати? Коли бажаєте, дам вам їх прочитати. Але зараз, пане канцеляристо, в мене стигне тіло від непогамованої спраги, — він засміявся легковажно і підморгнув мені.

І побачив я, що він таки й справді неспокійний, цей дивний Стефан Савич. Що в ньому затаєно не зовсім збагненню мені напругу і якесь хвилювання. Того разу,

подумалося мені мимохіть, був він спокійніший і щиріший.

Але й це була облуда. Того разу він говорив зовсім мало, а більше дрімав. "Щось таки дивне заховане в тобі, пане дяче", — подумав я.

— Як там В'юцка Безкровна? — спитав.

— Та В'юцка — бестія, — тихо засміявся Савич. — Вона і вам запала в око, пане канцеляристо?

Я почервонів, але не хотів звірятись у цьому перед дяком. Він ковзнув по мені швидким позиром, і лице його залишилося так само усміхнене.

— Нічого незвичайного, пане канцеляристо, — сказав він весело, — кому не впаде вона в око? Я вже немолодий чоловік, але коли згадаю про неї, кров у мені закипа і не відчуваю я років.

— Чи ж таки любить і вас, пане Стефане?

— Чому ж не любити? Я прийду часом і дров нарубаю, а вона мене й приголубить. Такий, скаже, вчений ви, пане дяче, а от мені дрова рубасте!

Він засвітився тихим, лагідним вогнем і зворушено закліпав очима. Ми вже переступали поріг шинку — я почув, як там співають жіночі й чоловічі голоси і гупають у танці чоботи. Серце мені кинулось униз, і чомусь боязко стало.

4

Але боятися не було чого, бо назустріч нам уже ступала усміхнена В'юцка в усій красі своїй. Побачивши її після нашої розлуки, втямив я, що не давало мені її забути. Краса та була проста, але за нею ховалася ще одна, тонка і не кожному оку примітна. Саме ця, друга, краса й вабила мене незвичайно. Зрештою, я відчув, що те її друге обличчя не вичерпує, можливо, її приваби, має вона таких облич ще кілька: була мінлива й переливна, як вода. Щось таке помічав я й того разу. Зараз же В'юцка одмінилася. Була переді мною як загорнута книга — і це мене тим більше хвилювало.

— Кого не сподівалися побачити, так це вас, пане канцеляристо, — сказала вона з видимою радістю, а до Савича блиснула всмішкою. — А ви, пане дяче, чи не принесли мені часом борг?

— Мій борг неоплатний, — серйозно сказав Савич, — але сьогодні мене запрошено, як раз уже й бувало.

— Чи раз? — пирснула В'юцка, і те ніжне й чарівне, що я запримітив, сховалося — була переді мною звичайна весела молодиця.

За великим столом сиділо кілька чоловік і співало, а кілька вигецувало серед хати.

— О пане дяче! — вигукнув один із них, і я впізнав його, був це Андрій Хвостенко. Придивився до інших і впізнав також: Кучурба, чи Кочубей, і господар Василь Бабій.

— А ви, пане канцеляристе, — сказав Кучурба, — знову до нас в урядовій справі?

— Цього разу ні, — сказав Савич. — Його милість приїхав відвідати мене.

Другий танцюриста повернувся до мене, і я впізнав і його: Хома Біда. Здалося, що на мій прихід всі вони насторожилися і ледь помітно презирнулися. Але я не хотів перейматись їхньою засторогою, а хотів бачити В'юччине обличчя. Вона несла до мене тонку й лагідну усмішку, очі її палали втіхою, а в руці був поставець.

— Сідайте, пане канцеляристо, за цей малий столик — тут буде вам догідно.

Ми сіли, і дяк відразу ж приклався до поставця.

— Заспівайте нам, пане дяче, "Шевчика", — підійшов до нас Хома Біда. — Бо ті Кучурба з Бабієм не до танцю співають, а до сання.

Всі засміялися, тримаючи очі на мені, і я засміявся також.

— Хочете "Шевчика"? — сказав добродушно Савич. — Буде вам і "Шевчик". Тільки от ще раз прочищу горло:

— Віншую вам, пане канцеляристо, — сказав він, віддихавшись, — і вам, люди, щоб добрі були, гойні та веселі!

Він почав притупувати ногою, відбиваючи такт. Відтак змахнув головою і завів високим гарним голосом:

Шевчику, шевчику, поший чобіточки,

Із Наталки закаблуки, з Кузьми передочки...

Хома Біда вийшов на середину хати, почав вигинатись і притупувати. Решта підхопила заспів:

Із Наталки закаблуки, з Кузьми передочки...

Хома робив вихилися, але готувався до чогось нового, іншого. Відтак почав підскакувати на зігнутій у коліні нозі у такт козачка і показувати всю роботу шевця: сукав дратву, витягав шкіру, краяв, прибивав колки, витягав гвіздки чи копило. Інколи Хома тратив рівновагу, заточувався і переступав з ноги на ногу. Я сміявся, сміявся побіч В'ючка Безкровна, сміялися всі.

Відтак схопилися з місця Кучурба із Хвостенком: Кучурба вдавав шевчика-кривоногоу, а Хвостенко підсліпуватого, старого, горбатого, кашливого з люлькою в роті. Притомившись, всі випросталися й почали танцювати вільно.

— А ви мені цієї ночі снилися, пане канцеляристо, — сказала В'ючка, підсідаючи до мене. — Тільки цур його й розказувать, як погано ви мені снились.

— Розкажіть, В'ючко, — попросив я, присуваючи до неї поставець.

Але вона відсунула його зневажливо.

— Коли б то я пила, скільки мене вгощають, то п'яницею давно б стала, — сказала вона. — Ні, не можу вам того сну розказати.

— В'ючко, — сказав я лагідно, — В'ючко!

— Що, пане канцеляристо? Може, вірша мені складеного хочете прочитати?

— Не глузуйте, В'ючко, — покивав я пальцем. — Не глузуйте, бо я вам не пан дяк...

— Тут про мене мова, а я співаю, — сказав дяк, припинивши спів, і підморгнув В'юцці.

Крізь вікно пробивалося сонячне проміння, падало на наш стіл, на якому ритмічно посмикувалася Савичева рука, вибиваючи ритм. Очі його примружилися, дивлячись добродушно й мудро, і я раптом зрозумів, що всі вони в себе вдома: і люди ці, й дяк, і В'ючка. Чужий серед них був тільки я, і вони недаремно зустріли мене підозріло. Я уявив раптом, що відбувалося тут у вересні і як саме. За цим столом сидів інший чужинець, так само, як і я, Петро, і так само пригощався. Все сталося дуже просто: чи

важко розсердити цих підхмелених людей? Я таки мав рацію: кінець цієї історії і справді простий. Подумав, що вони всі знають, як це відбулося: і чоловіки, і В'ючка, і дяк. Але їм усім давно немає діла до того, кого навіки заховали рудівські поля. Його не забув у цьому світі тільки я. Здається, Петро утеклий не далеко відбіг од свого дому — йому нікуди було тікати. Щоб жити в цьому світі, кожен мусить мати дах над головою, інакше неминуче станеться те, що сталося і з тим невідомим Петром. "Вертайся, друже, у свій порожній дім, — подумав я, — а тоді почни навідувати родини, де пристойно тобі знайти дівчину. Збудуй із нею затишне гніздо і заспокойся. Нічим не різнився з-поміж людей, і спокій до тебе прийде!"

Сидів і безглуздо всміхався, начебто поділяв ці веселощі. Начебто не мав на серці пронизливого суму, який з'їдає мені серце. "Зараз, зараз щось станеться!" — подумав я.

— Співайте, пане дяче! — сказав Хома Біда, йдучи по хаті у вільному танку. — Без співу годі танцювати.

— Славно танцюють, — сказав Савич. — Правда, пане канцеляристе?

І він знову заспівав:

Шевчику, шевчику, поший чобіточки,

Із Наталки закаблуки, з Кузьми передочки...

І знову відгукнулися співом усі, що були в корчмі, навіть В'ючка:

Із Наталки закаблуки, з Кузьми передочки...

Я зиркнув на В'ючку. Знову на її обличчі зацвіла тонка, ніжна краса, що так уразила мене сьогодні.

— Долити ще, пане канцеляристо? — спитала солодко. Всміхнулася, і це був такий ніжний усміх, що я хитнув ствердно, хоч пити мені сьогодні не хотілося. Але тоді вона знову до мене наблизиться і знову буде поруч.

— Чи не підмішуєте, В'ючко, в питво любистку? — спитав тихо, коли вона забирала поставець.

— А вас уже й розібрало, пане канцеляристо, — засміялася легковажно вона.

— Самі здорові бачити, — сказав я. — Чи пустите до себе ввечері, В'ючко?

— Приходьте з паном дяком, — і не моргнула В'ючка. — До мене, пане канцеляристо, кожному вільно приходити...

Хома Біда саме з'являв, як швець суче дратву, він похитнувся і впав. Стефан Савич розсміявся.

— Хто не танцює, дає звідного, — сказав не встаючи Хома Біда.

— Я танцюю, — сказав тонким, жіночим голосом господар Василь Бабій.

Він вийшов з-за столу і пішов у легкому танцю, приплескуючи руками.

— А ви, пане канцеляристе?

— Даю звідного, — сказав я і махнув В'юцці, яка йшла з повним поставцем. — Дайте йому, В'ючко, звідного.

В'ючка глянула на мене трохи стурбовано, але я відчувався цілком спокійно.

Міг скільки завгодно дивитися на жінку, яку, здається, покохав. Зрозумів у цю хвилину благість, яка находила на Стефана Савича, коли йшлося про В'ючку, зрозумів,

чому він так охоче упосліджується перед нею і чому складає піднесені любовні вірші. В цю хвилю я теж ладен був складати такі вірші, і в мене в голові почали крутитись якісь слова. Але ті слова були бліді й невиразні, і не міг я ними віддати гарного, святого трепету, що його відчував.

Хома Біда тим часом весело скочив на ноги. Віддав мені жартівливого поклону і знову пустивсь у танок, входячи у коло, що його вели Бабій, Хвостенко і Кучурба. В'ючка йшла до мене, тримаючи на вустах ніжний усміх.

— Співайте, пане дяче, співайте! — гукнув Хома Біда.

— Потанцюйте, трохи згагу собі погашу, — обізвався добродушно дяк.

— Вже починають дуріти, — сказала тихо В'ючка, ставлячи поставця. — Ви б, пане канцеляристо, зараз пішли. Завітали б до мене з паном дяком пізніше.

Але дяк начебто не чув її слів. Він співав. Я ж дивився В'юцці в очі і всміхався на все лице.

— Не боїтеся, пане канцеляристо? — смикнула вона плечем. — Послухали б ліпше мене.

Але я й справді не боявся. Не боявся, хоч уже помітив, що танцюристи не просто собі танцюють. Вони повернені до мене обличчями і відверто дивляться.

— А ви таки не хочете з нами танцювати? — спитав, зрештою, Хома Біда, пропливши повз мене з легким прискоком.

— Хто сказав, що не хочу? — мовив я, встаючи. — Ану заспівуйте, пане дяче.

Доладнався до танцюристів, а дяк знову завів тої-таки пісні. Танок був нескладний, ми йшли вільними вихилясами по колу, а потім просто.

— Чогось шукаєте в наших краях? — спитав, наближаючись до мене, Хома Біда.

— Навідав пана дяка, свого приятеля, — відповів я, коли ми зблизилися знову.

— І тільки, пане канцеляристо? — спитав Хома, наближаючись до мене втретє.

— І тільки, Хомо.

— Ну дивіться, — хмикнув недобре Хома. — Дивіться, щоб біди з того не вийшло.

— Не вийде, — сказав я. — Досить того, що ти сам собі Біда.

Хома засміявся. Несмішно, широко розтуляючи рота: здається, я таки йому не подобався. Але те, що сказав, задовольнило його, бо присів і почав виробляти всі дії, що їх робить швець, працюючи. Я почав і собі стрибати на одній нозі, сучачи дратву, витягаючи шкіру, краючи, прибиваючи колки чи витягаючи гвіздки.

— Добре танцюєте, пане канцеляристо! — вигукнув Хома і збився з ритму. Всі засміялися, окрім мене й Хоми, а ще В'ючки, яка стояла на вступі до другого покою і була чомусь стурбована.

— А з мене досить! — сказав раптом Стефан Савич, обриваючи спів. — Підемо вже, пане канцеляристе. Лишимо хлопцям цей недопитий поставець, бо нам таки пора.

Його голос прозвучав напрочуд тверезо й голосно, і В'ючка полегшено зітхнула. Всі припинили танцювати, пильно дивлячись на дяка. Той сидів за столом, спокійнісінько світячи усмішкою, а коли танок обірвався, звівся.

— Так швидко йдете, пане дяче? — спитав немов із жалем Хома Біда. — Добрий

голос маєте, і славно нам під нього танцювати.

Дяк нічого не відповів, а пішов просто до дверей, і я, втерши піт, попростував за ним. За спиною почув зачаєне дихання і мимоволі повернув голову, несвідомо готуючись до нападу ззаду.

— Доброї вам погулянки, люди! — сказав, виправдовуючи свій поворот голови.

— Ходіть здорові! — сказала В'юцка, і її дзвінкий, ніжний голос зазвучав у тиші підсилено голосно.

5

Кінь мій стояв, прив'язаний до стовпця, і я, щоб не топтатись по багнюці, скочив верхи.

— Залазьте і ви, пане дяче, — запропонував я. — Втопитеся у багні.

Дяк став однією ногою на стовпця і легко всівсь у мене за спиною.

— Щось сталося, пане Савичу? — спитав я, коли ми рушили.

— А що мало б статися? — обізвався неохоче дяк.

— Але щось-таки сталося?

— Хлопці перепили, — так само неохоче сказав дяк, — і скоро дуріти почнуть...

Ми їхали якийсь час мовчки.

— Вони підозрілі до вас, пане канцеляристе, — сказав нарешті дяк.

Я побачив у просвіт між хат ті ж такі рудівські поля, були вони в цей мент ще рудіші й повні води. Дихали пряною вільгою і наче застерігали. Тихий страх озвався на споді мого серця, а водночас і не до кінця збагнений жаль.

"Ці люди в шинку, — подумав я, — хочуть простого: зрозуміти, чому я тут". Людина може мати тільки одне місце, де на неї ніхто не зважа; власний дім. Це її єдина фортеця перед світом, і горе тим, хто його покидає. Горе безпритульним і мандрованим — вони ж бо, як той горох при дорозі.

Мене мав би зрозуміти в цій поїздці через осінні болота тільки один чоловік у цьому селі, той, котрий затамовано дихає в мене за спиною, адже він сам тільки однією ногою стоїть на твердій землі. Завтра може полишити це село й рушить шукати собі місця нового, і ніхто з того не здивується, — тільки вони, мандровані дяки, мають щасливу можливість вільно пересуватись по нашій землі. Всі ж інші — на прив'язі, хто як: до своєї роботи, дому, жінки та дітей, до книг чи до власної винниці — все в світі має улягати до місць заздалегідь призначених.

— А все-таки вас цікавить той убитий, — сказав після довгої мовчанки Савич.

— Звісно, цікавить, пане Стефане, — сказав я щиро. — І казав уже вам: не з урядової повинності. Знаєте, минуло стільки часу, а його ніхто й не шукав. І той його приятель, пам'ятаєте, пане дяче, Дядечко, пішов і не повернувся.

— Що ж вас у тому цікавить? — спитав досить сухо дяк.

— Чи може людина бути настільки самотня, що стає наче трава? — спитав я гаряче. — Невже людина — як комаха в світі чи бур'ян?! Невже досить зачавити її чи вирвати, і по ній ніякого не лишається ні сліду, ні відгомону?

— Може бути й так, — відказав помірно дяк.

— Оце я й хотів довідатися... Чи є така міра самотності?

— Такої міри нема, — сказав дяк. — Хіба не відчуваєте: він ще живе в усіх нас, той Петро утеклий. У вашій тривозі, пане канцеляристе, і в моїй цікавості. У страхів тих людей, що ми їх залишили в шинку, і в тривозі нашої любої В'ючки. Він живе в тому приятелєві, котрий покинув його тут, а може, ще в якихось людях...

— Оці слова я й хотів від вас почути, — сказав я зворушено. — І ще одне: чи не вразить вас, коли дещо запитаюся?

— Коли це не урядовий інтерес. — Мені здалося, що Стефан Савич усміхнувся за спиною.

— Звісно, не урядовий, — мовив швидко я. — Ота історія про Петра-Юстина з вашої "Книжиці", що воно таке, пане дяче?

Савич за моєю спиною кашлянув.

— Казка, пане канцеляристе, — сказав після паузи. — Хіба ви того не розібрали?

— Розібрав. То історія Іуди Іскаріотського, тільки пристосована до нашого життя.

— То що ж ви хочете запитати?

— Чому ви назвали його Петром?

Савич у мене за спиною засміявся. Сумно й тихо прозвучав той його сміх. Зрештою ми під'їхали під саму школу, і дяк зістрибнув із коня. Я теж спішився і прив'язав його до стовпця.

— Щось негаразд у вас запитався, пане дяче? — мовив, коли Савич повернувся до мене лицем.

— Чому негаразд, — відповів дяк з усмішкою. — Бачите, пане канцеляристе, не тільки вас турбувала ця історія. Ви розшукали Запаренка, Легенького і того, третього, як його?

— Гайдученка.

— Ну так, Гайдученка. А я, пане канцеляристо, розшукав Петра-Юстина.

Я мимохіть озирнувся на дорогу, бо почув там чвакання. По багнюці до школи підходив чорнявий хлопчик з великими очима на сухенькому обличчі і з торбами, перевішеними через плече.

— Що виходив, Тимофію? — спитав у нього дяк.

— Півхлібини, пане дяче, — відказав тонко і трохи жалібно хлопець.

— Це один із моїх сиріт, — сказав Савич, помітивши, що я пильно приглядаюсь до хлопця. — Оцим півхлібом і можу вас угостити, пане канцеляристо.

— Лишіть його собі й вашим сиротам, — сказав я, видобуваючи гаман. — У кого тут можна купити доброї їжі?

— У Лук'яна Поповича, — радісно обізвався хлопчик.

— То біжи до Лук'яна, — сказав я. — Купиш мішечок пшона, і хай заріже качку. Доброї шинки купиш, хлопче, сухої риби, хліба і штоф меду.

Хлопчик метнувся назад у багно, але я спинив його:

— Стривай, а чи донесеш усе?

— Донесу, — весело відгукнувся хлопчик. — Порожні торби мені важче носити.

Стефан Савич стояв на ганку, тримаючи в руках півхлібини, в його очах стояли сльози.

— Доля послала вас, пане канцеляристо, саме на цю годину, — сказав він розчулено. — А цей хлопчик — найкращий мій співака. Він так співає, пане канцеляристо, що хіба б камінь не розчулився.

— Одначе торби його не завжди повні.

— Та-от не завжди, — сказав дяк і повів мене у школу. Тут було так само сутінно, вогко й холодно.

— Давно ми не палили вогню, — сказав Савич, мов вибачаючись. — Бо палимо тільки тоді, коли їсти треба варити.

Він махнув рукою і засміявся.

6

Ми сиділи за столом. Щось затамоване застигло в блискучих Стефанових очах, а слова, які виходили з його вуст, були розсудливо мудрі. Сироти, а було їх троє, понаїдалися і полізли на теплу піч, принишкнувши там, як миші, і коли поглядав я в той бік, бачив три пари цікавих і трохи зляканих очей.

— Докажу вам ту думку, яку почав, коли йшли ми до В'ючки, — говорив Савич. — Я довго розмірковував про світ та життя і про дивні закони, за якими живе людина, не кожен чоловік зокрема, а ота істота, що частку її складаємо і ми з вами. І от що мене найбільше вражає, пане канцеляристо: скільки їх є в цьому світі, людей, і живуть вони не в одному часі та й не в одній стороні, а думають і відчують однаково. Однакові мають радощі й однакові болячки. Однаково сміються і сумують, народжуються і вмирають. Це, пане канцеляристо, велика таємниця. От і ви почали думати майже ті думки, що і я, і не нас двоє таких у світі. Це значить, що ми не просто відокремлені одне від одного тіла. Ми часточки однієї великої голови. Голови, що з'єднує нас у собі. І не в небі вона живе, пане канцеляристо, а в нас самих. Та голова добра й лиха, бо в ній поселилися бог і диявол. Та всесвітня голова не завжди має ясні думки і не завжди на добрі речі наладнана, буває вона темна, лиха і смертоносна. Ми не можемо її гаразд усвідомити й уявити, бо ми тільки часточки її. Так, пане канцеляристо, погано ми її знаємо і не можемо до кінця зрозуміти, а це тому, що побачити її не можемо. Але саме від неї людська всесвітня і позачасова подібність.

— Думаю про щось таке теж, — сказав я, і собі запалюючись. — Мене теж вражало, що люди напрочуд подібні поміж себе. Подібні й різні. Більше того, є в світі цілі гурти однакових зовні і внутрішньо людей. На кожну особу припадає не один двійник, а є їх десятки.

— Недаремно кажуть, що люди пішли від одного чоловіка, — сказав Савич. — Не треба розуміти це по-простацькому. Історія про Адама — це символ, пане канцеляристо. Це та ж таки притча про Голову, що я про неї кажу, але просто розказана. Не треба вірити в неї, як у бувальщину, а розуміти вищим міркуванням, інакше вона смішна й дурна. Отож та Голова проклята, пане канцеляристо, її позбавлено однодушності, а наділено двома душами, між якими нема миру.

Я дивився на цього миршавого, загумінкового дядька великими очима. Поки що згоджувався з тим, що говорив. Ці думки сиділи і в мені, як зерно, але треба було ще багато часу, щоб воно проросло. В ньому ж воно квітнувало.

— І оскільки все повторюється в світі, пане канцеляристо, то не дивно, що повторюються й історії, що їх переживає людство у віках. Самі знаєте, з-поміж людей вряди-годи народжуються двоє таких, котрі хочуть, щоб всесвітня Голова не була дводушна. Той, хто хоче просвітити її темінь і запалити в ній справжню ясність, а з другого боку, і той, хто хоче тільки темряви. Один хоче гармонії, а другий розрухи, один хоче добра, а другий лиха, один прагне зробити ту Голову богорівною навіки, а другий затопити у болото.

Я насторожився. Отут, здається, й починається облуда його.

— Хочете сказати... — почав несміливо.

— Так, хочу сказати, що народжується двоє таких. Не завжди в одному часі і не завжди їх можна розпізнати. Мене ж найбільше цікавить той, хто стає живим тілом споконвічної людської думки про її вище призначення. Але от що разюче, пане канцеляристо. Той темний, що приходить у світ, не знає свого противенця, а світлий знає завжди. Бо тільки він з'являється, з'являється і такий, хто готує світлому загладу.

— Той, що зрадить його? — спитав я тихо.

— Саме так! Той, хто принесе світлому смерть. І знову відбудеться те, що завжди: один і другий гинуть, а всесвітня голова лишається, як була, дводушна...

Мені здалося, що в цій сутінній, нечупарній школі, в якій вікна було напівзакладено сухим листям і де пахло несвіжою одежею та кислим духом, починає з'являтися якесь світло. Я щось почав розуміти в тому, що відбувається навколо. Щось таке, що тільки неявно прочував, проте здогадуватися не смів, але що непокоїло мене весь час. Я подумав: чи не безумець сидить переді мною, великий, засліплений силою власного мислення, — той, хто увірував у безперечну силу власного мозку і хоче зрозуміти те, що людині чи й дано!

— А коли це не так? — спитав я.

— Коли не так, — озвався твердо Савич, — тоді я стверджу ваш страх: людина таки може бути настільки самотня, що стає наче трава!..

Здається, він утомився, сказавши мені так багато. Я ще мав обдумати його слова і дов'язати всі випущені нитки. Знав: останнє слово ще не було сказано, але й цього багато. Мені клалося теж надпосильне завдання: розміркувати ці речі, але зараз я не повинен його лякати. Мені здалося, що починаю розуміти цього чоловіка: в ньому бореться страх, що я його зраджу, але й він до болю в душі хоче зустріти людину, котра зрозуміє його думки і подасть йому руку.

"Ти боїшся самотності чи не більше, як я", — подумалося мені, і це була, здається, правда.

Але я й сам хотів спочити. Боявся, що мій напружений мозок не витримає і втрачу я той кволий слід, що запалився переді мною.

— Обіцяв вам, що Тимофій заспіває, — сказав Стефан Савич, розслаблено

відкинувшись до стіни. — Ходи-но до нас Тимофію, та й ви, хлопці.

На печі завовтузилося, і звідти почали один за одним злазити школярі. Тимофій виступив наперед, а двоє інших стали на крок за ним. Стефан Савич хитнув рукою, відміряючи такт, і я раптом почув прегарні звуки.

Тимофій співав псалму, тоненько й печально, і його чудові очі при цьому заплакали без сліз, а голосок задзвенів найчистішим сріблом, личко ж стало таке гарне, що гарнішого я і в світі не бачив, — схитнулась у мене в грудях велика й потужна хвиля, і, слухаючи чисту, високу й напрочуд досконалу мелодію, я відчув, що захищало мені очі, що ось-ось я розридаюся, як хлопчак. Відчув, що душа мені стала прозора й тонка — спів упливав у неї гарячим потоком і пік мені серце. Після заспіву взяли голос й два інші хлопці, вторячи, і я дізнав враження, що мелодія розрослася, бо ті два голоси, як тіні, покірно й засумовано їй підкорялися. Тимофій же голос дзвенів десь угорі, як дзвенить жайворонок над стиглими нивами, линув вище й вище і знову заливався чисто й дзенькітливо. І я таки не стримав сліз, вони самі покотились мені по лиці, а хлопець, співаючи, вдивлявся у мене темним, несвітським поглядом, і плакав піснею і всією постаттю своєю в той час, як мелодію знову покірно відтінили два нижчі голоси...

— Це вам віддяка від хлопців, пане канцеляристо, за ваші щедрі гостинці, — сказав м'яко й тихо, коли пісня закінчилася, Стефан Савич, його очі засвітилися при цьому любов'ю. — Ховайтесь на піч, хлопці, і грійтеся, бо не завжди в нас у школі буде стільки тепла.

Хлопці полізли на піч, а я втер очі.

— Цілий скарб у мене цей Тимофій. Я його не часто посилаю й просити, боюся, що дізнаються пани і відставлять хлопця у Глухів. Ви, пане канцеляристо, теж не хваліться: надто хирлявий він і не витримає північних холодів.

Я знав, про що йдеться: нещодавно в канцелярію прийшов гетьманський універсал: знову набирали хлопчиків у царську капелу.

— Що ж гадаєте з ним зробити? — спитав я.

— А те, що зробили б і ви, — сказав Савич, всміхаючись. — Вивчу його, скільки зможу, а тоді хай іде в нашу *alma mater, antiquo modo*.

Сонце стало на вечірньому пружі і зазирнуло раптом через горішні шибки в убогу хатину, добре її освітивши. Я побачив вмиротворене й напрочуд лагідне обличчя Стефана Савича, оторочене звідусіль сивим сріблястим волоссям.

— Вже вечір, пане канцеляристо, — сказав дяк, — а нас з вами запрошено до В'ючки.

Засміявся тихо й подивився на мене лукаво. Я підтримав його сміх і зирнув на нього так само хитро: попри всі мудрування світові, є ще одна велика пристрасть, що рівняє розумного й дурного, бідного й багатого. Це те, що продовжує і творить життя на землі — любов. Однак, встаючи з-за столу, я не міг не позирнути ще раз у бік печі, з якої виглядало вже сміливіше троє дитячих облич, і не подумати, чи той хлопчак, котрий співав Лідії Левайді, часом не Тимофій?

— Ну, то що, пане дяче, — зустріла нас В'юцка, — радієте, що можете на дурничку пожитись?

— Радію, В'юцко, — відгукнувся Савич. — Бо одне діло просто пожитись, а друге — житись, дивлячись у ваші очі.

В'юцка засміялася вдоволено.

— Старий ви вже, а ласі до очей!

— Старий я тілом, а не серцем, В'юцко. Та й тілом не старий, а тільки цим волоссям, що виросло мені на обличчі, — він потріпав свою сиву бороду.

— Був би парубок, та порохно сиплеться, — трохи зажорстоко сказала В'юцка. — Вточити вам запіканки?

— Звісно, запіканки, В'юцко, — сказав я. В'юцка крутнулася на підборах і похитала клубами, видимо знаючи, що ми дивимось услід.

— А ви не співаєте, пане канцеляристо? — спитав дяк.

— Люблю слухати, — сказав я.

— А я співатиму. Коли співаю, не така В'юцка до мене немилосердна.

Він підморгнув, але мені здалося, що його веселість не зовсім щира. На споді очей я уздрів якусь глибоку, затамовану серйозність — певне, чекав нагоди продовжити нашу розмову.

В'юцка принесла поставець, тоді присіла боком на лаву і подивилася на мене впритул.

— З'явилася так раптово, пане канцеляристо, — сказала. — Он і хлопці дивувалися на ваш прихід. Дивувалися, що знайшли собі в дяку приятеля.

— Що ж тут дивного?

— А те, що ви пан, а дяк бідніший за найбіднішого.

— Чуєте, пане дяче? — сказав я латиною. — Ця жінка теж не знає, що таке душевна спорідненість.

— Ця жінка мислить, як юрба, — відповів мені латиною дяк.

— Бачите, В'юцко, — сказав я, усміхаючись. — Умію говорити з паном дяком так, що ніхто нас не розбере.

— Ах, ця мені жебрацька мова! — махнула рукою В'юцка.

— Пане дяче! — вигукнув я. — Вона зве божественну латину жебрацькою мовою!

— О часи, о звичаї! — засміявся дяк. — У наш брутальний вік тільки те, що можна помацати, набирає ціни.

— Знову ви говорите не так, як люди, — трохи розсердилася В'юцка. — Смієтеся з мене?

— Хіба можна з вас кпити, В'юцко? — сказав зі щирою шанобою дяк. — Божественна ви, незрівнянна чарівниця! В його голосі прозвучало щось таке ніжне, що В'юцка залилась червінцем.

— Фі, пане дяче! — махнула рукою. — Посоромилися б сторонньої людини!..

— Це я стороння людина? — спитав, придивляючись до них пильніше. На мить мені

здалося, що є між цими двома глибший зв'язок, ніж видавалося.

В'ючка засміялася.

— Правду кажете, пане канцеляристо, — сказала вона. — В мене тут нема сторонніх людей!

— Випийте з нами, В'ючко, — сказав я, накладаючи долоню на її руку. — Скоро пан дяк співати почне, то веселіше вам буде.

— Я сьогодні не співатиму, В'ючко, — сказав дяк. — Важкий став від випитого і з'їденого. Цілий тиждень не приходитиму до вас і не надокучатиму.

— Ви б частіше приїздили, пане канцеляристо, — вколола його В'ючка. — Бо я таки подам на пана дяка в суд, і той відпише мені все його добро...

— А звісно, звісно, — сказав добродушно дяк. — Всю мою худобу... А чи не знаєте ви: кажуть, є такий край, де воші відгодовують такі, як вівці.

— І що з них роблять, пане дяче? — вигукнула захоплено В'ючка.

— Луплять шкуру і шиють жіночі рукавички.

— Б-р-р! — здригнулася В'ючка. — Вигадуєте казна-що! Дяк сидів за столом і дививсь у вікно, і його очі таки не були веселі, начебто В'ючка, відійшовши, забрала з собою і його сміх.

— Все у мене розпитуєте, пане канцеляристо, — сказав він. — А чи дозволите й мені дещо запитати?

— Таж звісно, пане дяче.

— Ходять дивні чутки, та й того разу я питав у вас про це... Кажуть, що з'явивсь у наших краях чоловік, що месією себе називає. Чи не було урядового підтвердження тим чуткам?

— Таки було, пане дяче, — сказав я. — Був про те гетьманський універсал.

— І що ж там говорилося? — начебто знехотя спитав дяк.

— Що самозванець і злочинець він, і велілося, де з'явиться, заарештувати й приставити негайно у військову канцелярію.

Дяк зирнув на мене зизом, і я побачив, що обличчя його надуміру серйозне.

— Звісно, звісно, — сказав він. — Так воно бувало завжди...

8

Я хотів сповістити і про другий присланий до нас щодо псевдомесії універсал, але мене пронизав раптом дивний здогад: в голові моїй ураз зв'язалися нитки, що жили в ній раніше несполучне. Я подумав: той школярик Тимофій з його чудовим голосом і Іван Нечерда, чи інакше Дядечко, та страшна й така неправдоподібна історія про Петра-Юстина, списана з давнього якогось манускрипта й тільки прикладена до нашої землі, — чи так випадково все це з'явилося з-під пера Стефана Савича? Адже він сам мені сказав, що все у світі повторюється, і повторюються історії, що їх переживає людство у віках. Він сам мені сказав, що його найбільше цікавить той, хто приходить урятувати цей світ чи прояснити його загадкову всесвітню Голову. Я начебто повернув до себе всю ту нашу розмову, що відбувалась у школі, і почув розсудливий і твердий Савичів голос. "Бо тільки він з'являється, — сказав він, — з'являється і той, котрий

готує світлому загладу". — "Той, що зрадить його?" — спитав тоді я. "Саме так! — відповів твердо дяк. — Той, хто принесе світлому смерть!"

Я сидів, вражений цим незвичайним відкриттям, і в мене на вустах завмерли слова про той другий гетьманський універсал. Тим більше, що вже поверталась із повним поставцем В'юцка, і дяк знову цвів до неї захопленим усміхом. Вискочив з-за столу, схопив раптом В'юцку за руки, і прокрутилися вони кілька разів у танці.

— Стривайте, — сказала вона, сміючись. — Я запіканку поставлю.

Вона подала мені поставець і взялась у боки. Дяк заспівав:

Кажуть люди, що я лиха,

А я Васи́лиха,

Всю роботу поробила,

Йду додому стиха...

В'юцка підхопила мелодію і пішла в спокійному, розважному танці. Я вперше почув, як вони співають: два сильні й гарні голоси, які, певне, не раз співали разом. Дяк вторив В'юцці, вони вдаряли зальотно ногою, а тоді присували ту ногу, що виступала до кроку зальотного.

Годі, годі, мій миленький,

З кумоньками пити,

Ти йди, ти йди на нивоньку

Снопоньки носити.

В'юцка наче сполошилась і пішла з приступом, кружальцем і з угинанням та схрещуванням ніг. Танцювала, наступаючи на Савича поштаттю чи ж боками, повернулася лівим боком і помахувала правою рукою, начебто виписувала вісімку. Друга рука була оперта в бік або ж лягала на намисто. Дяк танцював біля шинкарки, вторячи їй рухам, зрештою він махнув рукою.

— Ага, пане дяче, ага! Не вистачило снаги? Ходіть ви, пане канцеляристо.

Я встав з-за столу, В'юцка знову пішла в тихому танку.

— Завжди такі веселі, В'юцко? — спитав я, вторячи їй.

— А чому б і ні, пане канцеляристо?

— Заздрісне мені на вас, — сказав я, потрапляючи в ритм, що його вистукував на столі дяк.

— А чого ж? — сказала В'юцка, граючи очима. — Веселіться, то й буде весело.

— Так просто, В'юцко? — сказав я.

— А що ж тут мудрувати? Весело — веселись, любитись хочеться — любись, бо сумну пору не треба до себе кликати.

Вона завмерла на мить, а може, це я завмер, бо захотів, щоб таки затверділа ця мить: обличчя, яке стояло переді мною, було по-справжньому чудове, світилось усмішкою, і була це веселість не роблена, а щиросердна. І я раптом подумав: чи так зле, коли людина уподібнюється траві чи листю, коли вона природний складник світу цього: віє вітер, і вона хвилюється, падає тьма, і вона спить. Сміється, коли світить сонце, й похмурніє, коли хмурніє небо. Вона гнівається, бо небо гнівається, і не відає

гризот великорозумних. Через це і сходить з цього світу так само легко й просто, як та ж таки трава чи листя, і не знає самотницького похмурого відчаю, її горе — це горе матінки нашої Природи, а її щастя — спокійний плін. Ось чому так незмірно вабить мене саме ця жінка — вона сама природою є. Вона, як вітер, легковажна, але, як квітка, прекрасна. А ще я подумав, що, коли мислити способом дяка Савича, вона і дяк — це дві супротивні площини людського буття: яка мислить і яка відчуває. Вони обоє ваблять мене, і даремно, мабуть, поміж себе співпритягаються.

— Тихіше тупочіть, пане канцеляристо, — сказала лукаво В'юнка, прокручуючись довкола мене. — Пан дяк уже похропують!

Я повернувся й побачив, що Савич і справді лежить на столі коло порожнього поставця і хропе, його сива борода оторочувала зблідле обличчя, і мені на мент стало жаль цього чоловіка. Але тепер не хотів цим перейматися, бо В'ючка раптом обійняла ззаду руками і притягла до своїх гарячих і тремких грудей.

— Навшпинечки, пане канцеляристо, — прошепотіла вона. — Навшпинечки звідси втечемо!

Ми прокрались у сусідній pokій, і, коли В'ючка пішла мені назустріч, я зрозумів, що не належу собі. Обкидав поцілунками її обличчя й шию і запалав раптом так, як палає сухостійне дерево.

9

— В'ючко, моя В'ючко, — шепотів я. — Давай забери тебе звідси, забери до себе. Будеш мені жінкою, В'ючко, і не розлучатимемося ніколи.

В'ючка розсміялася тихо.

— Розпалені ви, пане канцеляристо, то й кажете таке, — мовила вона тверезо.

— Люблю тебе, В'ючко, — сказав я, обіймаючи її. — Через це й приїхав, що спати мені не давала.

— Це у вас пристрасть говорить, пане, — мовила вона розважливо. — А пристрасть мине, що тоді?

— Сама ж кажеш: коли любиться, то треба любити, — кинув я, трохи розчарований її розважністю.

— То ж любіться, — мовила вона, — хіба я вам бороню? Але не пара я вам для життя, самі це добре знаєте... А в такому жартувати не годиться.

— Чому ж не пара, В'ючко? — спитав я знічено.

— Бо таки не пара, — сказала, легко вдаривши мене пальцем. — Прохолодитесь — і самі це скажете...

Я лежав навznak, відчуючи прикрість. Але в глибині душі знав, що вона каже правду. Ту правду, що її не годе я зараз збагнути, але яку чудово тямить вона. Бо трава й дерево знають, в якому місці їм рости. Ми, перемудрені, і справді щось губимо у світі. Хочемо зрозуміти те, що треба брати на відчуття, і сліпі та безпомічні через те стаємо.

— Чи ти не віриш у кохання, В'ючко? — спитав я тихо. — В те кохання, що все зрівнює і через усе переходить.

— Я вірю в життя, — сказала В'юцка.

— Але життя ж і твориться з любові і в любові.

— Чудне кажете, — засміялася В'юцка. — Як недосвідчений парубок. А ви ж уже не такий молодий, пане канцеляристо...

Я замовк присоромлений. Легше мені було розмовляти із Стефаном Савичем, ніж із нею. Ми з ним мислили майже однаково: через спільну пристрасть до віршів та книг і через те, що однаково відсторонювалися від живого, простого в своїй щоденності життя. Я навіть подумав, що перше речення у цій розмові з В'ючкою я промовив теж не простим голосом, а афектованим. Можливо, чоловік, якого вона чекала, мав би говорити з нею не так. Можливо, він взагалі з нею не говорив би, а тільки б подивився таким поглядом, в якому горіло б просте й зрозуміле бажання. Вона знала б, що значить той погляд, відчувала б коло себе силу його кулаків і широчінь його грудей. І прийшла б тоді до неї покірність, замішана на сльозах і трохи на страху. Вона знала б, що він прокинеться і перше його слово буде наказ. Не так легко вона тому наказові уляже, але коли уляже — це й буде початок її любові. Бо він не говоритиме їй чемних і великорозумних слів. В його погляді горітиме не тільки пристрасть, але й погроза, і, хоч вона не раз супроти нього збунтується, її серце буде його.

Зараз все відбувалося навпаки. Я лежав без руху, а В'юцка спала. З її грудей виривалося посопування, і я прикро скосив на неї очі. Вже світало, і в сірому сутінку її обличчя було виблякле. Між підборіддям та шиєю звішувався сальний капшучок, а довкола очей синіли тіні. Ще світилася красою, але в сірому світлі була її краса наполовину зруйнована.

10

Я зліз з полу і безшумно вдягся. Тоді, взявши чоботи в руки, навшпиньках пішов до дверей. Налапав защібку і тихо її зняв. Двері відчинити безгучно мені не вдалося, і вони рипнули. В'юцка перевернулася на бік, але не прокинулася.

Прихилив двері і вже тут узувся. Відтак підійшов до Савича, який спав на лаві, підклавши під щоку долоню. Обличчя його в рідкому світлі було погідне і майже радісне. Він усміхався, а мені здавалося, що переді мною лежить хлопчак. Приклав до голови сиве волосся і гадає, що когось так обдурить.

— Пане дяче, — торкнув його я. — Нам пора, пане дяче!.. Савич підхопився і, сівши на лаві, закліпав перестрашено.

— Га? — сказав голосно.

Я поклав пальця на уста і зашипів:

— Тихше, пане Стефане. Вже світає, а нам пора. Дяк уже отямився.

— Чого так рано? — спитав пошепки.

— Щоб нас люди не побачили, — відповів я тихо. — Окрім того, хочу вже від'їжджати.

Дяк покірно встав, і ми крадьки вийшли надвір.

Була та пора, коли темрява розріджується просто на очах. Трава й бур'яни вилискували синьою памороззю, а землю трохи прихопило морозцем. Через городи між

хат проглядали іржаві рудівські поля, паморозь випала й на них і синьо посвічувала. Савич горнувся у латану свиту і пританцьовував з холоду. Я теж відчув морозець, що прокрався мені під одержу.

Вивів коня із В'юцїної повітки, і ми пішли до виходу. Ворота було зачинено, і дяк почав вовтузитися біля засувів.

— Це мої засуви, — сказав він тремтячим від холоду голосом. — Не так легко і знаючому відчинити.

За ворітьми я скочив на коня. Темрява хутко покидала землю, тікаючи з-перед очей, наче відлітав це, махаючи крильми, величезний, як небо, птах.

— Сїдайте, пане дяче, — сказав я, під'їжджаючи до стовпця, біля якого в'яжуть коней.

За мить дяк був у мене за спиною.

— Гарне вам снілося, пане дяче, що так усміхалися? — спитав я. — Мали таке осяяне обличчя.

— Бо таки гарне й снілося, — сказав дяк. — Гарнішого і не вигадасш...

— Може, розкажете?

— А розкажу, — трохи схвильовано мовив дяк. — Приснілося мені, пане канцеляристо, чудне. Говорили ми ввечері про месію, то снілося, що він таки й прийшов. Давав людям пити світло із золотого дзбанка. А хто напивався, той усе погане в собі тратив. При тому світ був так налитий сонцем, що й діди молодцями поставали...

— І ви теж, пане Савичу?

— І я теж. Бо і я удостоївся напиться із золотого глека.

— Цей ваш сон апокрифічний, — сказав я. — Та сила, що його вам наслала, забула про пророцтво святого писання. Страшне має бути друге пришествя месії, і не любов і не світло він сіятиме, а судитиме.

— Я в те не вірю, — сказав за моєю спиною твердий голос. — Історію про страшний суд вигадали ченці, сховавшись від світу в чорні печери. Не треба бути богом, щоб лихо сіяти, пане канцеляристо, досить бути для того дияволом. Бог не для суду йде, а для любові, для добра вселюдського й просвітлення великої світової Голови.

Його голос під кінець цього казання став навіть натхненний, і мені захотілося обернутися, щоб побачити обличчя цього захопленого дїтвака. Але ні, я знав те обличчя, бачив його таким у корчмі, коли воно відбивало на собі сон.

— Знаєте, чого так рано вивів вас із хати? — спитав я, відчуваючи, що й сам починаю непотрібно хвилюватися. — Міг би поїхати без вас і не турбувати вашого ясного сну, але ще одне хотів би у вас спитати.

— Може, про крилатого коня? — стиха мовив Савич.

— Вгадали, пане Савичу. Кажуть, він з'являється тільки в оцій порі.

— Чи й про коня прийшов до вас універсал, щоб зловити його й відставити у гетьманські конюшні? — спитав дяк іронічно. — Збагатитися хочете, пане канцеляристе? До речі, не один уже за цим навідувався...

— Не було такого універсалу, — просто сказав я. — І я не такий дурний, щоб не

розуміти, що на казку це подобає. Давню казку, що її придумали ще греки. Але чому переповідає цю книжкову легенду простий люд, який про греків нічого не знає, хіба що про ніжинських торговців і мандрівних сьогочасних дурисвітів.

— А греки, гадаєте, бачили того коня? — хитро спитав дяк.

— У греків це була уосібнена думка про творчість, — сказав я.

— Правильно, пане канцеляристо! — мовив спокійно дяк. — Чому ж гадаєте, що на нашій землі не може з'явитися такий кінь?

Мені знову захотілося повернутися до Савича. Знову мене пронизав той-таки здогад. Коли все, що я думаю, справдилося б, я, здається, зрозумів би рудівську таємницю.

— То це ви пустили ту казку між простий люд? — спитав я.

Дяк за моєю спиною розсміявся. Сміявся по-хлоп'ячому весело, аж подригувався, від чого мій кінь здивовано повернув до нас голову.

— А ви гадали, пане канцеляристо, що оце виїдемо ми на світанні і побачите того коня?

Він проказав це, мішаючи слова зі хлипами сміху.

— Місцеві пастухи начебто його бачили, — сказав я трохи невдоволено.

— Звісно, бачили, — сміявся й досі Савич. — Так само, як бачать чортів, хованців, перелесників та іншу нечисть.

Ми доїздили до школи. Дяк хвацько зіскочив з коня і став на ганку, широко всміхаючись.

— Доброї вам дороги, пане канцеляристо, — сказав він. — Завжди радий вас бачити і слухати. Зробили мені цієї осені свято...

Тоді й посів мене біс. Той, котрий влазить у серце і не дає людині бути до кінця доброю, той, котрий руйнує свято і нівечить найліпші людські казки. Той біс, що не дає людині підійматися над світом, а завжди клеїть її до землі. Я не мав би казати слів, що їх тоді вимовив, треба було мені змахнути пужалном і спокійно від'їхати в холодну просторінь рудівських полів. Але мій язик уже не належав мені, а рокові слова зіскочили з нього мимовільно.

— Я не встиг вам, пане дяче, сказати ще одне, — мовив я, повертаючись до Савича. — Про ще один універсал і знову-таки про того гаданого месію. Того чоловіка таки повісили між злодіяк, і ніякого чуда, пане дяче, через те не відбулося.

Тоді я й побачив: на Савичевому обличчі поступово вмирає усмішка. Стефанове лице в повному світлі ранку блідло й блідло і за мент стало такого ж кольору, як сиве волосся: зовсім неживого чоловіка перед собою побачив.

— Що з вами, пане дяче? — вигукнув я.

Але Савич не відповів. Дивився на мене випитими, розширеними і напрочуд сухими очима, і вуста його дрібно тремтіли.

Тоді не витримав я більше і не зміг дивитися на те старече і таки жалюгідне обличчя. Стюбнув коня, адже єдине, що мав, — утекти від цієї майже мертвої людини і з цього дивного села. Втекти геть від неймовірно розширених очей: на жаль, рудівську

таємницю мені вдалося зрозуміти. Я і тікав від неї, від того несвітського, що вразило мене й переполошило, а в першу річ, від того, котрий хотів урятувати месію, а став призвідцею убивства не новітнього Іуди, а звичайного нещасного чоловіка.

Але найбільше мені захотілось утекти від жалюгідного себе; того, котрий хотів здобути приятеля, кохану й крилатого коня, а натомість став Петром утеклим п'ятим — це до нього вже виставила іржаві зуби рудувато-синя земля. Вже чатувала на мене, як і на всіх, хто палиться непогамованим духом і позбувається через те даху над головою. Он вона, та потвора розплющує сонні й голодні очі і повільно, але несхитно намагає свою жертву.

Я помчав їй назустріч, але в мені не було безвільної приреченості В мені не було й покори, і зважився я таки стати із тією потворою на герць. Хто зна, чи переможу в цьому вічному змаганні, але одне я знаю напевно: легко їй не дамся!

Листок третій

Ліс людей, або "Чорна книга" Киріяка Автомоновича Сатановського

А я нині від лица свого спішно утікаю...

К. Транквіліон-Ставровецький

РОЗДІЛ I

У 1849 році я закінчив перше відділення філософського факультету Київського університету одним із перших кандидатів і, певна річ, сподівався дістати посаду старшого вчителя з платнею чотириста карбованців у рік. Цей факт наповнював мене цілком зрозумілою урочистістю — саме з таким почуттям я пішов до правителя канцелярії учбового округу.

День видався погожий, і я йшов із поважним виразом на обличчі. Кілька разів змушений був скидати картуза й вітатися із знайомими: за час свого студентства встиг зіткнутися із багатьма. Не був компанійський, сходитися з людьми спонукає мене щось інше: із людей я любив витягувати, як п'явка зайву кров у хворого, історії, які з ними трапляються. Людське життя, цілком резонно міркував я, — ніби дерево з кільцями вужчих та ширших історій, увесь світ — своєрідний ліс людей, і він доти лишатиметься диким, поки не пізнає його допитливець. Пізнання ж того світу — моральна наука; звісна-бо істина: щоб остерегтися зла, треба те зло пізнати в іншому. Цим я пояснюю власну нестерпущу й нестримну цікавість до людських історій: коли неприворотні вони, вищої думки стаєш про власні добродійства, а судячи світ, за моїм твердим переконанням, утверджуєш у такий спосіб себе.

Тут, у Києві, я вже написав "Чорну книгу", в яку зібрав не одну історію, що далеко не прикрашають людський рід, — їх набралось стільки, що грубий зошит списався до палітурок. Але, на лихо, не належу до людей із легкого долею, кому світ стелиться під ноги, як килим під ступні вельможі, живу я з немалими ускладненнями. Кожен намагається мені зашкодити, вчинити пакість, ото ж, хоч не заподіяв нікому видимого зла, не пізнав також і людей, які б мене полюбили. Це, зрештою, могло стати наслідком моєї замкнутої вдачі — ніколи з того не печалився. Головне, думав я, мати спокійне сумління й тверду переконаність, що чиниш правильно.

Так от, "Чорна книга", яку написав я у Києві, згоріла нагло в час ненавмисної пожежі в студентській камері, де я жив з кількома товаришами: один із них, напившись, заснув із люлькою в зубах і не тільки спричинився до нашої майнової втрати (згоріла при цьому моя скриня із книгами, трохи білизни про запас та інша одяга, зокрема парадна пара), але спопелів і сам палій, пішовши з димом у піднебесся. Загинув і мій рукопис, саме за ним я найбільше жалкував — самотньо й незахищено мені без нього зробилося. Правда, я втішив себе резонном, що ця лиха пригода — своєрідний акт звільнення перед іншими життєвими випробуваннями. Вступивши в життя зрілого чоловіка, я здобуду матеріал для нової, можливо, достойнішої "Чорної книги" і свою втрату належно відшкодую.

Про це я й думав, простуючи до будинку, в якому містилася канцелярія учбового округу. На щастя, прийому мені не довелося довго очікувати, просидів я у приймальні всього дві години, і мене покликано було до кабінету. Правитель канцелярії сидів за широчезним столом, спокійний і величний, з рудими бакенбардами, накладним, накучерявленим волоссям — ховав у такий спосіб лисину — і з розумними примруженими очима. Його історію я звідав добре, саме тому низько вклонився, а коли правитель обізвався до мене, чемно стрілив у його бік очима, не сміючи дивитися просто.

— Місце для вас є, — сказав він, чітко карбуючи слова, — і про це довідаєтесь у мого помічника. Папери ваші в порядку, сподіваюся, ви чесно послужите справі освіти й государю.

— Радий старатися! — з готовністю відказав я, а що голос мій мимовільно прозвучав фальцетом, зовсім мені не зашкодило.

Після того правитель канцелярії обдивився мене не без інтересу, і його уста розповзлись у приязній, а може, іронічній усмішці.

— Дивне у вас прізвище, — сказав. — Сатановський — це щось начебто від сатани?..

— Прізвище мого діда, — смиренно пояснив я, — було Сотановський, од малоросійського слова "сотати", що значить "мотать". Той самий дід, пристосовуючись до великоросійської вимови, змінив "о" на "а".

На те правитель канцелярії зробив круглі очі й раптом зареготав, викидаючи із себе трубні звуки. Я перечекав той його напад зі смиренною покірливістю.

— Потішили мене, — нарешті сказав правитель канцелярії. — Ідіть оформляйте папери.

Знову став холодний, суворий і замкнутий, а я вчинив те, на що був мастак — розчинився перед його очима і щез.

Натомість опинився в кімнаті іншій, уже меншій, навпроти людини, що сиділа за меншим столом, — помічник правителя канцелярії був нижчий і мізерніший за свого принципала, але так само мав закучерявлене волосся, тільки з тою відміною, що чуб його був не накладний, а справжній. Не помітив моєї появи, бо глибокодумно писав: либонь, заходячи, мені треба було сильніше гримнути дверима. Отож я стояв перед помічником начальника стовпом й витріщав очі — мої зусилля, зрештою, були марні:

чоловік писав так захоплено й самозаглиблено, ніби мав од своєї роботи немало втіху. Це була людина нова в канцелярії правителя, і я не знав про неї нічого, хіба те, що переведений сюди з провінції. Я кашлянув, але надто тихо, бо чоловік і вусом не моргнув. Тоді кашлянув голосніше, раз, другий і третій. Помічник начальника скинув на мене очима, але рука його не переставала писати. Тоді я віддав найчемнішого поклона, але, здається, трохи з тим припізнівся — помічник правителя знову зорив у свої папери в той час, як рука його писала. Я довго стояв насупроти столу, і в мене вже почали залякати ноги, отож не проти я був би пройти кімнатою, але не осмілювався на таку зухвалість, а тільки трохи зсунувся вліворуч, а тоді праворуч — створював видимість маятника, щоб хоч так звернути на себе увагу. Обличчя помічника було залито натхненним спокоєм, а перо енергійно порипувало, він швидко списував аркуша, а що під ним лежала ще ціла стопа, я з жахом подумав, що мені, можливо, доведеться стояти тут до кінця робочого дня. Але, на щастя, він закінчив писати вже на четвертому аркуші, відклав списане набік і почав перебирати папери. Тоді я тремтливим фальцетом сповістив, від кого мене прислано, і наділив нашого спільного принципала всіма титулами та ще й іменням-по батькові. Відповіді не було, натомість суха, неприродно біла рука помічника правителя знову потяглася до пера, а за мить воно знову порипувало, в той час, як на обличчя чиновника лягли мир і задоволення. Я був уражений, тож стояв стовпом, не маючи в голові ані думки, в тілі — жодного бажання; згодився задерев'яніти перед цим чоловіком, і хай він має клопіт того стовпа позбуватися зі свого кабінету. Так тривало доти, доки не задрижали мені коліна, і я збагнув: коли ще трохи постою, гримнуся на підлогу без пам'яті. Здається, не врахував я чогось елементарного, того, що відкриває доступ до цього замкненого й відчуженого; зрештою, відчайдушне вирішив піти геть і з'явитися сюди завтра.

Мене зупинив покрик — щось схоже на вороняче каркання:

— Які вам потрібні довідки? І що вам, властиво, треба? Я повернувся на закаблуках і виструнчився.

— Призначення на службу, ваше благородіє. Мене звати Киріак Автомонович Сатановський, і прислав мене до вас його високоблагородіє...

Я знову назвав усі титули, ім'я, по батькові й прізвище правителя канцелярії.

— Призначаєтесь учителем у Житомирську гімназію! — каркнув помічник.

— Сподіваюся, старшим учителем? — чемно схилив я голову. — Якого предмету і з якою платнею?

Помічник правителя дивився на мене, ніби я був викопною твариною. Круглі очі, відвисла долішня губа, опущені, зморщені щоки, здіблені, зовсім такі, як у государя імператора й правителя, бакенбарди — був він саме здивування й ураза. Зрештою з-за тієї його відвислої губи викотився холодний прикрий смішець:

— Ви захотіли в старші? В молодші вчителі, в старші таких не призначають. А предмет — який випаде і який призначить директор гімназії. Щось вам не зрозуміло?

Викидував ці слова, наче випльовував насіння, — звуки дивно розлунювались у порожній кімнаті. Мені все було зрозуміло, через що я миттю щез, певне, трохи

здивувавши цим помічника правителя.

Усе було розіграно як по нотах, та й годі мені вдавати із себе наївного: йдучи на прийом до помічника, я добре знав, що йому треба вручити не менше як двадцять п'ять карбованців, і саме тоді, коли він нічого не помічає. Окрім того, особа, котра бажає місця старшого вчителя, мала б відступити йому третю частину підйомних. Я ж вирішив на таке не йти, бо й грошей належних не мав; окрім того, ліпше вдавати з себе невинну овечку, ніж сприяти лихій славі світу. Зрештою, саме лиха слава й цікавить мене найбільше, через що й пишу оці рядки, але не я маю її поповнювати. Не сховаю: лихочиння інших приносить мені певну втіху: скільки разів, наприклад, із захопленням перечитував я оте писання, нині згоріле. "Ну й ну, — потирав я руки, — ось які ви добренькі, кат би вас пожер!" Входило тоді в мене замилювання, адже я був не такий. Я був все-таки ліпший за тих, очорнених, тож міг дозволити собі поблажливу усмішку. Облагороджувати світ й чинити його ліпшим я не мав нахабства; зрештою, й сила моя хробачина — буду такий, як є, бо таким пущено мене в ліс людей.

Я повертався додому, не вельми вражений від зустрічі з чиновниками канцелярії учбового округу, допомагала мені забути прикrostі одна досить пікантна історія, на яку я й переключив свою мислительну систему. Йшлося про графа Потоцького та його жінку — цю історію я саме досліджував. Вона не встигла увійти до моєї спаленої "Чорної книги", хоч було б незле нею ту книгу завершити. Але те, що пішло з димом, є дим, отож нічого не залишається, як почати нею книгу нову, яку вже берегтиму, як найсокровенніший скарб. Сам граф Потоцький уже назавжди виїхав у Париж, проте в Києві залишалася друга дійова особа, графиня, тепер вона жила на Липках. По кілька разів на день у неї буває генерал-губернатор Бібіков, і, здається, не марно. Однак тільки вчора довідався про них щось пікантніше — саме це й примусило мене поставитися до власних справ легковажніше, вони, як мені гадалося, нікуди не втечуть.

Отож наступного дня після відвідин канцелярії учбового округу я стояв біля квартири інспектора Першої київської гімназії і чекав, щоб він вийшов на свою звичайну прогулянку. Красень мужчина, високий, широкий у плечах, з чорними іскристими очима і з чудовим волоссям кольору воронячого крила, яке спадало в нього чудовими кучерями, — він ішов повільно й величаво, а оскільки було сонячно, то мені не залишалося нічого іншого, як стати його тінню — про цю свою властивість ставати тінню я, сподіваюся, ще не раз оповім на сторінках цієї книги. Отож він ішов, як я й сподівався, до одноповерхового будинку на Липках, де жила графиня Потоцька; я знав, що в цей час у графині гостює генерал-губернатор, і така ситуація не могла не зацікавити мене. Потоцька стояла у вікні, прегарна, мов янгол, у оксамиті з мереживами і з діамантовою блискіткою на грудях. Бібіков стояв поруч за порт'єрою і вдавав із себе голуба, на що красуня відповідала неухважно, адже саме тоді й з'явилися красунь інспектор та його тінь, — ми спокійно й упевнено простували по хіднику. Наблизившись до вікна, інспектор вклонився наскільки міг гречніше, а графиня виразно повела очима, щоб він не зупинявся, а йшов далі. Красень був тямковитий і байдуже пройшов повз дім Потоцької, а я поволікся слідом; зрештою, все, що треба, я

почув — графиня не змогла не виказати свого зворушення й фатально прорекла:

— Від таких кучерів можна збожеволіти.

— У кого це такі кучері? — глухо спитав із-за порт'єри генерал-губернатор.

— На жаль, усього лиш у інспектора гімназії, — кокетливо зітхнула графиня. — Гляньте, яка чудова хода.

Генерал-губернатор удостоїв такої милості інспектора. Той ступав спокійно й розважно: розгорнуті плечі, щільно обтягнуті найліпшим сукном, і лискучі, аж пекли вони жіночі очі, розсипані по плечах кучері. Я озирнувся й побачив зелене обличчя Бібікова, було воно мертве. Графиня, здається, також помітила це обличчя й відчула, що мимоволі вразила свого високодостойного залицяльника, через це защебетала, бажаючи, щоб зелена барва його лиця принаймні порожевіла.

Я відклеївся од тіні інспектора, бо й сонце в цей час зайшло за хмари, і поспішив чимдуж до будинку графині — його саме залишав однорукий велетень Бібіков. Я витягся струнко, і генерал-губернатор глипнув на мене не без задоволення. Карета чекала достойника тут-таки, з неї вискочив ад'ютант, і Бібіков, ледь повернувши негнучку ший, гаркітливо наказав ад'ютанту, щоб інспектор Першої київської гімназії з'явився в нього завтра о восьмій годині ранку, обстрижений по-солдатському під гребінку, а коли він того не захоче, хай обстрижуть його в генерал-губернатора на барабані.

Це вже було щось вельми цікаве, і наступного ранку я не полінувався встати, щоб уздріти обстриженого красеня. Ясна річ, що графиня не лишила все на так, а обурилася й гнівалася на губернатора аж три дні, доки пообіцяв він клятвено, що з нового учбового року інспектор Першої київської гімназії стане її директором. Але й це не було останнім словом у цій історії — за два дні нового директора визвано в канцелярію Бібікова, де йому ввічливо порадили одружитися на дочці голови палати, а ще за два дні призначено директором Ніжинського ліцею. Графиня знову обурилася, і так далі; зрештою вони порозуміння поміж себе знайшли.

Поки тулявся я по київських вулицях, минуло два тижні, і педель вручив мені вимогу за підписом правителя канцелярії учбового округу з'явитися без загойки й одержати необхідні для призначення документи.

Мене зустрів регістратор з орденом Станіслава в петлиці, таким самим, як у нашого професора історії Сарницького. Регістратор мав таке ж, як у професора, маленьке поморще не личко й дивився на мене з пильним прижмурцем, хоч я стояв навпроти виструнчений і готовий до послуху. Але й це, здається, не сподобалося регістратору, він кашлянув кілька разів і пройшовся кімнатою, поблискуючи своїм Станіславом. Голос його був теж такий, як у професора історії, деренчливий і тонкий:

— З'явитися через два дні, — наказав. — Вам буде видано на руки вимогу в губернське казначейство. Одержите прогонні й третє не в рахунок...

Уже не дивився на мене, а кудись у вікно, і його схожість із професором Сарницьким стала ще разючіша. Я щез раніше, ніж він повернувся до мене, і з'явився перед його очі через три дні. Цього разу помітив у ньому відміну: під очима висіли

брезклі капшучки, чого ніколи не було в нашого професора історії. Подивився на мене, ніби хотів пропекти наскрізь, як ото дивляться жебраки під церквою: з проханням та погрозою, але я стояв перед ним, як обтесаний стовп.

— Знову ви? — спитав деренчливе. — Що вгодно?

— Прийшов за вимогою в казначейство, щоб мені відпустили прогонні й третне не в рахунок...

— А-а, — протяг він, наче мав немало трудність пригадати мене й діло моє. — Я не встиг виготовити документ, прийдете через три дні...

Ми зустрілися поглядами, він захотів проїсти мене очима, але я умів робити це несогірш. Тоді в нього смикнувся капшучок під правим оком, і я, сам того не бажаючи, змушений був щезнути йому з очей.

Через три дні я помітив, що капшучків у регістратора під очима нема, і він уже нічим не різнився від нашого професора Сарницького, але й цього разу мене не впізнав, і я змушений був чемно нагадати про себе.

— Посидіть у коридорі, — сказав він, занурившись у папери: був надто заклопотаний.

Я сів у темному коридорі і, слухаючи безперервний ляскіт дверей, з яких вискакували чиновники й відвідувачі, — бігли вони повз мене, як тіні, ніхто й не подививсь у мій бік, — спокійнісінько задрімав. Дрімав я годину й другу, і мені приснився інспектор Першої київської гімназії, який розглядає в дзеркалі свою гиряву голову. Нарешті хтось біля мене зупинився, блиснув орден Станіслава.

— Ідіть у канцелярію генерал-губернатора, — сказав регістратор, — ми послали туди відношення, щоб вам видали подорожню по казенній потребі.

Він щез з-перед моїх очей так само, як умів щезати я, і це мене розважило. Я пішов, злегка насвистуючи, в канцелярію генерал-губернатора, але так самопоглибився, що ледве не поплатився життям. Над головою в мене ляснув батіг і загорлав фореитор, я відскочив із проїжджої частини вулиці, аж ударився об паркан. Мимо пролетів екіпаж з чудовою запряжкою, і пропливло, затулене вуаллю, чудове личко графині Потоцької. Здається, ми з нею зібрались в одне місце — графиня їхала клопотатися за новопризначеного директора, щоб його не відсиляли з Києва. Це ж було неможливо, та й графиня, як я довідався згодом, не вельми наполягала: не мала вже й належного ентузіазму, адже кучерів, що так її хвилювали, на голові в новопоставленого директора вже не було.

У канцелярії мені, звісна річ, сказали, що ніякого відношення з учбового округу щодо моєї особи їм не повідомляли, і я вирішив чергову паузу ужити на те, щоб таки записати в свою книгу історію з Потоцьким, вона на те заслуговує.

— Граф Потоцький, граф Потоцький, — бурмотів я, залишившись наодинці в студентській камері, мої колеги в цей час розлізлися по Києву, — добре було б заново побачити тебе, щоб увійти в твій образ, але спробую обійтися без цього.

РОЗДІЛ II

Загалом, я людина поміркована, твереза й наприроднішим своїм станом уважав би

життя малопомітне при ретельному виконанні своїх обов'язків. Мене цілком могла б задовольнити та доля, яку обрав мій батечко. Відтак ніколи б не брався за перо й не марнував би даремно часу, адже письмакою ставати не бажаю. І коли б не було при мені таємниці, так воно б і сталося. Таємниця ж моя — це щось маловірогідне й дивне! Коли я відкрив це в собі — перестрашився. Відкрилася мені випадково: якось без заміру йшов я позаду свого колеги по студентській камері, звали його Софрон Іванович Линицький, — той колега мав славу ловеласа. Кудись пильно поспішав, аж ні разу не озирнувся, мене ж повабила за ним людська цікавість. Було сонячно, від Линицького на дорогу падала густа тінь, я захотів пожартувати з колеги і так наблизився до нього, що наступив на тінь. І от що сталося. Сам я залишився на місці, але, з другого боку, нібито перелився в тінь свого колеги — частина мого єства невидимо рушила вслід за Софроном. Перший "я", той, що лишавсь у живій плоті, повернувся й пішов собі геть, однак не міг позбутися постійного враження, що тепер моє єство розполовинене: одне, як йому належить, знічев'я йде собі по вулиці й розглядає світ, а друге невідступне простує за Линицьким. Отак воно й сталося, що та друга моя половина без найменшого утруднення проникла в будинок, де жила молода вдовичка, і стала свідком доволі бурхливої любовної сцени. Зрештою, я пробув там тільки доти, доки дозволяла пристойність, а коли Линицький почав вести себе брутально, я не витримав і покинув дім. Важливою в цьому епізоді була не історія того нікчемного чоловіка а його банальними зальотами, важливим стало відкриття таємниці: я ж бо здобував дивовижну можливість знати й бачити все, що хотів. Найпростіше було чинити так, як описав: йти слідом за людиною і ставати її тінню, тобто безпосереднім свідком тих чи інших учинків. Завдяки таємниці я почав накопичувати таку силу інформації, звісток, історій, що вони почали заважати мені існувати. Коли б я задовольнявся роллю звичайного пліткаря, міг би потрясти світ своєю обізнаністю, але таким за природою своєю бути не можу — маю вдачу замкнуту й самітливу. А що треба було від усієї тієї навали звісток певним чином звільнитися, з'явилась у мене ідея "Чорної книги".

Не вмію вигадувати — це основна моя вада. Всі історії, які записую, мають відбуватись у житті, і не інакше. Отож, щоб пізнати людину, якої б вартості вона не була, мушу жити разом із нею і навіть співпереживаю. Вправляючись у цьому, на чуже око, дивному занятті, я збагатив свої засоби; наприклад, знаючи, що світські зібрання у нашому місті (чи будь-де) — це в основному зібрання людей балакучих, залюбки їх відвідував, звісно, не будши запрошеним. Збирав я не тільки безпосередні звістки, але й побічні — по тому складав, як мозаїку, ту чи іншу історію. Сам акт творення дає мені таке задоволення, що займаюся цим задля самого заняття.

Графа Потоцького мені довелося бачити увіч кілька разів. Уперше це сталося тоді, коли він у розкішному екіпажі під'їхав до будиночка пані Шароцької, котра мешкала на Липках. Тут жило з матір'ю дві красуні дочки — до старшої з них навідувався генерал-губернатор, і не для того, щоб одружитися: в нього в Петербурзі жили дружина й двоє дорослих синів. Потоцький про це знав. І все-таки він об'їхав київську аристократію й докладно розпитався про сімейство Шароцьких.

Граф був високий, але негарний, лице подзьобане віспою, а очі лихі. Ці очі й приманили мене до нього, бо історія першої його дружини у Києві — на язиках. Була та історія темна як ніч, через неї Потоцького заслали в одну із віддалених губерній. У молодій жінки виявився коханець, генерал, котрий квартирував у Тульчині й жив у флігелі графського палацу. Ясна річ, генерал вирішив утекти з графинею. Вони сіли в екіпаж і помчали з Тульчина на Одесу. Граф довідався про те вчасно. Посадив слуг на коней, сам скочив на гнідого рисака, і почалася гонитва. Переслідувачі, за наказом графа, повдягали маски, і кожному з них Потоцький пообіцяв немало винагороду — вони мчали так, як могли витримати коні. Втікачів наздогнали поблизу Тростянця. Що після того відбулося, ніхто не знає, але саме після того граф із дружиною розлучився й був засланий...

Екіпаж Потоцького підкотився під ганок Шароцьких, слуга поспішно відкинув приступні й відчинив двері. Граф був важкий тілом, і, коли виходив, натиснувши ногою на приступку, екіпаж на м'яких ресорах так нахилився, що готовий був перекинутися. Очі Потоцького дивилися холодно й гостро. Перед ним широко розчинили двері, і він рушив у передпокій, де його кроки розлунилися, як залізні.

— Яка честь, яка честь! — заторохтіла полковниця, покvapно виходячи назустріч.

— Здається, ми мали нагоду зустрічатися, — сказав граф, приклавшись до руки господині.

— Не раз, пане графе, не раз. У театрі й на концертах. Граф усівся в запропонований йому фотель у вітальні.

— Не буду, пані, багато розводитися, — сказав. — Я приїхав у Київ шукати собі дружину і хочу заявити madame, що мені сподобалася ваша дочка.

— У мене дві дочки, — обережно нагадала пані Шароцька. Потоцький випрямився, хоч це йому було незручно, сидючи у фотелі, і його голос зазвучав сухо й по-діловому:

— Мені сподобалася ваша старша дочка, і я готовий з нею одружитися на умовах, які бажаю викласти.

— Зробіте нам велику честь, — прожебоніла пані Шароцька.

Потоцький утупився лихими очима в полковницю, і з його вуст не так злітали, як зіслизували слова:

— Вінчатися — через тиждень. Вінчальну сукню і все необхідне доставлять вам на визначений термін. Нареченій відразу ж призначається триста тисяч карбованців, а коли вона народить мені сина, ще мільйон. Вам, madame, і вашій молодшій дочці видадуть триста тисяч карбованців, але з підпискою, що ви ніколи не дозволите собі з'являтися до моєї дружини в Тульчин і не листуватиметеся з нею. І нарешті: відразу ж після вінчання, просто з костьолу, я повезу дружину в Тульчин... Ваша думка про це, madame?

— О пане графе! — зажебоніла пані Шароцька. — Це так раптово і так... приємно... Така нам честь... хіба я можу на це не згодитися? Я б ніколи не посміла учинити щось супроти вашої волі, але... мені потрібно звідомити про це дочку, бо в цьому має бути її воля...

— Слушно! — буркнув граф Мечислав і шумливо звівся. — Завтра о десятій ранку я з'явлюся по відповідь. Моє вам шанування, madame!

Він приклався до руки полковниці й пішов, дзвонячи підкованими чобітьми. Луна від його ходи так гучно відбилась од кутків, що, здавалося, будинок хитнувся.

— Анельцю, Анельцю! — кволо покликала пані Шароцька, сидючи у фотелі з вибалушеними очима. — Чи велике нам щастя бог послав, чи якесь прокляття?

— Що ви говорите, татан! — по-діловому відказала Анеля, заходячи до вітальні. — Все йде, як треба...

— Чула, що він казав? — прошепотіла стара.

— Звісно, — спокійно обізвалася дочка. — І не знаходжу тут нічого дивовижного.

— А те, що маємо з твоєю сестрою тебе відректися?

— Ах, татан! — скривилася красуня. — Чи ж із нашими статками вередувати?

— Маєш рацію, доню, але... порядні люди так не сватаються.

— Так сватаються люди, які мають порядні гроші... Полковниця дивилася на дочку трохи здивовано. Гарне, точене личко випромінювало лагідний спокій, наче не вона висловлювала такі холодно-практичні речі. Більше того, очі дивилися замріяно, а уста чарівно розтулилися, з'являючи перлові зубки.

Саме такою вона й з'явилася до жениха наступного дня рівно о десятій ранку. Спокійно слухала, як у передпокої звучать чавунні кроки. Здавалося, граф був викутий із заліза, бо зайшов до вітальні холодний, непроникний, замислений. Красуня відчула при його появі небувалий раніше трепет, вже й сама не знала, чи захоплюється цим незвичайним чоловіком, чи жахається його. Здається, було і те й друге водночас; зрештою в її гарненькій голівці вже визріло рішення. З деталей цієї зустрічі мало значення те, що ранок був винятково сонячний, незважаючи на осінь. Тому вітальня була залита сонцем, а він мав золоту нагоду стати графовою тінню, а тепер розкошував, незримо присутній, у цій золотій вітальні. Панна запросила графа сідати, але він, на моє задоволення, й не подумав те чинити, через що залишалася стояти й старша полковниківна. Вона зашарілася, і від того її обличчя стало ще чарівніше. Граф розставив ноги, його тінь перекинулася через вітальню, захопила фотель, що стояв під стіною, через що я мав нагоду зручно всістися й вигідно розташувався, закинувши ногу на ногу.

— Зумисно не сідаю при цій процедурі, — сказав граф. — Одне — те, що не терплю урочистостей, а друге, — так мені буде сподобніше почути ваше "так" чи "ні".

— Що ж сподівається почути? — лагідно озвався чарівний голос.

— Те, що зволите сказати, мадемуазель, — відповів граф із легким поклоном.

Вона промовчала для годиться, а тоді сказала просто:

— Приймаю всі ваші умови. Коли хочете, мені сподобалася ваша манера свататися. Це так оригінальної А діловий характер сватання... це свідчить, що у вас нема на думці облуди.

Він стояв, щедро облитий сонцем, і в тому світлі виразно проступила кожна віспинка на його лиці. Панна Анеля не могла не помітити того; зрештою, він зумисне

так став.

— А ще мені сподобалося, — мовила вона, — ваше оригінальне лице.

Граф здригнувся і стрілив оком, перевіряючи, чи не кпить із нього красуня, але побачив проти себе прекраснодушну всмішку.

— Ми зустрічалися з вами в театрі й на концертах, — нагадав.

— Звісно, там я вас і примітила. Вас важко не помітити, надто виділяєтеся серед нашої нудної й сірої публіки.

— Це через те, що я Потоцький, — сухо сказав граф.

— О, звісно! Але це мене цікавить зараз найменше.

— А що ж цікавить панну найбільше? — зирнув на неї впритул.

— Панні не годиться казати про це відверто, — продзвенів чарівний голосок.

— О так, — схилив голову граф. — Можу дати вам, мадемуазель, ще кілька гарантій. Буду з вами ввічливий і шануватиму вас, доки бачитиму вашу до мене прихильність. Вимагаю абсолютної вірності, і всі мої обіцянки стануть не словом, а законом.

Панна Анеля зробила кніксен.

— Отже, можемо вважати, що ми домовилися і наша умова починає діяти з цієї хвилини.

— Коли панові так завгодно, — в тон йому відказала Анеля.

На те граф зробив кілька кроків до нареченої і припав вустами до її руки. Були холодні як лід, але Анеля й не моргнула.

— Будьте певні, мадемуазель, — сказав граф, зводячи голову, — любитиму вас, як ніхто...

Усе відбулося суворо за розписом. Після вінчання граф відразу ж сів із молодого в пишну дорожню карету, не кинувши й оком у бік родичів дружини, а їй дав змогу помахати у віконечко.

— Дорога нас чекає нелегка, — сказав, коли молода оговталася. — Йдуть дощі, й доведеться нам вибрюхатись у болоті.

Незабаром за вікнами й справді замрячило, обсипало шибки дрібними краплями, й молоді опинились у цьому світі вдвох, адже машталір та слуги, що супроводжували повіз кінно, до уваги не бралася.

— Добра нагода розказати вам, пані, про своє колишнє життя, — пролунав монотонний графів голос.

Оповів Анелі про першу свою жінку й про генерала, котрий жив у флігелі його палацу; про те, що син од першого шлюбу помер, а вона більше на дітей не спромоглася; про те, що й роман її з генералом почався саме тому, що звинувачувала за безплідність його, графа.

Анеля слухала все те з химерним, трохи нервовим збудженням, а може, діяв на неї дощ за вікнами та й цей тихий, скорбний голос, який тік не стихаючи, як вода. Отож не перебивала його, а сиділа тиха й задумана, часом пропускаючи щось із тих оповідин — їй згадувалося власне вінчання, обличчя матері й сестри; часом їй страшно ставало, адже зовсім не знала цього чоловіка, з котрим з'єдналася, може, й на ціле життя.

— Ви, мабуть, здогадалися, для чого все це розповідаю, — сказав граф, а коли повернула до нього чудове личко з розширеними очима, раптом усміхнувся. — Для того, пані, щоб це ніколи не повторилося. Живучи зі мною, матимете все, що забажаєте. Найвишуканішу одержу, пошиту в найкращих паризьких майстрів, вибірну кухню й чудовий дім. Матимете й мене, притому безроздільно. Коли забажаєте, я, пані, присягну вам у безсумнівній вірності. Не належу до ненаситних жеребців, котрі наповнюють села своїми дітьми й навіть користуються, вибачте за відвертість, правом першої ночі у своїх кріпаків. Всього себе віддаватиму вам.

— Чи треба про це зараз говорити? — несміливо заперечила.

— О, треба! Через те, що починаємо спільне життя, і в ньому все має бути ясне. До дрібки! — Його голос знову поплив монотонно й сонливо. — Але за ці вигоди, пані моя кохана, дечим доведеться поступитися. Я живу без товариства, не буде в нас ані прийомів, ні балів. Не їздитимемо з візитами й нікого не прийматимемо. Більше того, проситиму у вас дозволу вчинити так, щоб ніхто на вас не дивився — волю користуватися з вашої краси сам. Обіцяю завжди бути біля вас і дбати, щоб не були самотні.

— То, може, накажете вдягати маску, коли йтимем на люди? — трохи іронічно спитала Анеля.

— Теж непогана думка, — спокійно зауважив граф. — Бо навіщо вам і мені цей світ? Хочете, вдягатимемо маски разом...

— Це жарт? — вигукнула здивовано графиня.

— Воля ваша... Але що світу з мого лица? Моє лице — маска, гіршої не придумаєш!..

— Та що ви, любий!

— Не перечте! — гостро сказав граф. — Кажу те, що знаю твердо. Коли б мав лице так само прекрасне, як у вас, не бачив би нічого лихого у вимозі, щоб ніхто на нього не дивився. Якщо належати одне одному, то нероздільно: може, скажете, що це старомодні чи дивацькі думки?

— О, я нічого не кажу! — мовила Анеля, відчуваючи, однак, на серці холодок.

— Зрештою, сама любов — це щось дивацьке й старомодне і навряд чи існує насправді. А не існує через те, що кожна половина в подружжі має різні хотіння. Не зливає їх любов в єдині тіло й душу, як це заповідав нам господь, а чинить із них супротивників або ж ворогів. Я ж того не хочу. Великої любові мені прагнеться з вами, голубко! — Він поклав залізну п'ятірню на й коліно і стис, наче кліщами.

Вона затріпотіла, як пташка, кинута в клітку до лиса, і роззирнулася. Стало їй душно в цій оббитій шовком кареті із покритими туманом та дощем віконцями.

— Хай вас не дивує моя відвертість у перший же день нашого спільного життя. Тільки тоді може існувати ідеальне подружжя, коли обидві сторони не тільки знають одне одного, але й однаково терпимі до свого супротивника. Коли коні в запрягу кусають одне одного, їх треба розвести. Ми ж у житті у спільній упряжі...

У цей час повіз перехилився, і юна графиня тонко скрикнула. Закричав машталір,

повз вікна промайнули вершники. Карета смикнулася, але, здається, загрузла глибоко. Граф на те ані рухнувся.

— Що сталося? — перепитала трохи злякано молода.

— Нічого особливого, — спокійно відказав граф. — Таких зупинок у нас буде не одна. І є досить людей, щоб ми цим не турбувалися.

Карету й справді витягали з баюрини запопадливо. Кричали люди, вйокали на коней, плескали батоги; зрештою, повіз хитнувся й поплив, ніби його понесено на руках.

— Слуги в мене навчені, — монотонне, аж ліниво, говорив граф. — Звісно, будь-яка наука не засвоюється без примусу, але що вдієш! Без доброго канчука хлоп, на жаль, не буде ані старатливий, ані слухняний. Як ви до цього ставитеся?..

— Належно, — відказала графиня. — Необхідність не буває приємна...

— Матимете свою, жіночу, прислугу й даватимете їй лад самостійно. В мене в палаці зразково все впорядковано, і це має пані сподобатися...

У тодішньому київському житті це одруження було настільки неординарною подією, що по всіх салонах та зібраннях лише про те й балакали. Я зацікавився цією історією й собі, ото ж уперше за свою практику наважився відпустити другу половину свого "я" разом із щасливою молодою парою аж до самого Тульчина. Довго так жити, щоб обидві половини мого ества перебували одна від одної на відстані, я не міг, ото ж при першій нагоді невидима частина мого ества повернулася назад — решту історії я відтворюю здогадно, на основі принагідне почутих звісток.

Досвід такого розполовинення й віддалення обох частин ества нічого приємного не приніс: я тоді заслаб і змушений був лягти в університетську клініку; збіглося це із сильною застудою. Може, тому, відчувши наглу слабкість і потребуєчи зміцнення духу, я й відкликав згодом невидиму половину свого "я" із Тульчина, затямивши, що отак роздвоюватися таки небезпечно.

Тоді ж таки, коли ми їхали в кареті, любо було мені сидіти на м'якому, відчуваючи пишний затишок графського повозу, — я ніби відчував дотичність до великопанського світу, а ще більше мав задоволення усвідомлювати, що мої співподорожани й гадки не мають про такого компаньйона, як я...

У палаці й справді панував лад. Величезний будинок ще здаля кидався в очі ясними формами й незвичайною стрункістю стін. Всередині палац прикрашали паркеті різного візерунку й барви, лискучі ручки дверей, величезна кількість східних килимів та килимових доріжок, розкішні шпалери на стінах і найтоншої роботи мебля. Слуги були вбрані в однакову одягу і взуті в повстяні туфлі, від чого кроків їхніх не було чути. Рухалися безмовно й швидко, і ми з графинею мимовільно дістали враження, що вони, подібно до господаря, схожі на механічних ляльок, а весь дім — досконало наладований механізм, де кожне коліща рухається у свій бік, і саме це було запорукою непохибного ритму, що тут панував. Господаря вже чекали, бо для зустрічі виладналися вздовж простеленої килимової доріжки дві шерехи майже дерев'яних лакеїв, двері перед панами відчинилися самі, наче також були натренованою істотою, і

у величезному передпокої графові кроки лунко задудніли — тільки він і мав прерогативу ходити з таким гупом. Граф не звертав на слуг анінайменшої уваги, але кожен його рух не лишався непоміченим; зрештою, він не віддавав наказів голосом, а тільки непомітними кивами руки. Слуги крутилися біля нього в улагодженім, як музика, ритмі, від чого в мене з'явилось відчуття, що в усіх цих людях, як і в домі, є щось нереальне. Був дім до неприродного розкішний, до неприродного безгучний, і від усього, кажу, відгонило чимось мертвим. Порушували тишу тільки важкі й лункі кроки господаря, і я подумав: який несусвітний жах відчуває вся двірня, чуючи цей залізний поступ. Графиня дивилася на все, як уві сні, а коли сіла навпроти чоловіка в просторій їдальні, помітила, що він зирить на неї випитливо.

— Чи подобається вам, пані, мій дім? — спитав, пильно придивляючись до дружини.

— Понад усяку фантазію, — відповіла стримано графиня. Він розсміявся.

— Це понад фантазію через те, що існує все насправді, — мовив він. — Хочу, щоб ви зрозуміли, чому не терплю в себе гостей, а живу відлюдно. Всі мої зусилля спрямовано на те, щоб тримати зразковий лад і щоб підвести до можливого ідеалу й сам спосіб життя. Тут усе влаштовано відповідно до мого смаку й моїх потреб, окрім мого, тут не існує жодного "я". А кожне спілкування із собі подібними — це змушене прилаштування до собі подібних. Гляньте на наші панські палати: там усе існує не для їхніх господарів, а напоказ, для гостей. Все приладжено до загального смаку й потреб, через це кожен із них стає маріонеткою, отаким собі полішинелем, суть якого — всім відомий секрет. А я не хочу ні до кого уподібнюватися, не хочу також, щоб уподібнювалися чи пристосовувалися до мене. Був би дуже щасливий, щоб і ви, пані, вписались у життя цього дому й не руйнували його гармонії. Може, вона не зовсім ідеальна, але терпима.

Анеля подивилася на нього розширеними очима, в яких було трохи страху, а трохи цікавості, трохи збентеження, а трохи й кокетства, але він не прореагував.

— Найбільша моя невигода, — сказав, легко насупившись, — це те, що в моєму флігелі знову поставлено на постій якогось генерала. Вже не того, про якого розповідав, а іншого. Там, на превеликий мій жаль, досить часто влаштовуються вечори, в яких ми, звісна річ, участі не братимем. Але це на краще. Матимете розвагу слухати музику, бо в Києві звикли до суєтного життя.

— О так! — вихопилось у графині.

— Усі жінки в цьому відношенні однакові, — примирливо сказав граф. — Ну що ж, слухатимете музику, бо я не тримаю оркестру... Може, хотіли б у мене щось запитати чи в'яснити?

Анеля знову зирнула на чоловіка розширеними очима, але не сказала ні слова.

— Відкрию вам секрет свого урядування. Можете застосувати мій метод, щоб тримати в руках власних слуг, — граф почав усміхатися, але якось химерно: дивився водночас на жінку серйозно й пильно. — Щоранку я приймаю в себе в кабінеті всіх слуг. Поодинці, звісно. Всі вони, від управителя до останнього козачка, повинні доносити мені на своїх товаришів. На кожен переступ, на кожне відхилення від

обов'язків. Винний карається, а викажчик обдаровується. Через це вони шпигують один за одним винятково старанно, ненавидять один одного, але зв'язані в один вузол. Результат ви вже, здається, помітили.

— Ці люди шпигуватимуть і за мною? — спитала вона мило.

— Тільки відповідно до нашої умови.

— А коли я ненавмисне щось учиню не так? — спитала вона сміливо. — Накажете повести мене до стайні?

— О ні! — засміявся граф. — Просто, це мене засмутить. А я сподіваюся, що ви того не багатимете... Чи не так, моя кохана?

— Звісна річ, любий! — сказала графиня й прикусила губу...

Про всі ці сакраментальні речі довідався київський світ завдяки напрочуд талановито написаним листам, що їх таємно посилая графиня до матері, сестри й генерал-губернатора Бібікова. Вона скаржилася на гнітючу обстановку Графського дому, з'являючи, що терпить усе це тільки для блага їхньої родини: відтепер і мати й сестра мають змогу вести широке життя і їм відкрито доступ у вищий світ. Зрештою, треба подумати й про пристойну партію для сестри. У листах до сестри вона оповідала подробиці інтимніші: про те, що граф перебуває біля неї невідлучно, що возить її в костюл і гуляє з нею в своєму чудовому парку не інакше, як надівши на неї півмаску. Цю ж таки деталь вона повторила і в листі до генерал-губернатора, скаржачись на невиносну нудьгу; їй так бракувало світського товариства, розваг, шуму й нових облич. Тут такий герметичний світ, що вона починає забувати лиця своєї матінки й сестри. Граф наділив її розкішним гардеробом, написала вона сестрі, і єдина її справжня розвага в цьому домі — приміряти все це, особливо ж коштовності; щодня вона змінює вбрання по тричі, але втіхи це не приносить ніякої, бо хоч граф і висловлює щоразу захоплення її красою, але їй було б приємніше, щоб ту красу й багатство помічало більше людей. Ці листи Анеля передає через підкуплену прислугу й посилає кожен із трепетом, адже тут прийнято доносити про все графові, і коли він про це дізнається, виникне такий скандал, наслідків якого не вгадати.

Сестра з матір'ю лили сльози над цими листами, а Бібіков, навідуючи їх, вергав громи, хоч нічим зарадити не міг, незважаючи на свою майже безмежну владу. Графиня ж писала, що вона починає сохнути, що погано спить, а коли засинає, то її мучать жахливі привиддя. Граф ставиться до неї з підкресленою шанобливістю й увагою, але від того їй анітрохи не веселіше...

У першу ніч по приїзді в Тульчин вона сподівалася спочити, але тільки стемніло і дім почав упадати в сплячку, почулися чавунні кроки (цьому вже був свідком я сам), які, здавалося, розлунювались у кожному закапелку дому. Анеля затремтіла і завмерла в ліжку, прислухаючись до тієї залізної ходи, — кроки наближались. Беззвучно хитнулися на змащених петлях двері, і вона побачила дебелу постать, яка майже затулила прочіл. Зачинив двері, взявши їх на ключ, а тоді стягнув з неї покривало. Вона зойкнула, гострий біль примусив її скрикнути, але витерпіла все з покірливістю, бо відчула: коли б почала опиратися, він би озвірів.

Граф не затримувався в неї довго.

— Маємо домовитися ще й про це, — сказав розважно. — Перший тиждень приходитиму до вас щовечора. Другий і третій тиждень — через день, решту часу — двічі на тиждень. Це вас улаштовує?

Але вона не слухала його: ридала. Спазматичне й відчайсно, заливаючи подушку слізьми й кусаючи й. Він спокійно стояв біля неї й чекав. Чекав, доки виплачеться. Коли ж вона втомлено завмерла, торкнув й волосся долонею.

— Виплачте, пані, всі зайві й непотрібні сльози — це дуже піде вам на користь. Я хочу, щоб ви народили мені сина...

Покинув її саму, розтерзану й розтоптану; здалося, що на ній живого тіла немає. Треба було встати, змінити білизну, але не могла стримати конвульсійних, майже істеричних ридань. Тільки під ранок вона заспокоїлася. Тоді й здивувалася сама на себе, на свою вразливість і відчай. Не їхала сюди, як овечка, котру везуть на заріз, а як завойовниця. Це правда, що була байдужа до чоловіка, але твердо знала: її чекають не тільки квіточки. Не була байдужа до власної долі, а задля цього можна було б витримати й більші випробування.

Майже спокійно встала з ліжка й сама замінила постіль. Змінила нічну сорочку, а тоді підступила до дзеркала. Блідий світанок плив із широчезного вікна й заливав усе сірим присмерком. У тому присмерку вона й побачила себе. Прекрасна, як богиня, дивилася змученими й надмір блискучими очима. Вуста її ледь-ледь кривилися, а на оголеному плечі виднівся слід од його залізних пальців. Була як метелик, що народився в перших хвилях світла, і хотіла, як той-таки метелик, жити. Хотіла перемогти в цьому, здавалося б, безнадійному поєдинку.

— Ти, дурний, жорстокий, звироднілий маніяче! — прошепотіла вона, вдивляючись у того розтривоженого метелика, що так ненадійно мерехтів у присмерку. — Ти сильніший за мене й брутальніший, але свій мільйон я таки заберу!..

Життя потекло одноманітне й нудне. Вставала якомога пізніше — любила помріяти після сну, відновлюючи в пам'яті незначні події свого дівочого життя. Марився їй тоді однорукий генерал-губернатор з блискучими, як вуглики, очима; марився і прегарний молодий учитель, який пізніше стане інспектором Першої київської гімназії, — він часто з'являвся в театрі й на концертах, й найгарніші панни аж мліли, милуючись із його лискучих кучерів. Раз випадково навіть зіштовхнулася з ним на контрактах, він чемно вклонився й попросив вибачення...

Анеля знала, що в її череві вже зріє плід, плід од іншого, котрий вирвав її з того оманливого світу, бо й сам був не від світу. Любила той загублений світ і марила: як добре жити в його веремії! Хай би наморочилася в неї голова, хай би кружляли біля неї молодики з такими кучерями, як у того вчителя, — руху і вражень їй хотілося. Через це й дозволяла, щоб обіймали її після сну гріховні марення, мліла й відчувала блаженство навпереміж із смутком — не знала, чи випаде їй колись вирватися з цього ув'язнення.

Потім убиралася, дозволяючи при цьому собі трохи поковерзувати над покоївками, але ніколи не ображала служниць брутально — хотіла жити із ними у приятельстві хоч

би для змоги передавати матері свої листи... Здригалася, коли думала, що через півгодини сидітиме за столом навпроти чоловіка, що не покидатиме він її до вечора, хіба відпускати перевдягтися до обіду й до вечері.

За сніданком він полюбив розповідати їй про своє життя, а коли розказав усе, що тримала його пам'ять, почав викладати історію роду. Слухала це з інтересом, адже й сама належала вже до тих, раніше майже міфічних, Потоцьких, серед яких було стільки знаменитостей. Полководці й поети, державні діячі, некороновані властители величезної кількості міст і сіл — їх не оминати, пишучи історію цього краю. Граф Мечислав пишався з того. Коли ж він пишався, голос його ставав деренчливий і неприємний, і вона несамохіть починала дратуватися, майже не слухаючи тих і справді дивовижних оповідей. Миттю відчував її стан і легко переводив мову на справи насущні: про слуг, управителів і про теперішні їхні господарчі справи. Але від того вона й нудитися починала, хоч і робила уважне лице.

— Це заскладне для жіночого розуму, — казала.

— Слушно, — буркав граф, дивлячись у тарілку й викликаючи на вуста всмішку, яка завжди її ображала й обурювала. — Може, розповісте про своє минуле ви?

Але вона не вміла та й не хотіла розповідати.

— У мене було нецікаве й убоге життя, і я не пригадую в ньому жодної історії, — казала й відала, що догоджує йому: і життям її та й родом граф Мечислав цікавився найменше. Зрештою, пропонував їй таке насамкінець трапези, щоб не вельми себе жіночими розповідями утяжувати.

Після сніданку вона мала грати на фортепіано. Але уроки музики свого часу їй давалися нелегко, через це й могла небагато. Але фортепіано звільняло її од розмов, окрім того, вивчила кілька нових п'єс і за цими вправами проводила годину-другу. Він терпляче сидів у глибині покою, курячи довжелезну люльку. Біля нього напихваті стояв виструнчений козачок на той випадок, коли люлька погасне й треба було б викресати вогню, — кресало й огниво висіло в козачка біля пояса. Викуривши люльку, граф відсилав козачка й дивився на дружину пильними очима, наче кіт, котрий чатує за мишею. Тоді вона й починала збиватись у грі, бо знала, чим це закінчиться.

Важко зводився з фотеля і йшов, залізною гупаючи, до інструмента. Фортепіано чутливо постогнувало від важких струсів: вий схилявся над Анелею, і вона чула тютюновий перегар.

— Може б, пані дозволили зіграти цю п'єсу мені?

— О, звісно! — схоплювалася вона, а він притримував її примушував сісти поруч.

Грав досконало. Тоді Анеля, здається, найдужче й ненавиділа його, бо принижував й цією грою. Робив із неї нікчому, їй доводилося збиратися на силі, щоб стримати сльози, які чавили горло. Граф же Мечислав наче забував про її присутність.

— Із вас міг би вийти великий музикант, — казала вона підхлібне, щоб загасити недоречний спалах роздратування.

— Музикант із графа Потоцького? — реготав він. — Скажіть щось смішніше...

"Звісно, — подумала вона, — людині, котра володів такою громадою людських душ,

ні для чого бути музикантом. Йому взагалі можна бути ніким..."

По тому вони йшли гуляти. Допомогаєв дружині прикріпити півмаску, відтак відступав на крок і дивився.

— Ви, пані, найчудовіша жінка, яку я будь-коли зустрічав, — казав захоплено.

— У масці, пане?

— У масці ви таємнича. Обіцяєте хвилюючу розгадку. Найчудовіше в цій історії, що розгадка, а дається вона тільки мені, приносить більше сподіваного.

— Але ви вже знаєте розгадку, пане! — казала вона стримано.

— Знаю, але щоразу чудуюся!

Могла б утішитися з цього зовсім не недоладного комплімента, коли б не вимовлявся він людиною з такими лихими очима. Окрім того, вимовлявся згорда, майже крізь зуби, і вона не могла до кінця збагнути: каже він це сердечно чи в словах отих — прихований глум? Саме підозра про можливість такого глуму й гнівила її — у цей момент рада була, що на її обличчі маска, — не потребувала корчити вдавано задоволеної міні.

Слуги приносили шубу, і він сам загортав дружину в хутра. Накидав шубу й собі, і вони повільно йшли по засипаних снігом, але ретельно прочищених доріжках парку. Дерева вилискували від гри іскор — гілля покрилося інеем. Від того весь простір прозористо, блідо сяяв, а тіні в їхніх ногах були легкі й також синюваті.

— Ніколи не їздите на полювання, — сказала вона, дихаючи парою, що відразу ж голубіла в повітрі, — а це так дивно для чоловіка.

— Чи можу хоч на день вас покинути? — сухо сказав він.

— І не маєте найменшої потреби розважитися?

— Найбільша розвага буде для мене, коли народите сина...

— Так дуже любите дітей?

— Не дітей я хочу, а сина. Тільки одного, щоб було кому передати маєтки, не ділити їх.

— А коли б я народила вам двійню? — засміялася вона, і її сміх розсипався дзвінками крижінками.

— Ви того не зробите, — сказав так само сухо граф Мечислав.

— Чи ж у нашій то волі?

— Усе в нашій волі. Любов і діти, відданість одне одному і навіть життя...

Їй стало трохи страшно.

— Таке чудне кажете, — тихо мовила, знімаючи рукавичкою нарощену на гілці паморозь.

— У нашому роді, — згорда обізвався граф, — не звикли гамувати своїх бажань. Через це ми й не зважаємо на їхні передумови. Буваємо нетерплячі й по-дитячому впевнені в неможливості порушити нашу волю. Коли ж життя вдаряє на нас, розгублюємося й починаємо тратити ґрунт під ногами. Але це дуже рідко з нами трапляється — маємо все-таки спромогу вірити у свою можливість.

Ішов обіч неї, блідий, віспуватий, з блискучими очима й нервово підтисненими

губами. Підборіддя йому тремтіло, а рука стискала біля горла комір шуби.

— О, ви можете собі таке дозволити! — сказала графиня, і їй стало сумно серед цього холодного іскристого саду. Зиркнула скося на свого супровідника й подумала: зовсім байдужий він до неї. Вона потрібна йому для житейської потреби дістати спадкоємця, а все інше його не обходить. Не потребує ні друзів, ні коханої, не потребує любити когось чи ненавидіти — не потребує, зрештою, в цьому світі нічого — вважає, що має все. Тому такий нечутливий і холодний, та й до неї ставиться як до власності й береже, наче скриньку, в яку покладено коштовну річ. Здригнулася від омерзіння, бо захотілося їй утекти від цієї неживої розкоші і страшного свого сторожа. Може вчинити й таке: не дасть йому своєї любові, та й узагалі нічого. Може втекти й забрати з собою те, чого він настирливо від неї домагається, — то не тільки його син.

— Бачу, змерзли, — почула вона біля себе турботливий голос. — Час уже повертатися.

— О так! — сказала, тремтячи всім тілом: спалах, що тільки-но пережила, позбавив й решток сили, була безвольна й вичерпана.

— Я за вами пильно стежу, — сказав той-таки голос, — і мені починає здаватися, що ви трохи нудьгуєте. Важко вам звикати до відлюдного життя, на яке я себе тут прирік.

У тому голосі пробивалася незвична для нього теплота, але коли позирнула на чоловіка, побачила супроти себе лихі, хижі очі — дивився на неї, опитуючи.

— О ні, ні! — поспішила запевнити. — Я починаю до вас звикати.

Вечорами у флігелі палацу, де перебував на постой генерал, влаштовувалися танцювальні вечори. Графиня чекала початку тих вечорів з нервовою напругою, а коли грала музика, вся насталювалася й відчувала в тілі розкішний дріж. Шалено калатало в грудях серце, і вона сама не тямала, що з нею діється. Здається, це саме відчувала й перша графова дружина; можливо, саме через те вона зблизилася з генералом, вже, правда, не з цим, а з попереднім. Граф Мечислав стежив за жінкою в ці хвилини особливо уважно, здавалося, він проїдає її поглядом, намагаючись угадати, що вона думає й відчуває.

— Таки нудьгуєте, моя люба, — сказав він якось, не відводячи від неї пильного погляду. — Самі знаєте, ми ніколи не братимемо участі в цих вечорах, та й не годиться у вашому становищі, але... я можу дозволити на все те подивитися.

Зустріла ті слова запитальним поглядом: боялася підступу чи глуму.

— Це дуже просто влаштувати, — сказав він, усміхаючись. — З нашої галереї чудово видно танцювальну залу.

Він підніс характерним жестом руку, і на цей сигнал з'явилося кілька слуг.

— Застеліть галерею килимами й винесіть два крісла, — звелів він. — І приготуйте найтепліші шуби.

Вона згодилася, може, надто поспішливо. Згодилася, ще не встигши подумати, хоче того чи ні. Прагла бачити людські лиця, чути музику не салонну, яку грали щодня із графом, а цю, яка збуджувала по-справжньому. Тоді кружляла їй у венах гаряча кров,

наповнювалася вся вогнем, оживала, розквітала, хотіла руху. В шерхоті одежі, в покриках маршалка балу, в польці, менуеті й контрдансі, в мірному стукоті закаблуків, у розпаленому диханні, в хвилюванні при зближенні тіл було щось таке святкове, гарне, урочисте, піднесене — таємниця з'єднань та роз'єднань, усе це підігрівалося легкою візерунчастою мелодією; господи, невже це щастя навіки для неї загублене?

— Ви забули надіти маску, люба, — почула вона побіч себе розважливий голос.

— Але ж у галереї мене ніхто не побачить...

— Бал-маскарад неможливий без масок, — усміхнувся кінчиками вуст граф.

Не змагалася. Хай буде так, як хоче. Досить того, що побачить танці й живих людей. Досить того, що згадає: це колись сама переживала серед знайомих і милих собі людей.

Вони зайшли в галерею, де вже було розстелено килими й поставлено два крісла. Слуги загорнули їх у шуби й перед ними як на долоні стало видно танцювальну залу. Анеля відразу ж захвилювалася, побачивши одягнених в ошатну одягу гостей, почувши музику і вловлюючи ритм, від якого вся ота юрба за шибамі зарухалася й закружляла. Дивилася на кавалерів і дам, на генерала, ще молодого і стрункого, — він вів у парі гарненьку партнерку. Нога графині мимовільно підіймала й опускала носка, відбиваючи ритм, а що було підстелено килим, нікому це не заважало. Інколи вона приплющувалася й бачила те ж таки: пари й пари, блискучі жіночі й чоловічі очі. Уявляла в тому тлумі й себе, а поруч — молодого вчителя з чудовими кучерями, від погляду якого все мліло всередині. Зовсім забувала, хто біля неї сидить і що цій мовчазній істоті до вичерпу нудно. Граф Мечислав уже й подрімував, за вікном починався снігопад; від зворушення в неї проступали на очах сльози, бо музика лилась і лилась, а люди за тим снігом та шибамі не знали втоми: розходилися по місцях і знову по-новому парувалися, знову стрибали і розквітали усмішками. Так, це щастя мати таку можливість, хай все це тільки гра, але жоден із них не відав, що таке нудна самотність, кожен міг, не стримуючися, веселитися, міняти обійми ніжні на ще ніжніші — там у них все вічно змінне, і немає ані тиші, що губить людину, ані печалі — вони в трансі, веселому, як і ця мелодія, що всіх єднає й заколисує, всіх п'янить та бадьорить, відганяючи втому та нудьгу...

Граф Мечислав сидів, відкинувшись у кріслі, з носа йому висоплювалося повітря, і графиня позирала на нього з роздратуванням: ніщо не могло зворушити цю каменюку, ніщо не хвилювало його й не підносило. Починав похропувати, наче хто перерізав йому горло, а сніг за шибамі йшов та йшов, патлатий, клубастий, свіжий, білий, спокійний і зовсім не холодний. "Немає холоду там, де рух", — думала вона. Крига тільки тут, біля неї, в кріслі, хропе з перерізаним горлом, а тіло її мимоволі відчуває той холод. Бралася руками за бильця і аж летіла туди, де крутився, шамотався, підстрибував і варився людський барвистий вир, де всі перейнялися одним ритмом, де були однакові бажання і спільна радість...

Я змушений урвати свою оповідь, бо мене знову викликали в правління канцелярії учбового округу і заявили, що я можу одержати в казначействі прогонні гроші й

третнє. Казначейство містилося аж у кріпості, і я йшов туди у передчутті нових утруднень та ускладнень. Але гроші мені видали напрочуд швидко, правда, всі срібною, а то й мідною монетою. Касир був жовтий як віск, шкіра так шільно обтягувала його кістки, що здавалася присохлою. Відлічуючи мені монети, касир криво всміхався, а може, це була така вада його обличчя.

— А папірцями видати не можете? — спитав я й побачив супроти себе круглі й зовсім жовті очі: дивилися на мене так, ніби я був неймовірним диваком.

— До вашого відома, — сказав безапеляційно касир, — у казначействі зараз тільки металеві гроші, а металеві гроші, юначе, найліпші. Окрім того, юначе, — одна брова касира стала сторч, — не потребуватимете ці гроші розмінювати, коли буде треба уділити щось за зроблену вам послугу. Саме тому, юначе, — мовив він, дивлячись на мене прохавчо чи зневажливо, — маєте бути мені вдячні, еге ж, удячні, бо відчувати у вашому віці вдячність до людей — це найперша ознака доброго виховання.

Я пропустив ці нахабні натяки повз вуха: займало мене інше, як ті гроші нести. Від університету я йшов сюди через бульвар, а тоді стежками вгору через так звані "Хрести", розташовані по ярах, — стояли тут напіврозвалені хатки і напівземлянки. Жили в тих хатках вуличні повії, п'яниці та злодії, відставні чиновники, які спилися й заробляли на горілку писанням кляуз, і взагалі найбільшій люд. Мені треба було йти з тими грішми цілих три верстви, і я був зовсім не певний, що на Хрестах на мене не нападуть. Здається, знав це й касир, тому й усміхався так сардонічне; можливо, з канцелярії учбового округу мене вже було тут відповідно атестовано...

Я ув'язав монети в носову хустину і відважно пустився в дорогу, навіть не подякувавши жовтолицьому касирові, — той від люті пожовтів ще більше, а коли я гримнув дверима, послав мені проклін, на що я поблажливо усміхнувся. Монети проступали крізь тонку тканину, а коли чіплявся за дерево чи паркан, застережно дзвеніли, що могло б звернути на мене увагу.

Ішов сторожко, озираючись, бо найбільше боявся нападу ззаду, крався, ступаючи на носки, готовий при найменшій небезпеці чкурнути з усім спритом, на який здатний. На Хрестах мене й справді помітили; я почув свист, який перейшов з одного краю в інший, а вже звідти перескочив у місце третє. Позаду затупотіли швидкі кроки — хтось мене наздоганяв. Я притис ув'язані в хустину гроші до грудей і чесонув так, що мій переслідувач безнадійно відстав. Натомість навперейми мені викинулась якась сіра постать, горлаючи, щоб я зупинився, бо начебто щось загубив. Слухатися я й не подумав, а різко звернув на бічну стежку, а коли й тут мене перестріла така ж сіра постать і розставила руки, щоб перехопити мене, я налетів з розгону на переймача і вдарив його головою в груди. Він перекинувся, загорлавши на все горло, а я, не гаючи часу, помчався згори вниз і вже на Бессарабці пішов розважним кроком, щоб не потрапити з доброго дива ще й до рук поліції — там би я своїх грошей позбувся б напевне.

Після цього мені лишалося роздобути лише подорожню, і я знову з'явився перед реєстратором правителя канцелярії учбового округу, тим самим, котрий мав орден

Станіслава в петлиці і в дивовижний спосіб нагадував нашого професора історії Сарницького. Регістратор знову мене не впізнав, а, розмовляючи, дивився на мою праву руку, начебто й досі тримав я у ній ув'язані в хустину гроші. Мені довелося сховати ту руку за спину, щоб ті пожадливі очі не наврочили чого. Регістратор був настільки зайнятий, що не захотів довго зі мною розбалакуватися, а на мою вимогу точно сказати, куди послано прохання щодо моєї казенної подорожньої, тільки невиразно гмикнув.

— Щось дуже поспішаєте, — сказав. — Чи вас хто в шию жене? Завалили вас дармовими грішми, то вже кортить наживати нових? А в нас, шановний пане, немає зайвого часу, нас за мідні копійки так затисли роботою, що й дихнути ніколи...

Це вже був виразний натяк, навіть принизливе прохання кинути йому щось у руку, але я вдав із себе глухого й дурного і стояв перед регістратором з усією покірливістю й терплячістю, на які був здатний. Регістратор пильно обдивився мене, знову зирнув на мою праву руку, дакнув і сховав очі в паперах.

Я мав ще час, бо на одержані гроші замовив у кравця мундирну учительську пару й мусив все одно чекати, поки її пошиють. Тим часом можна було дописати й історію графа Потоцького, а в канцелярію учбового округу треба буде навідуватися регулярно, смиренно допитуючись про казенну подорожню; колись-таки регістратору має обриднути моя фізіономія...

Народивши сина, графиня заспокоїлася. Всі її турботи були звернені на мале крикливе створіннячко, і вона забула нудьгувати. Граф перестав приходити до неї ночами уже кілька місяців тому, тепер він навіть зникав з маєтку. Дні, коли його не було видно й чути, стали графині найлюбіші. Зрозуміла: вся ота доскіплива опіка була не більше, як осторога рогоносця: граф хотів бути твердо переконаний, що син — справді його кров; з радості за щасливі пологи він навіть дозволив графині офіційно сповістити полковницю Шароцьку про народження внука, хоч та вже давно булл сповіщена через пошту таємну. Тепер Анеля зазнала справжньої радості, вони з нянькою опікувалися малям зі щирою самовіддачею. У покоях можна було почути й сміх молодої матері — річ до того нечувана, а бавитися з малим вона любила. Граф спостерігав за тим віддалік і ні в що не втручався. Тепер біля нього майже невідлучно стовбичив здоровенний придворний козачисько, той навіть спав у графовій спальні. Слуги ще більше нагадували тіней, щоранку вони поодинці прослизали до графового кабінету й вискакували звідтіля з таким виглядом, ніби щось украли. Інколи до кімнат графині долинали дикі крики тих, кого катували на конюшні, але все це існувало наче в іншому світі. Часом до графа приїжджали якісь люди, вели таємні переговори і так само непомітно зникали. Одного дня зник велетень, який незмінно супроводжував графа. Слуги шепотіли, що Потоцький завів його в підвали і там застрелив. Про це оповіла графині годувальниця, але Анеля не захотіла того слухати. Яке їй діло до того, коли на руках чудова люба лялечка, така втішна й гарна, вона вже пізнає матір і радісно до неї сміється? Анеля помістила няньку з дитиною в сусідній кімнаті — так було їй спокійніше. Спала чутливо й прокидалася на нічний плач дитини. Лежала,

щасливо всміхаючись, і слухала вуркіт мамки, коли та малого переповивала.

Але одного разу дитина закричала не так. Заверещала із захлинами, і графиня в самій сорочці кинулася до неї. Вже світало — Анеля виразно побачила посиніле мале, яке корчилося і страшно кричало. Біля неї метушилася нянька, графиня відштовхнула її і схопила дитя на руки. Тоді помітила, що сорочечка в сина облита темною рідиною.

— Що це таке? — гостро спитала в няньки, яка стояла поруч і беззвучно плакала.

— Пан, — вихлипнула вона і аж затрусилася. — Приходив сюди пан...

— Пан? — перепитала Анеля зчудовано.

— Давав дитині якісь ліки...

— Дитина здорова. Навіщо їй ліки?

— А хіба я знаю? Дав напитися, воно й закричало... Графиня притисла дитину до грудей і озирнулася, як загнана вовчиця. Було навколо тихо. Моторошно тихо, тільки похлипувала тонко мамка. Маля спало, але личко його вряди-годи корчилося — маля здригалось від недавнього плачу.

— Так було й раніше, пані, — сказала перестрашено мамка. — Ще за тої, першої. Він теж ту дитину поїв, і воно, сердешне, вмерло...

— Через оті ліки? — з жахом перепитала Анеля.

— А хіба я знаю? — мовила годівниця. — Воно, правда, хворіло тоді, а він прийшов з отакою-от пляшкою й почав поїти...

Тоді графиня відчула, що їй у грудях щось обривається. Щось замерзає, а в голові з'являється ясність і тверезість. Відчула раптом, що і їй, і дитині загрожує якась жахлива небезпека, і тільки сама може оборонити сина. Наливалася незвіданою раніше рішучістю й силою, бо знала: вся ця тиша, що панує навколо, — супроти неї. Супроти неї цілий світ, навіть дерева, що зазирають у вікна. Всі вони хочуть забрати найдорожче, що має, і вже рушили супроти неї.

— Від сьогодні дитина спатиме у мене, — заявила вона Мамці.

— А я? — спитала та.

— А ти лишатимешся тут. Коли треба — гукну.

— Добре, пані. Але мені страшно...

— А тобі чого страшно?

— Та ж за маленьке. Чи ж не люблю я його?

— А коли любиш, то віднесеш листа до кого скажу. Тільки, щоб про це жодна душа не знала.

— Гаразд, пані. Ви тоді мене до матері відпустіть, там уже я обійдуся.

— Йди до матері. Але щоб жодна душа...

— Та вже постараюся, пані...

Граф не з'являвся на очі цілий день, хоч вона знала, що він у палаці: чула його залізні кроки. Обідав у кабінеті і так само в кабінеті вечеряв. Приходили без кінця до нього якісь люди й ховалися за кабінетними дверима. Графиня цілий день не відходила від дитини, її лист уже мчав на поштових до Києва.

До вечора трохи заспокоїлася. Мамка скупала дитину, а графиня відчула

самотність та покинутість. За вікном стояли сутінки — рання осінь ступала на землю. Дерева ще були зелені, але відчувалося, що вже недовго їм так стояти. Потім мамка годувала дитину, її велике персо ясно світилось у м'якім смерканні. Графиня наказала засвітити свічки, але вони горіли ще тьмяно, не в силі розігнати прозорий морок.

— Кажуть, пан збираються у Херсон, — сказала годувальниця. — На три дні, чи що...

— Коли? — скинула головою графиня.

— Так слуги балакають. А коли, ніхто не зна... Може, поїдуть і забудуть про ті ліки...

— Може, й забуде, — пошепки відказала графиня.

— А головний управитель поїхав у Петербург...

Дитина відкинулася від мамчиних грудей і подрімувала.

— Спатунечки вже хоче маленький. Гляньте, пані, як смішно в нього оченята западають... Покласти його в колиску?

— Поклади й залиш мене саму.

Мамка поклала сонну дитину й нечутно відійшла, а графиня стала біля вікна й, дивлячись крізь все ще рідкі сутінки, відчувала осінь, яка вже повільно й зморено ступала по землі. Осінь була загорнена в прозору жалобну тканку, з'єднувалася із цим тихим, мирним вечором, і, може, від того виникала легка, але неперехідна тривога — оповивалося нею все. Графиня раптом відчула в цій кімнаті присутність іншої жінки, отієї своєї попередниці: чи переживала те саме? Чому не змогла оборонити своє дитя і навіть утекти від свого мучителя не зуміла? Де вона зараз і що думає в цей вечір? Чи хотів граф у такий дикий спосіб затримати обіцяний мільйон, чи сталося так випадково? Він маніяк чи холоднокровний убивця, з тих виродків, що й проти власної дитини можуть ножа підняти, як ті звірі, що пожирають свій плід і дістають задоволення? Дивно їй було про таке думати, могла вона й помилятися. Надто хотів він цієї дитини і надто беріг її матір. Надто дбав про спадкоємця, бо й справді не мав його. Кому й для чого ті мільйони, коли буде у світі сам як палець?

Вона не була дурна. За час прожиття тут багато чого пізнала. Граф громадив своє майно всіма законними й незаконними способами. Велось проти нього не одне слідство, але він умів ховати кінці. Судді й чиновники були підкуплені, орендарі часто горіли, а часом зникали безвісти. Обплів підлеглих страшною сіткою і, як павук, випивав їхні соки. За життя ніколи б не розтратив такого майна, але все одне не знав зупину. Був затятий гравець і вів незбагненну, вельми ускладнену гру. Анеля ніяк не могла зрозуміти його секретів, однак не це було їй потрібно: рано чи пізно павук почне плести мережу й супроти неї. Супроти самотньої і слабкосої жінки, яка має тільки одного, правда, могутнього покровителя. Тільки генерал-губернатор зможе їй допомогти й вирвати з цього пекла. Хотіла зберегти не тільки себе, думала перш за все про сина...

Зайшла покоївка, щоб допомогти їй розібратися до сну, і графиня відчула, що непомірно втомилася. Від оцих думок, від сколоченого дня. Не можна їй потрапляти в

ту мережу, треба чоловіка випередити. Він невисокої про неї думки, і саме це їй допоможе. Годі тікати від нього тоді, коли він у палаці, її миттю наздоженуть, як наздогнали нещасну її попередницю. Треба, щоб були запасні коні в Брацлаві. Поїде ніби покататися перед вечерею, взявши й дитину, — це вже тоді, коли майне він у Херсон. Головне — дістатися до Києва, де буде в повній безпеці, генерал-губернатор зуміє її захистити.

Анеля лежала з міцно заплющеними очима: детально все обмірковувала. Холодно й розважно, бо не могла й не хотіла програти в цьому змаганні. Не така вона квола й беззахисна; перемагає, зрештою, той, хто захопить ініціативу і здолає її не втратити. Закусувала губу і хрускотіла пальцями рук. Була наструнчена і знервована, через це не спала, а вряди-годи провалювалася у чорні ями. Вихоплювалася з них і злякано прислухалася. Було навколо моторошно тихо.

Її збудило перше світло, що закралось у кімнату. Встала й підійшла до колиски. Сіла поруч у крісло й загорнула ноги в плед. Чекала на позір спокійно, але й украй насторожено. Знала, що він має прийти...

Глухі залізні кроки почулись углибині, але йшов граф не так, як звичайно. Намагався ступати тихіше, але гупотіння його кроків все одно розлунювалося по цілому домі. Графиня аж закоцюбла.

Тихо прочинилися двері, граф був у нічній сорочці, а на голові в нього стримів ковпак. Знав, що дитина в її кімнаті, — йшов просто сюди. В одній руці тримав пляшку, а в другій ложку. Здрігнувся, побачивши проти себе насторожені й запалені очі, але не розгубився.

— Що це збираєтеся чинити? — холодно спитала вона.

— Хочу дати дитині ліки, — відповів, підступаючи до колиски.

— Навіщо здоровій дитині ліки?

— О, це особливі ліки, — відповів граф. — Я виписав їх із Берліна, і вони не так лікувальний, як профілактичний засіб.

— Я не допущу, щоб дитину поїли казна-чим! — скрикнула графиня і скочила на ноги. Граф уже наливав ліки у ложку.

— Не дурійте, пані, — мовив зимно. — Ці ліки треба давати спозаранку, і я сам їх приноситиму. Анеля стала між колискою й чоловіком.

— Зійдіть із дороги, — загрозливо сказав граф, тримаючи наповнену ложку.

Спробував відштовхнути її — вона заверещала. Вибила ложку з ліками, а тоді вліпила щосили графові ляпаса.

— Забирайтеся геть! — зашипіла, трусячись усім тілом. — Забирайтеся геть, бо видряпаю очі.

— Чи ви при розумі, пані?

— Це ви, здається, не при розумі. Забирайтеся геть і не смійте сюди заходити!

— Йду геть, — сказав граф, криво всміхаючись. — Але повернуся зі слугами, вони вас зв'яжуть, а ліки дитині я дам...

— Через мій труп! — Вона дивилася на нього, як вовчиця, сяючи зеленими лютими

очима, стерегла кожен його порух і готова була й справді кинутися на нього.

І він здався. Розвернувся й пішов з кімнати, гупаючи залізними ножиськами; здається, був розсерджений не на жарт. Вона кинулася до дверей і замкнула їх на защібку. Дитина вже кричала, і вона схопила її на руки. Обливала слізьми й шалено цілувала. Промовляла ніжно й горнула собі до грудей. Дитина засміялася, заспокоєна її лагідними доторками, а жінка відчула, що справді здатна загинути, а цього створіннячка образити не дасть. Тіло її все ще тремтіло від збудження, але очі були чужі, навісні.

Чекала, чи не з'явиться граф зі слугами; як правило, він здійснював те, що казав. Захисток мала ненадійний: двері трималися на слабкій защібці. Вікно було на другому поверсі, не стрибнеш, зрештою, й тікати зараз безрозсудно...

І раптом збагнула, що і в цій ситуації поводить ся він не як жива людина, а як механічна лялька. Давніше, коли ще приходив до неї вечорами, торкалася його оголених пліч. Не здивувалася б, коли б натрапила не на живу плоть, а на дерево чи залізо, однак була то все-таки жива плоть. Не така, як у всіх людей, твердіша й холодніша, але жива. І все-таки в його діях відчувалася мертвотність: ніколи посправжньому не гнівався й не радів. Навіть на екзекуції посилав своїх підданих без гніву — холодно давав розпорядження. Коли ж вона воюватиме супроти нього в такий жіночо-котячий спосіб, він і справді не зупиниться перед тим, щоб зв'язати її й доконати свою неймовірну затятість. Здається, ці ліки всунув йому мандрівний облудник-німець і зумів переконати графа у казкових їхніх властивостях. Може, батько хотів щиро попідкуватися про сина, адже боявся в житті повторів і не вірив, що інший може щось зробити краще за нього...

Дитина була голодна й заплакала. Треба було впустити мамку, і графиня з важким почуттям відчинила двері, за якими вже стояла, не насмілюючись постукати, годувальниця.

— Швидше, — прошепотіла графиня мамці, — а то пан знову прийде з тими ліками.

— Тому я й хочу нагодувати, — шепнула годувальниця. — Пан кажуть, що ті ліки натщесерце.

Дитина ще смоктала груди, коли знову почулися залізні кроки. Граф повільно наближався до спальні дружини. Вона звелася і стала мертвенно-бліда. Повіки затремтіли, затрусилося підборіддя.

Граф постукав коротко і владно.

— Прощу пані відчинити, — сказав сухо. — Я приніс показати вам рецепт.

Не осмілилася не послухати. Пішла до дверей і відкинула защібку.

— О, він уже їсть, — сказав граф розчаровано. — Ось детальний опис чудодійних і запобіжних властивостей цих ліків. Пані повинна зрозуміти, що я аж ніяк не хочу втратити й цього спадкоємця...

Графиня дивилася на папір, але літер не бачила. Не могла нічого прочитати в цих розгонистих карлючках, якими був помережений.

— Переконалися, пані? — спитав він, дивлячись на неї згори вниз із холодним

прижмурцем.

— Переконалася — сказала вона тихо. — Але чи не ліпше буде, щоб ці ліки давала дитині я сама?

— О ні! — сказав граф. — Батько також повинен брати участь у догляді своїх нащадків. Я мушу бути впевнений, що ліки даються суворо за приписом... Я добрий, пані, але коли ви не вбережете мені сина, горе ляже вам на голову...

— Я згодна! — мовила вона, не відводячи погляду від його гострих і пронизливих очей. — Тоді ви заведете мене в підвали і застрелите, як собаку...

Вони говорили по-французьки, але граф кинув занепокоєний погляд на годувальницю. Він видимо спохмурнів.

— Що ви знаєте про підвали? — спитав тихо.

— О пане, — сказала графиня, визивно всміхаючись. — Хіба не так буває в усіх авантюрних романах?

— Ми про це ще побалакаємо, — мовив уже мирніше граф. — Сьогодні я поїду в свої херсонські маєтки. На два дні. Повернувшись, ми вирішимо спільно: давати ці ліки дитині чи ні. Коли бажаєте, закликаємо лікаря й порадимось, я так само не ворог нашому нащадку, як і ви. Гадаю, тут у нас не буде суперечок...

— Була б щаслива, пане! — сказала, викликаючи на обличчя усміх, графиня. — Щиро зворушена виявом ваших батьківських почуттів...

Ще дивився на неї згори вниз з тим-таки прижмурцем.

— Чи не лукавите, пані? — спитав зимно.

— Де б я посміла! — майже вигукнула графиня.

— Авжеж, — сказав граф і, різко повернувшись, потупав коридором геть...

Після того події розгорталися досить стрімко. Граф виїхав у херсонські маєтки ополудні. Через кілька годин по тому прискакав нарочний від генерал-губернатора Бібікова, який попросив доповісти про себе графині. Через мамку графиня поширила чутку, що гонець сповістив про хворобу її матері. Нарочного відразу ж було відправлено в Брацлав, він мав наказ генерал-губернатора приготувати екіпаж для нагальної потреби. Під вечір, пополуднувавши, графиня наказала запрягти найвигіднішу карету, щоб покатати сина. В кареті помістилася й мамка — вони звільна поїхали по дорозі на Брацлав. Заступник головного управителя — сам управитель був у Петербурзі — благодушно подивився на те з вікна, ще й рукою помахав; був певний, що за якусь годину карета повернеться, адже такі катання учинялися не раз. Він не дістав від графа вказівки стерегти графиню, а мав тільки за нею стежити. Він і стежив, не відчуваючи, що це початок великого заколоту в маєтку, де він прожив спокійне життя.

Карета повернулася в маєток без пасажирів вже зовсім потемки. Кучер оповістив заступнику управителя, що графиня наказала йому простояти в Брацлаві дві години, а коли за тон час не буде інших розпоряджень, повернутися додому. Годинника кучер не мав, отож простояв стільки, скільки вважав за належне, тобто "довго". Ніяких розпоряджень не дістав і повернувся в маєток: де ж поділися графиня з мамкою та дитиною — він знати не знав.

Заступник управителя позеленів. Треба було нагально давати знати графові, але на ніч не зважився посилати гінця — а що, коли кучер щось наплутав? Погнав його назад у Брацлав, наказавши не повертатися до ранку, а гінця послав тільки-но розвидніло. Графиня мчала в цей час на підставних конях у Київ, а наступного дня вручила себе й сина в опіку генерал-губернатора Бібікова. Вона розплакалася перед колишнім своїм залицяльником і розповіла все, що перетерпіла в маєтку навісного графа. Генерал-губернатор схвильовано ходив по величезному кабінеті, і в ньому кипіла лютя. Дозволив собі інтимний рух, тобто заспокійливо погладив графиню по плечі. Вона поривисто кинулася до нього, і він змушений був обійняти її єдиною своєю рукою.

— Богом вас закликаю, врятуйте мене! — трохи мелодраматично вигукнула графиня...

Я при тій сцені був частиною тіні графині, бо день, у який примчала вона в Київ, був сонячний; дивлячись на сцену, що її тільки описав, не міг не зажити й певної втіхи, адже тут було й трохи того, що виходило за межі офіційних повноважень генерал-губернаторської влади; зрештою, в житті найцікавіші саме такі відхилення, та й не збираюся я ставати літописцем казенної доброчинності.

— Не варто губити часу, — по-діловому сказав генерал-губернатор. — Сьогодні ж пишіть на ім'я государя прохання, бо ми сподіваємося з дня на день його величність до нас у Київ...

Діставши звістку про втечу дружини, граф, не заїжджаючи в маєток, подався просто в Київ. Він мчав без зупинок удень і вночі, лишаючи станційним смотрителям шалені чайові, і прибув у Київ опівночі за дві години після того, коли туди ж завітав імператор Микола Павлович. Доля захотіла пожартувати над тульчинським можновладцем і завела його до готелю навпроти кріпості, біля плац-парадного поля. Дорога його добряче виморила, і він заснув мертвим сном.

Імператор, який зупинився в генерал-губернаторському палаці, в передчутті параду, який його завжди приємно бадьорив і підносив, наказав збудити себе дуже рано. Перед урочистостями відвідав Лавру й помолився: найкраще екіпірування перед оглядом військ. Після того він поїхав в екіпажі до кріпосних воріт, де його чекав чудовий, білий, розкішно прибраний кінь. Государ імператор любив коней більше, як людей, тому милостиво всміхнувся білому красеню і вседержавно поплескав його по шиї.

Рівно о восьмій ранку государ з'явивсь у воротах кріпості на чудовому румаці і з багаточисленним блискучим почтом стрілою помчався до військ, що виструнчено стояли на плац-парадному полі вже з раннього ранку. В найближчому його супроводі скакав однорукий генерал-губернатор, а я, стоячи в юрбі, що оточила плац-парадне поле, також чекав святкових урочистостей. Зрештою, мав таке враження, ніби всі передумови до сцени, яка розігралася згодом, були зумисно вигадані фортуною. Не смів думати, що це я сам маю таку владу над подіями: гордий чоловік уподібнюється до бульки на воді...

Государ, здавалося, зрісся з конем — чудова і вражаюча картина, адже ніхто так не

умів їздити на коні, як він, і всі ці блискучі вельможі, що валом сунули за струнким вершником, здавалися порівняно з ним незграбами. Через це, коли війська зустріли царя генерал-маршем і голосним довгим "ура", я не витримав і закричав також, незважаючи на те, що я особа партикулярна. Найближчий поліцейський скопив у мій бік побите червоними артерійками око, певне, звіряючи, чи не знущаюся я в такий спосіб із високодостойного вершника, але годі було сумніватись у моїх вірнопідданчих почуттях. Сльози замилювання вибилися мені на очі, а коли це трапляється — світ мені інакше: я побачив, що государ імператор став ніби єдиною істотою з конем: дві голови, одна червона, а друга біла, шестеро ніг, четверо білих і з копитами, один чудовий розвійний хвіст — білий двоголовий кентавр, котрий мчить граційним галопом через поле, і даремно реве і шаленіє від захвату юрба. Виразно побачив, як на голові вершника поблискують золоті різки — золотonosний вінець! — і весь він, той кентавр, повний непідробного натхнення. Незабутня картина, і я відтворюю її не без утіхи — не часто дається уздріти щось подібне такій малій і упослідженій істоті, як ваш покірний слуга.

Государ імператор зі свитою зупинився під балконом готелю, і війська почали проходити мимо церемоніальним маршем. Гриміли оркестри, музики надувалися так, що їхні щоки ставали, як жаб'ячі пухирі, а очі вилазили з очниць. Треба було спати мертвим сном, щоб не прокинутись од такого грому, ляскоту й крику: граф Потоцький також змушений був розклепити повіки. Він, лютуючи на цей дурний гамір, накинув на себе халата, наклав на голову класичний, світлого кольору циліндр, закупив міцну гаванську сигару й виступив на балкон. Тут він оперся на поруччя і згори розглядав хвацьку постать государя й пишну його свиту, що стояла побіч. Граф Мечислав пускав хвилі диму й мружив через те заспані очі. Легенький вітрець підхоплював дим, і той плив просто у великодержавний ніс і на світлі очі його величності. Государ імператор озирнувся, шукаючи зухвальця, який зважився курити побіч його богорівної особи, але всі навколо мали урочисто-святенницькі лиця, і ніхто й не помислив би вчинити такої негречності. В цю мить граф випустив з рота добру хмарку, і вона, опустившись, закутала голову його величності, наче його величність зволили одягти собі на голову химерну ясно-сиву тканку. Государ змушений був зирнути вгору й побачив над собою кругле, побите віспою обличчя, над яким вивищувався класичний, світлого кольору циліндр — обличчя сонно мружилося й навіть позіхнуло, наче й справді чинило посміх із його величності.

— Що це за мерзотник? — показав його величність Бібікову.

— Це, ваша величносте, — не без задоволення відрепортував генерал-губернатор, — власник Тульчина граф Потоцький. Він не підкоряється закону і не визнає над собою ніякої влади.

Обличчя в государя імператора стало квадратне, і квадратними зробилися його прозорі сиві очі.

— Посадити його, в чому є, у кріпость! — звелів він.

Бібіков кинувся виконувати: заметушилися жандарми, до під'їзду підкочено

відкриті дрожки, і графа, в халаті, що розвіювався на всі боки, коли його волочили, і в класичному, світлого кольору циліндрі, запхнули в повіз. Крикнув візник, і дрожки помчалися на всю силу — видно було тільки, як здивовано, перелякано і сердито озирається увінчана класичним циліндром голова; було в тому озирі щось безпомічне й жалюгідне, бо хто він у світі, коли поруч гарцює стрункий, червонолиций, всесильний і самодержавний кентавр?

РОЗДІЛ III

До моїх однокамерників-студентів часто заходив горбатенький пан у партикулярному костюмі. Мене з ним не знайомили, але я по носі цього пана бачив, що він уплутаний в якійсь конспірації. Зрештою, не виявляв до нього ніякого інтересу, був заклопотаний своїми справами й описом графової історії, однак, коли одержав подорожню — на що втратив кілька днів ходіння в канцелярію генерал-губернатора, — мої колеги привели горбаня в камеру й познайомили нас.

— Приватний учитель Ковальський, — назвався він. — Збираюся їхати в Житомир і міг би скласти вам, пане, компанію.

Мені це було на руку, і я залюбки привітав супутника, тим більше, що й приглянутися до нього було б не зле: мали стати жителями одного міста, а ще й витрати на дорогу ділили б.

Ми виїхали в один із вересневих днів: дощ на дорогу — ознака непогана. Було затишно сидіти в дорожній кареті, загорнувшись у шинелю, слухати сухе шарудіння крапель, погуки візниць, стукіт коліс об бруківку, льопіт калюж, через які переїжджали. Я мирно приплющився й думав про графа Потоцького, якому так не пофортунило. Государ наказав заслати його в одне із східних міст, над його маєтком установили адміністрацію, було наказано також суворо дослідити всі зловживання. Дружині й сину призначено з прибутків величезне утримання, граф також мав право розпоряджатися своїми грошми. Але в Астрахані йому не сиділося, і він тричі просився за кордон. Государ відмовив. Тоді свавільний граф вирішив утекти.

Сидячи під суворим наглядом, він розробляв грандіозний план утечі. Від місця заслання до кордону було наготовлено кур'єрські коні. Все чинилося настільки таємно, що ніхто так і не довідався про ті приготування. Одного погожого дня граф скочив на приготованого коня й кинувся у скачку на кілька тисяч верст. У кишені в нього лежав фальшивий закордонний паспорт, підстьобувало його шалене завзяття, спав коротко й тривожно. Мчав перегон за перегonom, і хоч його вже хопилися й пустили кур'єром сповіщення про втечу, летів швидше од нього, щасливо минаючи місто за містом і село за селом. За час цієї гонитви висох на тріску, але лишився невтомний. Відростив довгу бороду й так само довге волосся — хотів, щоб його не впізнали. Зробив тільки одну помилку, а саме — заїхав до Києва, щоб побалакати з жінкою, бо знав усе про її вільне й розкішне життя. Пізніше він пояснював, що хотів побачитися з сином, бо дуже його любив.

Граф не добився до затишного дімця на Липках, його затримав, упізнавши, справник, і хоч граф спробував урятуватися, його таки перехопили...

Мені було любо думати про те, сидючи в хиткому тарантасі, не мав я співчуття ані до графа, ані до графині. Тиха хвиля втіхи гойдала мене: ось вони, думав я, сильні світу цього! Чванливі, безрозсудні і невдержливі. Я не даремно так детально з'являю ваші історії у своїй "Чорній книзі": чорні ви всі, і таких чорних немало. Зовні білі й виплекані — всередині брудні і в сажі! В кожного чорні помисли, і носите їх, як іржу: немає вам спасіння від самих себе. Так, я тішився з того, що світ гірший за мене, і хотів те доказати.

Ось їде побіч мене чоловічок, сидить напружено й зосереджено, мені з ним доведеться прожити разом не один день. Поки що не знаю, хто він такий і які в голові носить думки, але знатиму все й про нього. Бо має, здається, також чорні думки й чорні бажання в грудях. Можливо, він, будучи потворний тілом, мріє про якусь київську красуню й подумки лягає з нею в ліжко. Мріє зачати таку ж потвору, як сам, а може, носить біля серця антиурядові замисли — це злочин не менший. Мріє про збагачення, а в цьому світі це не дається без очорнення душі.

Так, я відчував злість. Злість до графа й графині, до цього мимовільного свого супутника, а може, й до цілого світу. Коли находило це на мене, навіснів — мені здавалося, що роблюся наче бомба, готовий щохвилини вибухнути, — несамовитів і захлинався, тільки гострим зусиллям волі стримував себе. Не міг того з'являти назовні, тож перегорював у собі — такі спалахи переживав не раз. Ця злість виростала з недавньої моєї втіхи, бо і втіха була лиха. Ставав холодний і закоцюбний, як крига, і починав навіть самого себе побоюватися. Ось і зараз чекав, поки мине цей напад, — на обличчі в мене ані кровинки не було.

Коли мені попустило, заворушився.

— Хочете, пане, — сказав, кашлянувши, — розповім цікаву історію про графа Мечислава Потоцького та його жінку. Ковальський повернув сіре обличчя й приязно всміхнувся.

— Знаю цю історію, — мовив сумирно. — Печальна вона хтозна-як!

— А чим закінчилася, відаєте?

— Графа вислали у Вятку, — мовив горбань, часто покліпуючи, — а утримання обмежили до ста карбованців на місяць. Знаєте, — засміявся мій супутник, — він навіть у православ'я перейшов!

Я це знав. Хотів у такий спосіб вирвати сина з рук дружини-католички та ксьондзів. Але іронія долі була в тому, що хрещеним батьком малого став генерал-губернатор Бібіков. Коли я почув цю новину, не міг стримати реготу.

Знову всміхався на повний рот, слухаючи, як оповідав мені цю ж історію горбань. Він говорив швидко, похлинаючись, щось його в цій історії обурювало й сердило.

— Граф тепер у Парижі, — сказав я. — Розтрачує гроші в проданого маєтку і, здається, сюди ніколи не повернеться.

— Ай справді, чому йому не дозволяли виїжджати раніше? — сказав Ковальський.

Ми замовкли. Знали ті ж таки факти й не розповіли один одному нічого нового. Граф Потоцький добився виїзду, і вже не через лицарську втечу, а шляхом простішим:

підкупив усіх, кого міг. Навіть царського міністра двору Адлерберга, який умів підійти до його величності...

Ми під'їхали до станції, яка стояла за верству від поселення. Покинули повоза з наміром спинитись у пасажирських кімнатах, але туди нас не пустив смотритель, заявивши, що кімнати зайняв чиновник з особливих доручень полковник Позняк. По тому смотритель подивився на мою казенну подорожню, як на щось, жалю варте, й буркнув, що коней у нього нема. Ми опинилися під дощем.

Неподалік стояв убраний у жовте покриття ліс, вітер налітав вряди-годи на дерева, і від того листя опадало. Мій супутник присів навшпинечках на ганку, незграбно опершись каліченою спиною об стіну, очі його зробилися великі й печальні, і з тихою покірливістю дивився на листопад. Я ходив туди-сюди мокрою стежкою, і мене мочив, дощ. Волога залазила під шинелю, наші валізи стояли на ганку, сьак-так укриті від негоди, а я відчував тоскняву незахищеність і самотність у цьому світі. Був у ньому сам як палець; мої батьки вже повмирали, з родичами не знався, друзів не мав та й не хотів мати — і от мене кинуто у зовсім незнайомий край, між незнайомих людей. Місячи мокру лискучу стежку і слухаючи, як глухо шелестить листя, я відчув, що мій спокій дочасний. Від цього виникало роздратування, починав ненавидіти й цю станцію і невідомого полковника Позняка, смотрителя і скорченого на ганку свого супутника. В цей час з'явився смотритель, і я рішуче пішов до нього.

— Дочекаємося ми коней? — спитав гостро. Смотритель дивився повз мене, ніби я був дерево чи й кущ. Пересмикнув плечима, і я розсердився ще більше.

— Якщо не дасте нам коней, — різко сказав, — пропишу затримку в книзі.

Смотритель зайшов без слова в дім, а за хвилю з'явився із книгою.

— Пишіть, — мовив байдуже. — Здається, ви п'яні, пане, бо повинні знати, що коні на станціях не ростуть, як гриби в лісі, — він хитнув у бік лісу, і я також зирнув туди.

— Та вже ж! — буркнув, закладаючи руки за спину і знову починаючи свою хитку проходку під дощем. Смотритель позіхнув.

— Будете писати чи ні? — спитав він, байдуже дивлячись. Але я вже передумав писати. Збагнув, що смотритель і справді може ославити мене п'яним бешкетником, а мені ж тільки починати службу. Губернський пошт-директор повідомить про те директора гімназії й округ — добре це мені не закінчиться. "Мовчи!!" — подумав я, підіймаючи комір шинелі. Вітер обвіяв лице і засипав його краплями. Ковальський все ще сидів, обпертий об стіну, й печально зорив на ліс. Я теж ставав покірний і тихий. Відвернувся від смотрителя, який знову позіхнув, на обличчі його лежала нудьга. Здається, і він дивився на мою праву руку, а це такий знайомий погляд! "Нічого він не дочекається, — подумав примирливо, — ані копійки!"

— Може б, ми з вами домовилися, — сказав раптом Ковальський. — Правда, ми люди вбогі...

— І від нашої домовленості коні не виростуть, — знехотя відповів смотритель і ввійшов у дім.

Я рушив стежкою. Хотів віддалитися від будинку в сумирну тишу, що панувала

довкола. Дійду от до дерев і постою там у затишку: їхати в мокрів шинелі невелика радість. Став під кленом і повернувся у бік станції. Горбун сидів непорушно. Раптом відчинилися двері, і в них виросла кремезна постать офіцера. Ковальський підхопився і став біля тієї постаті, ніби її скривлене відображення. Полковник тримав у зубах люльку, пихнув димом — синя хмарка замерзла в нього над головою.

Стоячи під деревом і дослухаючись до шурхоту крапель у листі, я досяг того, що дім станції перед очима розчинився й пропав з очей. Так само пропав полковник, який вийшов із теплих кімнат дихнути свіжим повітрям, і мій співпідорожанин, який того свіжого повітря наковтався донесхочу. Натомість я побачив хату, в якій народився, з неї вийшов із книгою під пахвою мій батько — секретар земського суду. Пішов просто на мене, і я знав, яку книгу несе. Був то катехізис, а в ньому всі десять заповідей, яких навчав мене щодня. Я міг проказати ті заповіді одним духом, для цього треба було тільки звести очі, і слова самі рвалися б мені з рота. Вони значили для мене небагато, як і молитва, що її треба було прочитати вранці та ввечері. Так, я повторював щодня "не вкради", але що значило воно для моєї душі, коли бачив, як поліцейські та чиновники гребуть собі чуже у вигляді подарунків та хабарів. Я казав: "Шануй батька свого", — але коли по сусідству діти викинули на мороз хмільного батька, я сміявся, як і всі навколо. Спокійно дивився, що навколо содом і гоморра, й байдуже ставився до тих, хто неправедно клявся чи неправедно судив ближніх своїх. Може комусь здатися, що я в цій книзі осуджую людей, але це не зовсім так. Навіть у тій, котра так необачно згоріла, я не судив, а тільки описував людське буття. "Хай їх судить господь, моє діло про те доповісти. Я все записую, але про те не довідається ні поліцейський, ні жандарм, не знає про те й ніяке начальство — моя книга таємна. Не сховаю, хочу відчуватись у нашому світі чимось особливим, а не нікчемною комахою. Не хочу бути отаким сірим жучком, як мій співпідорожанин, котрий знову сів навпочіпки й терпляче чекає, коли зволють подати коней..."

Я згадував батька. Он він іде супроти з примруженими очима й катехізисом під пахвою вчити мене, хоч сам, будши секретарем міського суду, не зробився господарем і не нажив маєтків, як це зуміли його колеги. На ньому полатаний мундир, чоботи руді із такою кількістю латок та набійок, що гупають навіть на піску. Жив самою платнею, якої ледве вистачало в той напрочуд дешевий час, коли корець пшениці коштував 75 копійок, а сажень дров з доставкою 3 карбованці. Біля нього, батька мого, ступає столоначальник — цей уже в новому мундирі і в лискучих, тонкої шкіри чоботях.

— Самі винуваті, Автомоне Борисовичу, — каже він. — Спаситель вістив: всяке даяніє — благо, і всяк дар совершенен. Ви через свою гордість зневажаєте слово Спасителя, а у вас, вельмишановний, родина на шиї. Я от збираюся купити собі сільце і тоді буду спокійний: мої діти з торбами не підуть. А ви не думаєте про своїх дітей — ким же вони стануть?

— Як бог приведе, — мовив батько тихим голосом.

— Покірливий ви надто, — продовжив столоначальник. — Гляньте на мене: я й бога шаную і людей. І маю в місті дім, хутір за містом, сінокіс з орним полем, леваду...

Вони йшли, як завжди, перекинутись у партійку дружбарту, цей невинний різновид мар'яжу, і їхня дружба дивувала усіх. Грали без грошей, бо один був бідний, а другий програвати не хотів; зрештою, і під час гри столоначальник повчав батька, як жити.

Бачив їх, випрозорених у просторі, наче припіднятих над землею, за столом і з картами в руках, батько сидів до мене лицем, а столоначальник спиною.

— Я, Василю Васильовичу, — казав батько, — цього ніколи не навчуся. Такий я уже вдався в цьому світі.

— А я ж що?! — скрикував столоначальник. — Гірший за вас?

— Хіба б я посмів щось таке казати, — бурмотів злякано батько. — І в думці не мав до вас дорівнюватися.

— Е, ні! — хитав пальцем перед батьковим носом столоначальник. — Ви добреньким хочете в цьому світі залишитися. Всі, мовляв, сучі сини; а ви янгол з крильцями. Але й ви повинні стати сучим сином, тоді ми з вами порівняємося. Тоді всі вас люблять, бо кожен подібного до себе любить...

Вони знову йшли навпроти мене, батько пригнічений, а столоначальник сердитий.

— Надто хитрий ви, Автомоне Борисовичу, надто вже в добряки пнетесь... І, знаєте, що я подумав: даремне ви оте своє прізвище носите, коли прагнете всіх гіршими за себе поробить...

Я струснувся, бо трохи задрімав чи впав у марення, стоячи обпертим об дерево, на плечах у мене важко лежала вогка шинеля, і я знову вирішив походити, щоб розігріти кров.

— То коли будуть у вас коні? — гукнув я смотрителю, котрий знову з'явився на ганку.

— Коні? — перепитав здивовано той. — А тоді, коли виростуть у лісі, як гриби...

Беззвучно зареготав, виставляючи попсовані зуби, але відразу ж обірвав сміх.

— Не сердіться, панове, — мовив примирливо. — Під вечір, гадаю, коні будуть...

Пізно ввечері смотритель дав нам пару напівдохлих кляч, і ми потяглися розмоклою дорогою. Під кривлею було затишно, з попутником я не балакав, бо між нами настала незгода після того, як він хрипким тенорком пробелькотів щось про те, що малоросам треба бути дружнішими з поляками, — пора всім слов'янам зблизитися не тільки культурно, але й політично.

— Слов'яни могли б скласти федерацію вільних народів, — сказав він, — і так з'єднати свою силу супроти єдності германських племен чи наступу Азії...

— Як на ці ваші думки подивилися б у Третньому відділенні? — спитав я, всміхнувшись.

— У моїх словах немає нічого протиурядового, — сказав трохи злякано горбун і замовк остаточно: здається, цими балачками випробовував мене. Але випробовувати можу тільки я, і мені стало смішно на його жалюгідні спроби. Зрештою, політика — це не та сфера, яка приваблює мене. Більше манить мене людська душа, її багатозначні й неодновимірні переливи, а в людській душі та її властивість, котра робить людей лихими. Збагнути корені людського зла й нещастя — пізнати якоюсь мірою світобудову:

завдання важко здійснення, хоч і не зовсім неможливе. Мені в голову раптом прийшла весела думка: коли бог, чорт, чи як там його, знають усе сокровенне в людському бутті, моя книга, яка згоріла в пожежі, не лишиться безвісною тій вишній силі, а перейде за законом перетворення у її відання, а відтак той, кому це потрібно, потім нею належно скористується — вже з того можу я здобути сяку-таку втіху, тобто моя книга стане складником тієї субстанції, котру називають світовим розумом — категорія, над якою колись тяжко задумувався мій далекий предок Петро Турчиновський.

Тим часом ми їхали через ліс. Візниця звернув з поштової дороги, яка в цьому місці зовсім розбита, і повіз нас путівцем. Колеса наскакували подекуди на коріння, від чого нас струшувало, мокрі гілки били в накриття екіпажа, ніби тяглися до нас сотні невидимих у темряві рук. Повіз грозився щоразу перекинутися, ми міцно трималися за рейки, на яких напиналася буда; ніч стала така непрозора-темна, начебто провалилися ми в якусь безмежну яму. Мрячив дощ, а я мимоволі згадав розповіді, що на житомирській дорозі часом бувають на пасажирів розбійницькі напади. Подумалося, що й смотритель станції, і цей візник можуть належати до однієї банди, і мороз продер мені по шкірі. Я вирішив дістати з валізи свій англійський пістолет, але коли лапнув позад себе, де мала лежати моя поклажа, то не намацав нічого. Тоді гукнув візницю, щоб зупинився: пропала саме та валіза, де лежала моя віцмундирна пара та й усі мої гроші.

Візниця відразу ж зіскочив на землю і хотів іти шукати згубу, але мені шаснула до голови думка, що він той чемодан приховає в куцах. Я наказав візницю лишатися з моїм супутником при конях, а сам побрів у ніч. Для того, щоб вилапати в такій темряві дорогу, довелося мені йти ледве не навкарачки, я часто спіткався й падав, але знову йшов, безнастанно нюшкуючи. І мені здалося раптом, що цей невеличкий епізод у моєму житті багатозначний: чи не так ми плазуємо в житті, навпомацки обнишпорюючи дорогу, чи не такі ми в світі самотні і чи не буває, зрештою, для нас винагородою щось таке, як зв'язані у вузлику дрібні гроші й віцмундирна пара? Заради того кидаємось у темін, ніч та негоду, одні з нас обростають вовчого шкурою, а інші овечим смушком. Одні навісніють, сердяться, хитрують, а інші покірливо бредуть — у всіх одна доля, бо годі їм зійти з дороги. Тільки на дорозі чекає нас винагорода, — знахідка хоч і маловартісна, але реальна. Ми не соромимось того, що простуємо рачки: довкола ніч і ніхто нас не бачить, а кожен пересувається, як йому зручніше. Той, хто шукає свого скарбу в житті і йде гордо випростаний, ніколи його не знайде, нагнутися тут не зашкодить. Таким гордяком, зрештою, був і мій батько, отож нічого не здобув у світі, крім убогої посередності. Був смішний зі своїми десятима заповідями, а ще більше — жалюгідний. Я перейняв у нього прокляття чеснотливості, але піду далі від нього. От, приміром, зараз: рачкою по темній дорозі, а тим уберіг візницю од злочину. Не дав йому переступити закон "не вкради", і цим уже вчинив добродійність. Учасно добачив чорного черв'ячка в його душі і не дав йому вирости...

Дощ обсилав мені голову й спину, яка й залякати почала, але я йшов і йшов. Був упертий і не збирався сходити зі своєї дороги. Мацав придорожнє коріння і так

відчував шлях. Готовий був прорачкувати так цілу ніч, але на директорські очі в Житомирі з'явлюся таки у віцмундирній парі. Не дозволю собі зганьбитися, бо й честь у цьому світі треба берегти.

Наштовхнувся на валізу верстви через дві — радісне потрясіння охопило мене. Незважаючи на те, що дорога була мокра, я впав навколішки: аж гаряче стало від щастя. Ледве не заплакав, бо потай уже і у відчай западав, готувався й до найгіршого, тобто, що заблуджу в цій ночі, в цій круглій, глупій, нещадимій темряві, в цьому чужому світі, де ніколи не бував і нічого не знаю: хтозна-куди могли завести мене манівці. Але тепер, діставшись мети, я не міг стримати радісного вихлипу з грудей — не все у світі погано!

Отак стоячи на колінах перед власним чемоданом, я незвідь-чому згадав малий епізод зі свого дитинства. Якось мій батько допізна заgravсь у дружбарт зі своїм столоначальником Василем Василевичем Мизниковським. У гостях був і я, бо міг уже скласти їм компанію. Отож ми поверталися додому в таку-от темну ніч, батько тримав у руках палицю. Йшли у цілковитій темряві, густо моросило, і зусібіч почали наскакувати на нас собаки. Не сподівався на те, що мій плохий батько зможе відігнатися від них самотужки, через це виламав з тину дрючка й собі. Ми пробиралися, ляпаючи по калюжах; собаки, відчувши наші палиці, відстали. Батько йшов мовчки, і тільки коли дійшли до свого двору, я відчув, що він незадоволений.

— Чи знаєш, хлопче, — сказав сухо, — що великий гріх перед богом користуватися чужим добром?

Я здивовано зупинився. Палиця, яку тримав, раптом почала пекти мені руку.

— Так, так, друже мій, — сказав рівним голосом батько. — Ти согрішив, виламавши з чужого тину палицю.

Його голос звучав урочисто й повчально. Зайве було бачити при цьому його обличчя: наповнилося благогою.

— Але ж, батьку, — пробував оправдатися. — Виламаню палицею я не зіпсував чужого тину, а вона захистила мене від собак.

Стояла навколо темінь, аж не бачили ми одне одного. Я чув батькове дихання і знав його настрій.

— Ліпше бути укушеним собакою, — проголосив він, — ніж узяти чуже. Ти винуватий, бо не взяв палиці з дому. Я от узяв і не мав потреби красти. Чому ж, — голос його став патетичний, — інший має відповідати за твою нерозсудливість своїм майном?

В тих словах була своя правда, але надто мала причина їх викликала.

— Хмизина з напівгнилого тину, — сказав я, — не складає людського майна. Інші беруть хабарі і знімають з бідного останню свитину — ось хто переступає божі заповіді! Що порівняно з цим мій учинок?

— Розумію тебе, — сумно обізвався батько. — Мені теж люблять казати, що спаситель дозволив даяння й дари. Але ж знаєш: я не такий. Не хочу примножувати зла цього світу, через це для мене взяти чужу соломину чи пограбувати на дорозі — все

одно.

Мій батько був дивак. Гарний, святий, до дрібнички пунктуальний при виконанні повинностей і засад людської моралі. Я не був на нього схожий, але дещо взяв і собі. Рано відчув огиду до п'яних і обридження до всіляких дурманячих напоїв. Жіноча краса збуджувала мене, і я не міг байдуже дивитися на круглі форми жіночого тіла, але навчився гасити в собі низькі потяги. В університеті навіть вирішив лишитися непорочним, хотів постригтись у ченці, досягти архієрейства, але в мені завжди жив дух заперечення. Чи не тому почав досліджувати життя лаврських ченців і про те міг би написати окрему "Чорну книгу". Я добре пізнав взаємини між ченцями, їхнє ставлення до нижчих від себе і вищих, до мирян та начальства — і жахнувся. Зрозумів, що зі своїми нахилами загину, нічого не досягши, змушений буду відмовитися від своїх ідеалів і стати сліпим знаряддям у чужих, не вельми чистих руках. Саме тому я відкинувся від думок про чернецтво і вирішив жити самотою. Не мати ні друзів, ні кохання, а тільки спостерігати цей світ...

Стояти навколішки на мокрій землі було не вигідно, ноги мені зсудомило від холодних корчів. Я підхопився, звалив валізу на плечі й потягся назад до повозу. Вряди-годи зупинявся й волав у темряву, мій крик лунко й моторошно провисав серед нічної, наповненої міріадами дрібних крапель порожнечі. В одному місці я перечепився через корінь і погримів разом з чемоданом на землю. Страшна думка пройняла мене: а що коли валіза розпадеться й мої дрібні гроші розсиплються в багні? Як би про мене подумали, коли б явився на службу без копійки в кишені?.. Але бог милував мене — привіски витримали силу удару. Тоді я закричав у ніч із відчаєм, і зовсім поруч почув відгук. По мені густо заструмів піт. Лився по лобі, напливав на очі, вирощувався на щоках, покривав плівкою живіт і ноги. Знову звалив чемодан на плечі і, сам себе не тямлячи і вже не остерігаючись, помчав у темряву, безрозсудно страхаючись, що, коли залишуся в ній довше, ніколи звідси не виберуся.

Я ледве не перекинув свого горбатого співподорожанина, котрий вийшов назустріч і гукав, щоб я не заблукав. Було це з його боку шляхетно, і я стримано йому подякував.

— Почав боятися, що заблукали, — коротко відказав Ковальський.

Тіло моє пробивав легкий трем, очевидно, так спадала з мене напруга, яку пережив. Дощ припустив сильніше, ми погукали візницю вже в два голоси, і той озвався зовсім неподалік. Улізли в буду і знову заколивалися — віз, як і раніше, готовий був перекинутися, але я тримався вже не за рейки, а за валізу — другої такої пригоди переживати не хотілося...

Ми щасливо дісталися до наступної станції, без затримки проїхали ще один прогін, а вже тут нас попередили, що чекають проїзду генерал-губернатора, який їде з Варшави. Ми змушені були зупинитися й замовили обід. Смотровитель заправив за нього стільки, скільки вимагають у дорогому ресторані. Він мав довгі руді бакенбарди, а очі з-під пелехатих брів дивилися насмішкливо і злостиво.

— Мені нелегко діставати харчі, — сказав він, зводячи брову. — Зрештою, коли панам дорого, не силує...

Але ми були голодні, і цей ошуканець добре це бачив. Довелося мені трусити свої копійки. Ковальський у пересправу не вступав, він тільки зітхнув і заплатив за обід, не торгуючись.

Ми їли борщ, сидючи один супроти одного, і я відчув, що мій супутник хоче говорити. Але нітвся, і тому я, відчуваючи нову історію, насторожився і став непомірне чемний та приязний.

— Дивний наш світ, — сказав нарешті Ковальський. — Усе в ньому збудовано так, щоб заважати людині жити.

Я й раніше примітив за горбуном схильність до вільнодумства, тому на його слово тільки моргнув; здається, зовсім так само, як ошуканець-смотритель. Ми сиділи в пасажирській кімнаті з облупленими стінами, на єдиному вікні мешкання долішня шибга була закладена дошкою, а ще одна тріснула. Сірий сутінок цідився крізь те вікно, і повітря навколо нас було як вогке холодне плетиво, немов вигадливий і невидимий павук-водяник сплів над світом з дощових ниток велетенську сітку, ловлячи живе й мерве.

— Я до цього не зразу додумався, — сказав горбань, неохоче сьорбаючи борщ. — Це, пане мій, і не думка навіть — це біда. Трапляються в житті люди щасливі й нещасливі, але є й гірші за них. Це я про невдах кажу, пане. Вірите в диявола? — спитав він, зирячи на мене так, ніби дияволом мав бути я.

Сміх мимоволі заклекотів мені в горлі.

— У диявола мушу вірити, — сказав легковажно, — бо інакше мав би відректись і від бога, а це річ небезпечна.

— Міряєте все на безпечне й небезпечне? — спитав Ковальський.

— Безпечне — це те, що не заважає нам жити й служити царю та вітчизні, — сказав я, — а небезпечне — це те, що робить нас нещасними.

Висловлювався лапідарно-точно і відчував од того задоволення.

— Отже, вірите в диявола, — сказав Ковальський, водячи по тарілці ложкою. — А я от не вірив. І він мені помстився...

Я був сама увага: здається, Ковальський починає розм'якати. Через це наладнав себе так, щоб випромінювати на співрозмовника якнайпогідніші хвилі — не повинен його відлякувати. Але той оповів про свою біду тільки одним реченням:

— У мене, пане, померла вся моя родина.

— Ви були одружені? — спитав я здивовано. На вуста горбаневі лягла смутна всмішка.

— Хіба горбуну не можна одружуватися? Чи, може, ніхто за нього не піде? Я ж зустрів таку добру, щиру душу, яка пішла за мене, любила й опікувалася мною. І так само любив її. Вона народила мені двоє дітей. Двоє милих, любих і гарних діток...

— Гадаєте, диявол забрав їх у вас? — трохи іронічно спитав.

— Не тільки дітей, але й дружину мою люблю.

— А чому — диявол? — спитав уже трохи різко. — Адже диявол має діло до душі, а не до тіла. Життям відає господь. Він і забрав у вас дружину й дітей. Забрав, бо,

можливо, полюбив.

Ковальський дивився на мене широко розплющеними очима. Було у тому його позирі багато смутку й незбагненна загнаність.

— А мене, як гіршого, лишив мучитися? — запитав він.

— Я цього не знаю, пане, — мовив мій розважливий голос. — І ніхто цього не знає. Хочу тільки сказати, що не треба звинувачувати диявола в тому, в чому він не винуватий. Він спокушає людей — це так. Він робить їх лихими, хоч це вже не зовсім так: він, пане, знаходить таких, що поробилися лихими. Йому, як поміщику, потрібні тільки людські душі! З них він вибирає найгірші — чорні, закостенілі у гріхах своїх, решта його не цікавить...

Проголосив цю тираду з піднесенням, але співрозмовник моїх резонів, здається, не слухав.

— Зараз я їду до міста, де мене не знають, — мовив Ковальський. — Там ніщо не нагадуватиме нещастя. Як гадаєте, вдасться мені втекти?

Смикнув плечима: не любив утішати та й не хотів. Було б це, зрештою, марно: що значить утіха, коли людина її не шукає?

— А ви самі, — спитав я, нахилиючись над столом, — не чуєтеся на гріхах? От недавно висловили ідею про федерацію слов'ян, а це супротивна існуючому ладу думка. Чи не чули ви про кириломефодіївців, а серед них такого собі художника Шевченка, котрий замість малювати писав обурливі вірші?

Ковальський заперечно покрутив головою.

— А я чув. Вони хотіли того ж самого, що й ви, і всіх їх розіслано по ведмежих кутках. Ось ваш перший можливий гріх...

Горбун дивився на мене з жахом чи з подивом. Годилося б зупинитися, але щось невідоме рухало моїм язиком.

— Другий ваш більший гріх: нарікаєте на бога, який забрав у вас родину. Ототожнюєте його з дияволом і готові зневіритися. Безвіри ж — найбільше лихо в державі і для людського суспільства, це вони руйнують лад і закони. Отож не будьте такий категоричний. Коли б знав вас ближче, то виповів би вам ще не один десяток гріхів. Немає на світі святих людей, а грішники є, пане. Всі, всі — грішники, і каятися треба, не нарікати...

Я вже говорив із непристойним пафосом — очі, що зоріли на мене, були по вінця налиті жахом.

— Вибачайте, пане, — сказав горбун, зводячись. — Вибачайте, що завів цю балачку.

Я виколупнув із зубів застрягле м'ясо. Гмикнув і кисло подививсь у вікно, за яким сіро висіла дощова заслونا.

Після тієї розмови Ковальський замовк, і між нами запала довга мовчанка, яка й тривала до кінця нашої мандрівки.

У першу ж ніч проїхав після побачення з государем у Варшаві Бібіков. Цей проїзд супроводжувався незвичайним шумом та метушнею. Спершу на станцію прискакав посланець, і смотритель почав горлати й грюкати дверима. За вікнами затупотіли коні,

хтось гарикав. Я присунувся до шиби, якраз тієї, що тріснула навпіл, і побачив серед дворища станції запалені смолоскипи, а довкола моталися туди-сюди схожі на тіней люди. Я сидів, позіхаючи, й байдуже за всім стежив. Ковальський, незважаючи на своє горе й крики, спокійно посопував носом — лежав на лаві скорчено й завмерло. Я тихцем позаздрих його витримці — мені дано жити життям нервовішим і неспокійнішим. Мимоволі подумав: чи не поспішає так нагло Бібіков, заскучавши за красунею графинею, — їм, сильним світу цього, стелиться під ноги зелена дорога, а всі бажання їхні — закон. Але і їх б'ють ті ж такі пристрасті й прокляття, і нікуди їм од них не втекти, навіть по зеленій дорозі.

З темряви випірнула карета, голосно закричав смотритель, побіг, ведучи за собою коней, візник, утомлених поспішно випрягали — карета в цей час німувала, можливо, генерал-губернатор спав. Зрештою, шарпнули коні й помчали разом із повитим сном екіпажем у ніч, після чого відразу ж згасли смолоскипи, а я втішився, що вранці ми таки залишимо цей заїзд і не доведеться мені ще раз трусити своїми копійками.

Але вранці смотритель подивився на мене, як на набридливу комаху.

— Ви наче генерал-губернатор, — сказав він. — Маєте нагальну справу?

Я показав казенну подорожню, але безуспішно.

— Коли буде все гаразд, — відказав смотритель, — і з'являться коні, поїдете завтра вранці, а в найкращому випадку — вночі.

У цей час вийшов на ганок горбань, сів там навпочіпки і вперся спиною об стіну. Його незворушність мене роздратовала.

— А чому ви не добиваєтеся коней? — спитав я.

— Бо нікуди не поспішаю, — смутно обізвався Ковальський.

Дощ уже перестав, і дорога світила силою калюж, розкиданих по ній. Була ніби побитий ополонками лід, калюжі немов припіднялися над сірим тілом шляху й мерехкотіли. Навколо сутінно й порожньо, стелилося голе поле, і від усього того пролазив у душу сірий смуток. Я пішов уздовж дороги, бо сидіти на станції остогидло, і мимоволі згадав слова Ковальського, що, може, в світі й справді все владновано так, аби перешкоджати людині погідно жити. От і мені скільки разів усовували в колеса палиці! На щастя чи на горе, ми при звичаємося до такого стану речей, і це рятує нас од зайвого роздратування. Поступово покірнішаємо й духовно всихаємо, через що тільки молодь може в нашому суспільстві бунтуватися, всі інші мовчки терплять. Так було за дідів і прадідів, так було і за наших батьків.

Мимоволі згадав я, йдучи отак без мети вздовж дороги по мокрому сірому піску, свого діда — супротивність батькові моєму.

Це його описав у малоросійській комедії відставний полтавський капітан Котляревський, як возного Тетерваковського.

Мій дід був крючком із крючків і справді хотів одружитися на гарній простачці Наталці. Злоязики судові канцеляристи діда засміяли й оголосили, що вимагатимуть його відставки, тобто дідові довелося б покинути службу. Самі канцеляристи влаштували з цієї нагоди пиятику, і на тому зібранні вирішили зісватати моєму дідові

дочку їхнього столоначальника, чи, як він тоді звався, старшого канцеляриста. Загнаний на слизке, дід покинув благородно помишляти про красуню біднячку і після невеликого опору взяв собі дочку свого начальника, мою бабу, трохи застарілу в дівочтві, але з твердим, навіть залізним характером. По одруженні до кінця днів своїх вона колола дідові очі його любов'ю, коли ж хтось в її присутності згадував красуню Наталку, впадала в таку непогамовну лют, що готова була виперти нахабу із хати, що й не раз учиняла, грозючи непоштивцю макогоном. Отже, намір одружитися на простій і бідній дівчині став єдиним романтичним ділом у житті діда, і більше до таких учинків він не вдавався. Своє життя прожив, ховаючись од жінки з таємно роздобутою пляшкою, і та пляшка так і не була допита до кінця днів його, мала-бо казкову здатність весь час наповнюватися. Мій батько, добра душа, поклав ту пляшку йому в домовину.

Загалом до предків я ставлюся без особливого сентименту, хоч гріх сказати, що не знаю достатньо про їхнє життя. Так сталося, що двоє із них виявилися, подібно до мене, письменники й залишили після себе рукописні книжки, їх захопив у своє володіння батьковий брат у перших, мій дядько Ксаверій, який виявив себе любителем місцевої старовини, що саме по собі гідне підозри. Дядько збирав, хоч достатки його були вельми скромні, стародавні хроніки, реєстрики, літописи і взагалі всілякі поцвілі папери, носячись із думкою написати, в доповнення до праці пана Бантиш-Каменського, малоросійську історію чи принаймні історію Турчиновських, прізвище яких він ще носив (мій рід утратив його ще в минулому столітті — Турчиновський я по лінії жіночій). Однак мені не вірилося, що дядько осилить таку працю — він належить до людей, які більше говорять, аніж роблять. Зрештою, я признав за дядьком хоч би ту рацію, що йому зберігати наші хроніки складає більшу приємність, ніж будь-кому із нас — мені, наприклад. Навіть прочитати їх виявилось немалою роботою, адже писано хроніки чудернацькою мовою і стародавніми почерками. Я здолав їх тільки тому, що в глушині, в Острі, де проживає мій дядько, мав нагоду прогостювати ціле літо: дядько хотів зробити із мене свого однодумця. Перший фоліант був оправлений у шкіру із застібками, і в ньому я прочитав напис, що цю книгу дав опрацювати інтролігаторам ще мій предок Петро Турчиновський (це діялось у середині XVIII ст.), а написав її мій дід у шостому коліні Ілля. Той Ілля належав до породи невдах, які хочуть із своєї невдашливості витворити чесноту — це так само, на мою думку, як хворі бувають горді зі своїх немощей і вельми люблять ними похвалитися. Мені навіть подумалося, хоч цю мою гадку гаряче заперечив, обурившись, мій ідеаліст-дядько, що предок наш Ілля був людиною душевно нездоровою, доказом чого — його здатність бачити візії й надавати виняткового значення снам, од тих снів мене вже нудило, коли читав рукопис.

Я розумію, що сніи це скривлене відбиття дійсності, однак коли людина надає їм побільшеного значення — це таки ознака душевного нездоров'я. Щоб не бути несправедливим до свого предка, адже прийнято вважати, що пращурів зневажати не годиться, я вдався до фахівця, студента-медика, з яким мешкав у спільній студентській камері, й оповів йому про діда Іллю (як про свого родича, котрий ніби й досі живе десь

у провінції). "Типовий душевний розлад, — сказав медик, — схильність до істерії, а те, що йому ввижався страх у вигляді живої істоти, — елементарна фобія". Я й сам зробив подібний висновок, не вивчаючи медицини, отож захоплюватися таким предком, як це робить той-таки любитель малоросійської старовини — мій дядько, було б для мене смішно. Зрештою, дивні то були часи: хлопець захотів мандрувати, а батько не чинить йому заборони; син діда Іллі тікає з дому, а він, як божевільний, регоче. А чого вартий опис суду в Поповій Горі: лад у тодішній державі, між нами кажучи, був увіч негодящий. Загалом, мого предка треба було б судити, як волоцюгу, і я дивуюся з доброти тодішніх владик, які ставились до нього непростиме співчутливо, а в Шклові дозволили навіть виставити чортзна-яку п'єсу. Дивно мені було й те, що наш предок Ілля хотів таким нестатечним життям похвалитися перед прийдешніми поколіннями, через що й спорудив оте немале писання, а хотів, певне, писати більше: смерть, яка двічі до нього навідувалася, втретє старого не помилувала. Мій же дядько, отой доморощений остерський любитель старовини, вважає нашого предка Іллю Турчиновського людиною вивищеного духу, поетом, істотою, так би мовити, творчою, шукачем позачасової істини, а перед його внуком Петром узагалі схиляється. Я не зважив за можливе сперечатися з диваком, бо в те літо їв його хліб, але виразно дав йому зрозуміти, що йому свого однодумця з мене зробити не вдасться. І справді, його резони мене аніскільки не переконали.

Не ліпшої я думки і про свого діда в четвертому коліні Петра Турчиновського, якого також обуяла писальна гарячка, а судова система його часів викликала в мене щирий сміх. Цей мій дід, як і дядько, виголосив в одному місці філіппіку своєму напівбожевільному дідові Іллі, з чого я виснував, що вони один одного варті. Прочитавши це друге, не менш вигадливо створене писання (до речі, також опрацьоване в шкіру із застібками), я із сумом подумав, що ганебна схильність до спілкування із простолюддям була одним із фатумів нашого роду; зрештою, чи не те саме штовхнуло було осміщеного капітаном Котляревським мого діда (зауважу, що це він переробив наше прізвище з Сотановського на Сатановського) залицятися до гарної простачки Наталки (ім'я пан Котляревський змінив); різниця між дідами була та, що Сатановський не мудрував лукаво, як це чинив отой утеклий Петро (знову-таки якась фатальна схильність до утечі), і зумів знайти в собі силу й мудрість утриматися від такого нерозважливого кроку, як нерівний шлюб. Скажу відверто, була у мене навіть думка знищити обидва фоліанти: я вважаю це писання шкідливим навіть для історії нашого роду — через те, зрештою, я їх у дядька Ксаверія й випрошував.

Однак моя схильність до писання, очевидно, саме від цих моїх дідів — решта з нашого роду такою лихою прихистастю не була бита, вони надійно сховали своє добро і зло в попелі часу — і слава їм за те! Я ж маю одмінну систему мислення від моїх дивакуватих предків і принаймні можу похвалитися одним — здоровим глуздом і холодним розумом...

Я так задумався, що мене ледве не зачепила панська карета, і, щоб провчити мене, візниця змахнув пужалном та й уперішив через спину батогом, аж я впав на узбіччя

дороги. Лютий і ображений, схопився я за каменюку, але камінь випав мені з руки: добре я виглядатиму, коли про це донесуть в учбовий округ. Тому я згадав уголос дідька рогатого й перестав лазити, як хлопчак, по генеалогічному дереві роду свого, а потеліпався до заїзду, щоб знову зустрітися зі своїм пригніченим співподорожанином і знову з'їсти обід, який вже тому не смакуватиме, що дорогий.

Цей станційний смотритель був упертіший інших і знамірився вичавити з нас хабар — чинив-бо нам упродовж другого дня всілякі прикrostі. Одне те, що заборонив нам роздягатися на ніч, друге, що виганяв вряди-годи з приміщення, бо там начебто мали прибирати. І хоч слідів того прибирання ми не помічали, мусили тулятися по дворі: Ковальський — у звичний спосіб присівши навпочіпки на ганку, а я — ходячи дорогою. Одного разу мене ледве не хвицнув на велику втіху візникам та смотрительові кінь, при цьому смотритель на візника навіть не нагримав.

Роздратований, я рішуче підступив до нашого мучителя.

— У вас є вільний кінь, — сказав я, — чому не запрягаєте? На мене дивилося сіре обличчя із сірими бакенбардами і пелехатими бровами, і я відчув, що цей чоловік дізнає невідь од чого задоволення, розглядаючи мене так.

— По-перше, — сказав він, загинаючи пальця, — у воза належить запрягати не одного коня, а двоє; по-друге, цей кінь не казенний, а мій власний. Я ж свого коня даремно запрягати не збираюся, бо це, як самі, пане, можете здогадатися, мені ні до чого.

Постояв супроти мене, перехитуючись із носків на закаблуки, а тоді, різко повернувшись, закрокував геть.

Обід нам подали нікудишній, наперед визначивши ціну і пропонуючи, коли нам невдогодно, від нього відмовитися. Ми покійно заплатили стільки, скільки від нас вимагали, і я ледве стримав гостре бажання вилити той борщ смотрительові на голову. Але, як завжди, уявив собі погані наслідки, які можуть нашкодити мені в службовій діяльності, і вчасно заспокоївся.

"Дай боже, — подумав я, дивлячись на смиренно-іронічну пику смотрителя, коли наступного ранку ми виїжджали, — ніколи нам більше в житті не здибуватися".

— Може б, панове, купили щось на дорогу з харчів? — услужливо схилився смотритель, і я побачив, що мій супутник Ковальський усміхається. Блідою, смутною усмішкою, в той час як очі мав серйозні й нестерпно-печальні.

— Поганяй! — гукнув я візниці, і мені здалося, що за спиною почув глузливий смішець.

Озирнувся, але смотритель був зайнятий розмовою з іншою парою подорожан, які тільки-но приїхали. Мав нові жертви й забув про старі.

Тепер я знову міг спокійно віддаватися утішному ритму їзди, і так триватиме до чергової станції, де можуть виникнути нові утруднення. Але не хотів про це зараз думати. Мій супутник, як і раніше, був мовчазний, печальний і не заважав мені розкошувати. Коні плелися ледве-ледве, бо й цього разу дістали ми сухенних кляч, але добре вже те, що вони були.

— Чули, — обіззався раптом Ковальський, — кажуть, у лісах перед Коростишевом з'явилася бандитська зграя, поліція ніяк не може з нею розправитися.

Я здригнувся, ще нам бракувало зустрітися з бандитами.

— А ви звідки довідалися?

— Смотритель на станції сказав.

— Ну, вам, здається, нічого боятися розбійників. Він і справді їхав з голими руками і з майже порожніми кишенями. На моє зауваження розтяг у смутній усмішці рота і знову замовк, заколисаний одноманітним похитуванням. Часом колеса вскакували в баюріну, тоді нас підкидало, й ми підлітали аж до верху балагули.

На наступній станції ми не затрималися більше кількох годин, і це я вважав за чудо. Тут смотрителем був чоловік низькорослий і чимось схожий на мого супутника. Здається, вони помітили це також, бо відразу ж вступили в балачку, а я відійшов набік, щоб не заважати їм, — в моїй присутності вони ледве не шепталися. Я звиклий до такого ставлення: куди б не з'являвся, ніде не знаходив ані прихильників, ні друзів. Навіть цей рознещасний горбань устигав більше, ніж я, — секрет тут, очевидно, в якійсь особливій моїй будові. Кожна людина, помітив я, випромінює від себе певний струмінь, холодний чи теплий. Відтак людина на відстані починає відчувати до іншої симпатію й антипатію, потяг чи відразу, а часом ані те, ні інше. Тим самим люди і в'яжуться поміж себе, сходяться, одружуються, збирають компанії, і тільки дехто в цьому світі не проливає свого "я" на інших — це натури, по-моєму, особливо цільні. Хочу належати саме до таких цільних натур. Здебільшого до людей я відчуваю антипатію; — єдина особа, яку я любив, — це мати моя, тиха й боязлива істота, яка, незважаючи на покірливу приниженість мого батька, відчувала перед ним трепетний страх, і це при тому, що він її не сварив і не карав. Відчуття страху перед іншим, думав я, похитуючись, — це теж властивість організму. Не можна сказати, що я обожнював свою матір, але шанувати не переставав, окрім того, вона була єдина істота, яка не тільки любила мене над усе у світі, але й по-особливому жалувала. "Тяжко тобі доведеться у світі, Кириачку", — сказала вона якось, і це було б пророцтвом, коли б не мав я легкої вдачі і все своє невезіння зносив як неминуче й необхідне, на кшталт холоду чи спеки. Навпаки, відчував од того певне задоволення й інтерес, як ті, котрі відчувають задоволення, коли їх б'ють. У школі мене сікли рідко, був я слухняний і здібний, але вчителі не любили мене. Один із них, учитель словесності, висловився аж зовсім категорично: "Об твій зад, — сказав, — неохота навіть різку бруднити". І я тоді, пам'ятаю, чемно всміхнувся вчителю. Друзів у мене й справді не було ні в школі, ні в університеті, і це, здається, тому, що душевно не потребую я зближення з іншими — очевидно, народжений для того, щоб жити одинаком. Відтак ніколи не осуджую старих дів чи парубків, за винятком тих, котрі того самотництва не хотіли...

Ми приїхали на поштову станцію, яка стояла поруч із Коростишівським лісом, пізно. Навпроти станції, по другий бік дороги, стриміла корчма, і більше ніяких поселень не було. З обіду дув нам в обличчя холодний вологий вітер, і ми трохи померзли. Я подумав, що в'їжджати проти ночі в ліс було б нерозважно, можна було б

наскочити на вовків чи бандитів, тому вирішив переночувати на поштовій станції — мій супутник у всьому зі мною погодився. Ми навіть почали роздягатися, коли вскочив до нас смотритель і сповістив, що коні готові.

— Але ми хочемо перепочити, пане, — сказав я, — здорожились і зголодніли. І взагалі, ми не так уже й поспішаємо, щоб їхати вночі.

Останню фразу я сказав на так, бо їхали ми і вночі й поспішали, як усі на світі подорожні.

— А я даю вам можливість їхати, — сказав смотритель, і це було аж зовсім дивно: надто біля нас пікся. Як завжди в подібних випадках, я вперся: захотілося вчинити навперекір.

— Ми у вас переночуємо, пане! — мовив я.

— Ніде в мене ночувати! — заметушився той. — У пасажирській не можна роздягатися, бо вночі можуть приїхати дами... Взагалі, я намагаюся, щоб пасажири в мене не затримувалися.

— А це чому? — спитав я, здивовано заломивши брову, вів себе смотритель таки дивно.

— А тому, що в мене такий порядок. Хочете ночувати — он корчма по той бік дороги, там є добре улажені кімнати.

Смотритель увіч хотів нас позбутися. Тоді я відчув ще більшу рішучість і зголосив, що ми залишимося-таки ночувати в пасажирській — ночівля з додатковою оплатою мене аж ніяк не приваблювала.

— Коли до того йдеться, — сказав я, — ми не роздягатимемося, але попросимо у вас самовар.

Самовар подали так швидко, аж я знову подумав: щось тут не гаразд, бо чи ж нормально, коли тебе обслуговують без затримки? В моєму житті таке майже не траплялося, тому я вирішив запросити смотрителя почаювати з нами — може, вдасться щось вивідати. Було вже зовсім сутінно, і ми чаювали при свічці. Я сидів біля вікна, що виходило до шляху й корчми. Смотритель неспокійно совався на стільці. Ковальський пив чай мовчки, не проказавши за весь час ані слова. Я помітив, що вряди-годи западав він у стан протрації чи заціпеніння — зараз був саме такий момент.

— Ви незручно сіли, — сказав мені смотритель. — Тут продуває, а я не хотів би, щоб на моїй станції хтось захворів.

Тільки пересів я в куток, як на моє місце миттю перенісся смотритель. Тепер він пив чай неухважно, пирхав, кидав насторожений погляд на мене й Ковальського і часто позирав на шлях та корчму. Я миттю зв'язав це в умі: неспокій, корчма, хтось міг побачити нас у вікно і цього не хотів смотритель, його чудне намагання вгодити нам, а перед цим спровадити зі станції — чи не відбувається в цій корчмі й на станції якихось таємних, а може, й протизаконних справ? При моїй здатності до розслідування, не важко було б вияснити й це: чи приклеївся б до тіні людини, чи до неприродного загострив би слух, чи, вже в крайньому разі, протиснувся б крізь стіну. Таких способів маю немало, але лінькувата неміч оволоділа мною; очевидно, з дороги я таки стомився.

— Щось дуже ми розчаювалися, — сказав раптом смотритель, підхоплюючись. — Коли вже так сталося, лишайтесь, але мушу поставити панству певні умови. Ми рано лягаємо спати, бо вночі, окрім проїжджих, проходить грошова пошта. Через це встаємо по кілька разів. Отож, не дуже дляйтеся, зараз я накажу забрати самовар.

Він гукнув дівку, яка забрала самовар і склянки, дівка кинула на нас здивованим і зацікавленим поглядом. Я подумав: чи не в нас самих ховається секрет такої дивної поведінки цих людей? Смотритель уже тримав у руках свічку.

— Свічки вам не лишаю, — сказав твердо, — бо тільки тоді спокійний, коли пасажири сплять без вогню. Ми вже раз горіли, і я тепер боюся вогню, — сказав він, округлюючи очі. — В мене такий звичай: доти не лягаю, доки не погасять усіх свічок у домі.

Говорив це похватцем, ковтаючи слова і пострілюючи полохливими оченятами, — я помітив, що Ковальський дивиться на нього із зачудуванням.

— Можемо пообіцяти, — сказав він, — відразу ж загасити свічку.

— О ні, ні, панове! Ви задрімаєте, а тоді й до пожежі недалеко...

Вів себе нервово, може, й надміру, і від цього все наповнювалося особливою тривогою. Ковальський зітхнув і почав укладатися на лаві, підмостивши під голову шинелю. Я зробив те саме, смотритель покійно нам присвічував.

— Коли що, — мовив він, — постукайте в цю стіну.

— А що може трапитися? — спитав я, вмощуючися на ложі.

— Сподіваюся, нічого, — швидко відповів смотритель. — Але ніколи ні в чому не можна бути впевненим, панове. Окрім того, може, будуть якісь потреби...

Повернувся й вийшов, обережно прихиливши двері, — ми опинилися в темряві.

— Що ви на це скажете, пане Ковальський? — спитав я.

— Тільки те, що не треба нічому дивуватися, — обізвався тонкий голос горбаня.

— Мені здається, — мовив я поважно, — від нас тут хочуть щось приховати.

— То й нехай, — відказав, байдужно позіхнувши, Ковальський. — Завтра будемо далеко від цього місця — і що нам до таємниць чужих людей!..

Я, проте, думав інакше. Тому не став сперечатися, а побажав супутникові спокійної ночі. Коли він засне, зможу прислухатися й придивитися. Щось відбувається довкола станції та корчми, а раз так, про спокійний сон і мови бути не може.

Ковальський засинав дуже швидко, я це знав. Так сталося й цього разу, і я, намагаючись не рипнути, звівся. Намацав англійського пістолета, звів курка і став біля вікна, щоб мене не було видно. На поштовій станції все затихло, світилися вікна тільки в корчмі. Я тихо вийшов надвір. У небі палав голий місяць, півнеба покритося хмарами, а половина — чиста. Я стояв довго, сховавшись у тінь дерева й думаючи про світ — цей дивовижний ліс людей. Здається, існує з десятків порід, але й серед рослин немає цілком тотожних. Так і між людей: скільки їх є під сонцем — усі різні. Тільки тепер я згадав репліку Ковальського про розбійницьку ватагу в Коростишівському лісі — було це близько.

Рипнули двері: вийшов смотритель. Від темної стіни лісу раптом відділилася сіра

постать і поколивалася просто до станції. Смотровитель стояв, облитий місячним сяйвом, я бачив його бліде, майже мертво обличчя. Сіра постать із лісу йшла просто на нього, смотритель помітив це й затремтів, як листок.

— Є у вас гості, дядьку? — спитав чоловічий голос.

— Нема! — видихнув смотритель.

— А Мошко казав, що є. — Темна постать підійшла до вікна, за яким спав Ковальський, і спробувала зазирнути.

— Іди звідси, Гнате, — сказав із мукою в голосі смотритель. — Не накликай на мене біди. Я й так нещасливий, що маю такого, як ти, небожа...

— Соромитесь, дядьку? А нема чого. Живете злиденно й труситесь, як осиковий кілок. А я живу, як багнеться...

— До часу це, Гнате, — сказав смотритель. — Зловлять тебе, згноять у тюрмах.

— Не продасте — не зловлять, — сказав розбійник. — Я вмію ховати кінці.

— Я тебе не продам, — сумно відгукнувся смотритель. — Твої дружки тебе продадуть.

— Звідки знаєте?

— Це в біблії сказано: потаємне стає явним. Так воно й бува.

— Вовків боятися — в ліс не ходити! А я прагну пожити в цьому світі. Хочете, і вам грошей дам.

— Не треба мені твоїх грошей. Я на хліб чесно собі заробляю...

— На сухарі, а не на хліб, — сказав сердито чоловік. — А на вашу станцію я колись таки нападу. Бо негарно виходить: на інших нападаю, а сюди ні. І дурний здогадається, що тут нечисто. Від цього ниточка й до мене може протягтися.

— Залиш мене в спокої, Гнате, — ледве не заплакав смотритель. — Чого заповзявся на мою душу? Чи вчинив я тобі щось лихе?

— А мені й ті, кого грабую, не зробили нічого лихого, — тихо засміявся чоловік. — А коли життя понуджує, чиню, як поведеться.

— Невільник ти уже, Гнате!

— А ви, дядьку, не невільник? Зі своєю службою та чесністю? Ви ще більший невільник, бо я хоч із неволі своєї немалий гріш здобуваю, а ви киснете у злидарському багні.

— Мені добре в моєму багні, Гнате. Я убогий, зате ніхто мені вслід не плює, от що!

— Байдуже про мої сліди, — сказав розбійник. — Винесіть хоч пляшку горілки на відкупне.

Смотровитель зітхнув і пішов на станцію. Я стояв у тіні, виставивши пістолета. Досить було натиснути на гачок, і розбійник упав би мертвий. Але я цього не зробив. Не моє це діло, та й не нападав він на мене. Не збираюся я світ рятувати від зла, а тільки вимічаю його. Досить з мене, що все таємне, яке відчув на цій станції, прояснилося: хай той нещасний смотритель сам вив'язується з цієї пастки.

Рипнули двері, смотритель ішов із пляшкою в руці.

— От бачите, дядьку, — засміявся чоловік, — зовсім малу беру з вас данину. З

пейсатого я тричі більше беру.

— Але й даєш йому, — сказав зморено смотритель.

— Даю, бо беру. Можу й вам дати...

— Не приходь до мене більше.

— Це вже ви забагато хочете. Випийте, дядьку, щоб був я певен, що не труту ковтаю.

Смотритель приклався до горлечка.

— Хіба я міг би когось отруїти? — спитав, оддихавшись.

— Це вже не вгадати, — мовив розбійник. — Я часом сам собі не довіряю.

Він приклав пляшку до рота, рідина забулькала.

— Добре питво, дядьку, їй-бо, добре! — сказав він. — Я б вас, може, й справді покинув напризволяще: живіте собі та гнийте. Але раз на вашу станцію нападу, тоді мене з вами люди не в'язатимуть, вам же із того ліпше буде.

— Не можу тобі цього дозволити, — сказав смотритель.

— Звісно, не можете, — відповів розбійник. — Бо я дозволу у вас не питатимуся.

— Сьогодні в мене немає гостей, — сказав смотритель.

— Може, й нема, — відповів, одпивши, розбійник. — Прийду іншим разом, не сам. Не беріть мені цього на карб, дядьку...

— Мене тоді з посади проженуть, — тоскно сказав смотритель.

— Не ви ж грабуватимете?

— Воно так, — печально сказав смотритель. — Але начальству жертовного козла завжди тра, а я до того якраз надаюся.

— Звісно, надаєтеся, — коротко відказав розбійник. — Бо ви, дядьку, плохий...

— А як мені вберегтися, га? Як уберегтися в цьому світі чесному чоловікові, як йому залишитися з чесною душею та сумлінням?

— Хочете взнати як? — засміявся розбійник. — Можу сказати, наука це проста. Треба вдавати, що ви чесний. — Він перекинув пляшку так, що на її денці блиснуло місячне проміння.

РОЗДІЛ IV

У Житомирі я зупинивсь у заїжджому домі, при якому був трактир. З Ковальським ми розпрощалися досить стримано: в такому невеликому місті, в якому опинилися, нам годі було не зустрічатися, але інтересу до свого колеги я не мав, як, зрештою, і він до мене. Отож відразу ж забув про нього — належало мені з'явитись у гімназію, яка була розташована на Вільській вулиці. Я одяг нову віцмундирну пару й урочистою ходою рушив на візит до директора.

Ішов і роздивлявся навсібіч, вишукуючи в людях та будинках те, що варто було б запам'ятати, адже це місто мало стати довготривалим моїм осіддям. Однак і вулиці, й люди були досить невиразні.

Розкладаю людей на дві категорії, незважаючи на їхній маєтковий стан та місце на ієрархічній світовій драбині: є істоти "з історією", непересічні, цікаві, і без історії — тобто сіра маса, до якої мені немає ніякого діла. Перших я пізнаю здалека і, в свою

чергу, розділяю на кілька підвидів: одні мають "велику історію", а інші — дріб'язок. Повість про графа Мечислава та його дружину є для мене зразком великої історії, а оповіді про Ковальського чи смотрителів поштових станцій — малої. Коли входиш у звичний плин життя, ті історії виростають у ньому, як кораблі та човни в порожньому морі. "Ловися рибка велика і* мала", — пробурмотів я відоме прислів'я і відчув на душі мир та блаженство, які навідують мене нечасто, але відчуття наповненості життям дає мені справжнє задоволення. Коли ж "риба" ловиться, перо моє бігає по папері з дивовижною швидкістю. Пишу я дрібним, малорозбірливим почерком і чиню це для того, щоб нелегко вчитало його стороннє око — навіщо це йому? Не збираюся ставати письменником, бо нічого в своїй книзі не прагну вигадувати — просто пізнаю світ та життя й помаленьку ліплю його мозаїку. Маю те собі за невідхильний обов'язок і школи не виважую рації такої роботи: є у світі справи конечні, які виконуєш не з принуки, а через невідворотну потребу.

Я так задумався, що проскочив гімназію і мусив розпитуватися про неї в перехожих, що не зовсім щаслива прикмета. Гімназія стояла в глибині дворища, оточена огорожею, будинки її були просторі, і вже це мені сподобалося. Рушив доріжкою, посипаною піском, — її проклали по прямій лінії, і я зміркував, що директор гімназії — німець, і, може, з військових. Мені назустріч простував чоловік у витертій, навіть подекуди заштопаній шинельці, і я спитав у нього про директора.

— Директор — це я, — сказав чоловік. — Звуть мене Гуно Ернестович Траутфеттер... Я назвався й собі, і вік обдивився мене зацікавлено.

— Чому у вас таке прізвище? — спитав, ледь розсовуючи губи.

— Ним наділив мене мій батечко, — сказав я чемно, виструнчившись.

— Дивне прізвище, — сказав директор, повертаючись до гімназії. — Вам із таким прізвищем буде нелегко з учнями. Знаєте їхню звичку вигадувати клички і знущатись із учителів?

— Маю намір тримати в класі тверду дисципліну, — солдатським голосом відказав я.

— Діти тепер розбещені, — сказав директор, всовуючи ключа в замкову щілину і відчиняючи двері кабінету, — втримати їх у належному послушенстві не завжди легке.

Він скинув потерту шинельку і, повернувшись до мене, став зовсім інший: холодний, неприступний і поважний. Я стояв перед ним, виструнчившись і поїдаючи його очима.

— Так що вам завгодно? — спитав, начебто не я сповіщав йому по дорозі мету свого приїзду.

— Мене прислано до вас із учбового округу на посаду вчителя, — чітко відрепортував я.

— Як ви сказали ваше прізвище?

— Киріак Автомонович Сатановський.

— А-а! — протяг директор. — Оригінальне прізвище. Ви закінчили університет?

— Так точно! — сказав я. — Перше відділення філософського факультету. Моя

спеціальність — словесність.

— Тоді будете викладати математику. Я зробив круглі очі: математика і словесність речі, по-моєму, не тотожні.

— Чого на мене так дивитеся? — нетерпляче озвався директор. — Училися ви в гімназії і в університеті, повинні все знати.

— Але ж мій фах — філологія, — нагадав я.

— Ну гаразд, — сказав директор. — Читатимете географію, а в п'ятому класі російську історію. Це вже було ближче, і я промовчав.

— Хто ви: великоросіянин, малоросіянин чи поляк? — поцікавився директор.

— Малоросіянин, — сказав я. — Але не з тих, хто виділяє їх в особливе плем'я.

Кабінет директора був сірий: сірі стіни, стеля й підлога. Вікна лили сумирне світло, через що здавалося — стіл, стільці і директорське крісло покриті сірим нальотом. На стіні висів портрет государя імператора, і я помітив, що він на мальовидлі дуже мало схожий на себе: сіре, пом'яте, вирячкувате обличчя — подобав більше на директора гімназії, ніж на государя. Здається, художник, що писав цей портрет, хотів догодити традиції й директору — так міг малювати тільки поляк, бо тільки поляк міг утілити настільки тонко продумане блюзнірство. Окрім того, художник досяг ще одного ефекту: від порога государ імператор майже не різнився від справжнього, але од вікна був як дві краплі води — директор гімназії. Може, через те я обдивився пильніше самого директора: ні, це був чоловік "без історії". Досить швидко опісля я здобув про нього належні відомості: вигнаний із університету в Дерпті за дуель, досить чесний і обережний, до нього, як і до по-блюзнірському сфабрикованого портрета государя, годі було придертися. Переступи його мізерні: невеличка вигода, взята при побудові кухонь для шкільних квартир, та ще економив він на опаленні та ремонті гімназії. Дещо мав і від підрядчика спільних учнівських квартир. Хабарів не брав і взагалі був сірий, як його кабінет. Належало пристосуватися до нього, і я це вчиню без особливих зусиль.

Тим часом директор проголошував переді мною промову, яку, певне, повторив за своє життя не один десяток разів:

— Знайте, що я учителів не балую, інакше ваш брат працювати перестане. Коли вашого брата не тримати в чорному тілі, то починаєте зазнаватися і проповідуете дітям шкідливі ідеї, а доглянути мені за всіма ніколи. На мені, шановний, лежить стільки турбот, що жоден смертний не в силі їх виконати, адже я управляю не тільки учбовою частиною, але й господарчою. Нагород не буде. Матимете чотириста двадцять карбованців у рік — це майже стільки, скільки одержую я; зрештою, учителям і не потрібно більше одержувати, щоб не зіпсувалися.

Я все ще розглядав свого нового повелителя. Живе досить скромно й економно. Має родину, яку любить, дисципліну в гімназії тримає. Особливого впливу, щоб підняти навчання в гімназії, не чинить — це, здається, не найгірший тип начальника.

— А як щодо квартири? — спитав я. — Чи не допомогли б мені пристойно влаштуватися?

— Я? — перепитав зчудовано директор і раптом відвернувся від мене до вікна.

Залишалося вчинити те, що роблю в таких ситуаціях, тобто я щез. Не цікавився, яке враження справив на нього: непотрібно мені це. Але ні, я лукавлю. Знав, яке враження справляю на людей: одні мною брідяться, а інші мене побоюються. Є ще й треті: ті й брідяться, і побоюються. Люди нутром відчують, що я усвідомлений про діла і справи їхні, а кому це подобається? Зрештою, ніколи й ні про кого не доніс я начальству, як учинив це Петров, з яким учився я на одному курсі, через що так тяжко постраждав професор Костомаров зі своїми товаришами; ніколи не був я і кляузником. Люблять мене чи не люблять — це справа другорядна, головне, не мати мук сумління. "Коли не можеш уподібнитися до янгола, — проповідував колись мій батько, — то й не будь ним. Людиною будь, але з чистим сумлінням". На учнів управу я знайду швидко, в цьому був переконаний. Згодом так воно й сталося, бо коли я вперше переступив класний поріг, то постав перед ними загадковим незнайомцем, тоді як про них знав усе. Перше, що вони мені вчинили: замість викликаного двійчника поставили на очі відмінника, покладаючись на те, що не знаю їхніх прізвищ. Я сприйняв це спокійно. Вислухав відмінника і поставив йому, а не тому, кого удавав, двійку.

— Ви відповіли за Карпова, — сказав я. — А тепер відповідайте за Левандовського.

Клас був уражений: на мене дивилося кільканадцять пильних і насторожених очей, і я не відчув до них відрази. Всміхнувся й раптом почав розповідати їм про них самих:

— Ви, Гольченку, — сказав я прищавому хлопцеві з останньої парти, — не дивіться на мене, мов янгол. Бо ви не янгол, коли вириваєте, а то й крадете в товаришів бутерброди. А ви, Мигальський, не дуже радійте, що шпечу вашого кривдника, — кожен знає, що це ви осквернили перед початком занять вазон. А ви, Михальський, не регочіть із того, що ваш товариш попався. У вас під партою захована книга, яку, по-моєму, вам ще не годиться читати. Мені приємно, що ви спаленіли, Михальський, а ваш товариш Гатнер може спаленіти більше. Маєте деякі погані, потаємні звички, чи не так, Гатнере?

Я дивився, як запалав уже Гатнер, і змушений був прикусити язика: не можна передавати куті меду. Клас уражено мовчав, усі дивилися на мене з таким зачудуванням, наче я впав із місяця. Знав: у цьому зачудуванні гніздяться початки ненависті до мене, затятої дитячої ненависті, котра значить те ж саме, що й страх. Хтось уже назвав мене подумки "шпигуном", але більшість — "сатаною", виходячи з особливого звучання мого прізвища, і це, здається, приклеїться до мене, як смола. Я й хотів викликати саме таку реакцію: відтепер на моїх уроках пануватиме тиша. Чутка про мене, як вітер, пройде гімназією. Я ж підтримуватиму той страх, плекатиму його й роститиму; можливо, трохи його перейде й до вчителів, і вони не набридатимуть мені своїм бажанням заприязнитися. Залишать мене у спокої, не втягуватимуть у свої товариства й партійки, але терпітимуть мене, бо нікому з них зла не вчиню. І хоч те честі мені не додасть, не буду для них і нестерпний. Репутація може бути бездоганна тільки в того, хто тримається від решти на належній відстані.

У перший тиждень я жив у готелі, і це складало основну незручність мого життя. Я даремно звернувся був до Траутфеттера з проханням пособити мені з квартирою:

побіч із гімназією був покинутий власниками старий дім, де були вільні квартири, які віддавалися безплатно вчителям, — дім був у віданні гімназії. Але директор, певне, й справді хотів тримати мене в чорному тілі, і квартири не запропонував, хоч я звернувся до нього в цій справі і вдруге. Тим часом у готелі, де мусив за кімнату платити непомірне, сталася пригода, яка докладається до всіх інших у моєму житті, і я мушу про неї розповісти.

Якось, повечерявши в трактирі, що був при готелі, де я жив, я наказав коридорному приготувати мені самовар. Уже добряче стемніло, коли подали свічки й самовар. Я кутив і пив чай, відчуваючи при тому м'яку розслабленість, бо все післяобіддя я мотався по місту, приглядаючись до тутешніх людей. Уже натрапив на одну немалу історію, якою варто було б зайнятися глибше: була вона темна й віщувала мені не одну щасливу хвилину. Я звернув увагу на літнього замисленого чоловіка, що гуляв по вулиці і мав такі очі, які бувають чи у блаженних, чи у великих грішників. Історія, яку я почав досліджувати, була зв'язана з колишнім волинським генерал-губернатором, але не це мене приваблювало: для мене не має значення ієрархічне становище моєї жертви. Зрештою, так складається, що люди з панівного середовища більше чинять зловживань та лиха, через це й героями моїх оповідок стають здебільшого вони. Тепер я ставав незмінною тінню такого собі Миколи Платоновича Біляшівського — отого замисленого чоловіка, про якого вище згадав.

Отож я кутив і пив чай і мав солодко примружені очі, трохи навіть наспівував, хоч природа мене не наділила музичним хистом, і любо обмірковував нові деталі історії з колишнім генерал-губернатором, коли ж раптом почув шум у готелі й біганину, а також крики на вулиці. Підскочив до вікна, що виходило на вулицю, у палісадничок, і побачив, що все освітлено жаскою загравою. По вулиці металася тисячі іскор, і я зрозумів, що горить мій заїжджий дім. Пожежі ж, здається, єдина річ, що викликає в мене панічний жах, тому я не гаявся ні хвилини, вскочив у штани, а сюртук, здавалося, сам опинився у мене на плечах. Тільки після того, як вдяг шинелю, помітив, що я босий. Я вскочив у чоботи, на що пішло не більше п'яти секунд, і поволочив меншу валізу, в якій тримав свою мундирну пару, а також підйомні гроші. Вискочив у коридор, було тут зовсім темно. Я покликав прислугу, але в такий момент службі було не до мене — рятуватися мав сам. Я погано орієнтувався в суцільній темряві, через що бився об стіни і наскакував на зачинені двері. Я загорлав коридорного, але не почув ніякого відгуку. Мені здалося, що потрапив у замкнене зусібіч приміщення, з якого немає виходу — тут і спопелію. Нарешті я натрапив на поруччя сходів і майже скотився по тих сходах із своїм вантажем, якого не відпускав ані на хвилину. Ми з валізою впали до ніг якомусь низькому зарослому чоловікові, який з величезними зусиллями намагався пересадити через поріг кімнати футляр висотою із самого себе.

— Чи можна тут вийти на вулицю? — гукнув я задихано, і чоловік визирнув з-за своєї поклажі, як з-за прикриття.

— Можна! — крикнув він голосом, подібним до мого, аж мені здалося, що передражняє. — Ідіть по цих сходах!

Він двигнув свого гігантського футляра, аж щось усередині загуло. Мені здалося, що вже десь бачив цього чоловіка, але не мав часу розмірковувати. Покотився сходами вниз, все так само нерозривно сполучений із своєю поклажею, а мала вона немалу вагу: були там ще й книжки. Піт градом котився мені по лобі, щоках і скронях, і я з величезною полегкістю вискочивши на вулицю, побіг в напрямку палісадника. Вся вулиця виявилася запрудженою людьми, що збіглися дивитися на пожежу, і я з героїчним зусиллям пробивався через юрбу, викидаючи з себе застережні погуки, бо мав добру роботу з валізою — ледве нею двигав. У мозку моєму засіла ще одна думка: в готелі залишився ще й великий чемодан, де були моя білизна, постіль, шуба, одяг та й тільки-но розпочата нова "Чорна книга". Ще рано, зовсім рано згоряти цьому моєму писанню, адже воно тільки в своїх печатках. Щойно почав роздивлятися у цьому місті, яке має стати центром мого опису, — була б то застережна гра долі, коли б знову моє писання згоріло. Думаючи про таке, я навіть закликав: коли й цього разу мої записки спопеліють, покину це своє заняття, як неугodne вищій силі, — на цю думку щось обізвався мені в душі болюче й тоскно. З другого боку, я боявся покинути напризволяще й цю валізу; виручило мене те, що побачив я гімназиста із старших класів:

— Валькевич! — гукнув я — Ану до мене! Валькевич спробував сховатися в юрбі, але мій погук висмикнув його з-між людей — покірно потеліпався до мене.

— Постережи мої речі! — наказав я. На обличчі Валькевича виникло щось схоже на чемну гримасу, але мені ніколи було цим перейматися.

— Уже ж все перегоріло, — сказав Валькевич. Тільки тепер я зміг повернутися й придивитися до того, що відбувається. Пожежа й справді пригасала: горів не заїжджий дім, а невеликий флігель у дворі, де містився склад паперу купця Давидзона. Там метушилися й кричали люди, миготіли каски пожежників, вогонь поливали зі шлангів, приторочених до пожежних бочок. Іржали коні, люди вже пересміювалися, тільки мені й досі тіпало біля лівого ока, а все тіло було ніби побите. Я зайшов у заїжджий дім, тут було спокійно, світила в коридорі самотня свічка. Подався сходами на другий поверх і побачив, що чоловік, який витягував величезного футляра, ще не закінчив своєї роботи. Біля нього стовбичив коридорний, і вони тихо радилися, як той футляр пронести.

— Ви тікали від пожежі? — спитав коридорний, дивлячись на мене, як на монстра. Власник футляра спинився, широко розплющив очі й раптом зареготав.

— А чого б це я не мав тікати від пожежі? — роздратовано мовив я. — Допоможіть мені занести чемодана.

— Але ж, пане, — сказав коридорний. — Ми пожежі не боїмося: у нас дім кам'яний. Он і з магазинів унизу ніхто не подумав рятувати товар.

— Більша проблема, як утягти в кімнату цей божественний прилад, — сказав зарослий чоловік. — Я його вже й туди й сюди двигаю — ніяк не пролазить.

— Щось чіпляє, — добродушно сказав коридорний. — Не знаю, чи ваш ящик і пролізе.

— Ящик! — аж підскаочив чоловік. — Це не ящик, до твого відома, а футляр!..

Я не витримав: здається, вони таки кплять із мене.

— Занесеш мій чемодан чи ні? — з крижаними нотками сказав коридорному.

Це подіяло, і ми пішли зі сходів, а чоловік із футляром розсміявся нам у спину так тонко й безцеремонне, що я аж зубами зарипів.

— Вигадали, пане, тікати, — добродушно вуркотів коридорний.

— Помовч! — сказав я сердито, але він, здається, мав рацію: один я тікав од пожежі.

Йшов мовчазний, як тьма, і замкнутий. Холодно-непроникний, і не відповів і поморгом на патякання коридорного, який ніяк не міг стулити писка...

Ніч була зіпсована. Я ліг спати не роздягаючись, бо розміркував: у готелі є багато дерев'яних речей, і, коли б пожежа перекинулася сюди, не вберегли б нас і кам'яні стіни. Згоріти ж я страх як боявся, тому не спав, а дрімав, щоразу прокидаючись і знову западаючи у дрімку. Прокидаючись, я дививсь у вікно, чи не видно відблиску заграви, але пожежа не відновлялася, можна було й заспокоїтись. У ту ніч мені пригадалися всі пожежі, які бачив, вони колихалися в моєму сні, наче весь той вогонь зібрався до мене в мою душу. Був то червоний демон, що повсякчас загрожував мені, нападав і грозився спопелити. Я кричав і будив себе криком, і мені здавалося, що дім таки справді горить. Але було скрізь тихо, і я трохи заспокоювався — серце билося мені в грудях надуміру. Знову прилітав демон і мав щоразу інше обличчя: професора Сарницького чи його двійника з канцелярії учбового округу; професора Костомарова, якого нещодавно арештували за організацію слов'янофільського таємного товариства чи його викажчика Петрова; Миколи Платоновича Біляшівського, про якого я зараз багато думав, чи мого співподорожанина Ковальського. Вони мінилися, всі ті лиця, і я не міг їх не впізнавати, а серед них і героїв першої моєї "Чорної книги". Ці історії згоріли разом із книгою, через це й приходять ті, кого описував, у мій начинений страхом сон і тривожать його. Я гостро скрикував: демон мене непокоїв. Тільки під ранок заснув так міцно, що мене цілком покрила тьма. Прокинувшись, я раптом згадав, хто оце, власник величезного футляра, — був то знаменитий арфіст Зноско-Конче-Засипальський, який часто приїжджав у Київ на контракти й виступав там із сольними концертами та з оркестром. Про нього оповідали, що він мав нещасливу любов, яка почалася цілком благополучно, а потім розладналася через те, що наречена поставила вимогу: або вона, або арфа. Зноско-Конче-Засипальський після тривалого роздуму вибрав арфу, а його наречена вийшла заміж за офіцера, який, крім блискучого мундира, мав ще дві пристрасті: пив і бив жінку. Кажуть, що з приводу цього Зноско-Конче-Засипальський склав для арфи ліричний шедевр, який виконує тільки в день янгола своєї колишньої нареченої, коли в той день концертує. Його колишня наречена зважилася написати йому повного відчаю листа, в якому просила врятувати її, але Зноско-Конче-Засипальський, ретельно обдумавши ситуацію, зважив за розумніше не рятувати колишньої нареченої і то не через те, що вона мала вже двоє дітей, а знову-таки з любові до арфи.

Зирнув на годинника, і мене підкинуло з ліжка. Щоб встигнути до гімназії, треба

було злегковажити потребою у сніданку, і я помчав на роботу голодний і переляканий, бо вважав, що звичка ніколи не запізнюватися — одна із правдешніх чеснот...

Після таких хвилювань я вирішив не чекати, поки директор запропонує мені безплатну казенну квартиру, а через фактора нашукав собі приміщення з чотирьох кімнат та кухні. Дім тільки-но збудували, і він ще пахнув глиною та фарбою. Нічого іншого та й дешевшого мені не траплялося, і я вирішив поселитися тут, зобов'язавшись платити сто двадцять карбованців у рік. Опалення та столування мало забрати ще триста, отже, я опинився в становищі вкрай обмеженого коштами — не лишалося не тільки на розваги, але й на одержу, що вже зовсім утяжувало, оскільки я любив одягатися чепурно, щоб завжди мати змогу з'являтися у товаристві вишуканішому, ніж учительське. Зате тепер міг усамітнюватися — це конче мені потрібне, хоч би з огляду на писання.

Мене таки займала історія з генерал-губернатором та його правителем канцелярії — я відзначив це при описі моєї першої зустрічі з таким собі Біляшівським. Ухопитись за неї посприям щасливий випадок — я був запрошений на бутерброди й чай до директора гімназії, які відбувались у нього традиційно. До бутербродів подавали пунш, і місцевий казначей Лучицький, особистий приятель директора гімназії, сидючи в невеликій кімнаті, призначеній для курців, оповів ту історію з усіма подробицями. Вона міцно закарбувалась у моєму мозку — саме такі історії найбільше мені смакують. Тихе щастя відчув я, пробираючись безлюдними житомирськими вулицями, був теплий осінній вечір, пахло леглим листям, десь угорі проходжувався вітер, танцюючи на втомлених верхівках дерев; я зупинився, заплющився і звів голову. Після того миттю розтулив очі, і на мене кинулося раптом небо, повне величезних вологих зір, повне оксамитної темряви; я продивився ту темінь так глибоко, як це може людське око. Щось пробудилось у мені, таке дивне й кошлате, щось зойкнуло і вмерло. Стояв, широко розплющивши очі, і в ті очі натікало місячне проміння, сухе й тепле; так само припорошувався теплим і сухим зірковим пилом. Дерево, яке стояло біля мене, несподівано здригнулося, як живе, — в химерний листопад я потрапив. "Що воно?" — спитав сам себе, але відповіді не знайшов. Тоді й відчув: ніколи мені вистоявати на цій дорозі й під цим небом; мене чекає, здається, безсонна ніч, ніч утіхи й радості — вже починав жити в цьому місті справдешнім життям. Через це загорнувся щільніше в шинелю і, пригинаючись, наче боявся, що хтось мене побачить, подався чимдуж до порожньої квартири, в якій хотів найміцніше зачинитися.

РОЗДІЛ V

Ішлося про часи не такі вже й давні, коли південно-західний край був під намісництвом государевого брата Костянтина Павловича, людини неймовірно запальної і дратівливої. Служив тоді в губернському правлінні старшим радником Микола Платонович Біляшівський, чоловік солідний і з черевцем, котрий щоранку їхав на службу в особистому екіпажі, хоч і жив на сусідній од губернського правління вулиці — метрів за двісті п'ятдесят. Мав спокійне й сите обличчя, повільні рухи, й казали, що зовсім не соромився брати хабарі. Але брав їх розумно й таємно, створивши

для цього просту, але хитру систему, яка давала йому змогу з усього виходити сухим. Ніхто відтак не сумнівався, що має особливий дар не оминати й копійку; всі знали, що, опускаючи її в кишеню, він її на землю не згубить. Губернатори мінялися при ньому, як рукавички, а він залишався, був спокійний та впевнений, щодня їздив в екіпажі й дивився на світ примруженими очима. Залюбки відвідував вечори, на які збиралося вище губернське чиновництво, і вмів за картами розповісти не один анекдот, часом із помірно непристойним підтекстом, через що бував завжди душею товариства.

Так тривало доти, доки не прислали волинським губернатором брата ад'ютанта великого князя Костянтина Павловича. Новий губернатор був низького зросту, круглий і барилкуватий, ходив на коротких ніжках, затягнутих у вузькі панталони, при цьому живіт виглядав, наче зашитий під одержу чималий кавун. Обличчя мав заросле бакенбардами, вусами й бородою, очі відсвічували блакитно-голубим, а брови, як казали, підщипував щипчиками, бо вважав ті брови основною прикрасою своєї парсуни. Якийсь жартун із вищого світу похвалив ці його брови, і він після того тільки й робив у дозвілля, що розглядав їх і підщипував, наче гранд-дама, — це була єдина жіноча риса в цьому чоловікові. Він не любив розмовляти з підлеглими особисто, а тримав для цього фактора-німчика, який говорив за його превосходительство і мав честь особисто вислуховувати його голос. Річ у тім, що губернатор не вимовляв із абетки сімнадцять літер, отже, не хотів цим знижувати авторитету високого достойника.

Маніфестуючи службове старання, він одразу ж вирушив по губернії в супроводі того ж таки фактора. Приїжджав у міста бучно, посилаючи наперед форејтора з повідомленням, його поїзд супроводжувала кавалерія інвалідної команди, і городяни, зустрічаючи його превосходительство, мусили простоювати на вулицях часом і по дванадцять годин. Губернатор імітував візитації царські і, так само, як государ, їхав у закритій кареті, а прибувши до призначеної резиденції, вискакував з екіпажа й котився до будинку з такою поспішністю, наче мав нагальну природну потребу. Після того він нікого не приймав, бо в цей час працював його фактор, який через посередництво кількох своїх повірених звіdomляв чиновництво міста, що кожен має внести його превосходительству плату за місця, які посідають. Відповідно до цього було розписано таксу з певною надвишкою в користь фактора-виконавця. Його превосходительство особисто займався бухгалтерією, ретельно звіряючи суми подаянь зі списком осіб, які мали той викуп унести. Ця робота забирала в губернатора безліч часу, чим і пояснювалося затворництво в час таких поїздок. Увечері місцеве чиновництво зобов'язане було давати в честь гостя банкет, на якому губернатор промовляв вустами фактора, а решту часу їв та пив завжди ніби не в себе. Здавалося багатьом, що це прірва пожирає прірву. Його превосходительство ніколи не дякував за пригощення, а, наситившись, уставав, кивав головою й велично виходив у супроводі фактора, лакей при цьому мчав попереду, щоб не утруднювати достойника відкриванням дверей. Кількох чиновників, котрі не хотіли чи не могли заплатити за посади, негайно відставили, звинувативши в недбайливості при виконанні службових обов'язків, лінощах та зловживанні.

Такий жеребок місцеве начальство виділило негайно й на долю Амбросія Івановича Третяка, стряпчого у місті Зв'ягелі, сімейство якого складалося з шістнадцяти дітей і дружини. Він одержував у рік двісті карбованців асигнаціями і не тільки не міг заплатити губернатору, але й сам був із тих нечисленних судових чиновників, котрі не брали хабарів і вважали, що це їх у житті прикрашає.

Амбросій Іванович був не високий і худий, з чорним кучерявим волоссям і в окулярах, що ховали каправі очі, з носом, перетисненим поперечною смужкою, яка виникла від того, що мав він і в дорослих літах дитячу звичку колупатись у своєму нюхальному апараті, що чинив, правда, тільки у вільний од служби час. Зуби в нього були рідкі, що вказувало схильність до любострастя, її він розтрачував на особливу пристрасть до своєї повної й низенької дружини, вона родила йому дітей без найменших утруднень. Третяк був не зовсім тямковитий, але по-волячому впертий — він зустрів звістку про своє звільнення з такою уразою й тупим здивуванням, що наступного дня не тільки не покоровся наказу, але й зажадав рішуче зустрічі з його превосходительством.

Звісна річ, до такої високої персони його не допустили, тоді він сів на ганку з твердим наміром дочекатися губернатора. До нього висилали солдат інвалідної команди, які проганяли упертюха, навіть тусали його поза шиєю, але Амбросій Іванович не виявляв ані спротиву, ні бажання покинути облюбований ганок. Коли ж йому пригрозили арештом, ганок він залишив, а почав ховатися по сусідніх дворах, виглядаючи його превосходительства, адже колись той мав поїхати далі. Тільки раз він обернувся до вітру, і саме в той мент двері відчинилися, наче їх відкинуто ударом ноги, і звідти викотилося щось кругле й метке, яке тільки мигнуло в повітрі й відразу ж сховалося в екіпажі. За цей час Третяк устиг тільки розтулити рота, а коли збагнув, що сталося, кинувся за каретою, знамірюючись її догнати. Він біг, важко хекаючи й викидаючи ногами, біг з розкритим ротом і вибалушеними очима, але коні в генерал-губернатора були справні, і бідолаха безнадійно відстав — де йому було бачити, що висока персона в екіпажі зволила повернутися до заднього віконечка і з величезним задоволенням стежили за даремними потугами Амбросія Івановича.

— Як прізвище цього мерзотника? — спитав губернатор у фактора.

— Третяк, ваше превосходительство.

— Ну, коли так, то витягне! — сказав багатозначно губернатор і задоволене відкинувся на подушки.

Амбросій Іванович уже не біг. Сів на траву на узбіччі, спустив ноги в придорожню канаву й віддихувався. Потім схилив голову на руку й тяжко задумався. Сидів так довго, може, годин із п'ять, коли до нього підійшла разом із чотирнадцятьма дітьми його кохана половина. Вони спинилися навпроти батька й чекали, поки зважить на них. Він глянув на них не відразу.

— Чого? — спитав нарешті..

— Та ми... те, — сказала жінка. — Може б, додому, йшов...

— Чи є у мене дім? — гостро спитав Третяк. — Чим я вас там годуватиму?

— Може, бог допоможе, — зітхнула жінка. — Порадимося...

— Порадимося? — спитав Третяк. — Про що?

— Хіба я знаю? Живуть люди, і ми не помремо.

— Не помрете, коли я для вас дбатиму. От і сиджу, й думаю.

— То, може б, ти вдома думав? Люди зглядаються.

— У мене немає дому, — гостро сказав Амбросій Іванович. — Доки не додумаюся до чогось путнього, не буде ні у вас, ні в мене дому.

— А нам що робити?

— Ви йдіть, — мовив Третяк уже лагідніше. — Незабаром вернуся.

Вона зітхнула й дала знак мовчущим дітям, а він просидів на тому місці до вечора. Приходили поглянути на нього цікаві, а він і оком до них не повів — сидів, схилившись на руку, й думав. Кострубаті брови його при тому ворушилися, й, коли б не це, люди могли б подумати, що задубів він біля цієї придорожньої канави.

Тоді приступив до нього один із кумів. Сів поруч, викресав вогню й запалив люльку. Так протривали вони довго, кум смалив люльку, а Третяк мовчав.

— Тра скаржитися, — сказав кум.

— Кому?

— Є у тебе родич у Житомирі. Це твій чи Катеринин родич?

— Мій. Але я з ним не родичаюся.

— А попитати ради можеш. Він чоловік до самого губернатора приступний, може, дасть раду. І без хабаря обійдеться, бо де ще тобі давати...

— А коней мені своїх позичиш? — спитав раптом, гостро засвітивши очима, Третяк.

— Коней позичу, — сказав кум, випускаючи клубінь диму. — Тільки коли берегтимеш мені їх, як очі.

— На тобі хрест святий! — перехрестився урочисто Третяк. — Клянусь господом-богом!

— То й гаразд! — сказав кум, смокчучи вже порожню люльку. — Закуримо, чи що?

На те слово витяг люльку й Амбросій Іванович, а його кум набив свою вдруге. Сиділи й пускали хмарки диму й мовчали. обоє.

Наступного ранку вся вулиця і трохи людей із сусідніх зібралися дивитися, як від'їжджає з родиною шукати справедливості Амбросій Іванович Третяк. На воза поклали кілька клунків із убогими пожитками стряпчого — були це вкривала й кілька подушок. Зимову одягу залишили в кума, як і кухонне начиння. На віз посадили матір і найменших дітей — усілося їх там шестеро. Решта десятеро мала йти пішки.

Амбросій Іванович розцілувався зі своїми кумами — були це дрібні чиновники, а дехто і з міщан, — відтак глянув на хату, яку наймав проздовж багатьох років, і його очі замерзли від печалі. Але ніхто й не подумав плакати, бо на всіх найшла раптом висока урочистість — готувалися подолати дорогу на сто верстов. Батько взяв віжки в руки і вйокнув, коні рушили, тягнучи віз із жінкою та дітьми, решта дітей сипонула слідом, і люди, які дивилися на цей від'їзд, розступились, утворюючи коридор. Рушили в тому коридорі, збиваючи пилюгу, люди мовчки дивилися їм услід, аж доки не звернули вони

з вулиці. За возом чимдуж помчало кільканадцятро дітлахів — приятелів дітей Третьяка, але й ці провожаті скоро відстали, набридло їм ковтати куряву, та й нецікаво було.

За містом Третьяк зупинився й розділив дітей на дві групи: одні мали їхати, а другі йти, потім другі міняли перших, і так мало тривати цілу дорогу. Проходили в день по п'ятнадцять верстов, а на ніч зупинялися там, де заставав їх вечір. Мати робила під возом постіль найменшим, більші загортались у покривала просто на траві, а батько, спутавши коней, стеріг їх до півночі. Потім його замінювали старші сини — все чинилося за безсловесною згодою. Харч спершу купували по селах, а коли не стало грошей, почали випрошувати, дещо хлопці крали, і батько їм за те ані слова не сказав, хоч досі в таких речах бував суворо-невблаганний. Він ще більше висох, потемнів з виду, діти теж, і їх по селах почали приймати за циган. Так тривало цілий тиждень, аж доки не в'їхали вони на міст через Кам'янку — перед ними лежав Житомир.

Микола Платонович Біляшівський прокинувся тоді рано. Лежав у постелі й думав про лихі часи, які до нього приходили. Вчора губернатор попросив у нього позичити десять тисяч асигнаціями. Уявляв собі увіч того коротуна, його блакитно-сині оченята й кавун-живіт, зашитий у штани. Цього разу не передав прохання через фактора, а викликав старшого радника до себе в кабінет. Походжав на коротеньких ніжках пружинистою ногою й розпитував про справи, не вимовляючи при цьому всі сімнадцять звуків; брови його були охайно підскубані, він підіймав їх угору й опускав. Бакенбарди при розмові стовбурчилися, а вуста ворушилися. Борідка підстрибувала, бо його превосходительство зволило чимось невдоволитися, і старший радник при всьому старанні ніяк не міг допетрати, що той од нього хоче, і пік при цьому раків.

— Ну, це справи такі, — раптом зовсім виразно сказав губернатор і поплескав пухкою ручкою старшого радника по плечі. — Ви, Миколо Платоновичу, чиновник справний, чув я і про ваші прибутки, хе-хе! Добре собі живете в цьому райському куточку і не бідно, чи не так?

Кляцнув пальцями й відвернувся до вікна. Похитувався на коротких ногах і дивився на вулицю.

— Позичте мені десять тисяч, — сказав коротко. — Маю нагальні витрати...

Микола Платонович був спантеличений. По-перше, був уражений з того, що не збагнув ані слова з дорікань генерал-губернатора і не зрозумів претензій до його службової старатливості, а по-друге, здивовано виявив, що губернатор може балакати, не потворячи сімнадцяти звуків. Ті слова про позику прозвучали виразно й чітко, і їх не скривотлумачиш. Може, Тому Біляшівський стояв, дивлячись на круглу спину його превосходительства й нетямно кліпав очима.

— Що ви сказали? — спитав різко генерал-губернатор.

— Коли буде на те ваше зволення, — пробурмотів старший радник. Ніколи досі губернатори в нього грошей не позичали.

— Так-так, — повернувся на закаблуках генерал-губернатор. — Я зволяю, щоб ви позичили мені десять тисяч карбованців.

Розтулив червоногубого рота й зареготав.

— Але запам'ятайте: по-зи-чаю! Розумієте мене? Микола Платонович кивнув, наче він щось і справді розумів. Знав, що гроші його превосходительство візьме, але назад вони навряд чи повернуться. "Такса за посаду", — мигнула в його голові думка, і йому захотілося почухати потилицю. Але не посмів учинити такий простацький рух у присутності його превосходительства; треба було залишитися на самоті, щоб прикинути, чи не пожиточніше буде взагалі покинути службу. Дививсь у блакитно-сині очка губернатора, аж проїдали його, і раптом усміхнувся.

— У мене і в думці не може бути, — сказав, — що ви можете, ваше превосходительство, ті гроші не віддати...

— Ну от! — по-діловому зауважив губернатор. — Мені потрібна готівка. Задля цього відпускаю вас на сьогодні зі служби, і ніколи не тримайте в голові негарних думок...

Микола Платонович Біляшівський був чоловік розважливий і обережний. Він попросив у губернатора відстрочки на два дні з огляду на те, що готівки вдома не було, а банк був зачинений з приводу трауру. Тим часом розпитавсь у губернських чиновників і виявив, що подібна розмова відбулася з генерал-губернатором у кожного, дехто гроші йому вже "позичив", а решта тільки збиралася. Старший радник ретельно позаписував усе, що йому вдалося вивідати. І от зараз він лежав у ліжку й підраховував. Викинуті десять тисяч карбованців завдяки службі могли йому повернутися, але не швидко. Вирішив поки що служби не покидати, однак і далі таємно збирати дані про зловживання губернатора.

У цей момент і під'їхав до його двору Амбросій Іванович Третяк. Зупинив коней, звелів усім дітям вилаштуватися за віком, на чолі цього загону поставив дружину і завів свій полк у двір свого далекого родича. Після того випалив люльку і тільки тоді підійшов до дверей — тричі смикнув за ручку дзвоника.

— Чого тобі? — спитав слуга, побачивши перед собою закіптюженого, вишпареного на сонці і здорожілого Третяка.

— Я родич Миколи Платоновича Біляшівського, — як у трубу, прогув Амбросій Іванович. — Прошу, щоб прийняв мене у невідкладній справі.

Відступив од ганку на кілька кроків і наказав вилаштованому в дворі сімейству, як тільки з'явиться Микола Платонович, падати йому в ноги. Вражений слуга поспішив доповісти старшому раднику про його дивних гостей, а сімейство Третяків стояло, завмерши, у дворі, готове чекати й виконувати все, що накаже батько.

Микола Платонович зчудувався. Накинув на плечі шовкового халата і, не скидаючи нічного ковпака, пішов до дверей. На його появу все сімейство дружно впало навколішки: шістнадцятеро дітей, жінка, а попереду всіх чоловік.

— Це ти, Амбросію Івановичу? — здивовано спитав старший радник.

— Я і лихо моє! — понуро сказав Третяк, зводячись із колін. — Коли не виявите до нас ласки, підемо пропадати.

Він глухо й сердито оповів про кривду, і Микола Платонович просльозився — зрештою, мигнуло йому в голові, це ще один пункт до реєстру генерал-губернаторських

переступів.

— То проженете чи зласкавитесь? — спитав понуро Третяк і блимнув на далекого родича.

Микола Платонович якийсь час міркував. Тоді ступив білими, взутими у пантофлі ногами зі сходинок. Підійшов до Амбросія Івановича, обійняв його й поцілував, після чого рушив уздовж ряду дітей і цілував кожного в маківку. На щоці його тремтіла невтерта сльоза, а чи була вона щира, сам бог відає.

— Чи ж можу я вас прогнати? — сказав старший радник. — Є в мене порожній дім, куди не вселив ще квартирантів, а мені до зарізу потрібен адвокат для переписування паперів і щоб допомагав у процесах, які мені доводиться вести з боржниками.

Тоді не витримала жінка Третякова.

— Благодійнику ви наш! — закричала вона й кинулася в ноги Миколі Платоновичу.
— Ми врятовані!

— Заспокойтеся, Катерино Михайлівно, — сказав лагідно Біляшівський. — Не треба дякувати, просто в добру годину нагодилися.

Відтоді старший радник з Третяком не раз зачинялися в кабінеті і довго про щось балакали. Під час цих розмов слугам було заборонено підходити близько до дверей — йшлося ж про одне: губернаторські зловживання.

— Я чоловік поступливий, але зачіпати мого самолюбства не можна, — сказав Микола Платонович. — Це ж відвертий грабіж. Запишіть: на останньому балу, 20 серпня, він здер у поміщиків Цішковських п'ятнадцять тисяч карбованців, у Голембіцького — п'ять тисяч. У Відеських та Глімбоцьких узяв по тисячі. Скільки номерів у реєстрі?

— Без ваших теперішніх сто двадцять. Біляшівський ходив по кабінеті.

— Апетиту його превосходительства немає межі. Боюся, що таки доведеться оголосити йому війну. Для цього мені потрібен такий чоловік, який згодився б для цього діла й на смерть.

— Я готовий до всього, — сказав Третяк. — Одного боюся...

— Не треба нічого боятися, — сказав Біляшівський.

— А коли щось станеться?

— Тоді батьком твоїм дітям стану я, — твердо сказав Микола Платонович.

— Я готовий на все, — урочисто промовив Третяк. — Так уже мені тут накипіло, — він ударив себе в груди, — що й убити його міг би.

— Вбивати не треба, — зауважив Біляшівський. — Бо сам нізащо пропадеш, і я, як опікун твій. Про дітей нам твоїх не можна забувати. На все свій час.

— Чогось чекаєте?

— Чи не попросить грошей іще. Оце й буде початком війни.

— Вистачить у нас сили?

— Вистачить. У державі, в якій живемо, є одна зброя, якою можна користуватися безбоязно, — донос. Це річ сильніша за гармати й пістолети. Донос — це таке, що може вбити будь-кого. За нього нам не здеруть шкіри, а виграти можемо. Хитрими треба

бути: з вовками живемо, то по-вовчому й виймо. Треба, щоб не попастися передчасно...

— Я не попадуся, — понуро обізвався стряпчий.

— Отож головне не попастися, бо невесело нам буде. Проти великого звіра хочемо вийти, такого, що, може, й не усвідомлюємо його сили. Одне те, що його брат ад'ютантом при наміснику, чого варте!

Третяк подивився на Біляшівського широкими очима. Був на позір добродушний, випещений, але очі палали ярим вогнем. Був сильний і хитрий, але хотів міряться з хитрішим та сильнішим. Знав про те, тому й непевність почував. Смутився й похрупував пальцями.

— Я надто старий, щоб мотатися по дорогах, — сказав. — Старий і немічний. Трудність же в тому, що про силу доносів знаємо не тільки ми, але й вороги наші...

Раптом зупинився й зирнув на Третяка. Той сидів навпроти із заточеним пером і дивився на свого принципала. Очі його палали, як розпалені вуглинка, а уста тремтіли...

— Але про що це ми? — знітився раптом Біляшівський. — Я ще не оголосив йому війни...

Війну було оголошено наступного дня. Губернатор знову викликав до себе старшого радника і, не вимовляючи всі сімнадцятеро звуків, почав гостро його шпетити за погане урядування, притому чинив це так мудро, що Микола Платонович не збагнув анібельмеса. Але вже не дивився на його превосходительство здивовано й нетямкувато й не дивувався з жіночих його брів — старший радник дозволив собі позирнути своєму начальнику у вічі і не відвів погляду, хоч його превосходительство робив шалені спроби спопелити співрозмовника. Для того підкочував очі до лоба, вибулькував їх і метав часом такі іскристі блискавки, від яких інший на місці Миколи Платоновича згорів би, як соснова скіпка. Однак від старшого радника навіть не закуріло, що в свою чергу здивувало, а трохи й насторожило його превосходительство. Він зробив кілька рішучих, пружних крочків і, різко повернувшись на закаблуках, вразив старшого радника ще однією блискавкою.

— Ну-ну, не пелеймайтеся так, Микоро Пратоновичу, — сказав зовсім чисто, плутаючи тільки "р" із "л". — Сплави сружбові — це сплави безконечні, і не може тут бути все досконаро. Я от хотів знову плосити позичити мені... ну, хоч би п'ять тисяч калбованців.

Позирнув на радника невинними блакитно-синіми оченятами, але той стояв мовчазний і скаменілий.

— А я прийшов, ваше превосходительство, проситись у відставку, — сказав Біляшівський старечим кволим голосом. — Несила мені вже виконувати службові обов'язки, бо вже в мене з носа капає, не з пера, — спробував при цьому всміхнутися, але на обличчі з'явилося щось кисле. — Ось і прохання написане, ваше превосходительство, я уклінно просив би на нього зважити.

Він раптом закашлявся і схопився рукою за уста.

— Вибачте, ваше превосходительство...

Але на нього дивилися пильні, вивідчі очі, і не міг того не помітити старший радник, зирнув на противенця також, але не прямо, а зизом, і ці їхні погляди перехрестилися. Лютого ворога побачив перед собою Микола Платонович, надутого й набурмосеного, з очима, налитими кров'ю, такого червоного, що, здавалося, ще мить, і він вибухне, розлетівшись на тисячу тисяч дрібних отрутих кавальчиків.

На такі-от пристрасті заходило в губернському місті Житомирі — починалася історія, яку потім пам'ятатимуть у місті довго.

Здається, губернатор також відчув, що перед ним ворог, а не просто перетворений у кам'яного ідола чоловічок; здається, відчув непробивну, сіру потугу старшого радника, що той тільки на позір покірливий і добродушний, а насправді немилосердно-затятий. Зараз у Миколи Платоновича не було ніякого виразу на обличчі, й саме це найбільше вразило губернатора. Тільки тепер помітив, що йому простягають аркуш паперу, і його превосходительство подивився на той листок із незрозумілим страхом. Але це була тільки мить, бо відразу по тому він підскочив, як на пружинах, з нього вилетіла рука з гостро простягненим пальцем, і той палець показував на двері.

— Геть! — заверещав його превосходительство і завдяки цьому короткому слову врятував себе, бо видихнув із себе зайве повітря, яке нещадно його розпирало. Коли б цього не трапилося, хто зна, чи не довелося б властям підшукувати для Волині нового генерал-губернатора.

Микола Платонович Біляшівський, старший радник губернського правління, поклав прохання про звільнення на стіл його превосходительства, і всміхаючись, як йому здавалося, чемно, пішов задки з кабінету, незмінно кланяючись з тією непідробною грацією, з якою вміє кланятися чиновник, що пережив не одного генерал-губернатора.

Як тільки зачинилися двері, губернатор миттю викликав свого підсобника-фактора.

— Стежити за ним у десять очей, — наказав він. — І сам, і всі, хто з ним спілкується, мають бути під твердим наглядом. — Потер пухкенькі ручки, які від збудження позатерпали. — О, я знаю таких голубків, — закинув угору борідку, і тонкі його, жіночі, брови затремтіли. — Але він у мене ще затанцює. Розтовчу, розтопчу, знищу! — заверещав тонко, бо міг дозволити собі вилити люті: перед ним стояла не людина, а тінь, притому така, котра зробить навіть більше, ніж він накаже.

"А що, коли й цьому дати під зад?" — раптом подумав генерал-губернатор, і ця думка його по-своєму втішила.

Підійшов до вікна, заклав руки за спину, сперся круглим животом-кавуном об підвіконня і задивився на вулицю, по якій не їхав як завжди, а йшов з дивним прискоком, весь час озираючись, применшений од погляду згори і вже зовсім жалюгідний його супротивник. Стояла ясна погода, від Миколи Платоновича на хідник падала коротка тінь; його превосходительство зволили примружитися, і йому здалося, що та тінь схожа на його всюдисущого фактора.

— Станьте його тінню, — наказав, — і не спускайте з нього ока ні вдень, ані вночі.

Але це говорив сам собі, бо фактор із кімнати щез, і справді ставши тінню Миколи

Платоновича, вчинив він це з чудовою похопливістю. Губернатор подумав, що турбуватись йому особливо не випадає, через це він підійшов до секретного сейфа, вийняв звідти пляшку з найліпшим французьким коньяком і, наливши срібну чарочку, не без задоволення ковтнув, перед тим трохи потримавши в роті. Він налив другу чарочку і притулив її до губів. Удихав тонкий аромат, а тоді повільно почав ту чарочку перехиляти. Коньяк потік йому в рота тоненькою цівочкою, і він скерував її в горло, стежачи, щоб цівочка не тоншала й не грубшала...

І йшов по вулиці колишній старший радник, який, можливо, мав тінню губернаторового фактора, а може, я перебільшую, приписуючи тому фактору свої властивості — хто його зна! Дописав до цього місця, й перо моє спинилося, і відчув я невпевненість, бо стало на серці незатишно-голо. Ходила біля мене й навколо дому ніч, і тільки свічка виїдала на столі жовте коло (як було не згадати тут свого предка Іллю і той момент у його житті, коли навідувалася смерть); у тому колі лежала книга з чорними значками літер на сірому полі, лежали мої руки й відкинуте набік перо. Що чорного в цій історії і хто з моїх персонажів чорніший?

Старший радник зібрав свій маєток не набагато ліпшим шляхом, яким збирав його губернатор. Але старший радник був трохи й інакший: брав, що йому давали, і ніколи нічого не вимагав. Рука його, пишучи доноса на генерал-губернатора, була тверда. Він сидів, як оце я, у світлому колі, створеному свічкою, сидів, не встаючи, цілу ніч, переробляв, переписував. Ніколи так пильно й старанно не працював, бо ніколи не бував такий зганьблений. Здається, не тільки пропалі десять тисяч стукали йому в груди, а й згадка про дітей Амбросія Івановича Третьяка — це додавало йому нової сили й завзяття. Часом уставав, ходив сюди-туди кімнатою, тягаючи за собою чорну й кудлату тінь, а десь там, у ночі, за вікном перетворивсь у сову чи сича губернаторський фактор, сидів на гілці дерева, моторошно поблимумючи на освітлене вікно, а коли те світло надто його дратувало, кидав у ніч іржавий, хрипкий і розпачливий погук. І той погук летів над заснулим містом, стьобав його, і не одні очі від того розплющувались і думали про нещастя, які їх чекають, молилися до темряви, зір ясних і неба, просили забрати з ночі лихого призвісника. Тоді пугач на гілці затихав, надблював пір'я й дивувався з людської марновірності, адже прийшов він у це місто тільки для того, щоб дивитися на єдине вікно, що не хоче гаситися, це турбувало його і змучувало — не міг угадати його сокровенної таємниці. Микола Платонович також чув той розпачливий погук, він зупинявся й зупиняв свою тінь, прислуховувався і, як усі марновірні, починав сумніватися. Але це не могло довго тривати, бо знову озивалося в його грудях щось подібне до цього стогону — кидався до столу, бурмочучи філіппіки доносу:

— Донос — це найбільший винахід упосліджених. Це крик серед ночі, і крик марнодумний. Це сила кволого й боязкого, а може, навіть вищий її вияв. Донос — це меч у руках, з яких забрано меча справжнього, донос — це втіха самотнього злочестивця і несправедливо ураженого. Завдяки доносам сильні світу цього керують державами й тримають у послушенстві тисячі тисяч. Хо-хо! — казав Микола Платонович. — Я не такий убогий, щоб не обійтися без служби, але я настільки убогий, що не обійдуся без

доносу...

Раптом зупинився й почав прислухатися, чи все тихо в домі. Все було тихо, слуги спали, а під вікном співав цвіркун. Під вікном сидів і фактор губернатора, а може, фактор фактора — сидів і слухав ніч. На лоба йому осідала роса і змочувала йому сухі од хвилювання вуста. Вряди-годи прикладався оком до освітленого кутика шибки й бачив велике усміхнене обличчя Миколи Платоновича Біляшівського, помолоділе від пристрасті й натхнення.

Але Микола Платонович насправді не відчував натхнення. Був радше бухгалтером та рахівником і кидав на рахівниці генерал-губернаторські гріхи, й гадки не маючи, що під його вікном іржавіє від роси фактор чи фактор фактора. Мав погідну втіху на серці, і я розумію його стан, бо й сам відчуваю втіху, коли доводиться щось записувати в цю книгу. Через це я легко переселяюся з цієї ночі в оту, до Миколи Платоновича Біляшівського, і стаю в такий спосіб його кошлатою тінню, що лягає на підлогу та стіну, я підказую йому слова, які має записати в донос, водночас я ж таки матеріалізуюся в того-таки фактора за вікном; мені любо від своєї троїстості, бо в такий спосіб своєрідно поширюю себе у світі. Мені хочеться прочитати таємну мову душ сотень людей, і я це справно чиню. Але мене й неспокій обійма: навіщо всі оці, з великою віддачею, накладки? Навіщо мені не досипати ночей, навіщо плету оцю плетеницю слів? До кого вона й для чого? Хто мій правдешній керівничий у цих справах, та чи й треба мені про це знати? Може, досить віддатися на волю хвиль, що підхоплюють мене й несуть? Заплющую очі й бачу, як усе це відбувається, чую голоси, розмови — дивна історія оживає в мені, наче точиться перед моїми очима нитка. Так відчуваю я своє "зараз", бо "зараз" — це той момент, який мене полонив...

— Зачиняйте за собою двері, — сказав Біляшівський, коли Третяк переступив уранці його поріг. — Тепер треба і власних слуг стерегтися.

Третяк сів навпроти свого воєначальника — був єдиний його підлеглий і мав виконувати функції цілої армії.

— Чи не стежив за вами хто на вулиці? — спитав Біляшівський.

— Стежив, — просто відказав Амбросій Іванович. — Таке щось мале й плюгаве.

— За мною нюшать також, — задоволене сказав Микола Платонович. — Приятелі з губерньського управління сповістили, що на Чуднівському, Бердичівському та Врангелівському мостах стоять пікети. Стоять вони й на Київській дорозі.

— Чи йшов би я через мости? — всміхнувся Третяк.

— Тому вони й чіпляють до мене й до вас хвоста. Найліпше було б послати з доносом когось третього.

— Це повинен зробити я, — твердо сказав Третяк.

— Та й третього у нас нема, — мовив Біляшівський і почав міряти туди й сюди покій. У цей час до кабінету його дверей безшелесне підпливла тінь і приклала вухо до замкової щілини.

— Зараз стіни мають вуха й очі, — сказав колишній старший радник.

Вони зирнули на стіну й побачили, що з неї справді вирросло кілька вух, а кілька

очей пильно, з прижмурцем їх розглядають. Одне вухо виростало, як гриб, із замкової щілини дверей, а кілька пар очей було наліплено, наче прикраси, на скло вікна. Зі стелі звисав канделябр, і свічки на ньому також вивершувалися людським оком, а на кожній кришталевій привісці моталося по вуху. Біляшівський зирнув на стільця, на якого збирався сісти, і йому здалося, що це не стілець, а людина, перелита в стілець, — розставила руки, щоб схопити його, коли зважиться сісти.

— Щось мені таке чудне маячить, — сказав Амбросій Іванович.

— А ви не випивали вчора ввечері? — гостро спитав головнокомандуючий.

— Та як же воно не випити, Миколо Платоновичу, — винувато озвався Третяк.

— Я на вас серця не маю, — мовив Біляшівський, — бо вчора також не втримався.

Озирнувся й підійшов до дверей. Розхилив різко, але там нікого не було. Тоді підійшов до одного й другого вікна й пильно роздивився.

— Захворійте, — наказав коротко. — Пришлю до вас лікаря... свого приятеля...

Чутка про те, що Третяк смертельно захворів, миттю рознеслася по місту, поширювали її в першу чергу всі чотирнадцятеро хлопців Амбросія Івановича. Дружина його ходила заплакана і стуманіла, бо повірила в чоловікову хворобу, прибув приватний лікар, а по тому навідував їх удень і вночі, вислуховував хворого, давав якісь ліки, по які навіть не посилав до аптеки, і скрушно похитував головою. Третячиха страх як боялася лікарів, через це не осмілилася розпитатися про чоловікову хворобу, а сам Амбросій Іванович на її несміливі питання тільки вирячував безтямно очі. Діти дивилися на лікаря ще з більшим ляком і щоразу, коли той виходив, намагалися й собі вислизнути з хати, бо мати починала тихо й жалібно поскиглювати й лити гарячі сльози. Раз навістив хворого й Микола Платонович. Він під'їхав до будинку Третяка в екіпажі, а зайшовши, довго не затримувався. Залишив жінці гроші, погладив по кучмі одного й другого шабайголову, що крутилися по хаті, зацікавлені цим візитом, посидів біля ліжка хворого і щось йому спробував сказати — того ні жінка, ні діти не змогли розчути, — вони тільки відчули, що ті слова були неабиякі, бо на них одразу ж розплющилися очі хворого, блимнули і знову сховалися, а Микола Платонович пішов із хати, на ходу втираючи око величезною носовою хусткою. Він сів у карету й пильно роздивився навколо: поблизу не уздрів нічого підозрілого. Тоді наказав кучеру повезти його до знайомого поліцейського чиновника, з яким часом грав у карти і завжди з таким результатом, що не був ображений сам та й не ображав чиновника. Цього разу поліцейському він програв.

— Знято? — спитав у поліцейського чиновника, і той мовчки заплющив очі.

Селянську одежу Третяк роздобув раніше, тож наступної ночі, коли послули діти, він розбудив жінку, налякавши її до смерті, адже був уже переодягнений, і наказав їй мовчати, коли розпитуватимуть, де він подівся, — вражена жінка так і не спромоглася спитати, а куди і на скільки він збирається діватися.

— Задля тебе й дітей наших стараюся, — мовив загадково колишній стряпчий і зник.

Не пішов на жоден із трьох мостів, а перебрів через Кам'янку біля Замкової гори,

відтак подався через Мальованку. Біля села Кам'янки чекали його готові перепряжні коні, і Третяк благополучно подався в дорогу, без пригод досягши Бугу, який і був межею влади волинського генерал-губернатора.

Фактор приніс цю новину його превосходительству, тремтячи, як осиковий листок. Губернатор побагрянів і вліпив фактору ляпаса по одній щоці, а той, як християнин, смиренно підставив другу. Губернатор приклав пухку ручку й до тієї, очевидно, не бажаючи суперечити християнським заповідям. Він побагрянів ще більше, аж посинів, і з рота йому покотилися слова, в яких не вимовлялося правильно всі сімнадцять звуків — факторові при цьому здавалося, що його принципал булькоче, як закипілий чайник. Через це він зважив за краще якнайшвидше залишити гостинний губернаторський кабінет, але ззаду на нього наскочив розлючений червоний звір і вправив йому такого носака, що фактор його превосходительства змушений був відчинити двері лобом, а в передпокої впасти на всі чотири. Так закінчилася його кар'єра наближеної особи його превосходительства. Відтоді він зник із міста, через що почали балакати, що той фактор насправді був дияволом — типовий зразок людського марновірства.

Генерал-губернатор часу не гаяв. Одразу ж спорядив за Третяком погоню, водночас виславши і швидкого кур'єра до свого брата, ад'ютанта великого князя Костянтина Павловича, просячи відвернути грозу. Погоня, а її очолював поліцейський чиновник, з яким невдовзі перед тим Біляшівський знову грав у карти і знову програв, повернулася з порожніми руками, але кур'єр виконав доручення справно, і пан ад'ютант устиг до приїзду у Варшаву Третяка розпорядитися, щоб йому дали знати про прибуття з Волинської губернії особи невисокого зросту, чорної, худой, в окулярах, яка може носити таке-то прізвище й добиватиметься до великого князя.

Генерал-губернатор у цей день, коли приїхав у Варшаву Третяк, був спокійний. Узяв позичку в одного із поміщиків у десять тисяч карбованців і через це решту дня задоволено муркотів тільки собі відомий мотив, а ще підходив до дзеркала, підморгував сам собі й пильно обзиравав власні, жіночої форми, брови. Щоб привести їх до належного вигляду, вищипав з однієї й другої по вісім волосин і залишився задоволений. Прибувши у свій особняк, він наказав нікого до себе не пускати, щільно зачинився в кабінеті й майже до півночі рахував гроші, яких у банк ніколи не здавав, а завжди ховав при собі у хитро влаштованих сховках. Для цього мав коробки, виготовлені відповідно до розміру кожної асигнації. Сховком для золотих монет став гіпсовий бюст його імператорської величності Миколи Павловича, отвір для того хитро був замаскований у вустах його величності. Для срібної монети він тримав фігурку німфи, а мідної не збирав. Рахував тільки гроші паперові, про кількість монет волів лише здогадуватися, що приносило йому особливе задоволення, адже був певний, що, розбивши голову його величності й відтявши ногу німфі, він знайде там грошей куди більше, ніж сподівається.

Отож цілий вечір просидів при свічці, а коли тримав у витягнутих руках пачку банкнотів, заплющував очі й перебирав їх пухкими пальцями. Вдруге перераховував гроші з розплющеними очима, а коли сума збігалася, писав цифру на чистому аркуші. Кількість, виявлена в другій пачці, підписувалася під першим числом; коли ж було

підведено ризику, годинник хрипко вибив дванадцятку. Генерал-губернатор сховав у сейф коробки, ретельно зачинив його, підійшов до німфи й труснув. Почувся срібний передзвін. Губернатор обережно поставив німфу на місце й підійшов до погруддя його імператорської величності. Пристукнув закаблуками, взяв обома руками бюст і ледве підняв. Усередині почувся золотий передзвін, і його превосходительство щасливо засміявся. Вийняв із шафки пляшку французького коньяку і перекинув до рота всього чарочку. Сховав коньяк і вдоволено пішов у спальню, яка межувала з кабінетом, не забувши зачинити кабінет на секретного замка.

У цей-таки вечір колишній старший радник різався в карти з поліцейським чиновником і ще з кількома партнерами. Уже програв десять карбованців — всі ті гроші перейшли до кишені поліцейського чиновника. Коли ж Микола Платонович залишив товариство, чиновник зробив йому заспокійливий рух бровами. Біляшівський сів у карету й наказав повезти себе до будинку, де жила родина Третяка. Там він провів годину, подарувавши кожному з численного сімейства по дрібничці, жартував, а з малюками так розігрався, що дозволив їм покататись у себе на хребті, смішно підгецуючи. Це розвеселило навіть загорьовану Третячиху, і вона раз усміхнулася, решту часу сердешну жінку мучила думка, що вона вже ніколи не побачить батька своїх численних дітей.

Батько ж дітей у цей час ходив по Варшаві, розшукуючи дешевий готель. Такий готель він зрештою знайшов, а вранці вже стояв перед ад'ютантом великого князя, який люб'язно простяг йому руку й почав розпитувати про діло з батьківською турботливістю. Як навмисне, був анітрохи не схожий на свого брата, й Третяк простодушно оповів йому свою історію. Ад'ютант у кількох місцях вражено зойкав, у кількох заковчував очі під лоба, а коли Амбросій Іванович оповів йому про свою мандрівку з дітьми із Зв'ягеля до Житомира, не стримав сльози.

— Який негідник! — вигукнув він, нервово ходячи по кабінету. — Пустити по світу з торбою таке численне сімейство! Я вам, пане, допоможу, достеменно допоможу! Подумати тільки, який негідник! — Він картинно звів руки вгору й закотив очі. — Так що ви хочете? — спитав, різко повертаючись. — Зустрітись з великим князем чи досить мого втручання?

— А ви хто, коли не секрет? — простодушно спитав Третяк.

— Ну, я людина маленька, але дещо і в моїй владі.

— Хочу зустрітись з великим князем, — сказав Третяк.

— І правильно! — потер руки ад'ютант. — Я б на вашому місці теж так учинив би. Але для того, щоб потрапити на прийом до великого князя, треба вичекати момент. О, момент! — Він знову закотив очі. — Навідуйтесь до мене щодня, — наказав, і його обличчя стало офіційно-неприступне. Третяк поспішив відкланятися.

Ад'ютант великого князя сів за стіл: перед ним лежав складений донос на сто тридцять пунктів. Спершу він помилювався на чіткий бездоганний почерк, яким було списано папір, потім помацав сам папір — був той найвищої якості. Тільки після того ад'ютант заглибивсь у читання, і воно настільки його захопило, що прослухав дзвінок,

яким викликав його великий князь. Тоді дзвінок задзеленчав дужче, і ад'ютант притїма кинувсь у кабінет великого князя. Той сидів за столом роздратований й нетерпляче ламав перо.

— Де це ви ходите? — рявкнув він.

— Приходив якийсь чиновник з наймерзеннішими й брехливими доносами на волинського генерал-губернатора, ваша величносте.

— Що хотїв?

— Захисник волинських хабарників, ваша величносте, яких губернатор притис.

— І добре зробив, — мовив великий князь. — Але я вас покликав не для того...

У цей час у Житомирі плакала дружина Амбросія Івановича. Микола Платонович її втішав; зрештою, турбувався й сам.

— Чує моє серце, не повернеться він звідти. Що я тоді з дітьми робитиму, де подінуся?..

— Не збираюся од вас відрікатися, Катерино Михайлівно, — урочисто сказав Біляшівський. — Станете мені за рідних.

— Благодійнику ви наш! — кинулася йому до руки Третячиха.

— Бога ради, бога ради! — звів руки Микола Платонович. — Я переконаний, що все має скінчитися благополучно...

Дививсь у вікно й бачив зелене дубове листя, яке тріпотіло на синьому небесному тлі, там стояла налита сонцем срібна хмара — біле вітрило, яке рухало невидимий корабель. Коло хмари креслили небо чорними рисками ластівки, і Микола Платонович раптом відчув, що він старий і грішний. Справді хотїв допомогти цій родині і хоч так змити з душі скверну. А ще він подумав, що світ — дивоглядна сітка, в якій борсаються тисячі й мільйони нещасних істот. Життя кожного — бурхлива річка, котра мчить у кам'янистому ложі, а доля людини — човен, що по тій річці летить.

Він підійшов до жінки, що зажурено сиділа на ослінці, і раптом поклав їй на плече руку.

— Не печальтеся, Катерино Михайлівно, — сказав сердечно. — Що має статися, того не обійти, а що сталося — не повернеш...

— Воно так, — відказала Третячиха, — тому і ллемо ми, жінки, сльози...

Наступного дня Амбросій Іванович Третяк, урочистий та серйозний, у мундирі, застебнутім на всі гудзики, і в ретельно наваксованих чоботях, підходив до управління намісника. На лобі його тремтіли великі краплі поту, а язик тремтів. Не знав, що саме в цей момент у великого князя був звичайний приступ сказу і зараз на Третяка нетерпляче очікує, аж пританцьовує, ад'ютант, — Амбросій Іванович ішов, наївно світлячи очима на вивіски магазинів і столичний люд. Дивився він на всіх з любов'ю, бо вірив: усе те, що перевернуло його життя, тільки тимчасові утруднення, невдовзі так станеться, що він знову повернеться у Зв'ягель і знову найме хатку, де народилися всі чотирнадцятеро його синів. Із таким благодушним спокоєм він і переступив поріг управління.

— Де ви бродите? — нетерпляче сказав ад'ютант. — Ходіть швидше в приймальню

залу, великий князь вас прийме.

Ад'ютант потяг стряпчого в приймальну залу, всунувши йому до рук доноса, з якого встиг зняти копію.

Третяк стояв з доносом у руках блідий як смерть, і його вуста ворушилися: затверджував слова, які хотів сказати.

У глибині палацу раптом почувся рев, наче випустили з клітки звіра. Рев наближався, і бідолашний стряпчий побачив, що стіни палацу трусяться. Хитаються колони і стеля, перекошуються вікна й двері, а підлога під ногами починає витанцьовувати. Третяк злякано озирнувся, шукаючи шляху до порятунку, в цей час до зали відчинилися двері, і в них улетіла особа з червоним обличчям, виряченими очима і з розмаяними руками.

— Що в тебе? — гарикнув великий князь. — Донос на волинського губернатора?

— Точно так-с, ваша величність, — пробелькотів Третяк, трусячись, як билина. На нього зирнуло таке люте лице, що стряпчий відчув, що непритомніє. Біля вуст великого князя збилася піна, а коли закричав на стряпчого, почала вилітати йому із рота; великий князь затупотів ногами — був він чимось схожий на волинського губернатора. Амбросій Іванович задубів, ні живий ні мертвий, дивився на Костянтина Павловича із здивуванням та переляком.

— Утямив, що я сказав? — крикнув великий князь. Але стряпчий не був спроможний щось утямити, став під цю хвилю глухий та німий. Не міг і пальцем рухнути, бо все в ньому зціпилося. Очі його розширилися, вуста затремтіли, а зуби цокотіли.

— То ти ще й буяннити! — скрикнув великий князь і, вихопивши з рук прохача доноса, почав рвати його на шматки. При цьому мотався по залі, голосно тупочучи ногами, і з його горлянки раз у раз виривався нелюдський рев. Третяк безтямно крутився на одному місці, щоб увесь час стояти обличчям до його величності, але це призвело тільки до того, що великий князь раптом кинувся й ударив Третяка у зуби. Переляканий стряпчий посковзнувся на слизькому паркеті і став навкарачки. Тоді великий князь скочив до нього й почав тусати й лупити нещасного ногами.

— Козаків! — ревноу він, втомившись. — Сотню нагаїв, щоб знав, як захищати хабарників!

Ускочило кілька козаків, і за мить з худого тіла Амбросія Івановича Третяка було зісмикнуто штани. Засвистіли нагаї — крик розбився об високе склепіння приймальної зали. Великий князь бігав при цьому довкола езекуціантів і похрускував пальцями. В глибині зали, в розчинених дверях стояв усміхнений ад'ютант, був він виструнчений і готовий до послуг.

— Досить! — виhekнув великий князь. — У фортецю, в одиночку мерзотника!

Останніх слів Амбросій Іванович не чув. Лежав на паркеті прийомної зали непритомний і розтерзаний, і його зуби болісно вишкірювалися назустріч сонячному промінню, яке стовпом падало на нього з великого, у фігурній рамі вікна...

У цьому місці кожному писаці захотілося б поставити крапку, кінець би вийшов

ефектний, і ця історія могла б так і закінчитися, коли б у ній брав участь сам тільки Третяк — у такій досить складній грі він напевне б програв. Але він був виконавцем волі людини соліднішої, розумнішої і досвідченішої, тож цим пристрастям не судилося завершитися так печально.

Кур'єр, посланий губернатором до Варшави з наказу його превосходительства, затримався, аж доки не відбулося все, що тут описано, а тоді з веселим листом од ад'ютанта великого князя поскакав назад у Житомир. Передав запечатаний пакет з поміткою "Особливо секретно" до рук генерал-губернатора, за що одержав у нагороду карбованця сріблом, його превосходительство прочитав той лист на самоті, розсміявся і кинув його у грубу, власноручно спаливши.

У цей момент від поліцейського чиновника було прислано до Миколи Платоновича слугу, який запросив Біляшівського на карти. То був умовлений знак — Микола Платонович відразу ж наказав запрягати коні, взявши з собою певну суму готівки. Цього вечора він програв двадцять п'ять карбованців асигнаціями, і повернувся додому схвилюваніший, ніж звичайно. До будинку Третяка дістався зовсім потемки, провів з жінкою невеликі переговори, наділив її грішми й заспокоїв.

Наступного дня він виїхав до Києва. Генерал-губернатор дізнався про те вчасно, бо за Біляшівським не припиняли стежити, але злегковажив той виїзд: одне, те, що у Варшаві все розігралось у його користь, а друге, що Біляшівський аж ніяк не міг так швидко довідатися про вирішення цієї історії. На всякий випадок генерал-губернатор наказав вивідати причину негайного виїзду Біляшівського в його слуг, і ті довірочно, за певну винагороду, сповістили, що їхній господар подався клопотатися в судові інстанції.

До Житомира Микола Платонович повернувся аж через два місяці, за цей час минуло літо й настала осінь. Він привіз дітям Третяка подарунки, а його жінці чудову хустку. Жінка, правда, не вельми зраділа на ту хустку, її більше турбувало, що за ці два місяці її чоловік так і не подав про себе ніякої звістки, але, глянувши на благодушне обличчя свого добродійника й покровителя, помалу заспокоїлася й почала навіть тихцем радіти й собі на ту подаровану хустку.

Тим часом певні події відбулись і у Варшаві. Туди несподівано приїхав для ревізії місцевих тюрем генерал, який мав щодо своєї місії припис від самої імператорської величності. Великий князь тим часом зовсім забув, що закинув без суду в тюрму нещасного стряпчого, а коли генерал, якому Третяк детально оповів свою історію, нагадав про те, вражено ляпнув себе по лобі і всю ту історію зволив згадати.

— Так, так! — мовив він генералу. — Це мій особистий в'язень, який образив мою особу, але я йому цю вину прощаю і вирішив випустити його на волю. Те, що відсидів, — по заслугах йому, не навдочкуватиме доносами. Від цих доносів та донощиків, — сказав його величність, — мені в голові наморочиться й пухне. — Він показав при цьому, як у нього пухне голова. — А взагалі, — сказав він генералові, — у мене тут у тюрмах повний порядок. Умови, звісно, не курортні, бо тюрми в курорти ще в жодній країні не перетворювали, однак посидіти декому корисно.

— Ваш бранець просидів без суду чотири місяці, — сказав генерал.

— Ну, це не чотири роки, — відповів його величність. — Сподіваюся, це отверезить його.

Тут-таки він наказав ад'ютантові, щоб в'язню видали на дорогу триста карбованців.

— Хай знає мою добрість, негідник! — сказав і був переконаний, що справді чинить милосердя, за яке йому колись мало б віддатися сторицею.

О наївні й нерозумні простаки! У своїй зарозумілості люди, самі того не добачаючи, тратять тверде мірило добра і зла. Я помітив це давно, ще коли писав свою першу "Чорну книгу": найбільша вада людини в тому, що кожен чудово прозирає зло у ближньому, а власне називає добром. Все, що їй корисне й потрібне, — благо з благ, а все некорисне — брехня й наклеп. Чуже зло людина бичує з нещадною завзятістю, а власне плекає, як любе дитя. Це дитя росте в душах злочестивців, як бур'ян з малої насінини. Заповнює людину, клітина за клітиною, і людина, сама того не відаючи, тратить частина за частиною здорові клітини свого єства. Хвора вона робиться: стає або ж релігійним фанатиком, або ж чинить зло свідомо. Стає облудником: говорить одне, а чинить інше. Люди не однакові в цьому світі, але їхні біди й прокляття ті ж самі.

Часом мені здається, що я у світі, мов той хлопчак, котрий перетяг через дорогу шворку, а сам засів у кущі й дивиться, що з того вийде. Люди йдуть і перечіпаються, а він з того радіє, аж заливається з утіхи. Це, можливо, мій гандж, і я усвідомлюю його. Сміюся, бо ті дурні недобачають у сутіні шворки і так кумедно через неї сторчують. Ні, я не янгол, але лиха в цьому світі великого не несучу. Я тільки радію на його безрозум, і це дивним чином підносить мене над людьми. Адже вони, ніби хробачки, вовтузяться в сліпому змаганні й боротьбі. Мені хочеться закричати в той мурашник: "Гей, ви! Бийтеся, метайтеся, раньте й убивайте одне одного, колобродьте, змагайтеся й боріться! Я не хочу брати участі в цьому всьому!"

Аж трушуся, пишучи ці слова. Такі напливи злості, ба навіть люті й утішної лихоємності, відчуваю не завжди. Це короткотривалі спалахи в мені, але з ними годі впоратися. Це щось привнесене в душу мою, але воно існує. Знаю про це й не ховаюся. Мені часом здається, що моє лихоємство — результат недолугого виховання, що його дав мені батько.

Він учив бути білою вороною, а вже це до чогось зобов'язує. Це приносить зайві утруднення — така людина не може бути блага! Буде завжди самотня, невдоволена, а коли так, душа її сутінком повиватиметься...

Я втомився. Притому так, що не хочу дописувати цієї історії. Сиджу, заплющивши очі, й уявляю її. Хай вона допишеться в уяві моїй, так теж можна творити "Чорну книгу". Не один із нас це потайки чинить, і ніхто в таких не кидає каменем. Я не сподіваюся, що ця книга воздається мені добром. Доля її — все-таки колись згоріти. Є щось закономірне в тому, що такі книги горять. Але ні, це говорять у мені зайва перевтома й та незбагненна роздратованість, котра раптом мене пойняла...

Минуло кілька днів, я прочитав ці слова й розсміявся. Дивна сила, бува, на нас знаходить, дивні настрої й химери нас звойовують, чомусь завжди ставимо ми наріжним

каменем сумління. Це щось таке давнє, нагадане й, мені здається, ілюзорне. Ні, є світ, люди, життя, а всі накладки ума — тільки свідчення хворої душі...

Генерал-губернатор тим часом розширив грабіжницьку діяльність. Позичав гроші у поміщиків і в купців-євреїв. У лавках усі продукти й речі брав тільки в кредит, водночас давав зрозуміти, щоб кредитори й не намагалися вимагати своїх грошей назад, коли не хочуть неприємностей. На те лавочники, не вимагаючи боргів, однодушне відмовилися давати товари губернаторові безготівкове. Знайшлися сміливці, які відмовили його превосходительству і в кредитах. Це були брати Цішковські, що жили в чималому домі на Велико-Бердичівській. Губернатор на те тільки розреготався. Товари він почав оплачувати, а на братах вирішив помститися. Шостого травня в близнюків був день народження. З'їхалося безліч гостей, а в розпалі веселощів лакей Цішковських уручив іменинникам на таці листа.

— Панове, панове! — закричав розпачливо один із близнюків. — Тут якась провокація!

Стояв серед тлуму гостей, тримаючи у тремтливих руках принесеного листа, в той час, як другий брат схвильовано бив у долоні, вимагаючи тиші. Лист був од якогось польського емігранта, і зміст його, який Цішковський тут-таки оголосив, уразив гостей: ішлося про політичні конспірації, в яких начебто замішані були брати.

— Закликаємо всіх за свідків, — крикнув один із Цішковських, — що ми ніде і ні в чому не замішані.

Але в цей час у передпокої вже дзвонив дзвоник. У вітальню вскочив задиханий становий пристав.

— Тут одержали з-за кордону листа! — крикнув він. — Ану, віддайте!

Цішковські заговорили й замахали руками. Вони оточили станового і щось хотіли йому пояснити, а що балакали в два голоси, то становий з того нічого не розібрав. Тоді заговорили, оточивши поліцейського, гості. Вони також галасували й махали руками і теж хотіли щось оповісти. Тим часом у двері уже входили справник і жандармський офіцер. У залі зависла тиша. Всі кинулися по кутках, а дехто почав пробиратися до дверей, щоб вислизнути. Брати стояли бліді й перелякані.

— За розпорядженням генерал-губернатора ви заарештовані! — крикнув жандармський офіцер. — Прошу йти за мною!

Цішковських відвели в тюрму, а вночі до них несподівано з'явився фактор і запропонував заплатити за свою волю сто тисяч карбованців. Брати однодушне відмовилися: заплатити таку суму значило для них піти жебраками.

Вони ще сиділи в тюрмі, де їх допитували, морили голодом, потім годували оселедцями й не давали пити, коли в Житомирі з'явився Амбросій Іванович Третяк. В ув'язненні він почорнів і висох, очі його вже не палали, як вуглики, а були пригашені, а коли побачив свою також змарнілу половину і квітучих, аж прискали всі здоров'ям, чотирнадцятьох своїх синів, сльози покотилися йому з очей.

— Господи боже! — сказав він, обіймаючи Катерину Михайлівну, яка, уздрівши свого воскреслого чоловіка, ридала, ніби дитина. — За що така кара на мене, бідного!

Хіба за те, що був я завжди чесний!

— Кара тобі за те, що виявився наївний, — сказав, заходячи в дім, Микола Платонович Біляшівський. — Кара за те, що дозволив ад'ютантові великого князя обвести себе довкола пальця, хоч я попереджав — скрізь вороги.

Але говорив все це Микола Платонович добродушно. Він сів на стільця, розставив ноги, бо йому заважало черевце, і поставив між коліна палицю.

— Радійте, Амбросію Івановичу, радійте, — сказав, утираючи сльозу із ока, — радійте, що вам добре повелося, бо що буде далі, сам бог знає.

На ті слова повернулося до нього шістнадцятеро перестрашених облич, чоловік, та жінка, і всі оті діти — кожне з них тримало в затиснутому кулачку по гостинцю і вже починало вірити, що всі їхні злопригоди завершилися.

— Але про це ми поговоримо, Амбросію Івановичу, на самоті. От послушайте поки що про братів Цішковських.

Він оповів про братів і про те, що генерал-губернатор вимагає від них уже сто п'ятдесят тисяч карбованців, і що тим озлобив супроти себе місцеве дворянство і купецтво — хто зна, може, невдовзі проб'є і його, тобто генерал-губернатора, смутний час.

Усе це оповів Микола Платонович голосом спокійним, навіть байдужим, при цьому дивився на родину Третяка вицвілими добрими очима, в яких поблимувала й жаринка; виглядав він у цей день старішим, ніж звичайно, а голос мав тихий — може, це осінь на нього подіяла? Хто зна, може, по дорозі сюди залетів до нього в карету один і другий жовтий листок, і, розглядаючи їх, подумав Біляшівський про марнотність світових пристрастей. Він і справді таке помислив, але вже тут, у цій кімнаті, де на нього дивилося шістнадцятеро пар очей, і раптом злякався, щоб не зміркували всі оці шістнадцятеро, що він їм ворог, що знову хоче забрати у них батька й запропастити його, а задовольнити власну жадобу помсти. Щось дивне відбулося тоді в душі в Миколи Платоновича — таке, чого не можу я до кінця збагнути, бо обличчя в нього раптом стало як у дочасно постарілого хлопчика, а руки на палиці затремтіли.

— Ні, ні, — сказав він, зводячись. — Не час тепер про справи говорити. Порадійте в домі своєму, Амбросію Івановичу, але коли вам припече, приходьте тоді до мене...

Микола Платонович мов у криницю дивився. Не минуло й кількох днів, як на Кашперівській вулиці, неподалік од озера, перестрів був Амбросія Івановича Третяка якийсь невідомий і вдарив його з усієї сили в обличчя. Третяк кинувся тікати, а що мав добрі й довгі ноги, це йому вдалося, хоч і дістав був каменюкою в плечі — кидав каменя той-таки напасник. Після того цілий день боявся Амбросій Іванович виходити на вулицю, а коли вийшов, то тільки на те, щоб перебігти похапцем кілька хідників і непомітно шмигнути в гостинно відчинені перед ним двері Миколи Платоновича.

— Цього я й сподівався, — сказав колишній старший радник. — То що робитимем?

— Прийшов порадитися й попитатися.

— Питатися легко, — задумливо сказав Біляшівський. — Та й порада тут може бути одна.

— Вбити його?

— Ви надто гарячої крові, Амбросію Івановичу, — всміхнувся Микола Платонович.
— Окрім того, забуваєте про вухаті стіни й окаті вікна. Запропастите й мене, й родину свою, а що з того, коли із землі зникне якийсь черв'як?

Ходив кабінетом, задумано похиливши чоло, а Третяк, сидючи в кутку, стежив за ним блискучими жаристими очима.

— З тим доносом ми програли через ваш безрозум. Коли вже постаєш супроти кого, вважай, що не з дурнем маєш справу. А тут ще й генерал-губернаторі Тямите це? Ніколи не звіряйте свого діла посіпакам, нікому про себе нічого не розказуйте. Забудьте, що у вас вірні приятелі є. Виходьте на найвищу особу, саме ту, до кого спрямовано донос. Бо донос — велика сила, Амбросію Івановичу, але тільки в руках того, хто не дозволить себе водити за носа. Це дуже бридка сила, — Микола Платонович повернувся до Третяка, і його обличчя пересмикнулося від обридження. — Не думайте, що мені любе це діло. Бридке воно мені, неслуханно бридке! Але поки що це єдина наша зброя, щоб урятуватися. Можливо, за те нам спокутувати доведеться, адже беремо на душу скверну. Обережні будьмо з тим!

Говорив трохи патетично, обличчя в час цієї промови посмикувалося, очі палали, й тільки затишне черевце, яке мав, могло б викликати підозру в щирості його слів. Дивний то був чоловік, цей Біляшівський! Жив собі, й добро набував, і не відсмикував руки, коли в неї клали хабаря. Збирав отак гроші і зумів стати помітною особою в місті. Але щось було в ньому й незвичайне. Може, оця затятість у змаганні? Було й чудніше — попри все прочувалось у ньому щось непідробно-шире. Третяк відчував двоїстість свого покровителя, але справа зайшла надто далеко, і йому тільки й лишалося, що пересівати через мозок велемовство Миколи Платоновича. Знав, що той зумисне не висловлюється просто, бо й тепер йому здавалося, що ця кімната переповнена вухами й очима; зрештою, відчував те й на вулиці, коли простував сюди: стежили за ним безтілесні духи — гналися й грозилися схопити.

— Чи не ліпше мені кудись виїхати? — спитав Третяк пригнічено.

— Виїхати можете, — спокійно відказав Микола Платонович. — Але за вами поплететься хвіст вашої неблагонадійності. Потече за вами, шановний, паперова ріка, і ніде не зможете влаштуватися на пристойну роботу. Там, у іншому місті, не буде такого дивака, як я, котрий утримуватиме вас і вашу родину, там усе кластиметься тільки на ваші плечі.

Кінчиться тим, що не зможете вивести своїх дітей у люди, а розсіються вони по світі, як бур'ян.

— Тоді радьте, що маю робити, — схилив голову Третяк. Микола Платонович сів за стіл, написав кілька слів і подав паперину Амбросію Івановичу. Той прочитав і злякано скочив.

— Пропаду я, Миколо Платоновичу!

— Тобі зараз все одно, — перейшов на "ти" Біляшівський. — Переніс гірше, а за скаргу й донос ніхто тебе не повісить, хіба зашлють кудись...

— А родина?

— Ну, родина твоя, здається, не голодує. Буде забезпечена вона й після моєї смерті...

Дивилися один на одного: стряпчий спитуючи, а старший радник вивіряючи. Були однаково насторожені, бо раптом перестали довіряти один одному. Але за хвилю це в них минуло: Біляшівський запосміхався, а на уста Третяка налізло щось кисле, скривлене.

— Чи єдиний це вихід?

— Та от єдиний.

— Але великий князь...

— Більше...

— Можна мені подумати?

— Думай, але не виходячи з цього кабінету.

— А написали?

— Все готово, — сказав Микола Платонович і зітхнув.

— Коли треба йти?

— Щоб не було пізно, зараз.

— Не прощаючись із сім'єю?

Микола Платонович хитнув. Очі його стали сумні. Дивився на чоловіка, що сидів навпроти, із співчуттям, і це таки було щире співчуття. Тоді знову відчув Третяк підозру до свого патрона.

— А ви, — спитав, — не хочете нічого губити? Все на мої плечі кладете?

— Та от кладу, — розвів руками Микола Платонович, — і знаєш чому? Бо справжній страждалець — ти, а я не бідний і не нещасний. Отже, коли ти нічого не доб'єшся, треба наше життя списати в архів...

Третяк вийшов на ганок. Був у шинельці, картузі та рудих чоботях. Спинився й зирнув на побитий позолотою клен. Біля того клена стояв чоловік, який викрешував вогонь, щоб закурити люльку. Викрешуючи вогонь, позирав сторожко, і це Амбросій Іванович не міг не помітити. Трохи віддалік стовбичила ще одна фігура, а зліворуч — третя.

Саме в цей момент під ганок підкотився екіпаж Миколи Платоновича, відтак з'явився й сам Біляшівський. Звично сів у карету, і тут-таки всі три спостерігачі помітили, що Третяк зник. Вони сполошилися й кинулися вслід за каретою, але та крутнула в одну вуличку і в другу, а на третю виїхала зовсім неквапно. Тут її й наздогнав один із наглядців, що помчав слідом, але, зазирнувши всередину, побачив тільки спокійне обличчя Миколи Платоновича, який, уздрівши підглядача, раптом побагровів і рикнув так сердито, що той миттю щез. Третяка в кареті не було; де дівся стряпчий — не довідався ніхто, і сполошений генерал-губернатор підняв на ноги всю поліцію.

Третяк зник, наче впав у воду.

Рівно через місяць після цієї події його імператорська величність Микола Павлович

прогулювався пішки вулицею, бо від сидячого життя здобув нахил до поганих хвороб і в такий спосіб давав змогу своєму самодержавному тілові трохи рухатися. Він був у той день ані сердитий, ні добрий і встиг розпекти тільки одного кадета, який був настільки неуважний, що не встиг при появі коронованої особи вчасно злизнути з очей. Через це вулиця, по якій ступав Микола Павлович, швидко перед ним порожніла, і він діставав од того своєрідну втіху. Тут-то й кинувся йому під ноги Амбросій Іванович Третяк, упав на коліна й високо підняв над головою папір з доносом, вчинивши цього разу точнісінько так, як навчив його Микола Платонович.

Государ спинився й подумав, чи не ліпше повернутися й піти геть, але побачив у шибах з обох боків вулиці десятки засвічених цікавістю облич, тож милостиво кивнув прохачеві й наказав іти за ним у палац.

Амбросій Іванович, коли його ввели в пишні царські апартаменти, стояв посеред величезної зали й тремтів, як осиковий листок, йому здалося, що ситуація повторюється, і все станеться зовсім так, як у Варшаві. Ось зараз відчує звіриний рев, і на нього налетить ще більший і жорстокіший монстр.

Але нічого такого не сталося. Третяк побачив проти себе холодні водянисті очі його величності, які пильно на нього дивилися ("Як змії на нікчемну жабу", — подумав він), — цар скаргу вже переглянув.

— Те, що написав, — сказав зимно, — дуже серйозне. Коли скаржишся несправедливо, ти загинув, але коли все, що тут написано, — цар тицьнув пальцем у папір, — правда, тебе винагородять і дістанеш захист. Заарештуйте його, — наказав, не звищуючи голосу.

Через кілька годин фельд'єгер мчав уже стряпчого з Петербурга у Варшаву, везучи й власноручного листа його імператорської величності. У Третяка під час тієї поїздки зійшло двадцять сім потів, а його кучерявий чуб порідшав наполовину. Передчував муки, на які його віддасть Костянтин Павлович, і бажав собі тільки легкої смерті. Те волосся, що в нього залишилося, посивіло, він згорбився і став напрочуд схожий на професора історії Київського університету Сарницького. Йому маячили якісь привиддя, що простягали до нього руки, одна з тих почвар мала обличчя волинського генерал-губернатора, а друга — ад'ютанта великого князя. Амбросій Іванович прокидався, омийтий холодним потом, ноги йому корчило, язик ставав у роті кілком, серце вистрибувало з тіла — мигало червоне, криваве марево, і йому здавалося, що вони мчать назустріч розверстій пащеці, яка за мить навіки проковтне і карету, і фельд'єгера, і його самого. Вихоплювався з того марева, але ставало ще нестерпніше, і Третяк западав у чорний морок. Увижалося йому, що тіло його заростає шерстю і, як тільки в'їдуть вони в ліс, який бовваніє попереду, перетвориться він у вовкулаку й вистрибне з цієї душною клітки в захистя дерев. Відчув, що навколо нього й справді ліс, але дивний, несвітський: кожне дерево в ньому — жива істота. Кожне дерево — й рослина, й людина водночас, і в цьому лісі людей відчув пекучу самоту. Ставав вовкулакою, а волів жити деревом, щоб вільно закинути в небо шумливу крону й пити його, вмиватися ним, а втиратися хмарою. Тугу загнаного звіра відчув Амбросій

Іванович Третяк, бо єдине, що залишилося йому з бажань: нічим ні від кого не різнитися. Хай прийде смерть, або хай стане в лісі людей тінню, хай житиме, як і всі, аби тільки мати спокій. Знав: у химерні, незвичайні сіті заплутала його доля, а це так страшно. Страшно безнастанно труситись у цьому тарантасі і знати: доки доїде до місця, може розтруситися, як борошно з дірявого міха. Ні, не хоче він аніяких пригод, а, коли, дасть бог, переживе це випробування, існуватиме ще тихіше, ніж доціль. Не відчуватиме й гордині до світу й не намагатиметься більше утверджувати свого "я". Нічого осібного, нічого надзвичайного — все "як у всіх", усе вкладене в чітко означене ложе. Прокрустових лож, думав він, не буває — є тільки наша нездатність пристосовуватися. Відтепер знав, що будь-яке ложе, до якого його допустять, буде по ньому, треба — витягнеться, а ні — скоротиться. Одного тільки хотів — минути смерть. Через це молився й закликав, і той його безголосий поклик лунав у лісі людей, як розпачливе вовче виття. Тоді ж прирік страшним зуроченням Миколу Платоновича Біляшівського, щоб той не відступився од слова свого. "Коли відступишся від моїх сиріт, сльози їхні впадуть тобі на голову камінням!"

Фельд'єгер прибув уночі й передав найвище повеління великому князеві. Костянтина Павловича розбудили, царського листа подали в ліжку — прочитавши його, великий князь позеленів.

— Негайно викличте до мене ад'ютанта! — наказав. Ад'ютант примчав, ледве встигши застібнути на мундирі гудзики. Витягся перед великим князем, але той зірвав з нього еполети і зі звіриним ревом почав давати йому ляпаси. Ад'ютант стояв, як дерево, чітко виконуючи християнську повинність підставляти другу щоку, — не тямив, що відбувається.

— Ти, негіднику! — кричав великий князь. — Брехуне й підступнику. Зігну, розтопчу, розітру!

Великий князь схопив ад'ютанта за комір і поволік у знайому вже нам приймальню залу. Ад'ютант відразу ж упізнав запалені очі стряпчого, затремтів, як осиковий лист, і раптом божевільне заверещав. Спробував кинутися геть, але слуги перехопили. За кілька хвилин убігли захекані козаки.

— Сто нагаїв негіднику! — закричав великий князь, і штани злетіли з ад'ютанта, наче за помахом чарівної палички.

Засвистіли бичі, а великий князь бігав довкола жертви і похрускував пальцями — голосно рахував. Ад'ютант вив не своїм голосом. Амбросій Іванович не витримав: упав на коліна й заломив у німому благанні руки.

— Досить! — рывкнув великий князь. — У фортецю, в одиночну камеру мерзотника! В ту саму, де сидів оцей!

Вихекнув із себе повітря і раптом спинився, придивляючись, як молиться і б'є поклони стряпчий. Нечутно наблизився до Третяка і став. Амбросій Іванович заляк зі зведеними догори руками.

— Вдалося тобі викрутитися, голубчику? — спитав великий князь сардонічне. — Ферт ти, братику, ферт! Шкода, що я тоді випустив тебе зі своїх рук.

— Помилуйте! — прошепел ледь чути Третяк.

— Звісно, помилую, — сказав великий князь. — Але більше не потрапляй мені на очі, голубе. Мокрого місця від тебе не лишу!

Третяк кинувся, щоб поцілувати ноги великому князю, але той бридливо відскочив і помчав через приймальню залу.

— Слідчу комісію — в Житомирі — заревів він. — Відправити зараз же!

Слідча комісія виїхала в ту ж таки ніч, прихопивши з собою і стряпчого. Вони зупинилися ночувати у Зв'ягелі, і звідси Третяк зумів послати в Житомир посланця, який мав випередити комісію, — був то один із його чотирнадцяти кумів. Кум учасно звістив старшого радника про приїзд комісії, і той був готовий її зустріти в той час, коли генерал-губернатор і гадки не мав про напасть.

Комісія разом із нещасним Третяком приїхала до Житомира ввечері, і, як тільки розташувалася на відпочинок, до галку дому, в якому зупинився головний ревізор — генерал, ступив Микола Платонович.

— Я прошу, — сказав він генералу, чемно схиливши голову, — прийняти мою допомогу...

Генерал розпитав те-се, зрозумів, з ким має справу, і згодився. Микола Платонович розкланявся, а за кілька хвилин уже їхав в екіпажі, хоч його будинок був тільки за квартал.

Амбросій Іванович Третяк у цей час ридав в обіймах своєї щедрої й лагідної половини. Довкола них радісно товклися всі чотирнадцятеро дітей, дехто втирав і собі сльози, хоч нічого не розумів із того, що відбувалося.

— Я вже вас ніколи більше не покину! — клявся надміру розчулений Амбросій Іванович. — Ніколи-ніколи!..

Тієї ж ночі відбулася ще одна досить цікава подія.

Колишній старший радник Микола Платонович Біляшівський спокійно попив чаю з помазаною маслом булочкою — масло те виробляли на хуторах біля Житомира німецькі колоністи — і готувався лягати спати, був уже в халаті, панталонах і нічному ковпаку, коли ж раптово в передпокої задзеленчав дзвінок. Микола Платонович перезирнувся із слугою, і в них обох стали однаково здивовані й однаково тривожні лиця, адже навіть Третяк не зважувався турбувати у цей сокровений час Миколу Платоновича. Дзвінок задзеленькотів настирливіше, і Біляшівський дав очима слугі сигнал відчинити.

Слуга прибіг у спальню Миколи Платоновича переляканий, сповістивши, що до них заявився сам генерал-губернатор. Біляшівський сприйняв цю звістку спокійно, але, шануючи генерал-губернаторський гонор, попросив переказати його превосходительству, що він до такого візиту належно не одягнений, отож хай його превосходительство або почекає, поки він одягнеться, або ж, коли справа надто нагальна... Його превосходительство не дослухав слугу, відсторонив його рішучим рухом і покотився просто в спальню Біляшівського.

— Не турбуйтеся церемоніями, — сказав. — Я приніс вам мою позичку — десять тисяч карбованців.

— О! — тільки й сказав уражений Микола Платонович.

— Так-так! — нетерпляче сказав генерал-губернатор. — Приніс усе до копійки. Навіть більше... — поставив супроти Біляшівського суворі очі й пильно подивився на свого ворога. — Скажіть, чому ми із вами розбили горшки?

— Та бог з вами, ваше превосходительство. Хіба б я посмів...

— Та от посмів! — скривився генерал-губернатор. — І не тільки посмів...

— Рішуче не розумію вас, — сухо відказав Біляшівський. Тоді побачив, як права, жіночої форми брова його превосходительства хитро зламалась у бюрократичну галочку, а ліва, так само жіночого крою, стала погідно округла.

— Такий уже ви наївний! От що я вам скажу: не наївний ви, пане сталший ладнику, а бестія. Я стежу за вами давно й неухильно...

Лице Миколи Платоновича стало холодне.

— Не облажайтеся на мене, — заходив покоем генерал-губернатор, у час розмови він знову плутав тільки "р" з "л". — Усі ми в цьому світі бестії. А бестії тому, що життя цього вимагає. Всі ми радні втопити в рожці води брижнього чи дати йому під зад. Але таких, як ви, — він захитав головою, — еге, таких, як ви, верьмишановний, я в житті своїм не зустрічав. Саме тому я пелший іду вам назустріч і пелший плотягую луку длуби та союзу.

Простяг руку, але повисла в повітрі: Микола Платонович дивився на губернатора так, що той мусив кашлянути в кулак тієї руки, яка протягувалася для дружби й союзу.

— Бачу, хочете галантій! — сказав його превосходительство. — Галазд, даю вам тлидцять тисяч...

Обличчя в Біляшівського знову було холодне.

— Це оклім болгу — тлидцять тисяч, — сказав губернатор. — Лазом солок тисяч. Біляшівський мовчав.

— Аре я не можу дати бірше! — скрикнув вражено його превосходительство.

— Я у вас не вимагаю, — спокійно сказав старший радник. — Борг можете повернути...

— І допоможете мені?

— Чи ж у моїй то силі? — гостріше озвався Микола Платонович.

— Обілити, скільки встигнете, можете?

— Ні! — сказав Микола Платонович, скрушно зітхнувши. — Нічого я вже не можу.

Тоді сталося ще одне диво. Ноги в його превосходительства підігнулися, і він гримнув перед Біляшівським на коліна.

— Господь з вами! — вигукнув Микола Платонович. — Устаньте, ваше превосходительство!

— Христом вас закликаю! — заридав раптом губернатор. — Порятуйте! Все своє майно вам віддам; не хочете тридцять, дам п'ятдесят тисяч, окрім боргу, — все, що забажаєте. У вашій силі це зробити, добре знаю, змилосярдіться!

Цілував Миколі Платоновичу руки й коліна, а той ухилився, скільки міг. Махав руками, наче відбивався од настирливої мухи.

— Господь із вами! — лопотів захищаючись. — Клянусь, що нічого я не в силі вчинити, ваше превосходительство: все надто далеко зайшло.

Генерал-губернатор раптом отямився. Встав і струсив з колін порох, хоч у кімнаті Миколи Платоновича було підметено. Подивився на супротивника з ненавистю, тоді круто розвернувся й покотився з покою геть, ані в думці не маючи повертати борг, заради якого сюди прикотив...

Епілог цієї історії короткий. За два тижні комісія закінчила свою роботу, заарештованого генерал-губернатора відвезли у Варшаву. Стряпчого нагороджено Станіславом у петлицю і запропоновано місце регістратора в канцелярії правителя Київського учбового округу. Він одразу ж виїхав на місце служби, повівши в Київ свою численну родину. Там довелося мені з ним кілька разів здибуватися, був він уже тоді, як дві краплі води, схожий на нашого професора історії. Ці зустрічі я просторо описав попереду, з чого явно випливає, що своєї клятви стати таким, як усі в цьому світі, він щиро дотримав. Ад'ютанта великого князя було відставлено, що сталося з генерал-губернатором — невідомо, а от Микола Платонович... ні, історія з ним іще не закінчилася, про нього, сподіваюся, писатиму ще не раз.

Можливо, й правильно помітив колишній генерал-губернатор, що в кожній людині живе більший чи менший біс ("бестія", як він висловився), і для мене особливий інтерес складає виявляти саме таких мічених. В історії з графом Потоцьким були мічені всі: і граф, і графиня, й Бібіков. Цю саму бестію тримав у грудях і генерал-губернатор, і великий князь, не ліпший був ад'ютант. Не вільний од того став і Третяк. Чистий вийшов з цієї історії тільки Микола Платонович Біляшівський, і це, відверто кажучи, мені не подобається. Цей чоловік мав усі передумови гармонійно вписатись у ліс людей, і певний час він так і чинив. Але щось у ньому було не так. Поважаний усіма обиватель, який здобув багатство зовсім у звичайний спосіб і жив за класичними приписами всіх чиновників його рангу, після цієї історії раптом почав збиватися з пуття і дійшов майже до вар'ятства. Саме ця історія й не дає мені пристойно завершити цей розділ, що мене в певний спосіб турбує. Однак не позбуваюся надії, що генерал-губернатор мав рацію: можливо, Микола Платонович найбільша з-поміж них бестія, отже треба ще його розкусити. Поки що я зупиняю своє стомлене перо, щоб пожити в світі й набратися вражень.

РОЗДІЛ VI

Уранці я завжди важко прокидаюся. Можу сидіти до пізньої ночі, а коли лягаю спати, мене в цьому світі не стає. Сни мені сняться досить рідко, з чого висновую, що я таки цільна і здорова натура, на противагу своєму предку Іллі Турчиновському. Зате прокидаюся з натугою. Світ хитається мені перед очима, вікна моргають і пропадають, стіни перекошуються — відчуваю тоді, що в мене під шкірою, у шлунку, печінці, в голові пересипається сухий сірий пісок. Смаком того піску наповнюється рот; здається, обличчя в мене під цей час підпухає, щетина лізе вранці зі щік так нагально, аж сверблять вони мені. Очі напівсліпі, а вуста попечені й покусані. Цікаво, що ніколи не сняться мені еротичні сни, хоч я неодноразово чув, що в чоловіків-самітників це типове

явище — очевидно, це ще одне свідчення моєї здорової натури.

Я встаю з ліжка, ледве висовуючи з-під ковдри ноги, вони — наче нерухомі колоди, тіло при цьому рипить і хрумкоче, ніби все воно із сирової шкіри; я бреду до вікна, тримаючи очі заплющеними й бачачи світ тільки через вузьку щілинку; ноги мої гупають об підлогу як дерев'яні, я ж бреду до вікна, щоб прокинутися. Воно виходить на схід, і, побачивши сонце, я сліпну, відтак прокидаюся ще трохи. Плентаюся до кухні, де стоїть умивальник із відром під ним. Плескаю в обличчя водою і сьак-так промиваю сліпаки. Після того, не витираючись, сідаю тут-таки, біля умивальника, на поставленого задля цього стільця і починаю віддуватися, щоб вигнати з грудей застояне повітря й замістити його свіжим. Шкіра на підборідді та щоках свербить — відчуваю, як росте щетина. Коли б не голився двічі на день, на завтра був би вже з бородою, але хочу тримати фасон: у мене тільки невеличкі вуса й акуратна борідка, яка трохи імітує борідку нашого директора гімназії. Мені порадили це вчинити, бо директорові таке підхліб'я подобається — до такого вчителя він стає толерантніший. Але вранці я боюся бритви, рухи в мене після сну неточні, ото ж наближати лезо до власного горла досить складне для мене випробування — не належу до тих, хто вчиняє самогубство. Можна було б користуватися голярнею, але я обмежений у засобах і не можу собі цього дозволити.

Ліпше стає, коли з'являється із сніданком прислуга. Це важка, майже чотирикутна дівка з неживим обличчям. Поки з'їдаю кашу чи яєчню, вона робить вигляд, що прибирає, — це зумовлено моїм контрактом з господарем квартири. Застеляє моє ліжко і махає віником, але так, щоб той підлоги не торкався, при цьому очі в неї майже заплющені, але це в неї від природи — у дівки напівзрослі повіки. Вона махає віником доти, доки я снідаю, і я намагаюся з їжею не поспішати, адже тільки кладу виделку — віник миттю опиняється в кутку, дівка забирає мою тарілку й безгучно відходить. Мені подобається її безсловесність, бо не залишає після себе аніякісінького враження, що для ранку зовсім непогано. Можу спокійно й розважливо зайнятися своїм туалетом, що завжди чиню з винятковою старатливістю. Злегка пудрюся, фіксатурю вуса, вдягаю учительський мундир, на якому не має бути ані пушинки, насовую картуза й накидаю шинелю і, захопивши палицю, виходжу з приміщення, маючи ще час пройтися до гімназії, не поспішаючи, — це я вводжу у свій обов'язковий моціон. Саме в цей час згруповую враження минулого дня й приліплюю до десятка людських образів, що живуть у моїй уяві, як відбитки людей справжніх, якісь нові рисочки й факти, що дозволяє витворювати з тіней подobenства.

Цього ранку я думав про інспектора гімназії Ленсаль, відомого тим, що хотів стати поліцейським, але через курйозну випадковість змушений був задовольнитися місцем інспектора. Був завжди напوماджений і нарум'янений, оженився на вдові багатого старого лікаря, який, померши, залишив своїй половині все майно, бо не мав інших спадкоємців. Ленсаль виявився настільки вправний, що разом із жіночкою, живучи широко й весело, невдовзі пустив за вітром не тільки всі гроші, але й дім, у якому помер старий лікар...

Я йду Вільською вулицею, помахуючи ціпком, і всміхаюся — бачу-бо перед собою невелику рамку, а в ній застиглих, наче намальованих, Ленсалів. Брови у них звелися, а в очах подив: веселе життя закінчилося. Потім бачу ту ж таки пару в обіймах одне в одного; власне, обіймає Ленсаль дружина, а він крутить головою, виглядаючи, як би вислизнути чи з ситуації, в яку потрапив, чи, в крайньому разі, з цієї кімнати...

— Вітаю вас! — каже мені Ленсаль. Він виходить із Старо-Вільської і простує в гімназію — я люб'язно підіймаю з голови форменого картуза і знову кладу його на місце.

— Добре, що з вами зустрілися, — каже Ленсаль, і я скошую на нього око: чи не збирається він у мене позичати грошей?

Але він заговорює про гімназійні справи, і ми стаємо сірими й пласкими, як вирізані з дошки, — одночасно посилаємо вперед ціпки і в ногу ступаємо, та й на ногах у нас майже однакові черевики. Одежа в нас також однакова; єдине, що різнить нас у цю мить, це те, що Ленсаль уживав до мене тону поважно-начальницького, а я до нього люб'язно-підлеглицького. Це все дурниці, про що ми розмовляємо, цікавіше виявляти з себе отакого підлеглого й роздивлятися при тому співрозмовника: так чинить ботанік, зловивши рідкісного жучка. Цього чоловіка, здається, розумію, бо можу прочитати думку, яку збирається мені виповістити (він мене по-батьківському повчає), але роблю при цьому смиренно-задоволене обличчя, хоч у душі в мене все сміється. Уявляю навіть себе рибалкою, що ловить рибу у великому морі життя, закидаю вудочку — мій гачок хапають ласі й жадібні до поживи: юшка з них — їхні історії. Саме тому дозволяю Ленсалью повчати мене, він удає із себе великого педагога, хоч його мрією було стати справником, бо та посада дає від восьми до дванадцяти тисяч прибутку. За це, правда, треба платити щорічну орендну плату правителю канцелярії губернатора в розмірі п'ятсот карбованців, а окрім того, внести п'ятсот карбованців уступного. Свого часу Ленсаль з висолопленим язиком бігав містом, позичаючи у знайомих, хто скільки міг, зрештою, зібрав потрібні п'ятсот карбованців. З цієї нагоди вони пішли з дружиною до церкви й ревно помолилися за успіх намисленого діла, а коли Ленсаль пішов подавати прохання у губернське правління, дружина весь час простояла біля вікна, стежачи за стрибливою ходою свого невдашливого чоловіка. Правителем канцелярії був ще Микола Платонович Біляшівський, він прийняв Ленсаль милостиво, але зголосив, що тепер вакантних місць немає. Кабінет було влаштовано так, що прохач мав зупинятися біля невеличкого столика, покритого цератом; на протилежній стіні, якраз навпроти дверей, висіло величезне дзеркало, в якому дуже виразно відбивалися й прохач, і столик. Розмовляючи, Микола Платонович мав звичку ходити від прохача до дзеркала, тобто вряди-годи повертався до гостя спиною, чудово бачачи його у свічаді. Ленсаль був навчений добрій суспільній поведінці, використав момент, коли радник повернувся до нього спиною, вийняв конверта й поклав під церату. Побачивши це, Микола Платонович ударив себе по лобі.

— Стривайте, стривайте! — вигукнув він. — Починаю пригадувати. Одна посада, здається, має звільнитися. Не пам'ятаю напевне, — сказав він, дивлячись сивими очима

на ввічливо оскалене обличчя прохача. — Прийдіть завтра, і ми ще раз про це побалакаємо.

— Коли саме? — з готовністю спитав Ленсаль.

— Об одинадцятій. Я наведу довідки, — уже офіційно відказав Біляшівський.

Ленсаль пристукнув закаблуками, виказуючи, наскільки він молодцюватий та моторний, більше в кабінеті не затримувався, а Микола Платонович, як звичайно, неквапно підійшов до столика і, вийнявши конверта, перерахував асигнації. На нещастя, він саме ввійшов у конфлікт із генерал-губернатором — потім це перешкодило Ленсалью здобути омріяне, а вдовольнитися невеселою й малоприбутковою посадою інспектора гімназії...

— А скажіть, — перебив мої думки Ленсаль. — Ви тільки-но вступили за вчительську кафедру, а учні вже вас, як вітру, бояться. У чому секрет?

— У вітрі, — відказав я, легко всміхаючись. — Хіба ви не помічали: кожна людина витворює вітер. Ув одного він гарячий, а іншого холодний, в одного сильний, у другого зовсім слабкий.

— Ха-ха-ха! — засміявся Ленсаль. — А який вітер відходить од мене?

— Цілком догідний, щоб бути інспектором, — дипломатичне відказав я.

— Хотіли сказати: поліцейським? Не соромтеся, я й справді хотів бути поліцейським.

— Що ж вам перешкодило?

— Сумний збіг обставин.

Уже видно було гімназію, через двір од гуртожитного приміщення вів гімназистів німець Берген. Ішов, трохи похитуючись, наче втомлений кінь.

— А який вітер випромінює Адольф Карлович? — спитав із усмішкою інспектор.

— Нещасної жертви з алкогольним віддихом, — сказав я. — Нам треба було б йому допомогти.

— Звісно, звісно, — погодився Ленсаль. — Допомогти або полегшити йому існування. Замінити, приміром, кимось таким, як ви.

— Не надаюся для життя у спільних квартирах.

— А це ж чому? — звів брови Ленсаль.

— Через те, що вітер, який я випромінюю, видує звідти все тепло.

— Ви такий самонадіяний? — сказав Ленсаль.

— Я тверезо мислю, пане інспекторе, — чемно схилив я голову.

Побачивши інспектора, Адольф Карлович зупинився.

— О, що вони вчора вичворили, що вичворили! — сказав він, підносячи руку до лоба. — Треба всіх їх карать, тяжко карать, бо вони зведуть мене в могилу.

Інспектор дивився на Бергена іронічно-примружено.

— Я думав, що вчора потраплю в божевільню, — сказав Адольф Карлович. — О, що вони вичворили, що вичворили!..

Історія була типово школярська. Адольф Карлович повів учнів на прогулянку за місто. Вечір був чудовий, Адольф Карлович називав німецькі й латинські назви трав, які

зустрічалися їм по дорозі, учні лазили по горбах у долині Кам'янки. Адольф Карлович сідав на каменя й дивився на засипану брилами долину. Хто зна, що він там бачив і що його приваблювало, але був того вечора надмірно замріяний. Учні тихо підкрадалися до нього й клеїли до мундира реп'яхи, але він нічого не чув і не бачив. Зрештою, схаменувся й наказав збиратися додому. Вони підійшли до гімназії, коли вже зовсім стемніло, зайшли разом до їдальні, а повечерявши, як завжди, помолилися. Потім рушили у спальні.

— Я був при них невідлучно, богом присягаюся, — сказав Адольф Карлович. — Аж доки не лягли всі у постіль...

Звісно, тільки тоді він зважився спуститися до себе в кімнату й покурити. О, він любив цю хвилину затишку, коли нарешті лишається сам з собою; я уявляю, скільки втіхи відчував, приплющуючи очі й пускаючи дим. Той дим розходився по кімнаті, сплітаючи химерні кола й завитки. Дивився на ті завитки, на дивні сині лінії, що легко розкручувалися, і блаженний мир одвідував його. Через те в той вечір не йшов до своєї кімнати, а біг, на ходу налапуючи ключа, який завжди лежав у нього в кишені. Вийняв ключа якраз тоді, коли підійшов до дверей, бо не хотів тратити зайвої секунди. Ключ звично прокрутився, Адольф Карлович глибоко ввібрав у себе повітря, переступив через поріг, і раптом дикий, розпачливий крик вирвався в нього з горла: пальці торкнулися чогось величезного, живого й кошлатого, і це кошлате навіть лизнуло його просто в обличчя. Нерви в Бергена не витримали, і він упав непритомний, а через нього скакнула величезна темна тінь.

Була це всім відома шкапа, яка блукала без догляду по вулицях міста і, як собака, випрошувала в людей хліба. Шкапа не знала, куди тікати, й покірно зупинилася біля бездиханного Адольфа Карловича. Чи їй стало жаль старого, самотнього чоловіка, в якого відібрала сьогодні найсолодші його хвилини, але заплакала над ним великими конячими слізьми. Лизнула йому раз і другий обличчя, і Берген отямився. Сів на підлозі й дивився на шкапу, яка все плакала над його самотністю й непристосованістю. Здавалося, ще мить — і вона виголосить йому промову про життя і світ, про те, що вона також зазнала чимало лиха. Адольф Карлович не розповів нам, що дуже розсердився на шкапу й кинувся до неї з кулаками, але такі на нього дивилися вологі, старечі й печальні очі, що йому раптом здалося: це він сам смертельно напився й оглядає себе в дзеркалі. Може, тому, несподівано злагіднів і вже не сварив тварину, а, вийнявши з кишені грудку цукру, яку взяв собі для самотнього чаювання, віддав її шкапі — вона вдячно подарунок прийняла. Тоді Адольф Карлович поплескав коня по шиї й наказав іти за собою. Шкапа покірно пішла, Берген вивів її надвір, а сам став на порозі. Кінь повернув до нього голову й хитнув, наче казав на добраніч, Адольф Карлович звів на привітання руку. Дві самотні істоти розпрощалися, як побратими, і те бачив з живих тільки я, бо, гуляючи вчора ввечері, примітив двох гімназистів, які тягли коня на шворці; керований непогамованим потягом до пізнання, став я їхньою тінню і все, що треба мені, вистежив... Адольф Карлович стояв у дверях, освітлений жовтим світлом лампи, потім сів на сходи, поставив лампу біля себе і раптом застогнав, похитуючись із

боку на бік, — було в тому всьому щось щемке! Я ж не виношу жалюгідних людей, хоч історії невдах так само цікавлять мене, як історії лиходіїв, але тільки тому, що не один лиходій стає згодом невдахою. Але є невдахи особливі — ті, котрі, наче криві каченята чи слабкосилі курчата, на яких зусібіч сиплеться град ударів. Хто зна, може, те кволе й вижило б, змагаючись із природою, але не дають йому того вчинити власні брати...

Я скося зирнув на Ленсаль, дивився він на Бергена, не приховуючи зневаги.

— Цей випадок треба серйозно розслідувати, — сказав він, і в його голосі прозвучала впевненість поліцейського чиновника. Однак, незважаючи на те, було в них і щось однакове, мені здавалося, що схожі вони поміж себе, хоч перший був самовдоволений, а другий добродушний і розгублений.

— Винних буде суворо покарано! — сказав Ленсаль і, гордо випроставшись, пішов через двір гімназії.

Я дивився, як він іде: поліцейський, який не став собою. Міг би легко втрутитися й назвати тих капосників, але ні для чого це мені...

Свого часу Ленсаль дуже був переляканий, коли дізнався, що Микола Платонович Біляшівський іде у відставку. Він біг тоді до губернського правління з таким спритом, наче за ним гналася зграя псів. І він ще застав Миколу Платоновича, той саме укладав папери, щоб здати управління своєму заступнику.

— Діла у нас з вами не вийшло, — мирно сказав він кандидату у справники. — Управління я здаю, і від мене вже нічого не залежить.

— Тоді поверніть мені п'ятсот карбованців, — напролом відказав Ленсаль.

— Чи ви при своєму розумі, пане! — здивувався Біляшівський. — Що це за шантаж? Може, вам за наклеп хочеться в солдати?

Ленсаль похитнувся, нерви в нього не витримали. Він раптом заридав і кинувся Біляшівському в ноги.

— Пане милостивий! — змолвився він. — У тих п'ятистах карбованцях уся моя надія. Все це важко позичені гроші, і, коли ви мені їх не повернете, я загинув.

Микола Платонович дивився на нього із химерним почуттям. Уже й тоді прокидалося в ньому те, що витворило з нього згодом звісного у Житомирі диака.

— Ви правду мені сказали, пане? — рівно спитав він.

— Святу, як земля! — закликав Ленсаль і чоломкнув не зовсім чисту підлогу губернського правління.

Тоді Микола Платонович зробився урочисто серйозний.

— Пане, — мовив він, — ви чудово знаєте, що я не брав у вас ніяких грошей. Але з милосердя, так, так, із людського милосердя я пожертвую вам ці п'ятсот карбованців.

— Буду вам удячний до кінця життя! — зі сльозами на очах мовив Ленсаль.

Тоді Біляшівський відмикнув бюро й подав нещасному кандидату в поліцейські його п'ятсот карбованців. Ленсаль не довго гаявся, знаючи свою з жінкою властивість тратити гроші, а відразу ж подався в Київ і купив за ті гроші в правителя канцелярії учбового округу посаду інспектора гімназії, а що посада ця була ще тоді зайнята, з огляду на бідність, йому дали місце субінспектора університету...

Мені оповів цю історію наш учитель латинської мови Міхневич, який недолюблював інспектора, але не знаходив іншого способу помститися, як оповідати про нього кожному. Ленсаль сам йому те розповів, коли вони приятелювали, але згода їхня розбилася, як це завжди буває, через дрібницю — Ленсаль запідозрив, що його приятель поглядає на його дружину, і хоч це було не так, дружби ці двоє не поновили...

Заходячи в гімназію, я зіштовхнувся з гімназистом Черчицьким і не втримався од спокуси подражнити його:

— Як здоров'я шкапи, мусьє?

Гімназист побілів, подивився на мене широко розплющеними очима і раптом кинувся навтьоки.

— Сатана йде! — почув я за спиною голос, але міг не озиратися: винуватець не втече від мене, а напевне одержить сьогодні кола Я йшов, блаженно всміхаючись, і милостиво покинував навсібіч. У цей час і налетів на мене директор. Не знімаючи усмішки з обличчя, я вклонився і йому.

— Маєте добрий настрій? — гукнув директор, і я вирішив за розумніше пригасити усмішку. — Не забудьте, сьогодні педагогічна рада!

— Готувався до того цілий тиждень, — сказав я, усміхаючись уже як підлеглий.

— Чого б то? — не зрозумів директор.

— Усі молоді вчителі, — прорік я урочисто, — мають ту слабкість, що хочуть реформувати учбовий процес. У мене також виникла одна ідея.

— Поганий той учитель, в кого виникають ідеї.

— Чому? — здивувався я.

— Бо від ідей до Сибіру близько, пане молодший учитель! — гарикнув.

Помчався далі, а я знову засвітив на обличчі блаженну усмішку. Сибіру не боявся, не такий я чоловік, щоб туди потрапляти. Швидше потрапить туди оцей учитель фізики, котрий суне мені назустріч і який, усім відомо, відзначається не тільки вільнодумством, але й часто входить у суперечки з нашим священноучителем, заперечуючи догмати біблії, зокрема думку про створення світу за сім днів Він хизується, що не вірить в неприродне, і саме ця риса в ньому найбільше мене тішить. До мене він, здається, ставиться з повною відразою, але я не вельми вражаюся — люблю його вже тим, що починаю ним цікавитися; можливо, він також стане персонажем моєї "Чорної книги". Я помітив, що є в людей історії відбуті, а є й такі, які ще мають статися. Це так само, як тінь: одну людина тягне за собою, а інша, навпаки, веде людину; я вже не кажу про людей зовсім безтінних: ліс людей тим і цікавий, що й тіні в ньому живі. Сам я, на жаль, також не безтінний, а волів би, щоб ніхто мене не помічав.

Заходжу в учительську кімнату, тут, як завжди, метушня, бо ось-ось має проклатати дзвінок. Всі розбирають журнали, перемовляються принагідним словом — стрілка годинника повзе вперед. Борген похмуро стоїть біля вікна; здається, він уже всім оповів історію зі шкапою і його починає гризти меланхолія. Бачу в ньому чорного звірика, що прокинувся й неспокійно вовтузиться. Як наглядач, Борген має ходити

коридорами й ловити тих, хто запізнюється, а також заглядати крізь скляні двері у класи, в яких галасують. Він тягне тих, що провинились, в карцер, але жодного учня не послав під різки сам. Зараз йому кортить напитися, і це, здається, єдине його бажання. Коли його припікає, дозволяє собі зникнути зі школи й під час уроків, хоч п'є переважно вночі в своїй кімнаті. При цьому голосно балакає з собою, і учні давно це помітили і не минають нагоди покепкувати. У моєму мозку блискавкою пронеслася історія з годинником — це знову просвітлило мене, і я не міг не заусміхатися. Вчителі позирали на мене хто з цікавістю, а хто з роздратуванням.

— У вас такий вигляд, — не втерпів Ленсаль, — наче дістали несподіваний спадок.

— Кожен із нас дістає колись свій спадок, — загадково відказую і, захопивши журнал, йду з учительської кімнати, бо внизу сторож Мина вже дзвонить. Дзвінок привішено в дворі на рейці, сторож Мина смикає за шнурка, і звук дзвоника такий пронизливий, що досягає й найглибших кутків. Я виходжу в коридор і бачу, як біля дверей юрмляться учні, поспішаючи сховатись у класах.

Оцей шлях, з учительської до класу, найбільше люблю. Тіло моє мимовільно виструнчується, голова зводиться, я ступаю неквапно, чоботи відбивають крок на лискучій фарбованій підлозі, на вустах у мене все та ж блаженна усмішка, і я раптом здогадуюся, чому так безпричинно радію: іду в той клас, у якому вчиться зухвалець, котрий насмілювався кинути в мене кличкою, витвореною від мого прізвища. Я люблю цих шкільних відчайдушників, особливо коли вони після героїчного вчинку перетворюються в курей, котрі потрапили під дощ. Тоді вся їхня показна фронда зникає, а натомість з'являється жах — звір тікає з цих малих істот, хижий, жорстокий, якого ми, вчителі, й поставлені витравлювати з дітей. Може, й має якусь рацію вчитель фізики, думаю я, коли переконує, що людина — це тільки високорозвинена тварина. Я міг би розвинути цю думку: в людині бореться її тваринне й суспільне, тобто людське начало. В дітях ця боротьба особливо примітна, через це і здатні вони на безглузду жорстокість. Ми, вчителі, боремо в них того звіра, ламаємо, вбиваємо, тобто нищимо їхню натуральну схильність до безконтрольних учинків. Тому я був і буду прихильником різок у школі, істина, що за битого двох небитих дають, надто неперехідна; треба, треба і треба їх бити, ламати і згинати, щоб з негнучкого мамули витворилося щось м'яке, як віск, котрий легко мняти і можна ліпити належно, а точніше — запрограмоване згори.

Із цими думками заходжу в двері класу, тут збиваю крок, бо мушу ступити до класу неодмінно з правої ноги; відтак відраховую до кафедри одинадцять кроків і не сідаю, а дивлюся на клас, не гасячи усмішки. Відчуваю, як холодна хвиля проходить по рядах, коли мій погляд пробігає по обличчях, все ціпеніє й німіє, і в цей момент я по-особливому звищуюся над цим тлумом, я його розпорядник і власник, володар кожного, і той кожен чекає від мене не нагороди, а кари. Але я не задовольняюся відчуттям переможної зверхності над істотами, що тільки наполовину люди, а наполовину ще звірі; шукаю того, кого найбільше треба ламати, і мій погляд вивідчо перескакує з обличчя на обличчя. Коли ж торкаюся зоровими променями якогось лица, воно біліє, зеленіє, синіє, і коли б довше протримав я погляд, то певний був, що

воно й почорніло б. Навмисне обминаю того, хто має стати мені сьогодні жертвою, хай трохи потішиться недоторканістю. Ну от, здається, він уже зовсім заспокоївся. Р-раз! Мій погляд, як блискавка, падає на нього, і я бачу, як жертва дрібно-дрібно тремтить. Обличчя зеленіє, а зуби цокотять. Простягаю руку й пальцем, пальцем, ледь покиваючи, виводжу відчайдуха з-за парти.

— Ви, здається, хотіли сьогодні відзначитися між товаришами, — кажу елейно. — Що ж, даю вам змогу. Вивчили урока?..

Моя жертва дивиться на мене із забобонним жахом, ніяк не може збагнути, як я встиг так швидко довідатися про його вибрик, і вже в цьому першому переляці вбачаю запоруку своєї перемоги. Вже не сміливець і не бунтар переді мною, а щось напіврозтоптане. Вуста мої кривить зневага, з них починають вихоплюватися слова, котрі, мов різка, падають на жертву. Слова ці гострі й іронічні, і клас залюбки на них реагує, клас вторує мені, знущаючись зі свого героя так само нещадно, як це дозволяю собі робити я — їхній заклятий, як вони вважають, супротивник. Я ж не вважаю себе їхнім ворогом, забагато було б їм честі; зрештою, моя місія в житті така, що не маю ставати нікому ані приятелем, ані ворогом.

Берген — виразна мені протилежність. Він волочить за собою крихітну тінь, яка складається з двох компонентів: любить випити й дозволяє учням із себе кпити. Хоч він німець, мундир на ньому висить, і на сукні весь час з'являються нові й нові плями. Єдино німецького в ньому — схильність до точності. Зокрема вимагав, щоб учні вставали рівно о п'ятій годині, для чого в спільній спальні навпроти його ліжка було поставлено шафу з годинником. Той годинник вибивав час так голосно, що тільки діти могли не прокидатися. Адольф Карлович перед сном спускався кілька разів у свою кімнату, де кутив і прикладався до пляшки; якось один із шибеників заховався у шафі, як козеня з відомої казки. Адольф Карлович прийшов до ліжка, ступаючи навшпиньки і розвівши для рівноваги руки з розчепіреними пальцями, — при цьому він зачаєно сопів, бо намагався дихати тільки носом, щоб не виточувати горілчаного перегару. Падав на ліжку й відразу ж починав хропти, аж поки годинник починав бити п'ять разів. Натренований на ці звуки, Адольф Карлович підхоплювався й будив учнів покриком.

— Але ж, Адольфе Карловичу, — казав хтось зовсім сонним голосом, — зараз ще зовсім ніч...

Адольф Карлович стояв із запаленою від нічника свічкою.

— Як ніч, як ніч, коли вдарило п'ять разів! — казав він. — Подивіться на годинника. — Він підносив свічку до циферблата, і його очі ставали здивовано-булькаті: годинник показував одинадцятку.

— Але ж я чув, що вдарило п'ять, — нетямкувато казав надзиратель, і учні змушені були гасити сміх подушками.

— Це вам приснилося, Адольфе Карловичу, — казав той-таки невинний голос.

— Галюцинація, — підказував другий, і учні аж рохкали від задоволення.

Так повторювалося щоночі, і щоночі Берген не помічав, що над ним кепкують. Це його вимучило так, що перестав реагувати на бій годинника і вже чекав, поки надійде

із дзвінком лакей...

Не важко помітити: діти дивовижно винахідливі, коли треба вишукати слабкі місця у вчителя, і користуються тим із усією часом жорстокою безоглядністю. Зрештою, гадав я, весь світ такий: два начала в ньому — організоване, людське, й дезорганізоване, тваринне. Діти ж — це зменшене дзеркало світу з усіма його болячками та неузгодками, суперечностями й бідами; може, через те мені захотілося стати саме вчителем: через зменшувальне дзеркало можна побачити не одну болячку велику...

Але моя жертва й досі пріє біля дошки, даремно намагаючись розповісти уроку, і я скеровую свою увагу на неї. Цей хлопець готувався, я це бачу, але замість допомогти йому, ставлю питання так, аби більше його заплутати. Він таки заплутується, бо вже не відповідає, а тільки перелякано на мене дивиться: милосердя не чекає, адже чудово зна, за які гріхи тут мордується. Я ставлю кола й відпускаю свою жертву, блискавично переносючи погляд на клас. Мертва тиша панує довкола, і я раптом починаю відчувати нудьгу: нудно все-таки сидіти за цією кафедрою і дивитися на заляканих до смерті істот. Нудно бути вічним дресирувальником, нудно навіть мститися на цих беззахисних душах — ні до чого все це! Світ не треба пізнавати, думаю я, все відомо про нього давно. Ми готуємо цих дітей стати коліщатками до велетенської людської машини, якою є наша імперія, але чи не коліщатка ми самі? Чи не механічною стаю я лялькою, сидячи за цією кафедрою, адже те, що викладаю скерованим на мене очам, — мудрість невелика. Чи не ліпше залишити замість себе власну подобу, боввана, який прорече кільканадцять потрібних речень, опитає цих телепнів, поставить їм оцінки, настрахає, щось у них зламає, щось піднесе, приноровить їх до того, щоб таки стали сліпими коліщатами. Оцей, дивлюся я на прищуватого хлопця з паючими оченятами, закінчить гімназію і стане чиновником. Його ковтне якась установа, до якої буде прив'язаний, як раб, і ходитиме від свого дому до цієї установи, аж доки не виплюне вона його геть на смітник. Ні, міркую я, повністю себе тут нічого витратити. Хай залишиться за кафедрою тільки видима частина мого "я", невидима нехай вирушає у світ. Хай стає чиеюсь тінню, видивляється й принохується. Я навіть думаю, що ідея вивіщеності людини — це одна із людських самооблуд, а коли так, ні для чого вона!

Завмираю на якийсь мент за кафедрою, глуха тиша оточує мене; учні гадають, що я вишуковую нову жертву, насправді роз'єднуюся на дві істоти, видиму й невидиму; видиме — це бовван мій, який проказує завчені й потрібні слова, невидиме — це суть моя. Воно вислизає у залите сонцем вікно, бо відчуває непомильно: там знайдеться для нього пожива. Там, за вікном, серед порожнього двору, стоїть, не зважаючи на виступити з нього, сумний Адольф Карлович — він усе ще кволо бореться з собою. Здав чергування, і буде вільний цілу добу. Його кличе до себе місто, але не про те він думає. Дивиться на щось конкретно-зримо, і саме це мене й зацікавило. Еге ж, вулицею плететься знайома всім шкапа. Сумно похитує головою, крок її хиткий та розбитий. Здається, ритм, у якому йшла ота бездомна страдниця (взимку і влітку блукає вона по вулицях), пробудив чи й привабив Бергена. Він стрепенувся й озирнувся на вікна

гімназії. Але самої гімназії не побачив, на її місці лежала піщана пустеля. Злякався тієї пустелі, бо заспішив з гімназійного двору геть — нічого йому тут робити! Перевалювався з ноги на ногу, від чого барилкувате тіло хиталося, ніби хитав його хміль, але це був тільки ритм, що надала йому шкапа. В душі в нього лежало щось кисле на смак і сіре на колір, щось таке, як непідсолоджений кисіль, через що сині його очі покаламутніли і стали тяж, як кисіль. Йому було важко дихати, і він розстебнув мундира. Завжди ж, коли розстібав мундира, звільнявся у певний спосіб од шор, в яких тримав сам себе, ніби мундир — це якась кам'яниця, холодна й товстостінна. І він виходив із неї, адже віддатися своїй пристрасті — це й означало вийти з мундира. Вдруге озирнувся: кам'яний мундир стояв серед піщаної пустелі, неймовірно побільшений, але з усіма компонентами. Той мундир — це й була гімназія, від якої він тікав, і в ньому, як миші, позалишалися всі оті юні варвари, які знущалися з нього й мучили його. "Це від того, — пробурмотів, — що я надто добрий! Не можна в цьому світі бути добрим!" Там, попереду, на порожньому й німому шляху, побачив мету своєї мандрівки: розчинені двері, йому здалося, що то широко розтулена паща велетенського змія, котрий згорнувся, скрутивши тисячки кілець, і гіпнотизує його. Він же не має сили йому опиратися, бо він — зелена жаба, яка покійно й приречено стрибає назустріч тому розхиленому роту гігантського боа-констріктора, і єдина втіха для жаби — пропасти. Адольф Карлович не вражався від того, що порівнював себе із жабою, в цю хвилю він себе зневажав. Зневажав власну слабку волю й приреченість — був у цьому світі сам як палець. За спиною стояв застебнутий на всі гудзики гімназія-мундир, і він не міг повернутися туди, не звільнивши душі.

Шкапа вже пропала з його зору, та й не потрібна йому була — досить того, що надала ритм. Отож рухався до відчинених дверей шинку, як і вона, спазматичними ривками, раз пришвидшуючи, а раз уповільнюючи хід. Я став тимчасовою тінню цього нещасного: ба, навіть у своєму падінні залишався він елементарний, цей Адольф Карлович. Тікаючи від заведеного ритму гімназійного життя, він і тут ставав механічною лялькою. Шлях його був суворо розмічений: перші дві чарки випивав у Боруха, а наступні дві — у Холоденка. Далі йшов до заїжджого дому, в якому жив я по приїзді, і тут випивав ще дві чарки. Але просиджував тут довше, похитуючись і бурмочучи під ніс, після чого знову йшов до Холоденка і знову до Боруха. Звертав на Поділ і виходив до Кам'янки. Під Замковою горою, біля скель, часто лягав відпочити, байдуже, був дощ чи сипав сніг. Спав рівно стільки, щоб протверезіти, взимку не більше п'ятнадцяти хвилин, а влітку і всю ніч. Восени — по кілька годин, так само й весною. Ніяка застуда не бралася його, хіба червонів більше, ніж годилося, ніс. Із розжареним носом приходив у гімназію й зачинявся у своїй комірчині. Могутнє хропіння виривалося тоді в замкову щілину, й учні даремно крутилися біля тих дверей, підбираючи ключі: замок до своєї комірчини Адольф Карлович замовив у найкращого коваля міста, який працював на базарі біля Кафедрального костюлу, і той замок не міг відчинити ніхто. Навіть диму напустити в комірчину Адольфа Карловича учні не могли — на шпарину накидалося вічко. Шкапу ж у комірчину учні зуміли завести, тайкома

викравши у надзирателя ключі.

Сьогодні Адольф Карлович був трохи не такий, як завжди: щось у його рухах насторожувало. Зрештою, я знав причину: Берген був сумний. Можливо, той жах, що пережив його вчора ввечері, збудив у ньому щось забуте, і він раптом здивувався, як опинився в цьому чужому краї, де в нього немає жодного приятеля або родича. Можливо, між ним і шкапою відбувся тихий діалог, і ці двоє раптом порозумілися, хоч одне — тварина, а друге — вища істота, їх, можливо, й поєднав у цей вечір той-таки сум, який і змусив Адольфа Карловича стати тихим і загадковим. Заходячи до Боруха, він звичайно вдаряв кулаком об стіл, на що лакей Боруха чи й сам господар кидалися виконувати наказ. Сьогодні ж він тільки сидів за столом і важко відсапувався. На те диво вплив з кімнат сам Борух і присів біля свого клієнта.

— Чи пан часом не захворіли? — допитувався він, прихилившись до Адольфа Карловича. — Ой, щось пану відходить, щось йому за серце хапа! Може, пан не має зараз грошей, то я почекаю, чи ж ми не свої люди? Хіба я не знаю, що пан учитель їх мені віддасть? Хіба я йому посмію сказати "не"?

Адольф Карлович позирнув синіми очима, сьогодні вони й справді були каламутні.

— Дві порції! — наказав коротко.

— Зараз вам буде дві порції, чому б не? — з полегшенням зітхнув Борух. — А про гроші я у вас не питаю...

Але йому довелося сьогодні здивуватись удруге: Берген за горілку заплатив. Але не вийшов відразу, а відкинувся до стіни й сидів, майже погасивши очі.

— А що, коли він тут у мене помре? — сказав тихцем Борух жінці. — Матиму клопіт. Придивися за ним...

Борух мав гешефт у місті й подався його робити, а його вірна Рахіль почала стежити, чи не вмиратиме в шинку Адольф Карлович. Але Берген умирати не збирався. Він раптом устав, схитнувся, відсапнув і пішов просто на світлий прямокутник дверей. Об двері він, правда, зачепився, але не так, щоб утратити рівновагу.

У Холоденка Адольф Карлович випив свої дві порції одним духом. Озирнувся по порожньому шинку, а тоді так само, як у Боруха, приплющив очі й глибоко задумався. Я незримо сидів обіч нього, роздивляючись велике, порите зморшками обличчя Адольфа Карловича. Бакенбарди спускались у нього низько, з'єднуючись із бородою, зате підборіддя було виголене. Пшеничні вуса вицвіли і стриміли в безладді, а брови настовбурчилися.

— Сидиш біля мене? — спитав тихо, і я здригнувся — чи він відчув біля себе мою присутність? Але це було надто мало ймовірно, досі жоден чоловік не помітив мене біля себе.

— Ну-ну, не всміхайся, — сказав Адольф Карлович. — Я і без тебе знаю свого біду.

У першу хвилю я хотів тихо щезнути, але ситуація видалася мені принадою. Адольф Карлович говорив до мене по-німецькому, втомлено й безпристрасно:

— Ці розбійники скоро доведуть мене до божевілля, — сказав він. — Наступного дня я знайшов мотузки, які ці шишибеники протягували між ліжками...

Це трапилось у позаминуле чергування Адольфа Карловича. Він уже заснув, двічі приклавшись перед тим до пляшки, схованої у комірчині, а шибеники в цей час протягли між ліжками у спільній кімнаті поворози й погасили нічники в коридорі й покої. Після того в протилежному від ліжка надзирателя кінці хтось закричав перелякано й дико: "Пане вчителю! Рятуйте! Мене душать!" Учень і справді захарчав, ніби його душили, спросоння Адольф Карлович кинувся на крик, але перечепився через повороз і гримнув об підлогу. Зірвався, зробив новий скок і знову загромотів додолу. В цей час у спальні знявся неймовірний галас, звідусіль полетіли подушки, зовсім засипавши надзирателя. Він заволав, гукаючи лакея. Лакей, як завжди, не поспішав — за цей час юрливі постаті швидко позабирали подушки, і, коли з'явився лакей із світлом, всі мирно лежали, посопуючи. Тоді Адольф Карлович затрусив над головою руками і почав лаятися, обзиваючи учнів не зовсім достойними словами.

— Ви заважаєте нам спати, — обізався один із учнів. — У вас галюцинації...

Сторожка тиша завмерла в кімнаті, а Берген і руки опустив.

— То мені стояти чи йти? — невдоволено спитав лакей.

— Чому не горять нічники? — роздратовано накинувся на нього Адольф Карлович.

— Ну, це діло невелике, — відказав лакей і почав засвічувати нічники.

— Мали б совість, — казав тим часом Адольф Карлович. — Я старий, утомлений чоловік. Мали б совість!..

Його голос ламався, і всі в кімнаті зачаєно дихали, тамуючи сміх подушками.

— Мали б совість і ви! — озвався той-таки спокійний голос. — Через ваші галюцинації ми не висипляємося...

Дивну неміч відчув тоді Адольф Карлович. Добре знав, що тільки йому зважуються учні викидати такі коники, він же безсилий навіть покарати їх.

— Сікти вас треба! — бурмотів він, пробираючись до свого ліжка. — Кістки вам треба ламати, безсердечним!..

На те хтось зойкав легенько, і вся кімната переповнювалася шелестом: сміх душив гімназистів. Тоді Адольфу Карловичу вперше захотілося дико закричати, схопити першого, хто втрапив би йому в руки, і... зачавити. Він ледве погасив свій порив, сів, звівши голову, і безсилі сльози покотилися йому по щоках.

— Все? — спитав надламаним голосом. — Може, zvolите спати?

— На добраніч, пане вчителю! — пройшов кімнатою голос...

Адольф Карлович розповідав мені це швидким шепотом, очі його при цьому бігали, а на обличчі лежала тривога. Я сидів навпроти урочистий і поважний, повний робленого співчуття й готовності вислухати всі скарги. Знав, що він таки побачив мене, але не зв'язує мене з тим бовваном, котрий веде зараз у гімназії уроки; він стежить за мною з хворобливою увагою, побоюючись, щоб і я не кпив із нього. Не хотів, щоб хтось дивився на нього з іронією.

— А історія зі шкапою, — мовив він. — Вони почали запевняти мене, що то не кінь, а чорт...

Засміявся, але за мить його обличчя знову стало серйозне.

— Смішно, правда? — спитав. — А знаєш, що найсмішніше? Я починаю вірити, що шкапа та не чорт, ні, а якесь відбиття мене самого у світі, чи не кумедно?

Але мені не було кумедно. Лишався серйозний і повний уваги. Мені здалося, що я трохи легковажив раніше Адольфа Карловича: не така елементарна він душа.

— Кожен, зрештою, має таке відбиття, — зашепотів німець. — У друзях, двійниках, тваринах чи рослинах, тільки я знайшов відбиття... у цій шкапі.

Я хотів сказати, що ця його думка — лиш похідне німецької романтичної літератури, якої Адольф Карлович начитався в юності, але Берген незадоволено скривився.

— В юності я взагалі не читав ніякої літератури, — сказав він і випив ще одну порцію, яку йому підніс лакей. — Я вирішив відмовитись од служби, інакше вони мене замучать. Не знаєш, чому вони в'їлися на мене?

Я хотів сказати, що світ ділиться на сильних і кволих. Кволих усі довбуть, а сильні можуть за себе постояти.

— Не кволий я, а добрий, — смутно сказав Берген. — Жодного з цих бешкетунів не побито з мого виказу. Жодного не посадив я до карцеру...

Мені здалося, що кволий і добрий — часто одне і те ж. Кволий не чинить зла, бо не має на те сили.

— Коли б це було так, — прошепотів Адольф Карлович, — то світ вартий був би прокляття...

"А він і проклятий! — спокійно подумав я. — Хіба не сказано про це в писанні?"

Тоді Адольф Карлович помахав переді мною пальцем, ніби пригрозив мені.

— Не хочу пускати в себе чорних думок, — сказав він. — А чорні думки — це ти, чи не так? На те засміявся я. Не може він знати, хто я такий!

Знову сидів загаданий, заплющивши очі, і Холоденко, як і Борух, не витримав, щоб не підійти до постійного свого відвідувача.

— Ой-вей! — сказав він. — Пане Бергене, а що вам таке?

— Сядьте зі мною, випийте, Гершку, — запропонував Берген.

— Фе, таке кажете, пане Бергене, — скривився Холоденко. — Чи б я пив ту гидоту?

— Це не гидота, Гершку, а вода спасіння, — мовив Адольф Карлович. — Aqua vita!

— Ха-ха! — засміявся Холоденко. — А з ким ви бесідували, пане вчителю?

— З ним! — ткнув у мій бік Адольф Карлович і раптом підморгнув. — Ходить за мною і шпигує. Не знаєте, навіщо?

— Таке скажете, пане Бергене, — похитав головою Холоденко. — Хто б за вами ходив та шпигував?

— За кожним хтось ходить і шпигує, — повчально сказав Адольф Карлович. — Ми часом самі за собою шпигуємо, а це — теж він!

— Вам треба освіжити голову, пане Бергене, — похитав скрушно пейсами Холоденко. — Може, дозволите відчинити квартиру?

Тоді Адольф Карлович аж почервонів од докуки. Він звівся, став струнко й подивився сердито, навіть гнівно.

— Все можу дозволити, пане Холоденку, — сказав він владно, — але не те, щоб з мене сміялися. Голова в мене чиста, як кришталь!..

— О, ваша голова! — зацмокав Холоденко. — Яка то золота голова! Ваша голова — це щось таке, що й слів не знайду!

Адольф Карлович вийняв своє портмоне і поклав на стіл срібну монету.

— Усе вам заплатив, як годиться, пане Герці?..

— Усе, все, пане Бергене! — підхопився Холоденко. — Заходьте до мене, не минайте і не сердіться на мої дурні слова!

— Гей, ти! — сказав владно мені Берген. — Чи підеш зі мною? Та ж звісно, підеш!

Рушив, гордо випроставшись, до виходу, а я залюбки підкорився його наказові: не було мені з ним нудно. Адольф Карлович перечепився тільки на порозі, я люб'язно підхопив його під лікоть.

— Дякую! — мовив по-німецькому. — Ти мене зараз не кидай! Боюся, що нап'юся сьогодні до чортиків.

"Надто часто згадуєте сьогодні чортів", — подумав я.

— Це тому, що вони мені на душі шкребуть, — мовив він і скерував свою ходу по Нільській до заїжджого дому, де я колись ледве не втрапив у пожежу.

Ішов, похитуючись і розвіюючи полами розстебнутого мундира, формений кашкет збився набік, дивився Адольф Карлович на ноги, проміння сонця падало на передки чобіт. Ішов і бурмотів, а я ступав нечутно поруч і наслухав, бо хотів почути кожне його слово.

— Цей світ легко проклясти, — бубонів він, — а нелегко зробити ліпшим. Я теж не зроблю його ліпшим, але нічим йому не зашкоджую. Знаю, чого мені бракує, але це моє знання до заднього місця. Гей, ти! — повернувся до мене. — Слухаєш мене? Я тобі збрехав, бо в юності таки начитався до чорта книжок. Але то були, здається, не ті книжки, що потрібно. Вони не лікували душі, а тривожили. Тому я й прийшов у цей світ тривожний. Діти мене й не полюбили через те, що я тривожний! Що за мною чорні думки хвостом волочаться і, хоч не пускаю їх у себе, вони біля мене товчуться. Я такий собі: ні добрий, ні злий, і це вже також біда. — Він раптом випустив у порох дві сльозини, і вони, обкатавшись, затемніли перед ним чорними кульками. Стояв і дивився. — Справа тут значно простіша, ніж гадаємо. Кожен із нас, як би високо про себе не думав, — ніхто! Навіть ти! — Він повернувся і тицьнув у мене пальцем. — Ніхто!

Я поблажливо всміхався. Саме так, щоб не образити його, але й виявити свою незгоду.

— Біда в тому, що ми всі од лица свого утікаємо. Я теж, не думай, що так уже високо себе ставлю. А нам утікати від нього не треба, нам шукати його варто. Бо, втікаючи від загубленого, ми були б ідіотами, коли б сподівались у цей спосіб загублене знайти.

Я безшелесне плив біля нього і всміхався. Тією усмішкою, яка лежала в мене на обличчі зранку, ще в гімназії. Було втішно слухати це самокатування. Воно тільки

порожня полова, яка відвіюється вітром, адже все залишається, як і було. Адольф Карлович мудрий тільки під мухою, завтра він знову терпітиме капості учнів і знову хотітиме напитися. Проголошуватиме мудрі монологи, і це буде не більше, як п'яний лепет, як б високі й світлі думки його не навідували. Він не вписується у життя так, як більшість наших учителів, через це й цікавий мені. Істина проста: чим догідніше вкладаєшся у житейське ложе, тим меншу тягнеш за собою історію. Люди ж з історіями — це білі ворони, кожен по-своєму третій життям, а може, знівечений. Ті ж, без історій, — гладенькі, як галька; життя котить через них свої хвилі і не зрушує з місця.

Адольф Карлович тим часом підійшов до трактиру в заїжджому домі, він мав ще досить розважку в голові, бо перш, ніж зайти, вийняв портмоне й перевірів, чи вистачить йому розплатитися. Грошей було досить, він ствердно хитнув і переступив поріг. Відразу ж йому назустріч звелася бліда, худа, горбата постать і замахала рукою: був то мій співпідорожанин Ковальський, тепер учитель пансіону Рихлінського. Берген радісно йому закивав і вже й думати забув про такого чемного й ненав'язливого співрозмовника, як я.

— О, гер Ковальський, гер Ковальський, послухайте, що ці увірвителі зі мною зробили! — заговорив Адольф Карлович, вже встигнувши собі на ходу замовити пригощання.

Розповів Ковальському історію з конем, а тоді з поворозами, на що його співрозмовник тільки скрушно похитував. Вряди-годи вони зближали чарки й цокалися, розхлюпуючи трунок.

— Так, так, — казав Ковальський. — Я вас розумію. Але послухайте, що вам скажу...

— Ні, вислухайте мене, — гаряче говорив Борген. — Чи можна збиткуватися над людиною? І у святого не вистачило б терпіння!

Він розповів третю історію, мені ще не відому. Після вечері й молитви (це відбувалося на першому поверсі) учні пішли на другий поверх до спальні, а Адольф Карлович заскочив у свою кімнату покурити і ковтнути чогось підбадьорливого... У цей час він і почув несамовиті крики:

— Пожежа! Горимо! Рятуйте, хто в бога вірує!

— Я мчав, ніг під собою не чуючи, — оповідав смутно Борген. — Заскакую, а вхідні двері всі у вогні, а зі спальні — крики про спасіння. І що б ви думали вони вчворили? Поставили на двері драбину, і, коли я шарпнув їх до себе, драбина звалилася на мене..

Ковальський засміявся.

— Ви теж смієтеся, гер Ковальський? Значить, ви сьогодні не співчуваєте мені? Тоді я піду геть, гер Ковальський! Хіба ви не бачите, що я захмелений, аж світ мені в очах крутиться. А раз так, не ображайте мене хоч ви...

Він смутно подивився у вікно і раптом побачив: там, за вікном, пожежа. Палає жовтим полум'ям дерево, тріпотить, труситься — золоті листки задзвонили. Він подумав: а може, й справді в нього галюцинації. Може, діти ні в чому не винуваті, а він тільки напасті їм приписує? Але ні! Він тоді відкинув драбину, а вони, мерзотники, ще й

шворку перетягнули, і він погримів.

— Смійтеся, гер Ковальський, — повернув він очі до приятеля, — я вдруге погримів.

Але Ковальський уже не сміявся, сидів так само блідий і так само смутний, а рука його, що лежала на столі, була синювата.

— А ви чому зараз не в пансіоні? — спитав Берген.

— Людині з моїми вадами, — сказав смутно Ковальський, — не можна викладати ані в гімназії, ні в пансіоні.

— З чого ж тоді хліб їстимете?

— Я не певен, — так само смутно відрік Ковальський, — що мені його потрібно їсти... Розкажіть ліпше, як закінчилася та історія з вогнем.

— Поки я гасив вогонь, а горіли портъери на дверях, крики стихли, стало тихо й темно.

— Як у романі зі щасливим кінцем, — озвався Ковальський.

Він, Берген, наробив крику, прибіг лакей, проте всі мирно спали, тільки пахло горілим.

— Вони знову почали казати, що це галюцинації...

— Покиньте службу надзирателя, — серйозно сказав Ковальський.

— А куди піду?

— Викладайте німецьку мову. Адже добре її знаєте?

— Чи знаю я німецьку мову? — здивувався Берген.

— Ну, звісно, ви ж німець. Там ви хоч колами відвоюєтеся. Огородите себе, пане Бергене, колами від світу, як Робінзон Крузо. А потім виявите, що хижих звірів на острові немає.

— У вас чорний гумор, гер Ковальський, — сказав Берген. — Чи не відчуваєте, що біля нас сидить хтось третій?

— Відчуваю, — сказав Ковальський. — Це наша невлаштованість у цьому світі.

— О так, так, — захитав головою Берген. — Ви мудро й точно висловилися. Давайте за те вип'ємо.

Вони випили. Дивились один на одного і співчували.

— Ви вже вконтентовані? — спитав Ковальський пошепки.

— До чортиків, — відповів так само пошепки Берген. — А ви?

— Я ніколи не буваю п'яний, пане Бергене. Я буваю од випивки тільки смутний. Чим більше п'ю, тим більш смутнішаю. Тоді світ мені бачиться догори ногами.

— Це він бачиться вам нормально, гер Ковальський.

Горбань засміявся, але силувано.

— Цього разу не з вас сміюся, пане Бергене, а з вашого дотепу, — чемно зауважив він. — Мило ми з вами побалакали.

— Хочете йти? — спитав Адольф Карлович зовсім серйозно. — Але куди?

— Недалеко, пане Бергене, — сказав Ковальський і зівся. — На той світ...

Я здригнувся. Обличчя в Ковальського було синє. Він поправив на грудях крават, узяв капелюха й обережно наклав його на голову. Очі його блищали, а уста були

підтиснути.

— Мені сміятися з вашого дотепу чи плакати? — спитав Борген.

— Ні те, ні друге, — спокійно відказав Ковальський. — Я сьогодні дійшов до вирішальної і зовсім не дурної думки. Людина не може жити сама. Коли в неї є родина чи хоч би родичі, вона має повернутися до них. Коли ж її родичі в могилі, вона має повернутися до тих могил. Правильно я сказав?

— Цілком, — сказав Борген, ледве повертаючи язиком. — А коли немає ні того, ні другого?

— Знайдіть такого ж самотнього, як ви, і, коли він не заперечуватиме, назвіть його братом... Здорові будьте, Адольфе Карловичу!

— Ви справді на той світ? — спитав Борген, нетямкувато викруглюючи очі.

— І не ближче, — відповів із усмішкою Ковальський. — І знаєте, що вам при відході скажу. Я пишаюся, що мав такого приятеля, як ви!

Випрямився, наскільки міг, і легкою ходою пішов із трактиру, ніби виходив із найвишуканішого палацу. Борген дивився вслід широко розплющеними очима, жах промайнув по його обличчі.

— Гей, ти! — тихо гукнув. — Ти ще біля мене? Але мені не хотілося відповідати. Я заплющив очі, а відтак став двічі невидимий. Знав, не бачить він мене, та й не потрібно вже це йому: що може додати до своєї історії? Було очевидно: страх у його душі також не марниця. Може, це те, що врятує його, бо тільки через страх перестане занепадати, тобто стана, як галька, обмита течією, — сірою тінню зробиться, нікому не цікавою й не потрібною.

Але він ще не хотів здаватися. Зібрав зі столу шматки хліба і засунув їх до кишені. Тоді гукнув лакея і розплатився. Почав з натугою підводитися з-за столу, спираючись руками об залиті трунком дошки, і від цього рипіли йому м'язи й кістки. Стояв якийсь час, а тоді повільно почав розвертатися. Став, щоб бачити вихід, і знайшов його, залитий неспокійним осіннім світлом, хиткий і каламутний. Рушив, намагаючись не хитатися, і тіло в нього було дерев'яне. Очі стали олив'яні, а на вуста наповз зніяковілий усміх. Не хотів, щоб хтось бачив його оп'яніння, і через те ще більше здавався п'яний. Ішов до виходу помаленечку, ніби мав хтозна-скільки часу. Сонце засліпило його, і він повернув до нього обличчя.

— А вже осінь, — сказав він мені, бо я змушений був підтримати його, щоб не перечепився через поріг. — Так швидко прийшла. Не зогледівся...

"Життя теж так проходить, — подумав я — Особливо коли воно так марнується!"

— Як ти гадаєш, я пропащий? — спитав Адольф Карлович.

"Пропащий той, хто вже нічого не сподівається", — подумав я.

— Правильно, — відказав Борген. — А я ще сподіваюся. Ну, хоч би зустріти ту шкапу... Я дивився на нього з усмішечкою.

— Рушили? — спитав він і таки рушив. Дерев'яною, хиткою ходою. — Ти даремне всміхаєшся, — пробурмотів. — Чув, що сказав Ковальський? Треба мені знайти такого ж самотнього, як сам. А що, він справді пішов на той світ?

Я розвів руками: хто зна! Може, тільки жартував?

— Я теж так подумав: жартує. А ти віриш у чудеса? Я непевно рухнув бровами.

— А я вірю. Он глянь! — Він раптом спинився й прийнявся.

Перед нами лежала залита осіннім сонцем вулиця, їхали екіпажі, вози й коляски. Ходили люди. Одежу мали тільки білу й чорну, а може, це тільки так вдалося. Борген стояв і втягував повітря, ніздрі, з яких вилазило руде волосся, ворушилися, а очі були приплющені, хоч я знав: він пильно озирає вулицю. У цей час у повітрі щось здригнулося, ніби голуба брила простору розкололася: по хіднику, заточуючись і киваючи головою, ішла шкапа.

— Онде він, мій брат безіменний, — сказав Адольф Карлович і, ледве пересуваючи ногами, пішов шкапі назустріч. Вони ступали одне до одного, керовані несвідомим, але й нездоланим потягом. Шкапа витягла шию і стригла вухами, й Адольф Карлович з присвистом утягував у себе повітря. Зрештою, поспішив назустріч, але чудний то був поспіх, нога чіплялася за ногу. Так само незграбно поспішила до нього шкапа, наче також упилася. Я стояв заворожений: таку сцену ліпше спостерігати звіддалік. На обличчі в мене тремтіла всмішка, а очі мружилися. Листя навколо палало — велика пожежа запалила землю. Сонце лило море негарячого світла, а може, те світло точилося од листя, яке спалювалося. Я знав: триватиме це недовго. Ще кілька днів — і все потуманіє, втихомириться й упокориться. Можливо, й Адольф Карлович опам'ятається й не чинитиме безумств. У нього стане сили послухатися Ковальського, і він застібне на мундирі всі гудзики. Заходитиме в клас, тримаючи під пахвою журналу, — на нього зі страхом дивитиметься два десятки очей. Ставитиме коли, а одчайдушних гнатиме в карцер і під різки.

Адольфу Карловичу також здалося, що все навколо палає. Хиталися вогняні дерева, з калюж пострілювали жовті списи, а вгорі, серед неба, виростало із сіро-срібної хмари і розкидало навсібіч золоті пагони золоте око. Вони вже були близько одне від одного: покинута всіма стара шкапа і чоловік без роду й племені. Кінська голова розбухала в очах Адольфа Карловича — потяглася до нього пухкими мокрими губами, щоб поцілувати його у уста: вона не була проти, щоб Берген назвав її братом. Очі її плакали від зворушення, бо не сподівалася такого щастя — ось він, сокровенний момент.

Але з Адольфом Карловичем щось приключилося. Дивився на шкапу широко розверстими очима — жах промайнув по його обличчі. Озирнувся навдокіл, а тоді замахав руками.

— Геть! — скрикнув обриджено. — Пшла, чортяка! Шкапа опустила голову й затремтіла. Сахнулася убік, аж ударилася об паркан.

— Чортяка! — прошипів Берген і звів руку, ніби хотів ударити нещасну тварину...

У той-таки день, під вечір, у дворі пансіону Рихлінського на кам'яній бруківці було знайдене тіло приватного вчителя Володимира Ковальського, який викинувся з вікна третього поверху. Він помер одразу ж, але при огляді на тілі великих травм не було. Після анатомування виявили, що всередині в Ковальського все згоріло від сірчаної

кислоти. Єпископ Фіалковський спершу заборонив ховати Ковальського за християнським обрядом, але наступного дня раптом дозволив похорони. У процесії брала участь половина міста, бо для більшості ця смерть була загадкова й викликала безліч пересудів. Ще вдень, того-таки дня, Ковальського бачили на католицькому цвинтарі, де він довго гуляв, читаючи написи на надгробках. Дехто казав, що в його кімнату пробралися кинджальники, отруїли його й викинули надвір, але ніхто не чув ніякого шуму. Адольф Карлович на похорони не пішов, так само нічого не звистив він поліції, яка розпитувалася про розмову, яку він вів у трактирі з Ковальським. Ця історія дивним чином уплинула на долю Бергена, бо учні, почувши, що їхній наглядач має якесь відношення до загадкової смерті, почали дивитися на Адольфа Карловича з належною пошаною. На похоронах була музика і стільки провожатих, ніби ховали не зубожілого вчителя, а принаймні губернатора. Навіть мертвий. Ковальський зберіг загадковий вираз на обличчі, і це сприяло тому, що про нього згадували в різних кінцях міста ще з тиждень. Я на похоронах був і навіть просльозився, бо нечасто випадає побачити щось урочисте й небуденне, а окрім того, щось мене і за серце ущипнуло. Я не надав тому великого значення, хоч почуття це було, здається, справжнє.

РОЗДІЛ VII

На педагогічній раді я не втримався, щоб не викласти своїх думок, котрі, як я пожартував перед директором, могли б реформувати учбовий процес. Насправді реформатором я ніколи не збирався ставати — в наші, та чи тільки в наші, часи це річ досить небезпечна. Але тоді щось на мене найшло, і я виліз зі своїм проектом, як Пилип з конопель.

Педагогічна рада в нашій гімназії існувала не для теоретичних міркувань учителів, а була місцем легальних доносів не тільки учителів на учнів, але й на колег. Головний суддя — наш директор — розв'язував усе саморуч, і ніхто ніколи його рішень не оскаржував. Більшість учителів сиділа на тих радах, набравши в рот води, і це була, здається, найдогідніша позиція. Стати Пилипом з конопель примусило мене обличчя вчителя фізики Кулаківського, було воно самовпевнене й бундючне, цей чоловік увіч виказував погорду не тільки до всього зібрання, але й до самого арбітра. Той його вираз виникав через уміння по особливому скривлювати рота і дивитися із самовпевненим прижмурцем. Закинути йому щось у поведінці ми не могли, але поглядали на нього, особливо я і законоучитель, не без роздратування. Мене спершу це тішило, але незабаром я помітив, що дратуюся по-справжньому. Це рідко зі мною трапляється, бо навчився не тільки володіти собою, але й сам волів дивитися на світ так, як хотів Кулаківський: в нього це була якість позверхньо-позірна, а у мене внутрішньо-притаманна. Даремно кажуть, що подібне до подібного веде бог, часом подібне буває супротивніше протилежному. Отож, кажу, фізіономія Кулаківського несподівано мене роздратувала, а коли це трапляється, в мене на хребті починає терпнути шкіра. Саме тому я не втримався і заговорив про речі, які мені, молодшому вчителю, не годилося б висловлювати так самовпевнено.

— Наша каральна система, — сказав я, — тобто система різок — річ педагогічне

повновартісна і дає, як кожен знає, немалі результати. Я не є і ніколи не буду проти різок, бо це б значило бути нерозумним, недалекоглядним і піддавати себе під небезпеку стати жертвою розгнужданої злочинності учнів...

Директор слухав мене, звузивши очі, й похитував у знак згоди головою, водночас я відчував його насторожене нетерпіння. Але язик мій уже пустився берега.

— Однак наша система покарання хаотично-нерегламентована, я б запропонував виробити правила, своєрідну таксу покарань, щоб кожен учень знав певне законодавство, розкладене на параграфи, і відав, скільки різок і за що має одержати. Я сам готовий скласти такі таблиці, і учень, провинившись, міг би знайти опис свого переступу у відповідній графі. Це не тільки посіє добророзсудливий страх, але й розвиватиме почуття законності. Через це учень знатиме, що не вчитель його карає, а закон, і в нього не виникатиме супроти вчителя негативних емоцій. Я сказав усе.

У директорському кабінеті, де ми зібралися, зависла тиша. Законоучитель розкрив здивовано й захоплено рота, Кулаківський зирнув на мене з презирством, Ленсаль іронічно всміхнувся. Директорове обличчя стало як кам'яна маска.

— Можливо, ви сказали щось розумне, пане Сатановський, — мовив він крижаним голосом. — Але, по-перше, жодна гімназія не має права встановлювати своїх власних порядків, вони єдино загальнозживані у всій імперії, і не знизу їх витворюють, а згори — ті, що стоять над нами. Нам же не належить не тільки критикувати існуючий лад, а й висувати наважіння якісь міражні проекти; нам годиться твердо й неухильно виконувати всі прислані нам інструкції, не висуваючи надмірно власної псевдоглибокодумності. Ви зрозуміли, пане Сатановський? Наша місія не обмірковувати, а улягати, і чим точніше й ґрунтовніше ми це чинитимемо, тим краще й похвальніше виконуватимемо свій суспільний обов'язок служити государю й державі. Наше завдання — запроваджувати в дитячі серця дух послуху, а про більше й мріяти не годиться. Сідниця учня ліпше зрозуміє всі закони, ніж голова, — пожартував він, і між учителів прошелестів схвальний смішець. — По-друге, ваша ідея може стати призвідницею бунту, і хто зна, чи не приведе до падіння авторитету учителя, коли він раптом не вкладеться у ваші приписи й параграфи.

Останню фразу він сказав з убивчою іронією, і сміх прозвучав у кабінеті зовсім виразно, підтверджуючи ці директорські, я б сказав, безрозумні, слова. Я швидко окинув поглядом моїх колег і побачив, що в одного з них, учителя латини Міхневича, гарячкове поблисують очі.

Я спершу подумав, що мої слова запали йому в серце, але, придивившись пильніше, збагнув, що він простісінько радіє з моєї поразки, як і всі інші. Зрозумівши це, я, за своїм звичаєм, відчув не уразу, а задоволення, марнославство — почуття для мене чуже.

— Повністю визнаю за вами рацію, пане директоре, — схилюся я у чемному поклоні, стаючи знову тим, чим були всі інші, тобто нічим. Зрештою, ніякого вільнодумства в моїй пропозиції не було, і ніхто не подивився на мене з підозрою, навіть Траутфеттер.

Цю історію можна було б і не записувати, коли б не учитель фізики Кулаківський. На його обличчі після моєї капітуляції засвітилася така непогамована радість, що я трохи розгубився: те, що відчуваю втіху від інших я — річ одна, а зовсім інше, коли хтось кпить із мене. Тоді я стаю непроникне холодний та гострий, учнів немилосердно шлю в карцер, силою волі встановлюючи свій авторитет; між колег тримаю його вже тим, що веду відлюдницьке життя, дивлячись на всіх трохи звисока, а часом сходячи до позірно люб'язної прихильності, що людям неодмінно подобається. Окрім того, я ні з ким не задираюся і користуюся, таким чином, славою тишка, про якого всі знають, що пальця йому до рота совати не годиться. Отже, я нікому не стаю поперек дороги, водночас виразно даючи знати, що зневажати себе не дозволю, і ця позиція при моєму становищі найрозважливіша. Саме тому мене кольнуло, коли я уздрів відверту до себе зневагу від Кулаківського, і бажання помститися ворухнулось у мені. Я рідко користуюся своїми здатностями для пустопорожньої гри, але тут обійтися годі було, я вирішив у певний спосіб збити йому пиху і змушений був узяти активнішу участь у його житті, зігравши на його елементарній упевненості, що він аж нітрохи не вірить у надприродну силу. Я пішов на такий чин не без застережень, бо куди приємніше звідувати події, не беручи в них участі більшої, як спостерігач. Тут же був зачеплений мій гонор, і після глибшого розмислу, я зважився додати до колекції життєвих історій ще й цю, витворену з моєю безпосередньою участю, тобто вирішив стати нечистою силою.

Кулаківський жив у двох великих кімнатах у старому, обшитому дошками будинку, половину якого було вже напівзруйновано. Щоб зайти до нього, треба було вступити в темний коридор, з якого підіймалися залізні сходи до невеличкого передухіддя перед дверима. Внизу жила молода вдова з трьома дітьми, яка утримувала себе тим, що пекла пиріжки з м'ясом і продавала їх гімназістам, — колись вона знала ліпші часи і, незважаючи на таке просте заняття, трималася не без гідності. В неї в плиті постійно горів вогонь, і дим часто підіймався по сходах і заповзав у двері Кулаківського. Часом це його дратувало, і він, вискакуючи на сходи, вживав щодо вдови далеко не компліментарні слова. Вдова відповідала тим самим, а інколи вдавала із себе глуху й німу, і я виснував з цього факту, що вчитель фізики тільки вдає із себе незворушно-мудрого — це в моєму замислі могло зіграти роль не останню. Друге, про що я довідався: в Кулаківського служив лакеєм хлопчик років тринадцяти, був він зляканий і затурканий і відзначався надмірною побожністю, через що навішав над ліжком хрестиків (був він католиком) і всіляких картинок зі святими. Кулаківського, як невіру, це часто дратувало, він не раз обсміював цю пристрасть у лакея, а одного разу мені вдалося доглянути, як він лаяв свого слугу і навіть, на превеликий жах хлопця, позирив усі його картинки. Наступного дня хлопчик знову повісив їх над ліжком, а деякі зімнуті вигладила йому праскою згадана вдова, зі старшим сином якої він товаришував, за що не раз діставав у винагороду пиріжка. Ясна річ, що лакейчук був особою вкрай забобонною і міг злякатися власної тіні не тільки тоді, коли плоттю його тіні опанує хтось такий, як я. Я дослідив, що побіч кімнати Кулаківського, якраз за

глухими стінами, були порожні кімнати зруйнованої частини будинку, в яких ніхто не жив, вікна й двері там було забито дошками. Все це я взяв до уваги, розігруючи свою історію, яку збираюся детально тут записати, бо вона, як мені здається, може посвідчити про забобонну в суті своїй натуру людську. При цьому я не бажав своєму противенцю ні втрат у здоров'ї, ні у майні — просто він мав стати на певний час посміховиськом, а що був він людиною гордою, то навряд чи після того затримався б у нашій гімназії. Це й мало б стати конечним результатом моєї невеликої помсти.

Отож увечері, знаючи, що Кулаківський сидить у колі приятелів і ріжеться в карти з таким запалом, що забуває про цілий світ, я, маючи таку ж одержу, як і він, і бувши одного з ним зросту, загорнувшись у плащ, і рушив до вищеописаного будинку. Ішов по залізних сходах, немилосердно гупаючи, як чинив це й Кулаківський, ще й хрипко покашлював при тому. Голоси я вмів імітувати з особливим умінням, тож закричав і загрюкав у двері зовсім так, як щодня це чинив учитель фізики. В квартирі обізався тонкий голосок, який питав мене, хто я такий.

— Ти що, лоботрясе, не впізнав мене, свого пана! — загорлав я п'яним голосом. — Ану відчиняй, бо я з тебе шкуру спущу!

Ці, гідні інтелігентної людини, слова були своєрідним паролем між господарем і слугою, тож миттю дзвякнула зачіпка, і я побачив освітлене свічкою тремтливe, перелякане створіння.

Я рушив просто на нього, не даючи йому пильніше придивитися до мене і вирвав йому з рук свічку. Хлопець злякано відскочив, а я, голосно сопучи й бурмочучи під ніс прокльони, подався у спальню Кулаківського.

— Чай будете пити, пане? — тоненько спитав у мене за спиною хлопець.

— Удався ти своїм чаєм! — буркнув я голосом Кулаківського, і ці мої слова не були йому в дивину, так завжди вів себе вчитель фізики, програвшись у карти. Хлопчик через те безшумно шмигнув у темну кімнату, де клав ліжко.

У спальні я випив склянку води, яку неодмінно хлопець ставив на нічний столик і, натягнувши халата, почав блукати по кімнаті, гупаючи чобітьми. Водночас я відчував зачасне дихання лакея — той все ще сидів у темній кімнаті, готовий прискочити до пана на першу його вимогу. Він знав, що в хвилини роздратування господаря гнівити не можна, бо забував тоді гуманні приписи, за які незмінно агітував у гімназії, і грозився розбити хлопця "на м'ясо". Я ходив довго, даючи час лакею заспокоїтися, а коли відчув, що він починає дрімати, гукнув його стягти мені чоботи. Сів так, щоб світло падало мені в спину, і виставив ногу. Хлопець вправно постягував мені чоботи, і я з лайкою відіслав його геть. Лакейчук безшумно зник, а я, розкидавши постіль, ліг у ліжко, викурив сигару Кулаківського, розгорнув книгу, а коли в сусідній кімнаті затихло вовтузіння лакейчука, щез, як це умів робити, залишивши виразні сліди свого перебування: свічку, зімнуту постіль, розгорнуту книгу і дим від сигари. Це було зроблено вчасно, бо Кулаківський сьогодні й справді програвся і вже ступав на залізні сходи, немилосердно тупаючи. Мала розігратися досить утішна сцена, і я із задоволенням послав своє невидиме ество услід за особою, яка принципово не вірила в

надприродну силу.

Він загроював у двері, але не закричав — в цьому місці я зімітував його не зовсім точно. Глуха тиша відповіла на його гримання, тоді Кулаківській застукав і закричав, вже нічим не відрізняючись від моєї імітації. В дверні щілини полилося світло, і несміливий голосок запитав, хто це такий.

— Ти що, чортівний вилупку, не впізнав мене, свого пана? — загорлав Кулаківський п'яним голосом. — Ану, відчиняй, бо я з тебе шкуру спущу!

Все було так само, як чинив я, тільки я назвав хлопця лоботрясом, а він "чортівним вилупком", що, коли подумати, далеко не відстоїть одне від одного.

— Мій пан, — продзвенів за дверима голосок, — удома, він нікого не велить вночі пускати в квартиру.

На те Кулаківський затупотів ногами і почав лаятися так грубо й непристойно, що я мимоволі звів брови, адже в гімназії Кулаківський вдавав із себе людину гречну, освічену й інтелігентну. Більше того: розважливу і врівноважену, очевидно, щоб тримати таку личину, він і мусив ставати удома чимось протилежним.

— Не лайтеся, пане! — сказав хлопець. — Ось я зараз піду й розбуджу пана, нехай вам посвідчить, що я кажу правду...

Щілини в дверях почали світитися слабкіше, очевидно, хлопець пішов у кімнати, зрештою, світло пропало зовсім, але за хвилину почувся тупіт, двері розчинилися, і хлопець, уже без свічки, вилетів звідти з жахливим криком. Він, певне, спіткнувся на порозі, бо зойкнув і звалився Кулаківському під ноги без пам'яті. Вчитель фізики розгубився.

— Гей, ти, що там таке? — сказав він знічено. — Ану вставай!

Але хлопець і не подумав вставати, Кулаківський схилився над ним, а переконавшись, що він непритомний, присвиснув і кинувся в розчинені двері. За хвилину він вийшов із квартою води і почав, набираючи її в рота, фуркати на хлопчика, ставши для цього на коліна.

— Ну ти, дурний! — сказав він. — Та ж не бійся. Чи ти дурману наївся, чи клепки в тебе закрутилися? Вставай, вставай, вставай, я тобі кажу! Хіба не бачиш: це я — твій пан! Вставай, вилупку! — Він навіть турнув малого під бік.

Кулаківський вернувся додому підхмелений і поширював від себе такі запахи, що мені, непитушому, аж у голові наморочилося. Хлопчак, зрештою, опритомнів, очевидно, не так від води, якою на нього бризкано, як од нестерпного сивушного духу.

— Ой пане! — сказав він, сідаючи. — Таке тут сталося.

— Що ж тут сталося? — спитав Кулаківський, не зводячись із колін.

З квартири в розчинені двері падав слабкий відсвіт від запаленої свічки, і в цьому міражному й хиткому сутінку постаті Кулаківського та хлопця були лахматі й безтінні. Схвильований голосок оповідав панові про пригоду, що сьогодні додому являвся не один Кулаківський, а два, що той, перший, Кулаківський говорив пайовим голосом, випив склянку води, перевдягся у халат, а коли погуляв по кімнаті так, як любите гуляти ви, пане, наказав скинути чоботи, і він, лакейчук, те вчинив, от пропасти йому

на цьому місці! А тепер ви, пане, знову стукаєте, хоч я добре знаю, говорив лакей, що ви лягли в ліжку, засвітили свічку й читали, і такий на нього, лакейчука, жах напав, що й досі його всього трусить.

— Ти що, не впізнав мого голосу? — суворо спитав Кулаківський.

— Через це й страх мене взяв, що пізнав. І того разу впізнав. Побіг до вас, бо ви були в ліжку, щоб спитатися, чи пускати вас, але вас у ліжку вже не було, а голос з-за дверей усе-таки ваш, ну я й перелякався, аж душі в мене нема.

— То це перед тобою я чи не я? — сердито спитав Кулаківський.

— Не знаю, що й подумати. До того ви також були ви, то я й пішов спитати вас, чи вас пускати, але вас у ліжку вже не було, бо опинилися вже за дверима. А постіль, можете самі глянути, зім'ята, і книга розгорнута, і свічка ваша горить.

Кулаківський нарешті звівся з колін і став у меркитливому блідому світлі величезний і грубезний, наче виріс і поширшав удвічі.

— Я так злякався, — жебонів хлопчак, — що й досі не можу втямити, як ви вийшли і хто за вами зачинив двері.

— Ти набитий дурень! — сказав Кулаківський сердито. — Тобі наснилося казна-що, от ти й коверзуєш...

— Наснилося? Мені? — здивовано спитав хлопець і звівся й собі, ставши вдвічі вищим та ширшим.

— І не інакше, — вже спокійно сказав Кулаківський. — Валявся на моєму ліжку і возився з моєю книгою.

— Ох, пане! — видихнув хлопець. — Я можу побожитися, а коли хочете, на євангелії поклянусь, що ані крихти не брешу, А книга ваша мені нащо, коли в ній малюнків нема і читати я не вмію.

— А все-таки знаєш, що в ній малюнків нема! Іди в хату, баламуте!

Кулаківський говорив уже з посмішкою, але від мене не сховалося, що він все-таки трохи стурбований розповіддю хлопця.

— Знаєте, що я подумав, пане, — голосним шепотом сказав той. — Чи не кара це нам за те, що ви мої образки зі стіни позривали?

— Зачини губу, бовдуре! — гримнув Кулаківський і штовхнув хлопця в квартиру. За мить двері гримнули, струшуючи дерев'яну стіну, аж затремтіли з легким стогоном металеві сходи, і в домі зависла глибока тиша. Тоді безшумно відчинилися двері внизу, де жила вдова і коло яких невидно я стояв, — на порозі з'явилася жіноча постать. Тримала в руці свічку, і я побачив, що очі і радісно, аж щасливо, засвітилися.

— Вже б'є тебе лиха година, чортяко! — проказала крізь зуби жінка — Все це за мої сльози вдовині!

Я простяг невидну руку і затис у долоні вогник свічки. Стало темно.

— Ой, що це! — зойкнула вдова, але в цей час на неї війнуло з відчинених дверей, і вона зрозуміла, що свічку загасив вітер. Тоді вона щільно причинила вхідні двері і раптом помахала кулаком у напрямі квартири Кулаківського.

— Карай його, боже, карай! — зашепотіла палко. — Карай його, харцизяку, бо це не

людина, а сатана!..

Ця сцена втішила мене так, що сльози замилювання вибилися на очі: щось було в тій жіночій зненависті наївно-первозданне. Тут, у цьому домі, вже відбувалася якась історія, учасниками якої були Кулаківський і ця жінка, але мені резонно здалося, що не буде вона цікава: дрібні сусідські незгоди, які набирають космічних розмірів, бо для участі в них запрошуються вишні сили. Як недалеко відійшли люди від свого елементарного марновірства і які вони ще діти перед лицем матінки нашої природи! В цьому їхнє нещастя і їхнє спасіння; нещастя, бо ходять заблукані та сліпі, і знання їхнє — що мацання палицею дороги. Вони й лихі через те, що безрозсудні і не можуть покласти виразних меж між добром та злом. Спасіння ж їхнє в тому, що вони отакі зворушливо-наївні, а через це й безпомічні. Безпомічність робить людину невпевненою, а раз так, вона починає мислити. Важко сказати, до чого людина домислиться в цьому світі — не скажу того навіть я зі своєю здатністю прозирати в майбутнє.

І все-таки є в глибині душі моєї щось інше. Воно часом пробуджується, і тоді я немовби враження від гарного сну зазнаю. Сну вже не згадати, але він напевне був. Оце "інше" я називаю "третім" у душі моїй, і саме воно не дає мені втішатися з людської глупоти й слабкості на повну силу. Це третє — присутність у мені мого дивака батька, про що я вже зазначав у цьому писанні. Адже я також людина, хоч, може, й не зовсім звичайна. Через це й мені треба остерігатися, щоб і зі мною не сталося, як із тим Біляшівським, який після змагання з генерал-губернатором так нагло змінився. Але я не хочу думати про нього зараз, про нього я ще писатиму. Зараз мій інтерес тут, біля вчителя фізики Кулаківського, людини, яка й досі не вірить ні в що надприродне...

Наступного вечора на слізне прохання хлопця Кулаківський згодився, добряче вишпетивши малого за його дурний страх, не йти грати в карти. До цього примусила й немаловажна обставина — не міг уже програвати; коли б це трапилося, бюджет Кулаківського був би підірваний до такої міри, що він змушений був би жити наборг. Учитель фізики недаремно викладав точну науку: із платні він виділяв чітко визначену суму, яку міг ставити на карти. Коли вигравав, участь у грі затягувалася, а за програшу він доблорозумно відступав. Здається, саме таке вміння рівноважити власний бюджет і давало йому змогу ставитися погордливо до колег. Він згодився задовольнити бажання власного слуги, вважаючи, що вбиває тим двох зайців, а шпетив лакейчука більше для годиться і для заспокоєння власного сумління. Засидівся до глибокої ночі, смакуючи незвичайні пригоди "Бурсака" Наріжного, і вже повіки його почали солодко клеїтися, коли в спальню ввірвався зляканий хлопець. Був білий, як стіна, очі вирячені, а рот безтямно розтулений. В цей мент хтось лунко застукав у двері.

— Чуєте, пане? — ледве проячав хлопець. — Ви знову ломитеся у двері.

Кулаківський притьма кинувсь у передпокій, і волосі я його мимоволі стало сторчака — почув він свій-таки голос.

— Ти що, чортівний вилупку, не пізнав свого пана?! — кричав тон. — Відчиняй зараз же, бо я розтовчу тебе на м'ясо!

Кулаківський розтулив рота, але слова вийшли з нього кострубаті, хрипкі й

спотворені.

— Ідіть геть! — вигукнув він. — Я сам удома й нікого незнайомого в квартиру не пускаю...

— Ти, зараза! — закричав за дверима голос. — Підроблюєшся під мене й робиш з мене дурня? Постривай, я зараз виламаю двері...

Двері й справді затріщали, і Кулаківський метнув поглядом, виміряючи, куди міг би сховатися. Але ховатися було нікуди, через це він-здобувся на мужність.

— Коли лізтимете у двері, стрілятиму! — гукнув він неприродно тонко.

Я знав, що пістолета в Кулаківського нема, та й не було мені потреби висаджувати йому двері. Окрім того, я чудово відав, що внизу до замкової щілини прикипіло око вдови, яке аж тремтить од збудження й цікавості, і, хоч ту шпарину я обачно забив ганчірочкою, побоювався, що сусідка через нестримну цікавість зважиться вискочити просто до мене. Діло ж своє я зробив, тому і щез, як умів, зміркувавши, що мертва тиша після гуркоту налякає Кулаківського більше, ніж подальше страхання.

Треба було мати залізні нерви, щоб після того заснути, бо коли б щось таке трапилося зі мною, я б уже спокійно не заснув. Кулаківський також не мав залізних нервів: був певний, що на нього зроблено замах і що це хотів до нього дістатися злодій — збіг голосів та історію, оповіджену лакейчуком, він поки що до уваги не брав, вважаючи перше випадковим, а друге сонним маренням забобонного хлопця. Але для мене важило хоч би те, що страх у тому домі уже посіяно і можна дати час, аби він проріс.

Те, що вчинив Кулаківський наступного дня, знову змусило мене втіщено просльозитися: учитель фізики прибіг до свого партнера по картах, полковника Дупанова-Ростовського, оповів йому про нічний напад й позичив у нього пістолета. Він виходив від полковника з обличчям зовсім таким, яке мав на педагогічній раді, де було підсічено мої реформаторські затяги, пістолет у кишені додавав йому сміливості й самовпевненості. Всю дорогу він лапав себе за кишеню, аби втішитися з того, що зброя таки при ньому.

Я вирішив прийти до нього не о дванадцятій, а об одинадцятій, методичність у такому ділі річ ризикована, і ступав по сходах з таким грюкотом, що могли б прокинутися й мертві. Рішуче заграмав і відразу ж щез, бо почув, що Кулаківський на всі ноги біжить у передпокій. Він наказав хлопцеві освітити двері і швидко їх відчинити. Сам він із пістолетом досить мужньо подався на передухіддя, але, звісно, нікого там не застав. Тоді, щоб підбадьорити себе, він бахнув угору, на що з вискотом відчинилися двері внизу, і вдова вилила на нещасного воїна відро гарячої лайки — Кулаківський поспішно заплеснув за собою двері, боячись, що замість гаданого ворога пальне в роззявлений рот своєї сусідки, яка, у свій спосіб, правда, досить гамірний, захищала спокій власних дітей. Кулаківський послав кілька прокльонів сусідці, але вже за дверима. Він був героїчно-збуджений і вважав, що налякав злодія до смерті, і той уже навряд чи зважиться навдокучати йому. Понюхав цівку пістолета, і запах порошу додав йому певності. Тож ліг у ліжку, а щоб уляглося збудження, взяв до рук книгу — з

допомогою читива не тільки любив длати час, але й присипляв себе.

Кулаківський майже доходив стану, коли повіки починають злипатися, а книга випадає з рук, лишалося йому задутися свічку й поринути в теплий сон, коли ж раптом у вітальні він почув важкі металеві кроки, які, здавалося, наближалися до нього. Кров замерзла в жилах Кулаківського, і він схопився за пістолет. Скочив з ліжка й кинувся у вітальню, але там, звісна річ, нікого не застав. Тоді він кинувся до комірчини, де спав хлопець, але той висвистував носом з такою безтурботністю, що в Кулаківського нервово смикнулася щока. По спині йому пішло, дружно перебираючи лапками, кілька сотень мурашок, від чого коліна раптом утратили звичну пружавість і почали тремтіти, волосся в Кулаківського було жорстке і кучеряве, але почало розкручуватися, він навіть відчув, як заворушилося воно під ковпаком і настовбурчилося. Вчителю фізики захотілося закричати, той крик уже стояв у горлі кострубатою грудкою, але стримало його те, що соромився виявляти себе вар'ятом. Кроків він більше не чув, тож навшпиньках повернувся до себе, поклав на столика пістолет, закупив і почав, сидячи на ліжку, роздумувати над основними законами фізики, розважуючи, чи не почались у нього галюцинації і чи не божеволіє він часом. Для цього він щипнув себе за руку, прикусив губу, але всі рефлексии працювали нормально. Він кашлянув для хоробрості й подумав, що немила йому сусідка могла підкупити хлопця, і той вигадав історію про подвійний його прихід. Окрім того подумав, що вдова могла попросити когось із знайомих піднятися й постукати до нього в двері, вдаючи із себе його ж таки. Кулаківського, і він зміркував, що дурний був, коли так гостро розсварився з удовою. Зрештою, свого часу він звернув був увагу на її миловидне лице, але зійтися з нею ближче й не подумав, адже та мала троє дітей, а вчитель фізики завжди визначався тверезою обачливістю і остерігався, як то кажуть "влипнути". Вдова також помітила оцю байдужість сусіда, а коли він висварив її за дим, що підіймався до його дверей, між ними зовсім зникла симпатія. Ці думки були настільки розсудливі, що майже заспокоїли Кулаківського. Водночас він весь час нервово очікував, чи не почуються вдруге загадкові кроки — єдина ланка, якої він не міг пристосувати до своєї точно вибудованої логічної схеми — можливо, те йому й справді причулося. Готуючись спати, погасив свічку, але в цю ж мить хтось знову важко заходив ніби по кімнаті. Кулаківському здалося, що той "хтось" присутній поруч і вже підходить до його ліжка. Він закоцюб і, безсилий поворухнутися, наслухав ті кроки, відчуваючи, що в голові в нього все переплуталося, що серце шалено калатає, а ноги холонуть. У той момент почав голосно бити настінний годинник, і вибив він рівно дванадцять. Але тільки замовк останній удар, як прогримів раптом постріл, злякавши Кулаківського, аж він підскочив над ліжком. Скотившись на підлогу, він плазом поповз через кімнату. У вітальні помчав галопом на чотирьох до комірчини, в якій уже прокинувся й сидів перелякано в ліжку при засвіченій свічці лакейчук. Побачивши пана у такій не зовсім звичній позі, він зойкнув вражено.

— Ти чув постріл? — спитав, все ще не зводячись із чотирьох, Кулаківський. — Що воно таке?

— Може, це нечиста сила? — спитав перелякано хлопець.

Тільки тепер Кулаківський усвідомив, як стоїть перед лакеєм, і звівся, струшуючи з долонь порох.

— Іди ночувати до мене в спальню! — ніяково сказав він. Хлопець зліз із постелі, свічка в його руках тремтіла.

— Це старий будинок, пане! — сказав він із дрожем у голосі. — А в старих будинках завжди привиди водяться.

— Хіба привиди можуть стріляти з пістолета? — спитав учитель фізики.

— Та, мабуть, можуть, коли стріляли, — відповів хлопець. — Нікого в квартирі, крім нас двох, нема.

— Ти не чув ніяких кроків?

— А були й кроки? — перелякано спитав хлопець.

— Були чи не були, а відповідай, коли питають!

— Я спав, пане, — простодушно сказав хлопець. — Мені Охоцькі теж щось таке казали...

— Що ж вони казали?

— Ходить щось і у них ночами. Це старий будинок, пане, а у старих будинках...

— А може, це нам хтось підстроює, га? Може, й ти з тими розбишаками заодно?

— Я? — перепитав хлопець і аж спинився. Його залите світлом обличчя стало таке тупо-здивоване і спантеличене, що Кулаківський знову відчув себе ніяково.

— Давай свічку й перетягни до мене свого матраца. Хлопець пішов, а Кулаківський почав нервово ходити по спальні. Щось у ньому ламалося, жах ціпив душу, і він відчув, що його холодна розсудливість починає розпливатися і зникати. Пізнав раптом самоту, і це було таке гостре відчуття, що аж задихнувся. Досі тішився в цих кімнатах спокоєм та затишком, але тепер знав, що їх утрачено навіки. Дивне безсилля опанувало його, приреченість та розгубленість. "Ні, — подумав він, — треба все це якось пояснити!.."

Прийшов хлопець з матрацом, розклав на підлозі і влігся. Незважаючи на свою забобонність, він заснув майже відразу, і Кулаківський нишком позаздрив на його залізні нерви. Сам же блукав кімнатою з пістолетом у руці. Хто зна, чого він чекав. Хотів оборонятися, а може, пустити кулю в те невідоме, що важилося супроти нього. Перевірив зброю, маючи надію, що та самочинно вистрелила, але бракувало тільки одного набою. Тоді він сів і просидів до ранку, намагаючись ув'язати в одне всі факти і шукаючи між ними логічного зв'язку, його думки знову верталися до вдови Охоцької — під ранок зумів себе переконати, що це таки її штучки. Нічого неприродного й загадкового тієї ночі вже не відбулося; зрештою, мені треба було спочити перед заняттями в гімназії. Скажу принагідне, що, на жаль, моя тінь не могла витворювати конкретних шумів. Тінь є тінь, вона може слухати, але не говорити, так само не може тупати ногами чи стріляти — доводилося те робити самому. Не важко прочитати людські думки і збагнути чиясь емоційну систему, але це також безшумний акт. Поки що один тільки Берген відчув біля себе мою присутність, але, хто я такий, не впізнав. А може, просто мав звичку балакати з собою, через це постійно-уявляв біля себе

співрозмовника, як це чинить чимало самотніх людей: втілитись у такого уявного співрозмовника мені за іграшку — це здатність більш психологічна, ніж фантастична. В історії з Кулаківським я мусив діяти реально. Я вже повідомляв, що за глухою стіною спальні Кулаківського було порожнє приміщення, я й ходив по ньому, одновимірно гупаючи чобітьми якраз за тією стіною, біля якої стояло ліжко учителя фізики. Окрім того, кімната Кулаківського з'єднувалася з порожніми спільним димарем, луна від кроків відбивалася там і проникала до квартири Кулаківського. Стріляв я із власного пістолета в димарний отвір, через що учителю фізики здалося, що я вистрілив просто в його спальні.

Я йшов тієї ночі додому задоволений. Розгорнув над головою парасоля, бо сіявся нудний, навдокучливий дощ, — вряди-годи в мені вибухав сміх. Водночас було трохи й жаль нещасного самоблудця, його поламаного затишку й понівеченої впевненості в собі. Не стало в нього ні того, ні Другого, і це негаразд, бо винуватий у цьому був таки я. Учинив таке із самооборони, бо вирішив, що нам годі існувати поруч. Але вдаюся я до такого тільки у виняткових ситуаціях: не хочу брати активної участі у житті.

Дощ шелестів у листі, що лежало в мене під ногами: за цю ніч опало його багато. Я вже не сміявся, бо відчув глибоку втому, хотілося мені якнайшвидше добратися до постелі й заснути: свого спокою та самовпевнення втрачати не хотів. Рот мені почало корчити від частих позіхів, і я йшов, час від часу роздираючи його. Сухо стукотіли об натягнену тканину парасоля краплі, плескало в ногах, а обличчя поступово вкривалося холодною вільгою.

Я відчинив двері квартири і пізнав солодке задоволення, яке навідує мандрівця, коли той повертається додому.

Заснув відразу і без снів, хоч, може, й непокоїло мій мозок відбиття того, що відбувалося за кілька вулиць від мене: ходив там по кімнаті з пістолетом у руці розтривожений чоловік, котрий не вірив у надприродне і щосили намагався зберегти свою невіру. Пручався, щоб не впустити у себе боязкого, забобонного, темного й безпомічного, і не відав, що воно в ньому вже поселилося. Зрештою воно й не виселялося з нього ніколи, а тихо спало, вколисане залізною логікою реальних умовиводів, таких простих, ясних і заспокійливо-елементарних, коли життя бачиться як вислід кількох твердо засвоєних законів. Вірив: ніщо не порушить тієї малої ясності, але темне і сліпе, боязке й непевне раптом розплющило очі й дряпнуло йому душу кігтистою лапкою. Це не був страх малий, особистий, це був страх, виплеканий тисячами поколінь його предків. Через це так легко я зміг порушити чітко засвоєне раціо вчителя фізики і зруйнувати його добрий елементарний світ. Надаремно стискає його рука пістолет, надаремно гостро й чіпко лапає темряву кутків його око, надаремно тулиться він до світлого кола, що його утворила свічка, — справжнього затишку, якого досяг завдяки розуму та волі, у цій ночі, вже не повернути. Я спав, відчуваючи контури тієї картини, і мені вже не було жаль Кулаківського, бо що це таке — жаль? Я можу бачити і фіксувати, збирати факт до факту, ліпити смальту до смальти — картину творить життя, а я його підвладне око, як і всі у цьому світі. Здається, я більше не піду в

той дім. Досить з мене, що я покотив камінець, він зробить своє діло сам; зачепить, як це буває в горах, одного, й другого, й третього камінця, і вони покотяться, збиваючи гуркітливую лаву, яка заспокоїться тільки тоді, коли не буде куди котитися. Дам надію й Кулаківському: коли така сильна його воля та розум, хай відбудує свою самовпевненість — мені до того діла нема. Хай знову тримає на обличчі вдоволенозверхній вираз, хай впевнено зводить голову і чітко карбує крок. Я тільки ледь-ледь випробував його душу, торкнувся легенько нігтем надчутливої матерії, як торкають ріжки слимака. Слимак відразу ж ховається в хатку і боязко затуляється від світу, але пригріє сонце, і він знову висуває цікаву голівку й чутливі ріжки — той, що торкав його, давно пішов. Я також пішов, але знаю, що історії цій не кінець, мушу її додивитися. Тому й тримаю в уяві відбиток обличчя Кулаківського. Воно зморене, посіріле, з широко розплющеними очима, адже цієї ночі він так і не зміг заснути, сподіваючись на мудрий ранок: день завжди розсіває те, що в нас породжує ніч. День і ніч не даремно змінюються так правильно на цій землі: вони — щось взаємозалежне і взаємозаперечне водночас. Годі давати перевагу чомусь одному, саме від цієї залежності й твориться життя. День виростає з ночі, як дерево із землі, він ховає у ній своє коріння і п'є сокровенні соки. Ті два начала входять у єство людське, бо й воно наче ясне дерево, коріння якого в темному та незбагненному, і так буде до кінця світобудови...

Ці думки прийшли до мене, коли я лежав у напівмаревному стані, а може, приніс їх мені сон, адже він певною мірою відповідав стану мого духу. Прокинувшись, я чітко його пам'ятав і трохи подивувався з того не без самоіронії. Звісна річ, до Кулаківського я пішов, незважаючи на попередні застереження, і наступної ночі, і ще разів кілька — людина не втрачає упевненість так просто. Я повторював усе з твердою послідовністю, змінюючи тільки час своєї появи. Нерви Кулаківського почали здавати. Як тільки чулись у його кімнаті кроки, він зривався з ліжка і стріляв раніше, ніж це робив я. Переляканий хлопець прибігав і бачив свого пана освітленим полум'ям свічки (тепер він купував собі так багато свічок, що дивував лавочника), в нічній сорочці й ковпаку, з пістолетом, з якого ще сочився димок, з розпаленими й переляканими очима.

— Що з вами, пане? — кричав незмінне лакейчук, дзвонячи зубами.

— Хіба не бачиш, — тоном Дон-Кіхота відповідав Кулаківський. — Випробовую пістолета.

— Серед ночі? — дивувався хлопець, на що Кулаківський вибалушував очі й кричав, як той сміє вказувати своєму панові, коли випробовувати пістолет, і з лайкою відсилав спати.

Хлопець більше лякався господаря, ніж привидів, і перестрашено задкував, гадаючи, що його пан тратить на умі, і побоюючись, щоб той не бахнув спересердя і в нього. До гімназії цей педантичний чоловік почав запізнюватися, діти миттю відчували зміну й підіймали на його уроках такий рейвах, аж мусив втручатися інспектор, а одного разу, просто серед уроку, Кулаківський заснув. Учні тоді викрали в нього журнал і всі коли повиправляли на четвірки, чого вчитель фізики, звичайно, не

помітив. Він ходив тепер трохи похитуючись, а очі його зробилися червоні. Я готовий був припинити наші нічні ігри, але сподівався малого: Кулаківський мав розповісти про те, що в нього відбувається, комусь із приятелів.

Він розповів про все полковнику Дупанову-Ростовському, і той, вислухавши хаотичну й нервову оповідь свого партнера по картах, довго реготав, трусячи круглим черевцем.

— Це ж вас хтось розіграє, мій любий! — сказав пересміявшись. — Чи маєте ворогів?

Кулаківський розповів про вдову і про свої напружені з нею стосунки. Останнім часом він навіть став люб'язний з нею, а за нічний заколот перепросив. Вдова загадково всміхнулася і защебетала: вона і в гадці не мала, що Кулаківський лякав злодіїв, їй здавалося, злодіям ні в нього, ні в неї пожитися нічим.

— Після того, коли з нею отак побалакав, — розповів учитель фізики, — я почув не тільки кроки й постріл, але й регіт. Реготало при тому так страшно, наче хтось прикладав до рота рупора.

— Го-го! — весело заходив по кімнаті полковник Дупанов-Ростовський. Він задоволене похрускував пальцями, і на його обличчі цвіла усмішка.

— Гадаєте, це її рук робота? — спитав Кулаківський.

— Не гадаю, а впевнений, — відповів бадьоро полковник. — Диявол і жінка — це брат і сестра.

— Значить — це був все-таки диявол? — спитав Кулаківський.

— Ну, ви вже зовсім здичавіли, — засміявся полковник. — Це диявол, якому можна спустити штани і добре його випарити. Гадаю, взвод солдатів із цим справиться. Хочете, я у вас переночую?

— Зробіте мені ласку, — видихнув Кулаківський. Полковник прийшов до вчителя фізики о десятій. Вони випили пляшку і перекинулись у карти.

— Ловку історію ви мені оповіли, — сказав полковник, роздягаючись. — Наше життя таке бідне на події, що я залюбки повоюю з духами...

— О, не накликайте біди! — понуро сказав Кулаківський; випивши, він завжди відчував меланхолію.

Полковнику вчитель фізики відступив своє ліжко, сам же наказав постелити собі на дивані. Вони лягли, і тільки вогник лампади тьмяно блимотів у темряві.

— Я ніколи не вірив ні в нечисту силу, ні в духів, — заговорив Кулаківський, натягуючи ковдру до підборіддя. — Все, що є, думав я, — це є. Але тут таке твориться, ви зараз переконаєтеся...

— Буду щасливий, — сказав полковник, підбиваючи під щоку подушку.

Він заснув відразу, захропівши так голосно, що цим звуком переповнив весь дім. Кулаківський крутився на своєму дивані, і в нього не було сну ані в однім оці. Зрештою, почулися кроки, Кулаківський прислухався, а тоді кинувся до полковника, затрусивши його за плече.

— Ви чуєте, полковнику? — зашепотів він голосно. — Ходить!

Хропіння обірвалося.

— Хто тут? — схопився полковник, а побачивши біля себе білу постать, з розмаху вгativ їй у підборіддя. Кулаківський змахнув руками й гримнувся об підлогу.

— Це я, я! — загорлав він. — Воно вже почало ходити!

— А, це ви, звиняйте! — по-діловому озвався полковник. — Бачите, в мене солдатська реакція. То що ваші духи?

Кулаківський сидів на підлозі і плакав. Від удару він прикусив собі язика і тепер мусив солоно плюватися.

— Вже ходять! — сказав понуро.

— Але де? — спитав трохи роздратовано полковник. — Я нічого не чую.

У домі й справді стояла моторошна тиша. Полковник знову вмовився в ліжку і підбив під щоку подушку.

— Ви, Миколо Івановичу, хворий, — сказав він спокійно. — Я забув вас попередити: коли мене будите, тягніть за ногу. Інакше можу вдарити.

Кулаківський важко звівся з підлоги, посовав щелепою, перевіряючи, чи добре вона рухається. Полковник хропів знову. Кулаківський сів на диван й опустив лице в долоні. В цей час знову почулися зовсім чіткі в нічній тиші кроки.

— Згинь, пропади, прояво! — гукнув Кулаківський хрипко. — Згинь з лиця землі і не мороч людських душ. Я вірю, що ти є, навіть, коли ти не такий, як тебе малюють. Коли ти просто збитошник — ти все одно диявол, бо не можна так мучити людину. Чуєш, ти?! — крикнув він пронизливо.

— Га? Що таке? — підскочив полковник. — Ви тягли мене за ногу?

— Спіть, спіть, пане полковнику, — заспокоїв його Кулаківський. — Здається, це тільки я чую.

Кроки чітко дудніли в мертвій застиглій тиглі дому. Полковник сів у ліжку, широко розкривши рота.

— Е, ні, Миколо Івановичу, — мовив він. — Тепер і я добре чую. І знаєте, той збитошник має велику ногу. Чоботи його на підковах, і він не старий.

— Звідки ви все це взяли, пане полковнику?

— Я все життя слухаю, як марширують солдати. І знаєте що: цей ваш дух ніколи солдатом не був. То цивільний чоловік, бо він ходить, як останній недотепа...

Від цих слів я відчув, що кров прилила мені до щік. Я зупинився. Все, що сказав полковник, було правда. Здається, я тут переграв. Треба було, щоб полковник так і не почув моїх кроків, хай би вважав все хворим витвором уяви Кулаківського. Мені захотілося вихопити пістолет і гримнути просто в димар, але я знав, що старого солдата це не злякає, більше того, він безпомилково визначить, з якої марки зброї стріляли. Я вже передчував, які думки снуються в його голові: завтра він приведе сюди солдатів і почне полювання. Звісно, нічого він і нікого не піймає, але і нічим не допоможе своєму приятелю: той уже був переможений.

— Лягайте і спокійно спіть, — сказав полковник. — Завтра цей дух лежатиме під різками. Це чорт, який не має хвоста...

Кулаківський зітхнув. Він ліг на канапу і скрутився бубликом.

— Ви що, не вірите мені? — спитав здивовано полковник.

— Вам я вірю, — обізвався Кулаківський. — Значно важче повірити собі самому.

— Не дурійте, Миколо Івановичу, — собі вірити чи не вірити немає ніякої потреби.

Кулаківський засопів, удаючи, що спить. Полковник зі смаком позіхнув.

— Пістолета ви мені віддайте, — сказав він. — Пістолет у цій справі ні до чого.

"Йди геть, дияволе, — думав Кулаківський, лежачи з заплющеними очима. — Йди геть і згинь!"

— Знаєте, що я думаю? — мовив у голос. — Коли то просто збитошник — це все одно диявол, бо не може звичайна людина так мучити іншу...

Але полковник уже спав. З присвистом, прихрпом, з прицмаком, повітря з силою виривалося з його густо зарослого волоссям носа, від чого кожна волосина бриніла, як сталевя. Повітря виривалося і з рота — був той рот, як полкова сурма, що трубила цілому полку збір. Сам полковник виїжджав на білому коні свого сну, одна рука його впиралась у бік, а друга трималася за повіддя. Гриміли барабани, два ряди солдат вилаштувалися шеренгами, а між них тягли оголене й закривавлене тіло... Я знав, що полковник у такий спосіб уявляє мене, даремно на його сонних вустах зацвітає така холодно-зневажлива усмішка, він упевнений і немилостивий, бо зумів узяти наді мною гору. Він знає, що та нещасна жертва, яка повертає на всі боки скривлене обличчя й молить її пожаліти, — тільки нікчемний шматок м'яса. Він вірив, що всі і все у цьому світі — стерво, що барабани витворюють найліпшу музику, бо вони б'ють по шкірі, яка теж колись обтягувала живу плоть. Був він гарний, цей полковник, чи, може, гарним бачив себе уві сні: білі зуби його блищали під сонцем, а очі лили холодну крицю. Мені стало жаль його голої самовпевненості, але я не відчував до нього співчуття. Я знав, що справжнє стерво — не той розтовчений на м'ясо винуватець, що його женуть крізь стрій і честять шпідрутенами, а він сам, бо є дивна закономірність у світі: людина часто є зматеріалізованою часткою власних облуд. Можливо, ця істина стосується й мене, але це нічого не змінює. Бо я записую в цю "Чорну книгу" не лише історії інших людей, це, окрім усього, й моя власна історія з тією тільки різницею, що інші тут судяться, а я присутній. Мене вразило в цій історії інше: Кулаківський уже не відчуває гумору своєї ситуації. Людина, в якій посіяно сумнів, — ось що найцікавіше! Людина, в якій посіяно сумнів, стає часткою світового болю, вона смутна, а смутний не сяде на білого коня свого сну й не ошкірить білі зуби, як герой чи переможець. Він бере палицю в руки, заплющує очі й починає вимацувати собі шлях.

Я починав бридитися цією грою, бо в ній змінювався не тільки Кулаківський, але і я сам. Я не повинен піддаватися спокусі, бо не моє діло поліпшувати світ чи йому співчувати. Зрештою, коли б це сталося, я відчув би, що в мені починає народжуватися нове "я", яке вступить у змагання з першим, тобто перестану бути цілісною натурою. Але я хотів жити. Гостро, сказано хотів жити, а для цього треба зробитися холодним і поміркованим. Лихий світ, а не я, я ж тільки безсторонній його літописець.

Таке крутилося мені в голові, коли повертався я порожніми житомирськими

вулицями додому. Десь віддалік цокотів копитами кінь і торохтів віз — хтось їхав, незважаючи на ніч. Осіннє небо було покрите баранчастими хмарками, крізь які проглядали зорі, місяць з'являвся, обливаючи все мертвим світлом, а тоді пропадав, перебиваючись крізь хмару: напливала на місто тінь. Оце поморгування нічного світила дало мені сколошканий настрій, кроки мої звучали на хіднику надто лунко, і їх не глушило листя, яке покривало кам'яні плити. Йти мені було недалеко, але я раптом відчув, що мене хтось у цій ночі чатує. Миттю насторожився, і даремно — з підворотні виступила важка, кострубата постать і дихнула густою хвилею горілчаного перегару. В цей час вплив з-за хмари місяць, і я побачив заросле щетиною широке обличчя, грубий ніс і кошлаті брови.

— Дай тютюню! — сказав хрипкий бас, а я миттю зметикував, до чого тут йдеться, ноги мої самі рвонулися з-під мене, і я помчав, дзвінко цокотячи підкованими чобітьми.

— Ах ти, зараза! — ревнув бас, і за мною загупало й застугоніло — злодюга мене наздоганяв.

Я біг легко і стрімко, майже не торкаючись хідника, розтуливши рота і вирячивши очі; напасник увіч за мною не встигав. Повторювалося те, що пережив я у Києві на Хрестах, серце моє перелякано лопотіло, я різко завернув за ріг і з розмаху налетів на якогось чоловіка, що стояв, розставивши руки і бажаючи зловити мене, як зайця. Ми покотилися з цим другим напасником по землі, і в мене ввіп'ялися цупкі руки.

— От і піймався, півнику! — захрипів мій супротивник, насідаючи на мене. Я чув, що добігає до нас перший напасник, і рвонувся з такою силою, що тягар з мене скотився. Я метнувся навтьоки, але мій противенець устиг схопити мене за ногу. Я розвернувся і вгатив носком чобота просто в обличчя злодюги. Той зойкнув і відпустив мого чобота, а я чимдуж поцокотів вулицею. Перед тим, як звернути за ріг, я побачив, що перший напасник спинився біля другого — той продовжував лежати на землі. Боячись і тут засідки, я перебіг вулицею, але мене ніхто вже не чатував, і я помчався, як вітер, до своєї квартири — звідси до неї було рукою подати. Нাপасники мене не переслідували, і я пішов, віддихуючись, бо дістав ядуху і мусив якийсь час безпомічно хапати ротом повітря. Груди мої стали вузькі від розширеного й перестрашеного серця — колотилося воно, як пташка у клітці, і боляче товкло собі боки. Я поспішно відчинив двері, хоч руки мені тремтіли, а коли накинув защіпку з того боку, почув, що по вулиці знову біжать.

— Що, випустили? — почувся за вікном незнайомий голос.

— Наче крізь землю запався, — відказав бас.

— А де Іван? — спитав незнайомий голос.

— Він там без пам'яті валяється. Той падлюка йому носком у морду загатив...

Я стояв за дверима, тремтячи всім тілом, і слухав, як віддаляються від мого дому важкі кроки. Нервовий сміх почав лоскотати мені горло, і я тоненько хихикнув. Зайшов у кімнату і, не запалюючи світла (місячне сяйво розливалось по кімнатах і загасало, і я потрапляв, як у хвилі, із світла у тьму), почав скидати із себе одягу. Вряди-годи виривався з мене тонкий смішець, і я судомно трусився. Черпнув квартою води і

задзвонив зубами об бляшаний крайчик. Воду пив глотаючи, горло було наче дерев'яне. Після того ліг у ліжку, замотавсь у ковдру, лишивши відслоненим тільки ніс. Хотілося мені затишку й тепла, бо надто багато розтратив сьогодні енергії. Не по мені такі витрати, тож перш ніж пірнути в солодкий сон, я міцно закликав жити розважливіше і без таких непотрібних мені пригод...

Наступного дня почалася військова операція по ліквідації духів та привидів, якою керував безпосередньо пан полковник Дупанов-Ростовський. Для цього було виділено двадцять чотири солдати в повній амуніції. Вони промарширували без барабанів та стягів, але в повному бойовому порядку через місто рівно о десятій годині вечора. Ясна річ, що збирали на себе безліч очей, та й не могли інакше, бо струсили своїм одновимірним кроком не одну вулицю — від тупоту солдатських чобіт у будинках, повз які проходили, подзенькувало скло. В такому порядку вони підійшли до старого дерев'яного дому, в якому мешкав Кулаківський, і під голосну команду фельдфебеля розійшлися по чітко визначених полковником місцях. Двоє розташувалося на залізних сходах, один став в передухідді біля дверей учителя фізики, двоє було поставлено внизу, біля вхідних дверей, в їхній обов'язок входило також стежити за дверима вдови і вчителя латини Міхневича. Четверо полізли на горище, а що горище виявилось просторе, туди послано було поміч ще з чотирьох солдатів. Решта оточила правильним колом (з чітко визначеною дистанцією пост від поста) цілий будинок. Сам полковник приїхав на коні й особисто перевіряв сторожу, полізши навіть на горище. Звідти він виліз закурений і змушений був чхнути рівно стільки разів, скільки солдатів сторожувало сьогодні будинок, солдатам же на горищі чхати було суворо заборонено під страхом покарання шпіцрутенами. Тому солдати використали момент, щоб вичхатися саме тоді, коли чхав полковник. Потому солдати, боячись зворушити куряву, позастигали на горищі, як мумії. Зміни караулу не передбачалося, солдати перед цим спали цілий день, бо зміна караулу з її урочистим церемоніалом законно викликала б немало й зайву при такій делікатній ситуації метушню. На люб'язне запрошення Кулаківського погостювати в нього, полковник рішуче відмовився, покладаючись на тверде правило, що там, де не спить начальник, не спатимуть і солдати. Він тільки прийняв пропозицію вмитися, бо його обличчя після горища стало підозріло смугасте, а на форменому кашкеті загізділося кілька павуків, яких полковник безпечно заніс у квартиру Кулаківського, наче провіщаючи, що ця квартира має спорожніти.

Солдати простояли в караулі цілу ніч, пости перевіряв фельдфебель, а на ранок прискакав сам полковник. Фельдфебель доповів йому, що за ніч ніяких подій не відбулося, а ворожих вилазок помічено не було. Полковник криво всміхнувся на це повідомлення, остаточно переконавшись, що страшили Кулаківського не духи, а люди. Ясна річ, вони не могли не помітити солдатів, які прийшли сюди з таким парадом, та й пильні караули їх до будинку не допустили б. Полковник дав розпорядження тримати солдатів біля будинку цілий тиждень, а сам уже сюди більше не навідувався, мав більше задоволення при картах, в які різався щовечора. Кулаківський на ті вечори вже не ходив, але полковник швидко знайшов йому заміну. Був це той-таки Адольф

Карлович Берген, який привів у захват товариство досить промовистим фокусом: добре випивши, він трошив лобом горіхи, і не знайшлося жодного, що його лоб не розбив би. Це викликало в компанії немалий ентузіазм, а Адольф Карлович уперше зажив собі більш-менш твердого авторитету.

Кулаківський же після того, як було знято караул, відчув до своєї квартири обридження. Остогид йому й самий Житомир, і він, з'їздивши в Київ і заплативши відповідну суму правителю канцелярії учбового округу, перевівся у Кам'янець-Подільський. Квартира, в якій він жив, належала гімназії і здавалася безкоштовно, і я подав директорові прохання, щоб її відрядили мені, оскільки наймати квартиру в місті мені не по кишені.

— А ви не боїтеся духів? — спитав директор, криво усміхаючись.

Я чемно відказав, що нічим не відрізняюся від інших, але коли є змога зекономити сто двадцять карбованців у рік, то тут не зупинишся ні перед якими страхами.

— Значить, страхи коштуватимуть вам сто двадцять карбованців у рік? — не без іронії спитав директор.

— Точно так, — підтвердив я, удаючи, що не маю почуття гумору.

Цікава ще одна деталь у цій історії. Коли Кулаківський, спакувавши чемодани, виїжджав зі своєї квартири, маючи намір покинути місто, його вийшла провести разом із трьома своїми дітьми вдова Охоцька. На превелике моє здивування, вона заплакала, а її діти довго махали вслід від'їжджаючому екіпажу — випадало, наче проводжали вони когось рідного. На ще більший мій подив, Кулаківський кілька разів визирав з екіпажа й махав провозатим так само розчулено, як і вони йому. Можна було б подумати, що між ними були стосунки складніші, ніж я тут описав, але це була б неправда. Вдова з дітьми щиро раділи, що збулися неприємного сусіда, а Кулаківський радів, що всі оті страхи, які пережив, більше його не турбуватимуть. До речі, він устиг дізнатися, що я клопочуся про ту квартиру і неблаженно з того втішився, обійнявши мене на прощання й оповівши про численні вигоди, які та квартира мала. Я щиро подякував за таку люб'язність, і ми розлучилися майже приятелями.

РОЗДІЛ VIII

Несподівано помер директор гімназії Траутфеттер, об'ївшись зі своїм приятелем, правителем губернської канцелярії Лучицьким, якоїсь масної страви англійської кухні; сам правитель канцелярії відбувся жахливим проносом, після чого позеленів і виглядав на похороні найскорботнішим із присутніх. Катафалк установили в гімназійному залі, і ми, учителі, стояли біля покійного по черзі в почесній варті. Покійний утратив після смерті всю свою директорську суворість і виглядав звичайним дідком, якому прийшла пора вмерти. Лучицький, стоячи біля покійного, весь час плакав, і сльози рясно котилися по його зеленому обличчі. Врядигоди він виймав хустку такої ж барви, як і його лице, і голосно сякався.

Ленсаль не міг стримати радості, бо директорське місце міг би посісти й він, як інспектор, і його обличчя під час похорону непристойно сяло, ніби начищена миса, в якій збираються варити варення. Таку начищену мису він проніс від гімназійної зали до

лютеранського цвинтаря в кінці Рудинської, в той час, як Лучицький невтішно по дорозі ридав. На похорони завітав і Микола Платонович Біляшівський, останнім часом він змінився невпізнанне. Свій знаменитий екіпаж продав і ходив відтепер тільки пішки, затишні округлості його тіла зникли також, він став вищий, ніж був, схудлий і самозаглиблений. Очевидно, вони колись знали із Траутфеттером, хоч останнім часом не зустрічалися напевне. Микола Платонович мовчки простояв біля покійного, так само мовчки провів його на цвинтар, а коли директора гімназії під голосні схлипи Лучицького замурували у склепі, стояв, випроставшись, урочистий і відсторонений. Вітер розвіював йому довге сиве волосся, і він дивився не так на склеп, як поверх нього на кам'яний мур, що розділяв померлих лютеран від так само померлих католиків. Коли ж ми виходили із цвинтаря, він опинився обіч мене.

— Отак, молодий чоловіче, — сказав, зирнувши, — непомірність створює пересит, а пересит шкодить і духовному, і фізичному здоров'ю...

— Покійних не судять, — смиренно сказав я і напустив на обличчя благочестивий вираз.

— А я й не суджу, — сказав Микола Платонович, — а раджу вам навчатися з лихих прикладів.

— А чому саме мені? — зчудувався я.

Тоді я помітив супроти себе палючі, ясні очі, розширені й трохи несамовиті. Мимоволі здригнувся, бо в мене потекло щось гаряче, як вогонь, я переповнювався тим його чудним поглядом, як глек, — він же освітив мене, проглянувши наскрізь, як щось прозоре й нематеріальне. Саме це непокоїло: а що, коли легенди про прозірливих не вигадка? Але я відразу ж заспокоївся: при всій проникливості кожна людина для іншої — пільмава загадка.

— Не маю вас честі знати, — глухо сказав Микола Платонович, — але маєте переді мною, старим, ту перевагу, що життя тільки починаєте і можете вибирати, на яку стежку ступити: вести життя чеснотливе й добротворне чи життя, повне лихої облуди. Можете жити так, щоб потім не мати мук сумління і не дбати, аби щось виправити чи повернути. Знаєте, пане, — він узяв мене під лікоть, і його голос став вуркїтливий, тихий. — Жодне лиходійство не можна до кінця поправити: все вчинене — здійснене навіки. Покаяння і відпусти гріхів — то тільки людська самовтіха, а насправді не значать нічого. Відтак, кожен наш учинок — тавро на нашій шкурі, і тавро невідмивне...

Я йшов побіч нього спокійно. Нічого особливого він у мені не добачив, просто йому потрібен став співрозмовник, і волею випадку цей жереб упав на мене. Тому я зробив вигляд, що з усією чемністю та повагою слухаю його просторікування: боїшся ти, любий старче, подумалося мені. Боїшся себе і свого минулого, боїшся кари господньої, хоч нічого не вчинив гіршого за звичайні людські переступи. Оця здатність до самокатувань трохи незрозуміла мені — вияв чогось украй нераціонального у людській природі.

— Я зараз пильно придивляюся до людей, — казав тим часом Микола Платонович,

все ще стискаючи мій лікоть, — і майже немає між них таких, щоб були без темного приважку на душі, тобто без учиненого лиходійства. Більше воно чи менше, але є. А от ви, молодий чоловіче, різнітеся від інших. Не розумію, чим, але щось у вас є не те...

Я знову здригнувся.

— Чудні речі кажете, — мовив, ледве втримуючи на обличчі чемну повагу. — Я такий, як і ви, і всі, що йдуть побіч.

Ми й справді йшли гуртом: всі в темній одежі, з'єднані спільною печаткою смерті, з єдиним тлінним призначенням і однаковим для всіх кінцем. Ми були єдині, але й розрізнені, бо, йдучи отак монолітне, уже встигли розбитися на гуртки і пари, і кожна вела свою розмову, зовсім не слухаючи, що говориться поруч. Так само буває за святковим столом, де збирається багато людей, — ми, зрештою, і йдемо, щоб засісти за такий стіл, вчинити тризну по людині, котру ніхто з нас не любив, за винятком Лучицького. Сам Лучицький (я озирнувся й обдивився всіх, хто йшов) залишився на цвинтарі, ми про нього якось забули, та й розбивав він нашу компанію, де всі були однакові і мусили віддавати шану покійному тільки за те, що були його підлеглими.

— Може, ви й праві, — зітхнув Біляшівський. — Вибачте мені за настирливість. Як це воно сказано у святому писанні: кожна людина — лож!

— Є така приказка, — чемно відказав я, — брехня на брехні сидить і брехнею поганяє. Ми хочемо вірити, що багато знаємо й розуміємо, але це не завжди так. Є тільки одна істина: кожен у цьому світі — Адам.

— Як це так? — не зрозумів Біляшівський.

— А так, — сказав я, вже захоплюючись. — Кожен із нас самотній у цьому світі. Він у лісі людей, вибачте за порівняння, але коріння має власне. Має, зрештою, свою голову і своє тіло. Заплющіть очі: відчуєте себе, а більше нічого. Бо більше нічого нема. Є лише порожній світ і людина...

Микола Платонович подивився на мене із зачудуванням.

— Сказали щось правильне, а ще більше неправильне, — мовив він. — Існує одна річ, про яку ви, здається, забули. Знаєте, про що я кажу?

— Ані здогадуюся.

— Я кажу про любов, молодий чоловіче!

— Може, ненависть? — спитав я не без виклику.

— Ненависть — це теж форма любові, — відповів Микола Платонович. — Вона дає нам змогу щось гостро заперечити, щоб інше полюбити... І світ навколо людини не порожній. Це великий, багатогранний, багатоступінчастий світ світів.

Він сказав це з дивною силою переконання, і я зирнув на нього з деяким острахом. Побоювався вже цього чоловіка — він починав розхитувати в мені щось навіки усталене. Але я був упевнений і в іншому: ніякі розумування світу не змінювали й не поліпшували. Важать у цьому лісі людей не людські слова, а діла. Слів людина може вигадати багато, і всі будуть гарні й гладенькі, як річкова галька. Інша річ — те, що відбувається насправді.

Щоб заспокоїтися до решти, я глянув на лискуче обличчя Ленсая, воно й досі

сяяло, як мідний тазок, і мені раптом жаль його зробилося: цього разу його впевненість була смішна і безпідставна. Я перевів погляд на інше обличчя, досі воно не потрапляло в мій зір, але зараз я почав обдивлятися його уважно. Був це директор Житомирського раввінського училища Ковнірчук, особа в міру висока і в міру низька, в міру довгоноса, з плоскими, невиразними оченятами, які, впавши на когось чи на щось, чіплялися, наче жучки, — зараз це обличчя було без виразу. Ковнірчук ішов випростаний і мовчазний, але незриме задоволення просвічувалося і в ньому.

Він зникне з Житомира відразу ж після похорону під приводом того, що має порадитися у Києві з лікарями. Далекоглядно випросив у попечителя учбового округу відпустку, хоч мету мав іншу, але тепер, після наглої смерті Траутфеттера, його думки хутко перетасувалися. Він позирнув на всіх нас, учителів гімназії, приліпивши по жучку від свого погляду, і я аж рота розтулив: ось він, наш новий директор. Все в ньому було вже директорське: і постава, й нахил голови, й погляд. Починав навіть випромінювати від себе директорські міазми, і, хоч з усього гурту, який повертався із цвинтаря, це помітив тільки я, передчуття було безпохибне.

Микола Платонович і далі починав мене доброчесними думками, але я вже був застебнутий на всі гудзики, і ці думки відбивалися від мене, як горох від стіни, — мені стала немила та балаканина. Всього мене аж потягло до директора раввінського училища — ось він, мій персонаж! Ленсаль теж хотів би випромінювати від себе директорську повагу, натомість випромінював повагу миси, в якій варять варення — в Ковнірчука все було справжнє. Я мимоволі наблизився до нього і втягнув повітря: від цього чоловіка густо запахло... ладаном. Я приплющився, тримаючи в носі цей запах, — щось солодке і багатозначне в ньому було. Ну що ж, подумалося мені, побачимо, як воно в нього витанцьовуватиметься. На моє щастя, саме в цей момент з-за хмари визирнуло сонце, і кошава тінь директора раввінського училища торкнулася моїх ніг. Мені захотілося схилитися й погладити ту тінь. Але я зробив інше: наступив на неї ногою, як наступають ящірці на хвоста. Тінь спробувала метнутися й вирватися з-під моєї ноги, але я встиг приклеїти до неї відбиток свого чобота — з цим відбитком вона й помандрує в Київ. Я ж можу лишатися спокійним: ходити в гімназію, вертатися додому, тобто жити життям пересічного нежонатого вчителя — все, що станеться з цим чоловіком, таємне мені не буде.

Отак і йшли далі: глухий, як пень, я, і Біляшівський, який розсипав перла слів, а може, тільки грався у те. Нарешті він збагнув, що я по-своєму кепкую з нього, і мене знову обпекли палаючі, ясні і несамовиті очі. Я почав переповнюватися їхнім вогнем, як глек. "Хай тобі грець!" — подумав я, бо знову відчувся нікчемним перед цим диваком. Закляття мені допомогло, я знову став застебнутий на всі гудзики, а Микола Платонович обірвав свою мову й посмутнів.

— Бувайте здорові! — буркнув він і завернув на Старонільську. Я чемно зніс над головою капелюха, але він не побачив цього гречного руху — йшов серединою вулиці, похилений і з гривною білого волосся, що вибивалося з-під капелюха й маяло на вітрі: було в його поставі щось смутне.

Я посмоктав дупластого зуба і відразу ж забув про нього — до мене заговорив Ленсаль. Я відповів, але не так, як належить відповідати директору, а тільки інспектору, від чого лискуча миса померкла, Ленсаль подивився на мене не без гніву. Але я лишався смиренний і послужливий, тож він вибачив мені тугодумну непередбачливість і забалакав роблено люб'язно, наче ми були між собою майже рівня. При цьому дивився на мене як директор, на що я зреагував — мою поведінку ніяк не можна було назвати непоштивою.

Я обернувся, гімназисти поверталися з цвинтаря, відставши від нас сажнів на сто, їх супроводжував новий наглядач, високий і сухоребрий і з такими настовбурченими бакенбардами, що учні лякалися вже самих цих бакенбардів. Лучицького не було видно, він ще й досі оплакував кончину приятеля.

— Не знаєте, — схилюся я до Адольфа Карловича, — яка назва тієї англійської страви, від якої помер директор?

— А ви хочете покуштувати її? — спитав Борген. Сьогодні він був похмурий, певне, й зараз їла його нетерплячка випити.

— Хочу остерегтися, — сказав обачно.

— Або вгостите нею свого приятеля.

— Гадаєте, що в цьому ділі є щось нечисте?

— Я гадаю те, що знають усі, — сказав Борген. — Те саме, що й ви.

— Чому ж згадали мого приятеля?

— А хіба він у вас є, пане Сатановський?

— Якщо не рахувати вас, — сказав я, усміхнувшись.

— В мене шкапа — приятель, — буркнув Борген.

— Які похмурі у вас думки, Адольфе Карловичу!

— А ви хотіли б на похороні мати веселі думки? В цей час до нас повернулося сяюче, як миса, Ленсалево обличчя, начебто хотіло доказати, що й на похороні можуть бути веселі.

— Сподіваюся, — сказав мені Ленсаль, — що розділите нашу тризну, хоч ви й непитущий. Пошанувати покійного директора наш святий обов'язок...

— Не відмовляюся, — сказав я. — Поважати своїх директорів — найсвятіший наш обов'язок.

— Іронізуєте, пане Сатановський? — вигнув брови Ленсаль.

— Боже борони! — широко гукнув я. — Просто сумую її паном Траутфеттером.

Ленсаль спробував з'явити прісну міну, начебто й він сумував за покійним, але обличчя його так само блищало.

— Чи повідомили про директорову смерть в учбовий округ? — схилюся я довірно до Ленсалья.

— А вам тут яка турбота? — насторожився Ленсаль. — Ще рано вам мріяти про директорське місце.

— Для себе рано, — чемно сказав я. — Але можна бажати добра і ближньому.

Ленсаль сприйняв цей мій вислів як комплімент, начебто я й справді мріяв, щоб він

став директором. Задоволене почервонів і подивився на мене милостиво.

Сонце знову визирнуло з-за хмари, і я раптом помітив, що цього разу його проміння особливе. Було воно різке, сліпуче і, освічуючи всіх нас, обрамляло кожного у фіолетове окресля. Від того обличчя наші теж набули фіолетового відтінку, і мені замлоїло серце: я подумав, що зв'язаний з цими людьми, котрі ступають біля мене, навіки. Навіки існуватимуть вони, та й я біля них, і ми не даремно так щільно збиваємося в гурт. Всі ми по-своєму нещасні й мізерні під цим сонцем, і не даремно поклато воно на нас фіолетовий знак. Може, й справді, ми діти не так землі, як чорнила, і замість крові в нас те ж таки чорнило. Можливо, й справді, з чорнильної речовини зроблено наші мізки, адже поза тісний світик, поза тимчасову скупченість, яку творимо, не сягає з нас ніхто. Зрештою, і смерть одного з нас так само маловажний факт — ніби вилито із пляшечки чорнило; навіть для нас, найближчого оточення покійного, це майже не горе. Єдиний чоловік, що оплакував Траутфеттера, — Лучицький. Можливо, саме через те він і відколовся від нашої компанії — подія переламувала його життя істотно.

Так воно й сталося. Правитель канцелярії після того занеміг. Перестав уживати вибагливих страв, а, відчуючи постійні болі у шлунку, подався лікуватися до Німеччини і там пропав, можливо, поділивши участь свого приятеля.

РОЗДІЛ IX

Попечителя Київського учбового округу знав кожний, хто віданню того округу підлягав. Я ж зацікавився ним ще в часі навчання у Київському університеті — між іншим, про нього писалося в моїй першій "Чорній книзі", яка, на превеликий жаль, згоріла. Не маю наміру переживати тої історії вдруге, бо така вже моя вдача: згублене не відновлювати — нудна це і невдячна робота. Високий, огрядний князь Матневський-Шашкін вразив був мене, коли вперше потрапив мені в очі. Мав звичку прогулюватися пішки, навіть без супровідного слуги, очі в нього були геометричне круглі, сині й трохи здивовані, нижче стримів поважних розмірів ніс, помережаний червоною сітківкою капілярів, ще нижче — дві маленькі й тонкі губи, такі маленькі, що дивно ставало, як пролазить між них ложка. Це було перше, що зацікавило в князя, і я тоді немало попотів, придумуючи, щоб побачити, як він їсть. Я це уздрів, але був розчарований: князевий рот мав надзвичайну здатність розтягуватися, і в нього, як виявилось, могла ввійти не тільки проста ложка, а й ополоник. Бакенбарди князь носив високо підстрижені, а підборіддя мав широке. Саме дивлячись на це підборіддя, його підлеглі небезпідставно відчували в колінах трепет. Голос у князя був тихий, тоненький і зовсім не пасував до його масивної постаті. Цей контраст змушував думати про підступність цього чоловіка, що, здається, відповідало істині.

Зараз я відтворюю портрет Матневського-Шашкіна по пам'яті, і мені знову стає сумно від того, що перші мої записи про нього загинули, були там деталі невідомні. Отож я пускаю його зі своєї свідомості отаким відтвореним. Хай ступає, поважно роззираючись, в історію нову. Я бачу, як часом він зупиняється, здебільшого біля церкви, і широко хреститься. Тоді його круглі оченята виливають розтоплену синю

печаль.

Біля кожної церкви він зітхав і заходив досередини, де з насолодою вдихав дух ладану і горілих воскових свічок. Тоді душа його розширювалася, і він наповнювався слізьми й замилюванням, було йому тихо й сумно, і думав він про гріхи свої та світові. Перед ним плавали дитячі личка, здається, вони співали якийсь канон церковної служби, князь упізнавав їх: двійко юних і гарних дітей, блідих та жовтих, як віск, бо вони померли, а він зволив думати, що то була кара йому за гріховне життя, що його вів до нещасного випадку. Князь виходив із церкви з племінним поглядом і з такими підтисненими вустами, що нагадували вони швидше риб'ячий, а не людський рот — смуток його був справжній, а може, тільки трохи наганий, адже відтоді, коли під час епідемії скарлатини померли його діти, минуло вже п'ятнадцять років. Тож часом він змушений викликати в собі той біль, адже розумів, що нічого такого забути не може, що кару божу він має спокутувати двома способами: каяттям, молитвою, постом, усамітненим життям (перший спосіб) і ревною службою державі, притому ревною настільки, що в його підлеглих даремно трусилися б коліна (спосіб другий). Тому весь його дім було наповнено старими й новими іконами, які князь не втомлювався купувати, лампадами і влаштованими в кількох місцях аналоями. З книжок у його домі були тільки Біблія, Псалтир, богослужебна література і підручники, за якими навчалися вихованці семінарій та духовних академій; він не втомлювався ті книги перечитувати, а за настільну мав "Моральне богослов'я". Коли ж з'являвся в канцелярії учбового округу, то обличчя всіх його підлеглих ставали, як у пісників, і говорили вони, намагаючись вживати якнайбільше біблійних висловів. Часом князь Матневський-Шашкін скликав чиновників у свій величезний кабінет, де, крім портрета государя, висіло сім солідного розміру ікон, і проголошував одну й ту ж промову, яку дехто встиг запам'ятати дослівно і потім досить утішно її пародіював. Перед тим як почати, князь заплющував геометричне круглі очка, і на його обличчя лягав мир. Від цього глуха тиша залягала навкруги, така, що навіть павуки й мухи не дозволяли собі чинити зайвого шуму, бо знали: після того піде твердий наказ усіх їх винищити. Коли ж погасали князеві очі, обличчя його ставало добре і блага, а вуста ледь-ледь розсувалися, бо м'якшали. Всі дивилися на те обличчя з підхлібною увагою, а дехто з тих, хто дозволяв потім пародіювати попечителя, — з радісним очікуванням; князь розплющував очі раптово, і його рот починав викидати слова одночасно з цим чародійним актом прозріння:

— Я хочу звернути увагу панства, і ви повинні в наказах та циркулярах передати ці мої думки в усі учбові заклади, ввірені в моє попечительство, що вся новітня наука, всілякі філософські учення і нова література — це ніщо інше, як творіння сатани. За божим допустом вони викидаються у світ, щоб Через диявольські спокуси випробовувати нашу віру й сумління, бо, спитуючи нас, бог уселяє в нас тверду віру в себе, достойних належно винагороджує, а недостойних відсилає кипіти в пекельній смолі. Єдино істинна наука — це закон божий, і коли ми навчимо наших підлеглих та учнів слідувати кожній його літері — виконаємо своє призначення навчителів і зробимо

підлеглих вірними слугами бога, царя, як божого помазаника, і держави, цієї вищої благодаті для людини. Тоді ми посіємо на землі мир і високу моральність і дамо тим самим нищівну відсіч сатані, який щороку нас спокушає і хоче розладнати твердо упорядковане, бережене законами життя, перетворивши його у бридку марноту марнот. У мене все, панове, візьміть це до уваги й виконуйте.

Колись я, вперше почувши цю промову, був непомірно нею врадуваний, ці слова викликали в мене святий трепет — це таки було щось вище наївної науки мого батечка, який розумів і хотів розуміти світ десь так само примітивно, як будував свій світогляд, — не на загальнодержавних інтересах, а на своїй простакуватій вірі, через що мимовільно протиставляв себе світові і творив тим самим гріх, що його називають гординою людською. Кажучи відверто, свого часу я також гадав здійснити те, до чого додумався згодом директор Житомирського равинського училища Ковнірчук, спинила мене тільки неблагозвучність мого прізвища; я побоювався, що князь зреагує на нього гостро суб'єктивно, адже він надто багато уваги надавав символам і звучанню самих слів, бачачи в тому вияв вищої сили, а не звичайну випадковість. Тому я й не осмілювався свого часу висловити йому увіч захоплення його програмою та житейською філософією, а тільки віддав йому, образно кажучи, повітряний поцілунок, якого він, певна річ, не міг ні побачити, ні відчувти.

У Житомирі Ковнірчук уважався завзятим мисливцем, вдома він мав чотири мисливські рушниці і двох собак та й виходив часом у супроводі свого ближчого товариша Ленсаль в ліс поблизу Лісової Кам'янки, де на болотах та озерцях захоплено стріляв дичину. Приїхавши в Київ, він використав ті ж таки мисливські навички, бо й тут прагнув дістати до рук дичину, тобто бажану посаду, і це йому, скажемо забігаючи наперед, вдалося.

В останній вечір перед виїздом у Київ Ковнірчук запросив до себе Ленсаль і покірно, навіть смиренно вислухав п'яне Ленсалеве патякання про те, що він, тобто Ленсаль, невдовзі стане директором Гімназії і тим самим дорівнюється до суспільного становища свого приятеля.

— Ви директор, і я буду директором, отож ви на мене не дивитиметеся з висока, і я перед вами не схилитиму шиї, — сказав із торжеством у голосі Ленсаль.

— Ви, пане Ленсаль, старієте, — відповів на те Ковнірчук, бо на відміну від приятеля ніколи не п'янів. — Згадайте-но, як ви стали інспектором гімназії...

Ленсаль зирнув на Ковнірчука нетямковито і розтулив рота, аби щось відказати, але звідти не видобулося ні звука.

— Не поспішайте заперечувати, — мовив Ковнірчук. — Молодим ви знали, як що робиться, пішли, куди належить, і купили, що хотіли. Чому ж зараз сподіваєтеся собі на голову манни небесної?

— Я чесно й самовіддано служив, — пробелькотів Ленсаль. — Хіба не повинно за це мені воздатися?

Ковнірчук захихотів. Його тіло трусилося, а очі потонули в приочних капшучках.

— Ви служили для себе, пане Ленсаль, щоб мати змогу годувати й зодягати себе й

родину. Так само служив би кожен інший на вашому місці — кому з того користь? Отож не дивуйтеся, що про вас ніхто нічого не знає, вас помітили б тільки тоді, коли б ви схотіли купити собі посаду...

— Але ж директором призначає сам попечитель, — трохи розгублено сказав Ленсаль, — а в нього слава непідкупного. Ковнірчук знову засміявся.

— Дуже все прямолінійно розумієте, пане Ленсалью. А чому? Тому, що старієте і ваш мозок вапніє. Не ображайтеся на мене, але директором ви не станете...

— Не розумію, — Ленсаль був здивований і спантеличений. — Наскільки я знаю — це вже мода така в попечителя робити з інспекторів директора.

- Інспекторів, котрі куплять у нього посаду...

— Думаєте, з ним можна те... — Ленсаль поворушив пальцями, наче перемацував банкноти.

— Був би я вам поганий друг, коли б сказав: "Так!" — мовив Ковнірчук. — Випиймо!

Вони вдарили чарками, аж розплескали горілку. Щоб не розплескувати її більше, швиденько перекинули чарки до рота, і напій провалився у темну прірву.

Ковнірчук заплющив очі, тоді шумко дихнув, помацав пальцями повітря, а по тому вступив у Ленсалья важкий червоний погляд.

- Є в мене, пане Ленсалью, одна давня, а може, й недавня, одна заповітна, а може, й чудернацька думка. Знаєте, отак ходячи на полювання, я придивлявся до дерев. Ви придивлялися до дерев, пане Ленсалью?

— До дерев? — спитав уже зовсім приглушений трунком Ленсаль. — Ні, я ніколи не придивлявся до дерев.

— А я придивлявся і вам раджу. Всі ростуть із землі, всі однакові в лісі, над усіма спільне сонце, спільне небо, але одне дерево росте швидко, наче бур'ян, і до хмар досягає, а друге ледве кощіє і не може пробитися. Отак і ми, люди, в цьому світі: розумний угорі, а дурний унизу.

Він засміявся, погасивши очі. Ленсаль у цей час обгризав каплуняче стегенце, наближав його до обличчя, а тоді хапав зубами. Не завжди йому вдавалося вкусити, тоді він лише клацав.

— Чи мудро я кажу, пане Ленсалью?

— Воістину, — сказав, черговий раз клацнувши зубами, Ленсаль.

— Отак вони і пнуться один перед одним, ці дерева, женуть у рості, тягнуться — у цій гонитві й ліс виростає. Високий і в міру густий ліс. Сильніші виживають, а кволіші всихають, і нічого немає тут несприйнятного.

— Воістину! — сказав Ленсаль, таки гризнувши м'ясо.

— Два дерева в лісі ростуть: одне гарне, а друге добре. Разом ростуть, і місця їм біля себе досить, і не ображають одне одного, а от одне стає вищим, а друге нижчим.

— Вище — це ви, а нижче — це я, — благодушно прорік Ленсаль і почав наливати в чарки. Рука його була непевна і пролила трохи на стіл. Ленсаль взяв шматочок хліба й почав вимочувати трунок.

— Таким хлібом закусять гарно! — сказав.

— Стривайте, не пийте, — стримав його Ковнірчук. — Бо вип'єте цю, і ваша голова, як барабан, порожня стане. Я вже вас знаю. Коли мочите в горілці хліб, уже досить вам пити. А я хочу, щоб моє слово до вас дійшло. Я вам приятель і впоперек дороги ставати не хочу.

— Хіба ви можете мені стати впоперек дороги? — здивувався Ленсаль. — Ви директор, а я інспектор, ви в одному місці служите, а я в другому, а коли на полювання ходимо, ви стріляєте з-однієї рушниці, а я з другої. Чи, може, ви директором гімназії захотіли стати?

— Вгадали, пане Ленсалью, — всміхнувся Ковнірчук. — Хочу вашим начальником бути. Але в чесному з вами змаганні. Я расту, і ви ростіть, а хто кого обжене — бог вирішить. І серця на мене за те не тримайте, бо ми — як два бігуни: один біжить і другий, а хто пережене, теж бог знає. Не будемо тільки один одному підніжки ставити. Ви на бога уповаєте і я, а кого він полюбить, це його воля...

Ленсаль наливався червоною барвою, як селянка вином.

— Це безчесно з вашого боку, — сказав він. — Коли так станеться, нашій дружбі кінець!

— Може, й кінець, бо я вашим начальником стану, а що не безчесно це, я ладен голову покласти. Я біжу, і ви біжіть. Ви манни чекаєте з неба, а я манну в крамниці купую. Ідіть і ви купіть або переженіть мене. Бо коли не я, ваш приятель, директором стану, то пришлють сюди третього — не тільки ми хочемо тієї манни. А чи буде той третій ліпший, ніж я, подумайте...

Ленсаль схопив зі столу наповнену чарку й ковтнув її, як муху.

— Я думав, що ви друг, а ви... падло! — сказав і різко підвівся. Але зачепився за ніжку столу і ледве не впав. Вирівнявся і став знову, червоний, як рак.

— Міг би вас не попереджати, а от бачите — попередив. І я, і ви в одному лісі ростемо, ґрунт один, і сонце одне світить. Та й бог однаково сприяє...

— Щось ви часто про бога почали згадувати, — сказав Ленсаль їдко.

— Бо всі ми під ним ходимо, — По-святенницькому звів очі Ковнірчук. — Всі нитки доль наших він тримає у своїх руках.

— Смієтеся з мене? — ледве провернув язиком Ленсаль. — Прощайте навіки!..

Ковнірчук сміявся навіть тоді, коли його співтрапезник грюкнув дверима.

— Даремне прощаєтеся, пане Ленсалью! — крикнув йому вслід. — Хто зна, може, вам доведеться переді мною на струнці стояти!

Він позіхнув, і рот його несподівано виявився величезний і чорний.

— Ну що ж, шановний, ви лишилися сам, — солоденько сказав він. — Випийте ще чарочку, бо це буде остання на багато днів, хе-хе! Остання чарка на багато днів! — проспівав він, імітуючи голос дячка, і притулився до чарки, як до вуст найкоханішої з жон...

Ленсаль у цей час ішов по залитих дощем вулицях, настрої йому зіпсувався. В цей час з-за рогу на повний чвал вискочив екіпаж і заляпав інспектору гімназії полу шинелі і штанину. Ленсаль же був людиною охайною, і це вразило його більше, ніж зрада

давнього приятеля. Ленсаль вилаявся, а оскільки хміль не покинув його, заплакав. Дощ змив ті сльози і їх ніхто не помітив, за винятком мене, бо мені в той вечір закортіло прогулятися. На відміну від Ленсалья я мав над головою чудового парасоля і йшов під ним, як під справжнім дахом, тукотіння дощу по натягнутій тканині було мені приємне.

— О, пане інспектор! — сказав я. — Добрий вечір!

— А ви чого лазите в дощ! — накинувся на мене Ленсаль, наче я був не вчитель, а гімназист.

— Гуляю, — сказав я найдобродушніше. — Маю звичку перед сном подихати повітрям.

Ленсаль схаменувся, бо вжив-таки неналежного тону, і почав скаржитися на зловмисний екіпаж, котрий обляпав йому полу шинелі (а шинелю цю він зовсім недавно пошив) і штанину, хоч не таку нову, як шинеля, але зовсім добротну.

— Чи не дозволите, пане інспектор, — з участю сказав я, — взяти вас під захист цього чудового парасоля?

Ленсаль це мені дозволив. Я взяв його під руку, і під спільним дахом ми відчули затишок та погодженість.

— Ви помітили, що я п'яний? — спитав Ленсаль. — Не вражайтеся й не осудіть.

— О, всі ми буваємо п'яні! — сказав миролюбно я. — В той чи інший спосіб.

— Скажіть, що найбридкіше в цьому світі? — спитав Ленсаль.

— Зрада найближчого приятеля, — в тон йому відказав я.

— Звідки ви це знаєте? — насторожився інспектор.

— Бо колись сам пережив таке, — збрехав я. Дощ мирно тахкотів над нашими головами.

— Знаєте, ви вгадали, — проказав він розм'якшим голосом. — Це таке почуття, наче тебе викачали в гною.

— Навіть гірше, — підхопив я. — З гною можна обмитися, а від зради приятеля ніколи.

— Маєте рацію. Здається, щось, десь, колись я вчинив не так.

— Коли віз насакає на воза, — мовив я, — один візник здебільшого не винуватий, але калічається обоє.

— Я не знав, що ви такий проникливий, — здивувався Ленсаль.

— Це тільки ввечері і в дощ, — сказав я. — Живу як палець, а коли людині самотно, вона смутиться. Коли ж смутиться, вона мимоволі починає мислити.

— Сам бог послав вас мені назустріч. Знаєте, я мав приятеля, доброго приятеля, а той узяв і плюнув мені в обличчя.

— В мене колись було так само, — збрехав я — Відтоді уникаю сходитися з людьми ближче. Давня мудрість: ні з ким ти занадто не сходиш у світі: не радітимеш, але й не смутимешся.

Ленсаль мовчав. Сопів, і у затишку парасоля поширювався горілчаний перегар.

— Може, воно й так, — сказав після мовчанки. — Все наше життя якесь змагання. Все воюємо, все воюємо, але в житті особистім... Хочеться мати когось такого, з ким би

не був підозріло-насторожений. Душі все-таки треба відпочивати.

— Тим і страшна зрада, — сказав я. — Людина опиняється голою перед світом та небом.

— О так! — вигукнув Ленсаль. — Скажіть, не здаюся я вам непристойно п'яним?

— Непристойно п'яний світ, — відповів я. — Людина помічає те, тільки випивши.

— Але ви, кажуть, не вживаєте цього зілля? — здивувався Ленсаль.

— Бо не хочу, щоб світ був для мене непристойно п'яний. Ви вже вдома, пане Ленсалью.

— Я не хочу йти додому, — примхливо сказав Ленсаль. — Жінка мені зараз влаштує гарячу купіль.

— Це й добре, пане Ленсалью, — сказав я. — Відведете з нею душу і заспокоїтеся.

— Ви гадаєте?

— Перекоаний у тому, — мовив я і штовхнув інспектора ліктем.

Я побачив бліду пляму його обличчя, повернувся він до мене, наче хотів придивитися. Але я знав, що він бачить: величезний чорний парасоль й людські ноги під ним.

— Ви хороша людина, пане Сатановський, — сказав він. — Скажіть, чому всі вас не люблять?

Я засміявся. Мій сміх під парасолем звучав глухо.

— Де ви бачили, щоб хтось любив хороших людей? — спитав я. — Люди люблять корисних собі людей.

— Вчора я теж так думав, сьогодні — ні!..

Він стояв і дивився, як відпливає в дощовий морок мій парасоль, а я відчув, що мені під цим дощем весело. Завтра він пожаліє, що вдався зі мною у щирі розмову, і йому буде незручно дивитися мені в очі. Завтра він зробить вигляд, що забув про цю зустріч і про нашу несподівану погодженість: що може бути спільного в молодшого вчителя із виконуючим обов'язки директора. Він пройде повз мене, холодно кивнувши, бо захоче відгородитися від цього вечора, коли він виказав своє слабодушся, завтра він знову стане нормальний. Розпикатиме вчителів, і посилатиме під різки учнів, і ступатиме по коридору з тою ж таки урочистістю, з якою виступав колишній директор, на його обличчі лежатиме відомий усім директорський вираз, від якого на всіх, в тому числі й на мене, нападатиме ляк.

Зараз він сховається за дверима власного дому, де чекає на нього роз'ятрена жінка, і вони зітнуться між собою, як коти. Здається, він поведеться сьогодні з жінкою нещадніше, ніж завжди, а може, й злякає — це треба йому, щоб знову стати самим собою. Я йшов під широким дахом парасоля й усміхався: моя доброта не дала йому втіхи. Він змушений був прийняти її в хвилину слабкості, і найкраще, коли вважатиме мою доброту за підхлібність собі. Так, це виляння хвостом кволішого й меншого перед старшим та сильнішим — старші й сильніші люблять таке відчувати. Але в ньому житиме й тривога — він не може, як Ковнірчук, поїхати до Києва й собі, щоб там зладнати своє діло, — йому треба бути в гімназії. Зрештою, він живе зі своєю жінкою

так, що в нього в кишенях гуляє вітер, і це — головна причина, чому лишиться бездіяльний і сподіватиметься манни з неба, — його приятель і супротивник не матиме в ньому конкурента. Зрештою, він і справді старий та немічний і давно змирився з думкою, що йому ніколи не стати поліцейським. Вже хоче забезпеченого спокою, але ніколи його не матиме. З інспекторського місця його ніхто не прожене, бо він шанується, але вище цього не стрибне. Той, хто хоче стрибати, не може мати такої розслабленості, йому потрібні насталеність у м'язах і гаряча кров.

Через якийсь час сюди прибуде новий директор, здається-таки, Ковнірчук. Вони займуть супроти себе позицію холодної та чемної війни, яка кінчиться безсумнівною поразкою Ленсая, коли він захоче дослужитися на своєму місці пенсії. Отож увесь свій запал і лихоносність виміщатиме на тих, хто не зможе йому зашкодити, тобто на учнях та власній жінці. Хвилини слабкості в нього будуть, але тільки тоді, коли світ ставатиме для нього п'яним. Тоді він прокидатиметься зі свого сну і переконуватиме себе, що він таки добра людина. Коли жінка до того допустить, він вилле на її грудях розчулену сльозу, а коли виявить нетерпимість, гірше буде їй, а не йому. Гімназисти цих складних переливів його ества не пізнають, а понесуть із собою в пам'яті його образ, як поліцейського, котрому не пощастило.

Через кілька днів директор раввінського училища був уже в Києві і здійснював операцію, яку давно розіграв в умі з усією мисливською винахідливістю. Перше, що він учинив, — найняв собі приміщення у напівпідвалі за два будинки від дому попечителя учбового округу. В лавці Києво-Печерської лаври він накупив дешевих образів у рамках і без рам, а маючи серед ченців брата у других своєї покійної жінки, ввійшов із ним у стосунок, вгостив брата так, що той не зміг вийти до вечерні, а натомість дістав у нього в позику, написавши розписку, Біблію печерського друку в стародавній шкіряній палітурці з тисненнями та двома замками. В тій-таки лавці він придбав немало лампадок і воскових свічок, заставив усім тим добром куток навпроти вікна, що виходило на хідник, по якому в один і той же час зволяв шпацірувати його світлість. Влаштував він і аналой, покривши його парчею й поклавши туди Біблію. Лампади й воскові свічки запалювалися за десять хвилин до того, коли Матневський Шашкін щодня після обіду з палицею в руці, незважаючи на погоду, виходив із дому. За п'ять хвилин до того, як мав підійти князь, Ковнірчук кидався відчиняти квартиру, на розведений у жаровні вогонь висипав жменю ладану, якого купив у тій-таки печорській лавці цілу торбину, а сам падав на коліна перед аналоєм, гаряче хрестився і бив лобом об підлогу, молячи бога, щоб князь звернув на нього увагу і посприям здобути місце директора Житомирської гімназії.

Князь ішов хідником, викидаючи палицею, обличчя його було погідне, геометричне круглі очі синьо сяяли, чималий ніс, помережаний червоними капілярами, стримів з усією поважністю, вуста стулялись у курячу гузку, а масивне підборіддя похитувалось у такт ходи. Почувши запах ладану, подумки помолився за упокій чиеїсь душі, відчуваючи водночас смиренну меланхолію й поблажливий смуток — думав-бо про дочасність та тлінність людського життя. Другого дня він знову подумав про

невідомого покійника і так само щиро побажав йому, щоб земля для нього стала пухом, а третього трохи здивувався й зацікавився, бо цілком слушно вирішив, що покійника пора б відправити в царство вічного сну. В цей час він уздрів двірника, котрий стояв у воротах будинку, звідки виточувався божественний запах, сторож був чимось схожий на самого князя: мав такі ж геометрично круглі очі й рот-присосок, правда, ніс його світився куди ясніше за князевий, а бакенбарди були густі та пишні. Матневський-Шашкін зволив зупинитися й поманив двірника пальцем.

— У вас тут покійник? — спитав він, вдихаючи солодкі запахи ладану.

— Нікак ніт! — озвався, виструнчившись, двірник. — Покійника у нас останнім часом не бувало!

Двірник подивився на князя ясно-синіми й геометричне круглими очима, і ті очі зустрілися з такими ж очима, тільки князівськими.

— А чому ж у вас так пахне? — спитав попечитель, втягуючи тремтливими ніздрями солодкий запах.

— Поселився богомільний чоловік, — відрепортував двірник, і собі поворушивши тремтливими ніздрями.

Попечитель поводив туди-сюди головою і, скеровуючись на запах, рушив просто до квартирки, з якої таки випливали ніжно-сині пасемка. Це так його зворушило, що він присів, хрускаючи кістками, — та історія починала його інтригувати. Побачив приляклого чоловіка, котрий так самовіддано бив поклони, наче збирався продовбати лобом підлогу: зводив руки до завішаної іконами стіни, вдаряв себе в груди, а тоді припадав до землі. Вся постать богомольця тонула в димі, свічки в тому димі горіли, як очі, лампади від ударів лобом об підлогу здригалися, від чого язички підстрибували: інколи незнайомиць брав з аналоя Біблію, цілував й, притискав до грудей; бувало, що й обертався, начебто хотів, щоб князь міг його роздивитися, — отакий собі чоловік. ні високий, ні низький, ні худий, ні повний, з невиразними рисами обличчя. Князю вже затікали ноги сидіти в такій позі, тож він вирішив розпрямитися, а коли це вчинив, в нього знову затріщали кістки, обличчя від натуги побагряніло, і він змушений був подихати круглим, як і очі його, ротиком.

— Хто такий? — спитав у сторожа.

— Не могу знать, ваше-ство, — відрепортував двірник. — Новий жалець. Заявити на нього, з вашого наказу, в поліцію?

— Дурак! — коротко відрізав князь. — На такого святого богомольця? Та як ти посмів?

Двірник побілів, тоді позеленів, і за мить перед ворітьми його не стало, а попечитель знову присів біля квартирки, а переконавшись, що богомолець і досі ревно молиться і б'є поклони, рушив далі, але вже не незворушно, а схвильовано. "Ні! Ні! — бурмотів він, забувши підпиратися палицею, а несучи її, супроти звичаю, на зігнутій руці. — Не перевелися ще святі люди!"

Ковнірчук у цей час гасив пальцями вогники свічок, щоб зайве не вигоряли, часом він потирав почервонілого від частих ударянь об підлогу лоба і слухав джмелів, котрі

гули йому в голові. Щеміли йому й коліна, бо підкласти під коліна килимок він, як справжній мисливець, не зважився, окрім того, очі його пасли годинникову стрілку — знав, що, повертаючись з прогулянки, князь не забуде зазирнути до нього ще раз, а це мало бути рівно через півгодини, бо ще ні разу Матневський-Шашкін не порушував свого режиму. Єдине, за чим шкодував у цю хвилину директор раввінського училища, що не міг розполовинитися, бо князь по дорозі неодмінно заходив у Никольську церкву, простоював там навколішках п'ять хвилин, кидав пожертвування в церковну жертівницю і тільки тоді вирушав назад. Добре було б опинитися одночасно і в тій церкві, але це була блаженна думка; Ковнірчук щодо цього мав інший, так само твердий план — він уже довідався, що на утрень князь приїжджає в університетську Церкву, і мав намір з'явитися туди вже завтра. Весь цей час короткого відпочинку, Ковнірчук не дозволяв своєму обличчю скидати із себе святенницького виразу, бо й сам переймався богомільним настроєм — не такий простак був Матневський-Шашкін, щоб не помітити підробки. За п'ять хвилин до призначеного часу, Ковнірчук знову запалював свічки й кидав на жаровню трохи ладану — попечитель Київського учбового округу й справді вже повертався додому і не втримався, щоб не присісти біля розчиненої квартирки і потішити серце, зирнувши на людину, яка спасається з такою самовідданістю. Все, чого прагнув, князь мав змогу побачити, подивувався й порадив, адже незнайомиць у глибині кімнати все ще бив поклони й молився. Князь хруснув кістками, зводячись, і поспішив чимдуж додому, бо хотів оповісти про побачене своїй, ще богомольнішій, ніж він, половині — була вона непомірне строга у виконанні всіх релігійних приписів.

Наступного ранку був дощ, і князь прокинувся з неприємним приважком біля серця. Це був призвісник лихого настрою, що міг мучити безпричинно князя цілий день. Матневський-Шашкін невдоволено засопів, дратуючись уже від того, що той приважок біля серця таки з'явився. Дружина знала цю князеву якість, отож коли він вийшов із спальні, поспішила зникнути з очей, бо в такі хвили князь, як звичайно, шукав нагоди розрядитися, а це не кожному буває приємно... Жертовним козлом став слуга, який не тим боком подав князю чоботи, тож один із тих чобіт ударив незграбу халявою раз і другий по щоках, а оскільки слуга належав до християн, які тільки й могли бути в цьому домі, то поставився до того без зайвої урази. Тим часом приважок від серця відчепився і розчинився, як грудка солі, і князь поспішив помолитися біля домашнього аналоя, щоб бог відпустив із милосердя нерозважному слугі гріхи. Після того князь наказав запрягати екіпаж — мав їхати на утрень в університетську церкву, звідки повертався додому поспішати, а вже потім віддавався службовим обов'язкам.

Він їхав у екіпажі, слухаючи, як стукоче об покрівлю дощ, і приважок на серці, а може, то була особлива душевна п'явка, знову присмоктався, і це обіцяло зіпсувати князеві цілий день. Але в університетській церкві він раптом зустрів того ж таки богомольця, котрий так вразив його вчора і за яким підглянув через напівпідвальне вікно, той улякнув у кутку і ретельно бив поклони, притому так щиро, що не помічав навколо нікого. Матневський-Шашкін цілу службу дивився на нього з великим

замилюванням і в такий спосіб зовсім звільнив своє серце від душевної п'явки — цього разу вона благочестиво здохла в його нутрі, і то не від гнівного спалаху, як це бувало, а від тихої радості, тобто через любов. Князеві нестерпно захотілося підійти до того незвичайного чоловіка й познайомитися з ним, але він стримав свій порив: одне, не хотів перешкоджати богомольцю спасатися, а друге, мав за обов'язок ретельно вислухати службу і перейнятися нею. Він вирішив, що, може, колись зробить візит цьому святому чоловіку, незважаючи на те, що їх у цьому світі розділяє станова нерівність — ці всі речі князь умів, коли треба, легковажити. Він уявив собі, як ошасливить богомольця, і скільки дасть це йому радості, і як по-душевному вони потім поговорять про світ і спасительні речі. Вже саме передчуття такої розмови виповнило князя щастям, через що настроїй уже мав чудовий; можливо, він проголосить сьогодні підлеглим свою класичну промову позачергово — таке ж він, зважаючи на свій педантизм, учиняв нечасто. Йому навіть здалося, що за вікнами припинився дощ, що надворі стало ясно й тепло, що опале листя знову повернулося на дерева, і думки про те чарівно одухотворили його, наповнивши світлим, тремким етером — саме а таким настроєм поїхав він додому і вступив у свої хоромини. Побачивши те, княгиня й собі ошасливилася і зважилася вийти зі свого сховку, знала, що він уже шукає її поглядом, і коли б вона не з'явилася цієї ж миті, хто зна, може, той приважечок знову причепився б до його серця. Отож вона ступила йому назустріч, спускаючись по різьблених дерев'яних сходах і тримаючи на обличчі легку усмішку.

— Я його знову зустрів, — сказав щасливо князь. — Уявіть собі, в університетській церкві.

— Запросимо його до себе? — обережно спитала княгиня, радіючи разом із ним.

— Може, й запросимо. Але я готовий нанести йому візит сам.

Княгиня спинилася, здивовано скинувши бровами і щасливо округливши очі, і простояла б у такій позі хто знає скільки, коли б князь не нагадав їй, що вже пора снідати. Тоді вона схаменулася, вийшла із заціпеніння і, перехрестившись, рушила разом із чоловіком у їдальню, де чекав їх сніданок.

— Я вже почав нудитись у цьому Києві, — сказав князь, пропускаючи княгиню в двері, — а з цим чоловіком любо мені буде насолодитися духовною бесідою...

Попечитель Київського учбового округу з'являвся в свою канцелярію тільки для того, щоб проголосити свою знамениту промову і нагадати підлеглим, що він існує не лише як символ, а як жива істота, притому контролюючо-карна. Решту справ він вирішував удома, в своєму кабінеті, і цих справ не повинно було бути аж стільки, щоб обмежувати князеві особисту свободу. Для цього було розроблено неписаний регламент, який полегшував службу і князю, і його підлеглим: за межі цього регламенту не виходив ніхто. Через це з попечителем мав стосунок в основному правитель канцелярії учбового округу, решта чиновників зносилася вже з правителем канцелярії. Саме сьогодні він приніс попечителю звідомлення про смерть директора Житомирської гімназії Траутфеттера і прохання інспектора цієї гімназії Ленсала на звільнене місце — це прохання було підкріплене згодою та рекомендацією начальника

Волинської учбової дирекції.

— Ленсаль, Ленсаль! — проказав попечитель. — Він що, з іноземців?

Правитель канцелярії чемно доповів, що Ленсаль православний і має тільки іноземне прізвище, його батьки значаться у відомостях також православними.

— Мене від цих іноземців у наших учбових закладах нудить, — скривився князь. — Позірно приймають православ'я, але жоден не сповідує його чистосердечно, бо не тримає в плоті та крові, перейнявши його від десятків або й сотень своїх пращурів.

— Накажете відмовити? — обережно спитав правитель канцелярії.

— Поки що нічого не накажу, — мовив попечитель. — Чи це спішна справа?

— О, нітрохи, — всміхнувся правитель канцелярії, і вони зустрілися з князем поглядами, які не потребували коментарів.

— Тоді прийдете за рішенням, коли вона стане спішна. Кажучи відверто, мені хотілося б заміщати директорів нашими корінними кадрами. Ну, а коли вже такого не знайдеться... — попечитель розвів руками, і правитель канцелярії, кашлянувши, перейшов до інших справ, які треба було вирішувати нагальне... Він бубонів, оповідаючи попечителю те чи й те, і князь поступово починав упадати в дрімку, бо вікна кабінету було закраплено і стукотіло об них однотонно-заспокійливо. Цідивсь у кабінет сірий день, і очі в князя злипалися. Відтак під бубоніння правителя канцелярії він побачив сон чи марево, почув запах ладану і молитвенний церковний спів. Рушив до нього одягнений у священицькі золототкані шати чоловік з лицем того богомольця, якого уздрів через квартиру. За ним ішли густим строем директори учбових закладів, ввірених у його попечительство, і всі вони були на одне обличчя із тим загадковим богомольцем, що бив поклони і в університетській церкві. Дзвонили дзвони, процесія смиренно йшла по встеленій квітами дорозі, і ті квіти після того, як їх потоптали, почали раптом на очах оживати, струшували й вирівнювали пелюстя, яке одразу ж кропилося росою — в ній заграло сонячне проміння. Всі заспівали покайну псалму, аж сльоза розчулення виступила на оці в попечителя — упав на неї й заломився промінець.

Він прокинувся з відчуттям щастя й побачив себе в сірому кабінеті з закрапленими вікнами, нахилилося до нього сіре обличчя правителя канцелярії, яке все ще говорило йому про справи; він хотів збагнути, про які саме, але не зміг, бо серце в нього калатало, як церковний дзвін, та й він сам відчував себе храмом, а душевна п'явка з чорної стала білою і перетворилась у дзвонаря, який смикав золотого мотуза, прив'язаного до його дзвона-серця. Князю здалося, що голос, який сочився з вуст правителя канцелярії, — це змії із сірим шарудявим тілом, і той повільно поповз по його письмовому столу, підіймаючи голову з сердитими сірими очима, а може, князь усе ще спав, бо хто там розбере, що говорить йому той сірий, драглистий, створений дощем правитель канцелярії та й чи важливо це і потрібно сьогодні? Але голос повз і повз, і попечитель надчікував паузи, щоб перервати його й відіслати. Зрештою такий щасливий момент настав, і князь розплющив очі.

— Це все?

— Треба підписати кілька паперів.

Він зробив вигляд, що читає ті папери, але бачив тільки жучки, що повзали по білому полі, рота розвело позіхом, аж запали щоки, і попечитель підписав папери, не читаючи.

— Погода сьогодні — на сон хилить...

— Погода добра для покаяння, — чемно схилив голову правитель канцелярії.

— От-от, саме для покаяння, — знову позіхнув князь. — Але знаєте: спати вдень шкідливо.

— Достеменно! — схилив голову правитель канцелярії, який тільки й чекав обідньої перерви, щоб завалитися вдома на бочок і завдати солодкого хropaка — на те й дощ: любо це для тіла, а ще любіше для душі...

— Сьогодні мене не турбуйте, — сказав попечитель, бо сірий холод з вікна помалу наповзав йому в душу, наповнюючи її тільки йому відомим страхом.

Правитель канцелярії виходив з кабінету задом, світячи чемним оскалом, а князь уже нетерпеливився, чекаючи, щоб той швидше щез. Той так і вчинив, знову розпавшись на міріади сірих крапель, які заповнили сьогодні світ, і попечитель Київського учбового округу звівся, хрустячи всіма суглобами. Обличчя його потемніло й замкнулося, а зуби міцно стислися. Очі погасли, а серце завмерло кам'яною грудкою. Він рушив, лунко відбиваючи крок, з кабінету, і від того все в домі заціпеніло. Через це й пішов він до домашньої церкви, власне, молільні, вщерть заставленої образами, по дорозі озирнувши портрети своїх предків, які дивилися на нього мертвими очима. Князь подумав з похмурою гордістю, що серед них немає жодного іноземця і жодного відступника від віри, що він останній представник цього високого роду і що не ганьбить його. Потай же відчував, уже без похмурої гордості, а з болющим щемом, що його високий рід приречено на вимирання, що в нього було двоє дітей, а не залишилося жодного, що він уже старий, а ті кільканадцять байстрюків, котрих колись пустив у світ, буди спокрушений сатаною, нічого не значать ні для нього, ні для світу.

В молільні він застав дружину, яка біла поклони, і перше, що відчув, побачивши її, була глуха неприязнь. Але це, здається, знову опитував його нечистий, він важко зігнувся в колінах і впав на вистелену килимом долівку.

— Молись, моя жоно! — глухо й понуро сказав він. — Молися за мої гріхи, а я помолюся за твої.

Княгиня звела залите слізьми лице й зашамотіла покайну молитву, а князь на повні груди вдихнув запах ладану — виточувався той із жаровні, що стояла поблизу й куріла сизим, блаженним димком...

Наступного дня той-таки лакей, який дістав був від господаря кілька ляпасів халявою князівського чобота, рівно о десятій годині ранку доповів князю Матневському-Шашкіну, що йому хоче зголоситися директор Житомирського равинського училища. В цей день дощу не було і ніякі душевні п'явки не непокоїли попечителя. Навпаки, землю скував легкий морозець, і під колесами екіпажа, в якому князь їхав на утрень в університетську церкву, дзвінко ламався льодок. Князь був у

доброму гуморі, бо знову бачив у церкві незвичайного богомольця і милувався ним цілу службу. Директора раввінського училища він і в очі не бачив, через це, коли той переступив поріг його кабінету і смиренно почав відрекомендовуватися, радісний вигук вирвався з князівських грудей. Він вискочив з-за столу, пішов з розкритими обіймами до враженого й спантеличеного директора раввінського училища і щиросердно його обійняв.

— Я вас знаю, дорогий ви мій! — захлинувся князь. — Я вас розумію і співчую вам!

Він повів Ковнірчука, обіймаючи його за плечі, до канапи з такою делікатною бережливістю, наче той був найтоншої роботи кришталева посудина і міг щохвилини зламатися або ж, чого боже борони, щезнути з очей, як дорогий привид. Під час того проходу на Ковнірчукове обличчя встиг лягти смиренно-святенницький вираз, саме той, котрий так зворушував князя, і цей вираз стійко тримався на його обличчі під час усієї аудієнції. Князь всадив Ковнірчука на канапу, притулившись і собі біля нього, й подивився на директора раввінського училища захоплено й любовно, в той час, як той не осмілювався й очей звести на щедрого й милостивого достойника.

— Признаюсь у своєму гріху, я підглянув вас, коли молились у себе на квартирі. Скажу, що для директора училища то надто скромна квартира.

— Скромність людині не вадить, — зауважив директор. — Окрім того, я тут не в службових справах, а для поправлення здоров'я.

— Дуже слушно, — сказав князь. — Я теж мушу тримати ці апартаменти, — він повів рукою по досить пишно обставленім кабінеті, — бо зобов'язує мене до цього службове становище. І це я у вас перейму, — князь знову обійняв Ковнірчука, — виїхавши туди, де мене не знають, житиму, як бідняк. Богові угодне наше самопониження.

— І наша смиренність, — озвався Ковнірчук. — Я, приїхавши сюди, спершу уповав на лікарів, а тоді вирішив, що молитва — найкращі ліки, особливо молитва біля боговгодного місця.

— О, Печорська лавра! — звів руки князь. — Я колись достеменно піду туди в ченці.

— Я також, ваша світлість, — з убивчою серйозністю сказав Ковнірчук. — Але поки що на мені лежить обов'язок вивести в люди своїх дітей, які залишилися сиротами після смерті їхньої щирої душі і високих чеснот матінки.

Він аж здригнувся від власної самовідданості і уявив собі дітей, які, певно, в нього були б, коли б померла його дружина не виявилася безплідна; зрештою, він і справді мав дітей, але бог не сподобив його їх побачити — були то давні, молодечі гріхи, яких немало в кожного під цим сонцем. Але тепер згадка про тих дітей наповнила його урочистою приреченістю, і він відчув, що на ліве око в нього вибивається сльоза, яку поспішив змахнути рукавом, при тому так, щоб це не кинулось у вічі його світлості. Цей його настрій миттю передався князю, і той посмутнів, віддаючи належне щирості душі і високим чеснотам покійної жінки директора Житомирського раввінського училища, і вони промовчали з хвилину, наповнивши кабінет святобливою тишею.

— Ви, мабуть, до мене з проханням, — сказав нарешті князь, і Ковнірчук знітився, не знаходячи слів. — Ну, ну, я вас слухаю, не соромтесь, — тепло підбадьорив його.

— Важко мені у раввінському училищі, — зітхнув Ковнірчук. — Іновірці й іноземці ніколи не викликали в мене добрих почуттів. Я знаю, що, може, це гріх, але не розказати, як я від того страждаю. Я православний, ваша світлосте, — сказав він з палом, вибивши на очі вже дві сльози і не думаючи змахувати їх рукавом, — і мені нестерпно рівноважити в собі обов'язок терпимості зі щирою відданістю нашій вірі.

— О, я вас розумію, розумію! — підхопився князь. — Але саме таку людину, як ви, й треба ставити на таке місце. Щоб спуску їм не давати!

— А я м'який, ваша світлосте. Ще до смерті своєї любої дружини я виконував свої обов'язки зі щирою старатливістю, але тепер не стає мені на те сили... Отож я молю бога, щоб зняв із мене цей терновий вінець.

— Святі слова ви сказали, — розчулився князь. — Я хочу показати вас моїй дружині, вона в мене також щирої душі й високих чеснот.

Він відчинив двері й погукав Марію Іванівну, і за хвилину княгиня, висока, худа, в чорній одежі і з смутною усмішкою на вустах, переступила поріг кабінету. Ковнірчук зірвався, щоб поцілувати їй ручку, яка виявилася напрочуд холодна, суха й потемніла, але він змусив себе полюбити і її.

— Ось справжній богомолець, — сказав князь. — Це, Маріє Іванівно, той чоловік, про якого я вам розповідав. Уявіть собі, доля зробила його директором раввінського училища.

— Ах, сердешний! — сказала княгиня. — І ви не можете посприяти, мій любий?

— Я не можу? — спинився здивовано князь.

— Мені про вас Макар Євстигнейович багато гарного оповідав, — сказала тепло княгиня, дивлячись на Ковнірчука по-материнському. — Розказував про вашу щирі святобливість, а це в наші лихі часи не часто трапляється.

— Стараюсь, як можу, ваша милість, — схилив голову Ковнірчук.

— Тут до мене прийшло прохання призначити директором Житомирської гімназії якогось Ленсаль. Це що, іноземець?

— Він православний, ваша світлосте, — тихо сказав Ковнірчук.

— А чому в нього таке прізвище?

— Очевидно, іноземцем був хтось із його предків.

— Це достойна людина?

— Цілком, ваша світлосте. Як мені доводилося чути, свої обов'язки інспектора гімназії він виконує справно і старанно.

— Так, так, — заходив по кабінеті князь. — У Житомирській гімназії найбільша кількість покарань різками. Я вважаю, що це гідний виховний захід, але чи не чинить той ваш, як його...

— Ленсаль, ваша світлосте.

— Ага, Ленсаль, чи не чинить він екзекуцій із ненависті до нашого православного підростаючого покоління, як іноземець?

— Не можу того знати, ваша світлосте. Я до гімназії стосунку не маю.

Ковнірчук зітхнув, виявляючи щирий жаль від того, що не має стосунку до гімназії, а попечитель подивився на нього із захопленням.

— Ні, ви гляньте на нього, Маріє Іванівно. Чиста душа! Ви взяли б на себе директорство Житомирської гімназії?

— Коли вам буде те вгодно, ваша світлосте.

— О, я щиро того хочу! — сказав князь. — Коли на чолі гімназії стане така людина, як ви, буду за неї спокійний. А коли той Ленсаль достойний інспектор, то хай лишається ним, га? — Попечитель прискалив око, а княгиня лагідно захитала головою. — Я хотів би замінити всіх директорів такими людьми, як ви, — проголосив князь, — щоб там і духу не було вільнодумства. Як ви ставитеся до найновішої літератури й філософії?

— Може, моя думка видається різкою, — тихо сказав Ковнірчук, — але я вважаю, що найновіша література й філософія — це творіння сатани. Тих літераторів та філософів, за божим допустом, пущено у світ, щоб випробовувати наш дух, але ми, за його повелінням, маємо сталити нашу вірність та відданість богу й государю.

— Браво! Браво! — заплескав у долоні князь. — Лад — ось що головне у світі, а його буде більше тоді, коли менше стане вільнодумства. Порядок — вияв божого промислу серед людей, а розрух і бродіння — справа диявольська. Єдина істинна наука, пане, — це закон божий, і коли ми навчимо наших підлеглих слідувати кожній його літері, ми виконаємо своє призначення вчителів.

— Тим-то і важко мені бути директором раввінського училища.

— Ви вже не директор раввінського училища, а директор гімназії.

— Радий старатися, ваша світлосте.

— Скільки ви пробудете в Києві?

— Доки не оформляться документи, ваша світлосте.

— Приходьте до мене без церемоній. Мені любо буде з вами порозмовляти...

— Робите мені велику честь, ваша світлосте... Вік молитимусь за ваше здоров'я і здоров'я вашої прелюб'язної дружини...

Він не дозволив собі радісно всміхнутися, навіть коли вийшов у передпокій, бо ту усмішку міг би побачити хтось із слуг, він не дозволив собі розпрямити плечі й піти вільною ходою — мав тіло смиренно-згорблене, а обличчя благочестиве. Так він пройшов весь простір між будинком Матневського-Шашкіна і тим, де наймав квартиру, тут він теж не міг виявити радості, бо біля воріт стояв і цікаво на нього позирав двірник; він спустився по сходах, вийняв ключа й відчинив двері. На нього глянули всі ікони, що їх тут повісив, пахло воском і ладаном, і, вдихаючи на повні груди той доброданий запах, він відчув тихе щастя. По тому наблизив обличчя до дзеркала й уздрів своє аскетичне й сумне обличчя. Йому захотілося засміятися просто в те обличчя, висунути й показати самому собі язика, але він того не зміг учинити, бо відчув, що маска, яку одяг і носить ось уже з тиждень, з обличчя йому не скидається. Провів рукою, наче хотів перевірити, чи справді це так, але нічого від того не

змінлося: на нього зорило все те ж строге й святенницьке обличчя. Тоді він раптом злякався, що князь, побувавши колись у Житомирі, виявить: у нього немає дітей, і цей страх відбився на його обличчі мукою. Тихо застогнав, і його губи почали ворухитися, проказуючи покайну молитву. Він обвів поглядом стіну, завішану іконами, і подумав, що йому буде шкода розлучатися з цим добром, та й чи можна? Очі його спочили на шкурятяній палітурці стародавньої Біблії — цю Біблію треба буде купити. Він позасвічував свічки й лампадки, які не горіли, став на коліна і раптом почав бити поклони, зводити руки й гаряче молитися, хоч знав, що вже ніхто на нього не дивиться, що він зрештою починає ставати тим, кого удавав, і тепер йому немає ні сили, ні потреби звільнитися від того вигаданого чоловіка, який увійшов у його єство і майже витіснив колишнього. Зрештою, таким він мусив стати, бо відтепер має грати таку роль, аж доки буде попечителем Київського учбового округу князь Матневський-Шашкін — це надасть йому нової сили та значення. Той перший чоловік у ньому хотів реготнути, але другий суворо йому пригрозив, і той перший змалів, знітився, зіщулився, покірний і ніякий, тоді як другий звівся на повний зріст і став суворий та неблазennyй... Ковнірчук бив поклони й думав, що всі ікони й лампадки пойдуть з ним разом у Житомир, що запах, яким привабив князя, окурив у першу чергу його самого і витатиме у домі його, поки життя. Цей запах він принесе і в гімназію, заповнить ним усі класи й коридори, вводитиме його в душі підлеглих, учнів та вчителів і зробить все, щоб досягти бажаного. Можливо, там, у Житомирі, його ніхто не впізнає із колишніх знайомих, а перш за все його приятель Ленсаль; зрештою, Ленсаль змушений буде зігнути перед ним спину, а раз так, змиритися й не носитиме супроти нього зла — це теж має статися конечно, адже той, хто носить зло супроти начальника, недовго з тим начальником проживе...

Ковнірчук стояв перед іконами, заплющивши очі й ворущачи пальцями сплетених рук, йому на обличчі лежала сакраментальна усмішка, але це теж недовго тривало. Очі його метнули перед собою гостру блискавку, яка мала освітити всіх, хто відтепер ставав його підлеглим і хто вже ніколи не зважиться подивитися на нього іронічно...

РОЗДІЛ X

Я переїхав у квартиру Кулаківського відразу по смерті Траутфеттера, Ленсаль супроти того не заперечував. Меблю я відкупив у колишнього учителя фізики за досить дешеву ціну, була цілком ординарна. Кулаківський, кривлячи рота, побажав мені затишного прожиття, і я вдав, що не збагнув його гумору.

— Квартира така собі, — сказав я розважно, — але не по кишені й наймати.

Я подивився при цьому на Кулаківського з наївною простодушністю, і він трохи засоромився власної злостивості.

— Вибачте, — буркнув відвертаючись. Махнув рукою й пішов з мого життя назавжди...

Я спустився вниз і постукав до вдови, розсвітивши на обличчі чемну і навіть грайливу усмішку. З Охоцькою я швидко домовився. За стіл з чаєм і за дрова я мав платити двісті п'ятдесят карбованців у рік. Вона люб'язно порадила мені пралю, яка,

окрім прання, за помірну ціну згоджувалася робити в мене легке прибирання — своїм улаштуванням у світі я міг бути цілком задоволений. Третій жив у нашому домі учитель латинської мови Міхневич, так само парубок, який, на відміну від мене, відмовлявся столуватися в Охоцької. Вдова через те на нього дулася, і я зрозумів, що й Кулаківського вона не любила також за це саме.

Була вона молода й гарна з виду і знала часи значно ліпші, через що мені було приємно спускатися до неї на сніданки й приходити на обіди. За час мого гостювання вона доброзичливо торохтіла місцеві новини, а я завжди цікавий послухати, — стала таким чином для мене додатковим джерелом інформації. При цьому була не проти пограти очима, на що я відповідав хоч і стримано, але не байдуже — ця гра робила мій акт приймання їжі інтимнішим. Її сини мене побоювалися і часто тікали з хати, коли я з'явився в них, і ми могли вільно бесідувати, виявляючи одне до одного пристойно перебільшені знаки уваги, що мене цілком влаштовувало. Здобувши такі умови, я почав потроху гладшати, що не проминуло очей моїх співслужбовців і щодо мене почали розпускати не зовсім скромні чутки. Це трохи занепокоїло мене, бо кидало тінь на мою безпорочну репутацію. З іншого боку, це було й на руку. Люди не терплять, коли поруч хтось живе непохибно й безгрішно, отож чутки про мою близькість з удовою дорівнювали мене до всіх грішних і частково сприяли тому, що я міг безборонне уникати учительського товариства — всі тепер уважали, що я чиню це не через гординю, а з міркувань амурної зайнятості, що вважалося причиною достатньою. Але невдовзі саме через те новий директор Ковнірчук викликав мене до себе в кабінет і суворо наказав припинити аморальне життя. Я щиро душно розказав йому правду, але він подивився на мене не без підозри.

— Нема диму без вогню, — сказав він.

— Тоді скажіть, в який спосіб уникнути пересудів? — наївно спитав я.

Ковнірчук подивився на мене трохи спантеличено.

— Найкращий спосіб уникнути пересудів, не грішити, — сказав він категорично.

На те я перехрестився й закликав господом-богом, що в'явив правду, виявивши готовність поклястися й на євангелії.

Ковнірчук подивився милостивіше.

— Перестаньте в неї столуватися, — сказав він після роздуму.

— Але чим я поясню таку відмову? — спитав я. — Для неї це видимий спосіб зводити кінці з кінцями, а мені столуватись у неї зручно.

— Хай вамносять обід на квартиру, — холодно відповів директор і відвернувся.

Я відчув задоволення, бо директор ставав мимовільним моїм співником. Не зле було б мені поцікавитися й тим, хто розпускав оці чутки і кого я, на превеликий свій подив, ще не знав. Я чемно подякував директору за науку і сказав, що Кулаківський залишив мені у спадок давньої роботи ікону, яку я можу залюбки віддарувати панові директору, знаючи його любов до таких святих реліквій. Ковнірчук радісно розсвітився усмішкою і подивився на мене по-дружньому.

— Я у вас її відкуплю, — швидко сказав він.

— Але помилуйте! — вигукнув я. — Чи можу я продавати річ, яку не купував?

— Може, воно й так, — мовив директор і знову відвернувся від мене, після чого я захотів щезнути йому з очей, як це умів робити. Але я не встиг покинути кабінет, як Ковнірчук різко повернувся до мене.

— А скільки, ви сказали, в тої вдовиці дітей?

— Троє, як соколів, — відказав я.

— Хм, хм, — заходив директор по кабінеті. — І вона гарненька з виду?

— Як на моє око, — сказав я.

— Хто був її чоловік?

— Один із чиновників губернської канцелярії, може, чули про такого — Охоцький?

— А-а, — протяг директор, і його очі блиснули, цю історію він знав...

Цей самий Охоцький був свого часу правою рукою правителя канцелярії Миколи Платоновича Біляшівського, його справу зафіксовано в мене серед осіб, що заслуговують на увагу. Син священика, він почав службу в губернській канцелярії писарем, дістаючи копійчану платню. Але умів крутитись у цьому світі і скоро став незамінимий в операціях, що їх проводив Микола Платонович. У голові тримав усі закони Російської імперії, а завдяки своїй надзвичайній пам'яті достеменно знав ще й історії всіх важливих справ у губернії, а також біографії всіх поміщиків та чиновників. Не без його допомоги Микола Платонович склав свій капітал і мав змогу їздити в досить пишному екіпажі. Самому ж Охоцькому хоч і перепало, але значно менше. Він оженився на потомственій дворянці, яка, окрім дворянського звання, не мала за душею нічого, бо батечко Охоцької зумів так вдало управитись зі своїм маєтком, що від нього дітям не лишилося ані ложки, і саме в такої потомственої дворянки я мав щастя столуватися. Після відставки Біляшівського змушений був покинути службу й Охоцький, але у змаганні колишнього правителя канцелярії з генерал-губернатором участі не брав. Він пустився берега і, слідуючи прикладу свого, доброї пам'яті, тестя, дуже швидко спустив з допомогою карт та горілочки всі свої не такі й великі заощадження. Отямився лише тоді, коли його перестали приймати у компаніях, в яких прогайнував свої гроші, а господар квартири, яку наймав, пригрозив викинути його з жінкою та дітьми на вулицю. Тоді Охоцький згадав Миколу Платоновича Біляшівського і вперше за довгий час вирішив його відвідати.

— Гаразд, — сказав Біляшівський, — я спробую влаштувати вас на службу.

Охоцький після того став завідувати судовим архівом, але після першої платні пропав. Він пропадав доти, доки були в нього гроші, а коли їх не стало, впав у меланхолію. Знову прийшов до Миколи Платоновича і звістив йому, що його мучать привиддя, що всі ті люди, яких йому доводилося дурити разом із Миколою Платоновичем, приходять до нього ночами й грозяться вчинити розправу. Так само нещадно гризе його жінка, а господар квартири знову погрожує виставити його на вулицю. Стояв перед Біляшівським, брудний і неголений, в обірваній та виваленій у болоті одежі, і плакав. Микола Платонович і цього разу виявив до нього співчуття. Він посадив Охоцького в крісло і, ходячи по кабінету, почав шпетити колишнього свого

підлеглого. Говорив про те, що треба взяти себе в руки і що грішить у цьому світі кожен, але всі мають надію спастися, бо можуть щиро покаятися, а коли, покавшись, вестимуть себе належно, їм простяться всі гріхи, а совість, відповідно, омиється. Охоцький перестав плакати і слухав свого колишнього патрона з підвищеним інтересом.

— А на які кошти живе зараз ваша родина? — спитав гостро Біляшівський.

Охоцький здивувався: останнім часом він про це не думав.

— Тепер уявіть таке, — продовжив Біляшівський. — Ви — це я, а я — це ви. Я приходжу до вас з проханням допомогти, але ви знаєте, що я не втримаю ні позичених грошей, ні службового місця, яке ви мені вистарали б. Що б ви вчинили?

Охоцький довго мовчав. Він сидів, стуливши повіки, й німо похитував головою.

— Я не хочу настирливо вимагати у вас відповіді, — сказав Микола Платонович. — Подумайте й приходьте до мене знову. Даю вам слово, що вчиню за вашою волею. Ви чесна людина, і я переконаний, що чесно й по совісті все вирішите. А ще підіть додому і гляньте на себе в дзеркало.

Охоцький кивнув і, похитуючись, пішов геть. Він утратив додому саме під той час, коли не було там ні дружини, ні дітей, і таки подивився у дзеркало. На нього глянула почвара: неголена, з запухлими очима і з синяками по всьому обличчю. Волосся було сплутане й розколошкане, і дивилася та почвара несамовито. Охоцький ретельно вмився, заліпив синяки папером і, розвівши мило, почав голитися. Він виголився старанно й чисто, зачесав волосся, скинув із себе пошматовану й брудну одягу й одяг чисту. Після того знову взяв бритву, наточив й об шкіряний пас, а відтак спокійно перерізував собі горло.

Саме в цей час повернулася з прогулянки жінка з дітьми, вона наробила гвалту і вчасно доставила чоловіка до лікаря. Він зашив Охоцькому горло, але той так і не оклигав. Став безвольний і байдужий, нікого не впізнавав, навіть Миколу Платоновича, який весь час підтримував його родину і все намагався з Охоцьким побалакати. Але той говорити не міг, а коли Микола Платонович написав йому кілька запитань, він подивився на папір і лишився незворушний. Через три місяці після цієї пригоди він помер, а Микола Платонович, у йому відомий спосіб, вистарав для вдови Охоцького гімназійну квартиру, хоч ні сама вдова, ні її чоловік до гімназії ніякого відношення не мали. Біляшівський викликався й далі допомагати Охоцькій, але, бажаючи бути вільною в своїх діях, вдова рішуче від того відмовилася: відчувала досить сили, щоб змагатися з життям самотужки.

— Бути комусь зобов'язаною — це щось страшне! — сказала вона мені в час одного з обідів. — Я не така вже й безпомічна.

Після того Микола Платонович відвідував її лише зрідка, але вона завжди зустрічала його холодно, і він, зрештою, перестав приходити. Останнім його благодійним актом цієї родині був пам'ятник на могилі Охотцького на православному цвинтарі. Цей пам'ятник за житомирською традицією зображав дуба з обламаним гіллям — очевидно, Микола Платонович у свій спосіб відчував перед Охоцьким вину...

Я вийшов з директорового кабінету і зіштовхнувся з учителем латинської мови Міхневичем. Той якось криво всміхнувся, зирнувши на мене, і поспішив відійти, зовсім, як той кіт, котрий знає, чие сало з'їв. Я відповів йому такою ж усмішкою, а що він не міг того побачити, відбив її на його плечах. Досі я вважав цього чоловіка ординарним, з тих численних сірячків, за якими немає жодної історії, але тепер мусив придивитися до нього пильніше. Він ішов переді мною по коридору, вкрадливо ступаючи на носки, і саме ця його хода мене зацікавила — все тіло його похилилося вперед, начебто він принохувався до чогось тільки собі відомого. Мені прийшла до голови дивна думка: а що, коли переді мною моє власне подобенство, тобто той, котрий хоче тільки вдавати із себе отакого сірячка, а справжню свою суть старанно приховує. Може, й він має здатність приклеювати до іншого свою тінь, а десь там, за стіною, потайки пише свою "Чорну книгу", одним із персонажів якої є я. Можливо, зараз він смакує мої незаконні амурні стосунки з вдовою, а може, це його фах — цікавитися незаконними амурними стосунками. Я мимоволі пригадав, з якою злостивістю оповідав він мені історію Ленсаль про те, як купував той собі посаду інспектора, при цьому обличчя його радісно світилося, і він по-змовницькому мені підморгував. Під оком у нього посіпувався живчик, а руки аж тремтіли від збудження. Міхневич пішов, понісши причеплений будяк мого погляду, — відтепер уже і його історія стане предметом мого дослідю. Здається, це він прикипав до замкової щілини оком чи вухом, коли я із задоволенням споживав смаковиті борщі й печені Охоцької, слухаючи при цьому її безкінечні оповіді: це він із солодким любострастям слухав нашу буденну воркїтню — кухня вдовиці була відразу за дверима і не відділялася, як це звичайно, передпокоюм. Можливо, чув він і мої добродушні кпини, які я іноді дозволяв собі щодо вдовиці, бо, приймаючи їжу, я завжди добродушний і тримаюся без остороги. Я майже фізично почув, як відходить він потім, наковтавшись наших слів, — отак само обережно ступаючи на носки і тримаючи на вустах блазенську усмішку, щоб потім переповісти про мене щось перебільшено сороміцьке, по-змовницькому підморгуючи і стишуючи голос; я напевне знав, що тоді в нього під оком посіпувався живчик...

Від цих думок мене відірвав Ленсаль, який наздогнав мене й поклав руку на плече. Я здригнувся.

— Вже викликав вас директор? — скромно поцікавився він.

— Уявіть собі, — засміявся я. — Хтось йому доніс, що я завів амурну історію із вдовою, в якої столуюся. Чи можна собі уявити більшу дурницю?

— Кажуть, вона непогана з себе, — сказав Ленсаль.

— Але ж у неї троє дітей! — вигукнув я наївно. — А я б не заводив із жінкою ніяких стосунків, коли б не мав щодо неї серйозних намірів.

— Ну, в житті по-всякому буває, — двозначне усміхнувся Ленсаль. — Щодо мене, то я у вашій цнотливості анітрохи не сумніваюся. По-моєму, ви женоненависник?

— Аж ніяк, — заперечив я з обуренням. — Нам заповідано природою та богом мати сім'ю і розмножуватися.

— То чому ж не женитися? — підморгнув мені майже так само, як Міхневич,

Ленсаль.

— Бо не здобув ще відповідного становища. Платні молодшого вчителя для цього не досить.

— Слушно! — зауважив Ленсаль. — А та вдовиця дуже недоступна?

— Не доводилося випробовувати, — сухо зауважив я. Тоді Ленсаль зареготав. Якимось дивно закинув голову, показуючи зарослу волоссям шию, з його горла вирвався хрипкий клекіт. Я подивився на інспектора здивовано: ніколи не чув, як він регоче.

— Я вам симпатизую, — сказав він і поплескав мене по плечі. — Коли захочете перекинутися словом, заходьте якось.

Ми обмінялися люб'язними усміхами, і я відчув, що мені трохи бракує повітря. Зрештою, я й розсердився: на директора, Міхневича, Ленсалья — не знаю на кого. Скільки їх є, очей, скерованих на тебе, подумав я. Здається, кожен із нас пише свою "Чорну книгу": в умі, в пам'яті, на папері. Кожен із нас приклеюється до тіні іншого, хоче проникнути в найпотаємніше, щось там шукає й лапає. Не такий я уже вибранець у цьому світі, і годі тішити себе переконанням, що маю якесь особливе призначення. Запускаю свою руку в душу іншого, а той інший у душу свого сусіда чи й у мою. Все ми знаємо, злорадіємо, чинимо підступи, гудимо, а тоді тішимо себе думкою, що досить нам покаятися — і ми знову станемо чисті, як листок паперу, на якому можна писати вже нову нашу історію. Але ми — як полімпсест: пишемо пригідну нам історію, але з-під цих нових літер проступають змиті раніше слова й оповідають світові про все вчинене нами передоцім.

Мені захотілося прийти додому й кинути своє писання у піч. Тільки тоді я по-справжньому можу стати тим, за кого себе вдаю: сірим і ніяким. Деревом з лісу людей, яке годі відрізнити від інших. Шумітиму листом, як і вони, входячи своїм шелестом у загальний шум. Хто зна, може, й правий той дивак Біляшівський: треба полюбити цей ліс людей, щоб здобути справжню рівновагу й заморити в душі невиситимого черв'яка. Але я до цього не готовий. Злість закипає в мені, і я знаю: спаливши свій рукопис, я сяду за новий. Без нього я голий і порожній, без нього я стану водяною істотою, яка розпадеться на міріади дощових крапель. Нічого не вийде, панове, думаю я, стискаючи вуста. Я заціпнуся на всі гудзики, і не вам мене судити, а мені вас.

Я йшов коридором негнучкою ходою, чітко відбиваючи крок. Обличчя моє закам'яніло, і я вже добре бачив, що цей будинок, окрім дорослих, заповнено ще й малими істотами. Кожна із них зі страхом світить у мій бік очима. Зараз я зайду в клас і кину на ряди, заповнені цими недоростками, блискавку свого погляду. В класі зависне мертва тиша, і тільки одне я прочитаю у тих очах — жах! Мені стане солодко й спокійно від того, бо я навчатиму цих істот житейської мудрості, хоч вони й ненавидять мене, й опираються. Кожен із них несвідомо вбере в душу мою науку, як губка воду. Бешкетуйте і злословте, панове гімназисти, виривайтеся з пут, що їх я вам готую, — нікуди ви не втечете! Станете нікчемними колесиками величезної державної машини, і вона вас пожере. Народите свої подобенства і напихатимете їх моїми істинами, бо я розчинюсь у ваших ествах, навіки безсмертний, адже в усіх вас на плечах, як і в мене,

тавро...

В той день у місті з'явилися перші ознаки холери. Нагло захворів просто на вулиці якийсь хлопчак, він впав у корчах на землю — його вирвало й пронесло. Всі з жахом розбіглися, і довкола хлопчача утворилася жажнюща порожнеча. Я стежив за тим усім звіддалік, як багато інших, — всі чекали, чим це кінчиться. Тоді з'явився на вулиці Микола Платонович Біляшівський, спинився біля хлопчика і щось у нього запитав. Але той був без пам'яті, Микола Платонович роззирнувся і побачив зовсім порожню вулицю. Помітив він тільки мене. Здалося, ми зустрілися поглядами, наче спитуючи один одного, я дивився на Біляшівського іронічно, а він із жалем. Очевидно, той жаль стосувався не мене, а нещасного юного простолюдця, і саме тому не витримав я того змагання поглядами — що мені до його жалю та співчуття? Всміхнувся кисло: його жаль і співчуття так само себелюбні, як і моє несприйняття чужого болю, адже не про ближнього він думає насправді, а про спасіння власної душі. Біляшівський знав, що на нього дивляться. Був певний: не тільки з моїми очима зустрівся він на цій порожній вулиці — таких прихованих очей було на ній багато. Отож начебто кидав нам виклик, як, зрештою, кидали виклик і ми йому: ану-но, покажи, який ти добрий!

Микола Платонович уже не дивився на нас, він підняв хлопця, поклав собі на плечі й пішов по цій порожній-непорожній вулиці. Після дощів стояла тоді суха й тепла погода, хоч жовтень наближався до кінця, листя вже майже попадало, і випадок холери треба було б уважати за нетиповий, адже починається ця хвороба здебільшого не на зиму, а на кінець літа. Це, правда, міг бути лихий передвісник і на наступний рік.

Біляшівський був уже немолодий; здається, йому нелегко було нести хворого, він важко дихав, але намагався іти швидко. Я приклеїв до його тіні себе, незримого, бо побачити перебіг цієї історії конче хотів: Микола Платонович піддавав себе немалій небезпеці. Саме в той день від нього пішов останній слуга; побачивши, що хазяїн притягнув у дім хворого холерою, відразу ж непомітно зник. Біляшівський покликав його, але, не почувши відгуку, першу допомогу хворому подав самотужки. Потім побіг до свого приятеля-лікаря, того самого, що удавано лікував Третяка, і той засвідчив, що у хлопця таки холера. Він запропонував Миколі Платоновичу помістити хворого в лікарню для ізоляції, на що Біляшівський не згодився. Він сам розтирав його і поїв ліками, лікар навідувався щодня, і мені стало нудно бути постійно біля них. Я покинув той дім — почав побоюватися, що, холера, як хвороба по-особливому чіпка, може перекинутися і на мене безтілесного, що, здається, в медицині повністю не виключається. Цей випадок посіяв у місті жах, і всі компанії, що збиралися по домах, миттю розпалися — люди воліли відсиджуватись удома. Миколу Платоновича, коли він виходив за продуктами чи на прогулянку, оминали десятою дорогою, а крамарі, побачивши його здала, зачиняли непомітно лавки, і часто Микола Платонович не міг до них достукатися. Отож випадало, що він жив тепер наче у великій повітряній капсулі, але, помітивши це, не відступився від добродієності, а упросив лікаря привозити йому харчі...

Я оповів Охоцькій про розмову, яка відбулася в мене а директором гімназії, і вона

залилася слізьми.

— Бідній у цьому світі — як прокаженій, — сказала вона, не помічаючи, що висловлюється мудро. — Ну чим, бога ради, я завинила?

Я хотів її заспокоїти, але саме в цей момент почув у коридорі підозрілий шерех.

— Говоріть до мене, говоріть, — прошепотів я і почав пробиратися вздовж стіни до дверей: був певний, що з того боку до замкової щілини вже приклеївся підглядач.

Охоцька була жінка не дурна і миттю збагнула, про що йдеться, вона перестала плакати і почала щось, як завжди, оповідати, а я стрілою метнувся до дверей і штовхнув їх з такою силою, що мав би достеменно пробити підглядачеві лоба. Він, однак, устиг відсахнутися і вискочив у розчинені парадні двері, я побачив тільки спину і формений картуз гімназійного вчителя, хоч розібрати, хто саме підглядав, не встиг.

— Бачили? — сказав я, повертаючись до Охоцької, але вона вже знову лила сльози, наче вимагала, щоб я все-таки її втішав. Але я був надто сердитий, через це тільки нервово пройшовся по кухні, а тоді розвернувся на закаблуках і сповістив Охоцькій, що мені приходити до неї у дім не годиться, адже ми з нею маємо ворога, який не залишить нас у спокої, що це загрожує мені втратою місця, чого я, незважаючи на співчуття до її бідності, дозволити собі не можу.

— То ви відмовляєтеся в мене столуватися? — спитала Охоцька, дивлячись на мене трохи дивним поглядом, від чого в мене незвідь-чому почали свербіти п'яти — у ту хвилину я залюбки ними б накивав. Але було в цій жінці щось і притягальне, і язик мій не повернувся підтвердити її побоювання, окрім того, я мав домовленість з директором приймати її обіди в себе вдома і сказав їй про те, змовчавши, правда, що маю таку домовленість, а видаючи це своє рішення, як ввіяв власної волі і як великодушність. Після цього обличчя Охоцької прикрасив усміх, який я не міг назвати неприємним.

— Ах, боже мій! — сказала вона простувато. Не вмер Данило, то його болячка задавила.

— Тобто як? — спитав я, не зовсім розуміючи. На те Охоцька легковажно махнула рукою і втерла тією рукою з очей сльози — почала оповідати мені про Біляшівського та його відчайдушний учинок.

— Здається, той старий вижив з розуму, ви не гадаєте?

— О ні! — сказав я, сідаючи до столу, щоб докінчити своє трапезування, двері ми так і не зачинили. — Я вважаю, що він справжній християнин.

Охоцька спинилася, здивовано розтуливши рота й показуючи рядок білосніжних зубів, але я не мав охоти розумувати, був зайнятий справою куди важливішою; я їв. Коли ж я їм, обличчя моє стає поважне й заклопотане, я можу тоді тільки слухати, а не говорити, все моє єство з осолодою приймає в себе харч, тим більше, що Охоцька була чудова господиня і вміла готувати так до ладу, що навіть мертвий не відмовився б скуштувати її страв. Вона знала це й любила, щоб їй таке підтверджували, я ж хвалив її не словами, а ділом, тобто їв з превеликим натхненням, відчуваючи, як шлунок упоєно наливається поживними соками, а стравохід блаженно здригається, приймаючи в себе таку розкіш; рот мій наповнювався солодкою слиною, і це викликало такої сили апетит,

що я змушений був збирати волю, аби їсти не поспішаючи — жодна їжа інакше не принесє справжньої користі.

За кілька хвилин, легко посвистуючи, зайшов у парадне учитель латинської мови Міхневич. Він зирнув у відчинені двері й обірвав свист, накладаючи на вуста іронічну всмішку.

— Ви дуже поспішаєте, пане Міхневичу? — гукнув я, все-таки наважуючись обірвати свій урочистий акт, зрештою, я вже черпав ложкою намальовані на дні тарілки квіти.

Міхневич спинився, і його обличчя стало насторожене, начебто це таки він підглядає за нами.

— Адель Казимирівна, — сказав я, прикладаючи ложку до краю тарілки так, що вона впиралася ручкою об скатерку, — розкрила мені таємницю, з якою я вважаю за потрібне поділитися з вами, як із третім пожитком нашого дому. Кажуть, деś тут заховано скарб на шістдесят тисяч червінців. Пані Охоцька пропонує нам шукати той скарб кожному в своїй квартирі, а коли хто знайде, поділити його на три частини, тобто по двадцять тисяч червінців кожному. Як ви до цього ставитеся?

Міхневич стояв супроти нас, трохи змінивши свою усмішку. Замість іронічної вона стала недовірлива.

— Хочете розіграти мене, пане Сатановський?

— Анітрохи, Борисе Олександровичу. Я зі свого боку пристаю на цю умову. Скарб може бути і в мене, і у вас, і в Аделі Казимирівни.

— Чи в зруйнованій частині будинку, — підхопила, анітрохи не нітячись, Охоцька. — Але там уже його шукали...

— Хто шукав? — спитав Міхневич, зовсім гасячи усмішку.

— Люди шукали, — відказав я. — Через це Адель Казимирівна і знає про цей скарб. Не шукали його тільки в тих кімнатах, у яких ми живемо. То як, Борисе Олександровичу?

Міхневич тільки хмикнув, махнув рукою й пішов, спробувавши так само засвистати, як передоцīm. Але вдати із себе байдужого не зміг — він обірвав свист. Заскрипів ключ у замку, двері розчинилися, а тоді й плеснули. Я сидів за столом і трусився з реготу.

— Гадаєте, це він підглядає? — спитала тихо Охоцька.

— А то ж хто? — мовив я. — Треба ж чоловікові хоч якось дати по носі.

— Я не думала, що ви вмієте жартувати, — блиснула оком Охоцька. — По-моєму, він не повірив...

— Ще й як. Більше навіть, ніж я сподівався. Охоцька поставила переді мною другу страву, а раз так, то мені було вже не до смішків.

— Думаєте, він такий дурний?

— Не думаю, а сподіваюся, — сказав я, беручи ножа й виделку. — Тепер можете сміливо зачиняти двері...

Охоцька пішла, похитуючи стегнами, виконувати моє прохання, і я раптом помітив, що тіло її зберегло всі звабні округлості, зрештою, вона йшла так, наче хотіла мені це

продемонструвати. Але я недовго втішався таким гріховним спогляданням — мене наглило щось важливіше й конкретніше: переді мною стояла запахуща страва, і рот мені вже давно переповнився слиною. Мій ніж зручно й легко перерізав смаженину, а виделка пришпилила відбатований шматок до порцелянового дна. Очі мої заслалися солодким димом, а ще солодше дав сигнал мій шлунок, кличучи так, наче хто заволав у пустелі. "Ось воно справжнє пащекування", — подумав я, пускаючи в хід зуби, які миттю відчували соковиту м'якість м'яса з хрумтячою шкіркою. Я знав, що Охоцька дивиться на мене, як завжди, коли я споживаю їжу; знав, що той погляд її захоплений, адже це вона примушує мене впадати в такий виказистий транс, це й руки виготовляли це кулінарне диво, а раз так, ми в цьому світі мали єдність. Це було навіть щось від плотського з'єднання, адже даремно так повелося, що їжу готує чоловіку жінка. Саме в цьому секрет задоволеності жінки, коли її страви чоловіку смакують.

— Їсте, наче бог, — м'яко сказала Охоцька, підходячи до столу, щоб прибрати тарілку від першої страви.

Я пробурмотів щось невиразне, не до розмов мені було. Я їв. Їли мої руки, бо це вони брали те, що було в тарілці, їло обличчя, бо саме туди доносилася страва, їли шия і груди, бо через них перепускався харч; живіт мій рівномірно похитувався, бо ковтав безперервно порційки, що припливали до нього згори; таким чином, їла вся горішня половина мого єства, і не диво, що в цей час я не міг нічого ні говорити, ні думати — ще ніколи не бувало, щоб хтось думав ногами чи задом.

— Я був би зовсім невдячний, — сказав я, умиростворено дивлячись на порожню, замашену соусом тарілку, — коли б відмовився від такої кухні, яку пропонуєте ви, Аделе Казимирівно. Але нам треба зважати й на умовності цього світу. Давайте вирішимо так: приноситимете їжу мені нагору, а коли це вам буде обтяжливе, то якийсь раз-другий, я можу спуститися й сам, щоб узяти страву.

— То зайве, — сказала Охоцька. — Раз я взялася столувати, то даватиму обід зі своїх рук.

Я мимоволі зирнув на вдову і побачив не очі, а масло. Від того мені трохи замлоїло під лопаткою, і я подумав, чи не зайшов у стосунках з нею надто далеко. В цей час я згадав і про її трьох дітей, від чого обличчя моє витяглося і зачерствіло.

— Коли на те пішло, можете посилати до мене з обідом когось із дітей, — сказав я і цього разу подбав, щоб не зустрічатися очима з Охоцькою...

Я не міг зневажити люб'язного запрошення Ленсаль, який після нашої проходки в дощовий вечір почав, всупереч моїм побоюванням, ставитися до мене зовсім прихильно: цю прихильність, скажу відверто, я не зовсім розумів. Здається, я був Ленсалью для чогось потрібний, отож зважив, що найліпший спосіб довідатись про це — піти на деяке з ним зближення. Сам Ленсаль уже був людиною "без історії", тобто ніяк не виходив із прийнятих людською мораллю норм — такі люди мене майже не цікавлять. Вони, як тіні, ковзають по життю і непомітно з нього зникають; в Ленсаль ж його житейське завдання ускладнюється ще й суспільною потребою перетворювати у ковзкі тіні своїх вихованців — призначення будь-якої виховної системи досягати

якнайбільшої стандартизації людського типу.

Вечір, у який я вирішив навідати Ленсаль, був по-осінньому теплий, і мені в шинелі було паркувати. Я йшов, наскільки міг, повільно, в шлунку моєму погідно перетравлювалася їжа, виготовлена майстерними руками Охоцької, я думав, що мати під боком таку Охоцьку все-таки немале задоволення, звісно, при умові, що ці стосунки не перейдуть з економічних на еротичні, бо тоді виникли б додаткові ускладнення, та й жінка не задовольнилася б звичайною оплатою своїх трудів, а почала б посилено обмежувати мою волю, що в мої розрахунки поки не входило. Мене задовольняла га легка гра, що її я вів, вона мене ні до чого не зобов'язувала, а Охоцьку підбадьорювала й далі високо тримати свою марку кухарки.

— Гуляєте, Кириюку Автомоновичу, — почув я біля себе голос і здригнувся. На мене дивився, всміхаючись, сам директор гімназії, і я швидко застібнув ненароком розстебнутого гудзика на шинелі. — Я теж вийшов подихати свіжим повітрям. Не проведете мене?

— З великою приємністю, — сказав я, не відчуваючи при тому й найменшого бажання проводити директора: хтось із учителів міг би мене побачити й запідозрити небезпідставно у фіскальстві.

— Відчувайте себе вільно, — тим-таки підозріло люб'язним голосом сказав директор. — А то йдете біля мене, як солдат.

Я й справді був ніби натягнута струна, і директорове зауваження стьобнуло мене.

— Виявляти пошану до начальства — це виявляти свою порядність, — проказав я.

— О, звісно, але не в приватному житті. Кожен з нас живе подвійним життям: зовнішнім та внутрішнім. Зовнішнє — це виконання громадського обов'язку, а поза тим ми всі однакові, не вважаєте?

— Коли буде на те ваша воля, — сказав я. — Не належу до настільки проникливих людей, щоб ці два поняття розрізняти... Окрім того, не відаю, чи маю на те право...

— Маєте, маєте, пане Сатановський. Скажіть, чому у вас таке дивне прізвище?..

— О, прізвище! — сказав я. — Кожен носить своє прізвище, як данність від предків.

— Тоді дивна данність у вас від предків. Знаєте, я приглядаюся до вас і не нахожжу нічого, що б можна було кривотлумачити. А тим часом вас не люблять...

Щось таке саме казав був мені і Ленсаль, і я насторожено зирнув на директора. Його обличчя було благодушне, але мені не сховалося, що ця благодушність роблена. Щось вони від мене хотіли, і директор, і Ленсаль.

— Ходите до церкви? — спитав раптом директор.

— Як кожен християнин, — чітко відказав я.

— О, я не маю до вас ніяких претензій, хоч зараз багато ходить у церкву не через внутрішню потребу, а з обов'язку. Знаєте, що я хочу у вас попросити, пане Сатановський... — Він промовчав і йшов якийсь час біля мене зацікавлений. — Я самотній... як це вам сказати, ну, потребую жіночого за собою догляду. Тобто я хотів би розшукати собі порядну економку.

Він знову замовк і йшов біля мене, тонкий і натягнутий, як нитка.

— Я навіть згодився б, щоб та економка мала дітей. Сам я бездітний, а тепер хотів би, щоб мій дім наповнився дитячим гомоном. Ну, звісно, це не значить, що того гомону має бути більше, ніж у гімназії.

Його жарт прозвучав трохи силувано, він все ще ходив навколо і не наважувався заговорити про те, що його займало, навіпрямки. Я напружився, як завжди, коли хотів щось провідчути, і зачудування пройняло мене: його, здається, зацікавила Охоцька. Невелика ревність ворухнулася у моїх грудях, начебто щось зовсім гарне, при звичаєне й потрібне мені вислизало з рук. Солодка вдоволеність, яку я відчував недавно, змінилася відчуттям неприємної ваги в животі в той час, як слина моя дістала присмак піску.

— Ви, мабуть, здогадалися, про кого веду я балачку. Звісно, я і в думці не кладу, що ви мали щось із тією жінкою. Міхневич — звісний кляузник, і вірити йому — зневажати себе самого. Окрім того, ви надто молодий і партію з тією жінкою складати й не збираєтесь, навіщо вам чужі діти, коли ви ще на своїх, хе-хе, спроможетесь... Чи не так я кажу?

— Достеменно! — проказав я, бо в тих словах і справді був незаперечний сенс.

— Інше діло я, хм-хм, я на своїх дітей уже не розраховую. Але не хочу, знаєте, потрапити, як жаба в калошу, вибачайте за варваризм... Через це перш, ніж познайомитися з жінкою, я веду... як би вам сказати, маленьку розвідку, чи що? Не находите в тому нічого негожого?

— Коли вже зв'язуватися з жінкою, — сказав я розсудливо, — то треба її принаймні знати.

— В самісіньке око потрапили! — аж підскочив директор і обійняв мене за плечі десь так, як обіймав недавно Ковнірчука попечитель Київського учбового округу. — Чи пані Охоцька богомільна? — спитав він солодко, увіч наслідуючи голос Матневського-Шашкіна.

— Вона католичка, Венедикте Іполитовичу, — сказав я, впадаючи директору в тон, від чого в мій голос проникли елейно-масні нотки. Я своєрідно передражнявав директора, але не настільки, щоб він це помітив.

— Що ви кажете? — спинився Ковнірчук. — Це зле...

— Звісно, зле, — задоволене сказав я.

— Зрештою, не так уже й зле, — зморщив лоба директор. — Бог один, а щодо обрядних різниць... Вона ходить у костьол?

— Як всі християни, — сказав я, і це була правда: Охоцька не була богомільніша, ніж годилося.

— А як вона те... готує? — вкрадливо спитав Ковнірчук. — Знаєте, в житті це також немаловажне.

— З цієї причини, — зізнався я відверто, — не бажав би я, щоб вона йшла у ваші економки. Директор засміявся.

— А ви ще й гуморист, — сказав він. — А як у неї те... з характером?

— Про це вам міг би докладно оповісти Кулаківський... Вони, здається, були на

ножах.

— О, я не збираюся бути із жодною жінкою на ножах, — сказав Ковнірчук. — Окрім того, Кулаківський покинув наше місто — це була людина важка.

— Це була марновірна людина, — докинув я.

— Так, так, марновірна й лиха. Кажуть, він був із тих... вільнолюбців?

— Не випадало помічати, — сказав я, бо при цих його словах виразно запахло смалятиною. — Пані Охоцька має гострий характер до тих, кого вона не любить, і стає досить м'якою з тими, до кого має симпатію. Зрештою, на мій погляд, це жінка цілком ординарна.

— Що ви хочете цим сказати? — насторожився директор.

— Тільки те, що сказав, Венедикте Іполитовичу. Жінка як жінка...

— По-моєму, те, як ви її відрекомендували, мене задовольняє. Одне тільки... да-м, католичка. Ксьондзи у неї бувають?

— Не випадало зустрічати, — відрпортував я.

— Я б не хотів, щоб моя економка була фанатичка, — смиренно проказав директор. — Знаєте, цей цілібат у католицьких священиків, це щось таке... А ще коли жінка фанатичка, їй недовго тоді річ грішну видати за святу, ви мене розумієте? Про неї ходять пересуди?

— Ходять, — сказав я трохи сердито. — Але, як ви зволили зазначити, безпідставні.

— О, ви маєте себе на увазі, — весело озвався директор. — Ну, тут я цілком спокійний.

— А то чому? — спитав я, відчуючи, що починаю дратуватися.

— Бо ви скромний і добродішній молодий чоловік, — мовив директор, ще й поморгав, очевидно, вдавати із себе дурнішого, ніж є, складало йому приємність: він увіч із мене кепкував, зовсім у той самий спосіб, що і я з нього. Мені не зовсім те подобалося, бо в цій розмові я не відчував звичної зверхності, та й упосліджуватися перед ним мусив як підлеглий. Зирнув на співрозмовника краєм ока і раптом зрозумів: вся ця розмова — якийсь підступ, має він розрахунок далекоглядніший, даремно був колись таким завзятим мисливцем. До речі, після своєї поїздки в Київ і переходу в гімназію, він продав усі свої рушніці, а власний дім перетворив у молитовний. Почав приятелювати із священиками, а в гімназії найбільшою його прихильністю користувався законоучитель. Про дружбу з Ленсалем він таки забув, притому так ґрунтовно, що навіть здивувався б, коли б хтось про те нагадав.

— Я хотів би поглянути на вашу ікону, — сказав він, змінивши тему розмови.

— Це не Моя ікона, а Кулаківського, — вкрадливо зауважив я.

— Я став в іконах розбиратися. Коли хочете, з іконою треба вміти спілкуватись, як з людиною, а може, й тонше. Вміти ввійти з нею у розмову, і то має бути розмова не вуст, а душі. Байдуже, добрий на ній живопис чи лихий, важить тільки внутрішня закладеність і закладене в лініях та барвах відчуття вишнього. Ви на тому розумієтеся?

— Анітрохи.

— Жаль... Вам не завадило б трохи більше молитися.

— Перед цим ви назвали мене скромним і добродішним.

— Звісно, назвав, — сказав спокійно директор, — але це не значить, що ви не маєте гріхів.

— Гріх — це наші думки чи діла? — спитав я.

— Це наша зарозумілість, — мовив директор і усміхнувся трохи цинічно.

— Зарозумілість перед небом чи перед самим собою? — наївно спитав я.

Директор зупинився, глянув на мене й, жартівливо погрожуючи, покивав пальцем.

— Ви ще дуже молодий, — проголосив він, коли ми знову пішли, — і вам, на мою думку, краще вдавати розумного, залишаючись насправді дурним, ніж навпаки.

— І це має бути свідомий акт? — здивувався я.

— Та ж звісно! — вигукнув директор. — Так безпечніше, і нікому не чинитимете неприємностей. Бог не за розум прокляв людину, а за надмірний апетит, а розум послав, щоб вона могла в цьому світі вижити. Але бог і зарозумілих не терпить...

Ми піднялися по сходах, а за кілька хвилин Ковнірчук уже розглядав призначену йому ікону. Він раптом опустився на коліна, а що мені не годилося при тому стояти, вчинив я те ж таки. Обличчя в директора стало строго святенницьке, він пильно вдививсь у зображення святого, і уста його заворушилися й посиніли. Кров відлила йому від обличчя, а очі налилися вогнем. Мені раптом страшно стало стояти обіч цього чоловіка, здається, він перевищував мене розумом і якоюсь недозвільною відчайдушністю: коли на мені напластовано два ества, то на ньому їх було — як кілець на розрізі дерева. В лісі людей, подумав я, — це дерево твердої породи, але й воно вже дуплавіє. Дуплавіє через те, що, ховаючи своє "я" за декількома машкарами, зовсім забуло, яке ж справжнє, адже й воно давно стало маскою, а коли так — зникло. Цей чоловік одяг на себе десять кошушків, як цибуля, і зовсім не впевнений, що під тими кошушками є тіло. Через це він, як та ж таки цибуля, їдкий, і не в одного від того виб'ються на очі сльози.

— Це добра ікона, — сказав поважно Ковнірчук і звівся, струшуючи з колін порох, якого в мене на підлозі не було. — Ви щиро хочете мені її подарувати?

— Віддарувати, — уточнив я. — Це не моя власність, а річ покинута.

— Ви дуже впертий, — сказав директор м'яко. — Занесете мені якось. Але не тракуйте це як хабар.

На його устах заграла іронічна усмішка, і ми обоє зрозуміли, що трактуємо цю ікону не як хабар, а як символ союзу, який тільки й закладається, щоб один не чинив капості другому.

— То ви познайомите мене зі своєю столоначальницею?

— Я скажу, що ви обдивляєтеся казенні квартири, — знайшовся я.

— О, тоді вона трактуватиме мене серйозно! — засміявся директор і впевнено рушив до дверей, як і належить людині чиновній та солідній...

Внизу я постукав у двері і звистив Охоцькій про перевірку казенних квартир, що підлягають віданню гімназії. Здається, нічого гіршого я вигадати не міг, бо Охоцька побіліла й подивилася на директора так перелякано, що на його обличчі мимоволі

з'явилася поблажлива усмішка. Він відіслав мене кивком голови, і моя тілесна оболонка відійшла, потупотівши по залізних сходах, а невидима спокійно всілась у крісло і почала з інтересом наслухати й наглядати, адже між цими двома розігралася досить промовиста сцена.

— Я справді оглядаю квартири, — сказав майже офіційно директор, сідаючи в запропоноване йому крісло, а що було воно те саме, де вмовився і я, то довелося мені перебраться й сісти на менш вигідний стілець. — Ви тут живете давно?

— П'ять років, — прошепотіла Охоцька. Ковнірчук увіч милувався нею: була вона при своєму переляці ще привабливіша, ніж завжди.

— А на якій підставі? — поцікавився директор. — Здається, до гімназії ви відношення не маєте?

— Я оселилася тут за згодою покійного директора, — сказала Охоцька.

— Отак узяли і вселилися?

— При сприянні колишнього правителя губернської канцелярії Біляшівського, — сказала жінка.

— О, це вже зрозуміліше, — директор постукував пальцем по коліні. — А він на якій підставі про вас турбувався?

— Мій покійний чоловік був його чиновником.

— Значить, з філантропійних мотивів, хм... Але тепер склалася така ситуація, що один ваш добродійник у могилі, а другий не при владі, чи не так?

Охоцька мовчала. Ковнірчук підхопився й почав ходити по кімнаті, а я тим часом зайняв крісло, де він сидів.

— А коли, припустімо, в мене буде перевірка? — спитав він. — Як я поясню факт вашого проживання на казенній квартирі?

— Я живу при дуже обмежених засобах, — прошепотіла Охоцька. — У мене троє дітей.

— А де ваші діти?

— В сусідній кімнаті, пане директоре. В сусідній кімнаті стояла така тиша, що не було ніякого сумніву: діти справді там.

— Покажіть мені їх.

Охоцька покликала дітей, і вони спинилися біля порога кімнати, дивлячись на пришельця так само перестрашено, як і їхня мати. Ковнірчук підійшов до старшого і взяв його за підборіддя.

— Ти, здається, вчишся в гімназії? Хлопчик кивнув.

— А ті два?

— В пансіоні Рихлінського.

Ковнірчук обдивлявся дітей, як товар, виставлений на продаж.

— Ну, що ж, славні хлопці, — сказав він задоволене. — Відішліть їх.

Діти безшумно зникли в сусідній кімнаті, а Ковнірчук знову рушив до фотеля, примусивши мене поступитися йому місцем. Він сів і зацікавився. Так само мовчала Охоцька.

— Ну так що? — спитав він різко.

— Я хотіла б просити пана директора залишити нас на квартирі, — тихо проказала Охоцька. — Вік би вам були вдячні!

— У який спосіб? — спитав він цинічно. Охоцька почервоніла, в очах її з'явилися сльози.

— Тільки не плачте, — знову підхопився з крісла Ковнірчук. — Ви не маленька й повинні розуміти, що все повинно бути по закону. Ніхто, чуєте, ніхто не має права переступити закону, бо це суворо карається.

— Я прошу людського милосердя, — прожебоніла Охоцька. — В мене є трохи грошей, хотіла придбати меншим гімназичну форму.

— І що? — спитав Ковнірчук, ставши зовсім близько біля вдови.

— Я могла б запропонувати ці гроші вам...

Ковнірчук засміявся.

— Ви мені пропонуєте хабар? — спитав він, обриваючи сміх.

— Та боже борони! — злякалася Охоцька. — Просто хочу вам віддячити...

Він раптом торкнув пальцем пишне персо Охоцької, і та здригнулася.

— Віддячите в інший спосіб, — сказав він. — І за порукою тої віддяки хай стануть приятні стосунки поміж нами. Ви не проти?..

Охоцька мовчала.

— От, наприклад, мені скоро будуть потрібні ваші діти...

— Діти? — зойкнула Охоцька.

— Не лякайтеся, я не збираюся їх їсти. Через якийсь час має приїхати в Житомир з візитом попечитель Київського учбового округу. Я маю щастя знати його, притому досить близько Він любить церковний спів, особливо коли співають хлопчики, і я хотів би навчити псалмь ваших синів. Я їм замовлю нову одержу, і це буде така моя плата за цю трохи незвичайну послугу.

Тільки тепер Охоцька заплакала по-справжньому.

— О боже! — тільки й сказала вона.

— Я вас не розумію, — нахмурився директор. — Хіба ваші хлопці не захочуть заробити собі гарні костюмчики?

— Я подумала про щось гірше, — сказала, досить привабно блимаючи очима, Охоцька.

— Про інше так зразу не говорять, — сказав Ковнірчук. — Треба нам ближче познайомитися і звикнути одне до одного. Ну-ну! — Він узяв. Охоцьку за підборіддя, зовсім так-само, як нещодавно старшого її сина. — Не плач... Не плач, я сказав!..

Охоцька не плакала. Сльози текли по її щоках, але вона не плакала. Силкувалася усміхнутися, і це виходило в неї зовсім мило.

— Я буду до вас заходити, — сказав Ковнірчук і велично поплив до виходу. Охоцька кинулася, щоб відчинити перед ним двері, і в цей час він легенько вщипнув її за сідницю. Охоцька крутнулася і вдарила його по руці, Ковнірчук нутряно хихикнув і переступив поріг.

Я вийшов услід за Ковнірчуком — був трохи ошелешений і здумілий. Дивне якесь відчуття переживав: радість від того, що зараз сяду за стіл і достойно поповню цією історією свою "Чорну книгу", а водночас жаль. Жаль за чимось таким, що мало в мені відбутися, але вже не відбудеться, — за якимось проясненням в собі, якого я ніколи не знав, а може, і не визнаю. Я живу в цьому світі сам. Зайняв супроти нього кругову оборону, а раз так — оголосив цілий світ своїм ворогом. Тішився з темних доль людських і мав задоволення, що я не такий. Хотів бачити себе обіленим саме через такий контраст: власної непогрішності й гріховності світу, і чи не слідував я в тому слідами свого батька? Але, на відміну від батька, я вже й зараз починаю відчувати в тому якусь облуду. Щось тут не тулиться, щось взаємно одне одне заперечує, бо є в усьому якась фатальна недостатність. У цій історії вже не був безпристрасним спостерігачем, я мав у ній неозначений, але тим більше істотний інтерес. Вперше за весь час мого холоднокровного життя в мені пробудилося щось на зразок симпатії до чужої людини — я не брав її як чистий об'єкт спостереження, а вступив, хоч і в ілюзорне, але співжиття. Воно було ледь-ледь окреслене, лякало мене й вабило, але було.

Моє невидиме начало підіймалося по сходах, щоб пройти крізь зачинені двері і з'єднатися з тим своїм видимим, котре лежало в ліжку і вдавало, що читає книгу. Коли ми з'єднаємося, мій жаль, здається, спалахне з новою силою. Вперше мій незримий відбиток відчув утому і ступав сходами, як тяжко наморений чоловік. Він праг до того самотнього, що дивився у книгу, а не бачив у ній нічого — щось у нім розладналося. Що саме, не знає ні той, котрий підіймався, ні той, котрий виглядав на білому полі мудрість світову — вони обоє щось утратили, і це "щось", здається, значило більше, ніж ситі обіди, якими мене начиняла Охоцька. "Боже, який він мерзотник!" — шепотів той, із книгою. "Я зараз писатиму, — думав той, що підіймався східцями. — Чудовий, чудовий епізод!"

Той, що підіймався, спинивсь у передухідді й озирнувся. Він дивився на розчинені в ніч двері парадного, в які вийшов Ковнірчук, пробіг поглядом далі, бо захотів побачити директора. Ковнірчук ступав серед темряви — місяць і зорі цієї ночі було вкрадено, й похихикував. Покльоцував пальцями і вряди-годи радісно підстрибував. Той, що підіймався, хотів порадити, але його тужно покликав лежачий із книгою. Йому було сумно, і він не розумів чому. Хотів з'єднатись із тим, безтілесним, щоб стати простим змореним чоловіком. Зараз він заплющить очі й засне. Зараз він перестане існувати і вже тим здобуде втіху: втіха його цього разу стане подібна до забуття...

Всі в місті сподівалися, що Микола Платонович Біляшівський заразиться від хлопця, за яким ходив, але доля цього разу помилувала його. Хлопець видужав при сприянні лікаря — близького приятеля Біляшівського, Микола Платонович на прощання одягнув підопічного в нову одягу і дав йому на поліпшення харчу десять карбованців. Ці гроші належно використав для себе батько хлопця, відомий у місті п'яниця, який, добре смикнувши, з п'яної великодушності пішов дякувати Миколі Платоновичу, але був досить гостро виставлений за двері — це вчинив Біляшівський

саморучно, бо відтепер і жив без слуг. За цей час його капітал скоротився настільки, що давав змогу існувати досить скромно, з чого Микола Платонович не робив трагедії, зате ще більше здивачів. Черевце було вже давно втрачено, а за час догляду за хворим він почав дивитися на світ запаленими очима, з чого публічно було зроблено висновки, що він таки трохи не в собі. Єдине, що лишалось у Біляшівського незмінне, — це звичка чисто й охайно вдягатися, на що йшло також немало кошту, але це Микола Платонович ще міг собі дозволити. Саме через те він зберіг свою величавість, і знайомі віталися з ним із підкресленою повагою. Здається, зберіг він дещо із своєї колишньої всевладності, і до нього часто з'являлися вдови чи зубожілі в пошуках протекції — такі прохачі майже не лишалися без допомоги. Жебраків цей чоловік не любив і відсилав від свого дому досить гостро, отож вони перестали до нього ходити: цю невідповідність пояснити мені нелегко, здається, він дивився на жебраків, як на ошуканців, що часто справджувалося. Я не любив зустрічатись із Біляшівським, бо після розмови, яку мав із ним, коли ховали Траутфеттера, інстинктивно почав його остерігатися, мені здавалося, що він прозирає мене наскрізь, а я ніколи не любив тих, хто виявляє до мене посилену увагу. Отож при зустрічах із ним я робив вигляд, що поспішаю, від чого на вуста Миколи Платоновича незмінно напливала іронічна, а може, й поблажлива усмішка.

З Охоцькою в мене після візиту до неї Ковнірчука настало охолодження, вона прислала мені їжу з дітьми, а коли приносила сама, намагалася якнайшвидше відійти і вже не вступала зі мною в довші розмови. Зрештою, я й сам відчув, що її образ озвичайнів і зблід — ця жінка поступово переставала мене хвилювати, і я навіть почав дивуватися, що так колись було. Її страви стали пісніші і втратили смак, але я тим не переймався, зваживши, що особливий смак могло надавати їм моє суб'єктивне до них ставлення — річ цілком натуральна.

Втішав мене під цей час тільки вчитель латинської мови Міхневич. Мої жартівливо кинуті слова про скарб у нашому домі впали не на камінь, а проросли в цьому шаленцеві таким пишним квітом, що він забув навіть про свою пристрасть підглядати й підслуховувати. У вільний час він пробиравсь у зруйновану частину будинку, моє незриме "я" при цьому задоволене стежило за ним, і в той час, коли довбав землю й перекидав цеглу десь у напівзасипаному підвалі, я затишно примощувався збоку, щоб не заважати йому, і, слухаючи шурхіт дощу, бо після погоди знову зависла над землею мрячка, з утіхою дивився на немалий труд цього чоловіка, який не помічав ні вологості, ні холоду, а стікав дощем і сам, наче мав у собі, як і небо, непомірний запас води. Як і Біляшевський, він також схуд, бував неуважний на уроках, і учні почали чинити йому капості, яких він не помічав, але, помітивши, впадав у лють; учні на те майже не реагували, відтак і ця лють не давала видимого результату, хоч за його виказом дітей сікли різкими частіше, ніж за виказом інших. Я ж, навпаки, вдавався до цього педагогічного прийому рідко, але на уроках в мене стояла така тиша, що звук мухи, яка перелітала клас, кожен чув вельми виразно. Зрештою, з холодами зникли й мухи, і ніщо мене в класі не дратувало — мій погляд бував красномовніший батоба... Так от, я сідав десь у кутку й милувався з Міхневича, а той копав і довбав, часом я навіть думав, що

було б сумною грою долі, коли б він і справді щось знайшов — тоді життя його позбулося б смислу існування. Не милував він при тому й своєї квартири, зриваючи у ній підлогу і довбаючи стіни, невдовзі його помешкання перетворилось у цілковиту руїну, але він, здавалося, теж того не помічав. Втомившись, падав на ліжку й починав жахливо хропти, після чого я виходив з його квартири і, наслуховуючи, як солодку музику, дощові шуми, повертався до того свого "я", котре читало у ліжку книгу, перейнявши ту звичку у колишнього жильця моїх кімнат. Ми погідно з'єднувалися, позіхали так, що в нас входило Ніжне тепло, і, послухавши ще трохи монотонну дощову симфонію, поринали у світ далеко кращий. Ми бачили тоді солодкі й хвилюючі сни.

Прокинувшись уночі, я відчував хатню порожнечу, і мені здавалося, що я відриваюся разом із ліжком від підлоги й провисаю, привішений між підлогою та стелею, ліжка при цьому похитується, як човен на хвилях, і я міг би поплинути в такий спосіб і над цілим містом, коли була б у тому потреба. А що такої потреби я не мав, мої повіки знову склеплювалися, і я дозволяв ліжкові літати між стін квартири, адже на те ми й відгороджуємося один від одного, аби чинити таке, про що інші не мають аніякісінького уявлення. Часом я дозволяв своєму незримому "я" покидати себе сонного й обходити дім. Я запливав у кімнату Міхневича, але мене швидко виганяло звідти гаркітливе хропіння, тоді я блукав порожніми кімнатами зруйнованої половини дому. Заходив і до Охоцької, присідав біля неї на ліжку й дивився на її сонне, розпашіле обличчя. Уві сні ця жінка видавалася мені зовсім молодою, і я торкав її легенько за оголене персо — здається, в цей момент їй снівся Ковнірчук, і вона зовсім не відчувала від того невдоволення. Я покидав її, даючи змогу скільки завгодно кокетувати вві сні з директором гімназії, і впливав на вулиці, на яких ішов дощ. Були вони порожні, холодні, сповнені зимного плюскоту, я брів по хідниках і думав, що місто під цю хвилю не існує. Воно спить, гаркітливе похрюпуючи, адже й воно, як цей шаленець Міхневич, цілий день передоцім шукало скарбу, якого, може, й не існує, воно витратило для цього силу енергії і зараз набирається нової сили, щоб укотре зустріти новий ранок. Я був частиною цього міста, його малою клітиною, але вмів й опосередковуватися. Тихий спокій упливав тоді мені в груди, і я відчував, що це по-своєму руйнує мене. Щось у мені заперечувало мене самого, щось мене хвилювало, кликало й вело — саме це "щось" і було суперечне моєму призначенню у світі, а може, це я губив молодість з її нещадністю та непримиренністю, а починав запливати товщем. Я злякався цієї кінечності, бо знав, що коли б так сталося, втратив би всі свої незвичайні якості і став би, як кожен із тих, хто стрівся мені на шляху, тобто став би ще однією мурашкою в життєвському мурашнику. Я хотів викликати в собі звичне презирство до світу і непримиренність, звичну іронічну холодність, але чогось мені бракувало. Вперше за весь час існування я відчув справжню самоту й пізнав, що це далеко не благо. Ні, подумав я, сердячись, — цей звір, що так мирно розкинувся на клаптику землі і зморено спить, не ковтне мене. Я не кинувся шукати скарбу, якого не існує, адже казку про цей скарб вигадав я. Горе тому, хто вірить у власні вигадки, думав я, безвидно й безтінно пливучи по залитих водою вулицях, горе тому, хто дурить сам себе! Горе тому,

хто починає відчувати смуток там, де треба кипіти й невдоволитися, — сон отакого поб'є! Горе й мені, коли я відчую в цьому лісі людей пустелю і голосно волатиму в ній про порятунок! Я блукав і блукав по дощових вулицях, щось у мені згоряло, але щось і народжувалося, щось мене руйнувало, а щось наново відбудовувало. Ні, подумав я, мотаючи головою, як п'яний, котрий хоче прийти до тям, я ще живу! Я ще маю достобіса сили, і "Чорна книга" моя буде дописана. Можливо, я писатиму її ще не один десяток років, можливо, вона виросте у величезний grosбух, можливо, ніколи не матиме вона кінця — не мені про те дбати. Призначено пташці летіти, і вона летить. Призначено мені виконати цю роботу, і я її виконаю, а що має зі мною статися, того не минути...

Наступного вечора я таки вирішив відвідати Ленсаль. Посмикав ручку дзвінка — відчинила мені служниця і, як тільки я назвався, провела мене в дім. У кімнаті, куди мене запросили, сидів на килимі разом з десятирічним хлопцем одягнений по-домашньому в халат та пантофлі інспектор — вони майстрували із драниці іграшковий вітряк.

— Сідайте, де бачите, — сказав Ленсаль. — Зараз ми закінчимо...

Вони прикріплювали до вітряка крила і зосереджено перемовлялися, неголосно сперечаючись, відчутно було, що ці двоє працюють погоджено. Я сів у фотель зовсім так само, як любило чинити моє незриме "я", і з глибоким інтересом задивився на це трохи незвичайне заняття — від поважності і строгості Ленсаль в домашніх стінах не лишилось і сліду.

— Чи дощ перестав? — спитав Ленсаль, все ще возячись із вітряком.

— Здається, починається новий світовий потоп, — сказав я усміхаючись.

— Не треба так жартувати, — відказав поважно інспектор.

— Гадаєте, від мого жарту справді станеться потоп?

— А хіба не здатні ми накликати на себе біди? Коли ж маємо таку здатність у малому, чому не матимемо її у великому?

— Не думав, що ви забобонні, пане інспекторе.

— Людина звикла ставити себе в центр усесвіту, — сказав Ленсаль. — Звідси й забобони.

Він звівся, тримаючи в руках модель вітряка.

— Ну, як штука? — спитав він гордо. Хлопець радісно заплескав у долоні.

— Неси його до себе, — м'яко сказав батько. — А ми тут з гостем перекинемося словом. Чого ви на мене так дивитеся?

— В домашніх умовах ви не схожі на інспектора.

— Ще чого бракувало! В домашніх умовах ми самі по собі.

— І забуваємо, що цей світ оточено товщею води, — підхопив я його думку.

— Це тоді, коли не крапає на голову. Шкода, що ви не п'єте, ми б ковтнули б з вами по келишку. На дощ це приємно. А чому ви не п'єте?

— Слабкий на голову, — всміхнувся я.

— Пити, курити й любити жінок — три облуди чоловіки.

— Все це одна облуда, — сказав я.

— То чому ви її заперечуєте?

— Це недолік мого виховання. Мені вмовив те батько, і я не маю сили його переконаність зламати.

— Що ж, похвально. Може, через це вас і вважають за дивака.

— Мене за дивака? — здивувався я.

— Таж не мене, — добродушно відказав Ленсаль. — Не вам казати: є закони загальні, суспільного значення, а є закони житейські. Перші високі, а другі — живі. Перші поважаються, а за другими живуть. Гармонія й полягає в тому, що людина починає рівноважити ці начала, не заперечує законів високих, але живе за законами неписаними.

— А дивак — це той, хто не досягає такої гармонії?

— Не досягає гармонії невдаха. Дивак — це той, хто не хоче її досягати. Свідомо й цілеспрямовано... Але все це порожня балаканина. Ви граєте в шахи?

— З помірним успіхом.

— Я так само. — Ленсаль зупинився серед кімнати і, загадково всміхаючись, підняв догори пальця. — Просто так грати нецікаво. На гроші ви, певне, не захочете.

— Я противник азартних ігор, — мовив я поважно.

— Ну, звісно. Це теж недолік вашого виховання. Тоді гратимемо на щиглі.

— Як це на щиглі?

— Хто програв, дістає щигля по носі.

— Мені буде незручно давати вам щигля по носі.

— А це чому? — здивовано викруглив очі Ленсаль. — Може, тому, що я інспектор? Плюньте на те!

Я зробив жартівливий рух: удав, що плюю й розтираю. Ленсаль зареготав.

— О, ми з вами дійдемо згоди. А чому ви такі впевнені, що дасте щигля мені?

— Бо можу у вас виграти, — скромно зауважив я.

— Ну, це ще вилами по воді писано. Самі ж кажете, що граєте з помірним успіхом.

— Але програвати не люблю, — сказав я вже серйозно.

— А хто це, милий ви мій, любить? — узяв мене під руку Ленсаль. — Я теж цього не люблю, але є втіха реваншу: один раз програв, а другий виграв, впав і підвівся, нічого страшного в тому нема.

— А коли впав і не підвівся?

— Значить, доля така Значить, не можемо ми бути партнерами. А це теж варто перевірити.

Він підвів мене до шахового столика, і я відчув у собі понуру зосередженість. Здається, мені годилося б відмовитися від гри, і я спробував учинити це негайно. Ленсаль, однак, сприйняв це як страх перед щиглем у ніс і зовсім розвеселився.

— Але бити без жалості і важень на наше становище в гімназії, — категорично сказав він.

Перший раз я дав йому щигля такого, як він заповідав, а може, навіть трохи

сильнішого. Ленсаль підскочив і подивився на мене повними сліз очима. Я ж усе ще відчував урочисту нахмуреність і знову запропонував не продовжувати гру.

— Е, ви дуже хитрий, — помахав Ленсаль пальцем. — Хочете бити мене і не дати мені можливості відігратися.

Другий щиголь Ленсаль одержав ще немилосердніший, ніс його аж почервонів, а очі гнівно блиснули. Я вже не пропонував йому завершити гру, і він сидів над столиком напружений та зосереджений. Думав над кожним ходом непомірно довго, і я слідував тут за ним. Здається, зійшлися ми у крутому поєдинку, наче вирішували речі важливіші від шахів. Може, годилося мені хоч раз програти, але я не міг себе стримати. Знову з'явилась у мені знайома злість, і я ліпше трупом ліг би йому під ноги, ніж би програв.

Третій щиголь я дав йому такий, що він схопився за носа й поглянув на мене трохи перелякано.

— Гратимемо ще? — спитав я чемно.

— Дивна річ, — сказав Ленсаль, потираючи носа. — Граєте ви й справді погано, але чому я не можу виграти?

— Я ж вас попереджував, що не люблю програвати.

— А я люблю? — вигукнув трохи верескливо інспектор. — Я, може, більше вашого не люблю. Окрім того, не забувайте...

— Ви ж радили мені це забути, — сказав я з усмішкою.

Ленсаль засопів, але не сказав нічого. Він думав над кожним ходом так, що я відчував, як потріскують у нього в мозку волоконця.

Четверту партію ми не дограли. Ленсаль змішав шахи, заявивши, що виходить нічия. Я не сперечався і звівся, готовий відійти. Інспектор мене не затримував. Похмурий і з червоним від щиглів носом, він провів мене до дверей і на моє чемне "на добраніч" не відповів. Я знав, що добрі стосунки між нами закінчилися, але не відчував урази, а тільки задоволення.

Випускаючи мене на дощ, інспектор не запросив мене заходити до нього й далі, та й дивно було б сподіватися від нього такої чемності. Я розгорнув парасоля, і водяні струмені голосно застукотіли об натягнену тканину. Обличчя мені заросилося дрібними краплями, і я збагнув, що справжній затишок знайду тільки там, звідки тікав: у порожній своїй квартирі, де плаває, як човен, моє ліжко і де сухо й тепло. На обличчі мені поклалася скривлена усмішка, а кроки ставали на мокрий хідник важко й урочисто. Я йшов і думав, що коли б зустрівся мені по дорозі бандюга, яких останнім часом завелось у місті забагато, погано було б не мені, а йому. Дивна сила струміла з кожної клітини мого тіла — в мені вже й тіні не було розм'яклої кволості, яка так вимучила мене передовім. Одна моя рука цупко тримала парасоля, а друга щосили стискала схованого в кишені кулака. Я йшов, переповнений холодного лиходійства і шкодував, що дорога моя була така коротка і на ній таки ніхто на мене не нападав.

РОЗДІЛ XI

Ота перемога над Ленсалем дозволила мені уміцнити свій дух, і це було більш як учасно: в місті почали чинитися події, до яких я не міг поставатися байдуже, тобто

з'явилася злодійська ватага, яка не тільки нападала на нічних перехожих, що довелося зазнати й мені, а й чинила відверті напади на комори й доми, як у самому Житомирі, так і по навколишніх селах та містечках. Спершу бандити нападали на єврейські лавки, потім почали спорожнювати льохи міщан, не минали й чиновничих квартир. Почалася паніка, в будинках закладали вікна й двері, дехто вставляв ґрати, але все це було майже безрезультатно. Зате все розкішніше й розкішніше почав жити начальник місцевої інвалідної команди Іщинський. Ця особа почала приковувати мою увагу, і я вирішив його навідати й приглянутися ближче. В той час, коли моя тілесна подоба сиділа за кафедрою і вгощала учнів колами, перш ніж почати проказувати новий урок, друга, активніша, частина мого єства ішла собі по вулиці в незримій іпостасі. Недовго мені довелося отак іти: назустріч поїхала карета, там сидів чоловік, який блиснув до мене лисиною, знявши на мент форменого кашкета й навіщось провівши по тій лисині долонею. Після того кашкет знову влігся на голову, і з-під нього визирнули два чорні, круглі ока, не великі й не малі, але покриті тонкою, масною плівкою. Я побачив грубий, кулакоподібний ніс і розшарпані вуса під ним, нижче ховалися тонкі, сірі губи. Голене підборіддя було правильно квадратної форми, і я подумав, що з такою фізіономією є всі підстави домагатися прихильності в місцевої аристократії: кожен шукає в світі того, чого сам не має. Щомісяця цей чоловік, який їхав оце в кареті, давав бал, і щомісяця місцева аристократія танцювала в нього, пила, їла, грала в карти і зовсім не тривожилася від поганих чуток, які почали поширюватися про Іщинського. Казали, що нічний обхід з інвалідних солдат та десятих майже завжди опинявся біля будинку, який грабували, переслідував грабіжників, навіть стріляв, але ніколи нікого не ловив і не вбивав. Я сам був дослідив знічев'я один дивний виїзд карети Іщинського — це було тоді, коли напали на мене бандюги, і я спробував довідатися, хто саме на мене нападав. Карета приїхала під тюрму, і незабаром з неї виведено було чоловіка в арештанській одежі. Той чоловік сів у карету, Іщинський заговорив з ним, як з добрим знайомим. Я прослухав ту розмову: йшлося про те, щоб виведений арештант став учителем для хлопців Іщинського, хоч начальник інвалідної команди своїх дітей не мав. Я зробив невеликий підрахунок і визначив, що напередодні балу в Іщинського в тому чи іншому місці обов'язково розбивався винний льох, і поліції треба було бути сліпою, щоб такої очевиді не помітити. Зрештою, поліцмейстер та городничий так само брали участь у тих балах і пили вино, зовсім не замислюючись, звідкіля його взято. Перед балом пропадало не тільки вино, грабіжники охоче забирали масло, сир, яйця, курей, гусей, індиків, качок, свиней, борошно та хліб, вже не кажучи про гроші й дорогоцінності. Після того, як це траплялося, Іщинський наказував запрягати коні, як і тепер, коли я причепився до його карети, і спокійно котив у місто, роздивляючись перехожих з тупуватою цікавістю. При цьому на його обличчі, яке здригалось від струсів повозу, розквітала мертва усмішка, очі дивилися з масною притомною — Іщинський під'їжджав до ограбованого будинку і, тримаючи на вустах ту ж таки мертву усмішку, обдивлявся місце злочину й помугикував, коли господар торохтів йому щось про замаскованих людей, які ввірвалися у дім, виставивши віконниці й вікна, перев'язали прислугу, а

хазяям наказали сумирно лежати в ліжках. Обібравши весь будинок, познімали ковдри з ліжок і повитягали перини, лишивши господарів у самих нічних сорочках.

— Але ви зараз не в нічній сорочці, — казав Іщинський, дивлячись із прижмуром на постраждалого, який хоч і не був у нічній кошулі, але мав на собі такий костюм, на який Іщинський не повинен був би заздрити.

Начальник інвалідної команди терпляче вислуховував пояснення господаря про свій костюм.

— Поліція вже була? — питав він.

— Та вже, — казав господар. — Все записали й виміряли.

— Це значить, — зводив брови Іщинський, — що негідників буде невдовзі зловлено й суворо покарано.

Він повільно йшов до карети, статечно всідався й наказував рушати, залишивши біля розграбованого дому нещасливого господаря з сімейством і невеликий гурт роззявляк.

Від'їхавши, Іщинський повертався й зиркав на місце нападу, а тоді починав хихикати. Він хихикав трохи дивно, наче це був не сміх, а гикавка, отож їхав і гикав, аж доки це йому не набридало. Після того фізіономія його знову ставала урочиста й поважна, і в такт руху мірно потріпувались у нього мішки під очима.

Я невидимо розсівся поруч і позирнув на Іщинського не без захоплення: цей чоловік був відчайдушний. Я знав, що він не мав ніяких маєтків, діставав платні в рік удвічі менше, ніж я, але мав такі-сякі прибутки від махінацій при харчуванні й обмундируванні інвалідної команди. Тримав він і величезний город, який обробляла команда, але цього було зовсім недостатньо, щоб дорівнятися до багатіїв. Він же хотів бути серед перших, а для цього необхідні поважні засоби.

Карета тим часом опинилася біля невеликого, в півтора поверхи, будинку. Іщинський встав і повільно пішов до дверей, які, наче сподіваючись на його приїзд, самі відчинилися, а коли начальник інвалідної команди переступив поріг, так само послужливо і швидко зачинилися, аж я ледве встиг у них прослизнути. Іщинського зустрів у коридорі фактор, який чемно розсвітив усмішку й провів гостя в закидану всіляким добром кімнату. Іщинський сів у величезний фотель, поставлений якраз посередині кімнати, і звів очі на фактора, який, певне, тільки-но снідав, бо щось дожовував.

— Скільки ви мені винні? — спитав Іщинський.

— Ви хотіли спитати, скільки буду винний? — відказав фактор, проковтуючи їжу.

— Це все одно, — буркнув Іщинський.

— Я зробив тільки попередні підрахунки, — сказав фактор. — Цього разу здобич була невелика.

— Тисячу карбованців, — мовив Іщинський.

— Майте бога в серці! — змолвився фактор. — Тисячу карбованців за все те дрантя? Його ще треба збути.

— А ти сумніваєшся?

— Таке скажете, сумніваюся! Але почали ходити такі чутки, о, то недобрі чутки, пане Іщинський.

Начальник інвалідної команди звів на фактора очі, і вони зробилися фіолетові.

— Які там з біса чутки?

— Коли б ви знали, пане Іщинський, скільки послано доносів корпусному командирові внутрішньої сторожі, о, коли б ви тільки знали!.. Все це анонімні доноси, але всі вони супроти вас.

— Минулого тижня в мене був ад'ютант його превосходительства, — сказав із притиском Іщинський. — Він зробив дізнання і виявив, що всі доноси на мене — злісні наклепи. Так, як це є насправді...

— А хіба я кажу, що так не є... Але всі наші торговці дуже проти вас завзялися. Я сам торговець, ваше благородіє, через що трохи в тому ділі кумекаю. Це може погано закінчитися.

Іщинський реготав. Дивно, але він реготав майже так само, як Ленсаль.

— Ти мені скажеш, хто писав доноси?

— Донос писали всі. Вони зібралися й постановили: хай напишуть усі, тоді не буде винуватого. О, бідна моя голова! Я теж повинен був написати на вас донос, хоч мені то робити, може, й не годиться.

— Ти? — здивувався Іщинський.

— А що мені лишалося робити? Не напишу, то в мене всі тицятимуть пальцем. Чи, може, мені признатися, що маю з вами діло?

— Значить, треба чекати нової ревізії?

— Може, й так, — сказав фактор. — А може, корпусний захоче вас звідси перевести, хіба я знаю. А коли вас звідси переведуть...

Іщинський блиснув поглядом на фактора.

— Це певні дані?

— Як те, що надворі осінь.

— Я перевірю ці чутки. Що іще?

— Треба, щоб ви на якийсь час лишили в спокої дома й лавки наших. Комори також.

— Звідки ж мені брати?

— Як це звідки? — заходив по кімнаті фактор. — Хіба мало в місті інших людей, що треба виїжджати на самих наших. Хіба мало міщан і чиновників?..

— У міщан багато не візьмеш, а чиновники мають зуби.

— Тоді вам треба на якийсь час заспокоїтися. — Фактор утягнув у себе повітря, наче щось нюшив. — Вже недобре пахне в повітрі, ви не чуєте?

— Через тиждень у мене бал. Ти зрозумів мене?

— О, як мені вас не розуміти? Але чи конче вам влаштовувати цей бал?

— Конче, — сказав Іщинський і встав. — Коли б той бал не відбувся, всі подивилися б на мене з підозрою, а щоб того не було, я мушу залити кому треба роти вином, а черева набити добрими наїдками. Хто хоче жити, той має бути чемний.

— О, я не розумію такої політики! А коли все викриється?

— Тоді ти знайдеш засоби доказати, що не мав зі мною ніякого зв'язку.

— Коли б це собаці крила, — сумно зітхнув фактор. Наступного дня було вчинено напад на дім шосейного інженера майора Лівандовського. Сам майор був у цей час на лінії, вдома лишилися дружина, дві дочки-наречені, жіноча прислуга, лакей і денщик. Ще не було зовсім пізно. коли в дім подзвонили, сповістивши, що майору надійшла спішна депеша. Лакей відчинив, і йому миттю заткнули рота і зв'язали. На крик покоївки, яка була неподалік, вискочив денщик, але дістав по голові і так само був міцно зв'язаний. Пані з дочками вже лежали в ліжках, їм наказали лишатися без руху, тоді як всю жіночу прислугу зігнали в малу темну комірчину і там зачинили. Пані зі страху зомліла, а панночки були близькі до цього. Замасковані люди хапали все, що потрапляло під руки. Вони забрали грошову готівку, жіночі прикраси, сервізний посуд, столове срібло, одягу, подушки, ковдру, білизну, перини. Було вилучено всі харчові запаси: варення, шинки, крупи й борошно, горілку й вина. Після того один із розбійників підійшов до зімлілої пані і стягнув їй з пальця шлюбну обручку. Обручка в'їлась у тіло, і злодій. смикнув її так, що пані опритомніла. Вона заверещала, але була заспокоєна кількома ляпасами і глухим попередженням. В цей час до дому під'їхало кілька возів, все добро було спокійно навантажено, і напасники безшумно зникли — тарахкотіли тільки по брукові колеса. Цього разу нічний обхід з інвалідних солдатів та десяцьких вчасно не прийшов, ніхто не стріляв і не тікав. Стояла моторошна тиша, мирно валували пси, а над містом висів круглий, чистий місяць, біля якого здивовано поблимувала зірка. Треба сказати, що шосейний інженер був майже приятелем Іщинського, вони часто сходилися за грою в карти, а на балах начальника інвалідної команди постійно витанцьовували його дочки-наречені.

Інженер примчався наступного дня, він полаявся з городничим, послав скарги губернатору й генерал-губернатору, але все наче у воді потонуло; як завжди після скоєного, вранці Іщинський проїхав у кареті по місту і не забув завітати до потерпілого, щоб висловити своє співчуття. Інженерша при цьому ридала, а сам інженер ледве стримався, щоб не вилаяти начальника інвалідної команди — чутки про темні справи його картярського товариша не минули вух Лівандовського. По тому Іщинський, як завжди, поїхав до свого фактора, який сьогодні не виглядав стурбовано і без жодного вагання відлічив Іщинському дві тисячі карбованців. Вони сердечно побалакали про всілякі дрібниці, і кілька разів начальник інвалідної команди реготав. Це сталося тоді, коли він розповів фактору кілька не зовсім пристойних анекдотів: за своєю звичкою, Іщинський, оповівши щось смішне, сміявся перший. Він поїхав назад своєю каретою, спокійний і величавий, і його чорні, масні очі розглядали світ майже з любов'ю. Люди дивилися на нього із відчуттям страху й ненависті, але знайомі віталися якнайчемніше, на те Іщинський незмінне скидав кашкета і, блискаючи лисиною, віддавав поклін якнайщиріше. Приїхавши додому, він пішов просто в кімнату до своєї половини, і вона, уздрівши чоловіка, звелася йому назустріч, намагаючись відгадати, чи добрі вісті він несе. Цього разу він ішов розсвічений і помолоділий, а коли наблизився до дружини

так, що міг її обійняти, то учинив це, з прицмоком поцілувавши в одну щоку і в другу, а тоді ще і в губи.

— Хороша сьогодні, люба моя, погода, — сказав він, хоч погода була така собі, з хмарами та вітром.

Він відступив від жінки і поплескав її широкими, пухкими долоньками по плечах.

— Наступний бал, — сказав він зі щирою теплотою, — ми зможемо відправити не гірше, ніж минулі. Окрім того, моя люба, як вам подобається це? — він змахнув руками, як фокусник, і в руках його опинилося чудове кольє.

Іщинська зойкнула і взяла кольє у руки.

— Бог з вами, Аполлоне Григоровичу! — вигукнула вона. — Але це, певне, коштує шалених грошей?

Іщинський сміявся вуркїтливим сміхом. Його чорні очі заблищали ще масніше, а уста розповзлися в утішній усмішці.

— Меткий ви, Аполлоне Григоровичу, — помахала пальчиком, вдаючи з себе наївну дівчинку, Іщинська. — А можна мені буде вдягти на бал?

— Для того я вам і приніс цю цяцьку, — сказав самозадоволено Іщинський. — Я не такий дурний, щоб наражати вас на ганьбу.

— Голубчик ви мій! — обняла чоловіка Іщинська і, ніжно граючись кольє, як грається гадом приборкувач, помчала в свою кімнату приміряти подарунок...

Саме в цей урочий момент Іщинський дістав сумне повідомлення із штаб-квартири корпусного командира внутрішньої сторожі: корпусному таки набридло діставати скарги на житомирського начальника інвалідної команди, і він вирішив перевести його в інше місце. Усмішка згасла на обличчі Іщинського, перетворившись на мертву, очі поступово втрачали блиск, як каганчики, котрі догоряли, шкіра обличчя із лискучо-задоволеної стала сіра і стара. Він відчув раптом глибочезну втому — певно, надійде такий момент, коли він не посилить змагатися за місце в цьому світі — тоді й полетить усе кумельгом, покотиться, як лавина, в чорну прірву, відтак пропаде не один десяток людей. Будуть каменовані він і його дружина, яка тішиться зараз, приміряючи кольє, і всі ті, з ким він нерозторжно зв'язаний. Він про такий кінець знав давно, хоч і тоскно сподівався на щасливий випадок. Зрештою, і зараз не все було так печально-безнадійно, тож він струснув головою, а коли Іщинська вийшла, щоб покрасуватися перед чоловіком у новому кольє, застала тільки запах тютюну, настояний на алкоголі, — сам Аполлон Григорович уже сидів у кареті, гордо випростаний і незрушний, і кожен, хто бачив його в ту пору, достеменно міг посвідчити, що в цього чоловіка місце в житті надійне й непохитне.

У цей час ішов вулицею Микола Платонович Біляшівський. Я вразився з нової зміни, яка сталась у цьому чоловікові. Вже нічого не нагадувало в ньому того забезпеченого, добропорядного чиновника з круглим обличчям і видимим черевцем — волосся зовсім побіліло і вибивалося з-під капелюха. Однак голову Микола Платонович тримав гордо, очі палали, і саме ці очі спинилися на застигло-поважній фізіономії начальника інвалідної команди, а відтак і на мені, пропівши нас наскрізь. Я трохи

переполошився, сидів-бо поруч Іщинського зовсім невидимий, але сумніватися не випадало: ми дивилися один одному у вічі, і я таки був певний, що Біляшівський бачить мене. Захотілося скорчитися, змаліти і перетворитись у жучка, бо такого ще в моєму житті не траплялося, навіть давнішня розмова із Бергеном не йшла тут у паралель. Щоб перевірити остаточно це своє враження, я зняв кашкета і вклонився Біляшівському, на що той підніс руку до капелюха й ледь-ледь його припідняв. Я всміхнувся до нього доброзичливо, відтак відкинувся на спинку сидіння і зімітував той-таки вираз обличчя, що його мав Іщинський, — мертва усмішка, масні очі, які не роздивляються перехожих, а прилипають до них; зрештою, що з того, коли б навіть Микола Платонович мене побачив? їхати з Іщинським мені не заборонено, та й хто зна, чи пов'язує він цей мій образ із тим, що воює зараз з підростаючим поколінням? Через це моя стурбованість майже щезла, хоч неприємного почуття я позбутися не зміг — це було те саме, що відчуває злодій, коли його застає при таємному обшуці шухляд господар.

Карета почала спускатись униз по Чуднівській вулиці, і я відразу ж здогадався, куди мій супутник прямує. Ну, звісно, все відбувалося, як по розпису: відчинилися двері, і начальник інвалідної команди знову був віч-на-віч із чемно усміхненим фактором, хоч цього разу в очах у фактора зламалося по іскринці, і він не втерпів, щоб не зауважити:

— Надто часто ви ошчасливорюєте мене своїми візитами, ваше благородіє.

— А тобі чому це в носі крутить? — не зовсім чемно обізвався Іщинський.

— Крутить не крутить, — сказав фактор, — а ваше благородіє в місті надто показна особа.

Аполлон Григорович уже сидів у фотелі, спустивши погляд на неметену підлогу, шкіра на обличчі була жовто-сіра, бо він уже розповів фактору причину свого наглого приїзду, і вони обоє замовкли, наче віддаючи шану поганій звістці чи, може, з приводу того сумуючи. Фактор ходив по захаращеній всяким добром кімнаті, а що вільного простору тут було небагато, то він, ходячи, вигинався туди й сюди, наче був гутаперчевий, а може, він і справді був гутаперчевий, адже треба було виявити неабияку гнучкість і добре-таки поворушити мізками. Підлога рипіла під пантофлями фактора, він ходив і замислено пощипував собі лівого пейса, бо так чинив завжди, коли треба було поламати голову.

— Чи дуже строгий ваш корпусний? — спитав зрештою.

— Звір, дикий і жорстокий. Знаєш, що він каже на смотрах?

— Скажете.

— Він каже на смотрах, що дозволяє засікти дев'ять чоловік, щоб десятий був вишколений, як належить.

— Це справді так? — радісно підскочив фактор.

— Нема чого радіти, — похмуро обізвався Іщинський. Але фактор уже не ходив, а бігав по кімнаті, спритно вигинаючись у проходах, щоб не вдаритись об гострі ріжки комодів, столу, шаф, стільців і підставок. Підлога співала під ногами, а Іщинський

пильно стежив за ним, як стежить кіт за пташкою, котра відводить його від свого гнізда.

— Може, я зовсім дурний, — сказав нарешті фактор, — але коли такий він звір, хе-хе... — Він підморгнув Іщинському, і око його виросло для стривоженого начальника інвалідної команди в щось величезне й багатозначне: — Я, ваше благородіє, прожив трохи на світі. І знаєте, що я вам скажу, о, почекайте, не перепиняйте, бо в мене отута починає так гарно крутитися, — він показав пальцем на голову, бо саме там почало так гарно в нього крутитися. — Еге ж, коли він такий звір — це значить, ваше благородіє, що він... стривайте, стривайте, я зараз скажу, що він, хе-хе... під черевиком у своєї жінки. А тепер кажіть, що хотіли...

Але Іщинський нічого не хотів — він реготав.

— А ти — зух, побий мене качалка!

— Ну, що ж, — задоволене озвався фактор. — Треба нам якось рятувати шкуру. А може, вона, пані генеральша, часом і модниця?

— Модниця, модниця, — заплескав себе руками по колінах Іщинський.

— То я це діло візьму на свої кволі, старі плечі, — сказав фактор. — Видатки ми з вами поділимо, трохи дам я, а більше ви, бо не я до вас прийшов, а ви до мене, та й не такий зараз час, щоб за копійку стояти. І знаєте що, — він перестав бігати, — не приїздіть поки що до мене, а я до вас. Коли захочете зі мною перебалакати, шепніть шинкарю Холоденку, а треба буде мені, то хтось до вас прийде. Скаже, що він од м'ясника... ви щось хотіли сказати?

— Скільки? — спитав Іщинський.

— Три тисячі ваші, а тисяча моя. Чи, може, замало? Іщинського перекривило.

— Пані генеральша на менше не спокусяться. Менший хабар — менший виграш.

— Роби, як знаєш, — сказав, зводячись, Іщинський. — Правду кажучи, обдереш мене, як липку.

— Ще жодна липа з того не всохла. З неї деруть, а нова кора нарастає.

— Заткни пельку! — ліниво обізвався Іщинський.

— Зараз, зараз, ваше благородіє. Я добре знаю: легко брати, а важко давати. Може, вам жаль грошей, то вигадайте щось розумніше.

Але Іщинський уже впадав у лихий настрій. Він блимнув на фактора, який чемно йому усміхався, а ще чемніше кланявся, і тільки вряди-годи поблискував вивідчим оком, ото ж, начальник інвалідної команди блимнув на фактора і рушив до дверей, котрі самі відчинилися і відслонили чотирикутний шмат простору. Іщинський зирнув туди і аж зупинився: в повітрі повільно кружляв сніг. Сіре небо облягло прирічкові горби, наче впиралося об них краями, і повільно сіяло рідкі сніжини, що спадали на землю, м'яко кружляючи, але до землі не долітали, бо розчинялись у повітрі чи лишали крихітні мокрі цятки на кам'яних лобах бруківки.

— Ну от, і зима на носі, — сказав фактор, підставляючи долоню під сніжини.

Була та рука жовта, покрита схожою на відшліфований пергамен шкірою, і мені подумалося, що долоня пошліфувалася так від безкінечного рахунку грошей. Така вже

його робота, лічити, заради цього він і живе, в той час, як його компаньон живе, щоб ті гроші тратити. Але мають вони однаковий клопіт, бо ні одному, ні другому їх не вистачає: факторові їх мало, щоб задовольнити жадобу рахування, а Іщинському так само мало, бо не покривають потреб. Через це вони й дивилися так чудно на сніг, адже подумали водночас, що коли б мали стільки монет, скільки висить оце в повітрі сніжин, вони б ще сьак-так задовольнилися, перший лічив би їх до кінця віку свого, а другий до кінця віку свого їх би розметував. Але вони знали, що це тільки маревна забаганка, тому зітхнули водночас і відвернулися один від одного.

— Щастя вам, — буркнув Іщинський і пішов до карети.

— Хай вам біс, ваше благородіє, — сердечно обізвася фактор.

Я урочисто ішов за Іщинським, намагаючись ступати із ним у слід. Було мені радісно, і я з кислим співчуттям згадав отого, видимого, себе, який сидить зараз у класі й морозить крижаним поглядом недоростків. Ці недоростки, здається, ненавидять мене, але в них немає супроти мене сили й волі, і жоден із них не помислить супроти мене постати. Зрештою, саме такий западу я їм у пам'ять, і вони пронесуть мій образ крізь своє життя, адже і їм колись доведеться навчати; пам'ятатимуть вони мою науку так само чітко, як і свої брудні витівки, які згодом обростуть у них романтичним ореолом. Така вже наша вчительська доля, що нас можуть любити, ненавидіти чи боятись, учителя можуть зневажати, але ніколи й ніхто з учнів його не жалітиме. Саме тому вчитель належить у цьому світі до особливої категорії людей, і не диво, що серед них так багато озлоблених та самотніх. Я вибрав собі цей терен даремно і, здається, не шкодую (а це мені не один звіщав, що мене в цьому світі не люблять). Не любові прийшов я шукати, а щоб створити велике дітище свого духу, мою сокровенну "Чорну книгу". Через це я й відчував таке задоволення, ледве не ступаючи на п'яти Іщинському, — був це злочинець, якому немає спасіння. Він заплутавсь у тенетах, які сам-таки сплів, і мусив колись у них попасти. З усіх людей, яких я тут описав, тільки один поки що не вкладається в моє розуміння, тільки один мене турбує й непокоїть — отой дивний Біляшівський. Хто він і що хоче, яку маячливу думку поселив собі в голову, чому так пильно дивиться на мене при зустрічах? Ми з ним люди, здається, неспівмірні, хоч спочатку я бачив його, як вишню в кришталевім келиху. Ні, я сподіваюся, що його добродетельність видима, а коли так — він, як і всі, — мій. Все ж бо роблене чи видиме — це та сама порожня оболона без ядра. Зрештою, в мене є ще один шлях: я протиставляю його добродетельності всю масу зібраних отут історій і уявно кидаю їх йому у вічі. Хай пізнає через них себе самого, хай засумнівається і відчує в собі лють. Він проповідує своє дивацтво, як щось протилежне всьому, що називається в цьому світі нормальним. Через це стає вилущений з цього світу, юродствує. Але існує незаперечна істина: шкаралуца ніщо без ядра, але не збережеш ядро без неї. Через це його юродство видається мені не провісником світлого, а гідним насміху. Я радію з того, бо цим самим він все-таки дорівнюється до решти моїх персонажів, зрештою, весь оцей ліс людей — я. Це душа моя, розкладена на образи, а що вони без кінця воюють, — ознака моєї житейської сили. Коли б не мав я тут рації, не міг би отак любо й радісно

наступати на п'яти комусь такому, як Іщинський. Тоді завелися б у мені, як черви, сумніви і сточили б моє нутро — я відчув їх отієї ночі, коли був такий розчулений та розм'якшений і змушений був викреслювати зі своєї душі Охоцьку. Тепер я знову на коні, я знову йду за черговою своєю жертвою, через те й прозоріший тіні. Можу знову писати свою книгу, бо задоволене і цілісно живу!..

Фактор виїхав у Київ у цей-таки день, взявши з собою немалий запас тканин, які він, однак, ніде не купував, принаймні за той час, відколи я за ним стежив. Я, затишно вмостившись у балагулі фактора, покотився разом із ним у Київ, в той час, як видима моя половина лишилася забивати знання в осячі лоби підростаючого покоління. Від того я мав і певну невигоду, бо, розполовинившись отак, не міг лишатися цільною істотою, чим зуміли скористатися діти Охоцької (вже зараз вони носили нові костюмчики і у вільний час навідувалися до директора гімназії, вивчаючи там роль синів Ковнірчука), так от, ці увірвители простягли на залізних сходах, якими я мав спускатися, йдучи на роботу, шворку, і я, перечепившись, покотився кумельгом, добре потовкши собі боки, адже не мав звичної прозорливості. Я побачив тільки кілька дитячих спин, обтягнутих новими костюмчиками, які тікали через подвір'я. Напасть викликала в мені цілком справедливе обурення, і я метнувся до дверей Охоцької, загупавши в них кулаками. Охоцька з'явилася, як богиня, і спокійно вислухала мої скарги.

— А чому ви переконані, що це мої діти? — спитала вона, ледве стримуючись, щоб не розсміятися. — А може, це вам колега Міхневич мстить за скарб? До речі, мені він уже влаштовував скандал.

— Ніякий це не Міхневич, — сухо зауважив я. — Це ваші хлопці, яких мені вдалося побачити.

Я розповів Охоцькій про спина увірвитель, обтягнуті новими костюмчиками.

— На що ви натякаєте? — холодно зауважила Охоцька. — І взагалі, що ви від мене хочете?

Я здумів на таку безапеляційність і сказав, що я вимагаю покарати винних, коли вона не хоче, щоб покарав я їх сам.

— Коли покинути все на так, — зауважив я, — тоді жити не дадуть.

Говорив цілком очевидні речі, але Охоцьку вони, здається, не зачепили.

— А коли не захочу їх карати і не дозволю чинити це вам? — спитала вона не без виклику.

— Тоді, шановна пані, — сказав крізь зуби, — я змушений буду оборонятися від ваших дітей, як знайду можливим, а від сьогодні відрікаюся від столування у вас...

Я говорив це з такою похмурою урочистістю, що Охоцька розсміялася.

— Бог з вами, Киріяку Автомоновичу, — сказала вона фамільярно. — Я покараю тих увірвитель, і вони ніколи не чинитимуть вам збитків. А коли хочете покинути столуватись у мене, я не буду уражена, відтепер мої справи пішли на ліпше. І взагалі, — додала вона зарозуміло, — вам анітрохи не вигідно зі мною сваритися, навряд чи це вийде вам на руку.

Вона заплеснула двері перед моїм носом, і я тільки невтямковито закліпав очима. Охоцька набиралася пихи, а це значить, що з Ковнірчуком у неї зайшло далеко. Бувши зайнятий спостереженням інших людей, я згубив з визору цю пару і тепер шкодував. Але не міг поповнити нестачу, оскільки невидима частина мого ества мандрувала в цей час до Києва і мусила поки що марнуватись, бо фактор, який хоч і обробляв дорогою на поштових станціях тисячі обгородок, був для мене, як груба стіна, оскільки єврейської мови я не розумів і в суть безконечних перемовлянь увійти не міг. Я, правда, бачив, як в його балагулу щось клали, а щось забирали, причому чинилося це з усіма засобами остороги, з чого виснував: всі ці махінації навряд чи законні. Але це мене обходило мало, я мав свій інтерес, через що міг спокійно собі подрімувати аж до Києва, до річч, й гадки не маючи про пригоди, які несподівано спіткали мене в Житомирі.

А мені в той день увіч не щастило. Падіння, сварка з Охоцькою зайняли в мене певний час, і я вперше запізнився на уроки, що викликало гостру догану директора. Я чесно оповів йому свою пригоду, на що Ковнірчук, почервонівши (згадка про новенькі костюмчики вразила його), заявив мені, що я огидний наклепник, що він цих хлопчиків має честь знати і може гарантувати їхнє достойне виховання, і що вони не тільки не здатні на лихий учинок, але й подумати про таке не могли б. Я слухав ці філіппіки увірвителям, від яких ледве не звернув собі шиї, і не міг знайти належного слова, щоб виправдатись, оскільки був в цей час істотою позбавленою вартішої своєї половини. Тож тільки промимрив, що Охоцька може засвідчити акт мого падіння зі сходів, на що директор з убивчою іронією заявив, що я, певне, був учора п'яний.

— Але ж кожен знає, що я не п'ю! — вигукнув зчудовано я, на що директор зімружив праве око, помахав пальцем і сказав, що він зна таких: на людях вони не п'ють, а зачинившись на самоті, набираються до нестями. Це вже був достеменний на мене наклеп, притому такий зухвалий, що я тільки рота розтулив. Зрештою, директор збавив на тоні і попередив мене, щоб це було востаннє, на що я зробив службово-серйозне лице, яке, видимо, сподобалося директору, і він відпустив мене милостиво, а коли я відходив, спинив і попередив, що в гімназію сподіваються візиту самого попечителя учбового округу і що він любить відвідувати уроки новонастановлених учителів.

— Будьте готові і приготуйте як слід учнів, — сказав він, і я зрозумів причину його благодущності: сваритися під цей час йому зі мною не було вигідно, оскільки я був певною мірою втаємничений у його справи, принаймні сприяв його зв'язку з Охоцькою.

Третя неприємність чекала мене вже ввечері, коли до мене завітав Міхневич. Він мав сталево-непроникне обличчя, а очі такі вузькі, що від них лишилися самі щілини. Так само сціплені мав він уста, крізь які слова цідилися з лютим шипінням. Учитель латинської мови заявив, що хоче зі мною побалакати, а коли впустив його до себе, спинився на вступі до кімнати і проголосив, що я людина безчесна, що я разом із тією пройдою (очевидно, під пройдою він розумів Охоцьку) нещадно познущалися з нього, звабивши до шукання неіснуючого скарбу, що він, як шляхтич, не потерпить такого приниження своєї честі і пропонує мені стрілятися на Голові Чацького, бо тільки кров

зможе нас розсудити.

Я запропонував Міхневичу сісти і спокійно обговорити ситуацію, але той не зрушив із порога. Тоді сів у фотель я і заявив йому, що він не має анінайменших підстав гніватися на мене, бо про скарб я йому не збрехав, а сказав правду, що в нас не було ніякої домовленості щодо цього скарбу, і те, що він почав шукати його самотужки, лише його воля. Скарб може лежати, коли Міхневич не знайшов його в своїй квартирі, або в Охоцької, або в мене, а я поки що нікуди не поспішаю. Коли ж свого часу він відхилив мою пропозицію про спільні пошуки, я не відчуваю себе зобов'язаним ділитися з ним третьою частиною, коли цей скарб у себе в квартирі знайду. А насамкінець я сказав, що вважаю перестарілим звичай ганебно стрілитися — навіряд чи це вивищує шляхетську честь, — а окрім того, він чудово знає, що дуелі тепер заборонено.

— Мені немає діла до заборон, — прошипів Міхневич. — Я хочу вліпити кулю у вашу безсоромну фізіономію.

— Все-таки хочете мене образити? — спитав я спокійно. — Я вам це вибачаю тому, що ви зараз не при доброму глузді. Я вам вияснив справу і готовий навіть вибачитися за те, що нерозважно сповістив про той скарб. Підіть прохолодіться і добре все обміркуйте, а коли й тоді не отямитеся й наполягатимете на дуелі, я буду до ваших послуг, бо відчуваю себе несправедливо ображеним і годен вимагати сатисфакції.

Я встав з холодним лицем, даючи зрозуміти Міхневичу, що нашу розмову закінчено, на що він їдко блимнув, розвернувся й пішов геть, а я, зачинивши за ним двері, відчув зрадливий трем у колінах і слабкість у тілі: аж трьох випробувань у відсутність дійової своєї половини було для мене забагато. Я не боявся дуелі, бо був стрілець чудовий, страшила мене колотнеча й те, що кожен дуелянт ставав у місті скандально відомий, чого мені аж ніяк не хотілося: моя місія, як я вже не раз зазначав, існувати тихо й непоказно. Через це я не міг зажити солодкої нерухомості, якої завжди прагну, коли невидима частина мого єства десь мандрує. Тоді я зачиняюся на всі замки, залажу в ліжку й, покурюючи сигару, впадаю у дивний транс, майже небуття. Солодко перестаю відчувати себе, поступово гублячи контроль над окремими частинами тіла: спершу зникали в мене ноги, потім руки, а відтак розтавав, як крижина весною, тулуб, залишалася сама тільки голова, яка тихо й ледве помітно тліла, наче каганчик біля образів. Я міг зменшувати силу того тління до краю, і саме це давало мені незрівнянне задоволення; тим більше, що я твердо знав: межі не переступлю, бо хто б хотів собі загибелі? Після того повертався до первісного стану — на такий акт ішов часом цілий вечір, і мені після всього не лишалося нічого іншого, як заснути, що я й учиняв також не без задоволення. Сьогодні ж не міг цього здійснити, був розтривожений і розладнаний. Тому лежав непорушне на нерозібраній постелі і дививсь у стелю, на якій поперемінне з'являлися обличчя Ковнірчука, Охоцької, Міхневича, Іщинського чи його фактора. Я бачив Біляшівського й Ленсала, останній тепер ставився до мене з презирливою неувагою. За вікном падав сніг і стукотів крупною по вікнах, шибки від того сухо потріскували. Я раптом відчув дивну незахищеність у

цьому світі, бо хто я у ньому такий? Навіщо пущено мене в нього і чому ніхто не подивиться на мене люб'язно. Всі, з ким хоч трохи я сходився, швидко від мене одверталися і ставали моїми противенцями, хоч живу я без видимої шкоди ближньому. Здається, найбільшу шкоду учинив я Кулаківському, бо зруйнував його самовпевненість, але, коли глянути глибше, не я йому шкодив, а він собі. Шкодило йому оте приховане в ньому марновірство, яке я тільки викликав з його істоти, знявши видиму маску невірства й показного раціоналізму. Я знову відчув, що навколо мене безпросвітний ліс людей, і я в ньому серед тих нечисленних, котрим дано волю рухатися. Кожне з дерев цього лісу знає тільки своїх сусідів і лише з тими сусідами воює за простір, повітря та землю. Я теж маю обмежений світ, до якого тісно дотикаюся, але він ширший звичайного. Є у всіх нас одна приреченість, одна є обмеженість, бо хоч і можу я розполовинюватись і проникати в потаємні сфери буття, майже нічим від своїх сусідів не різнюся. Чогось мені бракує, великого й неодмінного, що могло б висвітлити мені душу. Те "щось" постійно наближається і несе мені не тільки ояснення, але й видимої небезпеки — я маю однаково хотіти й боятися того "щось", і, може, мені полегшає, коли я його остережусь. У світі є дві породи людей: ті, що усвідомлюють це, і ті, котрі живуть, як трава. Легше другим, бо перші тонуть у безнастанних сумнівах і тим самим втрачають волю до житейського чину. Вони малодійові, а тільки рефлектують, тоді як призначення людське — діяти. Одні будують і кріплять існуючий лад, інші його розладнують і прагнуть знищити — призначення тих чи інших одне. Є ще й треті в цьому світі — ті, які спостерігають. Одні дивляться на нього добрим оком, а інші — лихим. Не ховаюся, що дивлюся на світ лихим оком, — тільки так можу самоствердитися. Але чогось мені бракує, а самота, яку раптом відчув у цім порожнім помешканні, — наче ножова рана в серці. І я кидаю безсловесний погук у ніч і в сніг, туди, де загубилась у погоні за самим собою невидима частина мого "я". Мені боляче без неї, бо без неї я не можу наповнити себе гострою енергією, від якої кожна клітина тіла мого починає торжествувати. Без тої другої половини — я черв'як, малий і безпомічний, не людина, а оболона її, що виконує завчені рухи, тоді як душі хочеться відчувати вищий сокровенний смисл у діях своїх та думках. Так, я тільки коліща, пущене чиеюсь сильною рукою, і воно котитиметься, доки стане в ньому заводу. Потім воно спиниться й упаде. Саме цього моменту я й боюся, через це крик мій у ніч і в білу січкарню за вікном повен такої ж туги, як і виття голодного звіра, душу якого терзають невідомі передчуття...

Фактор тим часом прибув у Київ і почав діяти за розробленим разом з Іщинським планом. Він попросив доповісти генеральші, що багатий купець їде із Польщі в Харків на ярмарок і везе з собою чудові, золотом та сріблом гаптовані оксамитну й шовкову тканини. Цього було досить, щоб генеральша згодилася зустрітись з ним. Фактор розклав перед нею товар і був настільки впевнений у враженні, яке той мав справити, що подивився на корпусну тільки тоді, коли вона вражено зойкнула й почала перебирати матерію з таким самим захопленням, з яким любив перебирати фактор грошові банкноти. Може, через це він засміявся вдоволено і примружив праве око,

заявивши, що його товар — товар із товарів, що він добре знає, як догодити дамам, але, звісна річ, тканина ця не дешева.

— Скільки? — видихнула генеральша, і в неї були такі блискучі очі, наче вона хотіла спокусити цілий інвалідський корпус. Фактор поцмакав губами, подивився на стелю, а тоді у вікно, я в цей час розвальцем сидів у генеральському фотелі й милувався нервовими рум'янцями, які проступали на обличчі корпусної — вона аж ніжкою притупнула:

— Ну, швидше-бо, швидше!

Фактор тільки тепер скопив на генеральшу око, і, може, також замилювався генеральшиними рум'янцями, бо саме вони свідчили про успіх його експедиції...

— Як для вас, ваше превосходительство, — назвав він генеральшу чоловічим титулом, слушно сподіваючись, що торговець такими розкішними тканинами це може собі дозволити, — вісім тисяч!

Тоді я побачив, як поступово зникають рум'янці зі щік генеральші, і всі роки, які вона намагалася приховати, починають проступати на її лиці, очі її також погасли і вже навряд чи могли спокусити корпус інвалідів, вона метнула поглядом на фактора, який стояв перед нею з блаженною усмішкою, і це був такий погляд, що зовсім відповідав до титулу його превосходительства, адже так вона дивилася й на свого дикого й жорстокого звіра, генерала, коли сердилася і коли чаром отакого позиру перетворювала його в мишку. Фактор стояв покійно зігнутий, але із переможним усміхом на вустах, хоч наступної хвили на тому ж обличчі написався страх, і це був страх, здається, зовсім не роблений.

— Я сказав щось погане? — спитав він. — Хіба ця розкіш того не варта?

Генеральша була метикована на таких речах, але не настільки, щоб бути твердо переконаною, варта ця тканина восьми тисяч чи ні, вона збагнула тільки одну безперечну істину, раз ставиться така ціна — тканина не може бути погана. Через це заходила покоем зовсім таким кроком, яким ходив перед виструнченими інвалідами її "дикий і жорстокий звір", щоки генеральші почали полум'яніти, але вже від того, що в генерала не було зараз стільки готівки; вона це так само твердо знала, як і те, що випустити з рук цю тканину не зважиться, інакше дістане серцеву чи якусь іншу недугу, а це в її віці не завжди безпечно. Тому вона мовчки ходила покоем і схвильовано, пришвидшено дихала, вряди-годи метаючи поглядом на тканини, в той час, як фактор дивився на неї з тією-таки лагідною покійливістю, з якою дивиться кішка на мишу, лише на хвилину випустивши її з пазурів.

— Ну-ну, я можу поступитися вашому превосходительству, — сказав він. — Нехай уже буде збиток мені. Давайте сім тисяч вісімсот.

Генеральша тільки зубами скреготнула, адже в генерала готівкою було вдома тільки три тисячі карбованців і називати цю суму генеральша не зважувалася, так само не бажала вона купити тільки частину матерій, адже мала таку дивну вдачу: коли чогось хотіла, то нероздільно. Через це ходила й ходила по покою, вже навіть починаючи сердитися, бо в голову їй не приходило нічого розумного; водночас вона

недаремне була жінкою, щось незвідане раптом підказало їй, що цей торговець має до неї ще й інше діло, може, навіть потаємне, що в його поведінці є щось відмітне від поведінки інших купців, таке, що відчувається у всіх прохачів. Фактор був також не дурний і миттю збагнув, що між ним і цим превосходительством у спідниці налагоджуються тонкі зв'язки, що вона починає потроху здогадуватися, чого він хоче.

— Чи довго ви будете в Києві? — спитала згорда генеральша.

— Тільки два дні, ваше-ство! — чемно сказав фактор.

— Аз Харкова повертатиметеся через Київ?

— З Харкова я подамся на Одесу, ваше-ство!

— В мене нема зараз такої готівки, — сказала, трохи ніяковіючи, генеральша. — Як ми можемо-заладнати цю справу?

— Пані турбують гроші? — заломив руки фактор. — О, хіба я питаю вас про гроші? Я радий буду, коли пані в мене цей товар візьмуть. Можна й без грошей, — хитро схилив він голову.

— Що ж ти просиш? — холодно спитала генеральша.

— Саму дрібничку, — тихо сказав фактор. — Ну таку дрібничку, що вам треба тільки поворушити пальчиком. Може, ви якось те... хіба я знаю, як це сказати, ну є один добрий чоловік, ну, нехай начальник інвалідної команди в Житомирі, хороша така людина, ай-ай, Аполлон Григорович Іщинський. І що він хоче, така дрібниця, просто не знаю яка, він хоче, щоб його нікуди не переводили, бо чоловік уже обжився, а людині так важко покидати насиджене місце...

— І це все? — здивовано звела брови генеральша.

— Ну-ну, ви не дуже турбуйтеся, — теревенив фактор. — Я такий багатий, такий багатий, що мені зробити вам такий подарунок саме задоволення. Зате вчиню я добре діло, о, як мало ми думаємо, щоб учинити комусь добре діло, і ваше Превосходительство зробить добре діло, хіба я що кажу? Ми захистимо чесного чоловіка, о, який це чесний чоловік, хотів би я, щоб весь світ був такий чесний, як пан Іщинський! Він такий добрий, сердешний, що просто цьом! — Фактор поцілував собі пальці. — Всі його люблять, а коли люблять, то й вороги не сидять без діла, о, я це знаю на собі, хіба не? Люди так і заздять, отож чим добріший чоловік, тим більше на нього сичать. А він такий добрий, такий чесний, я сам хотів би бути такий добрий і чесний!

Фактор замовк, зітхнув і розвів руками, водночас хитро позираючи на господиню.

— Почекай мене тут! — сказала генеральша й подалась у кабінет чоловіка з таким стрімом, наче хотіла попередити його про пожежу.

Вона повернулася через декілька хвилин, велична і строга, на обличчі в неї горіли ті ж таки рум'янці, що робили її майже молодою й привабливою, очі її світилися вмиротворено, і вона махнула, як повелителька, факторові рукою.

— Можеш їхати додому, — сказала вона, чітко вимовляючи кожне слово. — Той Іщинський лишається на місці...

Я раював тоді, сидячи в м'якому фотелі корпусної генеральші, бо все, що відбувалося, не могло не тішити мене. В цей-таки час видима моя половина незвідь-

чому страждала. Можливо, причиною того стала погода: сумирна, похмура, напівосіння й напівзимова, сніг падав, але розтавав, дерева вже не були глянсуваточорні, а висохли й посіріли; в один із таких днів я пішов на прогулянку аж до Голови Чацького — місце, де традиційно влаштовувались у Житомирі дуелі. Можливо, потягла туди мене описана вище розмова з Міхневичем — добре було б озирнути те місце перед двобоєм, коли той шаленець від свого не відступить. З іншого боку, я знав, що Міхневич одкинувся від цієї думки, ходив він, і досі не помічаючи мене й грізно насуплюючись при зустрічах, але намір стрілятися в нього, здається, зник. Тягло мене в це місце й інше, здається, та ж таки туга, що почала охоплювати все єство, власне, мене видимого, я сподівався знайти в цій прогулянці якусь утіху. Через це спустився по Чуднівській вулиці, перейшов Чуднівський міст і рушив угору на Павлюківку. Кілька разів починав падати сніг, засипаючи мене, і я йшов, покрапкований білими цятками. На Павлюківці я звернув у завулок і вийшов до соснового гаю. Тут було тихо й затишно, сосни мирно шуміли, погойдуючи коронами з приреченою упокореністю. Я ступав по устеленій глищею землі, і ноги мені інколи підверталися — наступав на сховані шишки. Зрештою, вийшов до скель, ось і вона. Голова Чацького, я бачив висунутий прискалок — невелику площинку над кам'яною прірвою. Дуелянти ставали на краях виступу, і кожен, навіть легко поранений, падав на розкидане в долині каміння й неодмінно знаходив там смерть. Річка внизу була сталевонапорна, і не видно біля неї ні душі; навкруг чаїлася насторожена тиша — мені раптом морозець продер поза шкірою. Я відчув, що туга моя не зменшується в цьому дикому й прекрасному місці, що ступні мліють, наче готуюся я злетіти, за лопатками я відчув дивний свербіж, немов і справді виростили у мене крила, щось дивне почало коїтися зі мною — ще хвилина, ще трохи, і я відштовхнувся від землі і, змахнувши крилами, полечу, навіки покинувши цей світ. Холодний піт покрив мені тіло, і я почав відступати від рокового місця, бо й крик уже сидів мені в горлі забитим кілком, він відбився б від цих скель і роздвоївся б. Я почав лякатися невідомого, і тіло моє від того затремтіло. Не про Міхневича я думав і не двобою з ним лякався; я злякався тиші й рогатого звіра, котрий зирнув на мене з кам'яної долини; я злякався, що справді стану птахом, що доля моя — залишити цей дивний ліс людей і полинати в пошуках вирію, покинувши в цьому світі тільки тінь себе, яка відтепер безприкаяно блукатиме, непокоїтиме і штовхатиме на лихі вчинки людей. Через цей страх я задкував і задкував. І ось тут, перед видимим лицем своєї смерті — звіра, що пильно дивився на мене з кам'яної ущелини, я раптом зрозумів, що всіх оцих людей, описаних мною в цій "Чорній книзі", я починаю жаліти, причому жаль мій якийсь розпачливий: кожен з них по-своєму нещасний, і я з усіма. Знав, що це фатальні думки, що нашептав їх мені отой сірий звір, який хотів перетворити мене в птаха, а потім пожерти; я раптом подумав, що і я в цьому світі анітрохи не ліпший від тих, кому так самовпевнено себе протиставляв. В цю урочу хвилину ще одна істина хльоснула мене, наче батогом: в цьому лісі людей ніколи й нікого я не любив!

Я відступав у глибину соснового гаю, глибше й глибше, як птах, перед яким стоїть із рушницею мисливець. Він уже націлівся, вже готовий натиснути на гачок, і я знаю,

що наступної хвилини обійме мене вогонь, і я запалаю в цьому лісі, як багаття, щоб перетворитися потім у малу жменьку попелу. І розсіє той попіл вітер, і це буде ще одним перетворенням у птаха, бо треба буде мені летіти й шукати свого вирію, який хтозна, чи існує на цій землі. Хтозна, чи існує він і поза цією землею, а коли так, треба щось удіяти з тим мисливцем, котрий готує супроти мене вогонь.

Я пережив усе надто гостро, і це дивно подіяло на мене. Досі, коли мене полишала невидима частина мого ества, хапаючись іти на звіді, я був холодною оболонкою, не людиною, а її футляром — чітко виконував усе, що належало за суспільним становищем, тобто перетворювався у такого собі сухаря, в якого ні думок, ні почуттів, а тільки незмінне почуття обов'язку. Здається, я тоді западав у своєрідну сплячку, у стан тривалої протрації і лише коли поверталася до мене моя невидима половина, знову відчував себе здатним мислити й відчувати. Я пізнав у собі щось третє, яке народжувалось у мені, мов трава весною. Воно розпускало по мені корені і вибивало пагони. Туга моя від такого перетворення й повела мене на цю прогулянку до Голови Чацького, і принесла мені ці кілька одкровень, які мене потрясли. Я йшов, гребучи ногами мокру глицю, і мене обсівав сніг. Мене й ці сосни наді мною, що вже не шуміли, а мовчки здригалися, просіюючи крізь себе білий кристалічний холод. Весь світ навколо заповнювався білими мухами, я виставив перед себе долоню і з печальною мукою розглядав, як тануть чисті, дивовижно прекрасні мережки. Вони були збудовані так правильно, з такою незбагненною довершеністю, що сльози розчулення постали в мене в очах. Невже є рація в такій дивовижній досконалості форми, коли доля їхня — злетіти з неба й безшелесне розтанути? Я зирнув у небо, наповнене летючими білими цятками, й відчув і себе деревом у цьому лісі, котре, як усе в цьому світі, тягнеться до неба й обмацує гіллям сірий, але зовсім не мертвий простір.

Наступного дня я учинив несподіване і для самого мене, йшов коридором гімназії з тою-таки непроникною поважністю, що й завжди, коли ж погляд мій упав на учня шостого класу Барановського. Він самотньо стояв біля вікна, одягнений у полатану форму, і обличчя мав аж синє: худе, випите й виснажене. Я знав, що це сирота якогось чиновника, бідний і загнаний нуждою, несміливий, але дуже здібний. Якась незвідана сила примусила мене зупинитися біля учня, і я побачив, як злякано він затремтів. Але на моє обличчя лягла погідна усмішка, а голос мій промовив до нього так тепло й по-приятельському, що учень скинув на мене зчудовані очі і, певне, не міг прийти до тями від здивування. Я ж розпитував у нього про родину, на що Барановський тихим голосом оповів: його мати зараз хворіє, а в нього кілька молодших братів та сестер. На моє запитання, чим же годується їхня родина, він відповів, що основний годувальник — він-таки, а заробляє репетиціями.

— Ви здібний, слухняний і старатливий учень, — сказав я. — Коли матимете вільний час, зайдіть якось до мене на чай.

Я вимовив ці слова, люб'язно кивнув і відійшов, принагідно зауваживши, що нашу розмову помітило кільканадцятьох пильних очей. Заходячи в учительську, я зирнув у той бік, де стояв Барановський, і побачив, що до нього підійшло кілька гімназистів,

певне, розпитуючи про нашу балачку, — досі я з жодним учнем у приватні розмови не вступав. Більше того, я був ворог панібратства між учнями й учителями, слушно вважаючи, що залізна стіна між партами й кафедрою — запорука доброї дисципліни й належного виховання, адже світ розділено не тільки на чоловіків та жінок, є в нім третя іпостась — це світ дітей. Вся педагогічна наука, зрештою, зводиться до двох постулатів: якомога локалізувати ворожість тих, кому судилося заміщати нас у житті, і витворити відтак з них своє подобенство — завдання, яке витікає з першого і є хитромудрою помстою тим нашим наступникам; вони переймають не тільки всі наші добрі риси, але — передусім — болячки, через що і в свою чергу мають підстави ставитися згодом так само вже до свого підростаючого покоління. Так міркував я раніше, ще не будучи ослаблений тією тугою, яка несподівано загніздилась у мені, коли ще відчувався у світі певно й самонадіяно — саме тоді я проголосив перед учителями промову на цю тему; одні зі мною тоді згодилися, а інші — ні. І от сьогодні я незвідь-чому порушив цей цілком логічний припис і пішов від Барановського з дивним почуттям: ганив себе за таку невідповідну собі крихкотілість і, з другого боку відчував якесь особливе, я б сказав, тихе задоволення, яке, очевидно, приніс із вчорашньої, трохи незвичайної прогулянки. Коли ж повертався додому, перше перемогло в мені, і я втішив себе думкою, що Барановський не посміє до мене прийти і все само від себе забудеться, відтак і збережу я свою усамітненість, а в житті моєму нічого не зміниться. Але надвечір, коли я збирався залізти в постіль і запасти в солодке небуття, почув у передпокої дзвінок і змушений був піти відчинити. В передухідді стояв і кволо всміхався Барановський, був він такий несмілий та насторожений, що я зітхнув на повні груди і гостинно запросив його до себе, тим більше, що невдовзі перед цим приготував собі самовар. Я вгостив Барановського чаєм з чудовим варенням, подарованим мені Охоцькою ще в часи нашого приятелювання, і дивився з німою жалістю, як намагається дотримуватися доброго тону цей учень — удома в нього звичаї, очевидно, прості. Ми почали бесідувати сердечно й відверто, і я вперше відчув, що з цим хлопчаком не маю властивої собі скутості, а розмовляю вільно, не намагаючись, як то чинив завжди, вразити співбесідника гострим словом чи насмішкою.

— Після гімназії вам треба йти в університет, — сказав я йому, — зрештою, це єдиний спосіб належно розвинути свої здібності.

Барановський сумно всміхнувся.

— Можу про це тільки мріяти, — сказав він, — бо моїх заробітків ледве вистачає, щоб прогодувати сім'ю. А поки брати виростуть, мені буде пізно думати про університет.

— То що ж думаєте робити після гімназії?

— Стати тим, чим був мій батько. В нього колись теж була мрія вчитися далі. Йому віщували вчену кар'єру, бо мав він незвичайний потяг до наук. Але довелося оженитися, з'явився, зрештою, я, а за мною й інші.

— Від чого помер ваш батько? — спитав я, співчутливо поглядаючи на

співрозмовника.

— Від застуди, — смутно відказав хлопець. — Переходив Тетерів і провалився. Мені було тоді вісім років.

— Але все-таки ви не кидаєте гімназії?

— Така була його воля, — сказав Барановський. — Мене теж ваблять книги, і читання — найулюбленіше моє заняття. Але все менше й менше лишається на те часу, за репетиціями я ледве встигаю вивчити уроки...

Я придивився до свого співрозмовника пильніше. Був такий худий, що мені здалося, його плоть просвічується, і я бачу крізь неї протилежну стіну. На вустах лежала якась недитяча усмішка, ледь-ледь позначена на сухих і також синіх вустах, і я з жахом збагнув: хлопець уже заспокоївся. Вже ніколи не піддасться він юначому пориву і не вчинить жодного нерозважного вчинку, вже він не належить до химерного й іраціонального світу дітей — він уже наш! Він оспалий і старий, і стільки турбот у нього в голові про хліб насущний для себе й родини! Так триватиме доти, доки і він не провалиться на якомусь житейському льоду й не піде на дно, — в лісі це бадиллина, яка засихає. Виросла там, де мало вологи й сонця, і мусить передчасно скинути листя, перетворившись у суху голу стеблину. За законами природи, я мав би радіти з того, що від його зникнення стане більше місця рослинам сильнішим та буйнішим, але щось у мені й справді почалося змінюватись: я жалів цього Здохляка.

— І ніхто не допомагає вашій родині? — спитав я.

— Трохи допомагає Микола Платонович Біляшівський, — сказав з якоюсь несподіваною гордістю Барановський. — Але тепер він сам зубожів, і ми не можемо приймати його помочі: обходимося самі. Микола Платонович обіцяв мені після закінчення гімназії допомогти влаштуватися на службу.

При згадці про Біляшівського його лице ожило, а усмішка стала бадьорішою: молодий він був і ще не розучився сподіватися.

На згадку про Миколу Платоновича все в мені скрижаніло. Знову я здивувався з цим химерним чоловіком, так наче заповзявся він на кожному кроці переходити мені дорогу. Зрештою, старий опускався вже нижче й нижче. Продав свій дім і поселився в малій комірчині в бідної вдови Лавровської, яка жила з того, що тримала на квартирі учнів гімназії. Біляшівський без будь-якої винагороди давав репетиції тим учням і навчав малолітніх дітей удови, його дивацтва почали виходити за пристойні межі, поступово він ставав у місті білою вороною, на зібраннях Біляшівський зробився напрочуд цікавим співрозмовником, особливо палко й гарно промовляв про потребу бути добрим у цьому житті. Я вислухав якось одну з його промов в поважному домі, де його поки що приймали, і пустив при цьому лицемірну сльозу, тішачи себе хоч би тим, що дуже непокоїться душа Біляшівського і їсть її якась ураза. Здається, самокатування давали цьому чоловіку втіху; був він мудрий й зумисне не афішував своєї добродійності, але й не чинив її таємно, через що я виснував, що він таки не проти був прославитися. Окрім того, він почав писати малоросійські сатири на місцеве панство, і ці сатири в певних колах мали успіх. Одне слово, це був дивак собі на умі, і, очевидно, все його

добро чинилося задля того, щоб обілити своє минуле, а відома мудрість, яку любив повторювати Біляшівський, вичитавши її у старовинній книжці під назвою "Театрон", яку написав чернігівський архієпископ Іоанн, що "єдною без честі кого очерняет, многая вода з трудом тѣх не убѣляет". Його ж дії і були ота "многая вода", і я з тим більшим інтересом до нього приглядався. Він розшукав якусь бабусю, яка служила раніше гувернанткою, але від старості осліпла й жила в крихітній комірчині, ходячи на жебри. Одягав її й годував на свій рахунок, а особливо любив годинами з нею бесідувати — це приятелювання було так само блазнювате, як і все, що чинив тепер Біляшівський. Я не міг бачити в діях Біляшівського певної пози, хоч він, здається, намагався переконати себе, що чинить усе щиро...

Очевидно, я трохи дратувався, думаючи про Миколу Платоновича, через це випровадив якнайшвидше свого гостя; відчував, що все в мені починає закипати й бунтуватися. Недаремно так сталося, адже саме в цей час в'їжджав у Житомир фактор Іщинського, а з ним прибула й невидима частина мого ества, з якою я поспішив з'єднатися, і вже таке з'єднання вилікувало мене від зайвої чутливості, насталивши мою систему сприйняття; я знову здобув енергію діяти, мислити і стежити за перебігом подій... Я почекав, поки мій учень піде, а тоді вийшов і сам — манило мене непереборне відчуття, був певний, що в час прогулянки побачу щось важливе. Я не помилився, бо відразу ж уздрів на вулиці жіночу постать, яка поспішала, і миттю став її тінню — була то Охоцька. Вона йшла швидкою ходою, і її черевички на молодому сніжку дзвінко рипіли. Інколи вона озиралася, але вулиця була порожня і налита густими сутінками; видно було, що Охоцька не хотіла потрапляти на чийсь очі. Я всміхнувся: небагато треба, щоб здогадатися, куди вона прямує. Завернувши на одну й другу вулицю, вона підійшла до будинку, в якому жив наш директор, і впевнено штовхнула двері, які виявилися незачинені. Я зразу збагнув, що вона йшла для грішного діла, і зважив за непристойне спостерігати ті сцени, хоч не сховаю: така спокуса в мене буває. Але в справах любовних я був недосвідчений і наївний, щось мене тут відлякувало. Я постояв, вагаючись, чи не податися мені слідом, бо тут могли вирішуватися не тільки справи інтимні, і поки я отак роздумував, невидима частина мого ества вже стояла в будинку і змогла побачити Охоцьку в обіймах Ковнірчука. Жінка рокітливе засміялася, зовсім так само, як сміялася колись і до мене, вислизнула з директорових обіймів і майже побігла в кабінет. Ковнірчук стрепенувся і, засвітивши цілком безглузду усмішку, затрюхикав слідом. В кабінеті горіли свічки, а на столі було вино й закуски; Охоцька всілася за той стіл так упевнено, що годі було сумніватися: у цих двох уже встановився певний церемоніал. Було б з мого боку доречним піти звідси геть, я все-таки не хотів випробовувати свою цноту, але Охоцька зі сміхом почала розповідати про витівку її хлопців зі мною і як утішно я покотився зі сходів. Ковнірчук при цьому відкинувся на спинку крісла і кудкудахкав так, що я почав побоюватися, чи не дістане він апоплексичного удару. Я вже не міг покинути цих перелюбників, було зачеплено мою честь, а це вже речі, які годі пропустити.

— Зараз ти його осмішуєш, — посерйознів, обірвавши кудкудахкання Ковнірчук, —

а перед цим крутила з ним шури-мури!

— Не була я з ним, — сердито сказала Охоцька, — та й не знаю, чи він до того здатний.

— А що, не здатний? — зашкварив око Ковнірчук.

— Вашого брата ми по духу відчуваємо, хто здатний, а хто ні.

— А я здатний? — спитав із солодким смішцем Ковнірчук.

— Аж занадто, — сказала Охоцька, — Певне, тут до мене не одна побувала.

— Чого ж, побувала, — самовдоволено сказав Ковнірчук, — не буду брехати. Розумно себе вестимеш, то вже ніхто, окрім тебе, у мене не буде.

— Любиш мене? — спитала Охоцька.

— Це не те слово, — мовив Ковнірчук, підходячи до неї й гладячи по волоссі. — Апетит маю!

Я був обурений. Якось так гостро, як не бував ніколи. Оця бридка сцена, а може, зневага до мене, як до чоловіка, викликали таку лютість, що я ладен був зрадити своє інкогніто. Саме в цей час вони злилися в поцілунку, я не витерпів і махнув рукою, перекинувши пляшку з найдорожчим, яке продавалось у нашому місті, вином. Трунок червоно обілляв скатертину, і Ковнірчук, відірвавшись від коханки, кинувся рятувати й вино, й скатертину, в той час, як Охоцька залилася досить брутальним сміхом. Я ж вирішив остаточно покинути цей дім, клебачучи, як окріп, — ще ніхто ніколи не ображав мене так гостро...

— От бачиш, який ти незграбний, — сказала крізь сміх Охоцька. — Завжди поспішаєш...

Я йшов геть. Хай бавляться й тонуть у гріховному блуді — колись це стане їм кісткою в горлі. Ненависть хлюпала з мене, і я відчув, як дрібно тремтять мені губи. Зрештою, зупинився: а може, додивитися все до кінця? Але в мені все здригнулося від цієї думки, і я майнув туди, де блукала, хрупаючи чобітьми по снігу, видима половина мого єства. Відчув раптом, що люблю отого себе, видимого, що жалю його, що він у цьому світі нещасливіший від інших, бо дано йому дивне прокляття бачити й розуміти цей ліс людей. Яка іронія долі, думав я, що цей самотній, осмішений всіма чоловік носить прізвище Сатановський. Що сатанинського є в цьому маленькому, змерзлому чоловічку, котрий не має в світі жодного приятеля, жодної істоти, з якою він розділив би самотність? Більше сатанинського є в тих людях, що їх я описав, а той, котрий так безнадійно топче сніг, тільки жалюгідна комаха на обличчі матінки-землі. Легше йому жилося б, коли б він не мав дару бачити й спостерігати, коли б не писав своєї безнадійної книги, якою хоче оборонити свою малість. Хай би був тим, кого із себе вдає, оболоню людини без змісту та сили. Отаким малим хробачком, котрий засвоїв кілька дій та рухів, яких досить, щоб міг у цьому світі існувати. Мені захотілося приголубити свою нещасну видиму половину й пожаліти її: самотня вона, як ніхто! Годі мені вештатись окремо від неї — скучив я і зтуживсь у ненастанному блуканні. "Давай-но заїдемо, любий друже, — сказав собі я, — в дім, де тепло й затишно. Давай-но відгородимося від світу, забарикадуємося і займемо кругову оборону. Давай-но

знайдемо один в одному співбесідників і проведемо час у милій бесіді. Потім умремо на ніч, бо цей розлам, що відчуваємо обидва, чи ж на добро?.."

Через тиждень у місті сталася подія, яка примусила всіх знову заговорити про злодіїв. Незважаючи, що караульний стояв на чатах і коло квартири полковника Дупанова-Ростовського, того самого, який воював із привидами, до нього прокралися злодії, забрали чималу суму грошей і всі коштовні речі. Полковник був тоді також відсутній, як і дорожній інженер, але, приїхавши додому й оглянувши шкоду, дуже здивував Іщинського, який приїхав висловити йому співчуття, легковажно махнувши рукою і заявивши, що то були дурні гроші, він їх виграв у карти, і от зараз хтось моторніший виграв їх у нього назад. Полковник з Іщинським посміялися над цим жартом, після чого Дупанов-Ростовський так само легковажно заявив, що кражі трапляються споконвіку, відколи існує цивілізація, і що злодії в людському суспільстві така ж конечність, як жандарми й поліція. Іщинський слухав цю тираду, смиренно схиливши голову, зітхав і розводив руками і навіть пробував заперечувати, але полковник не захотів його слухати, а запросив його до себе на карти, бо сподівався забрану в себе суму грошей повернути, обідравши своїх партнерів, як липок.

— Ви так упевнені у виграші? — спитав, заломивши брову Іщинський.

— Без найменшого сумніву, — по-військовому бадьоро відповів полковник. — Воїн його імператорської величності мусить вигравати битви.

Іщинський поїхав додому заспокоєний, а ввечері тепла компанія зібралась у полковника і різалася в карти до світанку. Полковник грав із особливим натхненням і виграв чималу суму, яка хоч і не покривала збитків від злодіїв, але значно їх відшкодувала.

— От бачите, — сказав полковник, поплескуючи Іщинського по плечу — Я майже оборонив честь свого мундира.

— Скоро в мене бал, — відповів на те Іщинський. — Сподіваюся, ви зважите на моє гостинне запрошення.

— Коли не завадять непередбачливі обставини, — відказав бравий воїн.

Грабунки відновилися рівно через тиждень. Полковник уже мав детально розроблений план операції, погоджений із губернатором і поставив у засідки два батальйони свого полку. Операцією керував він особисто і провів її з блискучим успіхом. Біля комори ксьондза-пробоша Мжозинського було зловлено на гарячому чотирнадцять чоловік — всі виявилися чинами інвалідної команди. Біля винного складу Абрамової захопили ще двадцять чоловік. Кожну групу конвоювало стільки солдатів, що коли вони проходили через місто, то тупіт стояв такий, що всі попрокидалися. На гауптвахті полковник влаштував допит, при якому вів себе гостро й невблаганно — всі затримані признали свою вину. Наступного дня Дупанов-Ростовський дозволив собі збудити спозаранку генерал-губернатора і доповів йому про результат операції. Ще вночі було послано нарочного до корпусного командира внутрішньої сторожі та військового міністра.

Іщинського заарештував сам полковник, витягши його з теплої постелі.

— Пане Іщинський, — сказав він, — мушу попросити вибачити мені. Склалися такі обставини, що я на бал до вас не прийду...

РОЗДІЛ XII

Незабаром прибув у місто на ревізію сам князь Матневський-Шашкін. Вже перед цим приїздом гімназію почало трусити в лихоманці, мені навіть здалося (я саме йшов на роботу), що тремтить і сам будинок. Вчителі поблідли і зробилися на голову нижчі, сходилися й шепотілися, переказуючи всілякі страхи, які ходили про попечителя, цей настрій передався учням, і на уроках навіть у Бергена стояла моторошна тиша. Оповідали, що князь останнім часом страждає печінкою, від чого став роздратований та в'їдливий; у нього всі звички східного деспота, і він просто відставляє від посади вчителів тільки за те, що йому не сподобалася їхня фізіономія. Найбільше мучився через те Міхневич, який з-поміж нас найменше славився красою; здається, під впливом цих мук, він підійшов до мене і вперше заговорив, на що я відповів цілком миролюбно — стрілятися з цим диваком я все-таки наміру не мав. Ми обміркували шкільні справи, і тільки насамкінець Міхневич запитав у мене, дивно скосивши око, чи не шукаю я скарб?

— Перед приїздом попечителя ламати собі стіни? — здивовано вигукнув я.

Міхневич коротко кивнув, погоджуючись зі мною, і спитав, чи оглядатиме попечитель приватні квартири вчителів.

— Ми живемо не в приватному приміщенні, — строго зауважив я, — а в казенних квартирах, і було б дивно, щоб ті квартири попечитель не оглянув.

Я дивився при цьому на Міхневича невинними очима, і він, не зрозумівши, що я потихеньку кепкую з нього, не на жарт злякався. Незграбно махнув лівицею і якнайшвидше подався від мене геть: за такий короткий час навряд чи встиг би зробити в себе ремонт і цілком знищити сліди своїх пошукових операцій. Я ж не міг утриматися, щоб не усміхнутись сакраментальне; пішов в учительську взяти журнал, бо в цей час задзенькотів дзвінок.

Виходячи з гімназії після занять, я мимовільно повернувся: трусився не тільки гімназійний будинок, але й усе навколо, а вже найбільше я сам. Один тільки Ковнірчук був при цьому видимо благодушний; я знав, що в його домі зараз посилено дресируються всі троє його названих синів; все там чистять і миють, а порядкує найбільше Охоцька. На okazію було найнято найліпших кухарів, які хоч і готували пісні страви, але ті мали відзначатися вишуканістю; окрім того, Ковнірчук позичав, де тільки міг, ікони, одну навіть доставили йому з церкви. Водночас було накуплено чимало лампадок, які розвішувалися під безпосереднім керівництвом самого директора. Ікони теж розставлялися відповідно до його вказівок, одне тільки було дивно: будинок Ковнірчука не тремтів та й сам директор благодушно усміхався, наче мав від усього немалу втіху. Діти Охоцької розучували псалми, награвала їм до співу сама Охоцька, і щоразу, як тільки повертався директор додому, всі троє виходили йому назустріч у передпокій, ставали по ранжиру, смиренно кланялися, а тоді на помах руки Охоцької починали печальний спів. При тому вони дивилися замилюваними очима на директора

гімназії й уявляли, що перед ними стоїть сам попечитель Київського учбового округу — очі їхні покривала волога імла, а в декого незмінно з'являлися й правдиві сльози, особливо в меншенького (був він до витискання сліз незрівнянний майстер), і це настільки зворушувало, що Ковнірчук підходив і цілував кожного юного співака в лоба, наділяючи їм за цей подвиг по копійці, що хлопці приймали з належною скромністю й охотою.

Це не перешкодило їм знову перетягти на моїх сходах мотузку, але цього разу я помітив пастку завчасу, метнувся за увірвителями, але знову встиг побачити тільки миготливі спini, цього разу обтягнуті новими пальтами, — хлопці виявилися прудкіші за мене. Охоцька зовсім відмовила мені в столуванні. Відтак я мав певну недовигоду, бо змушений був дбати про харчі сам, що в свою чергу зіпсувало мені трохи гумору. Я ходив обідати й снідати в недорогий ресторанчик, а вечері мав сухі; самовар же розпалював, бігаючи по жар до гімназійного сторожа, який був водночас і нашим грубником. Всі оці хвилювання змінили усталений ритм мого існування, і я скинув з себе зайву вагу, яку здобув на харчах Охоцької, і перетворився на такого ж зляканого й затурканого, як і всі мої колеги по гімназії. Міхневич спішно закликав до себе робітників, щоб зробити в розгромленій квартирі хоч видимість ладу; при зустрічах зі мною він знову метав очима блискавки, наче звинувачуючи мене за цей свій клопіт, і помічати оті блискавки стало тепер єдиною моєю втіхою. Він бігав до колег позичати гроші на ремонт, оминувши тільки мене, що прикrostі мені не склало, скоріше навпаки. В гімназії в цей час ішла велика робота: милися підлоги й вікна, надраювалися мідні ручки дверей. Учні на перервах не бігали по коридорах, а ходили так сторожко, наче побоювалися, що кожної хвилини може розверзтися в них під ногами прірва.

Але всі страхи виявилися даремні, князь вибрався не так ревізувати гімназію, як навідати свого богомільного підлеглого, вбачаючи в Ковнірчукові споріднену собі душу. Я не міг пропустити такого надзвичайного спектаклю, тож змушував себе якнайчастіше гуляти поблизу дому Ковнірчука іноді у видимій іпостасі, а більше в невидимій, бо на цій дорозі здибувався з Охоцькою, а впадати зайвий раз їй на очі було б необачно. Охоцька в ці дні мала й справді безліч клопотів по впорядкуванню житла Ковнірчука; офіційно вона вважалася його економкою, але дбала про той дім, здається, від щирого серця. Зрештою, мої запобіжні заходи виявилися ні до чого: директор незабаром звідався не тільки про день приїзду попечителя, але й точну годину тієї події, задля цього він зібрав нас у кабінеті і попередив, що попечитель любить приїжджати несподівано і щоб кожен з нас узяв це собі до уваги. Через це ніхто його не зустрічав при в'їзді до міста, а я міг не турбуватися, що пропущу врочисту хвилину. І справді, карета Матневського-Шашкіна підкотила до ганку Ковнірчукового будинку точнісінько тоді, коли й сподівався директор, князь вийшов з карети і трохи пройшовся, розминаючи ноги. Ковнірчук вискочив на ганок простоволосий, радісно сяючи очицями, він був все-таки в мундирі, хоч і не в парадному; зробив таке здивовано-щасливе обличчя, коли уздрів попечителя, що навіть мені на хвилю стало радісно.

Відтак кинувся цілувати князю руку, що вчинити йому Матневський-Шашкін не дозволив, а розкрив щиродушні обійми, й Ковнірчук потонув у тих обіймах, заривавши від зворушення. Князь, правда, досить швидко відсторонив його від себе, милостиво поплескав Ковнірчука по плечах, і той, дивно згинаючись і звиваючись, повів його просто в розхилені двері, причому тримав на обличчі чемний, улесливий вишкір, руки його злітали й падали, він щось торохкотів про приємну несподіванку, заодно вибачаючись, що він не в парадному мундирі. Водночас не забув зголосити про свою радість та щастя і про те, що його молитви справдилися, а бог милостивий до нього, коли послав йому таку щасливу несподіванку. Це було розіграно з такою безпосередньою щирістю, що навіть я був готовий повірити, що все тут діється від щирого серця, а в попечителя мимовільно з'явився доброзичливий усміх, що увіч виявляло добрий настрій його світлості, як і те, що він цілком задоволений грою свого підлеглого.

— Ну, ну! — сказав він поблажливо, — ви ж знаєте, що я полюбив вас, як брата во Христі. Отож мені й захотілося поглянути на дім ваш і ваших діток.

При спомині про діток усмішка зникла з обличчя його превосходительства, а Ковнірчук характерно приклацнув пальцями, як це роблять у цирку дресирувальники тварин, і на цей сигнал моментально відчинилися двері, і з них вийшли виладнані по ранжиру, одягнені в чудові костюмчики з мереживами, троє хлопчиків, такі вимиті, зачесані й причепурені, що аж світилися. На ногах у них були однакового пошиву черевички із срібними пряжками, і така ж срібна пряжка красувалася на витому паску кожного; хлопчики теж намагалися вдавати із себе щасливих, бо всі однаково всміхалися, хоч очі їхні таки були перестрашені.

— Ось вони, мої любі дітки! — вигукнув патетично Ковнірчук. — Ану, привітайте нашого дорогого гостя, привітайте!

На те слово хлопчики стали один біля одного, тобто розвернулися шеренгою, правильно витримуючи дистанцію, і з їхніх вуст полилася прекрасна псальма. Діти співали її з таким душеровздириливим смутком, що князь спинився остовпіло, і в нього на очах забриніли сльози. Він слухав спів, нахиливши набік голову, а коли хлопчики замовкли, пішов до них, розкривши обійми, і почав обнімати кожного по черзі й цілувати, слинячи щедро їм лоби.

— Оце так утішили старого! — примовляв він. — Оце так утішили!

— Прощу милостиво у мій дім! — урочисто проголосив Ковнірчук, він аж сяяв від задоволення. — Все тут, як і всі ми, безроздільно належить вам, ваша світлосте.

Я уявив, що ці слова стосуються й мене, тому розправив, як міг, плечі, й, імітуючи в ході попечителя, вплив із передпокою в коридорець, власне, продовгувату темну кімнату, із якої був хід до кожної кімнати дому. Ця кімната стала головним козирем Ковнірчука, і саме цього враження він найбільш сподівався. Посередині висів канделябр із свічками, але оскільки розігрувалося, що приїзд попечителя несподіваний, горіли тільки лампади. Всі стіни були завішені старими, дерев'яними, потемнілими від часу іконами, серед яких я упізнав і свою. В дальньому кутку кімнати

влаштовано аналой, і лише там світилося кілька воскових свічечок. Від жовтого саява, розлитого по помешканню, все оповивалося загадковою таємничістю, лиця святих виглядали урочистими й суворими, і дивилися вони на пришельців з понурою серйозністю. Князь був ошелешений. Спершу він стояв, затамувавши подих, біля нього зазмер зі святенницькою фізіономією директор гімназії — був смиренно схилений і пониклий, безмовний і упосліджений. Руки його звисали, як неживі, а вуста зробилися тонкі й сірі. Князь стояв з урочистою шанобою, очі його палали, він ступнув уперед і рушив до аналою, де впав із грубим стукотом на коліна і почав класти на себе хрести, молитися й бити до землі поклони. На пристойній відстані від нього так само важко гупнув коліними об підлогу Ковнірчук, а вже за ним троє хлопців. Всі зашепотіли, вряди-годи хрестячись і б'ючи поклони, а я подивувався, як доладно й безпохибно все було упоряджено; певне, з Ковнірчука міг би вийти немалий актор. Більше того, хлопці наче забули, що вони діти католицької віри — на їхнє навчання було покладено немало старання, в їхній поведінці не було нічого, що б суперечило, що це не діти смиренного святенника.

— Ви, Венедикте Іполитовичу, чарівник, — сказав зворушено князь, перемолвившись і ставши на рівні. — Вельми потішили ви мені душу. Багато бачив домів, а такого, як ваш, не доводилося.

Він пішов уздовж стін, оглядаючи і справді непогану колекцію ікон, тоді як Ковнірчук нечутно ступав слідом і говорив тонким, покірливим голосом:

— Я маю свій спосіб спілкуватися з іконами. З ними треба входити в розмову, як з людиною, а може, навіть тонше. Зрештою, то має бути розмова не вуст, а душі, серця, всього єства. Не має значення, чи добрий на ній живопис, а має значення тільки внутрішня закладеність, тобто відчуття присутності вишньої сили, схованої у барвах та лініях. Але чи мені вам це казати?

Ці слова я вже чув. Так само говорив він і мені перед тим, як уперше завітати до Охоцької. Ну що ж, урок він затвердив добре.

— Слушно ви кажете, — тихо озвався попечитель. — Я вас розумію і співчуваю вам. На жаль, серед директорів гімназій не багато таких, як ви. Богові угодне наше самоприниження.

Він обійшов усі ікони, біля кожної не лінуючись перехреститися, а коли огляд закінчився, розвернувся на закаблуках.

— Ану, хлопчики, — сказав військовим голосом. — Заспівайте мені ще раз тої псалми. Хочу послухати, як звучить вона в цьому боговгодному місці.

Ковнірчук повів очима, і хлопці миттю стали, витримуючи дистанцію. І знову зазвучав ніжний, зворушливий спів, діти співали, аж навшпиньки стаючи, замилувано посхилявши голови і зорячи сумними, блискучими очима, з яких от-от мали бризнути сльози. Зрештою, у найменшого ті сльози вже бриніли на віях, і це було так зворушливо, що князь витяг сліпучо-білого носовичка і втирав ліве око, а я дивився на це дійство не без захоплення; щось і зі мною починало чинитися дивне-дивне! Таке химерне й незрозуміле — проникало мені в серце, а може, глибше. Я раптом зрозумів:

єдино щирий серед усіх — все-таки князь. Колись зломило його нещастя, і ось він раптом уздрів дітей, і, здається, бачив він насправді не цих, що співали, а своїх, давно померлих. Так, він став через своє горе смішний і потворний, а через нерозум свій — деспотичний, але в глибині єства він безпомічний та плохий. Десь глибоко в ньому — розкрита рана, і вона болить та мучить. Хто зна, може, хтось тяжко й жорстоко його прокляв, бо не вмів він своє горе долати без смішних та недоладних перетяжок. Не вмів він очистити душу від намулу власної глупоти і від тисячі безглузвих умовностей, з яких сплів власне теперішнє існування. Я пожалів цього нещасного, цього малого й убогого: який злий і недостойний жарт, що він носить розшитий золотом мундир, що мусить вдавати із себе пастиря, коли насправді він вівця. Ось і другий біля нього, азартний гравець і облудник. Великий актор, який замість грати свої ролі в театрі, грає їх у житті. Мусить ставати тим, кого грає, і перетворює своє життя у фарс. Мені стало страшно від того, бо яка його мета? Утриматися на маленькій посаді директора провінційної гімназії — чи така вже це велика житейська ціль? Відтак і він нещасний і так само нікчемний, адже розумом і талантом бог його не обділив. Мені захотілося покинути їх тут, вийти, гримнувши голосно дверима, — хай собі думають, що це вітер завітав у цю господу. Мені й справді захотілося стати у цьому сутінному, побитому вогниками приміщенні вітром, крутнути й зав'язати, погасивши всі лампадки та свічки. Хай залишаться хоч на мить у темряві і хоч на мить стануть такими, якими вони є. Хай забудуть всі оці цяцьки, якими бавляться, і відчують у душі жах — може, очистить він їх од плевелів та брехні...

Ці думки прорвалися в мені несподівано, наче зламалася гребля і линула в той пролом вода. Ні, ні! Я не повинен так думати, моє призначення — тішитися з їхньої заскорузлості та несправжності. Моє призначення — вимічати таких у житті і ставити їм на лоби невидимі тавра. Я не повинен їм співчувати, бо інакше почну втрачати себе. Почну втрачати власну суть, а коли так, ще, чого доброго, проявлюся тут, у цьому помешканні, живою істотою — отим молодшим учителем гімназії — і змушений буду пояснювати, як я тут опинився. Саме тому я почав задкувати, треба було мені конче полишити цей вертеп і якнайшвидше втекти до того, котрий зараз самотньо блукає по засніженій вулиці, вдаючи, що гуляє. Вскочити йому в груди і згорнутися там, як собачаті. Стати жалем і болем того маленького чоловічка, адже і він уже не такий, який був на початку цієї історії. Він теж починає змінюватися і знаходить у собі щось непередбачене...

Я вже й справді збирався покинути дім, коли ж хлопчики перестали співати. Князь знову пішов їх обіймати і слинити їм лоби.

— Ну й ну! — сказав він. — Це не хлопчики, а справдешні янголи. Дивіться мені, — пригрозив він жартівливо Ковнірчуку, — на вас лежить обов'язок виховати їх і вивести в люди. Я сам за тим стежитиму й сприятиму вам...

Ковнірчук якось дивно витягся, наче проковтнув кілка, лице його перекошилося, але це тривало тільки долю секунди.

— Який батько не хоче добра своїм дітям? — смиренно сказав він.

— Всякі є батьки. У вас я, правда, не сумніваюся, вже не раз казав, ви посправжньому достойний чоловік.

Ковнірчук зашарівся, наче й справді мав право на такий комплімент.

— Зробіть мені ласку завітати у кімнати, — попросив принижено він, розмова про обов'язки перед дітьми йому, здається, не дуже подобалася. — Сюди, сюди, ваша світлосте, — широко розчинив він двері до їдальні. Зараз ми, з вашого дозволу, щось перекусимо з дороги.

У їдальні біля столу поряdkувала Охоцька, князь обдивився її оком знавця.

— Моя економка! — запобігливо представив Ковнірчук. Охоцька зробила церемоніальний кніксен.

— Родичка чи наймана? — спитав попечитель, коли Охоцька вийшла з кімнати.

— Племянниця в перших, — з готовністю відповів Ковнірчук.

— Економку годилося б тримати старшу, — сухо зауважив князь.

— З християнського милосердя її взяв, — засокотів Ковнірчук. — Клопоти по дому, самі знаєте, не малі, а тут ще діти...

Князь подивився на Ковнірчука важким, трохи підозріливим поглядом, але той був настільки смиренний і мав таке неблаженно-смиренне обличчя, що князь зволив поплескати його по плечі.

— Ну-ну, — прогукнув він. — В моєму домі тулиться також із десятків родичів. Зубожілі родичі — це випробування нашої терпимості.

— Воістину, ваше превосходительство, — виструнчився Ковнірчук. — Бідні родичі — це той інструмент, за допомогою якого спитує нас бог...

В гімназію попечитель з'явився наступного дня. Він побував в усіх учителів на уроках, вів з усіма себе чемно, гарно й лагідно обходився з дітьми. Не оминув він і мене. Після обіду було зібрано три вищі класи гімназії, і князь задав їм теми для творів з російської словесності. Твори писалися під його особистим наглядом, він невтомно ходив поміж партами, пильнуючи, щоб учні не списували, інколи зазірав і в парти, сподіваючись знайти там розгорнутий підручник, я при цьому непорушне стояв серед класу, як вартовий при генералі, бо сидіти мені тоді, коли його світлість були на ногах, не випадало. Зрештою, я дозволив собі маленький жарт. В той час, коли моя видима оболонка мертво застигла посеред класу, як безсловесний бовван, друга, невидима, вільно розсілася за кафедрою і не без утіхи спостерігала за мотанням по класу попечителя. Він же нюшив поміж учнів з особливою старанністю; можливо, в приватній бесіді, коли я вже залишив дім директора гімназії, той відгукнувся про мене не вельми схвально, хоч викладати російську словесність я почав при його сприянні. Так от, попечитель рушив до остовпілої частини мого ества. Я стояв, витягши руки по швах, виструнчившись і виставивши підборіддя, при цьому розпрямив плечі, а живіт утягнув; жоден м'яз не рухнувся на моїм обличчі, а очі блищали, наче скляні, — я стояв так, можливо, й годину, і це не могло не зацікавити князя; він підійшов до мене впритул і зазірнув мені в обличчя, наче хотів переконатися, чи живий я.

— Як вас звати? — спитав у мене, остовпілого, його світлість.

— Киріак Автомонович Сатановський, — відказали мертві мої уста.

Він подивився на мене з підозрою, певне, моє прізвище викликало в нього небажані асоціації. Але при учнях він не зважився запитувати про мою генеалогію, а тільки зирнув так, як дивиться слідчий на спійманого злодія. Я ж був мертвий, і на моєму обличчі навряд чи він щось прочитав.

— Гм, гм, — сказав він, бо вже треба було якось розрядити атмосферу.

У класі посутеніло, і попечитель наказав унести свічки. Я щез. Отак стояв, стояв, і в мент мене не стало — це сталося так нагальне, що в попечителя зметнулися брови, а рука скинулася, наче його світлість хотіли перехреститися. За кілька хвилин я вже знову стояв на тому самому місці, а сторож заносив у клас свічки. Тільки тоді його світлість рушив до кафедри, і я поспішив зіслизнути зі стільця, зволивши всістись у нього на колінах. Учні вже дописували твір, а попечитель приплющив утомлені очі. Я сидів у нього на колінах, як дама, й вільно подригував ногами. Попечитель, ясна річ, того не помічав, хоч і відчував якусь невідому присутність.

— Ану ти, — показав він на учня з першої парти. — Читай, що написав.

Нема нічого нуднішого, як слухати читання учнів, їхні голоси тоді стають дерев'яні, здобувають козячі інтонації, всі оті "ме-е-е!" та "е-е!", вживаються безліч носових звуків, отож те гугнявіння не могло не подіяти на його світлість, окрім того, і я, невидимий, легенько дмухав йому в обличчя, а часом і чухав під підборіддям, від чого долішня губа попечителя відвисала, а очі починали гаснути, як каганці. Нарешті моя видима половина змогла перемнутися з ноги на ногу: попечитель спав. На похвалу йому мушу сказати, що спав якраз стільки, скільки читався твір, а коли учень замовкав, миттю прокидався і засинав тільки тоді, коли чув нове бекання й гугнявіння. Видимий я теж дозволив собі при цьому передімати, тільки з розплющеними очима, проти чого його світлість, здається, не заперечував, та й де йому було виконувати стільки справ підряд: спати, слухати учнівські твори й стежити за мною. Однак старанність він мав незвичайну, бо вислухав всіх до одного учнів п'ятого класу, після чого похвалив їх і подякував мені, на що я коротко йому вклонився. Після того він вислухав усіх учнів шостого класу, і не подумавши відпустити п'ятий клас, а коли й ці вчитали свої твори, раптом підскочив, аж ледве я встиг зістрибнути йому з колін, і кілька разів пройшовся по класу від вікна до дверей і назад.

— Молодці, молодці шостий клас! — сказав він і потиснув мені, остовпілому, кілька разів руку. Я ж був настільки розчулений від того, що, доки читав сьомий клас, відчував тепло долоні його світлості, а невидима моя половина вже не зважилася на святотатство і не сідала попечителю на коліна, а скромно примостилась у кутку на підлозі, бо тільки в такий спосіб я міг посприяти половині видимій, якій доводилося все ще стовбичити.

Була глибока ніч, коли дочитали свої твори учні сьомих класів. Попечитель так само западав у сон і виринав із нього; учні, окрім тих, хто готувався до читання, спали й собі, як і видимий я, тобто сиділи нерушними стовпцями, вирячували широко розплющені очі, але життя в тих очах не було. Сприяло загальному сну й однотонне

бубоніння читців, хоч дехто з кращих учнів старався читати і з поетичними підживаннями. Але це, здається, не дуже подобалося попечителю, права брова його тоді ламалася, і учні, цей надчутливий інструмент, миттю улягали волі цієї брови, тобто починали читати так, щоб не тривожити дрімки його світлості.

Від сьомого класу попечитель прийшов у захоплення, він почав не ходити, а бігати од вікна до дверей, а тоді розцілював кількох учнів, а серед них і одного цілковитого телепня, відтак обійняв і мене, остовпілого, сказавши:

— Я вам цього ніколи не забуду!

Учням він оголосив, що коли хто з них при вступі в університет матиме якісь потреби, хай, не соромлячись, звертається просто до нього.

У такий спосіб ми були достойно винагороджені, я відчув щасливий настрій і твердо поклав собі в подяку його світлості делікатно навчити учнів, щоб вони й не подумали звертатись у своїх потребах до нього — навряд чи це щось корисне їм принесло б, а роздратувати його світлість могло б непомірне. Тим часом я кланявся попечителю і побіг проводити його аж на вулицю, де покірно чекала на князя карета.

— Ви той учитель, — сказав він мені милостиво, — яких я завжди ставлю в приклад. Чудово, чудово виховали ви своїх підопічних. Я дуже задоволений, а, повірте, не скрізь маю таку втіху, коли ревізую гімназії.

Я послужливо відчинив його світлості дверці карети, і він готувався вже сховатись у чорній отхлані, коли ж щось згадав і спустив ногу з приступки.

— Послухайте, як ви назвали своє прізвище?

— Сатановський, ваше-ство! — витягся я в струнку.

— Гм, дивне прізвище. Звідки ви його взяли?

— Таке прізвище носив мій благочестивий батько, — відрепортував я. — Власне, мій дід був Сатановський, але в угоду великоруській вимові він змінив "о" на "а".

— Щось у ньому є трохи тее... неблагозвучне, — клацнув пальцями попечитель. — Якесь у нього неприємне звучання, ви не знаходите?

— Як вам буде завгодно, ваша світлість! — покірливо відповів я.

— Такий зразковий учитель — і таке прізвище! Змініть його, бо це перешкоджатиме вам у кар'єрі.

Я схилюся в поклоні, хоч у нутрі в мене починала виникати незбагненна затятість. Попечитель сховавсь у кареті, вже гукнув візниця, і коні рвонули зі шкільного подвір'я, а я раптом учинив таке, на що ніколи, може, не зважився б раніше — я різко махнув ногою, наче давав кареті під зад...

Після від'їзду попечителя, мене викликав до себе директор.

— Скажіть, чим ви зачудували його світлість? Він вами настільки захоплений, що мені аж незручно стало: наче зразковий стан гімназії не моя заслуга, а ваша.

Ковнірчук був настроєний благодушно і жартував. Я розвів руками.

— Всі мої старання йшли на те, щоб у його світлості склалося добре враження про гімназію, — сказав я поважно. — А це в моїх інтересах.

— Ну, звісно, й у ваших. Сідайте й прочитайте цей папір. Переді мною лежало

підписане й пронумероване подання до нагород. Окрім мене, там були записані Ленсаль та Міхневич.

— А Міхневича за що? — спитав я здивовано.

— З християнського милосердя, — відказав з усмішкою директор. — Дуже він потратився на ремонт квартири, а сталося це, по-моєму, завдяки вам.

Я промовчав, Охоцька розповіла йому й про це.

— Не думайте, що я не ціню вашої служби, — сказав Ковнірчук. — Коли зуміли так захопити його світлість, у вас і справді щось є. Я, правда, сам того не помічав, але віритимемо суду начальства. — Він усміхнувся, але та усмішка була нежива.

Я подякував і пішов з кабінету, неясно прочуваючи, що ніякої винагороди мені, очевидно, не дочекається.

У глибині коридору я уздрів Барановського, який при моїй появі хотів зникнути, але я встиг махнути йому, щоб зупинився. Хлопець стояв зніяковілий і, мені здалося, розгублений. Світив синьою шкірою обличчя, і я знову відчув до нього жалість.

— Чого не заходиш? — спитав я його м'яко.

— Хворіла мати, — видихнув Барановський. — Доводилося все робити вдома.

— Вже їй легше?

— Легше, — шепнув хлопчик. — Але сьогодні в мене дві репетиції.

— Ну, то приходь, коли зможеш. — Я по-батьківському спатлав йому чуба й повернув до вчительської, бо задзвонив дзвінок...

Цього-таки дня до мене завітала Охоцька. Вона була знічена, бліда і весь час м'яла поділ фартуха. На мій великий подив, вона запропонувала мені знову столуватись у неї, при цьому подивилася на мене підбадьорливо, так, як дивилася в час наших приятельських стосунків. Я згодився на її пропозицію, це було мені зручно, але на її запросини спускатися до неї обідати відмовився. Охоцька начебто трохи засмутилася, але відійшла від мене задоволена. Я спробував прочитати її думки, але мені це не вдалося.

Загалом, останнім часом я помітив послаблення моїх проникальних здатностей. Щось у мені коїлося не зовсім зрозуміле, я менше почав цікавитися людьми. Прочувалася й дивна обважнілість у тілі, я почав утомлюватися. Це особливо стало помітно після виїзду попечителя — до мене повернулася туга, яку відчував, коли моя невидима половина подалася була вслід за фактором до Києва. Тоді цей стан було легко пояснити, тепер же він гнітив. Я міг годинами сидіти у фотелі у себе вдома і помаленьку покурювати сигару, не маючи в голові жодної думки, а в серці жодного бажання. Тоді й приходив найбільше той хиткий і непевний настрій, від якого я розклеювався і старів. Інколи я впадав у заціпеніння, а коли отямлювався, то помічав, що очі мої бачать світ тільки чорно-біло, решта відтінків та барв не сприймалася. Я зрозумів цей стан як перевтому, але ще одне непокоїло мене так само: моя видима й невидима частини ества починали відділятися одна від одної неохоче, мені треба було вже для цього вольового зусилля. Особливо це посилювалося тоді, коли я з кимось по-дружньому порозмовляю чи взагалі викажу до когось прихильність. Можливо, в такий

спосіб я й справді виявляв ознаки старіння, хоч про старіння в моєму віці говорити ще рано. Ще одне, раніше не звідане, з'явилося у мені: коли я лишався сам і не ціпенів, самотність починала аж припікати мені. Тоді я з обридженням озираю стіни свого помешкання, помічав убогу меблю, нелад, якого не мав сили позбутися. Мене тягло на вулицю, хоч погода стояла квасна, мрячило дощем, який замінювався мокрим снігом. Я виходив і в таку погоду — тулявся по вулицях до повного виснаження. На людей при тому майже не дивився, зате розглядав пильно власні чоботи, які товклися у напіврозталому снігові, перестрибували калюжі а чи просто брели через них. Кілька разів я зустрічав Миколу Платоновича Біляшівського, ми з ним чемно розкланювалися, але в розмову не вступали. Одного разу більше знічев'я, як з охоти, я пустив за ним свою невидиму половину, але нічого тим не досяг, бо мов видиме єство, покинуте на брудних, заболочених вулицях, раптом так гостро затужило, що повернуло до себе єство невидиме — ми подалися додому. Потім я курих, запавши в транс, і очуняв тільки вранці, коли треба було поспішати в гімназію, їжу мені Охоцька присилала чи й приносила сама, вона знову спробувала вступити зі мною у приязні стосунки, але, помітивши, що я залишаюся холодний, покинула ці заходи. Здається, не ладилось у неї з Ковнірчуком, але й тут я не виявив інтересу і пальцем не кивнув, щоб в'яснити, який це кіт пробіг між ними. Після від'їзду попечителя Ковнірчук відправив дітей до Охоцької, відмовивши їй і в посаді економки. Він почав учащати, як говорили в гімназії, в дім лікаря Трохимовського, де сідав за карти і проводив за цим заняттям усі вечори. В лікаря Трохимовського збиралася вишукана компанія, яка складалася з полковника Дупанова-Ростовського, правителя канцелярії губернатора і ще кількох помітних чиновників. Казали також, що Ковнірчук підбиває клинці до перестарілої дочки лікаря Трохимовського, якій уже за тридцять, але жениха вона й досі не мала. Але про це я чув тільки краєм вуха — стали мені й такі речі нецікаві.

В один із порожніх вечорів завітав до моєї квартири Барановський. Хлопець переступив поріг із острахом, обличчя у нього було блідіше звичайного, а руки тремтіли. Зирнув на мене великими синезними очима, і я відразу збагнув: щось із ним коїться також. Тому обняв хлопця якнайтепліше за плечі і провів до себе в кімнату, тим більше, що мені тільки-но було принесено самовар.

— Відчувай себе, як удома, хлопче, — сказав я і, готуючи чай, почав буденно розпитувати його про справи домашні та шкільні. Барановський відповідав невлад, і я, приглянувшись до нього пильніше, помітив, що він з чимось пильно від мене криється. Оце "щось" сиділо на самому споді його єства, сховане, кудлате, їжачкасте, — затамований згусток темряви. Тим часом я промовляв:

— Твій твір його світлість відзначив особливо — це має тебе зобов'язувати. В тебе добрий дар слова, і йти б тобі вчитися на філософський факультет. Коли хочеш, можу в сьомому класі підготувати тебе до вступу, вчитимешся додатково по кілька днів на тиждень — це не буде важко ні мені, ні тобі.

— А чим я заплачу? — тихо спитав хлопець.

— О господи! — вигукнув я. — Чи все має в цьому світі оплачуватися? Хай це буде в

нас із тобою така обопільна гра. Зрештою, коли я сам тобі це пропоную, — строго зауважив я, — це значить, що беру на себе такий обов'язок за спасибі.

Я пішов у сусідню кімнату, щоб винести звідти печиво до чаю, яке купив навмисне для цього візиту, а коли повернувся до столу, то аж здригнувся — хлопець притьма кинувся мені в ноги й голосно заривав.

— Вибачте мені, Киріяку Автомоновичу! Вибачте мені мій гріх, я винуватий перед вами! — закричав він, обіймаючи мої коліна.

Я лагідно звів його з підлоги і всадив у крісло.

— Ви так до мене добре ставитеся, — ривав хлопець, — а я... я прийшов вас... труїти!..

Я остовпів. Щось таке чудне сказав цей Барановський. Холодна хвиля облила мені груди, і я миттю позбувся сентиментальності й оспалості.

— Ану, кажи, що сталося? — спитав я грізно і обдав малого таким холодом, що той аж руками захистився.

— Це все вони... хлопці, — сказав він.

Сягнув собі в кишеню і вихопив мале пuzдерко.

— Оце мені дали, щоб я вилив вам у чай!

Я відгвинтив покpишку й понюхав. Запаху рідина не мала. Я знову загвинтив покpишку і поклав пuzдерко в кишеню. В мене похололи пальці на руках та ногах, і я ледве здолав розібрати замішану на плачі та схлипах розповідь Барановського.

Це пuzдерко вручили йому учні шостого класу, наказавши влити отруту мені в чай. Коли б він, Барановський, того не зробив, вони обіцяли покарати його на смерть. Для виконання намисленого вони дали йому чотири доби, а сьогодні минає строк, коли він це мав учинити. Коли ж він донесе на них, учні пригрозили його повісити, а також спалити дім його матері.

— Я не міг їм відмовити, але й не можу вас труїти, ви нічого мені лихого не сподіяли, а були завжди до мене ласкаві. — Він плакав і ломив пальці.

Я відчував, що холод від пальців розливається мені по руках та ногах.

— І ти посмів, — закричав я, — і ти посмів до мене з таким прийти?

Хлопець звалився переді мною на коліна і молитовне склав руки.

— Чому вони цього хотіли? — горлав ще несамовитіше я. — Що я їм зробив, окрім добра?

— Вони ненавидять вас, — прошелестів сухий, як папір, голос.

Я дивився на Барановського широкими очима: чогось тут не розумів. Щось тут відбувалося несусвітне, що ніяк не вкладалося мені до голови. Отрута, цей хлопець, хтось мене ненавидить до такої міри, що зважився отруїти, — чи не змора це вві сні? Що воно робиться в цьому світі, і як це пояснити? Я несамовитів. Все в мені бунтувалося й ламалося, я відчув, що з горла в мене от-от вирветься крик, що наступної хвилини кинуся на цього нещасного, який безпомічно клякне отут на підлозі, і розтопчу, розшматую його.

— Говори, — ледве вичавив я з себе. — Говори, за що вони мене ненавидять?

— Всі вас бояться, — слухняно зашелестів паперовий голос. — Вони кажуть, що ви... сатана!

— Як ти сказав? — схопив я його за барки й підняв над підлогою. — Ану, повтори, як ти сказав?

— Це не я сказав, а вони. Я завжди їх переконував, що ви добрий, тільки вдаєте злого. — Хлопець у моїх руках трепетав.

— Геть! — проказав я коротко й показав рукою на двері. — Геть, щоб ноги твоєї тут не бачив!

— Але вони вб'ють мене, пане вчителю! — вигукнув з жахом хлопець.

Тоді я отямився. Більше того, мені стало смішно зі всього, що тут переживав. З цієї дурної, наївної, алогічної історії, в якій було більше сліпого безум'я, ніж розмислу.

— Ну заспокойся, — сказав я майже спокійно. — Заспокойся, кажу! Сідай і побалакаємо.

Посадив його у фотель, і він був у ньому, як перелякане кошеня.

— Я зараз відведу тебе в поліцейську дільницю. Не лякайся. Там все розкажемо, а коли твоїх друзяк заарештують, тебе відпустять. Хочеш так?

Він дивився на мене голубими перестрашеними очима і тільки ледь-ледь похитав головою. Тоді я сказав інше:

— Не хочеш, то вертайся додому. Завтра вранці, ще до занять, приходи до мене і щось придумаємо. Хто тобі дав отруту?

Він назвав чотири прізвища: двоє відмінників і двоє телепнів.

— Де вони її взяли? Барановський того не знав.

Тоді я відкрив пuzдерко і взяв на язик рідину: щось солодке й терпке.

— А ти певен, що це отрута? — спитав я. Барановський тепер нічого вже певен не був. Але сказали, що це отрута. Я розсміявся.

— Це ніяка не отрута, і вони з тебе кпили. Іди спокійно додому, а завтра розберемося.

Він слухняно встав і тихо попрощався. Пішов розбитою ходою до дверей і тільки там спинився. Повернувся і сказав втомлено:

— Це отрута, Киріяку Автомоновичу. Вони на моїх очах вбили нею kota...

Тоді вийшов, обережно прихиливши двері, а я кинувся до відра з водою, щоб якнайшвидше прополоскати собі рота...

Наступного ранку в гімназію прискакав кінний городовий. Він викликав директора і звістив йому, що в кам'яній долині Тетерева, неподалік Голови Чацького, знайдено труп хлопця в гімназичній формі, який, очевидно, покінчив самогубством. На цю звістку я викликався піти розпізнати вбитого. Якраз мимо проїжджав порожній візок, і я в супроводі кінного поліцейського помчав на Павлюківку. Всю дорогу просив візницю їхати швидше, бо напевне знав, що нещастя впало на Барановського.

Ми спустилися, посковзуючись і часом падаючи, з кам'янистої гори — біля річки зібрався гурт мовчазних людей, роззявляки стояли й на скелях, безгучно снували чорні постаті поліцейських. Земля була злегка притрушена снігом, але його ще не було

стільки, щоб покрити землю цілком — сніг давніший під час останньої відлиги розтав. Через це повітря й краєвид відливали холодною сірою барвою, і чорні постаті одягнених по-зимовому людей видавалися похмурими: в повітрі виразно ширяв дух смерті.

Ми пішли кам'янистою стежкою, і люди, як на команду, повернули в наш бік обличчя. Вони розступилися, пропускаючи нас, і я побачив скорчений і теж припорошений трупик. Голова була неушкоджена, і я впізнав його відразу.

— То учень шостого класу нашої гімназії Вікентій Барановський, — сказав я дерев'яним голосом, видихаючи разом із словами клубінь пари.

Мимовільно зирнув угору: хлопець зірвався з крутої скелі, там зараз теж стояли поліцейські і зирили вниз.

— Це вбивство чи самовбивство? — спитав я у слідчого, якого візуально знав.

— Над скелею досить снігу, — відказав той, дихаючи клубеннями пари, — там лишилися сліди тільки вашого вихованця.

Я знову глянув на Барановського, він мав напівзаплющені очі, і, мені здалося, ті очі дивилися на мене. Стало незатишно й холодно в цій сталевого кольору кам'яній долині, тілом моїм пройшли дрижаки.

— Вам доведеться підписати протокол дізнання, — сказав десь далеко сумирний голос слідчого. — Для цього викличемо вас у поліцейське управління.

Я хитнув головою, щосили стискаючи зуби, бо вони несамохіть почали вибивати дріб. Засунув руки глибоко в кишені, намагаючись хоч трохи зігрітися, але це мені мало допомогло.

Кров застигла мені в жилах, а обличчя набиралося тієї ж барви, як і все навколо.

— Де він жив? — спитав слідчий. Я тихо відповів. Поліцейський схилився над планшетом і записав.

— Він безбатченко, — навіщось сказав я. — Утримував репетиціями матір і малих братів та сестер.

— Чи знали ви його ближче? — прозвучав замерзлий і синій голос слідчого.

— Знав, — відповів я, намагаючись не дивитися на прижмурені очі мертвого. — Часом він заходив до мене на квартиру.

Мені раптом захотілося розповісти йому все. Отак звільнитися відразу від цього тягара і від тремтливої напруги, яка розбивала мені тіло. Але я не міг того вчинити, не порадившись із директором: ця справа зачіпала честь гімназії.

— Ми побалакаємо з вами пізніше, — почув я голос слідчого. — Не заперечуйте?

Я скинув очима: переді мною стояло спокійне і так само посиніле обличчя. Слідчий пританцьовував на одному місці, а руки мав засунуті глибоко в кишені.

— Радий вам служити, — відказав я без особливого ентузіазму.

Двоє поліцейських принесли ноші і поклали на них убитого. Один із них схотів прикрити розплющені повіки, але нічого в нього не вийшло.

— Чи можу я вже йти? — спитав я у слідчого. — Перепрошую, але в мене уроки.

Слідчий хитнув, а я відчув, що коли б побув у цій промерзлій долині ще трохи, то

таки зацокотів би зубами. Я пішов хутко і стрімко, намагаючись розігнати застоюну кров. Зрештою поліз по крутій, обледенілій стежці, хоч трохи далі була пологіша: тією пологішою пішли поліцейські з ношею.

Я дерся під гору, ковзався, хапався за висохлий бур'ян, кілька разів падав — наче тікав від цього мертвого місця і від гострого духу смерті. Здавалося, вона йде слідом і за мною; так само, як я, дереться по крутій стежці, дихає мені в потилицю; дивний жах почав народжуватись у мені, а може, й відчай. Мені раптом стало гаряче, аж піт вибився на чолі, водночас зуби таки не стрималися й зацокотіли. Я кусав собі губи і язика, намагаючись стримати зрадливий трем, у горлі в мене застрягла іржава грудка, я обдер об каміння шкіру на руці, а смерть ішла за мною і йшла, лізла, хекала, важко дихала — костюмашна, холодна, замерзла, хотіла схопити мене за одягу, тяглася до мене рукою; я поспішав і ліз по крутій стежці майже навкарачки, очі мої вкривалися каламутною плівкою, і я збагнув, що те іржаве в горлі — таки крик, і я зміг би легко звільнитися від цього наслання, коли б кинув його в кам'яну ущелину, хай би розбився об це каміння, як розбивається дзеркало, — на тисячу скалок та уламків і на тисячу відлунь. Але навколо товклося надто багато людей, і я поліз стежкою вже відчайно, бо збагнув: ще мить, ще секунда, і тіло відмовить мені — покочуся я назад у холодне, кам'яне царство, де чатує на мене холоднорота порожнеча, а разом зі мною, міцно вчепившись у мене, покотиться й сухокоста, яка ні на хвилину від мене чомусь не відступає.

— Чого це ви полізли по такій крутизні? — почув я раптом над собою голос.

Звів обличчя і крізь каламутну плівку побачив обличчя, оторочене білою шапкою волосся. До мене простягалася рука, довга, кістлява.

— Хапайтеся! — сказав Микола Платонович Біляшівський.

Я таки схопився за ту руку, і вона допомогла мені видряпатись у найкрутішому місці.

Я стояв і віддихувався, в очах мені спалахували зірочки.

— Знав цього вашого учня, — сказав Микола Платонович. — До речі, він вас любив...

Я озирнувся на Біляшівського трохи злякано, але він дивився вниз, де мертво лежала вкрита тонким, сірим льодком річка. І раптом фізично відчув, що мав переживати той хлопець, коли зірвався зі скелі. Побачив, як ріка хитається, а може, й крутиться, як гостро починає пахнути, свистить у вухах вітер, а тіло корчиться в передчутті смертельного удару. Я здригнувся і тільки тоді уздрів, що на мене дивляться добрі, старечі, оточені сіточками зморщок очі; цей чоловік, здається, мовчки співчував мені. Тоді щось схитнулось у моїй душі, і я раптом відчув себе малим хлопцем, і це прибіг до батька, а перед тим мене образили; сльози кипіли в моїх очах, перепечені й гарячі, я готовий був вибухнути плачем; щипало мені в носі та в горлі, і, сам не відаючи, як це сталося, язик мій раптом заговорив. Я поспішав висловити все, що знав і що відчував, оповідав, захлинаючись і ковтаючи слова; говорив я, нічого не притаюючи й не вигадуючи: все про цього хлопця, який, виявляється, любив мене; щось таке

воістину чудне для мене — любив! Можливо, я повівся в цій ситуації не так, як годилося, можливо, мені не треба було відпускати його самого, а залишити в себе на цю ніч. Зрештою, одне я втаїв: не сказав тим співчутливим очам, що міг послати за хлопцем свою невидиму половину, міг відстрашити хлопця і відвести від цього гибельного місця. В цей мент, одначе, я й сам вірив, що тут годі було щось удіяти, адже не передчував лихого, бо останнім часом починаю руйнуватися і змінюватися й сам, і це фатально й невідворотно. Про все це я волів промовчати, щоб не подивився на мене мій співрозмовник, як на божевільного, але мій язик говорив та й говорив; виявилося, щоб оповісти цю елементарну історію про відвідання учнем учителя і про той останній вечір, коли він відкрився мені, стало потрібно безліч слів, і ці слова плуталися і ніяк не могли доладно зв'язатися. Інколи я позирав на Миколу Платоновича, але бачив супроти себе ті ж таки добрі й терплячі очі, і через це не міг зупинитися, а таки говорив. Ще ніколи до того не говорив я так багато, а коли оповів усе, коли всі слова вилились із мене, як вода із утопленика, я відчув невдоволення, бо, попри все, мені не вдалося розказати тим співчутливим очам нічого. Одне тільки знав: той жорстокий клубок у горлі розчинився і зник; крик мій перетворився, розсипався та розклався на всі оті слова, тому й стали вони, як уламки з розбитого дзеркала. До кожного речення я прикладав недоладне й коструbate "розумієте", бо хотів, щоб мене таки зрозуміли, — тільки так міг стати певний, що холоднорота костюмаха, яка лізла за мною під гору, відстане від мене й покине: жах мене обіймав, безмежний і зимний, крижаний і засніжений жах!

— Давайте трохи пройдемося, — сказав Микола Платонович, в його голосі прозвучали сердешні нотки. — Все, що ви розказали, — речі немалої ваги.

Ми пішли від скель до соснового лісу; люди, які стояли неподалік, теж покинули свої спостережні пункти й помалу розходилися, як і ми, попарно, і також гомоніли. Мені знову стало холодно, і я звів комір пальта.

— Звісна річ, ви збираєтеся розповісти все це директору гімназії і порадитися, чи виносити сміття з хати?..

— Я вже його виніс, — сказав мій голос, зуби починали цокотіти.

— Нічого ви ще не винесли, — м'яко заперечив Микола Платонович. — Хочете послухати мою пораду? Я мовчав. Кусав губи, щоб збити дрижаки.

— Ті хлопці, що ви їх назвали, провинилися, але ще невідомо, чи так важко. Ви не викинули отруту?

Я безмовно поліз у кишеню і вийняв пuzдерко. Подав його Миколі Платоновичу, і той спокійно його сховав.

— В мене є приятель лікар, — сказав він. — Хто зна, може, це ще не отрута, і, може, для тих хлопців досить того, що сталося. Знаєте, я багато прожив і багато бачив. І мені здається, що половину злочинців нашого світу витворила поліція. Поліцейські не шукають істини, а відчують потребу карати. Байки про мудрих поліцаїв та хитрих злочинців — це вигадки літератури, в житті все складніше. Більшість злочинців самі себе засаджують за ґрати, бо в них говорить сумління. Самі вони тільки випадково

вчинили злочин у тимчасовому засліпленні чи безумстві. Згодом вони стають нормальними людьми і здатні мирно й нешкідливо жити. Поліція ж кидав їх у злочинське середовище і часто перетворює людей, що вчинили злочин випадково, на запеклих криміналістів. Є давня антична мудрість: більше лікарів — більше хворих, отож більше поліцейських — більше злочинців!

— А обов'язок перед мертвим? — спитав я.

— Обов'язок перед мертвим, — сказав Микола Платонович, — це те, що потрібно живим. Хлопцю вже байдуже до справ цього світу, а помста — один з найогидливіших людських пережитків.

— Тоді ви за злочини, але проти кари?

— Я проти злочинів і за розсудливу кару. Коли хочете, залиште цю справу мені...

Я подивився на нього здивовано.

— Хочете знати, що я вчиню? Піду до батьків кожного з тих чотирьох, кого ви назвали. Про те, що вчинили їхні діти, оповім по секрету. І я певен, що цього досить.

Ми йшли через сосновий гай. Земля була ледь-ледь припорошена снігом, а на верхівках дерев тужливо каркали ворони. Микола Платонович звів голову, я мимовільно подивився й собі. Висіло над світом насумрене небо, низьке, сіре, готове розсипатися міріадами сніжин. Ворони на верхівках непокоїлися, перелітали з гілки на гілку й кричали. Вітер хитав кронами, і сосни шуміли одноманітно й загрозливо. Я раптом відчув, що малію в цьому лісі, що й ці сосни, й ворони, й небо дишуть супроти мене загрозливо й тужно. Зуби в мене перестали цокотіти, але тепліше мені не зробилося. Холод пронизував мене до кісток, а може, я простісінько втомився. Не знав, що відповісти своєму незвичайному співрозмовнику, бо з мене вивіялися раптом усі думки і зникла спромога відчувати. Ноги наливалися свинцем, а голова набрякала. За мить глибоко на дні мого єства щось заворушилося. Щось їдке, колюче, добре мені знайоме — я дав йому в мені розростися. Так я починав сердитися. На це небо, дерева, вітер та ворон. На цього мимовільного співрозмовника з його дивною доморощеною мораллю та логікою.

— Кожен чоловік, — іржавим голосом сказав я, — громадянин суспільства, в якому живе. Злочини виникають від того, що люди не розуміють свого призначення, а живуть самі по собі. Відтак і не відчують достатньої відповідальності за свої вчинки. Не відчують належного страху й розпускаються. Тільки той, у кому сидить добре прищеплений страх, — нешкідливий державі та людям. Тому кожен злочин повинен завершуватися достатньою карою. Тільки так можна встановити на землі лад та гармонію.

— Мертвотний лад і мертвотну гармонію, — сказав Микола Платонович. — Я все-таки вірю, що добром можна досягти більшого, ніж злом. Добром ми облагороджуємо світ, а злом його вбиваємо. Не страх треба в людині розвивати, а почуття сумління.

— Через це на вас і дивляться як на дивака, — сказав я, злостиво всміхаючись. — А я диваком у цьому світі бути не хочу...

Я раптом рвонувся вперед і швидко пішов. Біляшівський лишився у мене за спиною.

Дивився мені вслід, і я болісно відчував його погляд. Але по-справжньому хотів від нього втекти. Тому йшов усе швидше й швидше, а коли перестав відчувати його погляд, побіг. Важко вихекував повітря, тіло моє стужавіло від холоду, але від бігу не стало мені тепліше. Я задихався, бо здалося, що хоч і біжу, викладаючи всю силу, але нітрохи не просуваюся вперед. Очі мої заливав піт, а руки й ноги ціпеніли...

І все-таки я вчинив так, як казав мені Микола Платонович. Це сталося не тому, що я його послухався, а так склалися обставини. Я повернувся у гімназію якраз посередині уроку, всі були зайняті по класах, і цього разу в довгих наших коридорах не було чути ні звуку: діти, очевидно, дізналися про нещастя й сиділи приголомшені. Коридор наш був майже темний, освітлений тільки двома вікнами в одному й другому кінці, через що посередині запалювали лампи. Освітлення було погане, і в похмуру погоду по сутерену розливалася бліда, жовта півсутінь. Незвідь-чому я вирішив зайти не з парадного ходу, а з двору, отож директор, який очікував мене біля парадних сходів, опинився якраз із протилежного боку коридора. Я побачив у глибині його окоренкувату тінь, від кволого світла вона здалася мені розбухлою, як чорнильна пляма на промокальному папері. Він миттю відчув мою появу і пішов назустріч серед тої кромішньої жовтої тиші, притому так скрадливо, що я не чув його кроків, напливав, як згусток темряви, як щось морочне й невідворотне, напливав загрозливо й невідхильно, і мені в горлі знову виросла їжачаста грудка крику. Ось зараз він напливе на мене, схопить і закрутить, і ми рвонемо просто через стелю в небо. Я затремтів, як осиковий листок, і заплющився, а коли розплющився, то привиддя зникло, стояв тільки супроти мене мій безпосередній начальник, очі його горіли, а обличчя видовжилось, як у цікавенької лисиці.

— Що там сталося?

Я почав оповідати. Нудним, безбарвним голосом. Про те, що побачив, і про те, що дізнався від слідчого. Про сліди, які вели до скелі, і що були там тільки сліди Барановського. Про те, що той упав і розбився чи вчора ввечері, чи вночі. Про замерзлу кров, і що ця смерть цілком незрозуміла.

— Отож, самогубство? — спитав директор. — Кажуть, він заходив до вас додому?

Я оповів Ковнірчуку про ті кілька візитів Барановського і про наше чаювання. Згадав і про його вчорашній прихід, сказавши, що вчора виглядав він пригнічено і скаржився на головний біль.

— Все це нерви, — мовив трохи байдливо директор. — Хлопець перевтомився від численних репетицій.

— Він годував тими репетиціями себе і сім'ю.

— Результат перевтоми. Саме так ви й скажете в поліцейському управлінні.

— А що я міг би сказати іще?

— Та, звісно, нічого, — пробурмотів директор. — Пренеприємна історія...

Я не зміг бути відвертий з цим чоловіком, здається, з тої простої причини, що він сам того не хотів: надто потерпав від того, що на гімназію могла впасти тінь. Знову напливла на мене втома, залила все тіло, заповнила голову, і я аж похитнувся, хапаючись рукою за стіну.

— Ну, не переймайтеся, — заспокоїв мене директор. — Чого в житті не трапляється.

Мені здалося, що він позіхне при цих словах, настільки знуджене й байдуже стало його обличчя. Зирнув на мене водянистими очима і щось сказав.

— Що? — перепитав я.

— Звільняю вас на сьогодні від занять у гімназії, — мовив директор голосніше. — Йдіть додому й відпочиньте.

— Дякую, — прошепотів я. — Мені ще й справді не доводилося переживати таких випадків.

— Життя, дорогий ви мій, — це не дорога, посилана квітами, — по-менторському зауважив директор, і в його голосі забриніло щось схоже на співчуття. — Але що вдієш, коли дехто чинить так, як ми з вами ніколи б не вчинили. Так, так, — проголосив він, — пренеприємна вийшла історія...

РОЗДІЛ XIII

Сьогодні цілий день я перечитував написане в цій книзі. Дивне почуття зазнав при цьому: з одного боку, щось таке, наче не я все це переживав, а з другого, що і я сам не остання особа в цьому писанні. Таки склалось у мене враження, що весь час поспішно утікаю від власного лиця, що мене хтось чи щось переслідує, а я ховаюся від того переслідування в різних людях, що я, зрештою, як переливна енергія чи матерія, котра тече, переходячи з однієї душі в іншу, що моя здатність ставати людською тінню — це і є здатність ставати чужим "я". Звісно, герої цієї книги добиралися суб'єктивно, всі вони в певний спосіб складають одну сутність. Водночас іде й процес постійного відрахування: написавши про якусь із дійових осіб своєї книги, я начебто перекреслюю й в собі — витравлюю те зло, яке вона несла. Відтак стаю, ніби розкладна фігурка, що її розбирає дитина, — що далі, то менше мене залишається, менше маю я й озлості до світу. Можливо, тому й почали навідувати мене лихі настрої, меланхолія й бажання самопізнання — хто зна, чи процес віднімання, до якого вдався, не приведе мене до усвідомлення, що власного "я" у мене й нема, що поступово перетворююсь у цілковите зеро, а відтак розчинюся і зникну, мов крижана бурулька. Я починаю розуміти, що не такий простий це і безповоротний процес, що поруч із зникненням у собі певних якостей, з'являється і щось нове: починаю будувати й рости у своїм естві нове ядро. Це страшить мене й тішить — чи не це саме, думаю я, відбулось у душі й Миколи Платоновича Біляшівського. Так складається, що він присутній усюди, куди потикаюсь я у цьому місті. Часом мені здається, що він зумисно переслідує мене, як переслідую людей і я, що він також має здатність наступати на людську тінь і клеїти до неї відбиток свого сліду. Через це з усіх людей, з якими здибувався, Микола Платонович найбільше мене непокоїть, бо чомусь маю переконання: він знає про мене найбільше — хіба не він уздрів мене невидимого й привітався, немовби виразно побачив? Знову-таки в історії з Барановським він також з'явився тоді, коли я ледве не покотився з гори, і допоміг мені. Від тієї хвилини мені почало здаватися, що він невідступне за мною стежить. Але найдивніше: весь час мені хочеться, будучи на самоті, увійти із ним у

контакт.

Я став погано переносити самотні вечори і, можливо, через це вирішив пошукати розваг. Відвідав кілька разів вистави польсько-малоросійської трупи: п'єси польські відгнали бундючним горохвяним патріотизмом, а п'єси малоросійські зумисною, аж до карикатури, простуватістю. Публіка охоче ходила на ті вистави, але я нудьгував. Тому відвідав кілька разів вечори, на які збирались учителі, — ці зібрання уряджував наш директор гімназії, вважаючи, що те тісніше згуртує його підлеглих, адже вчителі гімназії, як і більшість людей, жили один з одним у відчуженні, а часто й у ворожнечі. На тих вечірках старші засідали за карти, а молодші влаштовували танці під супровід фортепіано, на якому грала Охоцька, — фортепіано дирчало і стогнало, звуки виривалися з нього неправильні й прохриплі, але танцюристам це не заважало. Ще будучи студентом університету, саме тоді, коли розчарувався у ченцях, я почав брати уроки танців, отож міг долучитися до молодших, і не з інтересу, а з нудьги почав частіше за інших запрошувати старшу дочку вдови колишнього городничого Фридерикс. Вона була досить мила на личко, і я невдовзі почав відчувати до неї прихильність. Сама вдова Фридерикс, жінка не стара, але дивовижної повноти, на вечорах майже ніколи не сиділа, а стояла, через що обидві її дочки — одна двадцятидворічна, а друга вісімнадцятирічна — виглядали біля неї, як курчата біля квочки, і вражали своєю грацією. Оскільки було нас чотири пари, то танцювали контрданс з шести номерів. Керував танцями Міхневич, який узяв на себе цей обов'язок добровільно. Для різноманітності ми танцювали новомодне лансьє, яке складалося з п'яти номерів, але в цьому танці мені не вдавалася друга фігура, в якій на шостому такті спершу примінялося *ritardanto*, а тоді *fermana*. Міхневич викрикував команди тонким півнячим голоском, інколи його заміняв учитель французької мови; я вів даму, спершу не дивлячись на неї, але завжди відчував її особливі струми, що перетікали з її у моє тіло. Мадам Фридерикс зоріла на мене цілком милостиво, друга її дочка також мала партнера, тож під час танцю мати тільки й водила очима за дітьми. Губи її розпливалися в усмішці, але очі лишалися пильні. Першого вечора я зі своєю дамою танцював мирно, а другого щось шпигнуло мене спитати, чи не гнівалася б вона, коли б навідав я її вдома? Моя партнерка почервоніла, як піон, і зирнула трохи перестрашено, але її уста досить бадьоро прощобетали запрошення приходити до них, вони, тобто Фридерикси, завжди раді гостям.

— Poule! — вигукнув у цей час учитель французької мови, і ми перейшли до четвертої фігури.

Я сказав ту фразу так собі, може, й задля чемності, але доки танцював контрданс, вона встигла всотатись у мене, і я вже радів, що таки зважився на те слово, відтак і дотики партнерки почав відчувати гостріше, мої ж стали багатозначніші. За нами стежили пильні очі мадам Фридерикс, вона обмацувала мене ними, як сліпий пальцями, і я увіч чув холодні доторки, від чого мені ставало моторошно, бо кожен знає неперехідну істину: хочеш побачити свою наречену старою, поглянь на її матір. І я не міг не помітити, що мадам Фридерикс таки схожа з дочкою, що в них навіть однакової

будови тіла — переді мною стояла жінка-гора. Кинув оком на партнерку: лице її зволожіло від танцю, але було миле і зрум'янене. Панна танцювала з такою старанністю, наче від того, як танцює, залежала доля всесвіту. Я й сам старався, в мене були по-молодецькому розгорнуті плечі, а голову тримав гордо — позирати ж на дівчину намагався по-соколиному. Отак ми й красувалися одне перед одним, а під кінець вечора я подумав, що, може, й справді варто полюбити цю панну — тоді мої вечори не будуть безнадійно порожні і заживу я, як усі люди, тобто влаштую гніздо, в яке носитиму їжу й запаси, обмурую його довкіл, захищаючись од влізливого світу, буде тоді мені затишно й тепло. Біля дітей наших воркуватиме ця мила істотка, а я, курячи сигару, милуватимуся з неї — напевне, тоді пізнаю, що мені в житті потрібно. Я іронічно всміхнувся на цю картину — смішна, сентиментальна й облудна. Не мені доказувати, що оці тихі гнізда, здебільшого, арена для довічної війни, лукавства й ошуканства, що те гніздо — тільки сильця, в які ловить світ нерозумних пташок, але як мило він те чинить! Як ніжно тремтить у моїй руці рука її, яке чудове обличчя засвітило до мене усмішку, яка, зрештою, глибока в мені виникає й солодка туга...

Немає нічого вічного у цім світі, не вічно цвіте квітка, подумалося мені, коли танцював finale, але чи значить це, що треба зневажати й оминати ту квітку або ж затикати носа, щоб не сприймати чудового аромату? Хай за кожне задоволення треба гірко розплачуватися, але чи розумно те задоволення оминати? Чи не стане отаке оминання тою ж таки розплатою, але тільки без задоволення? "Що воно, що воно?" — сказала в мені думка у такт музиці — я танцював контрданс, моя партнерка була мила мені, я хвилювався, у мене вливався струм її тіла, і, хоч прилипли до мене холодні п'явки очей мадам Фридерикс, я раптом подумав: щастя людське не така вже марниця; любов у світі не таке вже посліддя — я, здається, починаю входити у гарячу червону купіль, і мені від того заспіває кров. Відвів Софію Фридерикс до її охоронниці й побачив, що та всміхається до мене не тільки вустами, але й очима, виявляючи цілковиту прихильність. Відповів їй таким же усміхом і чемно вклонився.

— Гарно танцюєте, — сказала мадам Фридерикс, вважаючи за потрібне таки висловити вголос прихильність до мене. — Зовсім нагадали покійного мого чоловіка...

Її очі посмутніли, але ненадовго, — віддавала гречну данину шани тому, про якого, певне, й думати забула.

— О, я недостойний такої честі, — мовив мій гречний голос.

— Чому ви у нас ніколи не буваєте? — спитав голос діловий.

— Не мав честі бути запрошений, — відповів гречний голос.

— У дім, де є дівчата на виданні, можна приходити без запрошення, — зауважив діловий голос. — Але не про те йдеться. Я бачу: ви милий, серйозний молодий чоловік...

— Дякую за честь, — сказав чемний голос, я помітив, що надто часто вживаю слово "честь": чи не надмірне це улягання?

— Заходьте, будемо дуже раді, — мовив діловий голос.

— О, це мені велика честь! — сказав я, знову вживаючи "честь".

Зрештою, пішов у курильну кімнату, з цікавості залишивши біля цього сімейства свою невидиму половину; мати з дочкою таки заговорили про мене.

— Він, здається, серйозно підбиває під тебе клинці, — сказав діловий голос.

— Але мамо, він тільки молодший учитель, — мовив голос ніжний.

— Чи так уже тобі перебирати? — сказав діловий голос. — Директор гімназії вважає, що цей пан цілком достойний молодик і ніщо не перешкоджатиме йому вислужитися.

— Але в нього таке прізвище! — зойкнув ніжний голос. — Подумати тільки: пані Сатановська.

— Замовкни! — ущипливе сказав діловий голос. — Мені вдається, що тобі...

— Я нічого не кажу, — перебив ніжний голос, у якому також озвалися ділові нотки. — Хіба я що кажу?

— Мені його прізвище не вадить, — сказала мати. — Більше дбаю про твою добру репутацію у світі... Звісно, це партія не така вже завидна, але не доводиться перебирати...

— Знаю, мамо, — зітхнула Софія, — і не збираюся йому відмовляти...

— І розумно зробиш, — сказала майже погрозово мати, і я відплив од них, бо підслуховувати таку розмову трохи й непристойно, їхня ж практичність мене аж нітрохи не вражала: на те і ярмарок, щоб на ньому приглядатися й торгуватись. Що ж до рефлексій стосовно мого прізвища, то я звик до того зі шкільних років та й батько мій ставився до того філософічне...

Я спокійно курих сигарету, коли до мене підійшов Ленсаль. Досі він різавсь у карти, а трохи вигравши, поспішив вигадати причину, щоб відійти від картярів.

— Готуєтеся вступити у сімейне життя, пане Сатановський? — іронічно спитав він.

— З чого ви взяли? — здивувався я.

— О, про це говорять усі, — засміявся Ленсаль. — Чи ви, як той хлопець, котрий ховає голову й гадає, що його не видно?

Засміявся й майже побіг у передпокій, щоб утекти зі своїм виграшем, а я пустив з рота синій клубок диму, котрий граційно розклався на колечка...

Йдучи додому, я змушений був супроводжувати Охоцьку, бо третій пожилець нашого дому, Міхневич, чкурнув раніше, та й не столувався він у вдови. Жінка була в шубі, хоч не новій, але добрій, у хутряній шапочці, а руки ховала в муфті.

— Ніколи не подумала б, що з вас такий добрий танцюриста, — сказала вона, косуючи в мій бік.

— Свого часу я брав уроки танців, — мовив я спокійно.

— Подобається вам Софія? — спитала Охоцька.

— Панна не з гірших, — зауважив я строго.

— О, я нічого не кажу! Коли б не її мати...

— Щось знаєте про її матір? — різко повернувся я.

— Добра, сердешна й чадолюбива жінка, — з усмішкою відказала Охоцька.

— Смієтесь з мене?

— Аніскільки, пане. — Вона зупинилася й подивилася на мене очима, повними сміху. — Просто чудно бачити вас закоханим.

— А мені чудно, що все так лізе людям на очі.

— Нічого дивного. — Охоцька вже йшла, не дивлячись на мене. — Такі справи цікавлять людей перш за все. То пікантний бік життя.

Я мовчав. Ішов і роздивлявся сніжини, які крутилися навколо. Ніч стояла тиха й запашна. Жінка, яка ступала поруч, була байдужа мені, зате відчував я ту, другу. Панну, з якою танцював цілий вечір. Тіло моє й досі було розчулене від того, і мені захотілося якнайшвидше прийти додому, зачинитися на всі замки, залізти у постіль і помріяти. Входила в мене світла хвиля, я розчинявся у ній, починаючи втрачати звичну відчуженість од світу, відтак і світ ставав для мене повабний. Хто зна, думалося мені, а може, я в цьому світі не порошок і не тля, може, і я колись зможу дотягтися до сильних миру чи принаймні наблизитися до них. Матиму власний екіпаж та особняк, а в ньому позолочені сервізи, і жінка моя ходитиме в дорогих хутрах, а я дозволю собі позирати на інших спогорда. Може, досягши цього, здобуду справжню гармонію та лад у душі і тільки посміюватимуся над тим, що колись вигадував чудну втечу від себе. Моя казкова здатність розкладатися на видимого й невидимого послужить мені для здобуття службової кар'єри, бо досі, хоч і дбав я про добру репутацію, але тільки для того, щоб мати право на самотність. Здобувати ж кар'єру — це активно діяти, це зіштовхувати тих, котрі стоять на заваді, й подобатися тим, від кого залежить доля твоя. Ковнірчук — ось достойний приклад для наслідування. Але Ковнірчук — мала птиця у лісі людей, далі посади директора гімназії його думки не летять, а я, при моїй здатності, міг би сягти вище. Даремно піддаюся впливові здитинілого Миколи Платоновича, того, котрий мав усе, про що можна мріяти, і котрий від усього відрікся. Він нестримно котиться донизу, цей міський дивак, і хай хтось його шанує, я знаю інше: ніхто йому не заздрить. Справжня ж людина — це та, подумалося мені, кому заздрять, хто володіє, а відтак володарює...

Охоцька посковзнулася, і я змушений був підтримати її.

— З вас поганий кавалер, — сказала вона, притуляючись до мене.

— О пані! — мовив я, почувавши себе власником та володарем.

Я тримав її під руку і відчував ніжне жіноче тепло. І мені стало раптом байдуже, яка жінка біля мене: та, в яку збирався закохатися, чи ця, на яку вже й не дивився. Володіти і владарювати, подумав я, — це мати владу і над жінками, знову-таки, як уміє це робити Ковнірчук. Як воно просто тоді сталося: він прийшов до цієї Охоцької, і вона, як песик, покірно побігла за ним.

Ми вже зайшли у двір, і я відчув невластиву собі сміливість та відчайдушність. Коли вона так легко піддається, чому маю її відштовхувати.

— А що, пані Охоцька, — сказав я, по-півнячому наступаючи на неї грудьми. — Може б, пішли до мене й трошки собі побалакали?..

Охоцька раптом відскочила від мене, її обличчя стало старе й лихе.

— Що ви собі дозволяєте, пане Сатановський! — крикнула вона. — Оце такий

добропорядний жених!..

Я згоряв серед подвір'я, наче хтось мене підпалив. Не дивився вже на Охоцьку, а боком-боком пробирався до дверей.

— От я розкажу про вас Ковнірчуку, — сказала Охоцька. — Всі ви, чоловіки, кобелі бридкі! Стереглися б краще, щоб вас не водили за носа, як придурків!..

Але я її не слухав. Шмигнув у відчинені двері парадного і з гримкотом помчав під залізні сходи. Внизу я почув чи схлип, чи сміх, і в серце мені ввігнався гострий ніж — я раптом зненавидів ту шльондру, що, певне, потішається наді мною.

Двері заплеснув так, аж стіни затремтіли, і тільки тут, одрізаний від світу, відчув, як трусить мене лихоманка. В тілі не чув анітрохи сили — не йшов, а волочився у темряві. Очі мої були заплющені, і я промацував перед собою дорогу руками — був сліпий. Здається, я й плакав, бо чомусь мокре стало в мене лице; можливо, я йшов отак, навпомацки, до прірви, яка от-от розверзеться піді мною і навіки мене проковтне. Мені було бридко й соромно, і, щоб позбутися цього, я почав цідити крізь зуби прокляття. Це трохи допомогло, і я здатний став запалити свічку. З оцією-от свічкою у тремтливій руці я підійшов до дзеркала і побачив там когось сіролицього, з бридкою усмішкою, з пелехатим волоссям — стояв супроти мене й глузував.

— Згинь, проклятий, згинь! — крикнув я тонко. — Згинь, бо розіб'ю тебе!

Тоді я побачив зображення інше. Стояв у склі блідий і переляканий чоловічок з краплинами поту на чолі, з розширеними очима й тремтливими губами.

— То що, владарю й володарю, — сказав саркастично, — дістав по мармизі?..

Через кілька днів я вдягнув парадну мундирну пару і, до лаючи внутрішній спротив, рушив на візитацію до Фридериксів. Їхній будинок на Рудинській вулиці виглядав, як фортеця: обмурований кам'яним парканом, посиляним зверху склом битих пляшок. Ворота і хвіртка були старі, але добротні і щільно припасовувалися до кам'яних мурованих стовпців. Я смикнув за ручку дзвоника і, певне, там, у будинку, заметушилися й забігали. У хвіртці прочинилося віконечко, в яке визирнуло блискуче око, і я сказав тому окові, що Киріяк Автомонович Сатановський просить хазяїв, тобто мадам Фридерикс, прийняти його. На це слово хвіртка з рипінням одчинилася, і я пішов по вистеленій гнейсовими плитами доріжці до ганку трохи полушеного, але ще цілком пристойного будинку. З тильного боку споруди був, очевидно, сад, бо дерева протягували віти аж над дахом, ніби тримали дім у гнучких кострубятих пальцях. Із розчинених дверей парадного висувалася роздольна постать господині, яка цвіла до мене доброзичливою усмішкою, я ж скинув форменого картуза і приклався до її гарячої, як виявилось, й пухкої руки.

— О, ми не сподівалися вас так рано, — сказала вона, а за спиною в мене стояла, щасливо викругливши очі й розтуливши рота, покоївка, яка і впустила мене в це обійстя.

— Софія ще трохи не готова, — сказала мадам Фридерикс, вводячи мене у вітальню і садовлячи до фотеля, якому було, певне, стільки ж років, як і її дочці. Сама вона сіла навпроти, і ми почали говорити щось таке, що не мало ніякого значення й інтересу ні

для мене, ні для мадам: про погоду, вчорашній сніг, про те, що дівчата й досі під враженням від чудової вечірки у Ковнірчука; відтак мадам Фридерикс почала розхвалювати й самого Ковнірчука, як мого начальника, і я, через те, що він мій начальник, нічого супроти того заперечити не міг, тільки подумав, що ота сіра машкара, яка мені привиділася кілька днів тому в дзеркалі, все-таки подобала не на мене, а на директора гімназії.

Ми все виповіли і змовкли, дивлячись одне на одного, всі слова раптом позникали, на що я прокашлявся, як це годиться чинити в подібних ситуаціях, а мадам Фридерикс чемно поцікавилася, чи часом я не застудився, сповістивши, що минулого тижня в неї був такий самий кашель і що на такий кашель добре випити малини й липового цвіту, і що вона зараз накаже подати самовар, а до чаю чудового малинового варення, яке, певна річ, варила Софія, бо в неї виходить воно куди ліпше, ніж у самої мадам Фридерикс; на що я відповів, що буду безмірно щасливий попробувати того варення, бо це теж має значення, хто його варить, — при цьому я подумав, що чим ближче дівчина до критичного віку, тим ліпше вдаються їй варення. Краєм ока спостеріг, що у вітальні не тільки фотель, у якому сидів, має стільки років, скільки й Софія, але й уся решта меблів, і що ці меблі колись були добротні, а може, й модні, і що мій батько навіть не мріяв про такий гарнітур. Ще я помітив досить багато куряви в кімнаті, але це виглядало навіть поетично, бо та курява мило поблискувала, кружляючи в сонячних стягах, що падали із вікон. У кутку стояло фортепіано, і, побачивши, куди я дивлюся, мадам Фридерикс сказала, що на фортепіано грає і одна дочка, й друга, і вони так люблять музичити, аж я висловив бажання послухати їхню гру, адже й сам люблю музику, сказав я, хоч це була неправда; ні, сказав я, до співу даних не маю, але слухати... ну, звичайно: одна річ слухати, а інша — відтворювати звуки. Коли ж співає ніжний голосок, треба бути останнім бовдуром, щоб не зворушитися; я люблю слухати, коли грають і співають. Мадам Фридерикс у молодості співала так, що її запрошували на вечори до губернатора; яке коріння, таке й насіння, сказав я; Софію, правда, до губернатора не запрошують, але в неї аніскілечки не гірший голос, ніж був у неї, мадам Фридерикс; я, звісна річ, повірив у це, бо мені ще на вечорі в Ковнірчука сподобався її голос — вона так м'яко й ніжно балакає: можна уявити, яка то розкіш, коли той голосок заспіває; а коли заспівають вони вдвох, Софія і Наталя, то вже нема мови — вони в мадам Фридерикс, як близнята: чи не правда, що вони дивовижно схожі? Вони схожі на вас, мадам Фридерикс, сказав-я, на що мадам зацвіла усмішкою; здається, вони ще більше на неї будуть схожі, коли досягнуть її літ. Але цього я не сказав та й не дуже вразився з такої думки; мені раптом стало в цій віталеньці затишно, цьому сприяли й срібні порошини в сонячних стягах; бо де такого нема, хіба то обжитий дім? Я й цього не сказав, зате похвалив фіраночки на вікнах, а що дістав незагайну відповідь, що ці фіраночки вишивала таки Софія, змушений був згукнути вражено й піти їх почіпати; зрештою, нічого дивного, що достоїнностей у Софії виявилось більше, ніж я сподівався; на жаль не міг нічим похвалитися щодо власної персони, на що мадам Фридерикс відказала, що то жіночі достоїнсті, а з мужчини такого не опитується, аби він був

добрий та роботящий, щоб його шанували, а шанують передусім за доброту й роботящість, у чому я подумки засумнівався, але перечити мадам Фридерикс не посмів, тільки оповів відомі побрехеньки про великого князя Костянтина, який начебто сам чудово вишивав.

Уже пора було б з'явитись і Софії, але її все ще не було, отож я знову почав обдивлятися вітальню, шукаючи, що б іще похвалити, бо виявляти компліменти панні, яка тобі сподобалася, — річ солодка; мадам Фридерикс тонко це відчула й почала вихваляти кулінарні здібності дочки, зауваживши: в цьому вона старомодна і вважає, що жодна кухарка не справиться так любо з обідом, як гарна господиня, з чого я виснував, що кухарки вони не тримають; зрештою, і мої батьки не тримали кухарки, хоч і в дворянстві числилися. Мої панські настрої, які відчув повертаючись із вечірки у Ковнірчука, тут, у цій скромній віталеньці, зникли, але мені було цілком затишно. Ця родина знала колись ліпші часи, але ті ліпші часи давно для них легенда, відтак і витребеньок у моєї майбутньої жінки може бути менше; отож я залюбки вислухав розповідь про пироги, які так любить власноручно пекти Софія; око моє при цьому стояло на зачинених дверях, з яких сподівався й появи, бо за ці кілька днів враження від панни розмилось, а це для початку кохання недобрий знак; здається, винувата в тому була навісна Охоцька, яка так безнадійно зіпсувала мені той чарівний вечір. Тому-то я й хотів оновлення й очищення, а це могло прийти тільки разом з тією, котра випромінює від себе лагідні й закличні струми.

Нарешті я дочекався сподіваного: зарипіли двері, але не ті, на які дивився; я різко крутнувся в фотелі; входила в кімнату юна, ніжна істота. З гарячими рум'янцями на щоках, з ніжним вологим зором і з ледь-ледь позначеною на вустах усмішкою. Мене підкинуло на фотелі, і я кинувся назустріч тій істоті, щоб поцілувати в неї ручку, а коли торкнувся вустами запашної, атласної шкіри, відчув, що таки переможений; що я, можливо, й закоханий; що дурна історія з Охоцькою — тільки неприємний сон; що всі мої іронічні висновки щодо цього сімейства й дому — тільки вислід моєї колишньої злостивості, бо насправді все у світі гарно й любо; бо все, згублене в собі, може повернутися, для того не так уже й багато потрібно. Запраг я безумного забуття, а це при моїй повсюдній тверезості неабищо.

— О панно! — вигукнув патетично. — Ви образ ясного ранку!

— Ну що ж, — задоволене сказала мадам Фридерикс, начебто комплімент щодо ранку (його я придумав по дорозі сюди) стосувався і її. — Ти, люба моя, забав гостя, а я піду розпоряджуся щодо чаю.

Вона шумко встала, сколихнувши повітря віталеньки, від чого срібні порошини заметались у сонячних стягах майже з відчаєм, а я раптом утопивсь у глибоких карих очах, що зазоріли до мене ніжно й прихильно. Мадам Фридерикс вийшла, а замість неї в дверях з'явилася, також усміхнена, молодша її дочка Наталя...

Наталя взялася награвати, а Софія, ставши у позу, заспівала, голос у неї був маленький, але виводила вона з усією серйозністю та старанністю, зовсім так само, як колись танцювала. Я сидів у фотелі, а коли мені це випадає, мимоволі розслаблююся і

стаю благодушний; окрім того, мав змогу детальніше роздивитися співачку, бо коли людина співає, на неї годиться дивитися. Це було заняття цілком приємне, але мені раптом стало жаль, що дівчина мусить так старатися. Прийшов якийсь із вулиці (те, що ним виявився я, чиста випадковість), і їй доводиться вдавати, що вона любить і шанує все, що належить любити й шанувати в цьому світі, хоч з усього видно, до музики особливої пристрасті не має, як і її сестра (про мене вже й говорити не доводиться). Але ми вдаємо із себе старанних і серйозних, а що так чинити годиться, дивно було б, щоб нас це вражало. Софія відспівала, і я гаряче зааплодував, так само гаряче зааплодувала в дверях і мадам Фридерикс. Панна зробила мені кніксен, і вони з сестрою помінялися місцями: тепер грала Софія, а співала Наталя. Результат, здається, був той самий: Софія, граючи, збивалася, а Наталя старанно виводила мелодію кволеньким голосом. Тембром той голос майже не різнився від сестриного; здається, мадам Фридерикс мала рацію: вони були як близнята. І я почав відчувати дивну річ: однакові почуття охоплювали мене, коли дивився на ту й ту, а може, однаково в них закохувався. Я, звиклий до власного роздвоєння, бачив таке ж роздвоєння й тут: видимій моїй половині подобалася Софія, а невидимій Наталя; зрештою, Софія дивилася на мене, як на щось (й належне, а Наталя тільки з цікавістю. Вони й пахли однаково, це відчув я ще раніше, коли з чемності цілував руку й Наталі; ні, все-таки немале добро сидіти отак у м'якому фотелі в затишній віталеньці й помічати, що всі три жінки упадають біля тебе й прагнуть тобі сподобатися, відтак і догодити; я мимоволі набирав поважного і статечного вигляду й позирав на них з теплою прихильністю, а вони грали й співали — ламано дзенькотіли милі звуки фортепіано: хай і вдаємо ми трохи не тих, ким є насправді, але нас обіймають хвилі злагожденості й тиші, а жіноча присутність — це і є гарантія такої злагожденості. Не міг стриматися, щоб солодко не примружитися й не усміхатися, бо вже майже вирішив оселитись у цьому домі або, коли мені не поведеться, забрати з собою його дух в образі однієї із цих милих дівчиць, що, здається, й називається у світі коханням; мені також захотілося заспівати, замуркотіти й постукувати пальцями по підлокітнику фотеля, стримував мене тільки невеликий сумнів у власних музичних здібностях, та й не годилося мені перебивати дівочого співу. Через це всю енергію і весь захват я виявляв через плескання в долоні, і дівчата робили мені кніксен уже не соромлячись; інколи я дозволяв собі скочити й побігти чоломкнути чиюсь ніжну ручку: однаково шанував і співачку, й піаністку; від такої моєї гречності мадам Фридерикс розквітала, як півонія, і починала взахлин вихвалити дочок, не забуваючи виділити Софію, бо саме Софія призначалася мені. Силою мозкового напруження я теж почав віддавати їй більше уваги і вже був ніби наповнений святим сакраментом. Сьогодні, думалося мені, вже матиму приємні марення, відтак у життя моє увійде щось нове, досі незвідане, що достеменно прикрасить існування. Досі жив дивно: влазив у якісь чужі історії, долі й життя, а навіщо воно мені? Чи не ліпше тішитись із цього світу, любити і його, і всіх, а на болячки заплющувати очі, бо що я здатен одмінити: заробляю собі на хліб насущний і не звик до розкошів, та й ці дівчата такі самі, хай і знали колись ліпші часи. Я благішав

і благішав, аж навіть почав побоюватись, що розтоплюсь у цьому фотелі, як грудка цукру в чаї, всотавшись у цей дім, як цукор у воду. І це, може, й справді так сталося б, коли б не зирнув учасно на мадам Фридерикс, а мадам дозволила собі в цей час поблажливо дочкам підморгнути, даючи їм знати, що вони таки талановито морочать мені голову. Я пожалів під цю хвилю мадам Фридерикс з її наївністю, адже її дочки не грали талановито свої ролі. Знали п'ять пісеньок і, проспівавши їх, розгубилися — не відали, чим бавити мене далі. Я ж, на догоду мадам Фридерикс, попросив повторити деякі номери, що вчинили вони охоче і так само старанно, притому помилялись у тих-таки місцях, що й першого разу. Не були настільки проникливі, щоб пізнати моє правдешнє ставлення до музики, бо не були ані освічені, ані розумні, — і це теж мені в них подобалося, бо що я робив би з жінкою, яка б тонко відчувала й розуміла мене? Дівчата доспівали ті номери, які бажав вислухати двічі, і Софія попросила дозволу вийти, тримаючи на вустах загадкову всмішку.

— О, сюрприз! — сказала мадам Фридерикс і милостиво кивнула. Софія вислизнула в ті ж двері, в які зайшла, а моя невидима половина мимоволі югнула слідом. Софія побігла на кухню, шелестячи парадною сукнею, а в дверях постала, зустрічаючи її, наймичка, яка відчиняла мені хвіртку.

— Спекла? — спитала Софія з таким хвилюванням, що в мене, видимого, там, у вітальні, заломилася брова.

— Ой панночко! — зойкнула наймичка. — Один вийшов добре, а другий підгорів.

— Давай того, що вийшов добре!

Софія кусала від хвилювання губу й нетерпляче пританцьовувала, а наймичка вийняла з печі пирога, який солодко запахтів, аж той дух досяг вітальні, і я, видимий, задоволене втяг носом повітря й засміявся.

— На жаль, Софія не могла доглянути пирога, — сказала, приношуючись, мадам Фридерикс. — Боюся, чи наша покоївка не підпалила його трохи.

— За новими медичними даними, — мовив я, — підгоріле тісто вживають при лікуванні шлункових хвороб.

— Ви скажіть! — здивовано вигукнула мадам Фридерикс, а її молодша дочка трохи недоречно засоромилася, очевидно, згадка про шлунок прозвучала для її вушок, як невеличка непристойність.

У цей час Софія входила у відчинені двері, тримаючи у руках тацю з пахучим пирогом, її щоки палали геть-но так само, як і той пиріг, ззаду тупцялася цікава покоївка, бо їй, справжньому автору цього кулінарного дива, було цікаво, як пошанується її праця; окрім того, вона тягла готовий уже самовар. Мадам Фридерикс розставляла на столі чайний сервіз — стара, позолочена, досить витонченої роботи порцеляна, — я відзначив, що в цьому домі то єдина по-справжньому вишукана річ. Наймичка з гуркотом поставила самовар посеред столу й дістала за свою незграбність милостиву нагану, а я зробив картинний жест, вітаючи Софію, її рум'янці й пирога, який, уважалося, випекла вона сама. Від цього мого захоплення розцвіла найбільше покоївка, і я вперше примітив, що й вона молода, гарненька й чимось подобає на сестер

Фридерикс, тільки вдягнена просто.

— Цей пиріг можна й не їсти, — сказав я. — Досить на нього подивитися — і вже маєш повне задоволення.

— Як так не їсти? — не зрозуміла мого комплімента мадам Фридерикс. — Він на те й пікся, щоб їсти.

Софія трохи поморщилася на явний виказ материної глупоти і всміхнулася до мене навіть чарівніше, ніж годилося дівиці, до якої вперше завітав кандидат у женихи.

— Прошу до столу, — сказала вона. — Покуштуйте, а вже тоді судіть...

Ми збуджено загомоніли, бо всі знали, що коли б пиріг не вийшов, усе одно його хвалили б, але пиріг було спечено і справді чудово, і я хвалив його не кривлячи душею, від чого всі дістали повне задоволення, а найбільше, здається, покоївка, яка від моїх похвал зацвіла, наче вишня. Мадам Фридерикс миттю це застерегла і відправила втішену дівчину на кухню...

Я покинув це гостинне сімейство, коли вже стемніло. До чаю й пирога було поставлено ще й пляшку рому, і я, хоч і відмагався, мусив улити в чай маленьку чарку трунку. Од того мене розмлоїло, і я ступив у темінь вулиці обважнілий та розпарений. Голова мені легко наморочилася, а за кілька годин перебування в жіночому товаристві я настільки набрався жіночого духу, запахів парфумів та кремів, що мимовільно й сам починав їх виточувати. Було тихо й нехолодно, сніг легко хруптів під ногами, і луна від моїх кроків одбивалася од навколишніх парканів. Я йшов і помуркував — ця мелодія складалась у мені, як похідне всіх п'яти пісеньок, що їх я сьогодні почув, і хоч жодної не віддавала точно, все-таки безпомильно нагадувала мені всі п'ять. Я широко всміхався, згадуючи ті маленькі хитрості, до яких удавалася мадам Фридерикс із дочками, вжиті для того, щоб сподобатися мені: було від того радісно; здається, вперше в житті до мене поставилися так щиро. Не звук до такого, бо чимось одлякую від себе людей і зі мною якось воліють мати менше діла. Жінки, думав я блаженно, все-таки істоти іншої породи, вони, як діти, живуть цяцками й заради цяцьок. Часом не легко їх задовольнити, вони бувають марнотратні й вередливі, а коли вдасться, залюбки вилізуть чоловікові на шию, одягнуть йому ланцюга, прикрасять його бантиком і поганятимуть чи бичем, чи мосяжним батіжком — хто вже як собі дозволить. Але вони добріші й поблажливіші чоловіків, легко звикають до чоловіка-звіра і до чоловіка-кваші; коли в них чоловік "звір", вони мріють про "квашу", і навпаки. Але побіч із тим вони безпомічні й безпорадні, хоч їхня практична енергія більша за чоловічу. Мають улягати сторонній волі, хоч роблять усе, щоб ту волю переломити. Через це легко приймуть собі в ложе потвору й красеня, розумного й дурного, відчайдуха й несміливого. З подиву гідною терплячістю вони тягнуть житейське ярмо, а коли панують, не знають перепон і міри. Вони вміють прощати, а свою ненависть ховають за м'якою податливістю й покорою. Так само легко переносять нещастя, як і щастя, через що серед них значно менше самогубців, як серед чоловіків. Зрештою, й на самогубство вони йдуть з чуттєвого афекту, а не через розміркування.

Приємно було думати так, хоч, може, висловлював я не безперечну істину: в лісі

людей не все улягає визначеним дефініціям, а винятків із правил буває багато. Просто я міг дозволити собі розслабитися, що й учинив був у товаристві Фридериксів. Я знав, що жіноче сприйняття чи несприйняття людини — це здатність чи нездатність настроюватися на її лад, а в нас цього вечора з Фридериксами все вийшло якнайкраще. Я не боявся жіночих силець та звад — маю досить сили владнати своє життя так, як мені забагнеться. Зрештою, і їхні тенета розставляються для того, щоб не тільки впіймати в них когось, а щоб бути зовленою разом із тим, на кого полюють...

— Пане Сатановський, — почув я раптом за спиною. — Зачекайте хвилину!

Різко повернувся. Мене наздоганяв покvapливою ходою Микола Платонович Біляшівський.

— Ви ніби заморожений, — сказав він, привітавшись зі мною — Гукаю вас, а все не чуєте!

Я потис руку задиханому старому, притому зробив це сердечніше, ніж звичайно.

— Давно шукаю з вами зустрічі, — сказав Микола Платонович. — Хочу подякувати вам...

— Подякувати мені? — широко здивувався я.

— Атож! За те, що не донесли поліції на тих хлопців. До речі, отрута, що її вам приніс Барановський, — звичайні послаблюючі ліки. Від них напала б на вас різачка, і не більше, — він сягнув у кишеню й дістав знайоме мені пuzдерко, — коли не вірите, сходите, в аптеку, і вам те потвердять.

— Не маю причини не вірити вам, — сказав я стримано. Ми пішли поруч по рипкому засніженому хіднику.

— З тих чотирьох, що підбивали Барановського на лихе діло, один і справді піде кривою стежкою, — говорив усе ще задиханий Біляшівський. — Для трьох інших смерть Барановського стала важким ударом — вони запам'ятають цей урок на все життя. Можете вважати, що вчинили добре діло і врятувати три душі.

— Нікого я не рятував, — сказав я. — А не виказав їх тому, що не хотів мати зайвого клопоту.

— Отак і було вчинено добро, — незворушно зазначив Микола Платонович. — Повірте мені, половину зла чинять ті, хто надмірно старатливий у виконанні своїх панівних функцій, — можновладці та їхні прислужники.

— Ви шкідлива для суспільства людина, пане Біляшівський, — сухо відказав я. — Заперечуєте державну владу і її інструмент — поліцію.

— Заперечую насильство, пане Сатановський, — різко сказав Біляшівський.

— Насильство є також двояке: одне для скріплення суспільного ладу, а друге, щоб той лад розкласти і знищити.

— Все має примірятися не до інтересів держави, а до гуманістичних принципів, — мовив Микола Платонович. — Отож є відповідне їм і невідповідне. Люди ж користуються потребами насущної хвилини, через що чинять зло, а називають це добром, і навпаки. Здебільшого в них бракує сили й розуму піднятися над потребами сьогоdnішнього дня і глянути на все очима вищого розмислу...

— Любите помудрувати, — всміхнувся я, — а це вже зло. Добра можна досягти тільки тоді, коли суспільний організм стане досконало сплетеною сіткою, в якій кожна лунка залежна одна від одної і втримується, усвідомлюючи те.

— А коли сітка гнила? — сумно всміхнувся Біляшівський. — Почне розлазитися, чи не так?

— У чому ж вихід?

— В людині, — палко сказав Біляшівський. — У добрій, розумній, наділеній почуттям сумління. Коли таких людей більшатиме в світі, поліпшуватиметься світ.

— Але це та сама сітка, пане Біляшівський, — сказав я. — Від однієї гнилої лунки почне розлазитись уся.

— У світі йде вічне змагання, — наче не чуючи мене, говорив Микола Платонович. — Розуму і глупоти, добра і зла. Не сітку треба ладнати, а сприяти розуму й добру. Побільшувати їх у світі й кріпити.

— А тоді виявиться, що добро, про яке мислите, — зло, а зло — добро. Все переплутається, пане, і люди знову не вмітуть розрізнити, де гниле, а де здорове.

— Це софізм, пане Сатановський, хоч, може, ви й праві. Людство знатиме не одне засліплення і не один сказ. Звичні поняття не раз ставитимуть на голову. Але людина живе не одну тисячу років, зло своє й облуду забуває, а добро й розум помножує...

— А коли виявиться, що це теж облуда? Що мають рацію давні християнські теологи: світ — це зло.

— Тоді збудеться їхнє пророцтво: світ загине, — сумно сказав Микола Платонович. — Але я в це не вірю. Світ знає про загрозу собі і зробить усе, щоб урятуватися.

Від цієї розмови в мене аж у голові почало потріскувати, я вже й сердитися починав на божевільного діда. Все моє благодущя, задоволення, тепло і спокій відлетіли бознакуди, в мене позамерзли руки й ноги. У мене почало мерзнути все всередині, і я уже хотів якось відв'язатись од співрозмовника. Що мені до його мудрувань і до світу взагалі? Завдяки йому знову буду вибитий із колії і замість розкішно зануритись у марення, якого сподівався, відчую самоту й неприкаяність.

— Може, ви щось і розумне кажете, — мовив я повільно, — але що з того? Гляньте на себе, ви стали міським диваком і на вас люди пальцем показують. Де ваші прихильники й послідовники? Де ті люди, що візьмуть вашу науку й почнуть нею жити? Людина простіша й елементарніша, ніж вам здається. Вона все-таки живе сьогоднішнім днем і міряє правду й істину мірилом сьогоднішньої потреби. Через це ніколи не матимете ви ні учнів, ні послідовників, а хіба наречетесь блаженним і заберете свої думки в могилу. Світ який був, такий і залишиться...

— Наука розуму й добра, — сказав Біляшівський, — це не наука окремої людини чи навіть певного гурту — це досвід людської цивілізації. Коли ми його усвідомлюємо, значить, підлягаємо йому і тим сіємо у світ. Придивіться пильніше до людей і побачите: більшість людей цієї науки не заперечують. Моя місія нагадувати про неї людям, і, хоч, може, й справді моя доля виявиться проклята — це тільки мій особистий фатум. Коли не можу чинити добра, я принаймні не чинитиму зла...

Ми вже дійшли до мого помешкання й зупинилися. Я тремтів од холоду майже так само, як у тій кам'яній долині, в якій знайдено було труп Барановського.

— Але чому все це говорите мені? — спитав, кусаючи губи, щоб не зацокотіти зубами.

— Тому, що вам це потрібно сказати перш за все, — мовив Біляшівський, гостро в мене вдивляючись.

І я так само, як у день похорону Траутфеттера, побачив супроти себе ясні, розширені, трохи несамовиті очі. Мимовільно здригнувся, і в мене полилося щось гаряче, вимиваючи з тіла остуду й трем, щось таке, як вогонь, — мимоволі переповнився ним. Біляшівський узяв мене за лікоть.

— Бувайте здорові, юначе. Може, вам колись буде важко на серці, може, захочеться відчувти поруч дружню й безкорисливу душу, приходьте, мій дім — ваш дім.

Повернувся різко, і тільки тепер я побачив, що весь світ засипано білими пушинками — пішов сніг. Між тих пушинок пропадала зігнута незграбна стареча постать, зникала в глибині неосвітленої вулиці й виглядала, як підбитий чорногуз.

Мої пальці щось несвідомо стискали. Розтулив їх — було то кляте пuzдерко, яке приніс мені Барановський. Я не повірив Біляшівському, що то були ліки: сказав він це, щоб переконати мене в своїй правоті. Ну що ж, хай лишаться у мене, хто знає, як складеться моє життя, може, й ця річ не завадить, та й призначалася вона для мене. Подумав так, бо мав безнадійно зіпсований настрій, у грудях колотилася сіра мішанка — щось мене невдоволити. Хтось із нас повівся не так, як годилося, — чи я, чи Біляшівський, — не міг у тому розібратися. Надто різко зламав він мій блаженний настрій і те раювання, якого не так часто дізнаю. Сьогодні мені хотілося бути простим, натомість випало мудрувати й захищатися. Не було вже біля мене й запаху віталеньки, та й одяга моя не дихала жіночими частками, яких набралася в гостиннім домі Фридериксів. Залишалося одне: сховатись у своєму гнізді й забарикадуватись од світу. Лягти в ліжку й закурити. Дивитися на вогник свічки і гратися, звужуючи чи розширюючи очі...

Я ліг у ліжку й закурив. Змружував і розплющував очі, і вогник двоївся й троївся. Танцював на тоненькій ніжці гнотика — малий і сумний перелесник. Я теж був малий і сумний, тож спробував забути ніч, Біляшівського й усі оті мудрування. Будував навколо себе віталеньку, де мене так люб'язно зустріли й зовсім не цікавилися моїми поглядами на світ. Вони, ті дівчата й жінка, жили в цьому світі, і цим уже все сказано. Вони — квіти цього світу, а не будяки, як ми з Миколою Платоновичем.

Я ж хотів у цю мить спокою. Хотів, щоб моя втомлена голова відпочила, а в грудях оселилася радість. Щоб тепло й затишно зробилось у мене на серці — тоді не боятимуся заснути. Погашу свічку й опинюся в солодких хвилях забуття. Спершу побачу червоні хвилі, які покотяться на мене, а коли впливу, опинюся у цій-таки кімнаті, але залитій перламутровим світлом. Розчиняться двері, і в них увійде гола й осяйна через те Софія. А може, зайде їх двоє, однакових, як дві краплі води, дівчат-близнят. Я також розполовинюся в їхніх очах: дві мої іпостасі ступлять назустріч.

Спиною до нас за фортепіано сидітиме мадам Фридерикс і гратиме контрданс. Ми танцюватимемо повільно й зосереджено, старанно виконуючи всі належні рухи...

Я затремтів. Устав, загасив сигару й почав роздягатися. В кімнаті було холодно. Дрож пройшов по моєму тілі, я дмухнув на свічку й швидко поліз під ковдру. Загорнувся й приплющив очі. Чекав, щоб з'явилося те, що намислив, але навколо була темрява: глуха, чорна й непрозора. Я лежав, самотній, у ній, а може, мене в ній починало не ставати. Був тільки учень гімназії Барановський, який ішов по припорошеній снігом землі і мав щільно заплющені очі. Кінчалася відлига, й починався мороз, він попав саме на цей перепад. Підходив до прірви, а з ним разом і я. Хотів вирватись із його тіла, але був мертво до нього приклеєний. "Ні, я не хочу, не хочу!" — закричав, я, і голос мій розбивсь у долині, як дзеркало, — на тисячі скалок. Я вирішив погасити це видиво і створити інший образ. Зараз я його намалюю. Відчув, що закоханий у дівчину, яку малюю, але все моє тіло тремтіло від холоду. Від холоду а чи від збудження. Я подав руку Софії: прошу, панно, я ваш! На мене дивилося намальоване, здивоване, а трохи й перестрашене обличчя. "Я ваш, панно!" — мовив голосніше. Дівчина затулила руками оголені перса, і її обличчя спотворилося від страху. Розтулила рота й закричала без крику, кричала й відступала від мене. Тоді повернулася й побігла. Незграбно й спотикаючись — входила в непрозору тьму. Я побіг слідом. Закусив губу і мчав, аж серце мені зупинялося. Не міг дозволити їй утекти, а може, це так вона зваблює мене? Може, веде мене так у затишну віталеньку, в якій будемо тільки вдвох? Ноги мені мліли, очі вибалушувалися, я безгучно кликав її, безгучно прохав, бо таки хотів, щоб хтось мене в цьому світі полюбив. Але дівчини вже не було, а тільки кам'яна круча, на самому краєчку якої стояв Барановський. Повернувшись до мене зелене й худе обличчя й дивився. "Я вас любив, пане вчителю, — сказав він просто й лагідно. — Тому не штовхайте мене в прірву!" — "Бідний, бідний хлопчику! — прошепотів я. — Чи ж я тебе в ту прірву штовхав?" Повернувшись й пішов од нього геть. Назад у свою порожню й самотню кімнату, в якій хотів знайти загублений спокій. Хотів лягти в ліжку, запалити сигару й дивитися на теплий вогник свічки. Хотів знову намалювати на полотні уяви образ коханої й переконати себе, що люблю її. "Я вас люблю, панно Фридерикс, — твердив я, наче учень, котрий зазубрює уроку. — Я вас люблю..."

Сад Фридериксів був засипаний снігом, гілля густо обросло інеем, і коли хмари в небі не затуляли сонця, цей сад наливався осяйним світлом, грали й мінилися кришталево-крижані спалахи, а земля іскрила. Це світло осяювало обличчя Софії, з якою гуляв по розчищеній доріжці, й ніколи панна не здавалася мені такою гарною, як у той момент. Оповідала про квіти, які росли тут улітку, про клумби й газони, про дерева та фрукти, які тут рили. Очі її захоплено блискотіли, а вуста розчервонілися, ніби ягоди. Грали півмісяці рум'янців на щоках, а рука без рукавички, яку витягувала з муфти, була ніжна й прозора. Від дихання біля рота звивалася біла хмарка, і я мимоволі подумав, що весь цей іній і є її замерзле дихання.

На сад дивилося троє вікон з будинку Фридериксів, і я знав, що в кожному за

фіранками завмерло по парі очей. Ці очі стежили за нами й не втомлювалися, бо запалилися гострою цікавістю, але зараз мені було байдуже й до цих очей, я оповідав Софії про своє дитинство і про свого добродішного батечка. Про залізні принципи його існування і про його теорію чесної бідності. Зрештою, це вперше так докладно згадав я в Житомирі про батька, хтось-навіщо розповідав про нього зараз — ідеали чесної бідності не завжди подобаються паннам на виданні. Але язик мій натхненно мовив, і це, здається, трохи пригасило радісний настрій співрозмовниці.

— Такі люди, як ваш батько, — сказала вона, — здебільшого не здобувають кар'єри.

— О, воістину! — відповів я. — Він тієї кар'єри й не здобув. Як був титулярним радником, ним і залишився.

— А ви, — спитали мене ніжні уста, — теж хочете бути тільки титулярним радником?

— Аж ніяк! — заперечив я. — Коли вже ступати на драбину світу, нерозумно не підійматися по ній.

— Ах, як чудово ви висловилися! — вигукнула Софія, і від її срібного голосу з найближчої гілочки осипався сніг. — Мені казала мамінька, що вас вважають за багатонадійного...

— Було б для кого старатися, — сказав багатозначно й торкнувся руки, що висунулась у цей час із муфти. На те від трьох вікон, що дивилися на нас, полилися потужні струмені, я навіть розрізнув, хто звідки дивиться: посередині підглядала мадам Фридерикс, з правої руки — Наталя, а з лівої — покоївка.

— Аж не віриться, — сказав я, — що така ніжна ручка любить домашню роботу.

— А я не люблю домашньої роботи. Люблю тільки варити варення й пекти пироги... Правда, це старомодно?

— Для сучасної жінки, — сказав я переконано, — це немалі достоїнності.

— Правда? — чарівно всміхнулася Софія. — А вам справі подобається музика?

— Анітрохи, — не менш переконано мовив я. — Але коли вона подобається вам... Софія зітхнула, і її рука м'яко стисла мою.

— Хочу вам признатися, — сказала, ще раз зітхнувши, — я теж не люблю музики. Коли б не мамінька, не підходила б до інструмента.

— У світі так не годиться...

— Саме тому я й училася, — сказала скромно. — Як могла...

— І чудово змогли, — мовив я.

Ми стали одне супроти одного, не випускаючи руки з руки, і я залюбки потонував у її темних очах.

— Здається, за нами стежать, — шепнула панна.

— Звісно, стежать, — сказав я. — Але чи нас це обходить?

— Неприємно, — озвалася Софія й повела плечима. Тоді я відчув натхнення.

— Нехай цілий світ дивиться! — вигукнув неголосно. — Чи нам із вами ховатися? Адже ми гарно й порядно дружимо чи не так?

Панна погасила віями очі, а коли подивилася на мене знову, я втонув у солодкій

купелі.

— Уже ходжу до вас місяць, — сказав я. — Чи ж приємно вам?

Софія глянула на мене, гостро скинувши очима.

— Ходіть, — шепнула вона. — На нас дивляться...

— Але я хочу дочекатися вашої відповіді.

— Хіба не бачите?

— Бачу, але хочу вашого слова.

— А я... — витисла нарешті. — Я вам подобаюся?

— Безмірно, — мовив я. — Однак бути нав'язливим...

— Це ви нав'язливий? — здивувалася вона. Три потужні струмені лилися з трьох вікон; здається, вони нервували мене, але й по-своєму збуджували.

— Може, вам неприємно, що таке говорю? — спитав обережно.

— О ні, чому ж! — поспішила запевнити Софія.

— То продовжувати мені приходити далі?

— А хіба вам у нас неприємно?

— Хочу вияснити ваше ставлення. Софія замовкла. Вийняла руку, а другою з муфтою помахувала.

— Примушуєте до надмірної відвертості, — сказала вона.

— А ще не пора?

— Мамінька каже, що пора, — наївно озвалася дівчина.

— О, ваша мамінька достойна й розумна жінка. А як ви вважаєте?

— Мені соромно про це говорити...

— А все-таки?

— Давайте пройдемо далі. Там звернемо на малу стежку, і тоді на нас не дивитимуться. — Вона прошепотіла це якось зразу й навіть пристрасно.

Я ступив уперед, але її рука притримала мене.

— Не поспішайте так, — сказала тихо.

Ми пішли прогулянковою ходою, але я ледве стримувався, щоб не пришвидшити кроку. Біля загорожі стежка й справді повертала вбік, тут ми могли сховатися.

Стали під яблунею, обсіпаною снігом та інеєм, і Софія подивилася на мене просто.

— То яке ваше слово? — спитав я.

— Мені приємні ваші візити, — сказала вона без зайвої соромливості. — Чи ж ви полюбили мене?

— Мрію вами, — мовив я.

Вона похилилася до мене, і ми змушені були впасти одне одному в обійми. Побачив перед собою жагуче розхилені вуста й припав до них. Панна кволо впиралась об мої груди, але вуст не віднімала. Нарешті різко відхилилася й задихано прошепотіла:

— Коли любите, беріть мене швидше з цього дому. Беріть, бо я тут задихаюся!..

Я почав обцілювати її обличчя, аж доки знову не натрапив на гарячі вуста. Ми обоє тремтіли, як у пропасниці.

— То що скажете на моє слово? — спрагло прошепотіла вона.

Ініціатива була вже не в моїх руках, але я не вражався.

— Візьму вас, — пролепетав я.

— Якнайшвидше?

— Якнайшвидше.

Вона застогнала й усім тілом припала до мене. Я знову пив її вуста, а вона трепетала в моїх обіймах, як пташка. Нараз здригнулася й відштовхнулася від мене.

— Вертаймося, — сказала, не дивлячись на мене. — А то вони підіймуть тривогу. Скажемо маминьці зараз?

— Чого ж, — мовив я, намагаючись пригасити зайве збудження. — Коли вже ми дійшли з вами згоди...

Вона подивилася на мене довгим, лагідним, проникливим поглядом.

— Ви дуся! — сказала розмлоєно.

— А ви чарівниця! — підхопив я пристрасно. Вона засміялася, ми вийшли на алею, і нас добре побачили всі три вікна. Рук ми вже не тримала з'єднаними, а йшли трохи наче й сторонячись одне одного.

— Не поспішайте, — попередила мене Софія.

Ми ступали поволеньки, обоє заспокоювалися, обоє мали майже байдужі лиця, йшли назустріч трьом струменям, що лились із шибок; я вже навіть побачив уклеєну в скло монументальну постать мадам Фридерикс; здалося мені, що очі її відсвічують червоним. У другому вікні стояло бліде, майже біле обличчя Наталі, а покоївка десь зникла. Зрештою, вона з'явилася з-за рогу дому в накинутій на плечі свитці і в зав'язаній під підборіддям хустці. Обличчя її цвіло, а з рота виривалися струмені пари.

— Ходіть уже, пані кличуть, — озвалася вона, не в силі загасити усміху, який, до речі сказати, таки прикрашав її миле личко.

— Що вона хоче? — холодно спитала Софія.

— Кажуть, самовар закипів, — блиснула лукавими очима наймичка.

— А він таки справді закипів? — спитав я, мимоволі переймаючи той її усміх.

— Аж на столі стрибає, — відказала весело покоївка й крутнулася на стежці, щоб якнайшвидше схватись із морозу...

Я повертався додому, приголомшений тим, що відбулося. Западали ранні зимові сутінки, від чого сніг став прозірчасто-синій, а над головою розгорнулося бузкове тремтливое небо, яке готувалося впасти на голови всім живим і, з'єднавши бузкові площини із площинами синіми, народити ніч. Я йшов обережно, наче крадучись, готовий щохвилини пришвидшити крок, — не хотів, щоб мене хтось перестрівав із знайомих. Сьогодні бажав набутись сам, непомітно прослизнути в свою кімнату і вже там розмірковувати про все, що сталося, а може, просто покупатись у солодких хвилях, якими мене обдаровано. Хотів бути задоволений і щасливий, бо, відколи знаю себе, не відав таких почуттів і такого піднесення. Здається, не так багато часу минуло відтоді, коли я вирушив із Києва до Житомира, а скільки всього сталося? Коли б під цю хвилю зустрів я себе самого, отого холоднозорого молодика, від якого всі сахалися, відчув би те, що до мене відчували інші люди: обридження і острах. Зараз же я був добрий,

благий, розмлоєний, щасливий — не мав діла ні до кого у світі, бо збагнув не таку вже й малу істину: жити у світі і зі світом ліпше, ніж залишатися його холодним спостерігачем. Усе менше й менше користуюся я даром роздвоєння, все рідше й неохочіше відпускає од себе моє видиме невидиму частину єства; більше того, в цей чудовий, синьо-бузковий вечір я пізнав ще одне: саме тепер починаю ставати посправжньому цілісним. Раніше я цілісністю тільки хвалився, а зараз починаю нею жити — оця моя нехіть до роздвоєння і є ознакою того. Ні, не був я такий засліплений, щоб не бачити: Софія просто поспішає вийти заміж, а її матінка прагне якнайшвидше ту дочку випхати з дому; я знав, що не для мене той затишний дімець, та й не вмістив би він дві родини. Я таки ніколи в ньому не поселюся, і мене, може, як і всіх, чекає з'їдливе й монотонне сімейне життя. Здається, й наречена моя тільки вдає із себе янгола, насправді ж характер має твердий і невдовзі спробує, як і всі жінки, сісти мені на карк, щоб перетворити мене у слухняного прислужника, — все це я розумів, бачив, але не хотів сприймати. Не міг думати про завтрашній день, будучи так наповнений днем сьогоднішнім. Скільки є його в світі — щастя, думав я, а коли воно посилається, треба його випити без острашок і застережень. Треба наковтатися його спраглими вустами, бо за день-два стане воно неістотним і невловимим. Знову вдарить, як мороз на квіти, холодний та жорстокий будень, ото ж хотів самооблуди, й мав її, і втішався з неї, напивався, похлинаючись. Хотів марити юним дівочим тілом і горіти коханням до прекрасної істоти, хотів відчувати вічно загадкову таємницю жінки, вдихати в себе її запах, вражатися. Одне слово, хотів жити для себе, а світ, який колотиться навколо, хай відступить і не чіпає мене, хай поколотиться трохи без мене — холоднооких молодиків у ньому вдосталь. Коли все буде гаразд, коли нарешті досягну те, чого прагну, поставлю у цій своїй книзі останню крапку, й ніколи більше моя рука не потягнеться до пера: відтепер я мрію влаштувати власне гніздо, відтак матиму потребу огородити його й тішитись у затишку. Хто зна, можливо, я хочу перетворитись із *persona grata* в людину елементарну, яка живе й бореться за своє існування, радіє, коли їй радісно, і сумує, коли б'ють її невдачі. Хочу пити життя, щоб не прогавити в ньому ані хвилини — воно не тільки чорне чи сіре. Воно різноманітне і різнояке, все залежить тільки від окулярів, які накладаємо на очі. Зараз на очах у мене рожеві окуляри, і я радий з того, хочеться навіть підскакувати й безглуздо всміхатися, я навіть чуда особливого прагну — нехай, наприклад, це чудо буде жінкою. Воно і в цю мить з'являється до мене і живе в мені, і я знову стаю в подвійній іпостасі, розділений на єство жіноче й чоловіче в собі, єднаю їх, як щось воістину сокровенне, готовий засліпитись і захмеліти — хочу такого з'єднання, і всі остудні міркування вириваються з мене, як пара з рота. Починаю закипати зсередини, я сліпий, бо не бачу навколо ні людей, ні вулиць, вони мені під ту хвилю й непотрібні, адже існує вищий сакрамент, якого я готовий досягнути — великий сакрамент любові. "*Noto sit homini deus*", — проголошую не без патетики і задираю самовпевнено носа...

Але й сьогодні мені не судилося пораювати належно: тільки-но ступив я у хвіртку, як відразу ж побачив суху зігнуту постать учителя латини Міхневича (чи не мої

латинські фрази викликали його у світі), він зирнув на мене з-під форменого кашкета, і я весело подумав: чи не хоче знову зі мною стрілятися?

— На мене виглядаєте, пане Міхневичу? — спитав я.

— На вас, — буркнув Міхневич, і не подумавши всміхнутись у відповідь.

— Будемо тут говорити чи зайдете до мене в гості? — спитав я все ще люб'язно.

— Зайду ліпше до вас, — так само понуро відповів Міхневич.

— То ласкаво прошу! — сказав я, відчуваючи, як шкрябнуло мені в душі: була це якась клята закономірність, що в найліпші моменти життя доля підсувала мені когось аж зовсім небажаного.

Мовчки піднялися по залізних сходах, Міхневич важко сопів у мене за спиною. Зрештою, опинились у кімнаті й сіли один супроти одного, розділені свічкою. Міхневич завмер у фотелі, випроставшись і дивлячись на мене понурим пильним поглядом.

— Все-таки хочу перевірити, — сказав нарешті, — чи справді існує в нашому домі скарб...

— І просите дозволу роздобати мої стіни? — спитав я все ще добродушно.

— Ні, прошу дозволу їх тільки обстукати. А в нагороду відкрию речі, які будуть вам позиточні й цікаві.

— А в Охоцької ви простукали? — поцікавився я в таємній надії здихатися гостя.

— В Охоцької всі стіни глухі. Там немає тайника...

— Дозволила шукати в себе?

— Я в неї купив це право, — гостро відказав Міхневич. — Купую його і у вас. За новини дуже й дуже вам позиточні.

— Що за новини?

— Вони стосуються вашої нареченої, — буркнув Міхневич, все ще не відводячи од мене пронизливого погляду. — Але виповім їх тільки після того, як простукаю стіни.

— А коли й мої стіни виявляться глухі?

— Тоді я вважатиму, що ви мене розіграли із тим скарбом.

— Я сказав тільки те, що чув сам. Коли б був упевнений, що той скарб і справді існує, повірте, розколупав би стіни сам.

— Гаразд, я згоден повірити, що вас одурено. Але і в цьому випадку хочу переконатися, що всі розмови про скарб порожні. Я тоді зможу заспокоїтися...

Щось маніакальне мигнуло в очах Міхневича: це був чоловік, який од мети не відступає.

— Обстукуйте, — зітхнув я. — Чи довго це триватиме?

— Години зо дві.

— А чому не хочете розповісти своєї новини відразу?

— Тоді не витерпите так довго моєї присутності. Я стурбувався. Здається, він справді знав щось неприємне — приємного і сповіщати не було потреби. Але я вдав із себе байдужого, розгорнув книгу і спробував читати, в той час, як Міхневич почав лазити біля стін, методично їх обстукуючи. При цьому він часто притуляв вухо до стіни, і чим довше це робив, тим більше я дратувався.

— Може, попрошу Охоцької приготувати, самовар і вип'єм чаю? — запропонував я, але він тільки блимнув у мій бік:

— Сидіть тихо! — наказав.

Я сидів тихо. Літери стрибали перед моїми очима, в серці млоїло. Хто знає, може, я справді пропустив щось важливе? Це було б дивоглядне, адже мої вивідчі здатності немалі. Останнім часом я, правда, був сліпий та глухий, зачарований лагідними усмішками жінок із Рудинської, а сьогодні навіть повірив, що одна з них мене широко полюбила. Міхневич стукав. Одноманітно й уперто, і цей стук відбивавсь у мене в голові. Тук-тук, — тільки й чув я. Тук-тук! Міхневич, працюючи, надсадно дихав. Мені здалося, що починаю божеволіти. Я заплющився і слухав, як тахкотить моє серце. Тук-тук-тук-тук! — моє серце гупало в такт того безнастанного постукування по стіні. Не міг сидіти, тож устав і пішов на кухню, щоб узяти там шматок хліба й сала. Їжа застрягала мені в горлі, але коли поїв, мені полегшало. Міхневич усе ще стукав.

Тоді я пішов на кухню вдруге, зробив ватяні тампони й забив ними вуха. Стукіт став долимати тихіше, але я чомусь почав гостро до нього прислухатися. "Ах, господи, — подумав я, — дві істоти у цьому світі полюбив: хлопця, який кинувся з тетерівської скелі, і панну, про яку зараз маю почути казна-що. Якесь прокляття переслідує мене!"

Я почав міркувати: те, що оповість Міхневич, напевне, має бути правдою, адже і він нишпорка не з останніх. Йдеться, очевидно, про якусь міську плітку про Софію, що минула моїх вух. Ні, я учинив нерозважно: треба було в час залицянь пустити своє невидиме ество по салонах та компаніях і послухати, що там про мене та про Софію балакають. "Це все дурниці, — сказав я собі, — бо те, що балакають у компаніях, я зараз почую: немає ліпшого дослідника амурних історій за Міхневича". Міхневич тим часом стукав. У сутінках його постать нагадувала якусь допотопну істоту: вперту, послідовну й завзяту. Вона повзає по моїх стінах, а я мушу безживне сидіти в кріслі і тільки спостерігати. Я відчув, що вельми сьогодні стомлений і що очі мої злипаються. В грудях колотилося щось сіре й нудне, а вся моя радість та півнячий екстаз пропали навіки. Навіть не міг відтворити Софіїного образу — те сіре й нудне розмивало його. Я ставав покірний, зневолений, отупілий. Ну от, утішав себе, чим довше стукає цей чоловік, тим ближче до розв'язки! Я вже спав. Розплющивши очі й не тратячи свідомості. Бачив допотопну істоту, що повзає по стіні, але не впізнавав її. Чув далекий приглушений стукіт, але він мене більше не дратував. Був-бо наче стукіт годинника.

Цей годинник відстукав свої дві години й замовк. Я вийняв із вух тампони — допотопна істота рушила до мене. Сіла навпроти й подивилася морочним поглядом.

— Так що? — спитав я.

— Ваші стіни глухі. Вся та історія про скарб — байка!

— Можливо, — сказав я. — А тепер, які ваші новини?

— Мої новини звичайні. Про це все місто знає. Чи відаєте ви, що ваша наречена вагітна?

Очевидно, на моєму обличчі з'явилось щось таке, що втішило Міхневича. Я дивився на нього широко розплющеними очима, а на його вустах з'явилася усмішка.

— Перед вами, — сказав Міхневич спокійно й розважно, — Софія крутила роман із заїжджим офіцером. Той звів її й наклав п'ятами. Вона була у лікаря Завітневича, який твердо засвідчив стан її вагітності.

Я, здається, пожовтів, як вогник свічки, що мене освітлював. Здається, усміхався, але це навряд чи був веселий усміх.

— Ми з вами не зовсім мирилися, — мовив далі Міхневич. — Пам'ятаєте, навіть хотіли стрілятися. Але тоді говорила в мені збунтована кров. Потім я повірив, що ви поділилися зі мною неперевереною чуткою. Ви й справді не шукали того скарбу, а коли так, не вірили в нього. Я повинен був би зважити на цей факт. Через це, як чесний чоловік, вирішив перевірити ваші стіни особисто і вчинити вам послугу, оповівши правду про Софію Фридерикс. Ті бестії хочуть вас окрутити, а в мене вже немає підстав відчувати до вас неприязнь.

Аж віддубвся після такої тиради і встав, сколихнувши полум'я свічки, відтак став якийсь лахмато-широкий. На вустах у нього цвіло й досі щось схоже на усмішку, але дивився на мене без симпатії.

— Дякую вам, — пролепетав я.

— Моє вам шанування! — голосно сказав Міхневич, ніби впевнився, що я став тугий на вуха. — Можете мене не проводити, сам знайду двері...

Ще раз хитнув йому на знак удячності, бо під цю хвилю й справді не міг звестися з крісла, наче був до нього приклеєний. У голові билася тільки одна думка: може, простягти руку до шухляди, де ховався англійський пістолет, і ввігнати кілька куль у того чорного й зігнутого, що спокійно залишав моє помешкання, — здається, він те заслужив. Але не міг рухнути жодним м'язом, був у цей мент дерев'яною, грубо витесаною лялькою, яка оживає, але наполовину ще бовван. Отож тільки міг дивитися, а дивився на підлогу, бо мені здалося, що Міхневич залишає за собою горілі сліди, ніби ступає на дошки розпеченими чобітьми. Але ні, то були білі сліди — глина, якої натлусив і по якій натоптався. Тоді вирішив послати за ним своє невидиме єство: хай зірветься із крісла, до якого мене приклеєно, і з беззвучним криком вистрибне йому на плечі. Хай схопить його невидимими руками за горло і хай захрипить те горло й забулькає. Але не зміг учинити й цього, бо невидима частина мого єство була припнута до крісла разом зі мною. Тоді я заплакав. Беззвучно, не кривлячи м'язів обличчя, — самі тільки холодні сльози покотилися по моєму лиці. Хай не обертається цей чоловік, котрий так тяжко мене уразив і котрий смертельно мене поранив у цьому жорстокому поєдинку. Мені здалося, що лечу з Голови Чацького, розпластавши руки й ноги, падаючи повільно в прірву, де мене чекають, наставивши гострі роги, почварні камені. Зараз упаду на те каміння, і мій крик розіб'ється в тій долині, як дзеркало...

Міхневич послухався мене й не обернувся. Йому не було вже до мене діла, бо розрахувався зі мною цілком. Тож не побачив моїх сліз і мого плачу — це його врятувало. Коли б побачив у цей мент мене, коли б зустрівся з моїми очима, не вийшов би з цього приміщення.

Але він вийшов із квартири, спокійно гримнувши дверима, від чого дерев'яні стіни

захиталися, ніби зроблені з картону. А може, вони й зроблені з картону, та й я сам паперовий, як і всі оці речі навколо — все це несправжнє, все пап'є-маше. Все легко може загорітися навіть від одного мого бажання, варто тільки зробити рух, ніби викрешую вогонь.

Але все ще був я незрушний, все ще не знав, як поведистись у цій ситуації та й чи можу щось учинити? А може, виплачу всього себе, всі добродієння свої наміри й почуття, які ogrівали мене ще кілька годин тому, а залишу тут, у фотелі, порожнє тіло із того-таки пап'є-маше? Вперше в житті був покараний так безоглядно, програв партію в шахи, де моїм партнером було саме життя; воно, життя, поставило мені мат і, відкинувшись на спинку стільця, задоволено регоче. Зовсім так, як регоче Ленсаль, інспектор гімназії, а я тільки сиджу й дивлюся. І в мене висихають на обличчі сльози, а очі стають сухі й порожні — блукають кімнатою, покинувши моє тіло. Хочуть упізнати, куде це потрапили і що це за клітка, в яку їх зачинено. Мені здалося, що сиджу я під відкритим небом, бо стеля раптом почала здійматись і вищати, а тоді різко відпала. І лягло мені на обличчя небо, холодне, сіре, заповите хмарами. З нього посипалися сніжини, я покривався білим пухом і ставав як дерево в саду Фридериксів, тільки навколо стояла ніч. Я заплющився, а коли розклепив повіки, свічка майже догоріла, а вогонь готовий був перейти на стіл — може, погасне, а може, почне на ньому танцювати. Жовті кошлаті тіні рухалися біля мене, безголові люди чи безголові привиди; здається, вони танцюють контрданс. Я ж шукаю чогось поглядом у кімнаті, роздивляюся пильно кожну річ — всі знайомі мені, але й непотрібні. Ліжко, стільці, крісло, в якому й досі сидить тінь од Міхневича, голі стіни, а на одній із них картина, яку залишив мені у спадок Кулаківський. Придивився пильніше: що на ній зображено? Кошлаті й безголові тіні, що танцюють контрданс, дами й кавалери, а серед тих кавалерів я. Дамою у мене Сухокоста, та сама, що колись лізла за мною, коли дряпався по крутій стежці біля Голови Чацького. Я знову приплющився, а коли отямився вдруге, помітив, що в кімнаті моїй голо, що всі речі позникали, а є тільки комод, на якому стоїть мале пuzдерко, яке приніс мені Барановський, — отрута, призначена для мене. Дивився на Це пuzдерко довго й пильно, перевіряючи, чи існує воно насправді, чи, може, це тільки чергове моє марення. Але воно було: єдина річ, що не розтопилася від дотику мого погляду. Очевидно, саме там сховано призначення моєї долі, папір, на якому написано присуд; я зараз устану, піду й прочитаю його!

Зворухнувся, ну, звісно, вже можу рухатися, махнув рукою, щоб переконатись у цьому, — все, здається, стає на місце; я вже ожив, адже знайшов річ, яка мені необхідна. Вже міг звестися, вже звівся. Підлога і стеля захиталися, стіни стали навкоси, але на ногах стояв твердо. Такою твердою ногою пішов до комоду та пuzдерка, що на ньому стояло, і, хоч хитався комод і стіна біля нього, простяг руку й узяв пuzдерко, а тоді поколивав разом із ним на кухню, де стояло в мене відро з водою. Відчув радість од того, що так легко слухається моє тіло, що в голові немає жодної думки, що я вільний та розкутий і таки нарешті сам. Мені треба випити ці ліки, що їх заготовлено виключно для мене, адже це пuzдерко, проблукавши по різних руках, все-

таки повернулося.

Тихо й затишно раптом стало в моїм помешканні, навіть свічка перестала горіти, а здивовано поблимувала до мене золотим оком. Я зупинився: перестріло мене дзеркало. В глибині його бовваніла незнайома постать з білим, як стіна, обличчям, і я був переконаний, що не знаю того чоловіка. "Чи не здається це тобі дивним? — спитав у тієї істоти. — Двоє мене полюбили й обидва померли". — "Ти їх убив" — відказав той чоловік у дзеркалі. "Може, й так, — згодився я покірливо, — але навіщо?" — "Бо не можеш жити у цьому світі, як усі люди, хіба не помітив? На чолі в тебе знак!" Я придивився: може, й справді на лобі в мене щось є? Але чоло того чоловіка, до якого придивлявся, було чисте. "Нема в мене ніякого знаку" — сказав я. "Є, — мовив той чоловік, — а вбив ти їх тому, що сам ніколи нікого не любив" — "її я хотів полюбити, — сказав пошепки, — її я, здається, й полюбив". — "Тоді вона тебе не любила. Хотіла скрутити, як останнього дурня, а ти, такий телепень, і не розібрав!"

Розсміявся, справді — я телепень. Через це й хочу прийняти ці ліки, а відтак спокійно заснути. Завтра прокинуся сцілений і не корчитиму з себе ідіота. Моя мета була доказати, що навколо люди гірші за мене, а хіба це не так? Є нагода ще раз переконатися, що я ліпший за інших, а коли так, спокійно ступатиму по землі.

Роздивився пухляк, яке тримав у руці: чи випробовуваги його? В грудях у мене наростало щось чорне, заповнювало всього мене — чорний кисіль, щось важке й холодне. Я подививсь у дзеркало й не побачив у ньому нічого й нікого: кімната, в якій стояв, була порожня. "Господи, — подумав я, — вона хотіла зробити з мене посміховисько". Хотіла, щоб ціле місто реготало з мене, тицькаючи пальцем. Воно й зараз уже регоче, але ще стримано, душаючи сміх рукою, притуленою до вуст. Воно завмерло там, за вікнами, і чекає, коли заковтну гарненьку наживку. Я вже майже зловлений, вже пече мені губу гачок, який таки вчепивсь, я — в річці часу, а на березі стоять усі троє Фридериксів та й покоївка їхня — схопилися всі разом за вудлище й тягнуть, аж піт тече. Вони наївні й дурні, ці відчайдушні рибалки, хочуть витягти мене на берег, накинути сітку, а тоді притягти в затишний дімець. Вони надто наївні, ці Фридерикси, бо, хоч уявляють, що в тому домі шипить, пострілюючи жиром, сковорідка, не беруть до уваги, що риба їхня може зірватися.

У мене знову потекли сльози, які замерзли на щоках, а в грудях товклася темрява. І так мені стало легко, що завити захотів. "Ні, — подумав я, — ніхто з мене не посміється! Не відчув радості Міхневич, і не втішиться Ковнірчук! Я таки вип'ю те, що ховає в собі це пухляк, і хай воно вирішить мою долю..."

Відчув похмуру урочистість, а ще похмурішу радість. Відчув зловтіху і незнайоме досі задоволення. Я примушу їх усіх позатуляти роти, і хай ті роти перекривляться з жаху, а не зі сміху.

Рука моя, тримаючи склянку з водою, перехилила пухляк. Рідина з'єдналася з водою, яка залишилася прозора. Я пішов до ліжка, поставив склянку на тумбу й почав розстеляти постіль. Вийняв сигару й припалив її од свічки. Роздягся й натягнув нічну сорочку. Натяг ковпака із китичкою і спокійно вклався.

Кутив і хотів заспокоїтися. Але не міг по-справжньому втішитися — накопало на мене щось колюче й гостре. Хвиля солоня й кисла — боляче мені було на серці. Я плюнув на запалений кінчик сигари й поклав її на попільницю. Тоді потягся за склянкою й почав неквапно пити. На смак вода вийшла трохи гіркувата, але не бридка. Я випив усе, що було в склянці, а тоді пожбутив її геть. Склянка вдарилася об картину, на якій зображено було контрданс, і з дзенькотом розбилася об підлогу. Свічку гасити я не став. Вона догорить до краю й погасне сама. Я заплющився: зараз усе почнеться...

Усе почалося через п'ять хвилин. У животі в мене раптом загурчало, і я відчув, що тіло обсипало дрібним потом. Ще за кілька хвилин я зірвався з ліжка й, раничи босі ноги об розсипані на підлозі скалки, помчав на кухню, де стояла моя нічна ваза. Мене пронесло так гостро й нестримно, що, коли отямився, все обличчя було мокре, а по тілі пройшов трем, який відчуває людина при звільненні.

РОЗДІЛ XIV

Через кілька тижнів після цього місто було сколихнуте разючою звісткою: отруїлася дівця Софія Фридерикс, упавши в відчай, що свого гріха їй уже не втаїти і переконавшись, що не зможе вчинити те з моєю допомогою. Ці тижні я не дармував, а примушував своє видиме й невидиме єство тягатися по всіляких вечірніх зібраннях: на мене видимого дивилися з насмішкою та співчуттям, а невидиме почуло те, що вони з цього приводу думають. Виявилось, що Міхневич сказав правду: за моїми амурними зальотами таки стежила вся інтелігентна частина міста — всі з нетерпінням очікували, як все закінчиться. Те, що я раптом перестав відвідувати будиночок на Рудинській, вельми заінтригувало міських пліткарів; зрештою, вони слушно дійшли висновку, що хтось мене попередив. І все-таки звістка про самогубство Софії Фридерикс усіх приголомшила, а найбільше мене самого.

Ніколи ще Житомир не знав такого багатолюдного похорону, на який, певна річ, я піти не міг, адже був певною мірою причетний до відчайного вчинку згаданої дівчи, про що й говорили майже скрізь, і я мимоволі став місцевого знаменитістю, хоч вини за собою не відчував. Оголосив себе хворим і перестав ходити в гімназію, так само не виходив я на вулицю, і єдина жива істота, з якою спілкувався, була Охоцька, яка мала обов'язок столувати мене. Охоцька й принесла мені звістку про Софіїну смерть, дивилася при цьому на мене блискучими очима і відразу ж повідомила, що на її думку, я тут ні при чому, що кожен добромисельний чоловік учинив би так само, та й звідки було знати, що станеться саме так?

Похоронна процесія мала пройти повз мої вікна, бо Фридерикси були православні, а шлях на православний цвинтар ішов якраз попри гімназію. Я міг стати біля вікна й дивитися на незчисленну юрбу, що заповнила цілу Вільську, тужливо грала музика, несли безліч вінків; зрештою, я побачив і мадам Фридерикс, її молодшу дочку й покоївку — всі в чорному, запечалені й урочисті; вони йшли відразу ж за домовиною, яка ховалась у катафалку. Дах катафалка закривав мені покійну, але я й не подумав вислати на вулицю невидиму свою половину — ні для чого воно мені! Позірно був спокійний, хоч усе в мені крижаніло й тремтіло, — я відчував незбагнений ляк і

дивний покайний відчай, — крізь зачинені вікна до мене долинав виразний запах смерті: соснова глиця із духом напіврозкладених квітів, хоч квітів у цю зимову пору й бути не могло. Хотів одступитись від вікна, але не зміг рухнути й пальцем; на вийсті з нашого двору стояла Охоцька з дітьми, трохи осторонь чорною тінню завмер Міхневич; серед тих, що йшли в процесії я впізнав директора гімназії й кількох учителів, але не вони зараз мене цікавили. Хтозна-чому я шукав серед знайомих та незнайомих облич Миколу Платоновича Біляшівського, але його цього разу в юрбі не було. Коли ж процесія дійшла до нашого дому, мадам Фридерикс, її дочка, а з ними й покоївка одночасно повернули в мій бік голови, а з ними подивилась у цей бік і частина цікавих, — я уздрів, що то все мої вороги, які глибоко зневажають мене й осуджують. Але від мене вже нічого не залежало, я знав: те, чого найбільше остерігався, збулося: про мене говорять зараз із інтересом та завзяттям; відтак подумав, чи не вчинити так, як мій попередник по цій квартирі Кулаківський, тобто покинути цю гавань і знову поблукати в краї невідомі. Здається, минуло небагато часу, відколи сюди приїхав, а вже зв'язався з містом так сильно, що це починає мене гнітити. Всі наївні настанови стояти осторонь життя виявилися сміху варті, — сам того не помічаючи, я зробився головною дійовою особою власної "Чорної книги". І хоч я без вини винуватий, не можу обминути простої істини: жертви мого перебування тут — ті, кого я любив і хто виявляв добрі почуття й до мене. Позбувшись їх, я знову стаю самотній, і ця моя самотність уже не та, якої шукав півроку тому. Та перша самотність була самовтіхою, тоді я був упевнений і самонадіяний, тоді й світ для мене був, як картинка в дитячій книжці, і своє ставлення до нього та й думки свої я міг би записати по пунктах чітких та недвозначних. Я міг легко кпоти з людей, розігрувати з ними комедії й дивився на них, як мисливець на дичину, і, як мисливець, тішився, коли посилав у жертву жменю шроту. Зараз, думаючи про це, я відчуваю смуток, бо знаю, що ніколи не збагну світового тайнопису. Почав жаліти свою "дичину", і це був перший крок до того, що самотність та відреченість од світу почала мене гнітити. Я захотів когось полюбити, але сумна виявилася моя любов, гірка й безнадійна. І я раптом відчув, що та самотня шкапа, яка й досі блукає по житомирських вулицях, — це якоюсь мірою і мій образ, образ смутного блукача.

Струснув із себе ці думки: ні, то маячня! Нерозумна й алогічна, а все тому, що в душі моїй починають осідати невідомі раніше кволість і нерішучість. Вливаються в мою душу від тієї жовтої музики за вікном і мають запах глици та перезрілих квітів. Я зібрався на силі й таки відійшов од вікна, але жовта музика наповнила мою кімнату вщерть, кожна цаль її об'єму була насичена нею, звук тремтів і мучив мене. Я кинувсь у кімнату, вікна якої виходили в протилежний бік, але й ця була до стелі забита тим-таки жовтим зойком. Тоді я вчинив те, що й при Міхневичу, коли той обстукував стіни: забив собі вуха ватою. Але в цей мент музика затихла. Я сидів у кріслі, глухий і хворий, і нервово посмоктував сигару. Дим сухо входив у груди й розчинявся там. Здавалося, починаю дихати вогнем, який запалює мені голову. Я відклав сигару й приплющився. Було тихо. Зовсім тихо. Так тихо, що аж очі почали склеплюватися. Щось мені треба вчинити, думав я. Вийти з цього помешкання й пройтися вулицею, високо звівши

голову. Не я винуватий у цій смерті, і про це треба кожному звістити. Прийти в гімназію в наглухо застебнутому мундирі й подивитися в очі всім своїм колегам. Коли хтось схоче мене звинуватити, хай вони відчують мою переконаність. Ніхто з чужих, а тут усі чужі, не має радіти з моєї кволості: кожен із них учинив би на моєму місці так само...

Але це буде тільки завтра. Доти в мене багато вільних, порожніх і непотрібних годин. Безліч хвилин і секунд, які мушу пережити сам. Чи можу когось навідати? Ленсая, Бергена, Ковнірчука, а може, Миколу Платоновича? Чи спуститися мені до Охоцької і спокійно з нею потеревенити — вона мені співчуває. Але про що буде сьогоднішня балачка? Про похорон і сумну подію, сьогодні про це говоритимуть по всіх домах. Звістка про цю смерть поширилася по місті, заповнивши його так, як нещодавно заповнювала мої кімнати жовта музика. А може, мені вчинити те, що й Борген? Вийти на подвір'я й, розстебнувши шинелю й мундира, піти від одного шинку до другого. Замовляти в кожному по дві чарки, щоб потім очманіти, як чманіє і він?

Все це знову-таки мені не підходило — викликало б побільшену цікавість до моєї особи. Борген чинить так завжди — до цього звикли, я ж узагалі не п'ю. Лишалось отже одне: сидіти в цьому фотелі й чекати завтрашнього дня.

Сьогоднішній день для мене не існує. Хочу я того чи ні, а доведеться вдихати запах глици і зів'ялих квітів. Мертві дні, які нас відвідують, потрібно віддавати мертвим...

Наступного дня я вчинив так, як намислив. Ретельно поголився, застебнув на всі гудзики мундир і пильно озирнув себе в дзеркалі, щоб не було на мені й порошини. Чоботи наваксував ще звечора, я тільки навів блиск шерстиною. Важче було з обличчям — всі мої хвилювання й переживання мимоволі відбивалися на ньому, а може, це по-інакшому почали світитись у мене очі — невмоліме дзеркало душі? Я змушений був, як актор, потренувати належно обличчя. Ну от, воно стало поважне. Я міг виходити з дому, що й учинив незагайно. Спускався по залізних сходах, як кілька місяців тому — впевнено і беззастережно, від того сходинки під йогогами дзвеніли. Здається, це здивувало Охоцьку, бо не витримала, щоб не визирнути з дверей.

— Чи смачний був сніданок, Киріяку Автомоновичу? — спитала в мене: сніданок мені приносив її старший хлопець.

Я приклався до руки Охоцької, сказавши, що ці руки не можуть готувати несмачно. Охоцька заграла очима.

— Обідати прийдете? — спитала.

— А чого б я мав не прийти? — запитав я спокійно.

— Приходьте просто до мене...

Охоцька увіч хотіла відновити наші колишні дружні стосунки, а я, не маючи нічого проти, чемно вклонився.

— Непогано виглядаєте, Киріяку Автомоновичу, — сказала вона.

Я розвів руками, мовив багатозначне: "О!", і ми всміхнулися одне одному.

Ранок почався, таким чином, з доброї настроєності, і це мене підбадьорило. Правда, в поведінці Охоцької було щось таке, що зумисне підкреслювало: немає їй діла до

міських пліток, однак з її боку це був вияв дружнього ставлення до мене, а саме цього мені бракувало.

Йшов вулицею, строгий і підтягнутий, гудзики на форменому пальті блищали, сяяли носки чобіт, обличчя було незрушне — я навіть одпустив свою невидиму половину, щоб подивилася на мене збоку: асе виглядало якнайліпше. Зустрічалися якісь люди, які дивилися на мене з інтересом, але я відповідав найнастирливішим холодним і ясним поглядом, від чого настирливець неодмінно знічувався.

Розрахував свій час так, щоб зайти у двір гімназії ще до того, як почнуть розводити гімназистів по класах, — у дворі мені зустрівся Берген.

— Як себе почуваєте, пане Бергене? — спитав, чемно всміхаючись.

— Ет! — махнув Берген рукою, обличчя в нього було зім'яте.

— Знову хапала за душу печаль?

— А вас, я бачу, печаль не бере? — сказав Берген трохи невдоволено — таки натякав на події останнього часу.

— Щось проти мене маєте, пане Бергене? — я дивився на нього холодним та ясним поглядом, саме тим, при допомозі якого тримаю дисципліну в класі.

— З чого ви взяли? — злякався Берген. — Просто я ще не прийшов до тьми після вчорашнього.

Це теж звучало як натяк, але я не хотів заводитися.

— Приходьте до тьми хутчій, пане Бергене, скоро дзвінок! — сказав я поблажливо й рушив од нього.

Берген дивився мені вслід. Здається, він сплюнув, а може, й ні? Може, він нічого мені не натякав, а таки впився учора, як це умів, а сьогодні не може отямитися? Я йшов упевнено й прудко, обличчя лишалося поважне, але в душі починав ворухитися черв'ячок. "Ну-ну", — підбадьорив себе я...

Учителі зустріли мене такими ж поглядами, що й перехожі на вулиці, й однаково реагували на мій відвертий і ясний позир. Ніхто, звісна річ, не сказав мені ні слова, ми перемовлялися про шкільні справи, один тільки Міхневич вів себе інакше. Дивився на мене пильним, чорним поглядом, ніби хотів пробратися мені в душу і там усе обнишпорити. Я вдавав, що не помічаю його настирливості й того, що він стереже кожен мій рух. У коридорах тупотіли діти, я зирнув на великий настінний годинник, що висів в учительській кімнаті, — за кілька хвилин мав ударити дзвінок. Зайшов Ленсаль і почав тиснути руки кожному, а побачивши мене, скинув бровами. Міцно потис руку й тихо мовив:

— Співчую!

— Дякую, пане Ленсалью! — просто сказав я.

— Прикра й неприємна історія, — мовив Ленсаль. — Але на вашому місці я вчинив би так само...

Я розвів руками і раптом помітив, що до вашої розмови дослухаються інші.

Ця сцена могла б перетворитись у німу, але всіх нас виручив дзвінок. Кинулися розхапувати журнали, я вийшов у коридор і готувався пройти по ньому таж, як це звик:

випростано й неспішне, набираючись самоповаги, яку так люблять відчувати учні. Але мене нагнав Міхневич.

— Хочу висловити вам співчуття, — глухо сказав він.

— Співчуття у чому? — спитався я.

— У лихові, яке сталося, — мовив він. — У тому і я трохи винуватий. Коли б не я, дівця, може, й не наклала б на себе руки...

— Перестаньте, пане Міхневичу! — трохи різко сказав я. — Кожен спокутує свої гріхи сам. І немає тут винуватих, хіба той, що зробив їй дитину й наклав п'ятами...

— Але ви проти мене нічого не маєте? — спитав Міхневич знічено. — Повірте, я сьогодні цілу ніч не міг заснути.

— Значить, у вас не все гаразд із нервами, пане Міхневичу. — Я позирнув на нього, і мені в душу ввірвалося щось гірке й солоне: я, здається, починав жаліти й цього чоловіка. В нього посмикувалася права брова, обличчя було сіре й нездорове, а очі вже не дивилися на мене, а були скошені. — Коли б усі, хто плескав про ту історію, — сказав я так само різко й категорично, — терзалися муками сумління, то цієї ночі не спало б півміста, принаймні вся його інтелігентна частина. Ту новину ви мені повідомили перший, пане Міхневичу, але після вас до мене підходило принаймні з шестеро і слово в слово оповідали те саме. А коли б ця історія протяглася, то до мене підійшли б шістдесятеро і знову-таки повідомило б те саме. Ви не помічали, пане Міхневичу, що цей світ створено з самих добродійників?

Різко повернувся й пішов, залишивши Міхневича розгубленого й розхвильованого — здається, це був останній акт нашої дуелі. Я вже не жалів його, швидше відчував зловтіху: хай карається! Підійшовши до класних дверей, я змінив ногу, щоб переступити порога з правої, як це робив завжди. Прокрокував до кафедри, відмірявши звичну кількість ступнів, і кинув оком. На мене дивилося кілька десятків очей, дивилося з жахом, захопленням та цікавістю. Здається, всі ці очі сподівалися побачити не мене, а когось іншого. Але я вже був собою і за кілька хвилин довів те, вліпивши кола тому, котрий уважався серед них ліпшим учнем, але, з огляду на виняткову ситуацію, уроку зважився не вивчити. Ця подія струснула клас, і я відчув, що погляди, протягнені від тих очей до мене, — добре наладовані струни, а я можу грати на них, що хочу. Коли ж так, все в світі нормально, і я можу заспокоїтися тим більше...

Але людська душа, очевидно, не така елементарна, як нам хочеться. Мені вдалось утриматися в такій формі тільки кілька годин. На четвертому уроці я відчув, що тінь умерлої незримо присутня біля мене: я подивився на учня, котрий відповідав, і раптом упізнав у його обличчі риси Софії Фридерикс. І хоч це була видима облуда, я відчув, що хвилююся. Розповідав новий матеріал, а в той час бачив себе в засипаному снігом саду, власне, не себе, а її: усміхнене обличчя, рука моя майже фізично відчула доторк руки її, я ловив дівочий погляд і коли зводила на мене очі, з рота в неї струмувала пара, а коли вона скрикнула, посипався сніг із тонкої гілочки.

На п'ятому уроці застебнутий на всі гудзики мундир став мені, наче середньовічні обладунки, важкий і тісний — захотілося розстебнутися, бо увіч бракувало повітря. Лоб

упрів, я зібрав усю волю, щоб позірно лишатися незмінним, щоб, борони боже, мою слабкість не відчули там, де чатують на мене десятки пильних і насторожених очей. Треба було зайняти їх чимось, через це й дав контрольну роботу. Тепер вони зайняті і стривожені, тепер уже їм не до мене, отже, я міг хоч трохи розслабитися, щоб не задихнутись у своєму мундірі. Повернувши голову до вікна й побачив прозоре обличчя Софії Фридерикс, управлене у скло. Дивилося на мене весело й лукаво, але уста її стулені смутно. Я почав ходити класом від дверей до вікна, а тоді й між партами. Чоботи мої глухо стукали й порипували, і вже це примушувало учнів ще нижче схилитися над зошитами. До мене повернувся запах глици та зів'ялих квітів, а в грудях розливалось щось гірке й солоне. Я сів до столу й почав заповнювати журналу; зрештою, так я робив завжди, коли давав контрольну роботу. В цей час визирнуло з-за хмар сонце й залило клас срібним світлом. Од руки моєї на папір упала тінь, і тінь нагадала орлиний дзьоб — цей дзьоб клював на папері дрібний бісер літер, власне, не клював, а випльовував. Дивно було те, що я не міг прочитати їх — літери розпливалися.

На шостому уроці не давав контрольної, бо це виявилось випробуванням не для учнів, а для мене: лишався-бо сам на сам. Тому вступив у двобій із десятком очей, котрі вже, здавалося, почали помічати мій розлад — ярився, як ніколи. Клас трепетав, я ж засудив кількох до різок, кількох залишив без обіду, а кільком поставив кола. Але й це не принесло мені полегші, мундир од того не переставав гнітити; я чекав дзвоника, як спасіння. Вирвуся нарешті з цієї задушної клітки і дихну свіжим повітрям.

Підійшов до вікна і здригнувся: по вулиці повільно брела знаменита житомирська шкапа. Йшла, понуро опустивши голову, й похитувалася, ніби впилася. Боки в неї позападали, аж прозначалися ребра, — шкапа даремно шукала в снігу чогось їстівного. Окрім неї, на вулиці не було нікого, і я раптом відчув до тієї нещасної тварини співчуття. Здається, щось таке відчував і Берген, коли на нього нападало гостре бажання випити...

Різно відвернувшись від вікна. Учень відповідав біля дошки, крутячи в руках крейду. Від того долоні в нього були білі — я вирішив прислухатися до того, що говорить, але вловити нитки розповіді не міг. "Швидше б продзвонив дзвоник!" — подумав я, і в догоду мені це сталося. Я пішов до кафедри, щоб поставити оцінку, і раптом забув прізвище того, хто відповідав. Схилювався над списком учнів, перебігаючи очима. Ага, здається, цей. Ручка вмокнулась у чорнило і, на велике здивування викликаного, що й досі стовбичив біля столу, вивела у журналі п'ятірку.

— Всі вільні! — сказав я класові, заплеснув журнал і, взявши його під пахву, дерев'яною ногою пішов геть...

І ось я вже можу нарешті вдихнути в себе свіже повітря. Морозне й чисте, воно обпекло ніздрі. Я відчув полегкість, шинеля моя була розстебнута, я хотів прохолодитися після задухи. Мимохідь озирнувшись й побачив такий знайомий мені будинок, застебнутий на всі гудзики будинок-мундир. У цей момент один з його гудзиків розстебнувся, і звідти, з мундира того, випав ще один такий, як я. Теж був у розстебнутій шинелі й похапцем розстібав горішні гудзики. Теж задихався, а може, був

надто спраглий. Обличчя в нього побуряковіло й набрякло — зирнув він на мене запитально і злякано.

— Тільки-но бачив шкапу, яка колись вас злякала, — засміявся я, і пара від мого сміху покрила мені, лице.

— О, то моя подруга, — сказав, добродушно всміхаючись, Берген.

Я присунувся до Адольфа Карловича ближче й несподівано для самого себе зашепотів:

— А що, пане Бергене, може, візьмете сьогодні мене в свої компаньйони?

Берген зніяковів і відвів погляд.

— Не можу вас узяти в компаньйони, пане Сатановський, — сказав винувато, — я ж бо яко наг, тако благ...

— А коли візьму у свої компаньйони вас? — спитав так само пошепки.

— Тоді буду вам сердечно вдячний! — мовив Берген. — Я, здається, вчора своєї покути не відбув.

— Покути від чого, пане Бергене?

— Від життя, — сказав Адольф Карлович, — яким маємо нещастя жити. Чи не помітили, пане Сатановський, наше життя — самий гріх. Отож я дбаю, щоб його змити.

Ми йшли серединою порожньої засніженої вулиці.

— Ви так справді вважаєте? — обережно спитав я.

— Переконаний, — відповів Берген. — Бо там, у тому мундирі, я лихий і мушу творити зло. Карати учнів, кричати на них, ліпити їм коли. А коли я розстібаю мундира, пане Сатановський, то не маю потреби зло те чинити. Тоді я добрий, бо таки покую. Потім знову набираюся зла і дістаю від того почуття вини, яке в мені росте, як тісто на дріжджах, або ж набирається, як у відро вода.

— А ви потім ту воду виплескуєте геть?

— За кілька махів, — сказав добродушно Берген. — Але послухайте, пане Сатановський, ми, здається, з вами вже раз компаньйонами були.

— Не пригадую такого, пане Берген, — мовив я. — Коли це?

— Повинні мені ви сказати коли, у вас голова молодша. Але ми напевне вже були разом, я своїх компаньйонів не забуваю.

— Пригадав, пане, — мовив я. — Перед тим, як викинувся з вікна Ковальський.

— Може, й перед тим, — згодився Берген. — А взагалі, мені трохи дивно, що не гребуєте моїм товариством. Хіба не видно, що я пропащий?..

Ми вже підійшли до Боруха.

— Чи ви пропащий, не знаю, — сказав я. — Але ви старший від мене чоловік, а зі старшими часом варто перекинутися словом.

Ми переступили поріг, Берген важко зітхнув...

— О, пане Бергене! — щасливо сплеснув руками Борух. — Чи ж ви здорові? Сьогодні я вас не сподівався...

— Той, що тратить сподіванки, — поважно відказав Берген, — нещасний чоловік.

Ми пішли в дальній куток, колись стіни там сльозилися, а зараз були покриті

плівкою льоду. Я раптом відчув у душі холодок: чого сюди прийшов і навіщо? Зрештою, що маю робити? Повертатися зараз у порожню квартиру було ще гірше — там знову сяду в фотель і знову перетворюсь у боввана. Ми пригостилися.

— А тепер посидьмо трохи, — сказав Берген. — Щоб він узяв.

— Хто він? — спитав я, відновивши дихання.

— Як хто? Зелений змій. Зараз він почне висмоктувати з нас зло.

Мені раптом пригадалося, така ситуація десь уже була. Якийсь шинок, червонобородий шинкар. Зелена дівчина, котра співає химерних пісень, — чудна вакханалія. Дивні речі писав ти, мій далекий предку Ілля Турчиновський, дивні тому, що тільки тепер їх почав я розуміти.

— За кого він у вас, цей Зелений змій, — спитав я, — за бога чи за чорта?

— Бог — це бог, а чорт — це чорт, — твердо відказав Берген. — А він ні до того, ні до іншого відношення не має.

— Тоді він — третя іпостась цього світу?

— Мені наплювати на ваші іпостасі, — сказав Берген. — Він — це він, і я більше нічого не знаю.

— Е, пане Бергене, — мовив я. — Того разу, коли ми з вами розмовляли, ви не клеїли із себе дурня. Того разу ви мудрували...

— Не може такого бути! — сказав Берген.

— Тоді ви міркували про світ, як зробити його ліпшим.

— Може, й міркував. Але не так відразу, — сказав Берген. — Для цього треба розстебнути не один, а кілька гудзиків на мундирі.

— Воістину, — сказав я, розстібаючи ще одного гудзика.

— Ви щось питали про бога й чорта, — мовив Берген, і я побачив, що очі його вже не покриті червоними артерійками — стали голубі й прозорі, — то от що вам скажу: й бог, і чорт — це той світ, у якому ми злі діла творимо чи, як інші кажуть, живемо. А людині завжди треба сховатися і від першого, і від другого, їй треба втекти, втулитись у печерку, затулитися руками, заплющити очі. Оце він і є, той третій світ, — Адольф Карлович постукав нігтем по порожній чарці, і та задзвеніла. — Криївка і від бога, і від чорта. Не іпостась це, пане Сатановський, а логово, барліг, куди людина заповзає, щоб утекти від життя, коли не хоче озлобитися супроти світу. Такого, який навколо нас є...

Ми покинули Боруха і йшли, розхитуючи розстебнутими полами шинелей до Холоденка.

— Мудру річ ви сказали, — мовив я. — Але вона тільки наполовину мудра. Один від вашого ліку і справді стає тихий, сліпий та глухий, а другий перетворюється у звіра.

— Бо один тишу шукає, а другий — звіра.

— Воістину, — мовив я. — А інакше тиші знайти не можна?

— Це як хто шукає, — сказав Берген. — Я си знаходжу її так, бо інакше не вмію, талану а мене нема, інший шукає інакше, ну, хоч би в тому, що розшуковує гарні камінці і складає колекцію...

Я дивився на носки своїх черевиків. Вони не торкалися землі, йшов я у повітрі.

Лівою й правою — так дивно ступав! Будинки навколо були ніби з пап'є-маше...

Холоденко світив до нас тією ж професійною усмішкою, що й Борух, однак його зелене царство було сіре. Сірі стіни й вікна, сіра підлога і стеля.

— Це ваш брат? — спитав Холоденко.

— Брат безназваний, — відказав Берген. — Чи розумієте ви по-німецькому, пане Сатановський?

— Дивлячись, що ви скажете, — відповів я.

— Мудра відповідь. А, власне, чому це ми стали компаньйонами?

— Хіба я того недостойний?

— Недостойних компаньйонів для мене не існує, — відказав Берген. — Я про інше думаю: коли ви зв'язалися з таким пропащим, як я, щось там у вас негаразд?

Я сидів за столом і дивився у вікно, з яким сталося чудо: засвітило ясною голубою барвою, мені навіть здалося, що шибки обмальовано білими квітами. Може, й справді сталося диво, і я потрапив у якісь далекі часи, і я вже не я, а Ілля Турчиновський. Може, й справді, варто повернути голову й побачу: в кутку сидить із гальбою пива Страх?

— Я давав урока, пане Бергене, — сказав мій голос, прозвучавши звідкілясь збоку. — І відчув раптом, що мене чавить мундир. Відчув, пане Бергене, що немає мені чим дихати...

— А, — сказав Берген, — це типова історія.

— І коли вибіг я надвір, пане Бергене, мундиром мені здався будинок нашої гімназії, а за ним, десь у глибині, височів мундир ще більший, велетенський, пане Бергене... Навіть ця корчма, Адольфе Карловичу, здається мені мундиром, а ми — в ньому; скажіть, не чавить вона вас?

— Мене ні, — мовив Берген, випиваючи. — Для мене вона — барліг.

Була в мене ясна голова, бо наповнювався світлом, що текло із голубого вікна. Хотів перед кимось висповідатися, а може, просто почути заспокійливе слово. Захотів раптом, щоб хтось мене пожалів, поспівчував мені, а завтра про це остаточно забув.

— Ось чому ви стали мені компаньйоном, — сказав я.

— Схвалюю ваш вибір, — поважно мрукнув Берген. — Розкажуйте!

І я розповів йому печальну історію мого кохання. Тільки цю історію, бо саме вона найбільше мене зараз займала. Розповів йому, що годі мені стало жити самотою, що захотів я когось полюбити щирим серцем і щоб хтось щирим серцем полюбив у цьому світі мене; хоч, може, я й не заслуговував на таку милість: не було в мене місця, до якого тягся б душею, ні близьких, до яких відчував би щирі зобов'язання. Батьки мої померли, а дім, у якому виріс, давно заселено чужими людьми; зрештою, ті люди примудрилися його спалити. Дитинства я не знав, бо вчився далеко від дому. Постійно самі гуртожитки, а коли вчився в університеті, знову-таки жив у камері на чотирьох. Отож я тільки й знав, що такі камери, більшість були навіть заграбовані, не диво, що хотілося мені самоти. І ось тільки тепер я захотів, щоб мене полюбили...

Можливо, я трохи прикрашував свою історію та й притаював багато чого, хоч би

про свою здатність роздвоюватися, але в цю хвилю, розм'який од хмелю, з розстебнутим мундиром, я мав право скласти про себе сентиментальну казку, і я її складав. Та й не зовсім це казка була — я мав право розтопити кригу в своїх грудях, бо відчував, що вона розірве мене, як розриває пляшку замерзла вода. Відтак, усе, що оповідав, — правда, хоч ця правда жила в мені, як паросток під снігом. Я хотів, щоб той пагін проклюнувся, щоб зміг хоч трохи прорости. Берген слухав мене уважно. Міг би плюнути на всі пересуди, сказав я, і взяти її, вагітну, собі в жінки, але для цього мені треба було бути впевненим, що й вона щиро мене любить. Хай би в ту сердечну хвилину, коли опинилися ми в засипаному снігом садику, впала б переді мною на коліна й щиро розповіла про своє нещастя, тоді я, може, її б не відштовхнув...

— Стій! — сказав Адольф Карлович. — Ви певні, що її не відштовхнули б?..

Дивився на нього широкими очима. Чого це він перебив мене, що це зі мною сталося, чому я виливаю перед ним свою душу? Але моя душа лежала, вилита, на столі, перед моїми очима синьо цвіло вікно із зеленими квітами на шибках, блакитне вікно, а ще було на тих шибках гілля, зовсім таке саме, як те, із засипаного снігом саду.

— Не знаю, чи відштовхнув би її тоді, — признався я чесно. — Але вона того не вчинила. Хотіла обдурити мене, а це чи ж любов?

Я вигукнув останню фразу й побачив величезне, широке, рожеве вухо, наставлене в мій бік, вухо Холоденка, який стояв неподалік од нашого столу.

— Дайте нам щось поїсти! — наказав я, і Холоденко неохоче відійшов.

— Це була гра, — сказав Берген. — Грали ви, й грала вона. Вона програла, а ви не виграли... Не треба нам їжі! — гукнув він у спину Холоденку, і той зупинився. — Будемо вже йти!

— То що ви на те скажете? — мовив я. — Як мені жити далі?

— Просто, — мовив Берген. — Зараз ви покиньте мене й добирайтеся додому. Завтра прокинетесь новою людиною і почнете жити наново, хоч особливих гарантій на те вам не даю. Знаєте чому? Тому, що я й сам сумніваюся, чи завтра прокинуся і стану новою людиною.

— Ви скептик чи зневірений? — спитав я.

— І те, й друге, — відповів Берген. — Головне, не збудити в собі звіра. А у вас що там: тиша чи звір?

— Звір, — сказав я. — Але майже здохлий.

— Оце і є тиша, — мовив Адольф Карлович. — А чи не хочеться вам плакати?

Але я вже й так плакав. Котилися мені по щоках гарячі сльози.

— Це впливає із вас скверна, — сказав Адольф Карлович. — У вас надто проста історія, тіштеся! Ви вже можете повертатися додому, а мені ще треба промиватися...

— І тоді ви плакатимете також? — спитав я крізь сльози.

— Неодмінно, пане Сатановський. Кажу вам це, як старший літами й досвідом.

— А коли не заплачете?

— Тоді мені капут, — сказав Берген і з хрускотом стис кулака.

Ми встали, міцно потисли один одному руки й розійшлися: Берген до готельного

трактиру, а я додому. Я уздрів перед собою рівну площину вулиці, білу й порожню, по ній було протягнуто каната, який починався там, де я стояв, а кінчався незвідь і де. Пішов по цьому канату, балансуючи, бо мені здалося, що дорога піді мною різко пішла вниз разом з екіпажами, перехожими, возами, а я опинився над усім цим на вузькій хитливій кладці, по якій мусив пройти аж до свого дому. Не мав страху, що посковзнуся, бо й невелика була робота отак іти і йти, ставити ліву ногу, а тоді й праву, і я вправлявся з тим бездоганно, а коли мені на шляху виростало дерево, перепочивав, обійнявши його. Незважаючи на мороз, стовбури дерев були теплі, я відчував життя, заховане в них, а коли задирав голову, бачив загублену в небі вигадливу сітку гілляччя. Тоді відштовхувався від дерева і йшов, ішов, було мені тепло й радісно, бо десь глибоко всередині тлів і грів мене жар. Уже уявляв собі власне помешкання, затишну постіль, уявляв сигару, яка чекає на мене; закурю ту сигару — і хай хилитається, хай плаває в житейському морі мій дім і дим. Хай хитають його вітри і обхлюпують дощі, хай налітають снігопади й бурі — я знатиму, що все це минуще. Там, унизу, під ногами кипить і нуртує море, і піт покриває мені чоло, адже я йду і йду, намагаючись не зірватися із вузького мосту, адже так багато маю недодуманих думок! Зрештою, я не боявся й упасти, бо на плечах у мене шинеля із розвіяними полами, вона розстебнута, я схоплю руками ті поли і вдарю ними в повітря, як крильми. Полечу туди, куди мене веде ця дорога, облітаю світ і повернуся додому, де запалю сигару й питиму синій дим, який очистить мене, як очищає вогонь фенікса...

Пишу ці слова в солодкому передчутті відпочинку, бо я вже досяг власного пристановиська і вже поруч свого ліжка. Зараз він відбудеться, великий акт очищення, а що станеться це уві сні, легше мені його відбутися. В мене мліє рука, бо перед тим як заснути, я вирішив записати у свою книгу все, що пережив у цей день. Розум у мене, як кришталь, рука моя тверда, а що в тілі кошатиться й бунтує хміль, мені зовсім не заважає. Там, у мені, йде дивна боротьба: чорний птах і світлий, вони зіштовхуються у мені, як день і ніч, і не повинен я тій війні заважати. Зараз я покладу своє перо й піду шукати тиші. У тому, що її знайду, не маю сумніву, а коли так, все йде, як йому й належить...

Од чого загорівся будинок, де жили вчителі гімназії Сатановський та Міхневич, а також удова Охоцька з дітьми, встановити не вдалося. Одні казали, що пожежа почалася з горища, а інші — з квартири Сатановського.

Гасили вогонь учні гімназії, спішно приведені Міхневичем із спільних квартир, тому в першу чергу рятували майно свого провідника, Міхневич сьогодні чергував. Потім було врятовано добро Охоцької, бо вона підняла з того приводу немалий лемент, і тільки тоді згадали про Сатановського. Двері його були зачинені, і скільки в них не грюкали, ніхто не обізвався. Тим часом дим заповнив коридор так, що Міхневич наказав учням йти із приміщення геть. Спішно доставили з гімназійного двору драбину, і Міхневич, ризикуючи власним життям, поліз у вікно квартири Сатановського. Він вирубав сокирою раму, яка вже палала, і вскочив у помешкання. За ним залізло кілька сміливіших гімназистів, які почали викидати з квартири всіляке

добро. Зокрема, було вижбурнуто книжку в чорній палітурці, волею долі вона впала до ніг Миколи Платоновича Біляшівського, котрий випадково проходив мимо й зупинився подивитися, що відбувається. Микола Платонович підняв книгу, яка ще тліла, погасив її снігом і взяв під пахву. Тоді й почувся з вікна Сатановського крик: рятувальники натрапили на труп господаря квартири. В цей час яскраво запалав дах будинку, величезні стовпи диму з вогнем ударили під самі хмари, і директор гімназії, який примчав на цю okazію, послав сторожа з наказом Міхневичу й гімназістам негайно покинути дім. Саме через це труп Сатановського змушені були полишити напризволяще — палала вже й дерев'яна обшивка дому. Міхневич вигнав з вогню гімназистів, а сам скочив з другого поверху в сніг — користуватися драбиною вже було ніколи. На ньому курилася одежа, а при падінні він підвернув ногу, але в безтямному пориві він скочив і безсило замахав кулаками: дім палав шалено, нестримно, пожадливо з'їдаючи сам себе, а заодно й покинутого там напризволяще мертвяка. Всі раптом закам'яніли, бо відчули цей жахливий момент, навіть Охоцька перестала метушитися й лементувати. Стало гаряче, й люди відступили в глибину двору. Чувся скажений гелгіт полум'я і тріск. Всі дивилися розширеними очима на шаленство стихії й мовчали. Мовчав і Микола Платонович. Від спеки в нього сльозилися очі, бо стояв він до вогню найближче: там, де впала книга в чорній палітурці — ця книга й досі була затиснута під пахвою. Зрештою, він отямився, махнув рукою і, круто розвернувшись, подався геть. Після того Ковнірчук дав розпорядження відвести учнів, біля вогню залишилися тільки Охоцька з дітьми, Міхневич, директор і ще декілька роззявляк. Міхневича було залишено сторожувати майно, а Охоцьку з дітьми Ковнірчук забрав до себе. З полуночі вогонь почав пригасати, і тільки тоді примчала пожежна команда. Але рятувати не було чого, пожежна команда забралася, розійшлися й роззявляки, залишивши на пожарищі самого Міхневича. Спершу він стояв і непорушне дивився на вогонь, а коли той пригас, відчув, що його пробирає холод. Він застібнув гудзики на пальті, звів коміра, сховав руки в рукава й почав ходити взад і вперед, щоб зігрітися. Так ходив він до ранку, а на світанні пішов сніг. Той сніг звалився з неба нагально, ніби з лантуха, й чорна постать Міхневича, яка невтомно блукала біля пожарища, побіліла. Сніг догасив жар, і від того в повітрі сильніше запахло горілим. Розкидані речі теж почали покриватися снігом, і Міхневич раптом зупинився. Звів до засипаного крапками снігу неба обличчя й подивився туди пильно. Йому здалося, що сніг летить не з неба на землю, а навпаки. Тоді він потягся душею в те біле царство, що втягувало його в моторошні безмежні простори, й почув звідти тихий пригаслий погук. Здрігнувся й озирнувся — біля хвіртки стояла бездомна шкапа. Була також покрита снігом, як і все навкруги, поклала на штахетини морду й дивилася на Міхневича печальними, пригаслими очима. Вчитель латини відступив кілька кроків і змахнув руками.

— Пішла! Пішла! — крикнув, наче каркнув, він. Шкапа неохоче звела голову, кавкнула, ніби спробувала заіржати, а не змогла, тоді повільно й розбито почвдала по вулиці геть. Хиталася, немов п'яна, а сніг зарядів із неба ще густіший. Покривав цілий світ, а в ньому живе й неживе. Очищав його й омолоджував. Білив усе чорне на землі і

так готував пришестя новому дневі. Той уже був у дорозі, і перша відчула це шкапа, яка раптом зупинилася й голосно заіржала на білій і порожній вулиці, ніби до неї й справді поверталася молодість. З її очей потекли каламутні сльози, а тіло дрібно затремтіло.

Житомир — Київ

1968-1981